

BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MULAMADHYAMAKAKARIKĀS

((MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

NAGARJUNA

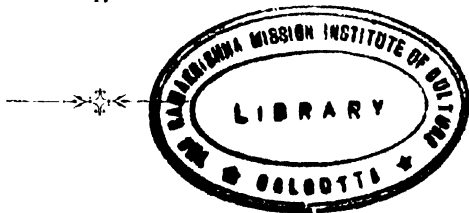
avec la PRASANNAPADA Commentaire de CANDRAKĪRTI.

PUBLIÉ PAR

Louis de la Vallée Poussin,

PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ DE GAND, MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE
ET DE LA ROYAL ASIATIC SOCIETY.

I.

ST.-PÉTERSBOURG, 1903.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences:

J. Glasounof, M. Eggers & Cie. et C. Ricker
à St.-Pétersbourg,
N. Oglobline à St.-Pétersbourg et Kief,
M. Klukine à Moscou,
E. Raspopof à Odessa,

N. Karbasnikof à St.-Pétersbourg, Moscou,
Varsovie et Vilna,
N. Kymmel à Riga,
Luzac & Cie. à Londres,
Voss' Sortiment (G. Haessel) à Leipsic.

Prix: 1 Rbl. = 2 Mrk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des sciences.
 Décembre 1903. N. Doubrovine, Secrétaire perpétuel.

ROYAL LIBRARY	
Ac. No 111894	
20.5.81	
Cb.	
✓	
✓	
Blw. card	sz
Checked	sz

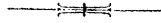
Presented by Sir. Surama Das Gupta

Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
 Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

Abréviations et sources fréquemment citées.

Abhidh. k. v.	= Abhidharmakośavyākhyā, Mss. Burnouf et de la Société Asiatique.
Akutobhaya	= Commentaire de Nāgārjuna sur ses Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo XVII).
Aṅg. u.	= Aṅguttaranikāya.
Apte	= Sanskrit-english dictionary.
Atthasāl.	= Atthasālinī.
Bhāvaviveka	= Commentaire des Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo, XVIII).
Bhāmatī	= Edition de 1891 (Calcutta, Saraswati Press).
Bodhic. ꣳ.	= Commentaire du Bodhicaryāvatāra, Chap. IX (publié par L. de la Vallée Poussin, dans Bouddhisme. Études et Matériaux).
Bodhic. p.	= Commentaire complet du même texte (publié dans <i>Bibl. Indica</i>). — Bodhic. p. IX renvoie à l'édition partielle qui précède.
Calc.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā, Calcutta).
Cambr.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā, Cambridge).
Candra Dās	= Dictionnaire tibétain (1903).
Childers	= Pali Dictionary.
Çikṣās.	= Çikṣāsamuccaya.
Çlokavārt.	= Mīmāṃsaçlokavārtika (<i>Caukhambū S. S.</i>).
Desgodins	= Dictionnaire tibétain-latin-français par les missionnaires catholiques du Thibet.
Dharma s. et Dh.-s.	} = Dharmasaṃgraha (Anecd. Oxon. Aryan Series I. 5).
Dh.-sūi et Dh.-sañ	
Divyāv. et Div. Av.	} = Divyāvadār..
Foucaux	
	= Exemplaire du dictionnaire tibétain de Schmidt, ayant appartenu à Foucaux et annoté par lui.
Feer	= Analyse du Kandjour (<i>Annales Musée Guimet</i> , II.).
Itiv.	= Itivuttaka.
J. P. T. S.	= Journal of the Pali Text Society.
Kathāv. a.	= Kathāvatthu (P. T. S.) et commentaire (J. P. T. S.).

Lalita.	= Lalitavistara.
Laṅkāv.	= Laṅkāvatāra (<i>Buddhist Text Society</i>).
Majjh. N.	= Majjhima Nikāya.
Mhv.	= Mahāvastu.
Milinda	= Milinda-paṇḥo.
Minayeff	= Recherches, trad. Assier de Pompignan
M. Vyut.	= Mahāvvyutpatti (publiée par Minayeff, Vol. I. n de son Буддизмъ)
Nanjio	= Catalogue of the Chinese translation of the . . . Tripiṭaka.
Nyāyabh.	= Nyāyabhāṣya.
Nyāyab. ‡	= Nyāyabinduṭīkā (<i>Bibl. Indica</i>).
Nyayak	= Nyāyakandali, Commentaire du Praçastapādabhāṣya, <i>Vizianagaram S. S.</i>).
Nyāyav. tātp	= Nyāyavāṭīkatatparyāṭīkā (<i>Vizianagaram S. S.</i>).
Paris	= Ms. de la Maḍhyamakavṛtti (<i>Société Asiatique</i>).
Prajñāp	= Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā.
Puggalap.	= Puggalapaṇḍitī.
Sap. N.	= Saṃyutta Nikāya.
Sāṃkhyas.	= Sāṃkhyasūtras.
Sarvadārç. s.	= Sarvadārçanasamgraha (<i>Bibl. Indica</i> 1858) et traduction du Baudhdhārçana dans Muséon 1901-2
Subhāṣitas.	= Subhāṣitasamgraha (publié par C. Bendall dans le Muséon, 1903-4).
Sumaṅg. vil.	= Sumaṅgalavilāsinī.
Tantravārt	= Mīmāṃsātantravārtika.
Tarkas	= Tarkasamgraha (<i>Bombay S. S.</i>).
Tār.	= Tāranātha, Histoire du Bouddhisme, traduite par A. Schiefner.
Tib. } tibétain }	= Version tibétaine de notre texte (Tandjour, Mdo XXIII).
Vis -m	= Visuddhimagga.
Warren	= Buddhism in translations.
Wassilieff	= Bouddhisme (traduction allemande, 1860).
W. K. F.	= Sanskrit-Wörterb. in kurz. Fassung (Böhtlingk). St. Petersburg.

प्रसन्नपदा नाम माध्यमिकवृत्तिः

I.

प्रत्ययपरीक्षा नाम प्रथम प्रकृणां ॥

[घार्यमञ्जुश्रिये कुमारभूताय नमः⁽²⁾ ।]

यो⁽³⁾ उत्तदयावासविधूतवासः⁽⁴⁾ संबुद्धधीसागरलब्धजन्मा ।

सद्धर्मतोयस्य⁽⁵⁾ गभीरभावं यथानुबुद्धं कृपया जगद् ॥

[Tib. 2a] यस्य दर्शनतेजांसि पर्वादिमतेन्धनं ।

दक्षत्यद्यापि लोकस्य मानसानि तमांसि च ॥

1) D'après la transcription du Tib.: *Mūlamādhyamikavṛtti*.

2) D'après le Tib.; formule commune à tous les ouvrages de cette section du Tadjour. Paris et Camb. *namo buddhāya*; Calc. *namaḥ śrīvajrasattvāya* | *namo ratnatrayāya*.

3) Mètre Upajāti, mélange d'Indravajrā et d'Upendravajrā (H. Jacob).

4) Mss. *yo 'ntardaya*^o; le Tib. ཡང་ཤིག་མཐའ་གཉིས་གནས་ལ་གནས་ འསལ་ བློ་ confirms la conjecture: *yo 'ntadvaya*^o. — *āvāsa* (exigé par le mètre) = *vāsa*.

— Les couples d'antas sont bien connus, cp. par exemple Mahāvastu III. 448. 10, et Saṃyutta N. III. 135. 12: *Sabbam atthiti . . . ayam eko anto; sabbam natthiti ayam dutiyo anto. Ete te Kaccūna ubho ante anupagamma majjhena dhammam deseti: avijjāpaccayā saṃkhārā* — L'accord presque littéral des deux textes est digne de remarque. — Sam. N. II. 20. 33, 63. 37. — Voyez infra ad V. 8.

5) རྒྱུ་ཆོས་མཛོད་ཀྱི་ = *saddharmakośasya*.

यस्यासमस्तानवचःशरीरा निघ्नति निःशेषभवारिसेना⁽¹⁾

त्रिधातुराद्यश्रियमादधाना विनेयलोकस्य सदेवकस्य ॥

नागार्जुनाय⁽²⁾ प्रणिपत्य तस्मै तत्कारिकाणां विवृतिं करिष्ये ।

उत्तानसत्प्रक्रियवाक्यनद्धा तर्कानिलाव्याकुलिता प्रसन्ना⁽⁴⁾ ॥

तत्र 'न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां' इत्यादि वक्ष्यमाणं शास्त्रं⁽⁵⁾ [Tib. 2b] तस्य कानि संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि 'इति प्रश्ने' मध्यमकावतारविक्रितविधिना ऋद्धयज्ञाना-
लंकृतं मरुकरूपोपायपुरःसरं प्रथमाचतोत्पादं⁽⁶⁾ तथागतज्ञानोत्पत्तिहेतुमार्दि⁽⁹⁾ कृत्वा या-

1) རྒྱལ་པོ་དྲག་མེ་ On peut lire: *bhava-arisenā*; l'armée des ennemis = *bhava*, *samsāra*; cf. *samsāraçatru* (Avad. Kālpalatā 1, 1); plus probable que: *bhavāri* = ennemi de la vie mondaine (P. W.) = *tīrthya*, opposé à *vineya* (convertissable).

2) Bibliographie dans Grünwedel, Mythologie du Bouddhisme, p. 205, n. 31.

3) Tib. ལྷ་བ་དང་། ལྷེ་བཟོས་དག་གིས་ ; *uttāna*, léger, facile à comprendre (s'oppose à *gambhīra*, Sarvadarç. s. 23. 9, et trad. (Muséon, 1901) note 158; Sañ. N. III. 139. 24; M. Vyut. 63. 25. Cf. Mhv. III. 408. 18; Wassilieff, Buddh. 327); *satprakriya*, d'irréprochable étymologie (cf. Apte s. voc. *prakriyā* = etymological formation).

4) Tib. རྩལ་ཏུ་གསལ་བ་ Cf. Dhvanyāloka (Ed. Kāvyaṃālā, 1891) p. 82: *prasādas tu svacchatā çabdārthayoḥ* (H. Jacobi).

5) Voyez infra p. 12. 18.

6) Dans Tandjour, Mdo, XXIII; voyez Muséon, 1900, 2, pp. 226—236.

7) °*upāya*° manque dans Tib.

8) Il y a dix *cittotpādas* correspondant aux dix *bhūmis*. — Comp. Çikṣā. 9. 4, 212. 13; Mhv. I. 110. 4, et Maitreyavimokṣa cité Bodhic. p. I. 11 (*bo-dhicittotpādamaḥārata*, °*mahāçūra*); ibid. III. 8, 10 etc. — Dh. sañ. 1418: *daça cittuppādā* (E. Hardy).

9) འཕྱུར་པའི་རྒྱུ་ལྟར་བ་ རྒྱུ་ལྟར་མཛད་ནས་ = °*utpatter hetubhūtam ādim kṛtvā*. — Cf. Mhv. I. 489; Çikṣā. 292. 5.

वदार्थार्थानागार्तुस्य विदिताविपरीतप्रज्ञापरमितानीति⁽¹⁾ कर्तृणा परावबोधार्थं शा-
स्त्रप्रणयनं⁽²⁾ इत्येष तावच्छास्त्रस्य संबन्धः ।

यच्छास्ति व[] क्लेशरिपूनशेषान् संत्रायते दुर्गतिर्ना भवाच्च ।

तच्छासनान्नाणगुणाच्च शास्त्रं⁽³⁾ एतद्वयं चान्यमतेषु नास्ति ॥ इति ॥

स्वयमेव वाच्यो वक्ष्यमाणसकलशास्त्राभ्येयार्थं सप्रयोजनमुपदर्शयन् तदविपरीत- 6
संप्रकाशनेन माहात्म्यमुद्राव्य तत्स्वभावाव्यतिरेकवर्तिने⁽⁴⁾ परमगुरवे तथागताय शा-
स्त्रप्रणयननिमित्तकं प्रणामं कर्तुंकाम आह ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनार्थमनागममनिर्गमं⁽⁵⁾ ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं ।

10

इत्यादि⁽⁶⁾ ॥ [2a] तदत्रानिरोधाद्यष्टविशेषणविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादः शास्त्राभि-
धेयार्थः ।

1) ལྟོན = *nīti* = *vidhi* (ci-dessus 2. 6) : qui connaît exactement la manière dont il faut enseigner la P. P. (pour opérer le salut des créatures).

2) Dans le Vedāntasāra le *sambandha* (རྒྱུ་ལ་ཡ) est la relation entre la chose à démontrer (ici l'*paikya*) et l'instrument de démonstration (*tatpratipāḍakopa-niṣad*) ; il a pour *lakṣaṇa* le *bodhyabodhakabhāva* de ces deux termes (p. 20, trad. Col. Jacob, 1881). Mais Nyāyabinduṭīkā, p. 2. l. 19 : *upāyopeyat^h prakaraṇanaprayojanayoḥ sambandhaḥ* : le *sambandha* consiste en ceci que le traité est un moyen convenable pour réaliser le but. — Cf. Bodhic. p. 2, note 2 ; Ālokavārt. p. 6 ; et la théorie classique des quatre *anubandhas* (Tarkas. (B.S.S.) p. 70).

3) Cette strophe manque dans la version tibétaine. — La lecture *va[h]* est douteuse, *vai?* *ca?* — *ṣās + trā = ṣāstra*. On peut comparer *Abubhāṣya*, 14. 1 : *ṣāstīti ṣāstram vedaḥ* ; et *Tantravārt.* 174. 7. — Sur *ṣāsana*, Bodhic. p. 76. 5.

4) La sublimité du Tathāgata réside en ceci qu'il a correctement enseigné le *Pratītyasamutpāda* ; avec la nature intime du *Pratītyasamutpāda*, le Tathāgata est inséparablement associé (Voir Comm. ad VII. 16).

5) Voyez la trad. de cette stance dans *Brahmajālasūtra* (Nanjio 1087), De Groot, Code du *Mahāyāna*, p. 87.

6) Voir *infra* p. 11. 13.

सर्वप्रपञ्चोपशमशिवलक्षणैः⁽¹⁾ निर्वाणं शास्त्रस्य प्रयोजनं निर्दिष्टं ।

तं वन्दे वदतां वरं । इत्यनेन प्रणामः ।

इत्येष तावच्छ्लोकद्वयस्य समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तु विभज्यते । [Tib. 8a]

5 तत्र निरुद्धिर्निरोधः । तणभङ्गो निरोध इत्युच्यते ।

उत्पादनमुत्पादः । घातमभावोन्मज्जन[मित्यर्थः] ।

उच्छिक्तिरुच्छेदः । प्रबन्धविच्छिक्तिरित्यर्थः ।

शाश्वतो नित्यः । सर्वकाले स्थाणुरित्यर्थः ।

एकशासावर्थेत्येकार्थोऽभिन्नार्थः । न पृथगित्यर्थः ।

10 नानार्थो⁽⁶⁾ भिन्नार्थः । पृथगित्यर्थः ।

घागतिरागमः । विप्रकृष्टदेशावस्थितानां सनिकृष्टदेशागमनं ।

निर्गतिर्निगमः । सनिकृष्टदेशावस्थितानां विप्रकृष्टदेशगमनं⁽³⁾ ।

1) Voir infra V. 8, XXV. 24 et Comm. ad XXVII. 30. — Comp. Rāmatāp. Up. (Weber, Mém. Acad. de Berlin 1864) p. 338. 10: ... *na prajñam, nā-prajñam, ... alakṣaṇam* ... , *prapañcopaśamam, advayam* ...

2) Voir infra 11. 13.

3—3) Ces explications suivent, dans le tibétain, la discussion du mot *pratītyasamutpāda*. — Voyez p. 11, n. 1.

4) Expression fréquente dans les sources brahmaniques, *Mīmāṃsāvivarta*, 1, 8; *Atmatattvaviveka*, p. 1. *Nyāyakusumāñjali*, p. 16. 2 etc. — Voyez notamment *Śloka-vārt*. p. 839: *ye 'pi sthūlavināśānām anyathānupa-pattitah | kalpayanty antarā sūkṣmaṁ vināśitvaṁ pratikṣaṇam*; et ibid. pp. 424, 736. — Cf. *Laṅkāvatāra* (Buddhist T. S.) p. 43: *dividho ... vijñānānām nirodho bhavati | yad uta prabandhanirodhaḥ (la)kṣaṇanirodhaḥ ca*. — Même distinction pour l'*utpāda* et la *sthitī*. — Cp. *Yogasūtra* III. 13 (H. Jacobi).

5) Mss.: *sthānu* (*sthānu*?).

6) Voyez Dh. *Saṅgaṇi*, trad., 72 note 2: *nānattasāññāna*. — *Sarvadarś.* s. 12. 13; *Nyāyavārt*. tāt. 430. 4 (IV. 1, ss. 34).

(1) इतिगर्त्यर्थः । प्रतिः प्रान्त्यर्थः । उपसर्गवशेन धात्वर्थविपरिणामात् । (2)

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

गङ्गासलिलमाधुर्यं सागरेण यथाम्भसा । (4)

प्रतीत्यशब्दोऽत्र त्र्यस्यः प्राप्तावपेक्षायां वर्तते । समुत्पूर्वः पदिः प्राडुर्भावार्थ इति समुत्पादशब्दः प्राडुर्भावे वर्तते ॥ ततश्च हेतुप्रत्ययापेक्षो भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद-
दार्थः ॥ (7)

अपरे तु ब्रुवते । इतिगमनं विनाशः । इतो साधव इत्याः । प्रतिर्वीप्सार्थः । इत्येवं तद्विनाशमित्यशब्दं व्युत्पाद्य । प्रति प्रति इत्यानां विनाशानां समुत्पाद इति वर्णयति । (10)

1) Tib. མི་དྲི་ཅི་ལྟ་ཅི་ལྟ་ Cf. Dhātup. 4. 35, et infra 5. 7, 7. 6. — Pour toute cette discussion, comparez Abhidharmakośav., Ms. de la Soc As, foll. 232 sqq. — Voyez Viçuddhimagga, XVII (J.P.T.S. 1891, p. 137: First a great deal of space is given to the consideration of the word Pativasamuppāda).

2) Tib. ལྟ་ཅི་ལྟ་ཅི་ལྟ་ Abhidh. k. v. pratih prāptiyartha iti prāptidyotaka ity arthaḥ.

3) Abhidh. k. v. anekārthā hi dhātavaḥ . pratiṣ copasargaḥ prāptidyotaka ity ayam [i-dhātuh] gatyartham ujhitvā prāptiyartham āpadyate.

4) Cf. Siddhāntakaumudī, ad VIII. 4, 18 (II. Jacobi).

5) Pāṇ. VII. 1. 37. — (Mss ityavantaḥ).

6) Abhidh. k. v. padī sattārtha iti pādaḥ sattāyām iti.

7) Abhidh. k. v. pratyayam prāpya samudbhavaḥ pratītyasamutpādaḥ.

8) Cp. Pāṇ. IV. 4, 98.

9) ལྟ་ཅི་ལྟ་; cp. Pāṇ. I. 4. 90. et Goldstücker, Dict. s. voc. abhidhāna (244 b 2).

10) Cette explication du mot *pratītya* est celle que Burnouf nous a fait connaître : elle est attribuée par l'Abhidharmakośav. (fol. 234 b 1) au philosophe Sautrāntika Ālambika (Wass. p. 281; Tār. p. 67); cf. Introduction p. 623 (ibid. discussion de l'expression tibétaine): *anye punar iti . bhadanta Ālambikaḥ prātr vīpsārtha iti . nānāvācinām adhikarānānām sarveṣāṃ kriyāgunābhīyāṃ vyāptum icchā vīpsā . tāṃ ayam prātr dyotayati . itau gatau sādharma ityāḥ . tatra sādhar ity yat-pratyayaḥ . itau vīpsāṃ sādharma . anavasthāyina ityarthaḥ . sam-upasargaḥ samavāyārtham dyotayati . ut-pūrvāḥ padīḥ prādurbhāvārthaḥ dhātvarthaparīṇāmāt tāṃ tāṃ sūmagrīm pratīti prater vīpsārthatām darśayati . ityānām vīpsāvarānām samavāyenotpādaḥ pratītyasamutpādaḥ . na kaścīd dharmā eka utpadyate sahoṭpādāniyamāt.*

तेषां प्रतीत्यसमुत्पादं वो⁽¹⁾ भिन्नवो देशयिष्यामि । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति
स धर्मं पश्यति⁽²⁾ । इत्येवमादौ विषये वीप्सार्थस्य संभवात् समाससद्भावाच्च स्याद्व्यापसी
व्युत्पत्तिः⁽³⁾ । इह तु [2b] चतुः प्रतीत्य त्रयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । इत्येवमादौ
विषये साक्षादङ्गीकृतार्थविशेषे चतुः प्रतीत्येति प्रतीत्यशब्द एकचतुर्विन्द्वपेक्षतुकायाम-
५ प्येकविज्ञानोत्पत्तावभीष्टायां कृतो वीप्सार्थता ॥ प्राप्त्यर्थस्त्वनङ्गीकृतार्थविशेषे ऽपि प्रती-

1) Tib. བྱིན་པ་; Mss. *bodhi bhikṣavo*. . . — Cette première formule (. . . *de-
cayisṣyāmi*) = Sañ. N. II. 1. 5. 2. 13. = Abhidh. k. v. (236a 6) . . . *pratityasa-
mutpādam cū* (sic) *bhikṣavo decayisṣyāmi* *adhikṛte*. . .

2) Le *Ālistambasūtra* (Kand. Mdo XVI, fol. 190b, et Abhidh. k. v. 281a 9; — voyez Minayeff, Recherches, 218 n. 2) répète une formule ancienne: *Athāyusmān Āripuro Maitreyaṃ bodhisattvaṃ etad avocat: Ālistambhaṃ ava-
lokyā, Maitreya, bhagavatī bhikṣubhyaḥ sūtram idam uktam: «yo, bhikṣavaḥ,
pratityasamutpādam paṇyati, sa dharmam paṇyati; yo dharmam paṇyati, sa
buddham paṇyati» ity uktvā bhagavān tūṣṇim babhūva*. . .

Cette formule est donnée in extenso infra ad VII. 16 d'après l'*āgama*;
pour la seconde partie (*yo dharmam . . . sa buddham*), comp. Itivuttaka 91, 12
(Minayeff), Mahāparinibbāṇas. 60 (H. Oldenberg, Buddh. Stud. 677), Sañ-
yutta N. III, 120 (§ 13), et Saddhammasaṅgaho 62, 2 (J. P. T. S. 1890);
l'identification du *dharma* et du *pratityasamutpāda* nous est connue par Majjhima
N. I. 191. 1.

3) Dans ces deux exemples, le mot *pratitya* fait partie d'un composé, et
on peut lui attribuer un sens distributif: leur (*teṣāṃ* = *apareṣāṃ*) explication
étymologique paraît préférable (*jyāyāsī* = རྒྱལ་པ་).

4) Même argumentation Abhidh. k. v. (234b 5): *pratir vīpsārtha ity evamā-
dikū kalpanī 'traiva pratityasamutpādasūtre yujyate . iha katham bhaviṣyati:
caksuḥ pratitya rūpāṇi cotpadyate caksurviññānam iti? na hi pratityānām cak-
ṣūṃsi pratityacaksūṃsi samāsaḥ sambhavaty arthāyogāt . caksur hi pratitya
rūpāṇi prāpya cotpadyate caksurviññānam ity ayam artho gamyate*. Quel est ce
Pratityasamutpādasūtra, quels sont les autres textes (*sūtrāntara*: Mahāni-
dānaparyāyasūtra, Sahetusapratyayasānidānasūtra) discutés dans
l'Abhidh. k. v. et opposés au premier, nous essaierons de le dire dans une note
finale — Signalons toutefois le fragment: *caksuḥ pratitya rūpāṇi cotpadyate āvilo
manuskāro mohaja iti sūtre vacanūt* (Abhidh. k. v. 227b 2).

5) Le Tib. traduit: *caksū rūpam ca pratitya*. — Nombreuses références:
Sañ. N. II p. 72 et suiv., IV. 33, 67. 86; Milinda 56. 26; etc.

6) = འཁྱེས་པ་པེེས་པ་ *āṅgikar, abhyupagam*. — Le sens de cette phrase
est éclairé par l'explication, p. 8, 5.

त्यशब्दे [Tib. 3b] संभवति 'प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद' इति । घङ्गीकृतार्थविशेषे
 ऽपि संभवति 'चतुः प्रतीत्य चतुः प्राप्य चतुः प्रेक्ष्येति' व्याख्यानात् । तद्विज्ञाने चेत्य-
 शब्दे 'चतुः प्रतीत्य त्रयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं' इत्यत्र प्रतीत्यशब्दस्याव्यपत्ताभा-
 वात् समासासद्भावाच्च विभक्तिश्रुतौ सत्यां 'चतुः प्रतीत्यं' विज्ञानं त्रयाणि च । इति नि-
 पातः स्यात् । न चैतदेवं । इत्यव्ययस्यैव ल्यबन्तस्य व्युत्पत्तिरभ्युपेया ॥

5

यस्तु 'वीप्सार्थत्वात्प्रत्युपसर्गस्य' एतेः प्राप्त्यर्थत्वात् 'समुत्पादशब्दस्य च संभ-
 वार्थत्वात्' तांस्तान् प्रत्ययान् प्रतीत्य समुत्पादः प्राप्य संभव इत्येके । प्रति प्रति वि-

1) = འཕྲུང་བ་

2) མེག་ནང་གཟུགས་ལ་བཞུགས་ནས་ = *caṣṣu rūpaṃ cāpekṣya*.

3) = དེ་ལ་ཡན་པ་ (*hita* = utile).

4) = བརྟེན་པ་ remplace le བརྟེན་ནས་ de la formule précédente, l. 3. — *Pa*
 est le soi-disant article et représente ici la vibhakti ou indice casuel; *nas* est l'in-
 dice du gérondif (= *tvā*).

5) = an irregular form, irregularity [Apte]; Tib.: འོ་ན་པ་ = *pāṭha*, leçon
 au moins aussi vraisemblable.

6) L'ācārya désigné de si sommaire façon par Candrakīrti est ce semble
 Bhāvaviveka (Bhavya), auteur de la *Prajñāpradīpamūlamadhyamakavṛtti*
 (Tandjour, Mdo XVIII, foll. 44b—299b) livre dont est extrait le présent passage
 (*vīpsārthatvāt . . . ity anye*) (fol. 45b 3). Une variante intéressante: རྟེན་ཅིང་འབྲེལ་
 བར་འཕྲུང་ ཞེས་བྱ་བ་ལ་ ཁ་ཅིག་ན་ཏེ་རྟེན་ཅིང་ ཞེས་བྱ་བའི་ ཆོག་གི་ལྷན་ནི་ ཁྱེས་པའི་
 རྟོན་ ཡིན་པའི་བྱེད་ནང་། . . . au lieu de རྟེན་པར་བསྐྱུར་བ་ (= *upasarga*).

7) *prati* = རྟེན་ཅིང་

8) = འབྲེལ་བ་, équivalent artificiel; *hbrel-pa* ne peut correspondre qu'à
sam, cf. Burnouf, *loc. cit.*

9) ལྟེ་བ་

नाशिनामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यन्ये । इति परव्याख्यानमनूय ह्रस्वणमभिधत्ते । तस्य परपक्षानुवादाकौशलमेव तावत्संभाव्यते ॥ किं कारणं । यो हि प्राप्त्यर्थं प्रतीत्यशब्द⁽¹⁾ व्याचष्टे नासौ प्रतिं वीप्सार्थं व्याचष्टे । नाप्येति प्राप्त्यर्थं । किं तर्हि प्रतिं प्राप्त्यर्थं । समुदितं च प्रतीत्यशब्दं प्राप्तावेव वर्णयति ।

- 5 तेनेदानो प्राप्यसंभवः⁽²⁾ प्रतीत्यसमुत्पाद⁽³⁾ इत्येवं व्युत्पादितेन प्रतीत्यसमुत्पादशब्देन यदि [Tib. 4a] निरवशेषसंभविपदार्थपरामर्शो विवक्षितः । तदा तां तां हेतुप्रत्ययसामर्थी प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद इति वीप्सासंबन्धः क्रियते । अथ वि- [3a]शेषपरामर्शः । तदा चतुः प्राप्य⁽⁴⁾ रूपाणि चेति न वीप्सायाः संबन्ध इति ॥ एवं तावदनुवादाकौशलमाचार्यस्य ॥

- 10 एतद्वा [अ]युक्तं⁽⁵⁾ किं च⁽⁶⁾ अयुक्तमेतत्⁽⁷⁾ चतुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यन्ते चतुर्विज्ञानमिति । घत्रार्थद्वयासंभवात्⁽⁷⁾ इति यदुक्तं ह्रस्वणं तदपि नोपपद्यते । किं कारणं ।

1) Le Tib. lit. : *pratītyasamutpādaśabdām*.

2) འབྱུང་བ་ = *sambhava* = *samutpāda*.

3) *sambhavin*, W. K. F. möglich = *utpādābhisamukha*, *utpitsu* (Abhidh. k. v. 232b).

4) ལྟུང་ཆེན་པོ་ཚོགས་པ་

5) Tib. འདྲིམ་ཞུས་ = *pratītya*

6—6) Manque dans Tib.

7—7) Paris, Calc. ... *vijñānam ityatrāha yārthābhisambhavad iti veti yaduktam* ...; Cambr. *yārthābhisambandhuditi* ... Tib.: དེ་ཡང་ མི་རྒྱུང་སྟེ་ མིག་ནང་ གཟུགས་ལ་ བརྟེན་ནས་ མིག་གི་རྣམ་པར་ཤེས་པ་ འབྱུང་ ཞེས་གསུངས་པ་འདི་ལ་ རོན་གཉི་ག་ མེད་པ་འཕྱིར་མོ་ et les mêmes lectures dans *Bhāvaviveka* (fol. 45b 5, avec la seule variante གཟུགས་རྣམས་ལ་ = *rūpāṇi*), où ce passage suit les explications reproduites plus haut par Candrakīrti (p. 7, n. 6), précédé par les mots གཞན་མ་ ཡིན་པ་ནི་; c'est-à-dire, littéralement, *a-parah*: ce terme désignant *Bhāvaviveka*, l'auteur lui-même, par opposition aux *eke* et aux *anye* (7. 7, 8. 1). — Cp. 9. 6.

अथमनेनैव तत्प्राप्तेऽ] संभव इति युक्त्यनुपादानेन प्रतिज्ञामात्रत्वात् ॥ अथायमभिप्रायः
स्यात् 'अत्रापि त्वद्विज्ञानस्य चतुषां प्राप्तिर्नास्ति । द्वयिणामेव तत्प्राप्तिदर्शनादिति ।
एतदपि न युक्तं । प्राप्तफलो ऽयं भिक्षुः । इत्यत्रापि प्राप्त्यभ्युपगमात् । प्राप्यशब्दस्य चा-
पेक्ष्यशब्दपर्यायत्वात् ⁽²⁾ 'प्राप्त्यर्थस्यैव आचार्यार्यनागार्जुनेन प्रतीत्यशब्दस्य ।

तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं [नोत्पन्नं] तत्स्वभावतः ⁽³⁾

5

इत्यभ्युपगमात् । [ततो] ⁽⁴⁾ ह्येषामपि नोपपद्यते । इत्यपरे ⁽⁵⁾ ॥

यच्चापि स्वमतं व्यवस्थापितं ⁽⁶⁾ किं तर्हि ⁽⁷⁾ अस्मिन् सति इदं भवति । अस्योत्पा-
दाद् इदमुत्पद्यत ⁽⁷⁾ इति इदं ⁽⁸⁾ प्रत्ययतार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थ इति । तदपि नोपपद्यत । प्रती-

1) Mss. *katham anavate(t)prāptesambhava*... La lecture est plus que douteuse; car le Tib. ཅེ་ལྟར་ མེད་ ཅེས་བྱ་བའི་ རིགས་ལ་ མ་གཞིར་བས་... = *katham abhāva* (= *asambhava*?) *iti yukt्यानupādānāt*...

2) D'après le Tib. *prāpyetyarthasya eva* བློ་བྱས་ ཞེས་བྱ་བ་ རོལ་ཞིང་ཏུ་

3) cité dans *Subhāṣitasamgraha* 28 (*āryanāgārjunapādair uktam*) = *Yuktiṣaṣṭikakārikā*, 20 B (Mdo XVII. fol. 23 b 1).

4) ལྟ་བུམ་ བཞེས་པའི་བྱེད་རྩི་ རིགས་ན་ རྟོན་ཡང་.....

5) = Nous autres... Cp. la même formule fol. 10a in fine et p. 8, note 7.

6) Ce passage (*kim tarhi*... *pratītyasamutpādārthah*) suit immédiatement dans *Bhāṣaviveka* (fol. 45b 5) la phrase citée supra p. 8, note 7.

7-7) Cette formule est celle que nous lisons dans le *Çālistambas*. (d'après Mdo XVI): *tatra katamaḥ [pratītyasamutpādah]? pratītyasamutpādo nāma [yad idam: asmin sati, idam bhavati, asyotpādād idam utpadyate], yad idam avidyāpratyayāḥ saṃskārāḥ*... Les mots entre parenthèses d'après le Tib.; ils manquent dans la citation *Abhidh. k. v. 231 b 2*. — Elle est donnée plus complète dans *Mahāvastu* II. 285. 7: *yad idam: imasya sato, idam bhāvati; imasya asato, idam na bhavati; imasyotpādād idam utpadyate; imasya nirodhād idam nirudhyati iti pi. avidyāpratyayāḥ saṃskārāḥ*... A ce texte se superpose notamment *Majjhima N. III. 63. 26*.

Les explications, *Abhidh. k. v. 234 b* et 235, sont intéressantes.

Voyez aussi *Bodhic. t. 307. 9*: *atrāyaṃ dharmasaṃketo yad asmin sati... utpadyata iti. etena bhagavataiva idampratyayatāmūtralakṣaṇaḥ kuryakāraṇa-bhāvo 'pi darcitah*. — Cp. *Bodhic. p. VI. 27*; et ci-dessous foll. 15b init. et 47a (VII. 15).

8) Tib. རྟོན་འདི་དང་ལྟན་པ་ཞིང་; cf. *Mhv. III. 314. 4*; *Bodhic. t. note ad 249. 19*; Childers, s. voc. *idappaccayā*; *Saṃyutta N. II. 25*; *Sarvadārç. s. 21. 1*. (trad. Muséon, 1901, note 188).

त्यसमुत्पादशब्दयोः प्रत्येकमर्थविशेषानभिधानात् ' तद्युत्पादस्य [Tib. 4b] च विवक्षितत्वात्⁽¹⁾ ।

अथापि द्विषिब्दं⁽²⁾ प्रतीत्यसमुत्पादशब्दमभ्युपेत्य शरण्येतिलकादिदेवमुच्यते । तदपि नोपपन्नं । अथप्यवार्थानुगतस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य आचार्येण ।

5 तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं नोत्पन्नं तत्स्वभावतः ।

इत्यभ्युपगमात् । अथ ।

अस्मिन् सतीदे भवति क्रुस्वे दीर्घं यथा सति ।

इति व्याख्यापमानेन ननु तदेवाभ्युपगतं भवति । क्रुस्वं प्रतीत्य क्रुस्वं प्राप्य⁽⁴⁾ क्रुस्वमपेक्ष्य दीर्घं भवतीति । ततश्च यदेव [3b] ह्रष्यते तदेवाभ्युपगम्यत इति न युज्यते ॥

10 इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

तदेवं हेतुप्रत्ययापेक्षं भावानामुत्पादं परिदोषयता भगवता अहेत्वकहेतुविषमहेतुसंभूतत्वं स्वपरभयकृतत्वं च भावानां निषिद्धं भवति⁽⁵⁾ । तन्निषेधाच्च सांवृतानां⁽⁶⁾ पदार्थानां यथावस्थितं सांवृतं स्वतन्त्रमुद्भाषितं भवति । स एवेदानीं सांवृतः प्रतीत्यमनु-

1) *Ms. vivarjitatvāt*; Tib. བཤེད་པར་འདོད་པའི་སྟེང་

2) གཏིང་ལྷན་པའི་སྟེང་ Cf. *Nyāyakośa*, s. voc. *rūḍha*; opposé à *yaugika-ṣabda* (s. voc. *yoga* 3). — *Tarkasaṃgraha*, p. 343.

3) Tib. གཏིང་པའི་སྟེང་པའི་. — Cf. *Pāṇ.* II. 1. 44.

4) Le Tib. lit. *hrasvaṃ prāpya, hrasvaṃ pratītya*. . . — *Comp. Laṅkāvatāra* 59. 9; *Nyāyasūtras* IV. 1. 39, II. 1. 41.

5) *Comp. Visuddhimagga*, XVII, trad. par Warren, *Buddhism*, p. 169. — *Abhidh. k. v.* (231b 7): *yo 'yaṃ . . pratityasamutpādaḥ . . nikāyantariyair (= āryamahīṣasalaiḥ) nityaḥ parikalpyate . .*

6) Sur *saṃvṛti* et *sāṃvṛta*, cf. infra XXIV. 8 et suiv.; Dh. s. 95; *Bodhic. t. IX*, Index s. voc.; Çiks. 264. 3; Wassilieff, 293; Kern, *Manual*, 127; Childers, s. voc. *samvutī*. — Çlokavārt. 217 (le *Mādhyamika sūtra* XXIV. 8 est cité 218, Comm. l. 10); *Bhūmatī* (éd. 1891) 372. 5; *Ved. Kalpataru* 286. 23; *Ātmātattvavivēka* (éd. 1873) 84. 10; *Sāṃ. pr. bh.* 15. 14 et ad I. 157.

त्पादः 'स्वभावेनानुत्पन्नत्वाद् धार्यज्ञानापेक्षया नास्मिन्निरोधो विद्यते' यावन्नास्मिन्निर्गमो विद्यते 'इत्यनिरोधादिभिरष्टाभिर्विशेषणैर्विशिष्यते [Tib. 5a]⁽¹⁾। यथा च निरोधादयो न सन्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्य तथा सकलशास्त्रेण प्रतिपादयिष्यति ।

अनन्तविशेषणसंभवे ऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्य 'अष्टानामेवोपादानमेषां प्राधान्येन विवादाङ्गभूतत्वात् ॥

5

यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पाददर्शने सति धार्याणामभिधेयादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य सर्वधोपरमात् 'प्रपञ्चानामुपशमो ऽस्मिन्निति' स एव प्रतीत्यसमुत्पादः प्रपञ्चोपशम इत्युच्यते ॥

चित्तचैतानां च तस्मिन्प्रवृत्तौ ज्ञानज्ञेयव्यवहारनिवृत्तौ ज्ञातिज्ञानमरणादिनिर्विशेषोपद्रवर्हितत्वात् 'शिवः ॥

10

यथाभिकृतविशेषणस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य देशनाक्रियया ईप्सिततमत्वात् कर्मणा निर्देशः⁽⁵⁾

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं ।

15

देशयामास संबुद्धस्तं वन्दे वदतां वरं⁽⁶⁾ ॥

1) Ici se placent dans le Tib. les explications données plus haut p. 4, 5--12.

2) D'après Tib. *abhidheyābhidhānalakṣaṇalakṣyādīprapañcānām sarvatho-paramāt.*

3) *prapañca, prapañcayati*, cf. infra XI. 6, XVIII. 9.

4) Sur ces deux termes et leur valeur technique, cf. infra 18b in fine (*citta, caitasa*); Abhidh. k. v. (Fujichima, Bouddhisme Japonais, p. 5 et Dh. s. appendice); Sarvadarç. s. 20. 9; Nyāyabinduṭ. 14. 4; Anandagiri ad Brah. s. II. 2. 21.

5) Cf. P. ān. I 4. 49. — Tib. ལས་སྤྱོད་པ་སྤྱོད་ཏེ་

6) Tib. གང་གིས་ རྟོག་ཅིང་འབྲེལ་པར་འབྱུང་། འགག་པ་མེད་པ་ སྤྱོད་མེད་པ་ ལྷན་

तत्र ज्ञाविति कदा चिदित्यर्थः । क्वचनशब्द आधारवचनः 'क्वचिच्छब्दपर्यायः ।
[क्वचनशब्द आधेयवचनः 'क्वचिच्छब्दपर्यायः⁽¹⁾] ॥ ततश्चैवं संबन्धः ' नैव स्वत उत्पन्ना
ज्ञातु विद्यते भावाः क्व चन के चन । एवं प्रतिज्ञात्रयमपि योज्यं ॥

ननु च 'नैव स्वत उत्पन्ना' इत्यवधार्यमाणे परत उत्पन्ना इत्यनिष्टे प्राप्नोति । न
प्राप्नोति । प्रसज्य⁽²⁾प्रतिषेधस्य विवर्तितत्वात् [Tib. 6a] परतो ऽप्युत्पादस्य प्रतिषेधस्य- 5
मानत्वात् । यथा चोपपत्त्या स्वत उत्पादो न संभवति ' सा

तस्माद्धि तस्य भवने न गुणो ऽस्ति कश्चित्

ज्ञातस्य जन्म पुनरेव च नैव पुनः⁽³⁾ ।

इत्यादिना मध्यमकावतारादिद्वारेणावसेया ॥

མེན། རྟོག་པོ་ གང་དག་ གང་ན་ཡང་། སྟེ་པ་ ཅེས་ཡང་ ཡོད་མ་ཡིན། — Ce sūtra est
citée Bodhic. p. IX. 242. 4, 347. 3, 368. 3 et Subhāṣitas. 17. 3, où la thèse est
longuement établie. Il est intéressant de comparer la discussion du Nyāya-sūtra
IV. 1. 22: *animittato bhāvo'tpattiḥ kaṇṭakataikṣṇyādiidarṣanāt*; Nyāyakusumā-
ñjali I. 4.

1) Tib. གང་དག་ ཅེས་བྱ་བའི་སྟེ་པ་ རྟོག་པོའི་ཆོག་སྟེ། སྟེ་པ་ ཅེས་བྱ་བའི་སྟེ་པ་
རྟོག་པོའི་སྟེ། — *Akutoḥhaya*, Commentaire de Nāgārjuna (Mdo XVII, foll.
34—114): གང་དག་ ཅེས་བྱ་བ་ནི་ རྟོག་པོ་འགའ་ཡང་ངོ་།

2) Tib. མེད་བར་དགག་པ་ བརྟོག་བར་འདོད་པ་; cf. W. K. F. s. voc. et VI (*pra-*
sajyāyaṇi pratiṣedha, Pat. ad Pāṇ. I. 4. 37); Nyāyakoṣa s. voc., *nañarthah*:
marque *atyantābhāva* (*bhūtaḥ ghaṭo nāsti*), *saṃsargābhāva* (*caitro na pacati*);
cf. Tarkas. p. 369; Bhāmatī 299. 2; Nyāyav. tātp. 232. 10, 496. 11, 511. 11; M.
Vyut. 199. 10; = négation sans plus. — Même argumentation dans *Bhāvaviveka*
(fol. 48a 3): དགག་པ་ འདི་ནི་ མེད་བར་དགག་པ་འདི་ རྟོག་པོ་ བརྟོག་བར་བྱ་སྟེ། དགག་པ་
གཙོ་ཆེ་བའི་བྱིར།

3) = *Madhyamakāvatāra* VI. 8. — Voyez Muséon, 1900, p. 230.

आचार्यबुद्धपालितस्त्वाह । न स्वत उत्पद्यते भावाः । तदुत्पादवैषम्यात् । अतिप्र-
सङ्गदोषाच्च । न हि स्वात्मना [4b] विद्यमानानां पदार्थानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमस्ति । अथ
मन्त्रपि ज्ञापेत । न कदा चित्त ज्ञापेत । इति ⁽³⁾ ॥

अत्रैकं ⁽⁴⁾ दूषणमाहुः । तदयुक्तं ⁽⁵⁾ हेतुदष्टात्तानभिधानात् । परोक्तदोषापरिहाराच्च ⁽⁶⁾ ।

1) La Madhyamakavṛtti de Buddhapālita (dont Candrakīrti est d'après la légende une réincarnation, Tār. p. 137) se trouve dans Tāndjour, Mdo XVII foll. 178—317. Tāranātha constate une relation d'école entre ce docteur et Candrakīrti (p. 148). Le passage reproduit ici s'écarte légèrement du texte de Buddhapālita (fol. 182a l. 6): au lieu de *atiprasaṅgāt* nous avons *janmānavasthānāt* et in fine: *གཤམ་ཏེ་.....མི་འགྱུར་བས་ རེ་ཡང་ མི་འདོད་དེ*

— La première de ces deux variantes est confirmée par Bhāvaviveka (fol. 48b 4) qui reproduit, pour le combattre, le raisonnement de Buddhapālita: *འདི་ལས་*

གཞན་ནི་ (= Buddhapālita) རྟོགས་པོ་རྣམས་ བདག་གི་བདག་ཉིད་ལས་ (= svātmanah) གྱེ་མེད་དེ།དང་། གྱེ་བ་ ཐུག་པ་མེད་པར་ འགྱུར་བའི་བྱེད་རོ། ཞེས་ རྣམ་པར་ བཤད་པ་བྱེད་དོ། དེ་ནི་ རིགས་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། གཏན་ཆེགས་དང་.....

2) Mes. *doṣāt*. — *doṣa* manque dans Tib.

3) Tib. *རྟོགས་པོ་རྣམས་ བདག་ལས་ གྱེ་བ་ མེད་དོ། དེ་དག་གི་ གྱེ་བ་ རོན་མེད་ པ་ཉིད་ཏུ་ འགྱུར་བའི་བྱེད་ རོ། མིན་ཏུ་ཐུག་པ་བར་འགྱུར་བའི་བྱེད་རོ། རྟོགས་པོ་ བདག་གི་ བདག་ཉིད་ཏུ་ ཡོད་པ་རྣམས་ལ་ནི་ ཡང་གྱེ་བ་ལ་ རྟོགས་པ་ མེད་དོ། ཅི་སྟེ་ ཡོད་ཁྱད་ གྱེ་ན་ རྣམ་ཡང་ མི་གྱེ་བར་ མི་འགྱུར་རོ།*

Comparez la discussion de la svata utpatti, dans Bodhic. IX. p. 241, Subhāṣitasamgraha et Abhidh. k. v. (fol. 292b): *utpannasya punar utpattau kalpyamānāyām anavasthāprasangaḥ . dvītiye tṛītiye kṣaṇe punaḥ punar utpa- dyata ity āmāṣṭaprasaṅgaḥ*.

4) eke = Bhāvaviveka-ādayaḥ.

5) Tib. *གཏན་ཆེགས་ དང་ རོབ་ མ་ཤོད་པའི་བྱེད་ རོ། གཞན་གྱིས་ གླུ་མ་པའི་ ཉེས་ མ་བསལ་བའི་བྱེད་རོ། ཐུག་པ་བར་འགྱུར་བའི་ ཆེག་ ཡིན་པའི་བྱེད་ གྱེ་བས་ཀྱི་རོན་ལས་ བཞོག་པས་ བསྐྱུ་བ་པར་བྱ་བ་ དང་ དེའི་ཆེས་ བཞོག་པའི་རོན་མེད་*

प्रसङ्गवाक्यत्वाच्च⁽¹⁾ प्रकृतार्थविपर्ययेण विपरीत[ार्थ]साध्यतद्धर्मव्यक्ती⁽²⁾ परस्मादुत्पन्ना⁽³⁾ भावा
जन्मसौफल्यान्⁽⁴⁾ 'जन्मनिरोधाच्चेति कृतात्तविरोधः स्यात् ॥

सर्वमेतद्वृषणमपुष्यमानं वयं पश्यामः । कथं कृत्वा । तत्र यत्तावदुक्तं केतुदृष्टान्त-
मिधानादिति तदपुक्तं । किं कारणं । यस्मात्परः स्वत उत्पत्तिमभ्युपगच्छन्⁽⁵⁾ विद्यमानस्य
पुनरुत्पादे प्रयोजनं⁽⁶⁾ पृच्छ्यते । स्वत इति केतुत्वेन तदेव चोत्पद्यत इति । न च विद्य- 5
मानस्य पुनरुत्पत्तौ प्रयोजनं पश्यामः । अनवस्थां च पश्यामः । न च त्वयोत्पन्नस्य पुनरु-
त्पाद इष्यते ऽन[वस्था] चाप्यनिष्टेति । तस्मान्निरूपयत्तिक एव तद्वादः⁽⁷⁾ स्वाभ्युपगम-
विरुद्धयेति । [Tib. 6b] किं [तन्मात्रेण] चोदिते परी नाभ्युपैति यतो केतुदृष्टान्तोपादा-
नमाफल्यं स्यात् । अथ स्वाभ्युपगमविरोधोदनयापि परी न निवर्तते । तदपि निर्लज्ज-
तया केतुदृष्टान्ताभ्यामपि नैव निवर्तते । न चोन्मत्तकेन सकास्माकं विवाद इति ॥ 10

པས། རྟོན་པོ་རྣམས་ གཞན་ལས་ རྩེ་བར་ འགྱུར་བ་དང་། རྩེ་བ་ འཕྲས་བྱ་དང་བཅས་
པ་ཉིད་ཀྱི་ འགྱུར་བ་དང་། རྩེ་བ་བྲག་(ས)པ་ཡོད་པར་འགྱུར་བའི་བྱེར་། རྩེ་བ་པའི་མཐའ་ དང་
འགལ་བར་ འགྱུར་རོ། — Variante dans Bhāvaviveka . . རྩེ་བ་ཡོད་པའི་རྩེ་ག་...
[même équivalent sanscrit : *prasāṅga*°]. Comparez les passages parallèles, infra
fol. 10a.

6) Mss. °hārāt. — Réponse à cette deuxième objection, 18. s.

1) Tib. : = °tāt. — Réponse à cette objection.

2) Mss. °vyakto, °vyaktā. — mion-pas = vyakteh.

3) Mss. utpanno.

4) Tib. = *siddhānta*°; de même infra ad 14, 5; mais Bhāvaviveka : མཛོད་པའི

— janmanirodhāt ne correspond pas au Tib. skye-ba thug(s)-pa... : Bhāvavi-
veka lit *thug-pa*, peut être *zug-pa* (*hdzugs*).

5) Tib. = *icchan*.

6—6) Manque dans Tib.

7) ou *tadvivādaḥ*. — Mss. *tadvivādaḥ*. — Tib. ཉིད་ཅག་གི་རྩོད་པ་.

8) Camb. *kim iti codite*; Paris, Calc. *kimiyam iti codite*. — Tib འདི་དག་
ཅེས་ཞིག་གིས་ བརྟུན་པ་ན་

9) Mss. *viruddhacodanayā*, cf. infra 11. 14, 13. 5. — «Même quand on lui
démontre qu'il est en contradiction...».

(1) तस्मात् प्रियानुमानतामेवात्मन आचार्यः प्रकटयति । अस्थाने ऽप्यनुमानं प्रवेशयन् ।
 न च माध्यमिकस्य स्वतः⁽³⁾ स्वतन्त्रमनुमानं कर्तुं युक्तं पतात्तराभ्युपगमाभावात् । तद्योक्त-
मार्थदेवेन⁽⁴⁾ ।

सदसत्सदसच्चेति यस्य यतो न विद्यते ।

5

उपालम्भश्चिरेणापि तस्य वक्तुः न शक्यते ॥

विद्यकृत्यावर्तन्यां⁽⁵⁾ चोक्तं । [5a]

यदि का चन प्रतिज्ञा स्यान्मे तत एव मे भवेद्दोषः ।

नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्निवास्ति मे दोषः ॥

यदि किं चिदुपलभ्यं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

10

प्रत्यक्षादिभिर्ब्रह्मस्तद्भावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति ।

यदा चेव स्वतन्त्रानुमानानभिधापितं माध्यमिकस्य तदा कुतो । नाध्यात्मिकान्या-
 यतनानि स्वत उत्पन्नानि । इति स्वतन्त्रा प्रतिज्ञा स्यात् सांख्यः प्रत्ययवस्थास्यते⁽⁹⁾ । Tib.

1) Mss. *sarvathā priya*°. — Tib. དེའི་ཕྱིར་...

2) Mss. *praveçayena na ca*. — Tib. འཁྱོད་པར་ཕྱིར་པ་ན་; soit: *dhar*, *bhar*, *grah* (halten, gebrauchen).

3) Manque dans Tib. Cf. infra 16 11, 18. 5.

4) Catuhçatake XVI. 25 (Tandjour, Mdo XVIII, fol. 18b) — voyez Muséon, 1900, 2, p. 240.

5) stances 29 et 30 (Tandjour, Mdo XVI, fol. 32a), voyez Muséon, ibidem, p. 217. = Nanjio, 1251. — Mètre Aryā.

6) Mss. *tadeṣa*.

7) Mss. *me*. (Corrections de M. H. Jacobi).

8) Dh. s. XXIV; Childers, s. voc. (*cha aijhattikāni āyatanāni, salāya-tanaṃ*).

9) Tib. གང་ལ་ གངས་རྒྱལ་པ་དག་གིས་ ཕྱིར་བཞོག་པར་ཕྱིར་པར་འགྱུར་བ་ Can-
 drakīrti vise l'argumentation de Bhāvaviveka; nous la reproduisons dans son ensemble:

7a] 'को ऽयं प्रतिज्ञार्थः । किं कार्यात्मिकात्⁽¹⁾ स्वत उत कारणात्मिकादिति । किं चातः । कार्यात्मिकाच्चेत् सिद्धसाधनं⁽²⁾ कारणात्मिकाच्चेद् विरुद्धार्थता । कारणात्मना विद्यमानस्यैव

(a) འདིར་ སྐྱོར་པའི་ ཚིག་ཏུ་ འགྱུར་བ་ གི་ རོན་རམ་པར་ གང་གི་སྐྱེ་མཆོད་རྒྱུ་ལས་ བདག་ལས་ སྐྱེ་བ་ མེད་པར་ རེས་ནེ། ཡོད་པའི་བྱིར་ རྟེན་གྱི་ རྟེན་པ་ཡོད་པ་ཉིད་ བཞིན་ནོ། (a)

(b) གཤམ་ཏེ་ [fol. 48b] གཏན་ཚིགས་ ཡོད་པ་ཉིད་ གི་ མི་མ་གྲུག་པའི་ རྟེན་གསལ་སྐྱེ་ག་མ་ བསྐྱེད་པས་ གཏན་ཚིགས་ཉིད་ མ་ཡིན་ནོ་ ཞེ་ན། མེད་པ་ཁོ་རྟེན་ཡིར་ རྟེན་པ་ལས་ རྟེན་གསལ་མེད་པས་ འདི་ རྟེན་ བམས་ཅན་ལ་ ཉིས་པ་ མེད་ནོ། (b)

འདིར་ བྱངས་ཅན་དག་ལས་ ཁ་ཅིག་ རྩིང་རྒྱོག་པར་བྱེད་ནེ། རམ་བཅས་པ་ འདིའི་

(= ko 'yam pratijñārthaḥ. — jusque: sarvasyotpattimata ūtpādād iti); et ensuite:

(c) རེ་གི་ བཟང་པོ་ མ་ཡིན་ནེ། བདག་ལས་ སྐྱེ་བ་ ཅམ་ དག་ག་པའི་བྱིར་རོ་རྒྱུའི་བདག་ ཉིད་ལས་ན་ ཡང་ བདག་རང་གཞན་ཏུ་གྱུར་པ་ལས་ གྱུར་ སྐྱེ་བ་ སྐྱེ་བ་པའི་བྱིར་རོ་ རྟེན་ བ་ཡོད་པ་ཉིད་ གི་ རྟེན་པའི་མཆོད་ཉིད་རང་ལྟན་པ་ ཡོངས་སྤྱོད་པའི་བྱིར་ ཡང་ ཉིས་ པ་ མེད་ནོ། Suit l'argument de Buddhapaṇita introduit par འདི་ལས་ གཞན་ནི་

(voyez p. 14, ligne 8 de la note 1).

La phrase (a—a) est reproduite par Candrakīrti infra p. 25, 9—26, 1. (b—b) = *vidyamānatvād iti hetur vipakṣanivartanāpratipādanān na hetur iti cet . abhīvād eva tato 'nivartanād atra [pakṣe] sarvatra cādoṣaḥ*. — Le hetu proposé, *vidyamānatvāt*, n'est pas hetu, parce qu'on ne montre pas qu'il y ait nivartana de ce hetu à l'égard du vipakṣa [svata utpanna]. — A cette objection, nous répondons: Il n'y a pas [démonstration du] nivartana [du hetu] à l'égard de ce [vipakṣa] par suite de la non existence [de ce vipakṣa]: donc il n'y a pas vice en ce qui regarde le pakṣa [ādhyātmikāny āyatanāni] et toute chose [existante]. c—c) = *na taḥ bhadrām, svata utpattimātrantīśedhāt, kīraṇātmakād ity ātma-bhūtād anyabhūtād vāpy utpattiparihārāt . caitanyam iti caktīlakṣaṇavatparā-marṣād apy adōṣaḥ*. = L'argumentation des Sāṃkhyas est mauvaise; car 1° nous nous tout uniment que la chose naisse d'elle-même, 2° dire que la chose nait *kāraṇātmakāt*, c'est nier qu'elle naisse de soi ou d'autrui [car le *kāraṇa* n'est ni identique au *kārya*, ni différent du *kārya*]. Quant à l'exemple *caitanyavat*, il est irréprochable. . . .

1) Mss. *kim kāryātmakaḥ svata . . . ātmaka iti | . . . ātmakaḥ cet . . . | kāraṇātmakaḥ cet . . .* Tib. ཅི་ བདག་ལས་ ཅས་བྱ་བ་ འབྲས་བྱའི་ བདག་ཉིད་ལས་སམ་

2) Il est clair que la chose n'est pas produite d'elle-même en tant que produite. — Cf. 21. 9. — Comp. l'argumentation *Nyāyakandali*, 197. 10.

सर्वस्योत्पत्तिमत उत्पादादिति ⁽¹⁾ कुतो ऽस्माकं विद्यमानत्वादिति ⁽²⁾ हेतुर्पस्य [सिद्धसाधनं]
विरुद्धार्थता [वा] स्यात् । यस्य सिद्धसाधनस्य यस्याश्च विरुद्धार्थतायाः परिकारार्थं यत्नं
करिष्यामः । तस्मात्परोक्तदोषा[ः] ⁽³⁾ प्रसङ्गादेव तत्परिकारं आचार्यबुद्धपालितेन ⁽⁴⁾ [न] व-
र्णनीयः ॥

- 5 ⁽⁵⁾ अथापि स्यात् । माध्यमिकानां पक्षहेतुदृष्टान्तानामसिद्धेः स्वतन्त्रानुमानानभिधायि-
त्वात्स्वत उत्पत्तिप्रतिषेधप्रतिज्ञातार्थसाधनं मा भूदुभयसिद्धेन वानुमानेन परप्रतिज्ञानि-
राकरणं । परप्रतिज्ञायास्तु ⁽⁷⁾ स्वत एवानुमानविरोधचोदनया ⁽⁸⁾ स्वत एव पक्षहेतुदृष्टान्तदो-
षरहितैः पक्षादिभिर्वितव्यम् ॥ ततश्च तदनभिधानात् तदोषापरिकाराच्च स एव
दोष इति ॥

1) གླེབ་ ནང་ ལྷན་པ་ཐམས་ཅད་ གི་ རྒྱུ་ལྷན་གཉིད་ཀྱི་ ཡོད་པ་ ཁོ་ན་ གླེབ་འི་
ཁྱེར་རོ་ — Bhavaviveka: skye-ba-can ... kho-na-las. — Car toutes les choses
qui prennent naissance, prennent naissance [d'elles-mêmes], pour autant qu'elles
existent sous la forme de cause. — La double objection de *siddhasādhana* et de
viruddhārthatā est examinée ci-dessous p. 21 11.

2) *vidyamānatvāt* est dans l'hypothèse du contradictoire le hetu de cette
svatantrapratijñā du Mādhyamika: *na ūdhyātīkani* ... (16. 11, 26. 1).

3) Tib. ཐམས་ཅད་ གི་ འགྲུབ་པ་

4) Tib. བརྗོད་པར་བྱ་བ་ ལ་ ཡོད་ཆོ།

5) Objection, lignes 5—9.

6) Lo Tib. lit *pratijñā*, non pas *pratijñātārtha*.

7) གཤམ་གྱི་ ནམ་བཅའ་བཤམ་ རང་གི་ རྗེས་སྤྱད་པ་ལ་ འགལ་བ་ བརྗོད་པར་
ནི་ བྱ་རྟོགས་པས་: *parapratijñāyām svā-anumānena virodha[sya] abhidhānenaiva*
bhavitavyam.

8) Cf. infra p. 21. 18. — Peut-être: °*codanāyām svata*...

9) D'après Tib. — Mss. *dr̥ṣṭāntapeksārahitaib*. — *svatañ* (རང་ཉིད་ལ་) = à
leur point de vue.

(1) उच्यते 'नैतदेवं । किं कारणम् । यस्माद्यो हि यमर्थं प्रतिज्ञानीते 'तेन स्वनिश्चयव-
दन्येषां निश्चयोत्पादनेच्छया ययोपपत्त्यासावर्थो ऽधिगतः सैवोपपत्तिः परस्माद्युपदेष्टव्या ।
तस्मादेष तावद्व्यायः 'यत्परे⁽³⁾णैव स्वाभ्युपगतप्रतिज्ञातार्थसाधनमुपादेयं [5b] ।⁽⁴⁾ न चायं
परं प्रति [हेतुः] । हेतुदृष्टान्तासंभवात्⁽⁵⁾ प्रतिज्ञानुसारतयैव केवलं स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनमु-
पादत्त⁽⁶⁾ इति निरूपयत्तिकपत्ताभ्युपगमात् स्वात्मानमेवायं केवलं विसंवादयन् न शक्नोति 5
परेषां निश्चयमाधातुमिति । इदमेवास्य स्पष्टतरद्वेषणं यदुत स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनासाम-
र्थ्यमिति किमत्रानुमानबाधोद्भावनया प्रयोजनम् ॥

अथाप्यवश्यं स्वतो अनुमानविरोधदोष उद्भावनीयः ॥

1) Réponse, lignes 1—7.

2) Mss. *parasmād upa°*. — Tib. གཞན་ལ་. — Comparer Nyāyakandali,
198. 18, citée ci-dessous p. 23. n. 3, l. 11.

3) Tib. དེ་ལོ་ལོ་ = l'objectant, le Sāṃkhya. — Voir ci-dessous, p. 23, n. 3.

4—4) Tib.: འདི་ནི་ གཞན་ལ་ གཏན་ཆེགས་ གང་ མ་ ཡིན་ནོ། གཏན་ཆེགས་
ནང་ རེ་ མེད་པའི་ཕྱིར་ རང་གི་ རམ་པཅའ་པའི་ རོན་[7b]ཉི་ སྐྱབ་པར་ཕྱེད་པ་ རི་ ཁས་
འཆེས་པའི་ རྗེས་སུ་འབྲས་པ་ འབྲའ་ཞིག་ ཉེ་བར་བཞུགས་པ་ ཡིན་ནོ།

«Mais la même raison n'existe pas en ce qui regarde l'autre»: l'adversaire,
qui affirme, doit prouver, — non pas le Mādhyamika; et «faute de présenter
argument et exemple, la preuve du contenu de sa proposition n'étant que son ob-
stination à s'y attacher, il adopte un *pakṣa*...

5) Tib. མེད་པ་ = *asambhava*, *abhāva*.

6) Mss. *svāpratijñāmātrasūratayaiva kevalam svapratijñātārthamātram
upādatte*.

7) རྗེས་སུ་དཔག་པས་ = *anumānena*.

8) Le Tib. supprime *doṣa* et lit *svānumāna* (རང་གི་''; cf. infra p. 21. e), ce
qui revient au même: «la contradiction inhérente à notre raisonnement». — Ceci
est une remarque du contradicteur.

सो ऽप्युद्भावित एवाचार्यबुद्धपालिते⁽¹⁾ । [कथमिति चेत्] 'न स्वत उत्पद्यते भा-
वाः । तदुत्पादवैषध्यादिति वचनात् । अत्र⁽²⁾ हि तदित्यनेन स्वात्मना विद्यमानस्य
परामर्शः । [कस्मादिति चेत्] 'तथा हि तस्य [सं]ग्रहेणोक्तवाक्यस्यैतद्विवरणवाक्यं⁽⁴⁾ 'न
हि स्वात्मना विद्यमानानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमिति । अनेन च वाक्येन साध्यसाधनध-
र्मानुगतस्य परप्रसिद्धस्य साधर्म्यदृष्टान्तस्योपादानम् । तत्र स्वात्मना विद्यमानस्येत्यनेन
हेतुपरामर्शः । उत्पादवैषध्यादित्यनेन साध्यधर्मपरामर्शः ॥

तत्र यथानित्यः शब्दः कृतकत्वात्⁽⁶⁾ । कृतकमनित्यं दृष्टं । यथा घटः । तथा च कृ-
तकः शब्दः । तस्मात्कृतकत्वादनित्य इति कृतकत्वमत्रोपनयनाभिप्रेत्यक्तो हेतुः⁽⁷⁾ ।

1) Cf. supra p. 14. 1.

2) Mss. *atra hi svata ity anena*... Tib. དེ་ལ་ རེ་དག་ ཅེས་བྱ་ས་ འདིས་ ཞི་
རང་གི་འདག་ཞིན་རྩ་ de-dag correspond à de-dag-gi (teṣām) de la phrase précé-
dente (teṣām utpādavaiyarthāt).

3) Mss.: *tatra hy atra graheṇa kurakyaśya*....., *tathā hi tasya*....., *tathā hy asya*..... — Faut-il écarter l'interprétation: *tasya graheṇa* = «en em-
ployant le mot tad»? — cf. la note précédente. — La restitution très hypothétique
s'appuie sur le tibétain:

འདི་ལྟར་..... ཞེས་བྱ་ས་ འདི་ནི་ མན་ར་བཞག་པའི་ སག་ རེ་ནི་ འགྲེལ་པའི་ སག་
ཡིན་ལ་ = *tathā: na hi svātmanā vidyamānānām punarutpāde prayojanam iti*,
etat saṃśepataḥ niḥśṛtasya vākyaśya tasya vivaraṇavākyaṃ. — La phrase *na hi*
svātmanā..... donne l'explication de *tadutpādavaiyarthāt* — (*saṃgrah*,
cf. infra p. 23. 1: *yathoditum arthaṃ saṃgrhya*).

4) Sic Tib. — Mss. *kim hi*..., mais cf. p. 14. 2.

5) Exemple qui donne un cas analogue; *sādhana* = *svātmanā vidyamā-
natva*; *sādhya* = *utpādavaiyarthya*; *parāmarṣa*: le fait de prendre en considé-
ration.

6) Tib. བྱས་པ་ མི་རྟག་པའི་བྱིར་རྩ་ = *kṛtakānityatvāt*.

7) Mss. °*vyakto*. D'après Tib. °*vyaktaṃ*, en accord avec *kṛtakatvam*. ཉེ་བར་
སྐྱུར་བ་ = *upanaya*, cf. Tarkas. p. 265.

एवमिहापि 'न स्वत उत्पद्यते भावाः स्वात्मना विद्यमानानां [Tib. 8a] पुनरुत्पादवैषम्यात् । इह स्वात्मना विद्यमानं पुरो ऽवस्थितं घटादिकं पुनरुत्पादानपेक्षं दृष्टं । तथा च मृत्पिण्डाद्यवस्थायामपि यदि [6a] स्वात्मना विद्यमानं घटादिकमिति मन्यसे तदापि तस्य स्वात्मना विद्यमानस्य नास्त्युत्पाद इति । एवं स्वात्मना विद्यमानत्वेनोपनयामिव्यक्तेन पुनरुत्पादप्रतिषेधाव्यभिचारिणा हेतुना स्वत⁽¹⁾ एव साध्यस्यानुमान- 8 विरोधोद्भावनमनुष्ठितमेवेति ॥

तत्किमुच्यते । तदयुक्तं हेतुदृष्टान्तानभिधानादिति ॥

न च केवलं हेतुदृष्टान्तानभिधानं न संभवति । परोक्तदोषापरिहार⁽²⁾दोषो न संभवति । कथं कृत्वा । साध्या हि नैवाभिव्यक्तत्रयस्य पुरो ऽवस्थितस्य घटस्य पुनरभिव्यक्तिमिवृत्ति⁽³⁾ । तस्यैव चेह दृष्टान्तत्वेनोपादानं सिद्धत्रयत्वात्⁽³⁾ । अनभिव्यक्तत्रयस्य च शक्ति- 10 पापन्नस्योत्पत्तिप्रतिषेधविशिष्टसाध्यत्वात् कुतः सिद्धसाधनपक्षदोषाशङ्का कुतो वा हेतोर्विरुद्धार्थताशङ्केति⁽⁴⁾ ।

तस्मात्स्वतो⁽⁵⁾ अनुमान[वि]रोधचोदनायामपि यथोपवर्णितदोषाभावात्परोक्तदोषापरिहारासंभव एव । इत्यसंबद्धमेवैतद्वृषणमिति विज्ञेयम् ।

1) Tib. རང་ཉིད་ཀྱིས་ རྒྱུ་ལྟ་པ་.....

2) Voir supra p. 14. 4. — D'après Tib. °*aparihāro na...*, cf. p. 19, n. 8.

3-3) དེ་ཉིད་ འདིར་ དཔེ་ཉིད་ཀྱི་ ལུ་ལ་མཁེ་འོ་མོ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་ ལ།; le mot *upā-dānam* n'est pas traduit.

4) Voir supra p. 17. 2.

5) རང་གི་ རྒྱུ་ལྟ་པ་ལས་ འགྲུ་ བརྗོད་པ་ན་ ཡང་ = *svānumānena virodhodbhāvanāyām api*.

6) Mss. *doṣābhāvata*, °*bhāvata*. Tib. = *doṣānabhidhānāt*.

7) *etaḍ*: Tib. འདི་དག་ (duel) = les deux premières objections, ci-dessus p. 14. 4.

घटादिकमित्यादिशब्देन निरवशेषोत्पत्तिमुपदार्थसंप्रकृत्य विवक्षितत्वादनैकान्ति-
कतापि षटादिभिर्नैव संभवति ॥ ⁽²⁾ [Tib. 8b].

अथ वायमन्यः प्रयोगमार्गः ⁽³⁾ 'पुरुषव्यतिरिक्ताः पदार्थाः स्वत उत्पत्तिवादिनः ।
तत एव ⁽⁴⁾ 'न स्वत उत्पद्यन्ते । स्वात्मना विद्यमानत्वात् 'पुरुषवत् ⁽⁵⁾ 'इतीदमुदाहरणम्-
६ दारुपम् ⁽⁶⁾ ॥

यद्यपि चाभिव्यक्तिवादिन उत्पादप्रतिषेधो न बाधकः । तथाप्यभिव्यक्त्यावुत्पाद-
शब्दं निपात्य । पूर्वं पञ्चाच्चानुपलब्ध्युपलब्धिसाधर्म्येण उत्पादशब्दे ^(6b) नाभिव्यक्तेरेवा-
भिधानादप्य प्रतिषेधो नाबाधकः ⁽⁷⁾ ॥

कथं पुनरप्यं यथोक्तार्थाभिधानं विना व्यस्तविचारो लभ्यते ⁽⁸⁾ इति चेत् । तड-

1) Mss. *ghaṭāḍibhir*. — Tib. གླུ་མ་གྲུ་

2) *pakṣa* = *sarva utpādisupadārthah* (*śaktirūpupannāh*), *hetu* = *svātmanā vidyamānatvāt*, *drṣṭānta* = *puro 'vasthitam ghaṭāḍikam*.

3) *prayoga*, cf. *Nyāyabindu* §. 47. 6, 48. 1. — Ce nouveau mode de démonstration complète le raisonnement; et l'opposition établie par le Sāṃkhya (*svata utpattivadin*) entre le *puruṣa* et les autres *padārthas*, permet d'éviter l'objection: «Votre raisonnement est *kevalānvayin*, donc *anupasamhārin*, puisque le *drṣṭānta* est *sarva*.» [Note de M. H. Jacobi.] — *Tarkas*. p. 305.

4) Tib. omet *tata eva*. Faut-il maintenir ces deux mots? j'en doute.

5) Mss. *puruṣavaḍatīdam ud°*; °*vedatīvam ud°*.

6) *pakṣa* = *padārthah*, *hetu* = *svātmanā vidyamānatvāt*, *drṣṭānta* = *puruṣa*.

7) Tib. = *na bādhaḥ*. — Les partisans de l'*abhivyakti* (manifestation d'une chose qui existe antérieurement) diront que la réfutation de l'*utpāda* ne les atteint pas: nous dirons de l'*abhivyakti* ce que nous avons dit de l'*utpāda*, et notre objection portera (*na abādhaḥ*). — Cf. *Bodhic.* §. IX. 134, 135, où ce raisonnement est développé.

8) Mss. *yathoktaḥ svābhidhānam vinai vyastham vicāro*. La confusion *stha* = *sta* est fréquente. — Tib. ཡང་ རི་སྒྲོན་སྒྲུ་མ་པའི་ རོན་གྱི་ རྫོང་པར་ཐུན་པ་མེད་
པར་ རྒྱུ་པར་རྫོན་པ་ འདི་ལྟ་བུ་ འདི་ རི་ལྟར་ རྫོན་ ཅེས། = *vinaiḥvyasthā vicārah*.... — *vyastavicāra*, cette argumentation in extenso?

द्यते । अर्थवाक्यानि⁽¹⁾ तानि महार्थानि यथोदितमर्थं संगृह्य प्रवृत्तानि । तानि च व्याख्या-
यमानानि यथोक्तमर्थात्मानं प्रसूयन्ति इति नात्र किं चिदनुपातं संभाव्यते ।⁽²⁾

प्रसङ्गविपरितीने चार्थेन परस्मैव संबन्धो । नास्माकं स्वप्रतिज्ञाया अभावात्⁽³⁾ ।
ततश्च सिद्धांतविरोधासंभवः । परस्य च यावद्वक्तुवो दोषाः प्रसङ्गविपरितापत्त्यापद्यन्ते
तावदस्माभिर्मोष्यत इवेति ।

5

1) Mss. *atha vākyaṇi hṛtāni*. Tib. འདྲི་བའི་ རག་འདི་རྒྱ་ ཅི་ རྟོ་ཆེན་པོ་ཨྲན་
ཡིན་པ་སྟེ་ = ... *tāni mahārthatvād yathoditam*... — L'*arthavākya* en cause est
le raisonnement de Buddhapālita, ci-dessus p. 14. 1; le *mahāvākya* du système,
c'est la formule de Nāgārjuna, p. 12. 13. — Voir Dict. de St.-Petersbourg, s. voc.
arthavāda, *mahārtha*.

2) Tib. མ་བསྟན་པ་... མི་ སྟོན་ནི། *na... anupadiṣṭam... sambhavati*. — *srid*
dans le même emploi, trad. du Nyāyabindu, ad p. 3. 5. 8.

3) Notre adversaire est lié à une opinion qui, par conséquence logique, est
contradictoire; mais nous, qui n'affirmons rien.... L'emploi du *prasaṅgasā-
dhana* (cf. p. 15. 1, 19. 1, et ci-dessous notamment foll. 9b, 10a) est décrit dans la
Nyāyakandali, 198. 12: *athocyate: prasaṅgasādhanaṃ idam; prasaṅgasādhana-
nam ca na svapaṅkasādhanaṃ yopādīyate, kim tu parasyāniṣṭāpādanārtham; parā-
niṣṭam ca tadabhyupagamasiddhāir eva dharmādibhiḥ cakyaṃ āpādayitum . tatra
pramāṇena svapratītir anapekṣanīyā, na hy evaṃ paraḥ pratyavasthatum arhati:
tavāsiddhā dharmādayo, nāhaṃ svasiddheṣv api teṣu pratīpadya iti — atra brū-
maḥ: kim prasaṅgasādhanaṃ anumānam tadanyaḥ tū? yady anyat, kvāpy ukta-
lakṣaṇeṣu pramāṇeṣv antarbhāvo varṇanīyo, vaktavyaṃ vā lakṣaṇāntaram; yadi tv
anumānam eva, tadā svapratītipūrvakam eva pravartate, svanīccayavad anyeṣāṃ
nīccayotpīpādāyisayī sarvasya parārthānumīnasya pravṛtteḥ....*

Le *prasanga* n'est pas un *sādhana*: *prasaṅgo hi na sādhanam, hetor abhāvāt;
yathāhur: aṣṭi prasaṅgo na prasaṅgasādhanaṃ iti* (Nyāyavārt. tātp. 407. 27).

Le Mādhyamika ne cherche qu'à mettre son adversaire en contradiction
avec lui-même; il n'a ni *pratijñā* ni *hetu* qui lui soient propres. C'est pour cela
que Candrakīrti repousse le *prayoga* de Bhāvaviveka (p. 16. 12 et infra
p. 25. 9).

Bhāvaviveka et son école (*Svātantrikas*) prétendent établir la thèse *mā-
dhyamika* (Nāgārjuna, ci-dessus 12. 13) par des arguments personnels, *svatantra*.
Buddhapālita, chef des *Prasangikas*, n'emploie que le raisonnement par l'ab-
surde (*parasyāniṣṭāpādana*). Les deux écoles doivent leur nom à cette opposition
sur le terrain logique. C'est ce qu'a bien vu Wassilieff, p. 320 (351) 20, malgré
quelques hésitations.

Sur le *prasaṅga*, M. Vynt. 199. 116, Sarvadarśanas. (trad. dans Mu-
séeon 1901—2) p. 13 du tiré à part.

4) Plus haut *kṛtānta* (p. 15 n. 4) contre le Tib.

कुतो नु खत्वविपरीताचार्यनागार्जुनमतानुसारिण आचार्यषुद्धपालितस्य सावका-
शवचनाभिधायित्वं यतो ऽस्य परो ऽवकाशं लभेत । निःस्वभावभाववादिना⁽¹⁾ सस्वभावभा-
ववादिनः⁽¹⁾ प्रसङ्ग आपद्यमाने कुतः प्रसङ्गविपरीतार्थप्रसङ्गिता⁽²⁾ । न हि शब्दो दाण्डपाशि-
का इव वक्तात्मस्वतन्त्रपत्तिः⁽⁴⁾ । [Tib. 9a] किं तर्हि सत्यां शक्तौ⁽⁵⁾ वक्तुर्विवक्षितमनुविधी-
यते । ततश्च परप्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रफलत्वात्प्रसङ्गापादनस्य नास्ति प्रसङ्गविपरीता-
र्थापत्तिः⁽⁶⁾ ।

तथा आचार्यो भूयसा प्रसङ्गापत्तिमुखेनैव परपत्तं निराकरोति स्म ।

नाकाशं विव्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणं प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात्⁽⁷⁾ ॥

10 व्रपकारणनिर्मुक्ते द्वये द्वयं प्रसज्यते ।

अहेतुकं न चास्त्यर्थः कांश्चिदहेतुकः ह्य चित्⁽⁸⁾ ॥

तद्यथा ।

1) Mss. °nādinah, °nādinū; cf. Bodhic. t., index s. voc.

2) Tib. ཐལ་པ་ལས་ བསྐྱེད་པའི་ རྟོག་རྟེན་ཏུ་ ཐལ་པར་ ག་པ་ འཇུག་ཏེ་ = *prasaṅgena riparitarthatāprasaṅgaḥ kutaḥ*; soit, en reprenant les termes employés plus haut (p. 23. 3): *prasaṅgariparitārthena sambandhaprasaṅgaḥ kutaḥ*.

3) = Veilleur de nuit, jusqu'ici dans le Deçin. 2. 99, cf. W. K. F. s. voc. *daṇḍapāṣaka*, *dāṇḍapāṣika*.

4) Mss. *asvamantrayanti*. — Tib. དབང་མ་ཡིན་པར་ རྟེན་པ་ མ་ ཡིན་ནོ།

5) Tarkas. p. 338.

6) Plus haut °*āpattyā* (23.4) = བསྐྱེད་པ་པས་, *āpadyamāne* (24.3) = བསྐྱེད་པས་པ་ན་; ici རྟོག་རྟེན་འཇུག་པ་ཡིན་པ་; de même 23.4 *ūpadyante* = འཇུག་པ་. — *arthāpatti*, voir Nyāyabhāṣya II. 2. 1: *arthād āpatīr, arthāpattiḥ . āpatīḥ, prāptiḥ, prasāṅgaḥ . yathābhidhiyamāne 'rthe yo 'nyo 'rthaḥ prasajyate, so 'rthāpattiḥ*.

7) = V. 1.

8) = IV. 2. — La lecture de tous les Mss. est *āhetukam, āhetukaḥ*; de même infra. — *Bhagavadgītā* 18. 22 *ahaituka* (cité par M. J. Speyer, *Avadānaçataka* 76. note 9). — *Samādhirāja* 14. 32, *Rāṣṭrapālāparipreçhā* 16. 13, *Prajñāpāramitā* 256. 13, 273. 2, etc.: *ānimitta (samādhi)*.

आध्यात्मिकान्यायतनानि [Tib. 9b] स्वत उत्पन्नानि । विद्यमानत्वात् । चैतन्यवदि-
ति⁽¹⁾ किमर्थं पुनरत्र परमार्थत इति विशेषणमुपादीयते ।

लोकसंवृत्याभ्युपगतस्योत्पादस्याप्रतिषिध्यमानत्वात् । प्रतिषेधे चाभ्युपेतबाधाप्र-
सङ्गादिति चेत् । नैतद्युक्तं संवृत्यापि स्वत उत्पत्त्यनभ्युपगमात् ।

5 यथोक्तं सूत्रे⁽²⁾ । स चायं बीजहेतुको ऽङ्कुर उत्पद्यमानो न स्वयंकृतो न परकृतो नो-
भयकृतो नाप्यहेतुसमुत्पन्नो नैश्वरकालाणुप्रकृतित्वभावसंभूत इति ।

तथा ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजो स चैव ऋङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेदं अशाश्रित धर्मता ॥ इति⁽⁴⁾

10 इहापि वक्ष्यति ।

प्रतीत्य पश्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁵⁾

परमतापेक्षे⁽⁶⁾ विशेषणमिति चेत् । तदयुक्तं । संवृत्यापि तदोपव्यवस्थानभ्युपग-

1) Mss. *caitanya-vāḍiti*.

2) Voir infra XXIV. 8.

3) Dans le *Çālistambasūtra*; voir Bodhic. t. ad IX. 142 (p. 370. 23).
Çikṣās. 219. 10. — Le Tib. lit *nyavarakṛto na kūlaparināmito...*, comme le
Çālist.

4) *Lalitavistare*, 210. 3-5; cette stance est citée infra ad II. 28, XXI. 20; cf. *Çikṣās.* 238. 10, 239. 4 et les remarques *in loc.* Mètre *Vaitaliya*.
Je suis incapable de rétablir le quatrième pāda (Mss. *chedam aṣṣvata*), à moins
de lire *aṣṣvadharmatā* — ce qui ne va pas sans difficulté.

5) = XVIII. 7 (var. *nochedo*).

6) Tib. གཤམ་གྱི་ལུགས་ལ་སེམས་དེ་ et གཤམ་གྱི་གཞུང་ལ་...

7) དེ་རྒྱལ་གྱི་

मात् । सत्यदयाविपरीतदर्शनपरिभ्रष्टा एव हि तीर्थिका यावदुभयथापि निषिध्यते ता-
वद्गुण एव संभाव्यत इति⁽¹⁾ । एवं परमतापेक्षमपि विशेषणाभिधानं न पुष्यते ।

न चापि लोकः स्वतः [7b] उत्पत्तिं प्रतिपन्नो यतस्तदपेक्षयापि विशेषणसाफल्यं
स्यात् । लोको हि स्वतः परत इत्येवमादिकं वि[Tib. 10a]चारमनवतार्य कारणात्कार्यमु-
त्पद्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपन्नः । एवमाचार्यो⁽⁹⁾ ऽपि व्यवस्थापयामास । इति सर्वथा विशेष- 6
णवैफल्यमेव निश्चीयते ॥

अपि च यदि संवृत्योत्पत्तिप्रतिषेधनिराचिकीर्षुणा विशेषणमेतदुपादीयते ।
तदा स्वतो ऽसिद्धाद्यपि पक्षदोष आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः स्यात्⁽⁵⁾ । परमार्थतः⁽⁶⁾ स्वतश्चतु-
राद्यापतनानामनभ्युपगमात्⁽⁷⁾ ॥ संवृत्या चतुरादिसद्भावाददोष इति चेत् । परमार्थतः
इत्येतत्तर्हि कस्य विशेषणं ॥ सांवृतानां चतुरादीनां परमार्थत उत्पत्तिप्रतिषेधाद् । उत्प- 10
त्तिप्रतिषेधविशेषणे परमार्थग्रहणमिति चेत् । एवं तर्ह्येवमेव वक्तव्यं स्यात् । सांवृ-

1) Tib. ཡོན་ཏན་ཉིད་ ཡོན་པར་ རྟོགས་སོ་ ce qui confirme la lecture *guṇa*
(littéralement: *guṇa eva astitvena kalpyate*). On peut traduire: ...aussi long-
temps ils trouvent que tout va bien. — *ubhayathā* = གཉི་གཉི་ རྟོགས་

2) *Bhāvaviveka?*

3) Tib. = *vaiyarthyam*.

4) *pratishedha* manque dans Tib., évidemment par erreur.

5) La lecture des Mss. n'est pas constante, ici et infra 30. 10. 15 (*asiddhā-*
dhāra°, °*asiddho vā hetu°*). Il faut, je crois, lire *asiddhādhāraḥ pakṣa°* (cf. 28. 4),
°*asiddho vā*... Cf. Tarkas. 309; Nyāyab. t. 68. — Tib. རྟོགས་པའི་ གཞི་ མ་གྲུབ་པའི་
བྱེད་ཀྱི་ ཉེས་པ་འཇམ་ | གཞི་ མ་གྲུབ་པའི་ གཏན་ཆེན་ཀྱི་ རྟོག་རྒྱུ་ འགྲུབ་ཏེ་ | *svataḥ*,
au point de vue du Mādhyamika. Ce *viṣeṣaṇa paramārthataḥ* ne peut avoir de
viṣeṣaṇa puisque la chose n'existe pas *paramārthataḥ*; de même, dans l'exemple
classique, *gagaṇa* fait du lotus une non-chose.

6) Tib. རྟོགས་པའི་ རྟོག་རྒྱུ་པར་...

7) Ponctué d'après Tib.

तानां चक्षुरादीनां परमार्थतो नास्त्युत्पत्तिरिति । न चैवमुच्यते ।⁽¹⁾ उच्यमाने अपि परैर्बस्तु-
सतामेव चक्षुरादीनामभ्युपगमात् प्रज्ञप्तिस्ततामनभ्युपगमात् परतो ऽसिद्धाधारः पक्षदोषः
स्यादिति न युक्तमेतत् ॥

अथ स्यात् । यथानित्यः शब्द इति धर्मधर्मिसामान्यमेव गृह्यते न विशेषः ।

1) Mss. ... *parairucya satām ... prajñaptisatām dhyānenābhyupagamāt*.
Tib. ལྟོ་ན་ ཡང་ བ་འོ་ལ་པོ་དག་གིས་ གྲུ་ལྟོ་ན་ ཡོད་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་སྒྲུབ་པའི་ཕྱིར་
ནད། བརྟགས་པར་ ཡོད་པར་ ཁས་མ་སྒྲུབ་པའི་ཕྱིར་ ། གཏན་ལ་.....

rdzas = *vasu*, *dravya* (D. a.), matter, real substance, reality (Jäschke s. voc.); soit *vastusat* en opposition à *prajñaptisat*; notons toutefois que *vastu* (p. 31. 12) est traduit par རྟོན་. — *prajñapti*, cf. W ass. p. 229 (lire sans doute བརྟགས་ dans le passage discuté de Tār.) et 281.

Prajñapti = *prajñāpanam*, M. Vyut. 245. 93. 94. — Pour le sens que le mot présente dans notre passage, voir Çikṣās. 257. 7. *vyavahāramātram* etat, *nāmadheyamātram*, *samketamātram*, *samvrtimātram*, *prajñaptimātram*. — *Laṅkāvatāra* 30. 16, 39. 5 (°mātra). — Bodhic. t. 270. 6 (°sanmātra). — Dīgha N. IX. 53. *itimi kho Citta lokasamaññā lokaniruttiyo lokavohārā 'okupaññattiyo yāhi Tathāgato voharati aparāmasan ti*. — Milinda 25. 11. — Comp. les expressions *upādāya prajñapti*, *upādāya prajñāpyamāna*, ci-dessous notamment foll. 65a, 84b, 90a, 102a-b et ad XV. 3 (fol. 165a).

A ce qui n'a qu'une existence de raison, de convention, d'énonciation, s'oppose le *paramārthasat*, *dravyasat*, *vastusat* (W ass. 281, Bhāmati 13. 11).

2) Pour les autres: གཏན་ལ་ = pour nos adversaires: བ་འོ་ལ་པོ་ (cf. la note ci-dessus et 29, n. 3). — Sur l'importance de la *parato 'siddhi* et de la *svato 'siddhi*, voir la discussion ci-dessous fol. 9b.

Voyez la loi (Nyāyab. t. 68) *yaḥ parasya siddhaḥ sa hetuḥ* et M. Vyut. 199. 88 sqq.

3) L'argumentation (*pūrvapakṣa*) peut se résumer ainsi: quand un docteur affirme: *anityaḥ śabdaḥ*, il prend le *dharma* et le *dharmin* dans leur acception générale (le son = ce qui s'entend ... *śabdatve sati śabdaḥ*), et la discussion est possible même avec un adversaire qui attribue à l'*anityatva* et au son des *viṣeṣaṇas* différents: le *pakṣa* et le *pakṣādharmas* sont *siddhas*; de même dans le cas actuel. — Sur la valeur des termes *sāmānya* et *viṣeṣa* voyez les Comm. ad Sāṃkhyasūtra I. 138: *sāmānyena tāvad ātmani vivādo nāsti, viṣeṣe hi vivādo 'neka eko vyāpakas 'vyāpakas ityādiḥ*. = There is ... no dispute about there being

विशेषग्रहणे हि सत्यनुमानानुमेयव्यवहारभावः स्यात् । तथा हि । यदि चातुर्महामौ-
 तिकः शब्दो गृह्यते स परस्यासिद्धः⁽¹⁾ । यथाकाशगुणो गृह्यते स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः⁽²⁾ ।
 तथा वैशेषिकस्य शब्दानित्यतां प्रतिज्ञानानस्य यदि कार्यः शब्दो गृह्यते स परतो ऽसिद्धः⁽³⁾ ।
 [Tib. 10b] अथ व्यङ्ग्यः स स्वतो ऽसिद्धः । एवं यथासंभवं वि[8a]नाशो ऽपि यदि सहेतुकः⁽⁴⁾
 स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः⁽⁵⁾ । अथ निर्हेतुकः स परस्यासिद्ध इति । तस्माद्यथात्र धर्मध- ४
 र्मिसामान्यमात्रमेव गृह्यते । एवमिहापि धर्ममात्रमुत्सृष्टविशेषणं प्रकृष्यत इति
 चेत् । न चैतदेवं ।

a Self as such (*sāmānyena tādā ātmani na vivādaḥ*) for the dispute is [only] about its peculiarities (*viśeṣa*), whether it be multitudinous or one.... — Wo hinsichtlich [der Existenz] eines Dinges an sich kein Streit obwaltet, [sondern nur über die Art, wie dasselbe zu denken ist]....

1) Pour l'adversaire du Bouddhiste. — Lecture confirmée par le Tib. དེ་སངས་ལ་མ་གཏོགས་པའི་

2) D'après le Tib. *sa bauddhasyāsiddhaḥ*, mais infra, l. 5: དེ་སངས་ལ་མ་གཏོགས་པའི་ཡིན་པ། — Définitions du *ṣabda* dans les diverses écoles, voir Nyāyabhāṣya II. 2. 12, Praṣastapādaḥ. 287.

3) Pour l'adversaire du Vaiṣeṣika. — Tib. comme plus haut (p. 28, n. 2), དེ་གཞན་ལ་མ་གཏོགས་པའི་

4) Pour le Vaiṣeṣika. — *vyangyaḥ* (= *abhivyaktidharmaka*) *ṣabdaḥ*, thèse du Mīmāṃsaka (cf. Vaiṣ. s. II. 2. 28, 30).

5) Les écoles ne s'entendent ni sur le *dharmin* (*ṣabda*), ni sur le *dharma* (*vināṣa*). Pour les bouddhistes, la destruction est *ahetuka*, *akāraṇa*. Voir infra XXI. 4 (Cp. XI. 4). — *Abhidharmak v.* (Ms. de la Soc. As.) 269b 6... *utpattī-anantaravināṣī rūpam, cittacaittavat . ākasmiko hi bhāvanāṇi vināṣaḥ; akasmādbhava ākasmikaḥ, ahetuka ity arthaḥ. sādhanam cātra: ahetuko vināṣaḥ, abhāva-trād, atyantābhāvaḥ*. — Suit la réfutation de l'opinion opposée. — Nyāyabindu 106. 3, 37. 19 (Nyāyakandalī 78). — Nyāyavart. tātp. 383. 19 *svakāraṇād ayaṃ bhāvo vināṣvaro jāyate, 'vināṣvaro vā; vināṣvaraḥ cen, vināṣam prati na hetum apeksate...*; *avinaṣvaraḥ cet, ...nāsyā hetuṇātair api śakyo rināṣaḥ kartum*. — Mīmāṃsāṣlokaḥ. 736. — Ćaṃkara ad Brahmasūtras II. 2. 28.

6) Mss. *sa parato 'siddhaḥ*. Tib. དེ་པ་རེལ་པོའ་མ་གཏོགས་པའི་ཡིན་ནོ།

(1) यस्माद्यदैवोत्पादप्रतिषेधो ऽत्र साध्यधर्मो ऽभिप्रेतः । तदैव धर्मिणास्तदाधारस्य विपर्यासमात्रासादितात्मभावस्य प्रच्युतिः स्वयमेवानेनाङ्गीकृता । भिन्नौ हि विपर्यासावि-
पर्यासौ । तद्यदा विपर्यासेनास्तसन्नेन गृह्यते तैमिरिकेणैव केशादि⁽²⁾ तदा कुतः सङ्कतपदा-
र्थलेशस्याप्युपलब्धिः । यदा चाविपर्यासाद्भूतं नाधारोपितं वितैमिरिकेणैव केशादि ।
8 तदा कुतो ऽसङ्कतपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिर्नेन तदानीं संवृतिः स्यात् ।

अत एवोक्तमाचार्यपादैः

यदि किं चिदुपलभ्ये प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

प्रत्यक्षादिभिरर्थैः । तदभावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति⁽³⁾

यतश्चैव भिन्नौ विपर्यासाविपर्यासौ । अतो विदुषामविपरीतावस्थायां विपरीत-
10 स्यात्संभवात्कुतः संवृतं चतुर्थस्य धर्मित्वं स्यात् । इति न व्यावर्तते ऽसिद्धाधारे पक्षदोषः
आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः⁽⁴⁾ इत्यपरिहार एवायं । [Tib. 11a] ॥ 894

निर्दर्शनस्यापि नास्ति साम्यं । तत्र हि शब्दसामान्यमनित्य[ता]सामान्यं चाविव-
न्तितविशेषं द्वयोरपि संविद्यते । न त्वेवं चतुःसामान्यं शून्यताशून्यतावादिभ्यां संवृत्या-
ङ्गीकृतं नापि परमार्थतः । इति नास्ति निर्दर्शनस्य साम्यं ।

15 यस्यापमसिद्धाधारपक्षदोषोद्भावने विधिः⁽⁵⁾ एष एव सत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धान्ततो-
द्भावने [अपि] योग्यः ॥

1) Tib. = *tathā*.

2) *viparyāsa*, voir Bodhic. t. 239. 10 (= *samvrti*, *avidyā*, *moha*); l'exemple des *taimirikas* (*timira*, maladie des yeux) est classique, cf. *ibid.* 245. 3-10, 248. 7.

3) Voir *supra* p. 16. 9.

4) Cf. p. 27 n. 5.

5) Mss. *esa eva sattvādibhyaḥ svahetur*. Tib. དེ་ཉིད་ནི་ཡོད་པའི་སྤྱིར་ རེ་ཤ་ འཇུག་ཆེན་པོ་འདི་ལ་ མ་གཏོག་པའི་སྤྱིར་ བཟོད་པ་ལ་ ཡང་ སྤྱིར་བར་སྤྱོད་
= ...*asiddhidōṣodbhāvane* (cf. p. 32, n. 4). — *sattvāt* = *vidyamānatvāt* (p. 26, l. 1).

इत्थं चैतदेवं यत्स्वयमप्यनेनायं पथोक्तार्थो ऽ-गुपगतस्तार्किकेन । सत्येवाध्या-
त्मि[8b]कायतनोत्पादका केवादयः । तथा तथागतेन निर्देशात् । यद्धि यथा तथागतेना-
स्ति निर्दिष्टं तत्तथा । तद्यथा शास्ते निर्वाणमिति ॥ अस्य परोपनिषत्स्य साधनस्येदं दूष-
णमभिकृतमनेन । को हि भवतामभिप्रेतो ऽत्र केत्वर्थः । संवृत्या तथा तथागतेन निर्दे-
शात् । उत परमार्थत इति । संवृत्या चेत् । स्वतो हेतोरसिद्ध्यर्थता⁽²⁾ । परमार्थतश्चेत् । 6

न सन्नासन्न सदसद्वर्गो निर्वर्तते यदा ।

सदसदुभयात्मककार्यप्रत्ययत्वनिराकरणात् । तदा⁽³⁾ ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते⁽⁴⁾ ॥

नैवासौ निर्वर्तको हेतुः । इति वाक्यार्थः । ततश्च परमार्थतो निर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वासिद्धेः । अ-
सिद्ध्यर्थता वितृद्ध्यर्थता वा हेतोरिति । 10

यतश्चैवं स्वयमेवामुना [Tib. 11b] न्यायेन हेतोरसिद्धिरङ्गीकृतानेन । तस्मात्सर्वे-
ष्वेवानुमानेषु वस्तुधर्मोपन्यस्तहेतुकेषु स्वत एव केवादीनामसिद्धत्वात्सर्वाण्येव साध-
नानि व्याकृत्यन्ते । तद्यथा । न परमार्थतः परेभ्यस्तत्प्रत्ययेभ्य आध्यात्मिकायतनसंज्ञम् ।
परत्वात् । तद्यथा पटस्य⁽⁷⁾ । अथ वा । न परे परमार्थेन विवक्षिताः चतुराग्राध्यात्मिकायत-

1) M. Robert Chalmers a exposé les étymologies du mot Tathāgata d'après Buddhaghosa, J. R. A. S. 1898, p. 103 sqq. Voir p. 106 (sous le № 6) la glose: *tathāvūditayā tathāgato* [Sumaṅgalav. 59.31, 66; cp. Rhys Davids, Dialogues, 40 note, 73 note 2]. — Voir aussi Wenzel (Nāgārjuna's Friendly Epistle, J. P. T. S. 1888, p. 7) qui cite Maheçvara ad Amara-koça: *tathā satyam gatam jñātam tasya*.

2) Vous donnez une raison qui, d'après votre opinion même, n'existe pas.

3) Tib. = *pratyayanir*°.

4) = I. 7 (fol. 24 a).

5) Tib. དུས་པོ་ཆེན་ གནལ་ཆོག་སྤུ་ བཞེད་པའི་ རྩིས་སྤུ་: *vastu-dharma-hetu-nyusta-anumāna*.

6) Ex conj. °*āyatanānām* j°

7) Tib. = *ghaṭa*.

8-8) Tib. ཡང་ན་ རྩིས་དཔེ་པར་ གནལ་ཆོག་ བཞེད་པར་འདོད་པ་ མེག་པ་སྤྱོད་པ་

ननिर्वर्तकाः प्रत्यया इति प्रतीयन्ते⁸⁾ 'परत्वात्' तस्यथा तत्त्वादय इति । परत्वादिकमत्र स्वत एवासिद्धं ।

यथा चानेन 'उत्पन्ना एवाध्यात्मिका भावाः'⁽³⁾ तद्विषयिविशिष्टव्यवहृत्करणत्वाद् 'इत्यस्य पराभिकृतस्य हेतोरसिद्धार्थतामुद्भावयिषुषेदमुक्तं'⁽⁴⁾ अथ समाहितस्य योगिनः ८ प्रज्ञाचक्षुषा भावयाथात्म्यं पश्यत उत्पादगत्यादयः सन्ति परमार्थत इति साध्यते 'तदा तद्विषयिविशिष्टव्यवहृत्करणत्वादिति हेतोरसिद्धार्थता ' गतेरप्यु[9a]त्पादनिषेधादेव निषेधादिति'⁽⁵⁾ एवं स्वकृतसाधने ऽपि ' [परमार्थतो] ऽगतं नैव गम्यते ' अथत्वात् ' गता-ध्वदिति '⁽⁶⁾ अथत्वेहेतोः स्वत एवासिद्धार्थता योऽप्या ।

न⁸⁾ परमार्थ[त]ः [साम्रपं] चक्षुः पश्यति 'चक्षुरिन्द्रियत्वात्' तस्यथा तत्समागं⁸⁾

པའི་ནང་གི་སྒྲིམ་ཆེན་ འགྲུབ་པར་བྱེད་པ་དག་ རྒྱུན་ མ་ཡིན་པར་ རེས་རྟེ། = *atha vā paramārthataḥ parair vivakṣitāḥ cakṣurādhyātmikayatanasādhakāḥ pratyayā asattvena niṣataḥ*. — La lecture *paratva* est intéressante. — Le Tib. suggère la lecture *pratyate* (= *niṣatyate*); mais voyez l'étymologie du mot *pratyaya*, Sarvadarç. s., 21. 1—2. et infra note ad I. 2. (fol. 22 a).

1) Tib. = *paratvam ityādīkam*. — Voir le Chap. XV où est discutée la notion du *paratva*.

2) Tib. = *ādhyātmikāyatana*.

3) Mss. *tadvisayāvi*°. Tib. དེ་དག་གི་ ཡུལ་ རང་ རྒྱུན་པའི་ བ་སྒྲུབ་ རྒྱུན་པའི་བྱེད་

4) Tib. = *asiddhim*.

5) Tib. བརྒྱུད་པར་འདོད་པས། འདི་སྒྲུབ་ཏུ་ འོན་ཏེ་ དོན་དམ་པར་ རྣལ་འབྱོར་

6) Tib. = *ity uktam*. — Cf. note 5.

7) Mss. *iti* | *atha hetoḥ svato 'siddha*°. Tib. ཞེས་བྱ་བའི་ གཏན་ཚིགས་ ལམ་ ཉིད་ རང་ཉིད་ལ་ མ་བྱུབ་པའི་

8—8) Mss. *na paramārtha[ta]ḥ sabhāgaḥ cakṣuḥ paçyati cakṣurindriyatvāt tadyathā tatsabhāgam*. Tib. དོན་དམ་པར་ བརྒྱུད་པ་དང་བཅས་པའི་ མིག་ནི་ གཟུགས་ ལ་ བསྐྱུ་པར་ མི་བྱེད་དེ། མིག་གི་ དབང་པོ་ ཡིན་པའི་བྱེད་ | དཔེར་ན་ དེ་ རང་ མཚུངས་

तथा 'न चतुः [Tib. 12a] प्रेक्षते द्वयं । भौतिकत्वात्⁽¹⁾ द्वयवत् ।

खरस्वभावा न मरुतो । भूतत्वात्⁽²⁾ तद्यथानिल इत्यादिषु केवाच्यसिद्धिः स्वत एव
योष्या⁽³⁾ ॥

सत्त्वादिति चायं हेतुः परतो नैकात्मिकः⁽⁴⁾ । किं सत्त्वात् । चैतन्यवन्नाध्यात्मि-
कान्यायतनानि स्वत उत्पद्यन्तां । उताको घटादिवत् स्वत उत्पद्यन्तामिति । घटादीनां
साध्यसमत्वान्नैकात्मिकतेति चेत् । नैतदेवं तथानभिधानात् ॥

स' यदेकैकं । — *brten* = *pratyaya*, *ūcraja*; *de-dan-mtshun's-pa* = *tatsama*,
°samāna, *°sadya*.

Le texte paraît sûr, l'interprétation est difficile. — Voir M. Vynt.
109. 43 *ekajūṭiyavijñāna*, 44 *sabhāga*, 51 *tatsabhāga*, 114. 6 *sabhāgahetu*. —
Abhidharmakośak., Ms. de la Soc. As. 359 b 1 (au cours d'une discussion sur
les trois chemins, passé, présent, à venir): *kāritram punaḥ cakṣurādīnām darṣa-
nādīnīti, rūpādīnām api stendriyagocaratvam kāritram . yady evam iti vistaraḥ .
yadi kāritrena vyavasthāpitāḥ (adhvānāḥ) tatsabhāgasya cakṣuṣaḥ kim kāritram?
yad dhi kāritralakṣaṇam svakarma na karoti tatsabhāgam cakṣuḥ, tasya ca nāsti
kāritram darṣanalakṣaṇam, katham tat pratyutpannam anāgataṁ syād? ity abhi-
prāyaḥ . phaladūnapratigraha (?) iti . tac cakṣuḥ svaṇiṣyandaphalam pariṣṭhātī,
ākṣipati, phalam ca dadāti, niṣyandaphalam anantaram dadāti puruṣakāraṇaphalam
ca . yady api darṣanakāritram na karoti, anyat tu phalam karotīti . . .*

1) D'après Tib. — Mss. *sarūpavat*. — *Visuddhimagga* (B. T. S.) 13. 25
cakṣhu rūpaṁ na passati, acittakattā; cittaṁ na passati, acakṣhukattā = Warren
297 = *Atthasālinī* 400.1 (où la ponctuation est incorrecte). Cp. Sp. Hardy,
Manual, 419.

2) D'après Tib. — Mss. *tadyathā nalina*.

3) Comp. le raisonnement que donne Dignāga comme exemple de *praty-
akṣaviruddha* (*Vācaspatimiśra*, *Tātparyaṣṭī* 31.1) *aśrūvaṇaḥ śabdāḥ, kṛtakatvāt,
ghaṭādīvat*. — *Śloka* v. 365.

4) Tib. ... ཀུན་ཀྱིས་ཀྱིས་ འདི་ ཡང་ ས་འཁོར་པའི་ ལྷན་ན། | ... རེས་ མ་རེས་པ་
ཡིན་ན། *hetur ayam api pakṣavādīnāḥ pakṣe | kim . . | iti na niṣcitāḥ* = cet argu-
ment (*sattvāt*) présente au point de vue de l'adversaire le défaut d'*anavikāntikatā*,
car la question *kim ... utpadyantām* demeure indéterminée (*para* = ཀུན་
= ས་འཁོར་པོ་).

ननु च यथा परकीयेष्वनुमानेषु दूषणमुक्तं । एवं स्वानुमानेष्वपि यथोक्तदूषणप्र-
सङ्गे सति स एवासिद्धाधारमिद्वेदेत्वादोषः प्राप्नोति । ततश्च य उभयोर्दोषो न तेनै-
कशोभ्यो भवतीति सर्वमेतदूषणमुक्तं ज्ञायत इति ।

उच्यते ⁽³⁾ । स्वतत्त्वमनुमानं ब्रुवतानयं दोषो ज्ञायते । न वयं स्वतत्त्वमनुमानं प्रयुज्यते
६ परप्रतिज्ञानिषेधफलत्वादस्मदनुमानानाम् ।

तथा हि ⁽⁵⁾ परं चतुः पश्यतीति प्रतिपन्नः स तत्प्रसिद्धेनैवानुमानेन निराक्रि-
यते । चतुषः स्वात्मादर्शनधर्ममिच्छसि । परदर्शनधर्माविनाभावित्वं चाङ्गीकृतं । तस्माद्
यत्र यत्र स्वात्मादर्शनं तत्र तत्र परदर्शनमपि नास्ति । तद्यथा धटे । अस्ति च चतुषः
स्वात्मादर्शनं । तस्मात्परदर्शनमप्यस्य नैवास्ति । ततश्च [Tib. 12b] स्वा[त्मा]दर्शनविरुद्धं
10 नीलादिपरदर्शनं स्वप्रसिद्धेनैवानुमानेन विरुध्यत इति ।

एतावन्मात्रमस्मदनुमानैरुद्भाव्य ⁽⁶⁾ [9b] त इति कुतो ऽस्मत्पते यथोक्तदोषावतारो
यतः समानदोषता स्यात् ।

किं पुनरन्यतत्प्रसिद्धेनाप्यनुमानेनास्त्यनुमानवाधा ⁽⁷⁾ । अस्ति सा च स्वप्रसिद्धे-

1) *Ce nyaya est cité Sarvadarśanas. 142. १ yaç cobhayoh samo došo . .*
— La même pensée est exprimée dans le vers cité par Aniruddha, ad *Sūp-
khyā-s. I. 6.* — Voir aussi *Ulokav. p. 341* (stanca 252).

2) རྒྱུ་ཀྱི་ཀྱི་རྒྱུ་ལྟར་ལྟར་། — Cf. Wass. Buddh. p. 320.

3) Mss. *prayujjāmahe*.

4) Dans le Tib. manque *°asmad°*.

5) Ms. *paraç cakṣuḥ*. Le tibétain (གཤམ་མེག་ལྟ་ལྟ་ཞེས་བྱ་བར་རྟོག་པ་
རྟོག་པེ) ne confirme pas nettement la correction: on attend གཤམ་ལྟ་, d'après l'ana-
logie de ce qui suit.

6) བརྟེན་བརྟེན་གྱི་ལྟ་ལྟ་།

7) Tib. གཤམ་ལྟ་རྟེན་པ་ = *anyatama* (d'après Jäschke). — Cf. M. Vyut.
199. 88.

8) Tib. ལྟ་ལྟ་།

9) Mss. *astī sūra*

नैव हेतुना । न परप्रसिद्धेन । लोकेत एव दृष्टत्वात् । कदा चिद्धि लोके ऽग्निप्रत्यर्थाभ्यां
प्रमाणीकृतस्य सातिषो वचनेन त्रयो भवति पराज्ञयो वा । कदा चित्स्ववचनेन । परवच-
नेन तु न त्रयो नापि पराज्ञयः । यथा च लोके तथा न्याये ऽपि । लौकिकस्यैव व्यवहारस्य
न्यायशास्त्रे प्रस्तुतत्वात् । अत एव च कैश्चिदुक्तं । न परतः प्रसिद्धिबलादनुमानबाधा ।
परसिद्धिरेव निराचिकीर्षितत्वादिति ॥ यस्तु मन्यते । य एव उभयविनिश्चितवाद्दो स ५
प्रमाणं दूषणं वा । नान्यतरप्रसिद्धसंदिग्धवाची । इति । तेनापि लौकिको व्यवस्थाम-
नुरुध्यमानेनानुमाने यथोक्त एव न्यायो ऽभ्युपेयः ।

तथा हि नोभयप्रसिद्धेनैवागमेन आगमबाधा । किं तर्हि स्वप्रसिद्धेनापि ।

स्वार्थानुमाने तु सर्वत्र [Tib. 13a] स्वप्रसिद्धिरेव गरीयसी । नोभयप्रसिद्धिः ।

1) Tib. གཤམ་ལ་ བློ་མཁོ་པ་ — Lire *paroprasiddher*.

2) *yas tu manyate*.... Sans doute Dignāga, voir *Mīmāṃsāślokav.* et *Parthasarathimigra* dans *Nyāyaratnākara*, p. 289 sqq. Le bouddhiste expose cette thèse que la *paroprasiddhi* suffit à la validité du raisonnement: *nānu sarvaṃ bhavatsiddham mayedaṃ sādhanam kṛtām? kimarthaṃ madusiddhyi traṃ rīkūpyātrūṭha dūṣanam?*... *parapratipattyartham hi sādhanam, tad asya parā-siddhir doṣo, na svāsiddhir iti* — Kumāṛila répond: *kimarthaṃ nyayavid bha-vān? nāgrasūh sādhanatvam kiṃ prasiddhasya dvayor apy?*... *bhavadvṛddhair eva hi Dignāgācāryair ayo vādiprativādinicito hetuḥ sa sādhanam* ity uktam... — It was Dignāga, *bhavadvṛddha*, who affirmed that an *hetu* which is admitted by both parties in a discussion may be accepted as helping the establishment of a proposition. (K. B. Pathak, J. Bombay As. Soc., L.). — *Nyāyabinduḥ* 68. 1 *parārtho hi hetūpanyāsaḥ: tena yaḥ parasya siddhaḥ sa hetuḥ vaktavyaḥ*. La définition du *parārthanumanā* par Dignāga: *parārthanumanam tu svadyūstārtha-prakāṣanam* (= *Pramāṇasamuccaya* III. 1) suppose la *svoprasiddhi*: *svopati-pannam eva prācūkebhyah pratipādanīyam*.

3) Mss. *ya eva bhūbhaya*°.

4) Tib. འཇིག་རྟེན་གྱི་ བློ་མཁོ་པ་ རྒྱུ་ལ་ བློ་མཁོ་པ་ = *laukika-vyavahāra-vya-vusthā*.

5) Tib. བརྟེན་ཞུས་ = *pratītya* = *anurudhyamānena*.

6) Mss. *yathā hi nobhayaprasiddhena vāgamena*. — *āgamabādha* = རྒྱུ་

གཤམ་ གཤམ་པ་ = *āgamena bādha*.

घत एव तर्कलक्षणाभिधानं निःप्रयोजनं⁽¹⁾ । यथास्वप्रसिद्धयोपपत्त्या बुद्धैस्तद्भि-⁽²⁾
न्नविनेयज्ञानानुप्रकृत् । इत्यलं प्रसङ्गेन⁽³⁾ । प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ।

परतोऽपि नोत्पद्यते भावाः । पराभावदेव । एतच्च ।

न किं स्वभावो भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते⁽⁴⁾ ।

5 इत्यत्र प्रतिपादयिष्यति । ततश्च पराभावदेव नापि परत उत्पद्यते । अपि च

अन्यत्प्रतीत्य यदि नाम परो ऽविष्यञ्

ज्ञापितं तर्हि बहूलः शिखिनो ऽन्धकारः ।

सर्वस्य जन्म च भवेत्खलु सर्वतश्च

तुल्यं परत्वमखिले [ऽ]ज्ञानके ऽपि यस्मात् ॥

10 इत्यादिना [10a] [मध्यमकावतारत्] परत उत्पत्तिप्रतिषेधो ऽवसेयः ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे । न परत उत्पद्यते भावाः । सर्वतः सर्वसंभवप्र-
सङ्गात्⁽⁵⁾ ।

आचार्यभावविवेको दूषणमाह⁽⁷⁾ । तदत्र प्रसङ्गवाक्यत्वात्⁽⁸⁾ । साध्यसाधनविपर्ययं

1) Cf. Tarkas. p. 361 et suiv.

2) Tib. རང་ལ་ རི་ལྟར་ ལྷགས་པ་

3) Tib. དེ་ཁོ་ན་ མི་ཤེས་པ་ = *atattvajña*.

4) — I. 3 (infra fol. 22b initio).

5) D'après le tibétain. — Cette stance est la 14ème du Chap. VI; voir ci-dessus p. 13, n. 3.

6) Mdo XVIII, fol. 182a l. 8 (cf. p. 14, note 1); reproduit dans *Bhāvaviveka* (fol. 49b 5) avec les variantes: *na parato 'pi...*; *kasya hetoh;* *sarvatah...*

7—7) Extrait de *Bhāvaviveka*:

རེས་ན་ རེ་ལ་ (a) ཐལ་པར་ འགྱུར་བའི་ ངག་ ཡིན་པའི་ཕྱིར་ । (b) ཐལ་པར་
ཐལ་ རང་ ལྷགས་པར་ཕྱིར་པ་ བསྐྱོག་པར་ ཐལ་ན་ । རང་སྐྱོད་ལྟོས་ བདག་གམ་ གཏྲིས་སྐྱོད་
ལྟོས་ལྟོས་ ལྟོས་ འགྱུར་ རང་ । འགའ་ཞིག་ལས་ འགའ་ཞིག་ ལྟོས་པར་འགྱུར་

कृत्वा । स्वतः उपपत्तो ऽहेतुतो वा उत्पद्यन्ते भावाः कुतश्चित्कस्य चिदुत्पत्तेः । इति⁽¹⁾ प्रा-
कृतविरोधः । अन्यथा⁽²⁾ सर्वतः सर्वमेव प्रसङ्गात् । इत्यस्य साधनदूषणानन्तःपातिवात्⁽³⁾ ।
असंगतार्थमेतत्⁽⁷⁾ ।

⁽⁴⁾ ⁽⁵⁾ एतदप्यसंगतार्थं । पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । दूषणान्तःपातिवाच्च परप्रतिज्ञाता-
र्थदूषणेनेति यत्किं⁽⁶⁾ चिदेतत् । इति न पुनर्यत्र आस्थीयते ॥

5

པའི་ཕྱིར་ བློ་གསལ་གོང་མ་ c) རང་ འགལ་བར་ འགྱུར་རྒྱུ་ । གཞན་དུ་ན་ ཡང་ ཐམས་ཅད་
ལས་ ཐམས་ཅད་ སྒྲིབ་རྒྱུ་ འགྱུར་པའི་ཕྱིར་རྒྱུ་ । དེ་བས་ན་ d) དེ་ལ་ སྒྲུབ་པ་ རང་ (e) སྒྲུབ་
འབྲེན་པ་ཏིན་ མེད་པའི་ཕྱིར་ རེ་ནི་ རོན་ འགལ་བ་ མེད་པ་ ཡིན་ནེ། Dans Bhāva-
viveka (fol. 49b 5) le texte présente des variantes de traducteur: (a བློ་གསལ་
ཡོད་པའི་ ཆོག་ ཡིན་... (b སྒྲུབ་པ་ (c སང་མ་ (d རེ་སྒྲུབ་ (ce qui est plus littéral)
(e སྒྲུབ་རྒྱུར་པ་

8) Les formules *na svata utpadyante bhāvāḥ, na parata...* sont des *prasaṅgarākyas* (voir ci-dessus p. 15. 1), car elles entraînent des conséquences logiques: Devadatta ne mange pas pendant le jour, donc il mange pendant la nuit. (Voir Nyāyabh. cité p. 24, n. 6) — Nyāyav. tāt p. 483. 12: *yatpratiṣedhāya prasaṅga-sādhanaṃ pratiṣedhyam sādhayati.*

1) *iti* manque dans le Tib.

2) Tib. = *anyathāpi*.

3) D'après Tib. ... *atra sādhana-dūṣaṇatā-abhāvāt.*

4—4) འདི་ ཡང་ རོན་འགལ་བ་ མེད་པ་ མ་ ཡིན་ནེ། གོང་ ཁོ་ནར་ བསྟན་ཟེན་
པའི་ཕྱིར་ (13b) རང་ གཞན་གྱིས་ རམ་བཅས་པའི་ རོན་ སྒྲུབ་འབྲེན་པར་ བྱེད་པ་ཡིན་
རང་ སྒྲུབ་འབྲེན་པ་ཏིན་ གང་ ཡིན་པའི་ཕྱིར་ འདི་ནི་ གྱིན་ལོ། དེས་ན་ སྒྲུབ་ ཡང་''

5) Mss. *etad am apy*. Le tibétain comporte une négation *etad apy asaṃ-gatārtham nāsti* (*etad* = les raisonnements de Buddhapālita, comme l. 3); mais on peut comprendre: *etad* = ce que Bhāvaviveka vient de dire. Cf. ci-dessous p. 39 l. 4.

6) *yat kiñ cit* n'est pas traduit dans le tibétain qui donne *anarthakam* (*hinam*) *etad* [gyi-na-ba].

द्वाभ्यामपि नोपजायते भावाः । उभयपक्षाभिक्रितदोषप्रसङ्गात्⁽¹⁾ प्रत्येकमुत्पादासा-
मर्थ्याच्च । वक्ष्यति हि ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैक[कृतं] यदि । इति⁽²⁾ ।

अहेतुतो ऽपि नोत्पद्यते ।

5 हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते⁽³⁾ ।

इति⁽⁴⁾ वक्ष्यमाणदोषप्रसङ्गात् ।

गृह्येत नैव च जगद्यदि हेतुग्रन्थं

स्याद्यददेव गगनोत्पलवर्णगन्धौ ।⁽⁵⁾

इत्यादिदोषप्रसङ्गाच्च ।

10 आचार्यबुद्धपालितस्त्वारु । अहेतुतो नोत्पद्यते भावाः सदा च सर्वतश्च सर्वसंभव-
प्रसङ्गात्⁽⁶⁾ ।

अत्राचार्यभावविवेको⁽⁷⁾ दूषणमारु । अत्रापि प्रसङ्गवाक्यत्वात्⁽⁸⁾ यदि विपरीतसाध्य-

1) Buddhapālita: གཏི་གཤི་ གློ་ཏུ་ བལ་པར་ འགྱུར་བའི་ཕྱིར། ।

2) = XII. 9.

3) = VIII. 4.

4) Tib. = *ityādina*.

5) Madhyamakāvatara, VI. 99 (fol. 253a 7); voir Muséon, loc. cit.

6) Buddhapālita (fol. 182b 1) ajoute *sarvarambhacaiyarthadosāc ca*.
(Cf. ci-dessous p. 39, l. 2.)

7- 7) གཤི་ལ་ཏེ་ བསྐྱེད་པར་བྱ་བ་ ཏན་ གློ་པར་བྱེད་པ་ བརྒྱུག་པ་ གསལ་བ་ རག་གི་ རོཏ་
ཏུ་མཆོད་པར་འདྲོད་ན། རོཏ་ཆེ་ འེད་སྒྲན་ཏུ། རོཏ་ས་པོ་རྩལ་ས་ གྱུ་ལས་ གློ་པར་ འགྱུར་བ་ ཏན་
ལན་ལཱ་ལ་ ཁ་ཅིག་ལས་ ཁ་ཅིག་ གློ་པར་ འགྱུར་བ་ ཏན་། ཅུམ་པ་ འབས་བྱ་ནང་བཅས་པ་
ཏིན་ཏུ་ འགྱུར་བའི་ཕྱིར་རོ། ཞེས་ བསྐྱེད་པར་ འགྱུར་ ཅ་ ། བཤད་པ་ དེ་ནི་ མི་ རིགས་ ཏེ།
ཏུ་སྐྱེས་པའི་ གློ་ཏུ་ འགྱུར་བའི་ཕྱིར་རོ། ཞེས་ ཐུན་འབྱེད་པར་ གློ་ཏེ། ། La discus-

तथा⁽¹⁾ उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थितैत्रेषा धर्माणां धर्मता⁽²⁾।
 एको धर्मः सन्नस्थितये पडुत चत्वार आकाराः⁽³⁾। द्वौ धर्मौ लोके पालयतो क्रीयापत्राप्यं चे-
 त्यादि⁽⁴⁾।

तथा 'परलोकादिक्कामनमिक्कलोकाच्च परलोकगमनमिति ।

5 एवं निरोधादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो देशितो भगवता । स कथं न निरूध्यते⁽⁵⁾
 इति ॥

यत एव⁽⁶⁾ निरोधादयः प्रतीत्यसमुत्पादस्योपलभ्यन्ते⁽⁷⁾ । अत एवेदं मध्यमकशास्त्रं

1) Voir Sarvadarśanas. 21.8 (trad. n. 141), Bodhic. §. ad IX. 150 (p. 377.7) Abhidharmak. v. (Soc. As.) 231b (avec la lecture: *sthitaiveyam* ...), Çikṣās. 236. 16; et pour la formule *utpādād vā*. . Çikṣās. 16. 18, Prajñāp. 273. 21. Le Tib. (ཆོས་རྒྱུས་ཀྱི་ཆོས་རྒྱུ་རྒྱུ་ལ་གཞི་བྱས་པ་ཡིན་པའོ) confirme la lecture *eṣā*; l'ingénieuse traduction de Gough (*eṣām*) doit être abandonnée. — M. Vyut. 94. 15 *sthitaṣū dharmadhātusthitā*. — La formule de la *sthitatā* des *dharma*s, insérée dans le Çālistambasūtra et bien connue des Commentateurs brahmaniques, fait partie d'un ancien *dharmaparyāya*; voir notamment Aṅg. N. I. 286. 6 (III. 134), Sam. N. II. 25. 19, Kathāvatthu VI. 2 et Comm., Laṅkāvatāra 144 in fine.

2) Tib. ajoute ཞེས་བྱ་བ་དང་

3) Trois, quatre ou cinq nourritures. Cf. Dharmas. LXX, M. Vyut. 118, Childers 20a, Warren 243, Dh. Sañ. § 58, 71, Kathāv. 609, Majjh. N. I. 261. 4 *cattāro 'me bhikkhave bhūtānaṃ vā sattānaṃ ṭhītiyā sambhavesiṇaṃ vā anuggahūya, katame cattāro*...., Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 250b 7, Mhv. III. 65. 17, Si-do-in-dzou (Musée Guimet) p. 126, etc.

4) Voir Itivuttaka N° 42. *Dve-me bhikkhave sukhā dhammā lokam pāleni, katame dve? Hiri ca ottappaṇ ca*. Aṅg. N. I. p. 51, I^a p. 116 et Atthasālinī § 318 (avec la lecture *sukkā* [= *ṣuklā*] *dhammā*). — Cf. Çikṣās. 105, n. 2, 196. 1, 192. 1, M^{de} Rhys Davids, Dh.-sūi, p. 20 note, Mhv. I. 462.

5) Le Tib. fournit une lecture préférable: *virudhyate* (འགྲུལ་པ་). Le sens paraît être *katham na sūtravirodhaḥ*.

6) Mss. *yata evāha, yata evāhi*.

7) Tib. ཡོད་པར་ ཐོས་པར་ འགྲུལ་པ་; *thos-pa* = *cru*, expression plus technique. — «C'est parce que l'Écriture parle du *nirodha*....»

प्रणीतमाचार्येण नेषोतीतार्थसूत्रात्तन्निभागोपदर्शनार्थं । तत्र य एते प्रतीत्यसमुत्पाद[स्यो-
त्पादा]दय उक्ता न ते विगताविद्यातिमिरा[ना]न्नविषयस्वभावपेतया । किं [Tib.
14b] तर्ह्यविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनज्ञानविषयपेतया ।

तद्वर्धनपेतया तूक्तं भगवता ⁽²⁾ 'एतद्धि भित्तवः परमं सत्यं यदुत श्रमोषधर्म
निर्वाणं । सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणः । इत्यादि' ⁽³⁾

तथा । नास्त्यत्र तथता वा । श्रवितथता वा । मोषधर्मकमप्येतत् ⁽⁵⁾ प्रलोपधर्मकम-
प्येतत् । मृषाप्येतत् । मायेयं ⁽⁷⁾ बाललापिनी । इति ।

तथा ।

⁽⁵⁾ केनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्धोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदली[11a]निभाः ।

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥ [इति] ⁽¹⁰⁾

1) རྒྱུ་ལྡིང་ལྡིང་ལྡིང་ལྡིང་ རྒྱུ་ལྡིང་ལྡིང་ལྡིང་ལྡིང་. (Cf. infra p. 43. 4 et ad XV. 11
(fol. 82a fine); M. Vyut. 74. 4, Bodhic. f. IX, s. voc. *neyārthatā*, Madh. ava-
tāra, fol. 253a. — Cf. Vāgbhaṭālaṅkāra II. 12.

2) Voir infra XIII. 1; cité ad Bodhic. IX. 2 (p. 244. 13) avec d'inadmissibles
lectures. — Cf. M. Vyut. 245. 907, 908 *mṛṣā moṣadharmiṇaḥ*.

3) Mss. *iti* !

4) Confirmé par Tib. འཕྲིན་པེ་མ་འཕྲིན་པེ་འཕྲིན་པེ་འཕྲིན་པེ་ (= *aviparītatatathatā*).

5) Cf. Çikṣās. 261. s. *mṛṣāmoṣadharṇe bālopalāpanam*; M. Vyut. 245. 906
balolūpanam; Majjh. II. 261 *aniccā... kāmā tucchā musā moghadhammā, māyā-
katam etam, bhikkhave, bālalāpanam*; Suttanipāṭa 757.

6) Manque dans le Tib. — Cf. Lalitavistara 209. 4.

7) Tib. འཕྲིན་པེ་ (pluriel). — Cf. Saṃ. N. III. 143. 5.

8—8) Cité dans Saṃyuttanikāya III. 142 (22, 95, 15) — avec les variantes
marīcīkūpanā (cp. M. Vyut. 139. 7., *kadalūpanā*, *dīpītādīca*°).

9) Voir M. Vyut. 139. 15 *kadalūskandha*, Bodhic. I. 12, Kern, Lotus
p. 141, Friendly Epistle, st. 58 (J. P. T. S. 1886); *phenapiṇḍa*, *budbuda*, *marīci*,
M. Vyut. 139, 24. 14. 5.

10) Le Tib. ajoute རྒྱུ་ལྡིང་ལྡིང་ = *iti*, et continue en prose: *evaṃ bhikṣur*

एवं धर्मान् वीक्षमाणो भितुरारब्धवोर्ववान्

दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानं प्रतिस्मृतः ।

⁽¹⁾प्रतिविध्येत्पदं शान्तं संस्कारोपशमं शिवं ॥ इति

निरात्मकत्वाच्च धर्माणामित्यादि ।

- 5 यस्यैवं देशनाभिप्रायानभिज्ञतया संदेहः स्यात् 'का क्वत्र देशना तत्त्वार्था का नु
खत्वाभिप्रायिकीति । यद्यापि मन्दबुद्धितया नेयार्था देशनां नीतार्थामवगच्छति ' तयो-
रुभयोरपि विनेषजनयोराचार्यो युक्त्यागमाभ्यां संशयमिध्याज्ञानापाकर्णार्थमिदमारब्ध-
वान् ।

तत्र न स्वतः⁽⁴⁾ इत्यादिना युक्तिरुपवर्णिता ।

- 10 तन्मृषा मोषधर्म यद्गवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणाः संस्काराः ' तेन ते मृषा ॥⁽⁵⁾

पूर्वा प्रज्ञापते [Tib. 15a] कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराधो हि नास्त्यादिनापि पश्चिमं ॥⁽⁶⁾

arabdhavīryah smṛti-samprajanya (ཤེས་པའི་རྣམས་) *-rān divā rātrau ca dharmān*
pratīkṣamāṇaḥ (པུ་ཤེས་པའི་རྣམས་) *śāntam sarvasaṃskāra-upaśama-padam*
dharmāṇāṃ anātmatam prekṣisyate (རྣམས་ཀྱི་མཁའ་མཁའ་ལྟར་བཤེས་པའོ།) *ityadi*.

La stance qui précède (*phenapīṇḍa*^o) et ce passage — que je crois en prose dans l'original [le pada *evam dharmān vīkṣamāno* est très incorrect] — sont cités infra ad XXVI. 3 où le tib. présente une lacune.

1) Mss. *pratibombe pade, pratiridhyapade*. — Cf. *Çikṣās.* 195. 12, 317. 10, 214 n. 5; Pāli: *paṭiredho, °vijjhati* (J. P. T. S. 1884, p. 72, A ūg. N. IV. 228. 9 et Index).

2) Par le raisonnement et par l'Écriture; voir, pour cette formule, J. A., 1902, II p. 253, n. 3.

3) *idam śāstram*.

4) Ci-dessus 14. 1.

5) infra XIII. 1.

6) infra XI. 1.

तथा चार्थसमाधिराज्ञसूत्रे ।

नोतार्थसूत्रात्तविशेषात्ता[11b]नति

यथोपादिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गलसत्त्वपूरुषा

5 नेपार्थतो⁽¹⁾ ज्ञानति सर्वधर्मान्⁽²⁾ ॥ [Tib. 15 b]

तस्मादुत्पादादिदेशनां मृषार्थां प्रतिपादयितुं प्रतीत्यसमुत्पादानुद्देशनमारब्धवा-
नाचार्यः

ननु चोत्पादादीनामभावे सति यदि सर्वधर्माणां मृषात्वप्रतिपादनार्थमिदमारब्धवा-
नाचार्यः 'नन्वेवं सति यन्मृषा न तदस्तीति न सत्यकुशलानि कर्माणि ' तदभावात् सति
10 दुर्गतयः ' न सति कुशलानि कर्माणि ' तदभावात् सति सुगतयः ' सुगतिदुर्गत्यसंभवाच्च
नास्ति संसार इति सर्वारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात् ।

उच्यते । संवृत्तिसत्यव्यपेक्षया लोकस्येदं सत्याभिनिवेशस्य प्रतिपत्तभावेन मृषार्थता
भावानां प्रतिपाद्यते ऽस्माभिः । नैव त्वार्याः कृतकार्याः किं चिदुपलभते यन्मृषा मृषा वा
स्यादिति ॥ अपि च 'येन हि सर्वधर्माणां मृषात्वं परिज्ञातं किं तस्य कर्माणि⁽⁸⁾ सति
15 संसारो वास्ति ' न चाप्यसौ कस्य चिद्धर्मस्यास्तित्वं नास्तित्वं वोपलभते ।

1) Mss. *neyārthatā*, °tām; Tib. རྟོག་པོ་ལྟ་བུ་

2) Cette stance est citée infra ad XV. 11 (82a in fine); elle ne se trouve pas dans la partie actuellement publiée du Samādhirāja (Fasc. I), où la finale: *jānatha sarvadharmān*, est commune.

3) Le Tib. a le pluriel.

4) Mss. °*anupadarṣanam*; Tib. རྟོག་སྤྱོད་པ་

5) འདི་ བརྟེན་བརྟེན་ རྟེན་བའི་...

6) manque dans le Tib.

7) Tib. = *mṛṣārthatā*.

8) Tib. = *karma*.

यथोक्तं भगवत्परिप्लवकसूत्रे । चित्तं हि काश्यप परिगवेष्यमाणं न लभ्यते⁽²⁾ । यत्र लभ्यते तत्रोपलभ्यते⁽³⁾ । यत्रोपलभ्यते तत्रैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं । यत्रैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं तस्य नास्ति स्वभावः । यस्य नास्ति स्वभावस्तस्य नास्त्युत्पादः । यस्य नास्त्युत्पादस्तस्य नास्ति निरोधः । इति विस्तरः ।

यस्तु विपर्यासानुगमान्⁽⁴⁾ [Tib. 16a] मृषात्वं धर्माणां नावगच्छति⁽⁵⁾ प्रतीत्यभावानां⁵ स्वभावमभिविधत्ते । [12a] स⁽⁶⁾ धर्मेऽधिदमत्याभिनिवेशादभिनिविष्टः सन् कर्माण्यपि करोति संसारे ऽपि संसरति विपर्यासावस्थितत्वात्⁽⁷⁾ भव्यो निर्वाणमधिगच्छे ॥

किं पुनर्मृषास्वभावा अपि पदार्थाः संक्षेपव्यवदाननिबन्धने भवन्ति⁽⁸⁾ । तस्यैवा मायावृत्तिस्तत्स्वभावानभिज्ञानां । तथागतनिर्मितश्चोपचितकुशलमूलानां ।

1) traduit par Burnouf, Intr. 562. — Voir Çikṣās. 233. 15 (235, n. 1); cp. 261. 4; Bodhic. t. IX. 106 (p. 338. 16).

2) ཉེན་

3) དཔྱེག་པ་

4) Camb. *abhyupagamāt*.

5) Mss. *pratityabhāvanām*. Tib. = *bhāvanāṃ svabhāvaṃ parikalpya abhi°* རང་བཞིན་ ཡོད་པར་ རྟོགས་ནས་ མངོན་པར་ཞེན་པ།

6) Tib. ཆོས་རྒྱམས་ལ་ འདི་བདེན་པར་ མངོན་པར་ཞེན་པ་ཉིད་ཀྱི་ སྒྲོན་པ་ མངོན་པར་ ཞེན་པར་ འགྱུར་དང་།

7) སྒྲུབ་པ་ཅན་. — Cp. Çikṣās. 209, n. 7 (*mi-bsal-ba*) et Pāli *abhabbo* (Aṅg. N. IV. 370. 2, Pugg. p. I. 13, 14).

8) Tib. = . . . *bhaviṣyanti yathā māyā . . . saṃkleṣahetur bhavati, tathā-gata° . . . vyavādānāhetuḥ*. — *saṃkleṣa* = གྲུན་ནས་ཉིད་མངོན་པ་; *vyavādāna* = རྒྱུ་བར་བྱུང་བ་

9) ལྷ་ལ་པ་. — Cf. Mh. I p. 521; Prajñāp. 442. 14; Kern, Lotus, p. 226, n. 1; Lañkāv. 22. 8; Divy. 166. 7; M. Vyut. 139. 2; Kathāv. XVIII. 2 *abhinimmito jīno*.

उक्तं किं दृढाध्यायपरिपृच्छामूत्रे⁽¹⁾ तद्यथा कुलपुत्र मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते
मायाकारनिर्मितां स्त्रियं दृष्ट्वा कश्चिद्भागपरोतचेताः पर्यङ्कारम्भयेनोत्थायासनादपक्र-
मेत्⁽²⁾ । सो ऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसिकुर्यात्⁽³⁾ । अनित्यतो दुःखतः शून्यतो ऽना-
त्मतो मनसिकुर्यात्⁽⁴⁾ । इति विस्तरः ॥

5 विनये⁽⁴⁾ च । यत्नकारकारिता यत्नयुवतिः सद्भूतयुवतिशून्या सद्भूतयुवतिस्त्रयेण
प्रतिभासते । तस्य च चित्रकारस्य कामरागास्पदीभूता ॥ तथा मृषास्वभावा घृणि भावा
बालानां संक्लेशव्यवदाननिबन्धनं भवति ॥

1) ལྟག་པོ་འཇིགས་པ་བསྐྱེད་པ་ལྟ་བུ་ = *adhyācāyanirdeśasūtra*. Ce passage est
cité avec variantes, d'après le *Dṛḍhaçaya*°, infra ad XXIII. 14 (fol. 144a *in*
fine). — *Adhyācāyasamcodanasūtra* (བསྐྱེད་པ་) voir Çikṣās.

2) M. Vyut. 245. 836 *daḥṣo mayakaro mayakarānterasā rā*. — Bodhic.
IX. 31 (p. 271. 22): *mayastriyām vāgas tatkartur api jayate*.

3) *cūradya* = Pāli *sāraja*, cf. Childers, s. voc., Çikṣās 296. 7 et Bodhic.
p. VIII. 118: *adhyatisthad ato nathah svanāmopy Avalokitah paṣaccharadya-*
bhayaṃ apy apanetum janasya hi — c'est pourquoi Avalokita a consacré son
nom pour que ce nom écarte. Cinq *bhayas* sont énumérés Dh.-s. LXXI,
mais les lectures des Mss., comme celles de l'éditeur, sont incorrectes; l'Abhidh.
k. v. (Soc. As. fol. 307 b 3) nous donne la même liste: *ajñikabhaya, aḥloka*°
(= *akṛti*°), *paṣaccharadya*° (= *sabhāyaṃ saṃkucityam*), *durgati*°, *maraṇa*°. —
Le commentaire de Bodhic. VIII. 118 n'existe pas en sanscrit. Pour autant que
j'entende la version tibétaine, il donne deux explications: la première correspond
à celle de l'Abhidh. k. (བསྐྱེད་པ་ = *saṃkucityana*); la seconde glose འཇིགས་པ་
(*parśad*) par འཇིགས་ et འཇིགས་ཀྱི་ཁྱེད་པ་ = *gati, sattva, loka*. — Quatre frayeurs,
Puggalap., Comm. ad I, xi (d'après Dh.-s. p. 50): *duggati*°, *vaṭṭa*°, *kilesa*°, *upa-*
vāda°. — Cinq frayeurs (du meurtre, etc.) Aṅg. N. IV. 406. — Çikṣās. 198.
7—11, 296.

4) Tib. འཇིགས་པ་འཇིགས་

5) °*vyavadāna*° manque dans Tib., se rapporte en effet à l'exemple pré-
cédent.

तथार्परत्नकूटसूत्रे⁽¹⁾। अथ खलु तानि पञ्चमात्राणि भित्तुशतानि भगवतो धर्मदेशना-
नवतरत्ननवगाहमानान्यनधिमुच्यमानानि उत्थापासनेभ्यः [Tib. 16b] प्रकाशानि ।
अथ भगवान् [तस्यां वेलायां] येन मार्गेणैते भित्तवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भित्तू
निर्मिमोते स्म ।

अथ तानि पञ्च भित्तुशतानि येन [मार्गेण] तौ द्वौ भित्तू [निर्मितकौ]⁽³⁾ तेनोपसंक्रामन्ति 5
स्म । उपसंक्रम्य ताववोचन् 'कुत्राप्युष्मत्तो गमिष्यथः ॥ निर्मितकाववोचतां ' गमिष्याव
ग्रावामरूपायतनेषु ' तत्र ध्यानमुख[12b]स्पर्शविकृरिर्विकृरिष्यावः । यं हि मगवान् धर्म
देशयति तमावां नावतरावो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उन्नस्यावः संत्रासमापद्या-
महे ॥ अथ तानि पञ्च भित्तुशतान्येतद्वोचन् ' वयमप्याप्युष्मत्तो भगवतो धर्मदेशनां नाव-
तरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उन्नस्यामः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वय- 10
मरूपायतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरिर्विकृरिष्यामः ॥ निर्मितकाववोचतां ' तेन ह्याप्यु-
ष्मत्तः संगास्यामो न विवदिष्यामः । अविवाद्परमा⁽⁵⁾ हि अमणास्य धर्माः । ****⁽⁶⁾ ॥ क-
स्याप्युष्मत्तः प्रकाणाय प्रतिपन्नाः । तान्यवोचन् ' रामद्वेषमोक्षानां प्रकाणाय वयं प्रति-

1) Tib. རྟོག་མཆོག་བརྟེན་པ་ལྟུང་པ་ — Voir le même texte cité infra ad XVII. 33.

2) Le Tib. ajoute རྟོག་པ་ལྟུང་པ་ = *dhyāna lābhin*, cf. Kathāv. a. 28. s.

3) Les mots entre parenthèses, d'après le tibétain et la citation ad XVII. 33. — *nirmatāka*, Prajñāp. 442. 14.

4) *sukhasparṣam viharati*, voir M. Vyut. 245. 649, 265. a. 5 et Çikṣās. 200. 18 où M. Bendall signale Lal.-v. 357. 12 et Mhv. I. 623.

5) *avivāda*. Cp. Çikṣās. 263. 18 *yan na vivadati tac chramanādharmam anuśaratīti* (cf. 195. 7, 281. 14) — M. Vyut. 245 1189 — Lotus, XIV. 33: I am to utter an infallible word; refrain from disputing (*vivāda*, remplacé dans le Ms. par *viśāda*) about it: the science of the Tathāgata is beyond reasoning. — *avivāda* = *avivāda* défini dans le Sarvadarś. (15. 11): *gurūktasyaṅkarāṇa*. — Les six *vivadamālas*, Majjh. N. II. 245. — Tout le monde se dispute, fors les moines, *ibid.* p. 120.

6) cf. infra fol. 100a. Notre texte est abrégé.

पन्नाः ॥ [Tib. 17 a] निर्मितकाववोचतां ' किं पुनरायुष्मतां संविद्यते रागद्वेषमोहा यान्
 तपयिष्यथ । तान्यवोचन् । न ते ऽध्यात्मं न बहिर्था नोभयमत्तरेणोपलभ्यते नापि तेऽप-
 रिक्ल्पिता उत्पद्यते ॥ निर्मितकाववोचतां ' तेन ह्यायुष्मत्तो मा कल्पयत [मा विक-
 ल्पयत] ' यदा चायुष्मत्तो न कल्पयिष्यथ न विकल्पयिष्यथ तदा न रूढ्यथ न विरूढ्यथ ।
 5 पञ्च न रक्तो न विरक्तः स शात इत्युच्यते । शीलमायुष्मत्तो न संसरति न परिनिर्वाति ।
 समाधिः प्रज्ञा विमुक्तिर्विमुक्तिज्ञानदर्शनमायुष्मत्तो न संसरति न परिनिर्वाति । एभिश्चा-
 युष्मत्तो धर्मनिर्वाणं सूच्यते । एते च धर्माः प्रून्याः प्रकृतिविविक्ताः ' प्रज्ञहीतैतामायुष्मत्तः
 संज्ञां यदुत परिनिर्वाणमिति । मा च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां कार्ष्णं ' मा च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां परिज्ञा-
 सिष्ट ' यो हि संज्ञायां संज्ञां परिज्ञानाति संज्ञाबन्धनमेवास्य तद्वद्व[13a]ति । संज्ञावेद-
 10 यितनिरोधसमापत्तिमायुष्मत्तः समापद्यध्वम् । संज्ञावेदयितनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्य भि-
 त्तोर्नास्त्युत्तरोक्त⁽⁵⁾णीयमिति वदावः ॥

⁽⁶⁾ अथ तेषां पञ्चानां भिन्नशतानामनुपादायाश्चवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तान्यभूवन् । तानि
 [Tib. 17 b] विमुक्तचित्तानि येन भगवांस्तेनोपसंक्रातानि । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ
 शिरसाभिवन्द्यैकास्ते न्यसीदन् ।

1) Ce sont les cinq *lokottaraskandhas*; voir Dh.-s. XXIII et sources citées
 in loc. (Lire M. Vyut. 4.)

2) Mss. *saṃjñāyāḥ*; Tib. རུ་ཤེས་ལ་

3) D'après le Tib. *saṃjñāyāṃ paribandhanam*.

4) Tib. རུ་ཤེས་ རྟེན་ ཆེར་བ་ འགྲོག་པའི་ རྩོམས་པར་འདུག་པ་ = *saṃjñāve-*
dayitanirodho, Childers 288b 4.

5) = pāli *uttariṃ karaṇīyam* = གོད་ནི་ གྲྭ་བ་

6) Le Tib. (comme aussi fol. 100a): *asmin khalu dharmaparyāye bhāṣya-*
māṇe teṣāṃ pañcatvīm....

7) *anupādāya*; Tib. འཕྲུལ་པ་མེད་པར་ = *anādāya*. — L'expression est bien
 connue, voir M. Vyut. 129. 3.

अथायुष्मान् सुभूतिस्तान् भिन्नेतद्वोचत् ' कुत्रायुष्मन्तो गताः कुतो वागताः ।
 तेऽवोचन् ' न क्वचिद्गमनाय न कुतश्चिदागमनाय भदत्त सुभूते भगवता धर्मो देशितः ॥ अह् '
 ओ नामायुष्मतां शास्ता । अह् ' यो नोत्पन्नो न परिनिर्वास्यति ॥ अह् ' कथं युष्मा-
 भिर्यमः श्रुतः । अह् ' न बन्धनाय न मोक्षाय⁽¹⁾ ॥ अह् ' केन यूयं विनीताः । अह् ' यस्य
 न कायो न चित्तं ॥ अह् ' कथं यूयं प्रयुक्ताः । अह् ' नाविद्याप्रकाणाय न विद्योत्पाद- 6
 नाय ॥ अह् ' कस्य यूयं श्रावकाः । अह् ' येन न प्राप्तं नाभिसंबुद्धं ॥ अह् ' के युष्माकं
 सत्रस्य⁽²⁾ चारिणाः । अह् ' ये त्रैधातुके नोपविचरन्ति ॥ अह् ' कियञ्चरेणायुष्मन्तः परि-
 निर्वास्यन्ति । अह् ' यदा तथागतनिर्मिताः परिनिर्वास्यन्ति ॥ अह् ' कृतं युष्माभिः
 कर्णायं । अह् ' अहंकारमकारपरिज्ञानतः ॥ अह् ' क्षीणा युष्माकं क्लेशाः । अह् '
 अत्यन्तपातसर्वधर्माणां ॥ अह् ' धर्षितो युष्माभिर्मारः । अह् ' स्कन्धमारानुपल- 10
 म्नात् ॥ अह् ' परिचरितो युष्माभिः शास्ता [Tib. 18a] । अह् ' न कायेन न
 वाना न मनसा ॥ अह् ' विशोधिता युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः⁽⁵⁾ । [13b] अह् ' अघाक्तो
 प्रतिप्राक्तः ॥ अह् ' उत्तोर्णो युष्माभिः संसारः । अह् ' अनुच्छेदतोऽशाश्रयतः ॥ अह् '
 प्रतिपन्ना युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः । अह् ' सर्वघाहानिर्मुक्तितः ॥ अह् ' किंमा-
 गिन आयुष्मन्तः । अह् ' यमामिनस्तथागतनिर्मिताः ॥ इति स्यायुष्मन्तः सुभूतेः परि- 15

1) Prajñāp. 22. *māyāpuruṣasya vijñānam. . abuddham amuktam.*

2) Kathāv. a. 39 in fine: *de brahmacariyavasā maggabhāvanā ca pub-
 hajjā ca.*

3) On distingue le *kāma*°, le *rūpa*° et l'*Parūpāvacara* (Dh. sūi; Abhidh.
 sañ. dans J. P. T. S. 1884).

4) Voir *Āikṣāś.* 198. 10 et *Mhv.* III. 273. 2 et 281. 7, une énumération de
 quatre *Māras*: *skandhamāra*, *kleśa*°, *mṛtyu*°, *devaputra*°. Pour les sources palies,
 Childers, p. 241 (*abhisankhāra*°).

5) Tib. འདོད་གཙང་མ་ཀློང་མ་ མ་ ལྷོ་མ་སྤྱོད་. Voir Childers, s. voc. *dakḥiṇeyyo*,
dakḥiṇāvīsuddhi; *Āikṣāś.* *dakṣiṇīya*.

6) *pratipanna* = ལྷོ་མ་སྤྱོད་

7) *Mhv.* III. 206. 16 *yaṃsukhī bhavān. . . taṃsukhī vāyam api, yaṃduḥkhī. . .*
 — Kathāv. a. VII. 8 *taṃsamvattī.nīya.*

पृच्छतस्तेषां भित्तूणां विसर्जयतां तस्यां पर्वदि घटानां भित्तुशतानामनुपादायाश्चैव्यश्चि-
तानि विमुक्तानि द्वात्रिंशतश्च प्राणिसकृन्नाणां विज्ञो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुः वि-
शुद्धं⁽¹⁾ इति ॥

इत्येवं मृषास्वभावाभ्यां तथागतनिर्मिताभ्यां भित्तुभ्यां पञ्चानां भित्तुशतानां व्यव-
5 दाननिबन्धनं कृतमिति⁽²⁾ ।

उक्तं चार्पवज्रमण्डपायां⁽³⁾ धारण्यां । तद्यथा मञ्जुश्रीः काण्डे च प्रतीत्य मथनीं च
प्रतीत्य पुरुषस्य कस्तव्यायामं [च] प्रतीत्य धूमः प्रादुर्भवतीति । अग्निर्भविर्नर्तते । स
चाग्निसंतापो न काण्डसंनिश्चितो न मथनोसंनिश्चितो न पुरुषकस्तव्यायामसंनिश्चितः⁽⁵⁾ ।
एवमेव मञ्जुश्रीरसद्विपर्यासमोक्तस्य पुरुषपुद्गलस्योत्पद्यते रागपरिदाहो द्वेषपरिदाहो
10 मोक्षपरिदाहः । स च परिदाहो नाध्यात्मं न बहिर्धा नोभयमन्तरेण स्थितः ॥

अपि तु मञ्जुश्रीर्यदुच्यते मोक्ष इति तत्केन कारणेनोच्यते मोक्ष इति । [Tib 18b]
अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः सर्वधर्ममोक्षस्तेनोच्यते मोक्ष इति⁽⁶⁾ । तथा नरकमुखा मञ्जुश्रीः
सर्वधर्मा इदं धारणीपदं⁽⁷⁾ ग्राह । कथं भगवन्निदं धारणीपदं ॥ ग्राह । नरका मञ्जुश्रीर्वा-

1) C'est-à-dire qu'ils réalisent le *dharme dharmānudarça*.

2) Voir ci-dessus 46. 6.

3) Tib. རྩེ་མྱེ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ = *vajramandāt*. — Voir Nanjio, Nos 372, 373 (587, 524 A. D.); Kandjour, Mdo X, fol. 455—474 (A. M. G. II. 250); Burn., Intr. p. 543. Un fragment de cette citation est reproduit infra ad XXIII. 13. — Sur la valeur du mot *mandā* dans l'expression *bodhimandā*, dont celle-ci est dérivée, Bodhic. p., p. 58, note 3. — *Dhāraṇī*, voir Kern, Lotus, 311, note; Suzuki, Aśvaghoṣa's Discourse..., 136, n. 3: «Here Dhāraṇī means simply any epigrammatic proposition which will serve as a key to the deep significance of the Doctrine».

4) Même comparaison Lalita 211. 3—4.

5) Mss. *saṃmūḥrita*, *ṇīḥṣṭa*, *ṇīḥṣṭa*; cf. Mhv. I. 433, 456.

6) «Voilà de bien mauvaise grammaire pour appuyer des théories qui ne valent pas mieux» (Burnouf).

7) «...cet axiome de la Dhāraṇī» (Burnouf).

लपृग्गन्नैरुसद्विपर्यासविठपिता⁽¹⁾ स्वविकल्पसंभूताः ॥ ग्राह् । कुत्र भगवन्नरकाः समव-
स[14a]रति ॥ भगवानाह । ग्राकाशसमवसरणा मञ्जुश्रीनरकाः । तत्किं मन्यसे मञ्जुश्रीः
स्वविकल्पसंभूता नरका उत स्वभावसंभूताः ॥ ग्राह् । स्वविकल्पेनैव भगवन् सर्वबा-
लपृग्गन्ना नरकतिर्यग्योनियमलोकं संज्ञानन्ति । ते चासत्समारोपेण दुःखां वेदनां वेदय-
न्ति दुःखमनुभवन्ति त्रिष्वप्यपायेषु ।

5

यथा चाहं भगवन्नरकान् पश्यामि तथा नारकं दुःखं । तद्यथा भगवन् काश्चिदेव
पुरुषः सुतः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संज्ञानीति ' स तत्र क्वथितायां⁽²⁾ संप्रवृत्ति-
तायामनेकरूपायां⁽³⁾ लोहकुम्भ्यां⁽⁴⁾ प्रतिष्ठमात्मानं संज्ञानीयात् ' स तत्र खरां कुरुकां
तोत्रां दुःखां वेदनां वेदयेत् ' स तत्र मानसं परिदाहं संज्ञानीयात् [Tib. 19a] ' उच्चसेत्
संत्रासमापयेत् । स तत्र प्रतिविबुद्धः समानः⁽⁵⁾ ग्रहो दुःखग्रहो दुःखमिति क्रन्देत् शोचेत् 10
परिदेवेत् ॥ अथ तस्य मित्रज्ञातिसालोकिताः परिपृच्छेयुः ' केन तत्ते दुःखमिति ॥ स ता-
न्मित्रज्ञातिसालोक्तिनैव वेदेत्⁽⁶⁾ ' नैरयिकं दुःखमनुभूतं । स तानाक्रोशेत्परिभाषेत् '
अहं च नाम नैरयिकं दुःखमनुभवामि । यूपं च मे उत्तारि⁽⁷⁾ परिपृच्छ्य केनैतत्तव दुःखमि-

1) Cf. *viṭhapana* (M. Vyut. 245, 827, 10. 31) = *viṭhapana* (W. K. F.); °nā, C'ikṣās. 180. 4, 236. 1; *cittaviṭhapitātva*, Pañcakrama, III, ṭipp. I. 18.

2) Voir M. Vyut. 245. 755—6. — Paris *kathitāyām* = «dout on parle tant» (Burnouf).

3) *pauruṣa* = la charge qu'un homme peut porter (P. W.). — Tib. ལྷུས་སྤུ་
རྩུ་མ་ རྩུ་མ་ = «remplie d'hommes».

4) Camb. *kunḍi*; ལྷུས་སྤུ་མ་; cf. *Kāraṇḍavyūha* 9. 6, C'ikṣās. 75. 8.
Bodhic. p. VI. 89.

5) *samāna*, cf. Burn. Lotus 409, Div. Av. 651. 6 (P. W.); le tib. lit *sa-*
māna (= avec orgueil).

6) Mss. *vedayet*; Tib. ལྷུ་ཤར་བཤེད་

7) *uttari*, cf. Mh. v. III. 396. 9.

ति ॥ अथ ते मित्रज्ञातिसालोकितास्तं पुरुषमेवं वदेयुर्मा भैर्भोः पुरुष मुतो हि त्वं ' न त्व-
मितो गृहात् क्व चिन्निर्गतः ॥ तस्य पुनरपि स्मृतिरूपय्यते मुतोऽहमभून् । वितथमेतन्मया
परिकल्पितमिति ⁽¹⁾ । स पुनरपि सौमनस्यं प्रतिलभते ।

तद्यथा भगवन् स पुरुषोऽसत्समारोपेण सुप्तः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संज्ञा-
८ नीयात् । ए[14b]वमेव भगवन् सर्वबालपृथग्जनना ⁽²⁾ असंद्रागपर्यवनद्धाः स्त्रीनिमित्तं कल्पय-
न्ति । ते स्त्रीनिमित्तं कल्पयित्वा ताभिः सार्धं रममाणमात्मानं संज्ञानन्ति । तस्य बालपृथ-
ग्जनस्यैव [Tib. 19b] भवत्यहं पुरुष इयं स्त्री ममैषा स्त्री । तस्य तेन च्छ्द्रागपर्यव-
स्थितेन चित्तेन भोगपर्येष्टि ⁽³⁾ चित्तं क्रामयति । स ततोनिदानं कलकविप्रकृविवादं संज्ञन-
यति । तस्य प्रदुष्टेन्द्रियस्य वैरे संज्ञायते । स तेन संज्ञाविपर्ययेन कालगतः समानो बहूनि
10 कल्पसकृद्वाणि नरकेषु दुःखां वेदनां वेदयमानमात्मानं संज्ञानाति ।

तद्यथा भगवन् तस्य पुरुषस्य मित्रज्ञातिसालोकिता एवं वदन्ति । मा भैः मा भैः
भोः पुरुष मुतो हि त्वं ' न त्वमितो गृहात् कुतश्चिन्निर्गत इति । एवमेव भगवन् बुद्धा भग-
वत्तश्चतुर्विपर्ययसंविपर्यस्तानां सञ्ज्ञानमेवं धर्मं देशयन्ति । नात्र स्त्री न पुरुषो न सत्त्वो न
जीवो न पुरुषो न पुद्गलः । वितथा इमे सर्वधर्माः । असत्त इमे सर्वधर्माः । विठपिता इमे

1) Mss. *parikalpitanamanubhūtam iti*.

2) *asat* = འདེན་པ་མཁའ་གསལ་ = *asatya*, avec quelque emphase.

3) *apṛāpteṣu viṣayeṣu prārthanā chandah, prāpteṣu rāgaḥ* (Abhidh. k. v. Soc. As., 236 d 8).

4) Mss. *paryasti*° (= °*stikā** = Ruhebett*. — P. W.). Mais Tib. མོ་ལ་བ་ = chercher. ལྟོ་རྒྱུ་ལྟོ་ = *paryeṣaṇa*.

5) *praduṣṭa* = གཏུག་པ་, donc de *duṣ* et non de *avis*.

6) Sic Mss.

7) Sur les quatre *ripariyāsas*, voir Muséon, 1900, p. 236 et Yogas. II. 5, Ang. N. II. 52, Cikaṣās. 198. 11, Friendly Epistle, st. 48, Abhidh. k. v. (Soc. As.) 347 a 5—b 8,

चित्रमनोरमसज्जितपुष्पाः⁽¹⁾ स्वर्णविमानं ब्रह्मन्ति मनोज्ञाः ।
 तेष्वपि कारकु नास्तिकृ कश्चि तेऽपि च स्थापित कल्पवशेन ॥
 कल्पवशेन विकल्पितु⁽²⁾ लोकः संज्ञकेण विकल्पितु बालः⁽³⁾ ।
 सो च गच्छो गच्छो ग्रसभूतो मायमरीचिसमा कृ विकल्पाः⁽⁴⁾ ॥ इति ।

5 तदेवमेते ऽस्वभावा भावाः स्वविपर्यासविठपिता बालानां संज्ञेशक्तेयो भवन्ति
 संसार इति स्थितं⁽⁵⁾ ।

यथा च मृषास्वभावानां पदार्थानां संज्ञेशव्यवदानहेतुत्वं तथा मध्यमकावतारा-
 द्विस्तरैणावसेपं ।

अत्राह 'यदि स्वतः परत उभयतोऽहेतुतश्च नास्ति भावानामुत्पादस्तत्र कथम-
 10 विद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युक्तं भगवता ॥ उच्यते [Tib. 20b] । संवतिरेव न तत्त्वं⁽⁶⁾ ।
 किं संवृतेर्व्यवस्थानं वक्तव्यं ॥ इदंप्रत्ययतामात्रेण संवृतेः सिद्धिरभ्युपगम्यते । न
 तु पतचतुष्टयाभ्युपगमेन सस्वभाववादप्रसङ्गात् 'तस्य चापुक्तत्वात्' इदंप्रत्ययतामात्रा-

1) Mss. *sanjūta*, *sajjūtā gresṭhah*; Tib. མོ་རྒྱལ་ བསྐྱེད་; *sajjūta* = *vikasita*?

2) *vikalpita* = རྒྱལ་པོ་ འཇགས་

3) Mss. *vasah*, *balah*. — Tib. ཁྱེས་པ་ རྒྱལ་པོ་ལྟེ་ (*vi-bhaj.*).

4) Mss. *bho ca*, *sāra*, *sa ca*, *so ca*. — Tib. རྒྱལ་ ལྟེ་ ལྟེ་

5) Mss. °*samo*...°*kalpah*; °*samā*...°*kalpāh*.

6) Voir ci-dessus 46. 7.

7) Voir ci-dessus 13. n. 3.

8) Mss. *saṃvṛti evā na*.... D'après le Tib. *ciad eva saṃvṛtir na tatt-
 vam cra*. — Comp. infra Tib. fol. 26a.

9) Voir ci-dessus 9. n. 7 et 8.

भ्युपगमे हि सति हेतुफलयोरन्योन्यापेक्षान्नास्ति स्वाभाविकी सिद्धिरिति नास्ति
सस्वभाववादः । अत एवाहुः

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति ⁽¹⁾

इहापि [15b] वक्ष्यति ।

5

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ इति ⁽²⁾

भगवताप्येतावन्मात्रमेवाहुः । तत्रायं धर्मसंकेतो यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमि-
त्यादि ⁽³⁾ ॥

10

अत्र के चित्परिचोदयति । अनुत्पन्ना भावा इति किमयं प्रमाणज्ञो निश्चय उता-
प्रमाणज्ञः । तत्र यदि प्रमाणज्ञ इष्यते तदेदं वक्तव्यं ' कति प्रमाणानि किलतणानि
किंविषयाणि किं स्वत उत्पन्नानि किं परत उभयतो ऽहेतुतो वेति । अथाप्रमाणज्ञः स न
युक्तः ' प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयाधिगमस्य ⁽⁴⁾ [Tib. 21a] अनधिगतो ह्यर्थो न विना प्रमा-
णैरधिगन्तुं शक्यत इति प्रमाणाभावादर्थ्याधिगमाभावे सति कुतोऽयं सम्यग्निश्चय इति न ¹⁵
युक्तमेतदनिष्पन्ना भावा इति । यतो चायं निश्चयो भवतो ऽनुत्पन्ना भावा इति भविष्यति
तत एव ममापि सर्वभावाः सन्तीति । यथा चायं ते निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति तथैव

1) Citation non identifiée, mais comp. le sūtra XII. 1.

2) = VIII. 12.

3) Voir supra p. 9 n. 7.

4) Voir Col. Jacob, *Laukikanyāyāñjali*, p. 30 *mānādhinā meya-*
siddhiḥ; Sarvadārṣ. s. 8. 12 *ekākinī pratijñā hi pratijñātām na sādhyat*; *Nya-*
yavart. 345. 11.

गमायि सर्वभावोत्पत्तिर्भविस्यति⁽¹⁾। यद्य ते नास्ति निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वभावा इति । तदा स्वयमनिश्चितस्य परप्रत्यय[1]वनासंभवाच्छास्त्रार्थवैयर्थ्यमेवेति सत्यप्रतिषेधाः⁽³⁾ सर्वभावा इति ॥

उच्यते । यदि काश्चिन्निश्चयो ना[मा]स्माकं स्यात्⁽¹⁾ । स प्रमाणज्ञो वा स्यादप्रमाणज्ञो
5 वा । न त्वस्ति । किं कारणं । इहानिश्चयसंभवे सति स्यात्तत्प्रतिपत्तस्तदपेक्षो निश्चयः ।
यदा त्वनिश्चय एव तावदस्माकं नास्ति । तदा [16a] कुतस्तद्विरुद्धाविरुद्धो निश्चयः
स्यात्संबन्ध्यत्तर्निरपेक्षत्वात् खर्विषाणस्य क्रुस्वदीर्घतावत् । यदा चैवं निश्चयस्या-

1) «Vous n'avez pas de preuves? nous aussi nous nous en passerons.» C'est l'objection proposée Vīgrahavyāvartanī, stance 18 (= *yadi bhavati hetvabhāve svābhāva-pratishedhaḥ siddhaḥ, asmakam api hetvabhāve svābhāvaḥ siddhyati*) et réfutée st. 69.

Comp. Nyāyasūtra II. 1. 8 et suiv., et surtout les explications de Vācaspatimiśra (Tātparyāṣṭ. 248. 25): *sarvair eva tadabhihṛt sevāsiddhāntavyavasthapanāya pramāṇāny abhyupagantavyam, tadabhihṛt tadvyavasthanupapattih, yasya tu svapakṣa eva nāsti, naiva laukiko na parikṣaka: ity unmattavād upakṣaṇāyaḥ* — L'attitude des philosophes bouddhiques est expliquée avec précision: *ayam atra pūrtapakṣiṇo Mādhyamikasyābhisandhah: gady api mama vicāricarasahatvādīnāḥ pramāṇaṁ nāma na kṛt ead asti v. prasaham, tathapi lokasiddhāny eva pramāṇāni tair eva pramāṇaḥ paryalocyanamānī vicaram na sahanāte: so 'yam pramāṇānam aparādho yonī sevavirodhena vligante na mamāparadha itī.* — M. Garbe a résumé la discussion des Sāṃkhya et des Mādhyamika, Die Sāṃkhya-Philosophie, p. 203. 20.

2) Tib. ཀུན་པོ་རྒྱུ་ཕྱུར་བར་བྱེད་པ་ མེ་མིན་པའི་བྱེད་པ་ = *parāvabodhana*°.

Voir Böhtlingk, s. voc. *pratigyanā*, M. Vynt. 215. 742 (°*arthah*), Bodhic. p. VIII. 101, ad fin.

3) Calc. *apratiddhā*; Camb., Paris *aprasiddhā*. Tib. རེས་ན་ རྒྱུ་ཕྱུར་བར་བྱེད་པ་ ཡོད་པ་ ཡོན་ནོ = par conséquent tous les êtres, n'étant pas niés, existent.

4) ཀུན་པོ་ བོ་མོ་ཅག་ལ་ རེས་པ་ རེས་བྱ་བ་ རག་གཞིག་ ཡོད་པར་འགྱུར་ན་ནོ་
— *hgag-zhig*, erreur pour *hga*.

5) D'après le Tib. *tadvirudhho niścayaḥ* = རེ་ རྒྱུ་ རག་གཞིག་.

भावः । तदा कस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि परिकल्पयिष्यामः । कुतो वैषां संख्या लक्षणं विषयो वा भविष्यति । स्वतः परत उभयतो [ऽहेतुतो] वा समुत्पत्तिरिति सर्वमेतच्च वक्तव्यमस्माभिः [Tib. 21 b] ॥

यद्येवं निश्चयो नास्ति सर्वतः । कथं पुनरिदं निश्चितद्वयं वाक्यमुपलभ्यते भवतां । न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतो भावा भवन्तीति ॥ उच्यते । निश्चितमिदं 5 वाक्यं लोकस्य स्वप्रसिद्धैवोपपत्त्या नार्वाणां ।

किं खल्वार्वाणामुपपत्तिर्नास्ति । केनैतदुक्तमस्ति वा नास्ति वेति । परमार्थो ह्यार्वा[णां] ⁽¹⁾ तूष्णींभावः । ततः कुतस्तत्र प्रपञ्चसंभवो ⁽²⁾ यदुपपत्तिरुपपत्तिर्वा स्यात् ।

यदि ह्यार्वा उपपत्तिं न वर्णयन्ति केन खल्विदानीं परमार्थं लोकं बोधयिष्यन्ति ॥ न खल्वार्वा लोकसंख्यवहारेणोपपत्तिं वर्णयन्ति । किं तु लोकत एव या प्रसिद्धोपपत्ति- 10 स्तां परावबोधार्थमभ्युपेत्य तथैव ⁽³⁾ लोकं बोधयन्ति । यथैव हि विद्यमानामपि शरीराश्रुचितां विपर्ययानुगता रागिणो नोपलभन्ते शुभाकारं चाभूतमध्यारोप्य परिक्लिश्यन्ते । तेषां वैराग्यार्थं तथागतनिर्मितो देवो वा शुभसंज्ञया प्राक् प्रवृत्तादितान् ⁽⁴⁾ कायदोषानुपवर्णयेत् । सत्यस्मिन्काये केशा ⁽⁵⁾ [इत्या]दिना । ते च तस्याः शुभसंज्ञाया विमुक्ता वैराग्यमासाद- ⁽⁶⁾

1) Mss. *ūryas tūṣṇim*°; Tib. འཇུག་པོ་ལྟ་བུ་ཤིག་. — Aug. N. IV. 153. 9. *...ariyaṃ vā tuṣṭhābhūvaṃ nūtimāññati*. A ce silence s'oppose la *dharmā kathā*. — Le *paramārtha* est indicible, *akṣaravarjita*. — On sait d'ailleurs que les Tathāgatas gardent le silence, Lañkāv. 17. 15 et sources citées J. R. A. S. 1902, p. 374, n. 1.

2) D'après le Tib. *tasmād yatropapattyanupapattiyasambhavas tatra prapañcasambhavaḥ kutaḥ*.

3) Mss. *masaiva, mamaiva*. Tib. དེ་མི་དེ་ཉིད་ཀྱིས་

4) Mss. *kāmadogṣṇ*. Tib. ལྷ་ལྟ་བུ་.

5) Comparer Bodhic. § 295. 4, Majjh. N. III. 90, Āḥās. 228, etc.

6) Mss. *°saṅjāyāṃ viṣamā*; Tib. ཀའྲང་པའི་འདུ་ཤེས་ དེ་དང་གལ་པས་

येयुः । एवमिहाप्यार्यैः सर्वथाप्यनुपलभ्यमानात्मकं [16b] भावानामविद्यातिमिरोपकृत-
मतिनयनतया विपरीतं [Tib. 22a] स्वभावमध्यारोप्य वा चिच्च कं चिद्विशेषमतितरां
परिक्लिश्यति पृथग्जनाः । तानिदानीमार्यास्तत्प्रसिद्धयैवोपपत्त्या परिबोधयन्ति । यथा
विद्यमानस्य घटस्य न मृदादिभ्य उत्पाद् इत्यभ्युपेतमेवमुत्पादात्पूर्वं विद्यमानस्य⁽¹⁾ विद्य-
मानत्वात्तास्त्युत्पाद् इत्यवसीयतां । यथा च परभूतेभ्यो ज्वालाङ्गारादिभ्यो ऽङ्कुरस्योत्प-
त्तिर्नास्तीत्यभ्युपेतमेव चित्रलितेभ्यो ऽपि बीजादिभ्यो नास्तीत्यवसीयतां ।

अथापि स्यादनुभव एषोऽस्माकमिति ॥ एतदप्युक्तं । यस्मादनुभव एष मृषा⁽²⁾
अनुभवत्वात् । तैमिरिकदिवन्द्वाद्यनुभावावदिति । ततश्चानुभवस्यापि साध्यसमत्वात्तेन
प्रत्ययस्थानं न युक्तमिति⁽³⁾ ।

10 तस्मादनुत्पन्ना भावा इत्येवं तावद्विपरीतस्वत्त्वाध्यारोपप्रतिपत्तेण प्रथमप्रकरणा-
रम्भः । इदानीं वा चिच्चः कश्चिद्विशेषोऽध्यारोपितस्तद्विशेषायाकरणाद्यैः शेषप्रकरणारम्भः ।
गतगन्तव्यगमनादिकोऽपि निरवशेषो विशेषो नास्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्येति प्रतिपाद-
नार्थं ॥

अथ स्यादेष एव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो लौकिकोऽस्माभिः [Tib. 22b] शास्त्रेणानुव-
15 र्णित इति ॥ तदनुवर्णनस्य तर्हि फलं वाच्यं ॥ कुतार्किकैः स नाशितो विपरीतलक्षणा-

1) Les Mss. ajoutent *ghatasya*, qui manque dans le Tib.

2) Tib. = *mṛṣārthaḥ*.

3) Le Tib. place ici les mots *tatprasiddhayaivopapattyā bodhayanti*. (Voir ci-dessus l. 3.)

4) Chapitre II.

5) Je ne sais de quel *gāstra* il est question, ni quel est l'objectant. — Tib.

त्रिंशत्तुल्यैः सङ्गुह्यैः = *asmākaṃ gāstre*.

6) Tib. *tārkaika*.

भिधानेन 'तस्यास्माभिः सम्यगलक्षणमुक्तमिति चेत् ॥ एतदप्युक्तं । यदि हि कुता-
 किर्कैर्विपरीतलक्षणप्रणयनं कृतं लक्ष्यवैपरीत्यं लोकस्य स्यात् । तदर्थं प्रयत्नसा-
 फल्यं स्यात् । न चैतदेवमिति व्यर्थं एवापि प्रयत्न इति ।

अपि च । यदि प्रमाणाधीनः प्रमेयाधिगम[17a]स्तानि प्रमाणानि केन परिच्छिद्यन्त
 इत्यादिना विप्रकृत्यावर्तन्यां विहितो दोषः । तदपरिहारात् सम्यगलक्षणाद्येतकत्वमपि 5
 नास्ति ।

किं च यदि स्वसामान्यलक्षणद्वयानुरोधेन प्रमाणद्वयमुक्तं । यस्य तल्लक्षणद्वयं किं
 लक्ष्यमस्ति । अथ नास्ति । यद्यस्ति तदा तदपरि⁽⁵⁾ प्रमेयमस्तीति कथं प्रमाणद्वयं । अथ
 नास्ति लक्ष्यं । तदा लक्षणमपि निराश्रयं नास्तीति कथं प्रमाणद्वयं । वक्ष्यति हि ।

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

10

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसंभवः ॥ इति ॥

1) Tib. རྩོམ་གྱི་རྩལ་པ་ = *kutārka*.

2) D'après Tib. ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ —

3) Voir p. 16 n. 5. Comparer pour le sens la st. 31 de la *Vigrahavyāvartanī* (= *yadi bhavatām arthaḥ pramāṇair eva sidhyante, bhavatpramāṇaṇy apu kathaṃ sidhyante vada*). Notre version tibétaine (qui donne l'indication ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་) n'est pas rythmée.

4) Paris, Camb. *kiṃ lakṣaṇam*; mais Tib. མཆོད་གཞི་

5) *tadaparam...* = རྟོག་པ་ལྟོས་ གཞི་ལྟོས་པ་ གཞི་ལྟོས་པ་ གཞི་ལྟོས་པ་ = *tayor aparasya prameyabhūvāt* ... — Si la chose à laquelle appartiennent le *svalakṣaṇa* et le *samānyalakṣaṇa* est un *lakṣya*, il nous faut alors, outre le *pramāṇa* qui connaît le *svalakṣaṇa* (1er *prameya*) et celui qui connaît le *samānyalakṣaṇa* (2ème *prameya*), un troisième *pramāṇa* qui connaisse la chose à laquelle appartiennent les deux *lakṣaṇas* (3ème *prameya*). «Comment donc y aurait-il deux *pramāṇas*?»

6) Voir ci-dessous fol. 20a (Tib. 26b *init.*). — *pramāṇa*, traduit plus haut par མཆོད་མ་, a ici pour équivalent མཆོད་མ་.

7) = V. 4.

अथ स्यान्न लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं । किं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमिति ⁽¹⁾ कर्मणि ल्युटं कृत्वा लक्ष्यते तदिति लक्षणं ⁽²⁾ ॥ एवमपि तेनैतस्य ⁽³⁾ लक्ष्यमाणात्वात्संभवाद्येनैतल्लक्ष्यते तस्य कर्णस्य कर्मणो ऽर्थान्तरत्वात् । स एव दोषः [Tib. 23a] ।

अथ स्यात् । ज्ञानस्य कर्णत्वात्तस्य च स्वलक्षणान्तर्भावादयमदोष इति ॥ उ-
च्यते । इह भावानामन्यासाधारणमात्मनोऽयं यत्स्ववृत्तं तत्स्वलक्षणं ⁽⁴⁾ । तद्यथा पृथिव्याः
काठिन्यं वेदनाया विषयानुभवो विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः ⁽⁵⁾ तेन हि तल्लक्ष्यते ⁽⁶⁾ इति
कृत्वा प्रसिद्धानुगतां च व्युत्पत्तिमवधूय कर्मसाधनमभ्युपगच्छति । विज्ञानस्य च कर्णा-
भाव प्रतिपद्यमानेनेत्युक्तं भवति । स्वलक्षणस्यैव कर्मता स्वलक्षणान्तरस्य कर्णाभा[17b]-

1) Pāṇ. III. 3. 118. — Tib. བྱེད་པ་དང་ལུ་རྩེ་གྲུབ་ཆེན་.

2) Mss. *tena evum*. — *tena* manque dans Tib.

3) D'après Tib. *tenaiva*.

4) Définition classique: Nyāyabinduṭ. 15. 19.

5) Définitions classiques. — Pour le *kāthinya* de l'élément terre, voir notamment Sarvadārṣ. s. 21. 5, Bodhic. t. 327. 12, Āikṣāṣ. 245. 2 (nombreuses autorités), Majjh. N. I. 185. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241b 7: *vedanānubhava itī*; Āikṣāṣ. 233. 10. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) 28a: *vijñānaṃ pratīvijñaptir itī vijñānaskandhaḥ... pratir vipsārthaḥ viṣayaṃ viṣayaṃ pratīty arthaḥ*, et Soc. As. 239b 8 *vijñānaṃ pratīvijñaptir man[a]yātanaṃ ca lat*.

6) Ex conj. — Mss. *tena hi tad vā na lakṣyate*. — Tib. བྱེད་པ་དང་ལུ་རྩེ་གྲུབ་ཆེན་ | རེ་ཞིག་ འདྲི་རྒྱུ་ རེ་ཞིག་ རེ་ མཆོད་པ་ལྟར་པའི་ [་་་ སའི་]སྤྲུ་བ་ རྒྱུ་ | ཆོར་པའི་ ཆོར་བ་ རྒྱུ་ | ་་་ ལྷ་རྒྱུ་ བར་གཏིན་གྱི་ རྒྱུ་གི་ རོ་བོ་་་་གང་ ཡིན་པ་ རེ་ཞིག་ རྒྱུ་ རྒྱུ་ | རྒྱུ་ རྒྱུ་གསལ་བ་ རྒྱུ་ རྒྱུ་ རྒྱུ་འབྲེལ་པའི་་་་ = *ucyate: tāvad iha yathā tena tal lakṣyate, [...prthivīyāḥ] kāthinyam, vedanāyā anubhavo... iva, ātmīya-svarūpam... yat tat svalakṣaṇam, prasiddhām anugatām ca....* — *bhāvānām* n'est pas traduit dans le Tib., par contre *re-zhiḡ (tāvat)* manque dans la version sanscrite que nous avons proposée.

7) = རེ་ཞིག་སྤྲུ་བ་

वञ्चेति⁽¹⁾। तत्र यदि विज्ञानस्वलक्षणं करणं तस्य व्यतिरिक्तेन कर्मणा भवितव्यमिति स
एव दोषः।

अथ स्यात् 'यत्पृथिव्यादिगतं काठिन्यादिकं विज्ञानगम्यं ततस्य कर्मास्त्येव
तच्च स्वलक्षणव्यतिरिक्तमिति ॥ एवं तर्हि विज्ञानस्वलक्षणस्य कर्मत्वाभावात्प्रमेयत्वं
न स्यात् 'कर्मरूपस्यैव स्वलक्षणस्य प्रमेयत्वात्'। ततश्च द्विविधं प्रमेयं स्वलक्षणं सामा- 5
न्यलक्षणं⁽²⁾ 'इत्येतद्विशेष्य वक्तव्यं'। किं चित्स्वलक्षणं प्रमेयं पल्लव्यत इत्येवं व्यप-
दिश्यते 'किं चिदप्रमेयं⁽³⁾ पल्लव्यतेऽनेनेति व्यपदिश्यत इति ॥ अथ तदपि कर्मसाधनं
तदा तस्यान्येन करणेन भवितव्यं 'ज्ञानात्तरस्य [Tib. 23b] करणभावपरिकल्पनायाम-
नवस्थादोषश्चापद्यते।⁽⁴⁾

अथ मन्यसे स्वसंवित्तिरस्ति⁽⁵⁾ 'ततः स्वसंवित्त्या ग्रहणात्कर्मतायां सत्यामस्त्येव 10
प्रमेयात्तर्भाव इति ॥ उच्यते 'विस्तरेण मध्यमकावतारे⁽⁶⁾ स्वसंवित्तिनिषेधात्' स्वलक्षणं

1) Le Tib. ne marque pas le génitif (*°lakṣaṇasya*, *°antarasya*). Mss.
"sauva, °stha, °sya: རང་གི་མཆོད་ཀྱིས་ ཁོ་ལ་ ལས་ཀྱིས་ ཡིན་པོར་ । རང་གི་
མཆོད་ཀྱིས་ གཞན་གྱི་ རྩེད་པའི་ རོ་བོ་ ཡིན་ནོ = *svalakṣaṇam eva karmatā, anyat*
svalakṣaṇam karaṇabhāvah. — *zhin* = *ca*.

2) Ex conj. — Mss. *sāmānyalakṣaṇam labhyetadvipeṣya*..... Tib.
ཕྱི་འི་མཆོད་ཀྱིས་ནོ། ཞེས་བྱ་བར། རང་གི་མཆོད་ཀྱིས་ ལུང་ནད་ཅིག་གི་ གཞན་བྱ་.....
... ཞེས་བརྗོད་པ་ གང་ཡིན་པའི་ ཞེས་ ལུང་བར་ འདི་ རོ་བོ་ཞིག་ བརྗོད་པར་བྱ་ རྟོགས་སོ་
— *sāmānyalakṣaṇam ca . iti svalakṣaṇam kim cil prameyam....iti vyapadiṣṭam*
nyul asti . iti vipeṣyāntanmātram vaktavyam.

3) Mss. *kimci(t)pra°*. Tib. གཞན་ལ་བྱ་ མ་ ཡིན་ནོ་

4) Mss. *tadānityādoṣa* གྲུག་པ་མེད་པ་

5) D'après Tib. *tatas tayā sva°*.

6) Voir *supra* p. 13, n. 3. Cp. fol. 232 b 2. = དེ་ཕྱིར་ རང་རིག་ ཡིན་པ་

स्वलक्षणान्तरेण लक्ष्यते तदपि स्वसंवित्त्वा इति न युज्यते । अपि च । तदपि नाम ज्ञानं
स्वलक्षणव्यतिरेकेणासिद्धेरसंभवास्तद्व्याभावे निराश्रयलक्षणप्रवृत्त्यसंभवात् सर्वथा ना-
स्तीति कुतः स्वसंवित्तिः ।

तथा चोक्तमार्गवचूउपरिपृच्छायां⁽³⁾ । स चित्तमसमनुपश्यन् [18a] चित्तधारां⁽⁵⁾ पश्ये-
5 षते कुलश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । तस्यैव भवति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत्किम-
न्यदालम्बनमन्यच्छित्तं । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यच्छित्तं
तदा द्विचित्तता भविष्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । तत्कथं चित्तेन⁽⁶⁾ चित्तं समनुप-
श्यति । न च⁽⁷⁾ चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तथैवासिधारया सैवासिधारा न

མཁའ་པོ་ལྷོ་ལོ་ = *tasmād asatyām svasaṃvittau*. — Sur la *svasaṃvitti* (= *°saṃve-*
dana), dogme essentiel des Yogācaras, voir sources citées p. 62, n. 3, et notre
traduction du Sarvadarśana, (Muséon 1901—2), notes 70—72; Vedānta-
kalpataru 293. 5.

1) Tib. = *tad api tayā svasaṃvittiyā lakṣyata iti...*

2) Mss. *tataḥ*. — Tib. ལྟ་ལྟ་

3) Quarante deuxième traité du རྟོག་ཏུ་བརྟེན་པ་ (Ratnakūṭa), quatrième
division du Kandjour. A. M. G. p. 218. — Cette citation a été traduite par Bur-
noui, Intr. 561. — Voir Bodhic p. ad IX. 18, Çikṣās. 235. 1, notes (La réfé-
rence à l'Abhidh. k. v. que m'emprunte M. Bendall est le résultat d'une con-
fusion). — M. Vynt. 65. 88, Nanjio 28. 47 (A. D. 265—316).

4) Mss. et Burnouf *cittam sam°*. — Tib. ལྟ་ཏུ་བརྟེན་པ་ལྟ་ཏུ་མཁའ་པོ་ལྷོ་ལོ་

5) *dharā* = ལྟ་ཏུ་ et ci-dessous ལྟ་ཏུ་ — Comp. Lañkāvat. 51. 10 na *ṣakyam*
svacittavikalpadīḥyadhārā draṣṭum; 59. 18 *svacittadṛṣṭyadhārāviṣṭuddhyartham...*
— Burnouf: le tranchant de la pensée ou de l'esprit. — *cittadhārā* = *°latā*
(= ci-dessous, 63. 4) — *dhārā* = *saṃtāna* = *pravāha*; voir J. As. 1902, II. 280,
n. 1.

6) Sic Mss. — Çikṣās. (235. 8) et Bodhic. p. *...cittam cittam...*

7) Sic Mss. — Çikṣās. et Bodhic. p. *na hi cittam*.

8) D'après Tib. *paṇyati*.

शक्यते केतुं ' न तेनैवाङ्गुल्यग्रेण तदेवाङ्गुल्यग्रं शक्यते स्प्रष्टुं⁽¹⁾ । एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं द्रष्टुं । तस्यैवं योनिशः प्रपुक्तस्य या चित्तस्थानवस्थानतानुच्छेदाशाश्र-
तता [Tib. 24a] न कूटस्थता नाहेतुकी न प्रत्ययविरूढा न ततो नान्यतो न सैव ना-
न्या तां चित्तधारां चित्तलतां⁽³⁾ चित्तधर्मतां चित्तानवस्थिततां चित्ताप्रचार्तां चित्तादृश्यतां
चित्तस्वलक्षणतां तथा जानाति तथा पश्यति यथा तथतां न च निरोधयति । तां च चि- 5
तविवेकतां तथा प्रजानाति तथा पश्यति । इयं कुलपुत्र [बोधिसत्त्वस्य] चित्ते चित्तानुप-
श्यना स्मृत्युपस्थानमिति ॥

तदेवं नास्ति स्वसंचित्तिस्तद्भावात् किं केन लक्ष्यते ॥

किं च । भेदेन वा तल्लक्षणं लक्ष्यात्स्यदिभेदेन वा । तत्र यदि तावद्भेदेन तदा
लक्ष्यादिन्नत्वादलक्षणवत्तल्लक्षणमपि न लक्षणं । लक्षणाच्च भिन्नत्वाल्लक्ष्यवत्तल्लक्षणमपि न 10

1) Ces exemples sont indiqués par Vacaspati (Bhāmati 379. 3, Nyāyav. tātp. 255. 23, 466. 19. — Āikṣās. 235, n. 5. — Sumaṅgalavilāsa. 235 fine, — Lokavārt. 287.

2) Mss. °sthānatāmocchedāḥ°. — Je n'ose corriger . . . cittasya anavasthā, anucchinā, aṣṭāṣṭatā, . . ; la version tibétaine nous y invite peut-être.

3) Sāṃkhyas. VI. 13: il y a deux espèces de nitya: kūtasthanitya ālma, paripamāṇitya prakṛtiḥ. — Voir Dīgha, II 26, Sumaṅgalav. I. 105, Oldenberg, Bouddha² p. 379. note

4) Mss. nasyaiva = དེ་ཉིད་ གུང་ མ་ཡིན་.

5) Mss. °lātā, °lakṣyatā, °lakṣaṇatā. — Tib. འཁོར་ཤིང་.

6) དེ་བཞིན་ཉིད་ རི་ཁྲ་བ་ དེ་བཞིན་ཏུ་ མཐས་དེ་དག་ དཔེན་པ་ཉིད་ཏུ་ རབ་ཏུ་ཤེས་
དེ་བཞིན་ཏུ་ མཐོང་བ་ འདི་ཉིད་ = tathatā yathā tathā ciltāni tāni virekatayā pr ija-
nati, tathā paśyati, iyam . . .

7) Mss. °paśyanā nāsmṛty°, leçon qui a trompé Burnouf. — Tib.: རྟོག་སྤྱོད་
ཏུ་བཞིན་ རྟོག་པ་ཉིད་པར་ཤེས་པའི་ རྟོག་པ་ ཡོངས་སུ་དག་པའི་ = ... °smṛtyupasthā-
nācaryā pariuddhā. — Cp. Dh. s. XLIV; Kern, Manual 248, 255; Āikṣās. Chap. XIII, p. 228. note 2; Jäschke 189b; Bodhic. IX. 103—6; Visuddhi-
magga (J. P. T. S. 1886, p. 102—4, 151. 158).

लक्ष्ये । तथा लक्ष्याद्विभवाल्लक्षणस्य लक्षणनिरूपेण लक्ष्यं स्यात्ततश्च न तल्लक्ष्यं लक्षण-
निरूपेणत्वात् खपुष्पवत् [18b] ॥ अथाभिन्ने लक्ष्यलक्षणे । तदा लक्षणादव्यतिरिक्तत्वाल्ल-
क्षणस्वात्मवद्विकीयते लक्ष्यस्य लक्ष्यता । लक्ष्याच्चाव्यतिरिक्तत्वाल्लक्ष्यस्वात्मवल्लक्षण-
मपि [Tib. 24b] न लक्षणस्वभावं । यथा चोक्तं ।

6 लक्ष्याल्लक्षणमन्यञ्चेत् स्यात्तल्लक्ष्यमलक्षण ।

तयोर्भावोऽ[न]न्यत्वे विषयष्टे कथितं त्वया ॥ इति⁽¹⁾

न च विना तत्त्वान्यत्वेन लक्ष्यलक्षणसिद्धावन्या गतिरस्ति । तथा च वक्ष्यति ।

एकीभावेन वा सिद्धिर्नाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते । तयोः सिद्धिः कथं [न] खलु विद्यते ॥ इति⁽²⁾

10 अथवोच्यते ।⁽³⁾ [अवाच्यता]या सिद्धिर्भविष्यतीति चेन्नैतदेवं । अवाच्यता हि नाम
परस्परविभागपरिज्ञानभावे सति भवति । यत्र च विभागपरिज्ञानं नास्ति । तत्रेदं लक्ष-
णमिदं लक्ष्यमिति विशेषतः परिच्छेदासंभवे सति द्वयोर्पक्षभाव एवेति । तस्मादावाच्य-
तयापि नास्ति सिद्धिः ।

अपि च । यदि ज्ञानं करणं विषयस्य परिच्छेदे कः कर्ता । न च कर्तारमन्तरेणास्ति

1) Stance non identifiée. — Prajñāp. 10. 21 *lakṣyaśvabhāvena lakṣaṇam virahitam, lakṣyaśvabhāvena lakṣyam virahitam*. — Sur les rapports du *lakṣaṇa* et du *lakṣya*, voir Nyāyakandali (Prajastapādabhāṣya) p. 28. Le sophisme bouddhique est défini: *prasiddhāc cet padārthā nā lakṣaṇīyāḥ; aprasiddhā nātārām aṣakyatvāt*.

2) = II. 21.

3) ཅེསྟེ་པོརྟེན་དུ་མེད་པ་ཉིད་དུ་ འགྲུབ་པར་ འགྲུབ་པར་ ཉེན་. — Comp. Bo-
dhic. t. 297. 9 ... *skandhebhyaḥ tattvānyatvābhyām avācyaṃ pudgalanāmānam*
ātmanam icchanti. — Dhvanyaloka (Kāvyamāla) p. 233. *anirdeśyatvaṃ sarva-*
lakṣaṇaḥ saṃśaye bauddhānām prasiddham. — Vedāntakalpataru 284. 5. *bhedā-*
bhedābhyām anirvācyenopakāreṇopakṛtām kāraṇam kāryam anirvācyam karotīty
uktam . tad ayuktam, bhedanīḥedhe 'bhedāpatter abhedanīḥedhe ca bhedaprasaṅgād
ity ūcānkya bauddham prati pratibandham āha.

करणादीनां संभवः⁽¹⁾ किदिक्रियायामिव ॥ अथ चित्तस्य तत्र कर्तृत्वं परिकल्प्यते । तदपि न
युक्तं । यस्मादर्थात्रदर्शनं चित्तस्य व्यापारोऽर्थविशेष⁽²⁾[दर्शनं] चैतसानी ।

तत्रार्थदृष्टिर्विज्ञानं तद्विशेषे⁽³⁾ तु चैतसाः ।

इत्यभ्युपगमात् । एकस्यां हि प्रधानक्रियायां साध्यायां यथास्वं गुणक्रियानिर्वृ-
तिद्वारेणाङ्गीभावोपगमात् करणादीनां करणादित्वं⁽⁴⁾ [Tib. 25a] न चेह ज्ञानविज्ञानगोरे- 5
ना प्रधानक्रिया । किं तर्ह्यर्थात्रपरिच्छित्तिर्विज्ञानस्य प्रधानक्रिया । ज्ञानस्य तर्थावि-
शेषपरिच्छेद इति नास्ति ज्ञानस्य करणा[19a]त्वं नापि चित्तस्य कर्तृत्वं । ततश्च स एव
क्षेपः ॥

अथ स्यात् । अनात्मानः सर्वधर्मा इत्यागमात् कर्तुः सर्वव्याभावात् । कर्तारगत्तरे-
णापि विद्यत एव क्रियादिव्यवहार इति ॥ एतदपि नास्ति । आगमस्य सम्यग्मानवधार- 10
णात् । एतदेवोक्तं मध्यमकावतारे ॥

1) Mss. *sambhedaḥ*. — Tib. འཇུག་པའི་སྒྲིབ་པ་ལ་རྒྱུ་མཐུན་པ་ ཡོད་པ་ ཡང་ མ་ཡིན་ནེ

2) རྟོག་པའི་ འཇུག་པར་ ལྷ་བ་པེ

3) Sic Mss. — Tib. རྟོག་པའི་ རྟོག་མཐུན་ རྒྱུ་མཐུན་ཤིས། རྟོག་པའི་ འཇུག་པས་ སྒྲིབ་པ་ལ་ས་
པོ་པོ། = ... *tadvijēṣat tu*... — Voir ci-dessus 11, note 4.

Nyāyabinduṭ. 14. 4: *svasamvedanam akhyātam aha: cittam arthamātra-
mahi, caitā viṣeṣavasthāgrahāṇaḥ sukhādayaḥ*. — Vedāntakalpataru 278. 26.
— Kathavatthu VII. 3. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 28a *vijñānam
upalabdhir vastumātragrahaṇam; vedanādayas tu caitasā viṣeṣagrahaṇam* —
Voir Yogasūtra I. 43—41 *arthamātrānirbhāsā (nirvīlarkā) samāpattiḥ; deçakāla-
dhanmādīrahito dharminātratayā... arthah pratibhūti yasyām* (Bhojarāja).

Comp. Abhidh. k. v. cité Dh.-s. XXVIII (p. 41) *nimittodgrahaṇāt miketi
[sam]jñā*, *nimittam vastum* 'vasthāviṣeṣo nilatrādi tasyodgrahaṇam paricchedaḥ.
— Voir Atthasālinī 291, 308 et les notes de Mrs Rhys Davids ad Dh. Saū-
gami 4, 5. — Le *vijñāna* est distingué du *jñāna*, ci-dessous ad XXV. 16 *nimittā-
lambanam vijñānam*.

Soient les equivalences: *cittam* = *vijñānam* = *nirvikalpaka-jñānam* — *ar-
thamātragrahī*; *caitasā* = *jñānam* = *savikalpaka-jñānam* = *arthaviṣeṣagrahī*.

Voir ci-dessous p. 74, n. 6.

4) D'après le Tib. = *karaṇādīnām yathāsvam guṇa... dvāreṇa ekasyā..
sādhyaḥ āgābhāvopagamāt karaṇādītvam*.

अथापि स्यात्¹⁾ यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं राक्षोः शिर इति शरीरशिरव्यतिरिक्तविशेषणासंभवेऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति । एवं पृथिव्याः स्वलक्षणमिति स्वलक्षणव्यतिरिक्तपृथिव्यसंभवेऽपि भविष्यतीति ॥ नैतदेवमतुल्यत्वात् । शरीरशिरःशब्दयोर्हि बुद्ध्यादिपाप्यादिवत्सकृभाविपदार्थान्तरसायेतताप्रवृत्तौ शरीरशिरःशब्दमात्रालम्बनो बुद्ध्यान्वयनः²⁾ सकृचारिपदार्थान्तरसाकाङ्क्ष एव वर्तते । कस्य शरीरं कस्य शिर इति । इतरोऽपि विशेषणान्तरसंबन्धनिराचिकीर्षया शिलापुत्रकराजुविशेषणाध्वनिना लौकिकसंकेतानुविधायिना प्रतिकर्तुः काङ्क्षामपकृतीति युक्तं । इह तु काठिन्यादिव्यतिरिक्तपृथिव्यासंभवे [Tib. 25b] सति न युक्तो विशेषणविशेष्यभावः ।

तीर्थिकैर्व्यतिरिक्तलक्ष्याभ्युपगमात्तदतुरोधेन विशेषणाभिधानमडुलमिति चेत्³⁾

1) M. Vynt. 245. 1109. — Rājamārtanḍa, I. 9. — Sāṃkhyaprav. bh. 84 27, 148. 1: *rāhoḥ śirah, śilāputrasya śarīram, puruṣasya caitanyam*; expressions métaphoriques [vikalpa]: Im Falle der Statue oder ähnlicher Dinge wird [das possessive Verhältniss] durch das Mittel [der Sinneswahrnehmung] widerlegt, welches den Gegenstand in seiner Eigenschaft [d. h. die Thatsache, dass der Körper die Statue ist.] erkennen lehrt, und deshalb liegt [in solchen Fällen] nur eine Ausdrucksweise vor, bei welcher die thatsächliche Identität in das Gewand des possessiven Verhältnisses gekleidet wird. Wenn man aber sagt: mein Körper. ...

2) Mss. °pāṇyādimal°. — Tib. ...
 3) Mss. *buddhyapajananaḥ, buddhyupa°*. — ...

Si *lla-zhig* peut remplacer *hya-zhig, la-la-zhig*, il s'oppose à [g] *cig-ros* (itara = eka-tara), et nous avons: «Un homme intelligent (*blo-skyes-pa?* *buddhimān janah*) entend prononcer le mot tête et se demande: la tête de qui? ...»

4) ... *gzhag-pa* (*ljog-pa*) précédé de *ñe-bar* = *upasthita* — «Dans le désir d'écarter la pensée que [le mot tête] est immédiatement en rapport avec un déterminatif».

5) Mss. °*vyatirikṭalakṣya°*. Tib. ...

नैतदेवं । न हि तीर्थिकपरिकल्पिता युक्तिविधुराः पदार्थाः स्वसमयेऽभ्युपगन्तुं न्याय्याः ।

प्रमाणांतरादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

अपि च पुद्गलादिप्रज्ञप्तिवत्⁽²⁾ सशरीरोपादानस्य शिलापुत्रकस्यागोपादातुल्य⁽³⁾ लौकिक-
व्यवहाराङ्गभूतस्य विशेषणस्याविचारप्रसिद्धस्य⁽⁴⁾ सद्भावात् । शिरउपादानस्य च राक्षो-
रूपादातुः [19b] सद्भावादपुक्तमेतन्निर्दर्शनं ॥

8

शरीरशिव्यतिरिक्तस्यार्थात्तरस्यासिद्धेस्तन्मात्रस्योपलम्भात् सिद्धमेव निर्दर्शन-
मिति चेत्⁽⁵⁾ नैतदेवं । लौकिके व्यवहार इत्थेविचाराप्रवृत्तेरविचारतश्च लौकिकपदार्था-
नामस्तित्वात् । यथैव हि द्रवादिव्यतिरेकेण विचार्यमाणं आत्मा न संभवति⁽⁶⁾ अपि च
लोकसंवृत्या स्कन्धानपादायास्यास्तित्वं । एवं राक्षशिलापुत्रकयोरेपीति नास्ति निर्दर्श-
नसिद्धिः ॥ एवं पृथिव्यादीनां यद्यपि काठिन्यादिव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लक्ष्यं नास्ति 10
लक्ष्यव्यतिरेकेण च लक्षणं निराश्रयं तथापि संवृतिरेवेति⁽⁷⁾ परस्परानेतयोः सिद्ध्या
सिद्धिं व्यवस्थापयाम्भूवुराचार्याः । अथयं चैतदेवमभ्युपेयं । अन्यथा हि संवृतिरूप-

1) Nous aurions à admettre d'autres *pramāṇas* que le *pratyakṣa* et l'*anumāna*, à savoir le *śabda* (?). — Voir ci-dessous 69. 1.

2) གང་རྒྱལ་ལ་ སྒོ་སྒྲིལ་པར་ བརྟུགས་པ་ལྟར་

3) Mss. *sa*, *sva*, n'est pas traduit dans la version tibétaine et peut être écarté (cp. *śira-up*^o). — Tib. = *api ca śarīra-upādāna-viśeṣaṇa[sya] laukikārga-
vāhāraṅgabhūta-avicāra-prasiddha[sya] upādātr-ṣilāputraka[sya], śira-upādāna-
[sya] upādātr-rāhoḥ ca pudgala-ādi-prajñapti-vaś sadbhavaṇ nidarśanam etad
ayuktaṁ.*

4) Mss. *avicāraprasiddhasyāsud*^o. — Tib. མ་བརྟུགས་པ་ན་ ལུ་པ་པ་ ཡོད་
པའི་ལྟར་

5) *vicāra* = རྟུགས་པར་རྟོན་པ་

6) Voir Chapitre XVIII.

7) བཟོས་པ་འཇམ་གྱིས་ = *apekṣāmātreṇa*.

(1) पत्त्या न विपुष्येत । [Tib. 26a] तदेव तत्त्वमेव स्यान्न संवृतिः ॥ न चोपपत्त्या विचार्यमा
णानां शिलापुत्रकादीनामेवासंभवः । किं तर्हि वक्ष्यमाणया युक्त्या रूपवेदनादीनामपि
नास्ति संभव इति तेषामपि संवृत्या शिलापुत्रकादिब्रह्मास्तित्वमास्थेयं स्यात् । न चैत
देवमित्यसदेतत् ॥

5) अथ स्यात् । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया । नैव हि वयं सर्वप्रमाणाप्रमेयव्यवहारं सत्य-
मित्याचक्ष्महे । किं तु लोकप्रसिद्धिरेषामुना न्यायेन व्यवस्थाप्यत इति ।

उच्यते । वयमप्येवं ब्रूमः । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया लौकिकव्यवहारेऽवतारिकया ।
तिष्ठतु तावेदेषा विपर्ययात्रासादितात्त्वभावसत्ताका संवृतिर्मुमुक्षूणां मोक्षावाक्यकुशलः

1) *upapatti* = འབྲས་པ་ = *yukti*.

2) འདི་ན་ ཁོ་རྒྱུ་ཉིད་ཀྱི་ འཕྲུལ་གྱི་ གྲུ་ཚྭ་ལྟ་ མི་འཕྲུལ་པ་

3) Mss. °putraka ivastitvam āstheyam — Tib. དེ་རྒྱ་ཀྱང་ མཆི་གྲ་ལ་ སྐྱེས་
པ་ལྟེན་ཀྱི་ གྲུ་ཚྭ་ལྟ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་ལྡན་མ་པར་འཕྲུལ་།

4) La version tibétaine ajoute: བརྟན་ནས་ བརྟགས་པར་ རྟམ་པར་བཞག་པ་
འདི་ཡང་ དབྱ་མ་ལ་འབྲུག་པ་ལས་ རྟམ་པར་ བརྟན་པས་ དེ་ཉིད་ལས་ ཡོངས་སུ་བཅོལ་
བར་བྱའོ། = *etad apy upādayaprajñaptirvayavasthūnam vistarēṇa Madhyamakāva-*
tare nirdiṣṭam (བསྟན་པ་?) *iti tata eva paryavaseyam*.

5) = འདི་མོར་དབྲུད་པ་. Sur les formations en *-ukū* (*varāṅkū*, *jāgarika*,
°*ghatika*, °*mūhaka*), voir Bodhic. t. 373. 22 et ad VII. 54: Çikṣas. 52. 18, 191. 6,
267. 15, 269. 2; Div. 330. 2. Cp. Mhv. I. 522, II. 498

6) Mss. *sarvata apramāṇa*°. — Tib. ཚད་མ་ རང་ གཞལ་བྱའི་ བ་སྟན་ བམས་
ཅན་ བདེན་པ་ ཡིན་ཆོ་

7) Mss. *prasiddhīr eṣā, eva*. Tib. རབ་ཏུ་སྐྱེས་པ་ འདི་

8) N'est signalé (P. W.) que dans le composé *raṅga*°.

9) Mss. *mokṣogahaku*, °*vāhaka* (འཕྲུག་པར་བྱེད་པ་).

मूलोपचयहेतुर्भावन्न तत्त्वाधिगम इति । भवांस्त्वेतां संवृत्तिः[20a]परमार्थसत्यविभागदुर्वि-
दग्धबुद्धितया क्व चिदुपपत्तिमवतार्यान्यायतो नाशयति । सोऽहं संवृत्तिसत्यव्यवस्थवि-
नतप्रागलौकिक एव पक्षे स्थित्वा संवृत्येकदेशनिराकरणोपक्षिप्तोपपत्त्यन्तरात्तन्मोपपत्त्य-
क्षरेण विनिवर्तयन् लोके^[1] वृद्ध इव लोकाचारात्परिधृश्यमानं भवत्तमेव निवर्तयामि न तु
संवृत्तिं ॥ तस्माद्यदि लौकिको व्यवहारस्तदावश्यं [Tib. 26b] लक्षणवल्लक्ष्येणापि 5
भावतव्यं । ततश्च स एव दोषः । अथ परमार्थस्तदा लक्ष्यभावाल्लक्षणद्वयमपि नास्तीति
कृतः प्रमाणद्वयं ॥

अथ शब्दानामेवं क्रियाकारकसंबन्धपूर्विका व्युत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । तदिदमति-
कष्टं । तैरेव क्रियाकारकसंबन्धप्रवृत्तैः शब्दैर्भवान् व्यवहरति शब्दार्थं क्रियाकरणादिकं⁽²⁾
न नेच्छतीति । अहो वर्तच्छामात्रप्रतिबद्धप्रवृत्तितो भवतः ॥ 10

यदा चेवं प्रमेयद्वयनव्यवस्थितं⁽³⁾ तदा [स्व]सामान्यलक्षण[1]विषयत्वेनागमादीनां
प्रमाणात्तरत्वं⁽⁴⁾ ॥

किं च घटः प्रत्यय इत्येवमादिकस्य लौकिकव्यवहारस्यासंयत्ताद[न]र्पव्यव-
हाराभ्युपगमाच्चाव्यापिता⁽⁵⁾ लक्षणस्येति न युक्तमेतत् ।

1) Tib. = *upapattiyantaram upa°*

2) Tib. = *kriyakarakadyabdartham* -- *karaka* -- ཀྱེད་ཀྱི་མ་འཁོར་པ་

3-3) རྟེན་མེད་ ལུང་ལ་སྒྲུབ་པ་ རང་ རྟེན་ སྟེན་མེད་ཀྱི་ཉི་ཤེན་ ལུང་ལ་ མ་
ལུང་མ་ཀྱི་ཉི་ཤེན་ སྟེན་མེད་ གནས་ཀྱི་ མ་ལུང་མ་ མ་ལུང་ནི། = *na pra-*
manantaratvabhāvaḥ.

4) ...*asamgrahād*, voir ci-dessous 71. 3. -- *anārya* = འདྲགས་པ་ མ་ ལུང་
མེད་

5) མ་ལུང་མ་ཀྱི་ཉི་ཤེན་ འཇུག་ནི། རྟེན་ན་ འདི་ནི་ མེ་ཤེགས་སོ་ -- *iti* = *tataḥ*
== *des-na*.

यथ स्यात् । घटोपादाननीलादयः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यत्वात् । ततश्च यथैव कारणे कार्योपचारं कृत्वा बुद्धानां सुख उत्पाद इति व्यपदिश्यते । एवं प्रत्यक्षनीलादिनिमित्तकोऽपि घटः कार्ये कारणोपचारं कृत्वा प्रत्यक्ष इति व्यपदिश्यते ॥ नैवविधे विषय उपचारो युक्तः । उत्पादो हि लोके सुखव्यतिरेकेणोपलब्धः । स च संस्कृतलत-
 5 णास्व[20b]भावत्वादनैकदुष्कारशतकेतुत्वादसुख एव । स सुख [Tib. 27a] इति व्यपदिश्य-
 मानोऽसंबद्ध एवेत्येवंविषये युक्त उपचारः । घटः प्रत्यक्ष इत्यत्र तु न हि घटो नाम कश्चि-
 योऽप्रत्यक्षः पृथगुपलब्धो यस्योपचारात्प्रत्यक्षत्वं स्यात् ॥

नीलादिव्यतिरिक्तस्य घटस्याभावादौपचारिकं प्रत्यक्षत्वमिति चेत् । एवमपि सुत-
 रामुपचारो न युक्त उपचर्यमाणस्याश्रयस्याभावात् । न हि खरविषाणेतैत्तदुपचर्यते ।

10 यपि च । लोकव्यवहाराद्भूतो घटो यदि नीलादिव्यतिरिक्तो नास्तीति कृत्वा तस्योपचारिकं प्रत्यक्षत्वं परिकल्प्यते । नन्वेवं सति पृथग्व्यादिव्यतिरेकेण नीलादिक-
 मपि नास्तीति नीलादेरस्योपचारिकं प्रत्यक्षत्वं कल्प्यतां । यद्योक्तं ।

1) M. Vyut. 245. 571—572.

2) Mss. *utpadaṅga*. — Tib. སངས་རྒྱལ་རྒྱལ་ཏི་འབྲུང་བ་བདེ་ལེས་ —

Exemple classique. Visuddhim. XVII (Warren, Buddhism, 194): Karma is called existence because it causes existence, just as the birth of a Buddha is called happy because it results in happiness. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 211a 2, *samgatau samnīpate samavaye kārāṇe karyopacārah, spargaṇa iti; yathā sukhō buddhānām utpada iti*. — L'absence de *buddhotpāda* est un *akṣaṇa* (Dh.-s. LXXIV) par excellence. *buddhotpāda 'tidurtabhaḥ* (Bodhic. p. 10. s). — Les applications du mot *sukha*, Atthasal. § 99 et 301.

3) Voir Chapitre VII.

4) དེ་ལ་བདེ་བ་ལེས་ = *tasmin sukhāṃ iti = sa sukhā iti*.

5) M. Vyut. 245. 683. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 339a 7: *upacāre bhava aupacārikah*.

6) Mss. *taicakṣu, taicatram* — Tib. རྩ་ལ་རྩ་ལ་

7) = Catuḥṣataka, d'Āryadeva, XIV. 14 (Muséon, 1900, p. 240); cité dans le comm. du Madhyamakāvat. 344b 5.

रूपादिव्यतिरेकेण यथा कुम्भो न विद्यते ।

वायादिव्यतिरेकेण तथा रूपं न विद्यते ॥ इति ।

तस्मादेवमादिकस्य लोकव्यवहारस्य लक्षणसंमर्यादव्यापितैव लक्षणस्येति ।

तत्रविदपेक्षया हि⁽¹⁾ प्रत्यक्षत्वं घटादीनां नीलादीनां च नेष्यते¹⁾ लोकसंवृत्या लभ्युपगत-
व्यमेव प्रत्यक्षत्वं घटादीनां ॥ यथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

5

सर्व एव घटो ऽदृष्टो रूपे दृष्टे हि जायते ।

ब्रूयात् कस्तन्नचिन्नाम घटः प्रत्यक्ष इत्यपि ॥

एतेनैव विचारेण सुगन्धि मधुरे मृड ।

प्रतिषेधयितव्यानि सर्वाण्युत्तमबुद्धिना [Tib. 27 b] ॥ इति ॥

अपि चापरोक्षार्थवाचिवात्प्रत्यक्षशब्दस्य साक्षादभिमुखो ऽर्थः प्रत्यक्षः¹ प्रतिगत- 10
मत्तमस्मिन्निति कृत्वा घटनीलादीनामपरोक्षाणां प्रत्यक्षत्वं सिद्धं भवति⁽⁴⁾ । तत्परिच्छेद-

1) Ce demi-śloka (?) est traduit en prose dans le Tib. — Voir Nyāyavart. 52. 15 sqq. la discussion de la définition du *pratyakṣa* donnée par Vasubandhu, *Vasubandhava pratyakṣalokasya* (a). Nyāyav. tatp. 154. 21, 352. 13, 100. 13 *yadi gasya vyapadiṣyate jñānam tat pratyakṣam, tato ghaṭa ity api jñānam pratyakṣam prasajyeta. tad api ghaṭasya vyapadiṣyate, na tu tato ghaṭād bhavati: tasya vicārasahatayā paramarthasattvābhāvena, sampratisato vijñānam prati karanautrābhāvat.* (b) — Voir infra, p. 74, n. 6. — Le seul *kalpanapodha* (*nirvikalaka*), essentiellement innommable (*abhiḥāpasamsargūyogya*), est *pratyakṣa*.

(a) = *tato ' rthād vijñānam pratyakṣam.* (b) Le *ghaṭa* ne supporte pas l'examen (*vicāra-asaba*, voir p. 67 l. 7); il n'existe que dans la *lokaprasiddhi* (voir p. 74 n. 1), c'est à dire *avicāratatā*. — Le *sampratisat*, le simultané, ne peut être *viśaya* de la connaissance, car le simultané n'est pas *karana*; et en vertu du principe *nākaranaṃ viśayah* (Bodhic. p. IX. 22).

2) Chapitre XIII. 1. 2. — Voir Wassilicff, 332 (364) sous § 8.

3) Mss. *ghaṭo dṛṣṭo . . . brūyāt ka ta sya cin nūma (tat kasya cin) . . .*
ghaṭo ' pratyakṣa ity api. — ཀ་ཟུགས་མཐོང་ཏེ་ན་ ལུས་པ་ རྟོ་ མཐོང་ཅན་ ཁོ་ན་
མཐོང་མེ་འཕུར་ ལུས་པ་ མཐོང་ལུས་ རྟོ་མཐོང་ རྟོ་ རྟོ་མཐོང་ལུས་པ་ ལུ་ཞེས་ ལྟོ་ ॥

4) Voir diverses explications étymologiques dans Nyāyakośa, notamment Praśastapāḍabh. 186. 12 (*akṣam akṣam pratityotpadyate*); Nyāyavart. 30. 4

क[21a]स्य ज्ञानस्य तृणतुषाग्निवत्प्रत्ययनकारणात् प्रत्ययत्वं व्यपदिश्यते ॥ यस्वत्तमत्वं प्रति वर्तत इति प्रत्ययत्तशब्दं व्युत्पादयति तस्य ज्ञानस्येन्द्रियाविषयत्वाद् विषयविषय-
त्वाच्च न युक्ता व्युत्पत्तिः । प्रतिविषयं तु स्यात् प्रत्यर्थमिति वा ॥

अथ स्यात् । यथोभयाधीनायामपि विज्ञानप्रवृत्तावाश्रयस्य परमन्दतानुविधानादि-
ज्ञानानां तद्विकारविकारिवादाश्रयेणैव व्यपदेशो भवति । चतुर्विज्ञानमिति । एवं पश्य-
प्यर्थमर्थं प्रति वर्तते । तथाप्यतनगतगाश्रित्य वर्तमानं विज्ञानगाश्रयेण व्यपदेशात् प्रत्य-
यत्तमिति भविष्यति । दृष्टो ह्यसाधारणेन व्यपदेशो भेदशब्दो यत्राङ्कुर इति ॥

नैतत्पूर्वेण तुल्यं । तत्र हि विषयेण विज्ञाने व्यपदिश्यमाने ह्यविज्ञानमित्येवमा-
दिना विज्ञानषट्स्य भेदो नोपदर्शितः स्यात् । मनोविज्ञानस्य चतुरादिविज्ञानैः सैकैक-

(aksasyākṣasya prati viṣayaṃ vṛttih pratyakṣam . . ; pratigatam akṣam pratyakṣam); Nyāyav. tatp. 64. 26; 65. 6. 12. Comp. Nyāyabinduṭ. 7. 15 pratigatam āgritam akṣam . . . ; akṣāgritatvaṃ ca vyutpattinimittam cābduṣya, na tu pravṛtti-nimittam: anena tv . . . arthasākṣātkaritvaṃ laksyate. — akṣa — organe des sens, voir Index du Harṣacarita (dans J. R. A. S. 1899 p. 507).

1) Cp. *tinaggi, thusaggi*, Majjh. N. I. 259. 28. 30.

2) མེས་པ་ རྟེ་ རྣམ་པའི་ ཡུལ་རུ་ མ་ཡིན་པའི་ཁྱེར་ རྣམ་ ཡུལ་གྱི་ ཡུལ་རུ་ ཡིན་པའི་ཁྱེར་ = Le jñāna n'a pas pour viṣaya les sens, mais bien les viṣayas.

3) ཡུལ་སྔ་སྔ་པ་འཇ་ རྟེ་སྔ་སྔ་པ་འཇ་ ཅེས་གྲུབ་ རྟེ་ མི་ འགྲུར་ *na syāt* . . . La négation est difficile à expliquer.

4) *paṭu* = གཤམ་པ་. — *manda* = རྟོན་པ་.

5) Comp. Nyāyavārt. tatp. 74. 16: *yathā cakṣuṣā indriyatvena jñānam vyapadiṣyate cakṣuṣam iti. . . ; evaṃ yathā rūpeṇārthena vyapadiṣyate jñānam rūpajñānam iti. . .*

6) Mss. *ārayasya*. — Tib. བརྟེན་གྱིས་.

7) Nyāyavārt. 34. 16 *rtvādīkāraṇasamvādhināt prādurbhavanā aikūro na rtvādībhir vyapadiṣyate, 'pi tv asādhāranena bijena rūpadiṣyate yavānikura iti. . . .*

8) Mss. *ṣaṭkāśya*.

व्यपयप्रवृत्तत्वात्। तथा हि नीलादिविज्ञान⁽¹⁾[Tib. 28a]षट्के विज्ञानमित्युक्ते साकांत एव प्र-
त्ययाज्ञापते किमेतद्रूपीन्द्रियं⁽³⁾ विज्ञानमाहोस्विन्मानसमिति । आश्रयेण तु व्यपदेशे
मनोविज्ञानचतुरादिविज्ञानविषयप्रवृत्तिर्भवेऽपि परस्परभेदः सिद्धो भवति ।

इह तु प्रमाणलक्षणविधत्तया कल्पनायोऽन्मात्रस्य प्रत्यक्षत्वभ्युपगमे सति विक-
ल्पकादेव तद्विशेषत्वाभिमतत्वादसाधारणकारणेन व्यपदेशे⁽⁴⁾ सति न किं चित्प्रयोजनमुप- 6
लक्ष्यते । प्रमेयपरतत्त्वायां च प्रमाणसंख्याप्रवृत्तौ प्रमेयाकारानुकारितामा⁽⁵⁾ 21b]व्रतया च
समासादितात्मभावसत्ताकयोः प्रमाणयोः स्वद्वयस्य व्यवस्थापनान्नेन्द्रियेण व्यपदेशः किं
चिदुपकरोतीति सर्वथा विषयेष्वेव व्यपदेशो न्यायः ॥

⁽¹⁰⁾ लोके प्रत्यक्षशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्व्यवहितेऽर्थे प्रत्यर्थशब्दस्य[1]प्रसिद्धत्वादाश्रयेणैव

1) Mss. *tadā hi nīlādiviṣayāṣaṭkū vi°*. — འདྲི་ལྟར་ ལྷན་པོ་ལ་སྟགས་པའི་རྒྱས་
པ་ཤེས་པ་ རྟག་པ་ རྒྱས་པར་ཤེས་པ་ ཤེས་པ་རྟོག་ཏེ།

2) ཤེས་པ་ རེ་བ་ རང་ བཅས་པ་ ཡིན་ཏུ་ འགྲུབ་པ་

3) Mss. *rūpendriya, rūpīndriya* = རྟུགས་ཅན་

4) Le sens est certain *manorijñānasya...°viśaye...*

5) Définition de Dharmakīrti: *pratyakṣam kalpanūpōdham abhivāntam*.
Voir Nyāyabindu 103. 3, 8. 20; Pathak, On the authorship of the Nyāya-
bindu, J. A. S. Bombay, I. 1. 56; et pour les autres sources Sarvaḍarçana,
Introduction, note 152. — M. Vyut. 199. 62—68.

6) རྒྱས་པར་རྟོག་པའས་ = *vikalpād*.

7) Camb. *tadvīṣeśasya*. — Tib. འདྲི་ཅན་པར་རྟུ་

8) Donné par nos trois copies; manque dans Tib.

9) Mss. *samāhādita°, samādita°*. — རྟོག་པ་ = *labh*. — Voir 68. 8.

10) Mss. *āloke...°vivakṣite 'rthapratyakṣaśabdasya prasiddhātvaād āgrāya-*
netva... — Tib. འཇིག་རྟོག་ན་ བརྟོག་པར་འདྲོག་པའི་ རྟོག་པ་ མཛོད་སྒྲུབ་ལྟེ་ ལྷན་ པ་
རྟུགས་པའི་ལྟེར་ རང་། རྟོག་སྟེ་ ཤེས་པའི་ ལྷན་ མ་ རྟགས་པའི་ལྟེར་..... རྟོག་པོ་

व्युत्पत्तिराश्रीयत इति चेत् । उच्यते । अस्त्ययं प्रत्ययशब्दे लोके प्रसिद्धः । स तु यथा लोके तथास्माभिरुच्यत एव । यथास्थितलौकिकपदार्थतिरस्कारेण तु तद्युत्पादे क्रियमाणे प्रसिद्धशब्दतिरस्कारः प्रसिद्धः स्यात् । ततश्च प्रत्ययतमित्येवं [न] स्यात् । एकस्य च चतुर्विज्ञानस्यैकेन्द्रियतणाश्रयस्य प्रत्ययतत्वं न स्याद्विपक्षार्थभावात् । एकैकस्य च प्रत्ययतत्वाभावे बहूनामपि न स्यात् ॥

5

कल्पनापोढस्यैव च ज्ञानस्य प्रत्ययतत्वाभ्युपगमात् । तेन च [Tib. 28b] लोकस्य संव्यवहारभावात् । लौकिकस्य च प्रमाणप्रमेय(व्यवहार)स्य व्याख्यातुमिच्छतात् । व्यर्थैव प्रत्ययतत्वाप्रमाणकल्पना संज्ञायते ॥ चतुर्विज्ञानसामाज्यो नोलं जानाति नो तु नोलमिति चागमस्य प्रत्ययतत्वाभिधानार्थस्याप्रस्तुतत्वात् । पञ्चा-

1) *prasiddha* omis dans le Tib. — *lokaprasiddhi* = weltliche Annahme, welche als Ausdruck zugelassen wird, obgleich sie keine Genauigkeit in sich enthält (Wass. 332 = 364. 1).

2) Mss. *pratyartham ity evam syat*. — Tib. རྟོག་པའི་མཐོང་གི་སྒྲིབ་ཀྱིས་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་།

རྟོག་པའི་མཐོང་གི་སྒྲིབ་ཀྱིས་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། ।

3) Voir *Nyāyabindu* 12. 21 sqq.

4) འཇིག་རྟེན་པའི་སྒྲིབ་ཀྱིས་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། — *lokanyavahara* = weltliche Bedingung (Wass. 332 = 364. 3).

5) ལྟར་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་།

6) Mss. *iti cāgamasya*. — La lecture peut à peine être correcte, car *iti* fait partie de *Paṅama*. — Tib. མཐོང་གི་སྒྲིབ་ཀྱིས་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། ལྟར་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། ལྟར་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། ལྟར་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། = . . . *nālam iti* (śāma-du) *ity āgamasya*.

Cet āgama est cité d'après l'Abhidharma dans *Nyāyabindupūrvapak-śaśampakṣepa* (Tand. Mdo CXI, fol. 108b) avec la variante ལྟར་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། Suit un autre fragment རྟོག་པའི་མཐོང་གི་སྒྲིབ་ཀྱིས་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། ལྟར་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། ལྟར་ཤིན་ཏུ་བློ་བཟང་། — arthe 'rtham jānāti na tr arthe dharmaṁ samjānāti, et un commentaire: *nālam*

नामिन्द्रियविज्ञानानां वृत्तप्रतिपादकत्वाच्च । नागमादपि कल्पनापोढस्यैव विज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षत्वमिति न युक्तमेतत् । तस्माल्लोके यदि लक्ष्यं यदि वा स्वलक्षणं⁽¹⁾ सा-
मान्यलक्षणं वा सर्वमेव सात्ताडुपलभ्यमानत्वादपरोक्षं । अतः प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्यते त-
द्विषयेण⁽²⁾ ज्ञानेन सह । द्विचन्द्रादीनां तैमिरिकज्ञानापेक्षया⁽³⁾ प्रत्यक्षत्वं । तैमिरिकाख्ये-
तया तु प्रत्यक्षत्वमेव ॥

5

परोक्षविषयं तु ज्ञा[22a]नं साध्याव्यभिचारिलिङ्गोत्पन्नमनुमानं । सात्तादतोन्द्रिया-
व्यविदामाप्तानां यद्वचनं स आगमः । सादृश्यादननुभूतार्थाधिगम उपमानं गौरिव गवय इति
यथा ।⁽⁴⁾

तेद्वं प्रमाणचतुष्टयाल्लोकस्यार्थाधिगमो व्यवस्थाप्यते ॥

तानि च परस्परपेक्षया सिध्यन्ति । सत्सु प्रमाणेषु प्रमेयार्थाः । सत्सु प्रमेयैर्ष्वेषु¹⁰
प्रमाणानि [Tib. 29a] । नो तु खलु स्वाभाविकी प्रमाणप्रमेययोः सिद्धिरिति तस्माल्लौ-
किकमेवास्तु यथादृष्टमित्यलं प्रसङ्गेन । प्रस्तुतमेव व्याख्यास्यामः । लौकिक एव दर्शने
स्थित्वा बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना ॥

*janati, arthe 'rthan janati ity etābhyām drabhyām aviparītarīṣayapratipāda-
nad 'abhirāntam' ity [pratyaṅkṣam] ucyaṭe. na tu nīlam itī, na dharmam samjā-
nati ity etābhyām drābhyām abhilāpasamsr̥gārthagrahaṇapratīṣedhāt 'kalpana-
podham' ity ucyaṭe. (Voir Nyāyabindu, p. 10.) — A bhīd h. k. v. (Soc. As.)
21a 5. manorijñānena nīlam vijānātīty abhidheyam vijānātīty arthah; nīlam itī
ca vijānātīty asyarthasyedam nāmcti vijānātī. — nīlam janati = arthamātrajñā-
nam, nīlam itī jñātī = arthaviśeṣajñānam. Voir ci-dessus p. 65 n. 3 et p. 71
n. 1 — Kathav. XI. 6, l'expression cakṣurvijñānasamavīṣe = °samanvāgata
Mh v., Index et I. 396.*

Notre auteur nie que cet *agama* établisse le *pratyaṅkṣatva* du seul *kalpanā-
podha*.

7) *aprasutātātāt* = གླ་བ་མ་ཤིན་པའི་ཤེར་རྟེན་

1) Mss. *yudī vā lakṣaṇam svasāmānyalakṣaṇam vā*.

2) དེའི་ ཡུལ་ཅན་གྱི་.

3) *tāimirikajñāna*, a°, Bodhic. t. 246. 2. — Voir ci-dessus p. 30, n. 2.

4) Comparer les définitions classiques. — M. Vynt. 199. 5. 6.

अत्राहुः स्वपूर्व्याः⁽¹⁾ । यदिदमुक्तं न स्वतः⁽²⁾ उत्पद्यते भावा इति । तद्युक्तं स्वतः
उत्पत्तिवैयर्थ्यात् । यद्योक्तं न⁽³⁾ द्वाभ्यामिति । तदपि युक्तमेकांशवैकल्यात्⁽⁴⁾ । अहेतुत्वेन⁽⁵⁾
स्वेकान्तनिकृष्ट इति तत्प्रतिषेधोऽपि युक्तः । यत्तु खल्विदमुच्यते नापि परत इति ।
तदयुक्तं । यस्मात्परभूता एव भगवता [भावा]नामुत्पादका निर्दिष्टाः ।

5

चत्वारः प्रत्यया हेतुशालम्बनमनन्तरं ।

तथैवाधिपतेयं च प्रत्ययो नास्ति पञ्चमः⁽⁷⁾ ॥ २

1) རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་དཀྱིལ་. Cp. Bodhic. t. 249. 9 (IX. 4) où ce terme, dans la bouche
du commentateur mādhyamika, désigne les Vijñānavādins. — Bodhic. VII. 5
svayūthyān mūryamānāns team kromenāiva na pacyasi? — *yūtham vargaḥ, tatra-*
bhavā yūthyāḥ yañi saha bālyādyavasthayaṁ kriḍitahasitādinā vicaritam. —
L'Akutobhaya donne au 2ème sūtra le 3ème rang (contre la leçon de l'édition
des Karikas, Mdo XVII, et les autres commentateurs). *tatra abhūdharmajūair*
ucyate: catvoraḥ pratyayā... Buddhapaḥita (182b 2), dont s'inspire visible-
ment notre auteur, a simplement: *smras-pa = ucyate.* — Bhāvaviveka (53b 1):
idānīm āluḥ svayūthyāḥ.

2) Ci-dessus 14. 1.

3) Ci-dessus 38. 1.

4) Mss. *ekamśaḥ*. — Tib. ཡན་ལག་གཅིག་ མ་ཆེད་པའི་བྱེད་རྩོམ་ — Bud-
dhapāḥita རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་ ཉམས་པའི་བྱེད་རྩོམ་

5) Ci-dessus 38. 4.

6) Ci-dessus 36. 3.

7) རྩོམ་རྒྱུ་ལ་ བཞི་སྒྲིལ་ རྩོམ་རྒྱུ་ རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་ རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་ རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་
ཡན་ རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་ རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་ རྩོམ་གྱི་སྒྲིལ་ ॥

L'étymologie du mot *pratyaya* est exposée Sarvaḍarçana 21.1, Bhamati
(ad II. 2. 19) 354. 23, Vedāntaka'pataḥ 273. 18. (*hetum anyam praty ayate*
gacchatiti utarasahakāribhir malito hetuḥ pratyayaḥ, — pratyayo hetunām sam-
avāyaḥ), Anandagiri kūrṇam praty ayate janakatvena gacchati pratyaya-
śabdānya hetuvācītam.

En principe, *hetu = pratyaya*. Abhidh. k. v. (Burnouf) 133b 7 *hetunām*
pratyayānām ca kaḥ prativiṣṣaḥ na kaḥ cid ity āha. uktam hi bhagavatā: devau
hetu devau pratyayau samyagdṛṣṭer utpādīya... *hetuḥ pratyayo nidānam kūra-*

तत्र निर्वर्तको हेतुरिति लक्षणात् 'यो हि यस्य निर्वर्तको बीजभावेनावस्थितः स
 तस्य हेतुप्रत्ययः । उत्पद्यमानो धर्मो येनालम्बनेनोत्पद्यते स तस्यालम्बनप्रत्ययः । का-
 रणस्या[न]तिरोः कार्यस्योत्पत्तिप्रत्ययः ' तद्यथा बीजस्या[न]तिरोः निरोधोऽङ्कुर-
 स्योत्पादप्रत्ययः ⁽¹⁾ । यस्मिन् सति पद्भवति तत्तस्याधिपतेयमिति त एते चत्वारः प्रत्य-
 याः ॥ ये चान्ये पुरोज्ञातसङ्ज्ञातपश्चाज्ज्ञातादयस्त एतेष्वेवात्तर्भूताः । ईश्वरादयस्तु प्रत्यया ६
 एव न संभवतीति । अत ए[22b]वावधारयति ' प्रत्ययो नास्ति पञ्चम इति ॥ तस्मादेभ्यः
 परभूतेभ्यो [Tib. 29b] भावानामुत्पत्तिरस्ति परत उत्पत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते ' नैव हि भावानां परभूतेभ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पत्तिरिति । यस्मात् '

*nam nimittam lūṅgam upanīṣad iti paryāyīh. — Mais 473a 4 hetur āsannāh
 pratyayaḥ, viprakṛṣṭas tu pratyaya evajanako hetuḥ, pratyayas tv ālambana-
 nam (?) ity apare; paryayaiv etāv ity apar. — 156b 9 devendhā hi pratyaya
 janakaḥ cājanakāḥ ca, ālambanapratyayaḥ cājanaka ālambanamatratvat. . . hetur
 apa janakaḥ cājanakaḥ ca. — Nettipakaraṇa III. A § 15.*

Voir M Vyat § 115 (*hetu, samanantara, ālambana, adhipati*). — Lāṅ-
 kavatūra (B. T. S.) 85 17 explication du sextuple *hetu bhaviṣyaddhetuḥ...
 hetukīṭyaḥ karoti...; sambandhaḥhetuḥ...ālambanākṛtyaḥ karoti...; lakṣaṇa-
 hetuḥ...anantarakīṭya^o...; kāraṇahetuḥ...adhipatyadhīnanākṛtyaḥ karoti...
 alambanātmāparat; vyāñjanahetuḥ...; upekṣāhetuḥ... — 86. 14 hetvalambana-
 nantaradhipatipratyayādibhūḥ...kramavṛttiyā notpadyante,yugapad vā
 notpadyante. — 87. 3 na hy atropadyate kim cit pratyayair na nirudhyate —
 Visuddhimagga (Warren, J. P. T. S. 1893) p. 109 quatre *pratyayas* (des Kam-
 mathānas): *kamma, citta, ākāra, utu*; p. 138, liste de vingt-quatre *pratyayas* de
 l'avidyā, dont les quatre premiers: *hetu, ārammaṇa, adhipati, anantara*; le
 cinquième. *samanantara*. — Kathāv. XV. 1 2.*

Voir Mrs Rhys Davids, Dh Saṅgaṇi p. 274 *hetu-hetu, pratyaya^o, ut-
 tana^o, sūdhāraṇa^o*.

Les quatre *pratyayas* de la connaissance, Sarvadarg. s. 20. 2 (traduction
 Muscōn, note 122). Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 13a 10 *caturbhīr eva hi
 pratyayair hetusamanantalālambanādhipatipratyayaḥ cittaḥcittā utpadyamānā
 notpadyante. teṣaṃ anyataravaikalye 'py anutpattēḥ samanantarapratyayavai-
 talyad ity apare...*

1) Voir Nyāyas. IV. 1. 14.

2) Respectivement N°s 10, 6 et 11 de la liste du Visuddhimagga
 p. 109.

न हि स्वभावो। भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते ।

अविद्यमाने स्वभावे परभावो न विद्यते⁽¹⁾ ॥ इति । ३

यदि किं क्त्वादिषु परभूतेषु प्रत्ययेषु समस्तेषु व्यस्तेषु व्यस्तसमस्तेषु हेतुप्रत्य-
यसामध्या⁽²⁾ अन्यत्र वा क्व चिद्भावानां कार्याणामुत्पादात्पूर्वं सत्त्वं स्यात् । स्यात्तेभ्य उ-
त्पादः । न चैवं षडुत्पादात्पूर्वं⁽³⁾ संभवः स्यात् । यदि स्याद्दृष्टेः चोत्पादवैपर्ययं च स्यात् ।
तस्मान्न चास्ति भावानां प्रत्ययादिषु स्वभावः । अविद्यमाने च स्वभावे नास्ति परभावः ।
भवनं भाव उत्पादः । परेभ्य उत्पादः परभावः । स न विद्यते । तस्मादपुनस्तमेतत्
पर⁽⁴⁾भूतेभ्यो भावानामुत्पत्तिरिति ॥

10 स्ति स्वभावो निर्देतुकावप्रसङ्गात् ।

तत्किमपेक्षं परत्वं प्रत्ययादीनां । विद्यमानयोरेव हि मैत्रोपद्राह्णकयोः परस्पर-
पेक्षं परत्वं । न चैवं बीजाङ्कुरयोर्पेक्षपक्षं । तस्मादविद्यमाने [Tib. 30a] स्वभावे कार्याणां
परभावः परत्वं बीजादीनां नास्तीति परव्यपदेशाभावादेव न परत उत्पाद इति । तस्मा-
दागमाभिप्रायानभिज्ञैव परस्य । न हि तथागता युक्तिविरूढं वाक्यमुदाहरति । घ्राग-
15 मस्य चाभिप्रायः प्रागेवोपवर्णितः ॥

1) རྩོམ་པ་རྩམས་ཀྱི་རང་བཞིན་ནི། རྩོམ་ལ་སྟགས་ལ་ཡོད་པ་ཡིན། བདག་གི་
 རྩོམ་པ་ཡོད་མེད་ན། གཤམ་རྩོམ་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ནོ། — Voir ci-dessus 36. 5 —
 Comp. Gksas. 358. 2 *ātmavaj na svatah siddham kun apeksya paro bhavet?* —
 La notion du *paratra* est discutée Chap. XV.

2) Mss. *samagryām* Tib. ཚོགས་པ་ལས་ གནས་འགའ་ཞིག་ལ་

3) *sambhavaḥ syāt* = ཡོད་པར་འགྱུར་བ་

4) = གཞན་དུ་གྱུར་པ་དག་ལས།

5) *upagrahaka* ($\dot{7}$ ᱥᱟᱨᱢᱟᱝ?) semble nouveau.

तदेवं प्रत्ययेभ्य उत्पादवादिनि प्रतिषिद्धे । क्रियात उत्पादवादी मन्यते । न चतू-
त्रया[23a]दयः प्रत्ययाः साक्षाद्विज्ञानं जनयन्ति । विज्ञानजनिक्रियानिष्पादकत्वात् प्रत्यया
उच्यन्ते⁽¹⁾ । सा च क्रिया विज्ञानं जनयति । तस्मात् प्रत्ययवती विज्ञानजनिक्रिया विज्ञान-
जनिका⁽³⁾ न प्रत्ययाः । यथा परिक्रिया⁽⁴⁾ श्रौदनस्येति ॥

उच्यते ।

5

क्रिया न प्रत्ययवती⁽⁵⁾

यदि क्रिया का चित्स्यात्सा चतुरादिभिः प्रत्ययैः प्रत्ययवती विज्ञानं जनयेत् । न
तस्ति । कथं कृत्वा । इह क्रियेयमिष्यमाणा ज्ञाते वा विज्ञान इष्यते श्रुते वा ज्ञाप-
यते वा । तत्र ज्ञाते न युक्ता । क्रिया हि भावनिष्पादका । भावशेन्निरूपणः किमस्य
क्रियया ।

10

ज्ञातस्य ब्रह्म पुनरेव च नैव युक्तं ।

इत्यादिना च मध्यमकावतारे प्रतिपादितमेतत्⁽⁶⁾ ॥ श्रुतेऽपि न युक्ता ।

कर्त्रा विना जनिरियं [Tib. 30b] न च युक्तद्वया ।

1) Voir ci-dessus p. 77 n. 7 l. 2.

2) Mss. *bhāvakriyā*. — Tib. ལུ་སྐྱེ་ རྒྱུ་་་་་

3) Mss. *janikāmapra*°. — Tib. རྒྱུ་སྐྱེ་ལྟེ་སྐྱེ་ ཡིན་ཀྱི་ རྒྱུ་སྐྱེ་ རྒྱུ་ མ་
ཡིན་ཀྱི་ ।

4) འབྲས་ཆད་ཀྱི་ འཆེན་པའི་ ལུ་སྐྱེ་ — *hbras-chan* = rice-wine, rice-beer
(Jäschke), mais = gekochter Reis (Schmidt) = riz cuit à l'eau (Desgodins).
htshed-pa ou *htshod-pa* = to cook in boiling water. — *parikriyā* = *pākakriyā*
(C'est la cuisson qui fait le riz cuit, et non pas les *pratyayas* de la cuisson :
feu, eau etc.

5) Premier pāda du quatrième sūtra.

6) Voir ci-dessus 13. s. — Comp. *Prajñāp.*, citée *Çikṣās.* 262 12 *nāham
utpannasya dharmasyotpattim icchāmi na cānutpannasya.*

इत्यादिवचनात्⁽¹⁾ ॥ ज्ञायमानेऽपि भावे क्रिया न संभवति । ज्ञाताज्ञातव्यतिरेकेण ज्ञायमानभावात् । यथोक्तं ।

ज्ञायमानार्थज्ञातत्वाज्ञायमानो न ज्ञायते ।

अथ वा ज्ञायमानत्वं सर्वस्यैव प्रसज्यते ॥ इति⁽²⁾ ॥

5 पतश्चैवं त्रिषु कालेषु जनक्रियाया असंभवस्तस्मान्नास्ति सा ॥ घत एवाह ।
क्रिया न प्रत्ययवती । इति ।

विशेषणं नास्तीति विना विशेष्यं ।

इत्यादिना प्रतिपादितमेतन्मध्यमकावतारे⁽³⁾ । न हि बन्ध्यादुत्रो गोमिनित्युच्यते ॥ यद्येव-
मप्रत्ययवती तर्हि भविष्यतीति । एतदप्युक्तमित्याह ।

10 नाप्रत्ययवती क्रिया ।⁽⁴⁾

यदा प्रत्ययवती नास्ति तदा कथमप्रत्ययवती निर्हेतुका स्यात् । न हि तत्तुमयः
पटो न युक्त इति विरूपणमयो ऽभ्युपगम्यते । तस्मात् क्रिया न [23b] भावजनिका ॥

अत्राह । यद्येवं क्रियाया असंभवः । प्रत्ययास्तर्हि जनका भविष्यन्ति भावाना-
मिति । उच्यते ।

15 प्रत्यया नाक्रियावत्तः ।⁽⁶⁾

यदा क्रिया नास्ति तदा क्रियारहिता अक्रियावतो निर्हेतुकाः प्रत्ययाः कथं ज-
नकाः ॥ अथ क्रियावत् एव जनका इति । उच्यते ।

1) Madhyamakāvatāra VI. 19 (Muséon, 1900, p. 232). La stance est citée tout entière ci-dessous Chap. XXVI. 1 (fol. 172b).

2) Stance non identifiée.

3) VI. 57. — Mss. *viṣeṣaṇaṃ nāstīti vinā viṣeṣaṇam, ... vinā viṣeṣāḥ mīty*.

4) Deuxième pāda du quatrième sūtra.

5) Les Mss. hésitent entre *virāṇa* (Lexx.) et *virāṇa* (*bīraṇa*, Sam. N. III. 137. 21) = २६१३ = schlechtes, grobes Gras (Schmidt). — Lañkāvatāra

85. 5: ... *ghaṭo mṛtpindāt; evaṃ tantubhyaḥ paṭaḥ, virāṇebhyaḥ kaṭaḥ*... (voir ci-dessous).

6) Troisième pāda du sūtra.

क्रियावत्तश्च सत्यतु⁽¹⁾ ॥ ४

नेति प्रकृतेनाभिसेबन्धः । उतशब्दोऽप्यधारेण । तत्र क्रियाया ग्रभाव उक्तः 'कथं क्रियावत्त्वं प्रत्ययानामिति ॥ यथा च [Tib. 31a] विज्ञानन्ननिक्रियोक्ता ' एवं परिक्रिया-
दयोऽपि भावा उक्ता वेदितव्या इति नास्ति क्रियातोऽपि समुत्पत्तिर्भावानामिति भवत्यु-
त्पादाभिधानमर्थशून्यं ॥

6

ग्रत्राह । किं न एतेन क्रियावत्तः प्रत्यया इत्यादिविचारेण । यस्माच्चनुरादीन्
प्रतीत्य प्रत्ययान् विज्ञानादयो भावा ज्ञाप्ये ' तस्माच्चनुरादीनां प्रत्ययत्वं तेभ्यश्चोत्पादो
विज्ञानादीनामिति ॥ एतदप्ययुक्तमित्याह ।

उत्पद्यते प्रतीत्येमानितीमे प्रत्ययाः किल ।

यावन्नोत्पद्यत इमे तावन्नाप्रत्ययाः कथं⁽³⁾ ॥ ५

10

यदि चनुरादीन् प्रत्ययान् प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यत इत्यस्येमे प्रत्यया उच्यन्ते ।
ननु यावत्तद्विज्ञानाख्यं कार्यं नोत्पद्यते तावदिमे चनुरादयः कथं नाप्रत्ययाः । यप्रत्यया
एवत्यभिप्रायः । न चाप्रत्ययेभ्य उत्पत्तिः सिकताभ्य इव तैलस्य ।

1) गु'स' छे'र'न'बु'र'न' खे'र । छे'र'न'खे'बु'र' गु'स' खे'र । गु'स'खे'बु'र'
छे'र' न' खे'र । गु'स'बु'र' खे'र' खे'र'ने'र' ॥

2) ति'ने'र'ग'न' छे'र'ने'र' = (Que nous importe...

3) खे'र'ग'न' न'ने'र' छे'र'न' न' । खे'र'ग'न' खे'र' छे'र' छे'र' न'ने'र' छे'र'ने'र'
छे'र' छे'र'ने'र' ॥ खे'र'ग'न' छे'र'ने'र' छे'र'ने'र' ॥ Buddhapālita, 185a 1;
Bhāvaviveka, 57a 7; Akutobhaya, 40a, fournit la variante: छे'र'ने'र' खे'र'ने'र'
= *gūran notpādayantime*.

Une des formes caractéristiques de ce sophisme, clef de voûte de la dialectique mādhyaṃika, Bodhicaryāṃ. IX. 114: *pitā cen na vinā putrāt, kutaḥ putrasya sambhavaḥ? putrābhāve pitā nāsti, tathāsattvaṃ tayoḥ dvayoḥ*. Voir la *śikā*, 345, 20 — Nyāyasūtras II. 1. 41, IV. 1. 39.

अथ मते^१ । पूर्वमप्रत्ययाः सन्तः किं चिद्व्यं प्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययत्वं प्रतिपद्यन्त इति ।
एतद्व्ययुक्तं । यत्तत्प्रत्ययात्तरमप्रत्ययस्य^(१) प्रत्ययत्वेन कल्प्यते । तदपि प्रत्ययत्वे सत्यस्य
प्रत्ययो भवति । तत्राप्येषैव चिन्तेति न युक्तमेतत् ॥

किं चेद्दे[24a]मे चतुरादयो विज्ञानस्य प्रत्ययाः कल्प्यमानाः सतो वास्य कल्प्ये-
 5 रन्नसतो वा । सर्वथा च न युज्यत [Tib. 31b] इत्याह ।

नैवासतो नैत्र सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य पुञ्यते ।

कस्मादित्याहु ।

असतः प्रत्ययः कस्य सतश्च प्रत्ययेन किं ॥ ६^(३)

असतो ऋषेऽस्याविद्यमानस्य कथं प्रत्ययः स्यात् । भविष्यता⁽⁴⁾ व्यपदेशो भविष्यतीति
10 चेत् । नैवं ।

भविष्यता चेद्व्यपदेश इष्टः

शक्तिं विना नास्ति हि भाविता⁽⁵⁾स्य ।

इत्यादिनोक्तशेषत्वात् ॥ सतो ऽपि विद्यमानस्य लब्धतन्मनो निष्फलैव प्रत्यय-
कल्पना ॥

1) D'après Tib. *apratyayasya tasya*. — Le nouveau *pratyaya* que l'on suppose pour rendre *pratyaya* cet *apratyaya*. . .

2) Mss. *cintayati na*.. Tib. རྩེད་པ་ = *vicāra, nirūpaṇa*... Voir Apte s. voc. *cintanā*.

3) མེད་དམ་ ཡོད་པའི་ དོན་ལ་ ཡང་། རྒྱེ་ ཉི་ རྩེ་བ་ མ་ཡིན་ཏེ། མེད་ན་
གང་གི་ རྒྱེ་དུ་ རྩུར། ཡོད་ན་ རྒྱེ་གྱིས་ ཅི་ཞིག་བྱ། Ce sūtra est cité ad VII. 20.
— Buddhapālita 185a 6; Bhāvaviveka 58a 1. — Comparez la stance Sar-
vad. s. 14. 18: *na sataḥ kūrānūpekṣā...*

4) Comp. Abhidh. k. v. (Soc. As) 223a 2: ... *bhāvinyāpi saṃjñāyā* ... *bhaviṣyatyāpi saṃjñāyā nirdeṣh kriyate*...; les expressions *saṃskṛtam abhi-samskaroti*, *odanam pacati* sont données comme exemples.

5) = *Madhyamakāvatāra*, VI. 58 (Stance omise dans l'article cité du Muséon) — *bhāvītā* = भवति. Voir W. K. F. supplément.

एवं समस्तानां प्रत्ययानां कार्योत्पादनात्तामर्थ्येनाप्रत्ययत्वमुद्भाव्य । अतः परं व्य-
स्तानामप्रत्ययत्वं प्रतिपाद्यते ॥

अत्राह । यद्यप्येवं प्रत्ययानामसंभवः । तथाप्यस्त्येव लक्षणोपदेशात्प्रत्ययप्रति-
द्विः । तत्र निर्वर्तको हेतुरिति ⁽¹⁾ लक्षणमुच्यते हेतुप्रत्ययस्य । न चात्रिद्यमानस्य लक्षणो-
पदेशो युक्तो बन्ध्यामुतस्येवेति ॥ उच्यते । स्याद्धेतुप्रत्ययो यदि तस्य लक्षणं स्यात् । य- 5
स्मात्

न सन्नामन्न सदसन्धर्मी निर्वर्तते यदा ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ⁽²⁾ ॥ ७

तत्र निर्वर्तक उत्पादकः । यदि निर्वर्त्यो धर्मो निर्वर्तते तमुत्पादको हेतुहेतुत्पाद-
वेत् । न तु निर्वर्तते । सदसदुभयद्वयस्य निर्वर्त्यस्याभावात् ॥ तत्र सन्न निर्वर्तते विद्यमा- 10
नत्वात् । असन्नप्यविद्यमानत्वात् [Tib 32a] । सदसन्नपि परस्परविरुद्धस्यैकार्थस्याभा-
वात् । उभयपक्षाभिक्रिस्तदोषत्वाच्च ॥ यत एवं कार्यस्योत्पत्तिर्नास्ति हेतुप्रत्ययोऽप्यतो
नास्ति । ततश्च यदुक्तं । लक्षणसंभवाद्विद्यते हेतुप्रत्यय इति । तदेवं सति न युज्यते ॥

⁽³⁾इदानीमात्मन्वनप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

1) Akutobhaya ལྷུ་ཅེ་ན་ རེ་ སཞུང་པའི་ རོན་གྱིས་སོ = *hetupratyayo janana-
nathan*.

2) གང་ཆེ་ ཆོས་ རེ་ ཡོད་པ་ རྟེན་ མེད་ རྟེན་ ཡོད་མེད་ མི་གུ་པ་པ་ ཇི་ལྟར་
རྟེན་གྱིས་ ལྷུ་ རོན་གྱིས་ རེ་ རྟེན་ ཡོད་པ་ མི་ལྟེན་སོ ॥ ce qui donne la lecture: *katham
nirvartako hetur ity evam sata na yujyate* — Voir ci-dessous I. 13 — Ce sūtra est
cité ci-dessus p. 31. 6 et ad VII. 20.

3) Voir p. 76 note 7. — Akutobhaya: རོན་གྱིས་པའི་ ལྷུ་ ཅེ་ རྟེན་གྱིས་
རོན་གྱིས་སོ: *Lāmbanapratyaya* a pour but d'être un point d'appui. — Nan-
jo, Nos 1173. 1174. — Dignāga est l'auteur d'un traité en huit çloka *Alam-
banaparīkṣā* (Tandjour, Mdo XCV) et de sa vṛtti; il y a une ṭikā de Vinī-
tadeva (Dulvalha), Mdo CXII. La doctrine est toute idéaliste: ni les atomes,
ni les composés d'atomes ne peuvent être objet de la connaissance. — Sur la lec-
ture *ālambāṇa* (Pāli *āramāṇa*), voir Mh v. I. 470.

अनालम्बन एवायं सन् धर्मः⁽¹⁾ [24 b] उपदिश्यते।

अथानालम्बने धर्मे कुत आलम्बनं पुनः⁽²⁾ ॥ ८

इह सालम्बनधर्माः कतमे । सर्वचित्तचैता इत्यागमात्⁽³⁾ । चित्तचैता येनालम्बनेनोत्प-
द्यन्ते यथायोगं ह्यपादिना स तेषामालम्बनप्रत्ययः ॥ अयं च विद्यमानानां वा परिकल्प्ये-
5 ताविद्यमानानां वा ॥ तत्र विद्यमानानां नार्थस्तदालम्बनप्रत्ययेन । धर्मस्य क्लृप्तपत्त्यर्थमा-
लम्बनं परिकल्प्यते । स चालम्बनात्पूर्वं विद्यमान एवेति । अथैवमनालम्बने धर्मे स्वात्मना
प्रसिद्धे किमस्यालम्बनयोगेन परिकल्पितेन । इत्यनालम्बन एवायं सन् विद्यमानो धर्मः
चित्तादिकः केवलं सालम्बन इत्युच्यते भवद्भिः स्वमनीषिकया⁽⁴⁾ । न तस्यालम्बनेन क-
श्चित्संबन्धोऽस्ति ॥ अथाविद्यमानस्यालम्बनं परिकल्प्यते । तदपि न युक्तं⁽⁵⁾ । अनाल-
10 म्बन [Tib. 32 b] एवायमित्यादि⁽⁵⁾ । अविद्यमानस्य हि नास्त्यालम्बनेन योगः ।

1) Mss. *sa dharma, sarvadharmā*.

2) ཡོད་པའི་ ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ ཞེ་ མེད་པ་ བོད་རྒྱུ་ ཉེ་བར་ བསྟན་ ཅི་སྟེ་
ཆོས་ ཞེ་ རྟོགས་མེད་པ་ རྟོགས་པ་ཡོད་པར་ ག་ལ་ འགྱུར་ ॥ Lectures confirmées
par l'édition des Kārikās, Mdo XVII. — Akutobhaya རྟོགས་ཆོས་འདི་ (*san*
n'est pas traduit); Buddhapaḥlita ཡོད་པའི་ཆོས་ཞེ་ (*ayam* n'est pas traduit).

3) Je n'ai pas identifié cet āgama, que cite aussi Bhāvaviveka. — Comp. Dh.-sūi 1185. 1508. (States that have a concomitant object of thought = *sāram-
maṇa*). Le N° 1509 de la Dh.-sūi est cité, d'après le Āstra (བསྟན་པ་ཅེས་ལས་)
par Bhāvaviveka (fol. 60b). — Akutobhaya (40b 5) = ... *ye dharmā deçitās,
te 'nālambanañkarasāḥ*. — Voir Kathāvatthu IX. 3. 5.

4) = Eigenes Gutdunken. (Böhtlingk, q. v.).

5—5) ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ མེད་པར་ ཞེ་ ཡོད་པ་ བོད་རྒྱུ་ ཉེ་བར་ བསྟན་ ཞེས་གུ་པ་ལ་སྟོགས་པ་ལ་ = *anālambana evāyaṃ sann evopadiçyata ityādi*.

⁽¹⁾ घनालम्बन एवायं सन् धर्म उपदिश्यते ।

अत्रादिः सालम्बन इति वाक्यशेषः ⁽¹⁾ ।

अथानालम्बने धर्मे कुत सालम्बनं पुनः ।

अथशब्दः प्रप्ते 'कुत इति हेतौ । तेनायमर्थः 'अथैवमनालम्बने धर्मे असत्यविद्यमाने भूयः

कुत सालम्बनं । सालम्बनकाभावात्सालम्बनस्याप्यभाव इत्यभिप्रायः ।

5

कथं तर्हि सालम्बनाश्रितचेताः 'सांवृतमेतच्छ्रवणं न पारमार्थिकमित्यदोषः ॥

इदानीं समनन्तरप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानन्तरमतो युक्तं निरुद्धे प्रत्ययश्च कः ॥ १

1—1) ཚེས་ འདི་ རྟེན་གསལ་བ་མེད་པར་ ཞི། ཡིན་པ་ གླེ་ ལུང་བ་ ཁོ་ན་ ལྷན་
ཀྱི་ རྟེན་པར་བསྟན་ནེ། རྟེན་གསལ་བ་དང་བཅས་པར་ ཞེས་བྱ་བ་ནི་ ཚེས་གཤི་ ལྟག་མའི་
= *dharmo 'yam anālambanaḥ san bhūta eva bhavadbhir upadiṣyate; sālabana*
iti vākyaśeṣaḥ.

2) Le mot *ālambanaka* (རྟེན་གསལ་བ་ཟེར་བ་) est nouveau.

3) Notre texte ne distingue pas *samanantara* (མཚུངས་པ་དེ་མ་ཐག་པ་)

et *anantara*; voir p. 76 n. 7. — Glose de l'Akutoḥbaya: དེ་མ་ཐག་པ་འི་ རྟེན་

ནི་ བར་རྟེན་མཚུངས་པའི་ རྟེན་གྱིས་སྟེ = *anantarapratyayo nīrantaratvārtham.* —

D'après la définition de notre texte, = *kāraṇasyānantaro nirodhaḥ*. Comparer Nyāyabhaṣya IV. 1. 14 ... *na ced bījopamardo 'ukurakāraṇam, anupamarde 'pi bījasyānkurotpattiḥ syād iti*. Réfutation 15 et suiv.). — Kathāv. X. 1 (Aṭṭha-kathā, p. 133): pour éviter le *saṃtativicchedo*, l'interruption de la série des moments intellectuels, les Andhakas répondent affirmativement à la question: Can five skandhas arise when the five already arisen have not ceased? (Ihys Davids, *Schools of Buddhist Belief*).

4) ཚེས་རྟེན་གསལ་ གླེ་མ་ མ་ ཡིན་ན། འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་ འཕྱུར་རོ། དེ་གྱིར་
དེ་མ་ཐག་པ་ མི་ རྟེན་གསལ། འགག་པ་ ཅན་ རྟེན་ ཡང་ བཅད་ཞིག་ ཡིན། ॥

པས་ ཅ་ འདི་ འབྱུང་ ཉེས། གུ་བ་ འདི་ནི་ ཐད་མ་ཡིན།

इह यस्मिन् सति यद्वति⁽¹⁾ तत्तस्याधिपतेयमित्यधिपतिप्रत्ययलक्षणं । भावानां च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्स्वभावाभावे कुतस्तद्वदस्मिन्निति कारणत्वेन व्यपदिश्यते 'कुतस्त-
द्यदिदमिति कार्यत्वेन । तस्मान्नास्ति लक्षणतोऽपि प्रत्ययसिद्धिः ॥

अत्राह [Tib. 33b] 'तन्नादिभ्यः पटादिकमुपलभ्य पटादेस्तन्नादयः प्रत्यया इति [25b] । उच्यते । पटादिफलप्रवृत्तिरेव स्ववृत्तपतो नास्ति 'कुतः प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं से- 5
त्स्यति । यथा च पटादिफलप्रवृत्तिरसती तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न च व्यस्तममस्तेषु प्रत्ययेष्वस्ति तत्फलं ।

प्रत्ययेभ्यः कथं तच्च भवेन्न प्रत्ययेषु यत् ॥ ११⁽⁴⁾

तत्र व्यस्तेषु तत्तुतुरीविमतसृशलाकादिषु प्रत्ययेषु पटो नास्ति 'तत्रानुपलभ्य-
मानत्वात् 'कारणबहुत्वाच्च कार्यबहुत्वप्रसङ्गात् । समुदितेष्वपि तन्नादिषु नास्ति पटः ' 10
प्रत्येकमवयवेष्वविद्यमानत्वात् ' एकस्य कार्यस्य लक्षण उतपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्फ-
लाभावान्न सति प्रत्ययाः स्वभावत इति ॥

अथासदपि तन्नेभ्यः [प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते ।]

1) Buddhapaṇita ajoute: *yasminn asati yan na bhavati*.

2) *adhipati* བདག་པོ་, *adhipateyam* བདག་པོ་ཉིད་ (Çikṣūs. 28. 14. 117. 3:
a Palicism not hitherto noted in Sanskrit) — Voir p. 76 n. 7. — Akutobhaya
'དབང་ཕྱེད་པའི་ རྒྱུ་ལྔ་མོ་ = *adhipatipratyayo 'dhikaraṇārtham*.

3) *svarūpato* n'est pas traduit dans le Tib.

4) རྒྱུ་རྣམས་ མེས་ འདུས་ཀྱིས་ འབྲས་ལུ་ རྟེན་མེད་པ་ ཉིད་ རྒྱུ་རྣམས་ལ་
དེ་གང་མེད་པ་ རྟེན་ རྟེན་ རྒྱུ་ལས་ རྟེན་ལྟར་ རྟེན་ ॥ Buddhapaṇita remarque (188a 7)
ཉིད་ = ཁྱོད་. Soit la lecture *naiva vyasta*°.

5) *svabhāvataḥ* n'est pas traduit dans le Tib.

इत्यभिप्रायः स्यात् ।

[अप्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभि]प्रवर्तते फलं ॥ १२

अप्रत्ययेष्वपि नास्ति फलमिति । अप्रत्ययेभ्योऽपि वीरणादिभ्यः कस्मान्नाभिप्रवर्तते
पठ इति नास्ति फलप्रवृत्तिः स्वद्वयपतः ॥

5 अत्राह । यद्यन्यत्फलं स्यादन्ये च प्रत्ययास्तदा किं प्रत्ययेषु फलमस्ति नास्ती-
ति स्याच्चिन्ता । नास्ति तु व्यतिरिक्तं फलं । किं तर्हि प्रत्ययमयमेवेति ॥ उच्यते ।

फलं च प्रत्ययमयं प्रत्ययाश्चास्वयंमयाः । [Tib. 34a]

फलमस्वयमेभ्यो यत्तत्प्रत्ययमयं कथं ॥ १३

यदि प्रत्ययमयं प्रत्ययविकारः फलमिति व्यवस्थाप्यते तदपुक्तं । यस्मात्तेऽपि प्र-
10 त्यया अस्वयंमया अप्रत्ययस्वभावा इत्यर्थः ॥ तन्नुमयो हि पठ इत्युच्यते ॥ स्यात् पठो यदि

1) *Ms. athāsad api tat tebhyah pravartate phalam ity abhiprāyaḥ syāt. apratyayeṣv api...* — D'après notre version tibétaine, le sūtra tout entier doit précéder la phrase *ity abhiprāyaḥ syāt*, laquelle manifestement ne porte que sur les deux premiers pādas.

D'après notre version, l'édition des Kārikās (Mdo XVII) et la traduction de Buddhapālita (188b 7): ཅི་མཉེན་འབྲས་ལུ་དེ་མེད་ཀྱང་། རྟེན་དེ་དག་ལས་
སྟེ་འབྲས་ན། རྟེན་མེད་ལས་ཀྱང་འབྲས་ལུ་དེ། ཅི་ཡི་ཕྱིར་ན་སྟེ་མི་འབྲུར་॥
L'Akutobhaya (41a 5) et Bhāvaviveka (62o 5) lisent le premier pāda: ཅི་སྟེ་
དེ་ནི་མེད་པར་ཀྱང་, sans la répétition du mot *phala*.

2) *virāṇa* = འཇག་མ་

3) *svarūpataḥ* manque dans Tib.

4) ཅི་.....བསམས་པར་འབྲུར་ན་

5) འབྲས་ལུ་རྟེན་གྱི་རང་བཞིན་ན། རྟེན་རྣམས་བདག་གི་རང་བཞིན་མེད།
བདག་དངོས་མེད་ལས་འབྲས་ལུ་གང་། དེ་ནི་ཇི་ལྟར་རྟེན་རང་བཞིན་॥ Notre traduction
lit à tort: *de-ni de-ltar* ... — *rai-bzhin* = *svabhāva*. — L'Akutobhaya, Bud-
dhapālita et Bhāvaviveka lisent: *rkyen-las hbyun, rai-las hbyun*.

6) Tib. = *paṭe paṭas tantumaya iti*.

तत्तत्र एव स्वभावसिद्धाः स्युः । ते क्लेशमयो⁽¹⁾ अंशविकारा न स्वभावसिद्धाः । ततश्च तेभ्यो-
ऽस्वयंमयेभ्योऽस्वभावमेभ्यो यत्फलं पटाख्यं तत्कथं तत्तुमयं भविष्यति ॥ यथोक्तं [26 a]⁽²⁾ ।

पटः कारणतः सिद्धः सिद्धं कारणमन्यतः ।

सिद्धिर्यस्य स्वतो नास्ति तदन्यज्जनयेत्कथं ॥ इति⁽³⁾ ।

तस्मान्न प्रत्ययमयं

5

फलं संविद्यते ॥ अत्रत्ययमयं तर्ह्यस्तु ।

नाप्रत्ययमयं फलं ।

संविद्यते⁽⁴⁾ ।

इति तत्तुमयो यदा पटो नास्ति तदा कथं वीरणमयः स्यात्⁽⁵⁾ ॥

अत्राह । मा भूत्फलं । प्रत्ययाप्रत्ययनियमस्तु विद्यते । तथा च भवान् ब्रवीति । 10
यद्यस्तफलं प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते अत्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभिप्रवर्तत इति । न चासति
फले पटकाख्ये तत्तुवीरणानां प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं युक्तं । अतः फलमप्यस्तीति
[Tib 34 b] ॥ उच्यते । स्यात्फलं यदि प्रत्ययाप्रत्यया एव स्युः । सति हि फल इमेऽस्य
प्रत्यया इमेऽप्रत्यया इति स्यात् । तच्च विचार्यमाणं नास्तीति

फलभावात्प्रत्ययाप्रत्ययाः कुतः⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) Mss. *anīṣumayā*, *anīṣuvikārā*, Tib. ཆ་ཤས་ཀྱི་རང་བཞིན་ ཆ་ཤས་ཀྱི་རྒྱུ་
རང་འགྱུར་

2) Même citation dans *Buddhapālita*, 189 b 1. — Pour les deux der-
niers pādas, comp. *Ānyatāsaptati*, Mdo XVII, 27 b 5.

3) ཞེས་བཤད་དོ = *ity āha*.

4) Le texte du sūtra est établi d'après le tibétain.

5) དེ་ལེ་ཆེ་ འགལ་བ་ འཇག་མའི་རང་བཞིན་རྩུ་ རི་ལྟར་འགྱུར་ = *tadū katham*
ciruddhavarāṇamayah. ...

6) *kaṭa* = རེ་ལྗེ, étoffe de poils de yak et de chèvre.

7) དེ་ལྟེར་ རྩེན་གྱི་རང་བཞིན་ མེན། རྩེན་མེན་རང་བཞིན་ འབས་སུ་ རྟེ། ཡོད་མེན་
འབས་སུ་མེད་བསམ་ན། རྩེན་མེན་ རྩེན་རྩུ་ ག་ལ་ འགྱུར་ ॥

प्रत्ययाशाप्रत्ययाश्चेति समासः ॥ तस्मान्नास्ति भावानां स्वभावतः⁽¹⁾ समुत्पत्ति-
रिति ।

पथोक्तमार्परत्वाक्रमूत्रे⁽²⁾ ।

शून्यविद्यं न हि विद्यते क्व चि⁽³⁾ । अतर्हीति शकुनस्य वा पदे⁽⁴⁾ ।
 5 यो न विद्यति सभावतः क्व चि⁽⁵⁾ । सो न ज्ञातु परहेतु भेष्यति ॥
 यस्य नैव हि सभावु लभ्यति । सो ऽसभावु परपञ्चपः⁽⁶⁾ कथं ।
 अस्वभावु परं किं ज्ञानीष्यति । एष हेतु मुगतेन देशितः ॥
 सर्वं धर्मं अचला दृढं स्थिता । निर्विकारं निरूपद्रवाः शिवाः ।
 अतर्हीतपथतुल्यं ज्ञानिका⁽⁷⁾ । तत्र मुच्यति जगं अज्ञानकं ॥
 10 शैलपर्वतं यथा अकम्पिया⁽⁸⁾ । एवं धर्मं अकम्पियाः सदा ।
 नो च्यवन्ति न पि चोपपद्यु⁽⁹⁾ । एवं धर्मणा जिनन देशिताः⁽¹⁰⁾ ॥

1) *svabhāvataḥ* omis dans le Tib.

2) Kandjour, Mdo, VIII. foll. 333—456 (Feer, p. 218). — Voir ci-dessous ad VIII. 6. — Ratnākara est un des seize hommes vertueux «énumérés dans le Lotus, chap. I (Kern, p. 4). — Mètre Rathoddhatā ~~~~~~ |

3) Mss. *vidye*. Tib. གང་ན་ འང་ མྱོང་པ་ རིག་པ་ མེད་པ་ ཅི = *yasmin (yatra) api śūnyavin na vidyate*.

4) Mss. *°rikṣe*, *°rtikṣe*, *°kṣi*; cf. Mhv. II. 341. 22.

5) གང་ན་ འང་ རོ་སྤོའི་ན་ འགྲུ་ ཡོད་མེད་པ་ = *yasminn api na kaṣ cit sva-*
blāṇo vidyate.

6) Mss. *parapratyayaḥ*; de même *svabhāva* corrigé pour le mètre.

7) Mss. *paru*, *paraṇi*. — *parāṃ kin*.

8) C'est-à-dire que la nature fixe des *dharma*s est d'être *acalas*.

9) མེས་པ་ མེད་པ་ Voir Mhv. I. 84. 12, Prajñāp. 275. 12 *yadū*. . . . *sarva-*
dharmā ajānakā apacyakās, tadū. . .

10) *evam dharmā*.

11) Mss. *yu*, *yū* (cf. l'aoriste *pāli*), *yum*.

12) Mss. *dharmata*; = **dharmāṇaḥ*; Tib. ཆོས་རྒྱུས་ རྟོག་པ་ = *evam dharmāḥ*.

इत्यादि । तथा⁽¹⁾ ।

यो न पि ज्ञायति ना चुपयन्ती । नो च्यवते न पि ज्ञीर्यति [26 b] धर्मः ।

तं ज्ञिनु देशयतो नरमिन्दुः । तत्र निवेशयि⁽²⁾ सत्त्वशतानि ॥

यस्य सभावु न विद्यति कश्चि । नो परभावतु केन चि लब्धः ।

नात्तरतो न पि बाह्तिरतो वा । लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

5

शास्त गती कथिता सुगतेन । नो च गती उपलभ्यति का चि ।

तत्र च वोह्मसो गतिमुक्तो [Tib. 35 a] । मुक्तकु मोचयसो बकुसत्वान् ॥

इति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपदोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ प्रत्ययपरोक्षे

नाम प्रथमं प्रकरणं ॥

10

1) Le même fragment est cité ad XIII.6. — Metre Dodhaka ----- /

2) རེ་ལ་ སྒྲེ་ལ་ -- Variante (ad XIII. 6): *nideçayi satva maharṣih*.

3) Lecture préférable à celle que nous avons adoptée p. 1.

II.

गतागतपरीक्षा नाम द्वितीयं प्रकरणं

अत्राह⁽¹⁾ । यस्यप्युत्पादप्रतिषेधात्प्रतीत्यसमुत्पादस्यानिरोधादिविशेषणसिद्धिः⁽²⁾ ।
 तथाप्यनागमनिर्गमप्रतीत्यसमुत्पादसिद्धये लोकप्रसिद्धगमनागमनक्रियाप्रतिषेधार्थं किं
 ५ चिदुपपत्त्यन्तरमुच्यतामिति ॥ उच्यते । यदि गमनं नाम स्यान्नियतं तद्वत् वाञ्छन्नाते
 परिकल्प्येतागते गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गतं न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते⁽³⁾ ॥ १

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । यात्रिण्यमानं वर्तमानगमिक्रियया
 10 गम्यत इत्युच्यते । यद्वत्तमुपरतगमिक्रियं तद्वर्तमानगमिक्रियायोगवाचिना गम्यत इत्यनेन
 शब्देनोच्यमानमसंबद्धमिति कृत्वा गतं तावद्गम्यत इति न युज्यते । तावच्छब्देन च प्रति-
 षेधक्रमं दर्शयति ॥

1) Buddhapālita 190a 1.

2) Voir ci-dessus p. 58. 10.

३) मे'द्वि'य' खे'द'य' मे' द'खे'स्ये । म'खे'द'य' द'खे' स' मे'द' । खे'द' द'खे' म'
 खे'द' म'स'द्वि'य'य' । स'खे'द'य'मे'द'य' मे' द'खे'स्ये ॥ Lire au deuxième pāda
yañ et non añ.

4) Mss. *gamikriyayā vartamānam*. — Voir infra ad VI. 14 (fol. 46b au début).

अगतमपि⁽¹⁾ न गम्यते । अगतं ह्यनुपज्ञातगमिक्रियमनागतमुच्यते । गम्यत इति च वर्तमानं । अतोऽना[27a]गतवर्तमानयोर्त्यक्तभेदादगतमपि [Tib. 85 b] गम्यत इति न पृथ्यते । यद्यगतं कथं गम्यतेऽथ गम्यते न तदगतमिति ॥

गम्यमानेऽपि नास्ति गमनं यस्मात् ।

गतागतचिनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते ।

5

इह हि गता यं देशमतिक्रान्तः स तस्य देशो गतो । यं च नातिक्रान्तः सोऽस्या-
नागतः । न च गतागतव्यतिरेकेण तृतीयमपरमध्वजातं पश्यामो गम्यमानं नाम । यत्तद्यैवं
गम्यमानं न गम्यते । गम्यत इति न प्रज्ञायते । तस्मान्नास्ति गम्यमानं । अतो न तदगमि-
क्रियया अविश्यते न गम्यत इति नास्ति गम्यमानेऽपि गमनं ॥ अथ स्याद्भुतगच्छतो
यश्चरणाक्रान्तो देशः स गम्यमानः स्यादिति । नैवं । चरणयोरेपि परमाणुसांघातत्वात् । 10
ग्रङ्गुल्यप्रावस्थितस्य परमाणोर्यः पूर्वो देशः स तस्य गतेऽन्तर्गतः । पार्श्वयवस्थितस्य चर्म-
परमाणोर्य उत्तरो देशः स तस्य गतेऽन्तर्गतः । न च परमाणुव्यतिरेकेण चरणमस्ति तस्मा-
न्नास्ति गतागतव्यतिरेकेण गम्यमानं । यथा चैवं चरणे विचारः । एवं परमाणूनामपि
पूर्वापरदिग्भागसंबन्धेन विचारः कार्य इति⁽³⁾ ॥ अथाधगतं गम्यमानं⁽⁴⁾ । उक्तमुत्तरं ज्ञायमान-
विचारेण⁽⁴⁾ । तस्माद्गम्यमानं न गम्यत इति सिद्धं ॥

16

तत्राह [Tib. 36 a] । गम्यत एव गम्यमानं । इह हि

चेष्टा यत्र गतिस्तत्र गम्यमाने च सा यतः ।

न गते नागते चेष्टा गम्यमाने गतिस्ततः⁽⁵⁾ ॥ २

1) Mss. *agatam iti*.

2) Mss. *sāṃghātātāt, sāṃhāt-tvūt*. — P. W. **sāṃghāta*.

3) Voir Bodhic. IX. 47.

4) Voir ci-dessus p. 80. 8.

5) गतं च गम्यमानं देशं गच्छेत् । देशं गच्छेत् गम्यमानं स्यात् । गम्यमानं
गतं च गम्यमानं देशं गच्छेत् । देशं गच्छेत् गम्यमानं स्यात् ॥

तत्र चेष्टा चरणोत्क्षेप[प]रित्तेपल्लना । यतो व्रजतो गतुर्न देशे चेष्टा गतिस्तत्रैव देशे । सा च चेष्टा न गतेऽध्वनि संभवति नाप्यगते किं तु गम्यमा[27 b]न एव । ततश्च गम्यमाने गतिः । यत्र हि गतिरूपलभ्यते तद्गम्यमानं । तच्च गमिक्रियाया आविश्यते । तस्माद्गम्यमानमेव गम्यत इति ॥ एकोऽत्र गमिर्ज्ञानार्थः⁽¹⁾ । अपरश्च देशात्तरसंप्राप्त्यर्थ इति ॥

5 एवमपि परिकल्प्यमाने गम्यमानं न गम्यत इत्याह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ३

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमानव्यपदेशमिच्छति भवास्तच्च गम्यत इति ब्रवीति । एका चात्र गमिक्रिया । तथा गम्यमानव्यपदेशो भवतु काममधनो । गम्यत इति

10 भूयः क्रियासंबन्धो गम्यमानस्य न युज्यत इति

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ॥

कारणमाह ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते⁽³⁾ ॥ इति ।

गम्यमानमिति गम्यत इत्यर्थः ।⁽⁴⁾ द्विगतं गमनं द्विगमनं⁽⁴⁾ एकस्या गमिक्रियाया

15 गम्यमानमित्यत्रोपपुक्तत्वाद्वितीयाया अभावाच्च । गम्यत [Tib. 96b] इत्यप्यं व्यपदेशो

1) Comparer l'étymologie des mots *tathāgata*, *sugata*.

2) བགོམ་ལ་ འགྲོ་བ་ ཡིན་པར་ ཉི། འི་ལྟ་བུར་ན་ འགྲོ་བ་ར་འགྲུར། གང་ཆེ་ འགྲོ་བ་ མེད་པ་ཡི། བགོམ་པ་ འགྲོ་བ་ མེད་ཕྱིར་རྒྱུ་ལྟོ། = *gamyamānaṃ hy agama-*
naṃ yadū naivopapadyate (Mdo XVII et les Commentaires). — Il faut préférer
cette leçon. — Voir les notes suivantes et la glose *vinā gamanena* (p. 95. 1).

3) Le tibétain traduit comme ci-dessus (voir note 2) et ajoute འགྲོ་བ་མེད་
པ་ ཉི་ འགྲོ་བ་ རྒྱུར་ བྲལ་བ་འོ = *agamanam gamanarahitam*. Suit *gamyamāna-*
iti.....

4—4) Cette phrase n'est pas traduite dans le tibétain.

विना गमनेन यदा नैवोपपद्यते । तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णा वाक्यार्थो नास्ती-
त्यभिप्रायः । गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव संभवति द्वितीयक्रियाभावात् न तु गम्यत
इति ॥

अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिक्रियासंबन्ध इष्यते । एवं सति गम्यमानव्यपदेशे नास्ति
क्रियासंबन्ध इति न परिपूर्णा⁽¹⁾ वाक्यार्थस्येत्याहुः ।

5

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

ऋते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते ॥ ४

यस्य वादिनो गम्य[28a]मानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते गमिक्रि-
याशून्ये यो गमिक्रियामाधेयभूतामिच्छति । तस्य पक्ष ऋते गतेर्गम्यमानमिति प्रसज्यते ।
गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्यमानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् 10
गतिरहितमेव गम्यमानं सत्तस्य वादिनो गम्यते । गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात् । तस्मा-
द्गतिरहितं गम्यमानं प्रसज्यते ॥

अथोभयत्रापि क्रियासंबन्ध इष्यते गम्यमाने गम्यत इत्यत्र च । एवमपि

गम्यमानस्य गमने प्रसक्तं गमनद्वयं ।

येन तद्व्यमानं च यच्चात्र गमनं पुनः ॥ ५

15

1) Marqué de l'astérisque dans Böhtlingk; pour le sens, voir *paripūrṇa-*
bhasin, °*artha*.

2) गद'गो' सगो'म'म'ल' अशो'व । दे'यि' सगो'म'ल' अशो'मे'र'म'र । स'म'म'र
अशु'र'ते' गद'गो'श्रु'र । सगो'म'ल' अशो'व' यी'र'श्रु'र'र ॥

3) Mss. *saṃjñābhūte*. — Tib. *མེད་ཅན་ཏུ་གྱུར་པ།* (= *nāma-vad-bhūte*) corres-
pond à *saṃjñābhūte*; *can* représente le suffixe *-in* — *saṃjñā* = *hdu-çes-pa*.

4) सगो'म'ल' अशो'व' यी'र'श्रु'र । अशो'व' ग'ते'म'सु' स'म' अशु'र'ते' । गद'गो'म'
दे' सगो'म'श्रु'र'र' र'न' । दे'ल' अशो'व' गद' यी'र'म'रि ॥

येन गमनेन योगाद्रम्यमानव्यपदेशं प्रतिलभतेऽध्वा तदेकं गमनं । तत्र गम्यमाने-
 ऽधिकरणभूते द्वितीयं गमनं येन सोऽध्वा गम्यते । एतद्गमनद्वयं गम्यमानस्य गमने सति
 प्रसक्तं ॥

भवतु गमनद्वयं । [Tib. 37 a] को दोष इति चेत् । अयं दोषो 'यस्मात्' ।

6 द्वौ गतारौ प्रसज्येते प्रसक्ते गमनद्वये ।

किं पुनः कारणं गतृद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

गतारं हि तिर्स्कृत्य गमनं नोपपद्यते⁽³⁾ ॥ ६

यस्माद्वक्ष्यं क्रिया स्वसाधनमपेक्षते कर्म कर्तारं वा । गमिक्रिया चैवं कर्तर्यवस्थि-
 ताप्तौ गतारमपेक्षते । नास्ति चैकस्मिन्नेव गच्छति देवदत्ते द्वितीयः कर्तेति । अतः कर्तृद-
 10 याभावाच्चास्ति गमनद्वयं । ततश्च गम्यमानं गम्यत इति नोपपद्यते ॥

अथ स्यात् । यदायं देवदत्तः स्थितः स नानु भाषते [ननु] पश्यति 'नानु' तदेको
 ज्ञेयक्रियो दृष्टः । एवमेकस्मिन् गतारि क्रियाद्वयं भविष्यति । इति [28 b] ॥

नैवं । शक्तिर्हि कारको न द्रव्यं । क्रियभेदाच्च तत्साधनस्यापि शक्तेः सिद्ध एव
 भेदः । न हि स्थितिक्रियया वक्ता स्यात् ॥ द्रव्यमेकमिति चेत् । भवत्वेवं । न तु द्रव्यं

1) यशे'स'रि' गदे'स'सु'र'स'रि' यशे'स'स' रे'वा' : *tusmin gamyamāne gamana-
 ācraja-bhūte*. — गदे = *ādhāra*, cf. ci-dessous 97. 4, 99. 11.

2) यशे'स' गदे'स'सु' यश'स'सु'र' । यशे'स'स' यश' गदे'स'सु' स'सु'र' ।
 गदे'सु'र' स'सु'र'स'स'र' रे' । यशे'स' स'सु'र'स'स'र' स'सु'र'सु'र' ॥ Il faut lire *hgro-
 po med-par ni*.

3—3) Cette phrase manque dans la version tibétaine qui lit: *tadaikaḥ
 kartā*. ... -- Mss. ... *sthitāḥ sa na bhāṣate paçyati na tadaiko*. ...

कारकः⁽¹⁾ 'किं तर्हि शक्तिः' सा च भिद्यत एव । अपि च सदृशक्रियादपकारकत्वं नैकदे-
शिकस्य दृष्टं⁽²⁾ । अतो नैकस्य गतुर्गमनद्वयं ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि गतार् देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति व्य-
पदेशात् । ततश्च विद्यत एव गमनं गमनाश्रयगतसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेव यदि गम-
नाश्रयो गता स्यात् । [न वेत्ति]⁽³⁾ । कथमित्याह [Tib. 37 b] ।

5

गतार् चेत्तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते ।

गमनेऽसति गताथ कुत एव भविष्यति⁽⁴⁾ ॥ ७

गतार्मत्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं । ततश्च गतार् चेत्तिरस्कृत्य प्रत्या-
ख्याय गमनं नास्ति । असति गमने कुतो निर्देतुको गता । अतो नास्ति गमनं ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तद्वतस्तेन व्यपदेशात् । इह गता गमनेन युक्तः तथो- 10
गाच्च गच्छति । यदि गमनं न स्याद्गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् ।
दण्डभावे दण्डव्यपदेशाभाववत् ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि गच्छतीत्येवं व्यपदेशः
स्यात् । यस्मात् ।

गता न गच्छति तावद्गता नैव गच्छति ।

अन्यो गतुर्गमनुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति⁽⁵⁾ ॥ ८

15

1) Mss. *kāarakam*; mais nous avons, comme plus haut, གྲུང་པ་པོ་

2) *aikadaiçika*, mot nouveau. — गठिग'दुख'गठिग'दु' rend la lecture dou-
teuse (*dus* = *kāla*).

3) དེ་ནི་མེད་པོ་ ।

4) गवा'ते' अश्वे'सो' मदे'अश्व'स' । अश्वे'स' अश्व'स'स' मी'अश्व'स'ते' । अश्वे'स'
नेद'न' अश्वे'स'स' । यद'स'ते'द'दु' गवा' अश्व'स' ॥

5) मी'दे'ग' अश्वे'स' मी' अश्वे'स' । अश्वे'स'स'मी'द' अश्वे'स' मी'द' । अश्वे'स' अश्वे'
स'मी'द'स' गवा' । गवा'स' गवा'दे'ग' अश्वे'स'स'अश्व'स' ॥

इह गच्छतीति गता । स तावन्न गच्छति । यथा च न गच्छति तथोत्तरेण श्लोके
त्रयेण प्रतिपादयिष्यति ॥ अगतापि न गच्छति । अगता हि नाम यो गमिक्रियारहितः ।
गच्छतीति च गमिक्रियायोगप्रवृत्तः शब्दः । यद्य[29a]सावगता कथं गच्छति । अथ
गच्छति नासावगतेति ॥ तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेन्नैवं । को हि नाम गतुरगत-
5 विनिर्मुक्तस्ततोयोगस्ति यो गच्छतीति कल्प्येत । तस्मान्नास्ति गमनं ॥

अत्राह । नागता गच्छति नाप्युभयरहितः [Tib. 38a] । किं तर्हि गतैव गच्छ-
तीति ॥ एतदप्यसत् । किं कारणं । यस्मात् ।

गता तावद्गच्छतीति कथमेवोपपत्स्यते ।

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते ॥ ९

10 गता गच्छतीत्यत्र वाक्य एकैव गमिक्रिया तथा च गच्छतीति व्यपदिश्यते ।
गतेति तु व्यपदेशे नास्ति द्वितीया गमिक्रियेति । गमनेन विना गताऽगच्छन् गतेति
यदा न संभवति तदा गता गच्छतीति न युज्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु । गतेति तु न संभ-
वतीति तदयुक्तं ॥

अथ गतियोगात्सगतिक एव गता ॥ तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्गच्छतीति
15 व्यपदेशो न स्यादित्याह ।

यतो गता गच्छतीति यस्य तस्य प्रसज्यते ।

गमनेन विना गता गतुर्गमनमिच्छतः ॥ १०

1) गङ्'के' अश्व'स' मेर'स'दे । अश्व'स' अश्व'स' मे'अश्व'स' ॥ मे'दे'ग'
अश्व'स' अश्व'स' दे'स' । ई'अश्व'स' अश्व'स'दे'स' ॥ अश्व'स' ॥

2) गङ्'गो' अश्व'स'स' अश्व'स'स' । अश्व'स' दे'स' अश्व'मे'स'स' । अश्व'स' यी'स'
स'स' अश्व'स'स' । अश्व'स' अश्व'स'स' अश्व'स'स' ॥

यस्य वाद्मिनो गमिक्रियायोगादेव गतेति पक्षः । तस्य गन्तुर्गमनमिच्छतः स[गमन]-
 गन्तव्यपदेशादगमनेन विना गता गच्छतीति स्यात् । द्वितीयगमिक्रियाभावात्⁽²⁾ अतो गता
 गच्छतीति न युज्यते । गच्छतीत्येतस्यार्थे गतेतिशब्दो गमनेन विना गतेत्यत्र वाक्ये⁽³⁾ ॥

अथोभयत्रापि गतियोग इष्यते गता गच्छतीति । एवमपि ।

गमने द्वे प्रसज्येते गता यद्युत गच्छति ।

5

गतेति चोच्यते येन गता सन्यच्च गच्छति⁽⁴⁾ ॥ ११

येन गमनेन [Tib. 38b] योगाद्गतेत्युच्यते व्यपदिष्यते तदेकं गमनं । गता भवन्
 यच्च गच्छति यां [29b] च गतिक्रियां करोति । तदेतद्गमनद्वयं प्रसक्तं । अतो गन्तव्यप्रसङ्ग
 इति पूर्ववद्दूषणं वक्तव्यं । तस्मान्नास्ति गच्छतीति व्यपदेशः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेशसद्भावाद्गमनमस्तीति ॥ 10
 नैवं । यस्मादेवदत्ताग्नयेवैषैव चित्ता⁽⁵⁾ किमसौ गता सन् गच्छति उतोऽगता गच्छति तद्य-
 तिरिक्तो वेति सर्वथा च नोपपद्यत इति यत्किं चिदेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तदारम्भसद्भावात् । इह देवदत्तः स्थित्युपमर्देन गमन-

1) འགྲོ་བ་པོ་འི་ བརྗེད་པ་ འགྲོ་བ་དང་བཅས་པས་

2) Camb. *ato ga yantā gacchatīti na yujyate. gacchatīti na yujyate. gaccha-*
tīti etasyārthe... Paris, Calc. *ato gacchatīti na yujyate.*

3) C'est-à-dire: dans la phrase *gamanena vinā gantā*, le mot *gantā* a le
 sens de ce mot *gacchati* (de la phrase *gantā gacchati*).

4) གཤམ་ཏེ་ འགྲོ་བོ་ འགྲོ་ འགྱུར་ན། འགྲོ་བ་ གཏིས་སུ་ བཤམ་འགྱུར་ཏེ། གང་
 གཤམ་ འགྲོ་བོར་ མཛད་པ་ དང་། འགྲོ་བོར་གྱུར་ནས་ གང་ འགྲོ་བའོ།

5) Mss. °*ārayaiva naiva cintā* = དབྱུང་པ་ འདིན་ཏི་.

मारभते । न चाविद्यमानकूर्मरोमप्रवारादिकमारभते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तदारम्भा
एव स्याद्यस्मात् ।

गते नारभ्यते गतुं गतं नारभ्यतेऽगते ।

नारभ्यते गम्यमाने गतुमारभ्यते कुरु ॥ १२

- 6 यदि गमनारम्भो भवेत्तद्गते वाध्यन्यारभ्येत । [अगते वा] । गम्यमाने वा ॥ तत्र गते
गमनं नारभ्यते । तद्धि नामोपरतगमिक्रियं । यदि तत्र गमनमारभ्येत तद्गतमित्येवं न
स्यादतीतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ अगतेऽपि गमनं नारभ्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥
नापि गम्यमाने तद्भावात् क्रियाद्वयप्रसङ्गात् [Tib. 39a] कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च ॥ तदेवं सर्वत्र
गमनारम्भमपश्यन्नाह । गतुमारभ्यते कुरुति ॥

- 10 यथा च गमनं न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

[न पूर्वं] गमनारम्भाद्गम्यमानं न वा गतं ।

यत्रारभ्येत गमनमगते गमनं कुतः ॥ १३

इह देवदत्तो यदावस्थित आस्ति स तदा गमनं नारभते । तस्य गमनारम्भात्पूर्वं
न गम्यमानमध्वजातमस्ति न च गतं यत्र गमनमारभ्येत । तस्माद्गतगम्यमानाभावादेन-

1) रु ष'क्ष'व'श्रु' श्रु' ष्र' ष'म'प'र'म'र' श'ष' । — Mss. *pravārya*, *pracārya* —
pravāra = *wollenes Zeug (P. W) = an upper or outer garment usually of cotton
— Même comparaison VIII, au début; XI. 2, XVII. 25 (variante *prāvarana*). Voir
Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣya, p. 475, v. 240; p. 1488, v. 624; Khaṇḍa-
nakhaṇḍakhādya, p. 726 (Communiqué par M. G. A. Jacob).

2) ष'द'व' ष'श्र'व'र' ष्र'म' मे'र'र' । म'ष'द'व'व' ष'द' ष'श्र'म' मे'र' ।
ष'श्र'म'व' ष'श्र'म'व' ष्र'म'मे'र' । ष'द'र' ष'श्र'म' ष्र'म'म'मे'र' ॥

3) Mss. *agasti gamanārambhāt*.

4) ष'श्र'व' ष्र'म'म'र' ष्र'म'मे'र' । ष'द'र' ष'श्र'म' ष्र'म'म'मे'र' । ष'श्र'म'व'
मे'र'मे'र' ष'द'व' मे'र' । म'ष'द' ष'श्र'म' ष'व' ष्र' ॥

योर्न गमनारम्भः ॥ अथ स्याद्यद्यपि [30a] गमनारम्भात्पूर्वं न गतं न गम्यमानं तथाप्य-
गतमस्ति ' तत्र गमनारम्भः स्यादिति ॥ उच्यते । घगते गमनं कुतः । अनुपज्ञातगमिक्रि-
यमनारम्भगमिक्रियमगतं । तत्र गमनारम्भ इत्यसंबद्धमेतदित्याह । घगते गमनं कुत
इति ॥

5

यद्यपि गुतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो नास्ति ' गतागतगम्यमानानि तु सन्ति । न
चास्ति गमने एतानि पृथक् इति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं पद्येतान्येव स्युः । सति हि गमि-
क्रियाप्रारम्भे यत्रोपरता गमिक्रिया तद्वतमिति परिकल्प्येत ' यत्र वर्तमाना तद्गम्यमानं '
यत्राज्ञाता तद्गतमिति । यदा तु गमिक्रियाप्रारम्भ एव नास्ति ' तदा

गतं किं गम्यमानं [Tib. 39b] किमगतं किं विकल्प्येत ।

अदृश्यमान आरम्भे गमनस्यैव सर्वथा ⁽¹⁾ ॥ १४

10

प्रारम्भेऽनुपलभ्यमाने किं मिथ्याध्वत्रयं परिकल्प्येत ' कुतो वा तद्वपदेशकारणं
गमनमित्यपुक्तमेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तत्प्रतिपत्तसद्भावात् । यस्य च प्रतिपत्तोऽस्ति तद-
स्ति ' आलोकान्धकारवत् पारावारवत् संशयनिश्चयवच्च । अस्ति च गमनस्य प्रतिपत्तः
स्थानमिति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तत्प्रतिपत्तः स्थानं स्यात् । कथमिह तद् स्थानं 15
गत्तुरगत्तुस्तदन्यस्य वा परिकल्प्येत ' सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गता न तिष्ठति तावद्गता नैव तिष्ठति ।

अन्यो गत्तुरगत्तुश्च कस्तृतीयोऽथ तिष्ठति ⁽²⁾ ॥ १५

1) འགྲོ་ཚུམ་ རྒྱལ་པ་ཐམས་ཅད་ཏུ། ལྷན་པ་ མེད་པ་ཉིད་ཡིན་ན། མེད་པ་ ཅི་
ཞིག་ བཞོམ་པ་ ཅི། མ་མེད་ ཅི་ཞིག་ རྒྱལ་པ་རྒྱུག་॥

2) མེ་ཞིག་ འགྲོ་པ་ མི་ ལྷན་ནེ། འགྲོ་པ་མེ་ཞིག་ ལྷན་པ་ མིན། འགྲོ་པ་ འགྲོ་པ་
མེད་པས་ གཞན། གཞུམ་པ་ གང་ཞིག་ ལྷན་པ་རྒྱུར་॥

यथा गता न तिष्ठति तथोत्तरेण श्लोकेनाख्यास्यति ॥ अगतापि न तिष्ठति । स हि तिष्ठत्येव । तस्य किमपर्या स्थित्या प्रयोजनं । एकया स्थित्यागता अपर्या तिष्ठतीति स्थितिद्वयप्रसङ्गात् स्थातृद्व[30b]यप्रसङ्ग इति पूर्ववदोषः ॥ गन्तुगत्तृकृतशान्यो नास्ति ॥

- 5 अत्राह । नागता तिष्ठति । नापि गत्तुगत्तुशान्यः । किं तर्हि गतैव तिष्ठतीति ॥ नैवं । यस्मात् ।

गता तावत्तिष्ठतीति कथमेवोपपत्स्यते । [Tib. 40a]

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १६

- यदायं तिष्ठतीत्युच्यते तदा स्थितिर्विरोधि गमन[म]स्य नास्ति । विना च गमनं
10 गन्तव्यपदेशो नास्ति । अतो गता तिष्ठतीति नोपपद्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं [त]न्निवृत्तिमद्भावात् । इह गतेर्निवर्तमानः स्थितिमारुहते । गमनाभावे तु न ततो निवर्तते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तन्निवृत्तिरेव स्यात् ।
[न त्वस्ति] यस्मात् ।

न तिष्ठति गम्यमानान्न गतान्नगतादपि ।

- 15 तत्र गता गताद्ध्वनो [न] निवर्तते गत्यभावात् । अगतादपि गत्यभावादेव । गम्यमानादपि न निवर्तते तदनुपलब्धेर्गमिक्रियाभावाच्च । तस्मान्न गतिनिवृत्तिः ॥

1) གང་ཆེ་ འགྲོ་བ་མེད་པར་ རྟེན། འགྲོ་བོ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྱུར་ རྟེན། མེ་ཞིག་ འགྲོ་བོ་ རྟེན་ནི་ ཞེས། མི་ལྟར་ འཕྲད་པ་ཉིད་ཏུ་འགྱུར། ॥

2) དེ་ནི་མེད་དོ། Peut-être avons-nous tort de rétablir dans le texte cette formule qui va de soi.

3) La lecture *na tiṣṭhati* est démentie par le tibétain *ldog-pa* qui correspond à *nivartate* de notre commentaire. Il est difficile d'introduire la négation (*na nivartate gamyamānāt*); mais la syntaxe des *Kārikās* ne l'exige pas impérieusement. — Voir ci-dessous p. 104. 8. 15.

अत्राह । यदि गमनप्रतिद्वन्द्वस्थित्यभावाद्गतिरसती । एवं तर्हि गमनप्रसिद्धये स्थितिं साधयामस्तत्सिद्धौ गमनसिद्धिः । तस्माद्विद्यत एव स्थानं प्रतिद्वन्द्वसद्भावात् । स्थितेर्हि प्रतिद्वन्द्व गमनं । तदस्ति । ततश्च स्थितिरपि प्रतिद्वन्द्वसद्भावात् ॥ एतदप्युक्तं । यस्मात् ।

[गमनं] संप्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गतेः समा ॥ १७

5

अत्र हि यद्गमनं स्थितिप्रसिद्धये वर्णितं तद्वत्तया समं गतिद्वेषणेन तुल्यमित्यर्थः । यथा गता न तिष्ठति तावदित्यादिना गतिप्रसिद्धये स्थितेर्हेतुत्वेनोपात्ताया [Tib. 40b] दूषणमुक्तं । एवमिहापि स्थितिप्रसिद्धये गमनस्य हेतुत्वेनोपात्तस्य ⁽²⁾स्थाता न गच्छति तावदित्यादिना श्लोकद्वयपाठपरिवर्तेन ⁽³⁾दूषणं वक्तुं [31a] व्यमिति नास्ति गमनं । तद्भावात्प्रतिद्वन्द्वनी स्थितिरपीति । एवं तावद्गमनं गत्या तुल्यं प्रत्याख्येयं ॥

10

अथ स्यात् । विद्यत एव स्थानं तदारम्भसद्भावात् । इह गत्युपमेर्देन स्थानमारभ्यते । कथं तत्र स्यात् ॥ उच्यते । संप्रवृत्तिश्च गतेः समा वाच्या । तत्र यथा पूर्वं गते नारभ्यते गन्तुमित्यादिना गमनारम्भो निषिद्धः । एवमिहापि ।

स्थिते नारभ्यते स्थातुं स्थातुं नारभ्यतेऽस्थिते ।

नारभ्यते स्वीयमाने स्थातुमारभ्यते कुरु ॥ ⁽⁶⁾

15

1) योना'वा'स' श्रु'वा'स' मी'र'श्रु'र'ने । श्रु'र' र'स' म'श्रु'र'वा'स' श्रु'र' मी'र' ।
योना' र'स' र'ने' र'श्रु'वा'स' र'स' । श्रु'वा'स' य'र' र'ने' र'श्रु' र'स' म'र'र'स' ॥

2) Böhtlingk: Nom. masc. nicht belegt.

3) C'est-à-dire: *sthātū na gacchati tāvad asthātā naiva gacchati, anyah sthātūr asthātuḥ ca kaś tṛṣṇo 'tha gacchati; sthātū tāvad gacchatīti katham evopapatsyate, sthānena (?) vinā sthātū yadā navopapadyate.*

4) = *sthānasampravṛtti*, voir ci-dessous p. 104. 1.

5) II. 12.

6) Ce sūtra, comme ceux qui suivent (p. 104. 8 etc.), pas plus que ceux que nous avons restitués dans une note précédente, ne compte parmi les *kārikās* telles que la version tibétaine du *Mūlamadhyamaka* et le colophon nous les font connaître.

इत्यादिना श्लोकत्रयपरिवर्तेन स्थानसंप्रवृत्तिरपि गतेः समा ॥ स्थाननिवृत्तिरपि गतिनिवृत्त्या समा प्रत्याख्येया । यथा गतिनिषेधे ।

न तिष्ठति⁽¹⁾ गम्यमानान्न गतान्नागतादपि ।

इति गतेर्दूषणमुक्तं । एवं स्थितिनिषेधेऽपि ।

5 न गच्छति⁽¹⁾ स्थीयमानान्न स्थितान्नास्थितादपि ।

इति गत्या तुल्यं [Tib. 41 a] दूषणमिति नास्ति स्थितिः । तद्भावात्कुतो गति-
प्रतिपक्षस्थितिसद्भाववादिनां गतेः सिद्धिरिति ॥

अपि च यदि गमनं स्याद्भूतव्यतिरेकेण वा स्याद्व्यतिरेकेण वा । सर्वथा च वि-
चार्यमाणं न संभवतीत्याह ।

10 यदेव गमनं गता स एवेति न युज्यते ।

अन्य एव पुनर्गता गतेरिति न युज्यते⁽²⁾ ॥ १८

कथं पुनर्न युज्यत इत्याह ।

यदेव गमनं गता स एव हि भवेद्यदि ।

एकभावः प्रसज्येत कर्तुः कर्मणा एव च⁽³⁾ ॥ १९

15 येषं गमिक्रिया सा यदि गतुर्व्यतिरिक्ता नान्या स्यात् । तदा कर्तुः क्रियायाश्चै-
कत्वं स्यात् । ततश्चेयं क्रियायं कर्तेति विशेषो न स्यात् । न च च्छिदिक्रियायाः प्रकृत्यै-
कत्वं । अतो यदेव गमनं स एव गतेति न युज्यते ॥

1) Le traducteur tibétain a lu *na nivartate* = ལྟོག་པར་ མེ་ འགྱུར་

2) འགྲོ་བ་ རེ་ རང་ འགྲོ་བ་ལོ། རེ་རྒྱུད་ ཅེས་ གུང་ ལྱར་ མེ་ རུང་། འགྲོ་བ་
རང་ རེ་ འགྲོ་བ་ལོ། གཞན་རྒྱུད་ ཅེས་ གུང་ ལྱར་ མེ་ རུང་ ॥

3) གཤམ་རྟེ་ འགྲོ་བ་ གང་ ཡིན་པ། རེ་རྒྱུད་ འགྲོ་བ་ ཡིན་འགྱུར་ན། བྱེད་པ་ལོ་
རང་ ལས་རྒྱུད་ གུང་། གཅིག་པ་རྒྱུད་ བྱེད་པ་ལོ་འགྱུར་ ॥

4) Mss. *chidī*°, *chedikriyā*. — Dhātup. 7. 3: *chidīr dvaidhikarāṇe*.

अन्यत्वमपि गतृगमनयोर्पथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गता गतेर्पदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादते गतृगता स्याद्गमनादते⁽¹⁾ ॥ २०

यदि हि गतृगमन[31 b]योरेकत्वं स्यात् 'तदा गमननिरपेक्षो गता स्यात्' गतृ-
निरपेक्षं च गमनं गृह्येत पृथक्सिद्धं घटादिव पटः । न च गतुः पृथक्सिद्धं गमनं गृह्येत 5
इति । अन्य एव पुनर्गता गतेरिति न पुण्यत इति प्रसाधितमेतत् ॥ तदेवं ।

एकीभावेन [Tib. 41 b] वा सिद्धिर्नानाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते⁽²⁾ ॥ २१

ययोर्गतृगमनयोर्पथोदितेन न्यायेन एकीभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति सिद्धिः ।
तयोर्गिदानीं केनान्येन प्रकारेण सिद्धिरस्तु । घनं घाह 'तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते 10
इति । नास्ति गतृगमनयोः सिद्धिरित्यभिप्रायः ॥

यत्राह । इह देवदत्तो गता गच्छतीति लोकप्रसिद्धं । तत्र यथा वक्ता वाचं भाषते
कर्ता क्रियां करोतीति प्रसिद्धं । एवं यथा गत्या गतेत्यभिव्यज्यते तां गच्छतीति न
यथोक्तदोषः ॥ तदप्यस्तु । यस्मात् ।

गत्या यथोच्यते गता गतिं तां स न गच्छति ।

15

1) गण'ते' अक्षे' द' अक्षे'स'सि । गण'स'ते'द'तु' इम'स'गण'स' । अक्षे'स'
ते'स'सि' अक्षे'स' द' । अक्षे'स'मे'स'स' अक्षे'स'स' अक्षु' ॥

2) गण'द'ग' द'द'स'स' ग'ते'ग'स' द' । द'द'स'स' गण'स'ते'द'तु' ते' । शु'स'
स'स'स'स' स'स'स'स' । ते'ते'स' शु'स'स' द'द'स'स' । Cité ci-dessus p. 64. 8.

यया गत्या देवदत्तो गतेत्यभिध्ययते । स गत्ता संस्तौ^[1] [ता]⁽¹⁾वन्न गच्छति न प्राप्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः ।

यस्मान्न गतिपूर्वोऽस्ति ।

गतेः पूर्वो गतिपूर्वः । यदि गत्ता गतेः पूर्व सिद्धः स्यात् । स तां गच्छेत्⁽²⁾ । कथं ।

5 यस्मात्³

कश्चित् किं चिद्धि गच्छति⁽⁴⁾ ॥ २२

कश्चिदेवदत्तः किं चिदर्थान्तरभूतं ग्रामं नगरं वा गच्छतीति दृष्टं । न चेवं यया गत्या गतेत्युच्यते तस्याः पूर्व सिद्धरूपो गतिनिर्पेक्षो गत्ता नामास्ति यस्तां गच्छेत् ॥

अथ मन्यसे यया गत्या गतेत्यभिध्ययते तामिवासी न गच्छति । किं तर्हि ततो-
10 ज्यां गतिमिति ॥ एतदप्यसम्भस्मात्⁵

गत्या ययोच्यते गत्ता [Tib. 42a] ततोऽज्यां [32a] स न गच्छति ।

गतो द्वे नोपपद्येते यस्मादेके प्रगच्छति⁽⁵⁾ ॥ २३

1) དེ་ནི་འགྲོ་བ་མ་ ཡིན་ནེ་ — Le traducteur tibétain a lu: ...*vyajjate sa tān na gacchati na prāpnoti*.

2) དེ་ དེར་ འགྲོ་བར་ འགྲུར་ཞིག་གི་ | རི་ཁྱར་ ཞེན། གང་གི་ཕྱིར། གང་ཞིག་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ འགྲུར།

3) *kam* d'après les Mss.

4) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བར་ མཛད་ན། འགྲོ་བ་ དེ་ནི་ དེ་ འགྲོ་མཛད་ གང་ ཕྱིར་ འགྲོ་བའི་ སྡོ་རྒྱལ་ མཛད། གང་ཞིག་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་འགྲུར།

5) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བར་ མཛད་ན། དེ་ལས་ གཞན་མ་ དེ་ འགྲོ་ མཛད་ གང་ཕྱིར་ འགྲོ་བ་ གཞིག་ སྡོ་རྒྱལ། འགྲོ་བ་ གཞིས་ སྡོ་རྒྱལ་ མི་ འཐད་དོ།

यया गत्या गताभिव्यज्यते ततोऽन्यामपि स गता सन्न गच्छति । गतिद्वयप्रस-
ङ्गात् । यया गत्या गताभिव्यज्यते गता सन् यां चापरां गच्छतीत्येतद्वतिद्वयं प्रसक्तं । न
वेकस्मिन् गतारि गतिद्वयमित्यपुक्तमेतत् । एतेन वक्ता वाचं भाषते कर्ता क्रियां करो-
तीति प्रत्युक्तं ॥

तदेवं ।

5

सद्भूतो गमनं गता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासद्भूतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं स गच्छति ॥ २४

गमनं [सद्]सद्भूतः त्रिप्रकारं न गच्छति ।

तत्र गम्यत इति गमनमिहोच्यते । तत्र सद्भूतो गता यो गमिक्रियापुक्तः । घस-
द्भूतो गता यो गमिक्रियारहितः । सद्सद्भूतो य उभयपक्षीपद्वयः । एवं गमनमपि त्रिप्र- 10
कारं गमिक्रियासंबन्धेन वेदितव्यं ॥ तत्र सद्भूतो गता सद्भूतमसद्भूतं सद्सद्भूतं त्रिप्रकारं
गमनं न गच्छति । एतच्च कर्मकारकपरीक्षापामाख्यास्यते । एवमसद्भूतोऽपि गता त्रिप्र-
कारं गमनं न गच्छति । सद्सद्भूतोऽपीति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं गतृगतव्य-
गमनानि विचार्यमाणानि न सन्ति ।

तस्माद्वतिश्च गता च गतव्यं च न [Tib. 42b] विद्यते ॥ २५

15

1) Paris, Calc. *prayuktam*; Camb. *pratyayuktam*. Tib. དཔུང་པོ་ཡིན་པོ་

2) འགྲོ་མོ་ ཡིན་པར་གྱུར་པ་ནི། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མོ་ ཨེད། མ་ཡིན་
པར་གྱུར་ རེ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་མོ་ཨེད།

3) Mss. *opakṣeyarūpa*.

4) Chapitre VIII.

5) ཡིན་ནང་མ་ཡིན་གྱུར་པ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མོ་ཨེད། རེ་ཨེར་
འགྲོ་ རྒྱལ་ འགྲོ་མོ་ རྒྱལ་། བསྟོན་པར་ཏུ་མ་ ཡིན་མ་ཡིན།

यथोक्तमार्पातपमतिनिर्देशसूत्रे⁽¹⁾। अगतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र संकर्षणपदमेतत् ।
गतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र निष्कर्षणपदमेतत् । यत्र न संकर्षणपदं न निष्कर्षणपदं
तदार्पाणां पदमपदयोगेन अनागतिरगतिश्चार्पाणां गतिरिति ॥

यदि बीजमेवाङ्कुरे संक्रमति बीजमेव तत्स्यान् पदङ्कुरः शाश्वतदोषप्रसङ्गश्च ।
5 अथाङ्कुरोऽन्यत आगच्छति [32b] । अहेतुकदोषप्रसङ्गः स्यान् चाहेतुकस्योत्पत्तिः खर-
विषाणस्येव ॥

अत एवाह भगवान् ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजो न चैव अङ्कुरो ।
न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुवृद्धे अशाश्वत धर्मता ॥ इति⁽²⁾
10 मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो एवं संस्कार ऽनुक्तेदशाश्वताः ॥ इति [च] ।⁽³⁾
तथा ।⁽⁴⁾
घाट्दर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे निरीक्षते नारिमुखमलंकृतं ।⁽⁵⁾

1) '...सङ्गस्यैव'। Sur le *°nirdeśasūtra*, voir *Çikṣās.* 278. 4 et sources citées p. 11, n. 6.

2) Je conserve la lecture des Mss., confirmée par M. Vynt. 223. 15. 16 et Bodhic. p. ad II. 9 *pūrvam ca pāpam samatikramāmi* ... *samatikramānātī uktam cābdaravahareṣv anādarāt*. — Sur la *saṃkrānti*, voir le fragment (Çāli-stambasūtra cité J. As. 1902, II, p. 272 n. 2, ci-dessus p. 25 n. 3. Le mot *saṃkrānti* est employé dans Mhv. (I. 442) pour marquer le passage d'une *bhūmi* à une autre.

3) = Lalitav. 210. 4-5; voir ci-dessus p. 26, n. 4.

4) = Lalitav. 210. 8-9; cité Bodhic. § 342. 3 et *Çikṣās.* 229. 3 dont nous adoptons la lecture et l'interprétation métrique (à un détail près: *saṃskāra 'nucchedaṣṭvātātū* au lieu de *saṃskār 'ūnūched 'āṣṭvātātū*). — *anyato* correspond au tibétain གཤམ་པ་ (= *anyatra*), རྩ་པ་ = *tatra*. On n'aperçoit la *mudrāsaṃkrānti* ni dans le cachet, ni dans l'empreinte.

5) Ces deux stances (citées Chap. XXIII, *ad fin.*) sont extraites du *Samādhirāja*, p. 29. 4-9 de l'édition de la B. T. S.

6) *nārimukham alamkṛtam*, lecture correcte. Le *m* est doublé *metri causa* d'après l'analogie du redoublement de *n* en sanscrit après voyelle brève et devant voyelle (Observation de M. Kern).

सो तत्र रागं जनयित्व बालो प्रधावितो कामि गवेष्माणो ॥
 मुखस्य संक्रान्तिं यदा⁽⁹⁾ न विद्यते बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।
 मूढो⁽³⁾ यथा सो जनयेत् रागं तद्योपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥ इति ।

तथा[र्यसमाधिराज्ञसूत्रे अपि] ।

तर्हि कालि सो दशबलो [अ]नघो
 त्रिनु भाषते शुभु समाधिवरं⁽⁵⁾ ।
 सुपिनोपमा भवगती सकला⁽⁶⁾
 न हि कश्चि ज्ञायति न चो भ्रियते ॥

5

न च सबु लभ्यति न ज्ञोयु नरो
 इमि धर्म⁽⁷⁾ पानकदलीसदृशाः [Tib. 43a] ।
 मायोपमा गगनविद्युसमा
 दकचन्द्रसन्निभ मरीचिसमाः ॥⁽¹⁰⁾

10

1) Les Mss. portent *bala*.

2) དེར་ = *tatra*.

3) མེད་པ་འཇིག་པ་ = *mūḍhā yathante janayanti rāgam*.

4) Cette indication est fournie par le tibétain; d'ailleurs les stances qui suivent sont répétées au cours du traité (Chap. IX, XXI, XXIII *ad fin.*) et la source est quelquefois nommée.

Metre: xy-----

5) Variante: *bala*; mais Tib. མཆོག་

6) Mss. *bhagavatī*; mais Tib. སྤུང་པ་འཇིག་པ་ = *sakalā* n'est pas traduit.

7) འཇིག་པ་ = *atra*.

8) Mss. *ca*, *vo*, *co*.

9) Mss. *imu*, *imi*, *dharma*, *dharmi*.

10) *daka* = *udaka*, voir (*u*)*daka*, (*a*)*ranya*, (*a*)*sau* (?), Çikṣās. 57. 2, 204. 15, 429. 13; Mh.v. I. 463. 4.

न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो
 परलोक संक्रमति गच्छति वा ।
 न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं
 फलु⁽¹⁾ देति कृष्णशुभ संमर्तो ॥

5

न च शाश्वतं न च उक्ते⁽²⁾ पुनो
 न च कर्मसंचयु⁽³⁾ न चापि स्थितिः
 न च सोऽपि कृत् पुनरास्पृशति⁽⁴⁾
 न च अन्य⁽⁵⁾ कृत् पुन वेदयते ॥

10

न च संक्रमो न च पुनागमनं
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिह⁽⁶⁾
 न च सत्त्व चारुमुपशात्तगति⁽⁷⁾ ॥

1) = *phalam dadāti*. — Mss. *phaladevi*, *phaladevi*; Tib. འཕགས་པུ་སྤྱོད་
 = *phalan ipakah*.

2) *puno* (= *punar*) n'est pas traduit dans le tibétain.

3) = བསལ་སྤྱོད་

4) *ā-sparṣ*. = leicht berühren (Böhtlingk).

5) Mss. *anyu kṛtvā*, *kṛtvā*. — Le tibétain a འཕགས་པུ་, *anyakṛtam* (opposé à
 བསལ་སྤྱོད་ de la ligne précédente).

6) *drṣṭāsthāna*°.

7) Mss. *ihā*, *ihō* = འདི་ཏཱ་.

8) Mss. *coru*°. — Tib. མེས་པོ་ཅན་ རྟོག་པ་ རབ་ཏུ་ འཇིག་པ་ མེད། = *ne
 sattvavicārapraçāntigatih*. — རྟོག་པ་ (d'après l'oucaux) = *carca*, donné par les
 lexiques comme équivalent à *carcā* = Besprechung, Unterredung (Böhtlingk).

मुपिनोपमं हि तिभवं वसिके⁽¹⁾

लघुभग्नम----- मायस[33a]मं⁽²⁾

न च आगतं न च इक्षोपगतं

मूल्यानिमित्तं सद संततियो⁽³⁾ ॥

सुगताय गताय तिभान गुणा⁽⁴⁾

बल धारणी दशमिता बल⁽⁵⁾

बुद्धानियं वृषभिता यम⁽⁶⁾

5

1) = *vaçika* = *vide* = རྩོད་པོ་མེད་ = *asāra*.

2) Mss. °*bhagnamanityena* m° ལུ་རྩ་རུ་འཛིག་ཅིང་མེ་རྒྱལ་སྐྱུ་མ་པའི་ན་ = *la-ghubhanguram anityam māyāsamam* = *laghubhanguramm anica* m°??

3) Mss. *saṃtetiyo*. Tib. སྐྱུ་རྒྱུ་མ་སྤྱོད་ཀྱི་སྤྱོད་པའི་མཆོད་མ་མེད་ = *saṃ-tatayaḥ sadā cūnyā evānimittāḥ*.

4) Scandez: *anūpāda*.

5) Mss. *sugatānu*, *jinānu*; Tib. རྒྱལ་པའི་ཡོན་ཏན་ *justice la lecture* ° *jinā-nām* (*jinasya*?) *gunāḥ*.

6) Cette ligne, dans le tibétain, est la première de la stance.

7) སྐྱུ་བས་དང་གཟུངས་རྒྱུ་ས་དང་ཅི་སྐྱུ་བས་པུ་ཅི་སྐྱུ་བས་ = *balam dhā-ranyaḥ caiva daçabalabalam ca*. — Je suppose que l'indice du pluriel *rnam*s devrait suivre le mot *stobs-bcu* (*daçabala*).

8) = *buddhān' iyam* = *buddhānām iyam* = འདྲི་ཅི་སངས་རྒྱུ་ས་

(1) वरशुक्लधर्मगुणसंनिचयो

(2) गुणज्ञानधारिणिवत्सं परमं ।

(3) ऋद्धोविकुर्वणाविधिः परमो

(4) वरपञ्चभिन्नपतिलाभनयः । इति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नयादायां मध्यमकवृत्तौ गतागतपरीक्षणं
नाम द्वितीयं प्रकरणं [Tib. 43 b] ॥

1) *Ms. canoçukla, carayukla, carayukla.*

2) *Ms. gona: gunas: gona: gona.*

3) *Ms. 'विकुर्वणा' Var. Mhv. I. 425*

4) *Ms. 'वर' - 'व' - 'व'*

RECTIONS.

[à réviser.]

- P. 1
 » 3, n. 2
 » 4, » 6
 » 5, » 1
 » 13, » 2
 » 15, » 6
 » 1
 » 2
 » 4
 » 9
 » 20, l. 2
 » 27, n. 5 in fine
 » 32, notes, ligne 3
 » 35, l. 9
 n. 2, l. 9
 » 36, titre
 » 47, n. 5
 » 50, » 1
 » 52, » 3
 » 63, l. 7
 » 9
 » 64, n. 3, l. 5
 » 75, » 6
- Ajoutez 36. 13
 » Cf. 38. 12—39. 1
 Lire 23 4 au lieu de 14. 5
 » 18. 7, 21. 13 au lieu de 11. 14, 13. 5
 » *tatra hi tad ity anena*
 » *gugana*
 » *intéressante*
 » *stārthānumāne*
 » *a hetu*; l. 11, référence inexacte.
 » *pratyaṃparikṣā*
 » plutôt: [*nīrmitau*]
 » *°ānūlarṣana*
 » *chandaḥ*
 » *°cyaṇāsmṛty°*
 » *syād abhedena*
 » *kāraṇam*
 Ajoutez: Voir 65. 3, 71 n. 1

III.

चक्षुरादीन्द्रियपरोक्षता नाम तृतीयं प्रकरणां

तथा च गतव्यं च न विद्यते । तथापि प्रवचनसिद्ध्यपेक्षया
 इन्द्रियाणि षडेतेषां प्रतिपत्तिरुच्यते ।
 इन्द्रियाणि षडेतेषां प्रतिपत्तिरुच्यते ।

तस्मात्सति दर्शनादीनि स्वभावत इति ॥ उच्यते । न साति इन्द्रियाणि पश्य-
 तीति दर्शनं चक्षुः । तस्य च रूपं विषयत्वेनोपदिश्यते । यथा दर्शनं रूपं न पश्यति तथा
 प्रतिपादयन्नाह ।

स्वमात्मानं दर्शनं हि तत्तमेव न पश्यति⁽⁴⁾

10

न पश्यति यदात्मानं कथं द्रव्यति तत्परान्⁽⁵⁾ । २

1) *pravacana* = l'Écriture. — Rājendralāla Mitra a traduit le com-
 mencement de ce chapitre dans *Buddhist Nep. Lit.* p. 170.

2) ལྟ་ནང་ཉལ་ནང་སྒྲིམ་པ་ལ། ལྟ་བར་ཕྱེད་ནང་རྟེན་ཕྱེད་ཡིན། རབ་
 རྟེན་ཉེ་རྟེན་གྱི། ལྟ་བར་ལྟ་བར་ལྟ་བར་སྒྲིམ་པ། Mdo XVII: *byed-la-sogs*.

3) འདིར་མེག་ནི་ལྟ་བར་ན་ལྟ་བར་ཕྱེད་པ་ཡིན་ལ། = *iha cakṣur eva dar-*
ṣanūṭ paçyatīti.

4) Mss. *sva ātmānam... tattem eva...*; Rājendralāla lit *tatteam eva*,
 «the truth of his own self».

5) ལྟ་ནི་རབ་གྱི་བར་གྱི་ནི། རིལ་ལྟ་བ་མ་ཡིན་ཉིད། གང་ནི་བར་
 ལ་མི་ལྟ་བ། རིལ་གྱི་ལྟ་བ་ལ་རིལ་ལྟ་བ། Mdo XVII: *ran-gi brtag-nid, de lta*
ba-ba et gan-zhig dag-la mi lta-bar.

तत्र तदेव दर्शनं स्वात्मानं न पश्यति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ततश्च स्वा-
त्मादर्शनाच्छ्रोत्रादिवन्नीलादिकं न पश्यति । तस्मान्नास्ति दर्शनं ॥

यद्यपि स्वात्मानं दर्शनं न पश्यति । तथाप्यग्निवत्परान् द्रव्यति । तथा ह्यग्निः
 परात्मानमेव दहति न स्वात्मानं । एवं दर्श[33b]नं परानेव द्रव्यति न स्वात्मानमिति⁽⁸⁾ ॥

८ एतदप्युक्तं यस्मात् ।

न पर्याप्तोऽग्निदृष्टात्तो दर्शनस्य प्रसिद्धिः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

न पुद्गल

निगतागतैः⁽⁴⁾ ॥ ३ [Tib. 44a]

10 सक्तु दर्शनेन वर्तते इति सदर्शनेनः । योग्यमग्निदृष्टान्तो दर्शनप्रसिद्धये भवतोपदिष्टः ।
सोऽपि सक्तु दर्शनेन दार्ष्टान्तिकार्थेन प्रत्युक्तो दूषितः । केन पुनरित्याहुः । गम्यमानग-
तागतेः । यथा गत्वं न गम्यते नागतं न गम्यमानं⁽⁵⁾ । एवमग्निनापि दग्धं न दक्ष्यते नादग्धं
दक्ष्यते इत्यादिना समं वाच्यं ॥ यथा च न गतं नागतं न गम्यमानं गम्यते । एवं ।

न दृष्टं दृश्यते तावद्दृष्टं नैव दृश्यते ।

15 दृष्टादृष्टविनिर्मुक्तं दृश्यमानं न दृश्यते ॥⁽⁶⁾

इत्यादि वाच्यं ॥

1) Même principe Sāṃkhyaś. v, I. 43; Bodhic. t, IX. 18, p. 261. 8.

2) Cette comparaison rappelle le *rasacakṣurnyāya* (Bodhic. VII. 61).

3) Voir ci-dessus 34. c.

4) ལྟ་བུ་རབ་ཏུ་བསྐྱེད་པའི་བྱེད། མེ་ཡི་དཔེས་ནི་རྣམ་མ་ཡིན། མོང་
དང་མ་མོང་བཞག་མ་ཡིས། དེ་ནི་ལྟ་བུ་ཅས་ལན་བཏུབ་བོ༥

5) Voir ci-dessus II. 1.

6) Ne doit pas être considéré comme une *kārikā*, n'étant pas traduit dans Mdo XVII (Mūlamadhyamakakārikās).

यथा च गता न गच्छति तावदित्याश्रुते⁽¹⁾ । एवं न दग्धा⁽²⁾ दहति तावदित्यादि
वाच्यं । एवं न द्रष्टा पश्यति तावदित्यादिनाग्निदृष्टास्तेन सह गम्यमानगतागतेर्यस्मा-
त्तमं दृषणमतोऽग्निवद्दर्शनसिद्धिरिति न युज्यते ततश्च सिद्धमेतत् । स्वात्मवद्दर्शनं परा-
नपि न पश्यतीति ॥ एतदेवं तदा ।

नापश्यति किं यदा किं च न दर्शनं ।

युज्यते ॥ ४⁽³⁾

यदा चैवमपश्यति तदा चैवमपश्यतो दर्शनत्वायोगात् स्वतः
दिवत् पश्यतीति दर्शनमिति तदा चैवमपश्यतो दर्शनशब्दादना-
गुराधेन [Tib. 44b] दर्शनं पश्यतीति तदा चैवमपश्यतो दर्शनमिति
दर्शनमित्येवं क्रयमेतत् युज्यते इति पठितव्यं ॥ 10

किं चान्यत् । इह पश्यतीति दर्शनमित्युच्यमाने दर्शनीक्रियया दर्शनस्वभावस्य वा
चतुषः संबन्धः परिकल्प्येत । अदर्शनस्वभावस्य वा । उभयथा च न युज्यते इत्याह ।

पश्यति दर्शनं नैव नैव पश्यत्यदर्शनं ।

दर्शनस्वभावस्य तावद्दर्शनीक्रियायुक्तस्य भूयः पश्यतीत्यादिना संबन्धो नोपपद्यते ।
दर्शनीक्रियाद्वयप्रसङ्गात् । दर्शनद्वयप्रसङ्गाच्च । अदर्शनमपि न पश्यति । दर्शनक्रियारहित- 15
तादङ्गुल्यप्रवदित्यभिप्रायः ॥ यदा

1) Voir ci-dessus II. 8.

2) Mss. *na dagdham dahyate tāvat... evaṃ na darśanaṃ paśyate tāvat.* —

Tib. རི་ཐོག་སྒྲིག་པོ་མི་སྒྲིག་སྒྲེ་..... རི་ཐོག་ལྷ་པོ་མི་ལྷ་སྒྲེ་

3) གང་ཆོ་རུང་བད་མི་ལྷ་པ། ལྷ་པར་ཕུད་པ་མ་ཡིན་ནོ། ལྷ་པས་ལྷ་པར་
ཕུད་ཅེས་བུར། རི་ཐོ་ཐི་ལྷ་པར་རིགས་པར་འགྱུར། ॥

4) *dr̥çir prekṣaṇe* (Dhātup. 1. 1037).

पश्यति दर्शनं नैवं नैव पश्यत्यदर्शनं ।

तदा ।

दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते ॥

इत्यनेनैव संबन्धः ॥ ये तु मन्यन्ते निर्व्यापारं ह्रीं धर्ममात्रमुत्पद्यमानमुत्पद्यत इति ।

5 नैव किं चित्कश्चिद्विषयं पश्यति क्रियाया अभावात्तस्मात् न पश्यतीति सिद्धमे-
तत्प्रसाध्यत इति । अत्रोच्यते । यदि क्रियाया अभावः स्यात् तदा धर्म-
मात्रमपि न स्यात् । क्रियाविषयः स्यात् तदा धर्ममात्रं भवि-

तु गम्यतां । अथ तत्त्वचित्ता
युगम्यता⁽¹⁾ ॥ यथोक्तं शतके⁽²⁾ ।
[Tib. 45a] शाश्वतो नास्ति नास्ति सर्वगते⁽³⁾ क्रिया ।

निष्क्रिया नास्तितातुल्यो⁽⁴⁾ नैरात्म्यं किं न ते प्रियं ॥ इति ।

तस्मान्नायं विधिर्बाधकः परस्य । नाप्यस्माकं सिद्धसाधनदोषः ॥

1) Il n'existe pas de *dharmu*, de *dravya* (voir ci-dessus p. 96 l. 13) indé-
pendamment de la *kriyā*. Voir la stance: *kṣaṇikāḥ sarvasamskāra āsthiraṇān*,
kutah kriyā, bhūtir gaisām kriyā saiva kārakam saiva coçyatē (citée Bodhic. p.
IX. 6, Nyāyabindupūrvapakṣa, Mdo XCI fol. 118b, partiellement dans
Bhāmatī, 361.3, Vedāntakalpataru, 278.9, Tantravārtika 170.10, Upa-
deśasāhasrī, p. 309) = «tous les saṃskāras sont momentanés et comment attri-
buer l'action au momentané? leur devenir (*bhūti*) c'est l'acte (= le fait d'être le
résultat du complexe [*sāmagrī*] des causes), c'est ce qu'on appelle aussi la puis-
sance (le fait d'être un des coefficients d'un effet postérieur)». Syādvāda mā-
jārī (Chow. S. S.) 134 *kāraṇam saivoryata tti vacanāt, bhavanam tesām*
(*paramānūnām*) *aparotpattau kāraṇam iti cet...* — La lecture *kārakam* me paraît
confirmée par le tibétain *byed-pa*; *byed-pa-po* ou *byed-po* = *kārakah*.

Si on recherche la réalité (*tattvacintā*, *vicāra*), il faut donc nier la *bhūti*
des *samskāras* (= *dharmamātra*): étant *asthiras*, ils ne sont ni causés (*kriyā*) ni
causés (*kāraka*); au point de vue de la vérité de l'expérience (*vyavahārasatyā*)
dharmā = *kriyā*. — Voir la définition Sarvadarç. s. (trad. note 37) *çaktir hi*
bhāvalakṣaṇam et J. As., 1903, II p. 376.

2) X. 17. — Voir Muséon, 1900, p. 239.

3) གཤམ་ཏུ་འགྲོ་ལ་སྤྱོད་པ་མེད་.

4) Mss. *nāsti nātulyo*; mais tibétain མེད་ནང་སྤྱོད་པ་

5) Mss. *vidhir na b°*. — Tib. = *tasmād ayam parasya vidhir na bā-*
dhakah.

अत्राह । नैव हि पश्यतो[34b]ति दर्शनमिति कर्तृसाधनमभ्युपगम्यते । किं
तर्हि पश्यत्यनेनेति दर्शनमिति करणसाधनं । ततश्चोक्तदोषाप्रसङ्गः । यश्चानेन दर्शनेन
करणभूतेन पश्यति स द्रष्टा । एष च विद्यते विज्ञानमात्मा वा । कर्तृसद्भावाच्च दर्शन-
मपि सिद्धमिति सिध्यते ।

नैव द्रष्टा चाप्युपगम्यतां ॥ ५ ⁽¹⁾

5

यथा ⁽²⁾ दर्शनस्य दूषणमुक्तमेवं द्रष्टुरपि दर्शनवदूषणं
वेदितव्यं । तद्यथा

स्वमात्मानं न

न पश्यति यदात्मानं कथं

इत्यादि वाच्यं । तस्मादर्शनवद्द्रष्टापि नास्तीति सिध्यति ।

अत्राह । विद्यत एव द्रष्टा तत्कर्मकरणसद्भावात् । इह यत्रास्तीति न तस्य
कर्मकरणे विद्यते तद्यथा वक्ष्यामूनोः । अस्ति च द्रष्टुः कर्णं दर्शनं द्रष्टव्यं च कर्म ।
तस्माच्छेत्तृवद्विद्यमानकर्मकरणो विद्यत एव द्रष्टेति ॥ उच्यते । नैव हि द्रष्टव्यदर्शने
विद्यते तत्कुतो द्रष्टा स्यात् । द्रष्टृसापेते हि द्रष्टव्यदर्शने [Tib. 45b] । स च निवृत्त्य-
माणाः ।

15

⁽³⁾
[तिरस्कृत्य] द्रष्टा नास्त्यतिरस्कृत्य च दर्शनं ।

इह द्रष्टा नाम यदि कश्चित्स्यात् । स दर्शनसापेक्षो वा स्यान्निरपेक्षो वा । तत्र
यदि दर्शनसापेक्षोतिरस्कृत्य दर्शनमिष्यते । तथा सिद्धस्य वा दर्शनसापेक्षो स्यादसिद्धस्य
वा । तत्र सिद्धो द्रष्टा न हि दर्शनमपेक्षते । किं सिद्धस्य सतो द्रष्टुः पुनर्दर्शनसापेक्षा कुर्यात् ।

1) ལྟ་བུ་ ལྟ་ རྟེན་ མ་ཡིན་ནེ། ལྟ་བུ་མེན་པ་ མེ་ ལྟ་ རྟེན། ལྟ་བུ་རྟེན་ལྟེན་ ལྟ་བུ་
ཡང་། རྟེན་མ་ཡང་བཟང་པོར་ རྟེན་མ་ཡང་བཟང་པོ།

2) Voir ci-dessus III. 2.

3) D'après le tibétain. — Le vers est, pour le moins, irrégulier.

[Tib. 46a] दर्शनहेतुकानि विद्यन्ते । तस्मात्कार्यसद्भावाद्द्रष्टव्यदर्शने विद्यन्ते इति ॥

उच्यते । स्यातामेते यदि विज्ञानादिचतुष्टय[म]व स्याद्यस्मात् ।

द्रष्टव्यदर्शनभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं ।

विज्ञानस्यैव विज्ञानादीनि न स्त इत्युक्तं । यतः कुतो विज्ञानादिचतुष्टयं ८
विज्ञानस्यैव विज्ञानादीनि न स्त इत्युक्तं । यतः कुतो विज्ञानादीनि ॥

यत्राह । सत्त्वप्रधानादीनि तद्वत् तृष्णाप्रत्ययमुपादानमिन्द्रियानि
उपादानभवजातिविरामरूपाः । तस्मात्सन्निवृत्तिरिति । तस्मात्कार्यसद्भावात् ॥ उच्यते । स्युर्मुपादानादीनि चतुष्टयं नैवास्ति तद्वत्
तु द्रष्टव्यदर्शनभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं नैवास्ति तद्वत्

उपादानादीनि भविष्यन्ति पुनः कथं ॥ ८⁽¹⁾

न सत्त्वमुपादानादीनीत्यर्थः ॥ इदानीं दर्शनवच्छेषापतनव्याख्या[35b]नातिदेशा-
र्थमाह ।

à propos de l'Arhat: le *sāntānika rūpa* de l'Arhat (*caḥsurāyatanādī*) et le *rūpa* externe (bois, mur) sont *anāsravas*. — Le contact est *sāsrava* quand le *vijñāna* est *asravanām kleśānām nigraha*.

7) M. Vyut. 245. 1140 *caḥsuḥsaṃsparcajā vedanā*. Abhidh. k. v. (242a 3) *caḥsuḥsaṃsparcaṃ pratityotpadate: caḥsuḥsaṃsparcajā vedaneti*. — Si la *vedanā* naît du *sāmsparca*, comment peut-elle être *sparcasahajā* comme le dit notre texte? L'Abhidharmakośa discute en effet le *sahotpannatva* (simultanéité) et le *janya-janakabhāva* (relation de cause à effet): l'ombre de l'*pañkura* est simultanée à l'*pañkura* qui est sa cause (théorie du *sahabhūhetu*).

8) རྟོག་པའི་ཡུན་ལག་པའི་མོ། — Voir Abhidh. saṅgaha (J. P. T. S. 1884) V, 12, 16 *bhavaṃgakkhaya*.

1) བླ་བྱ་ལྟ་བུ་མེད་པའི་བྱེར། རྣམ་པར་ཤེས་པ་སྟོན་པ་པའི། ཡུན་མེད་
ཏེ་པར་ཤེས་པ་སྟོན་པ། རྟོག་བྱུང་ན་ ཡུན་པར་འགྱུར། ॥

2) བསྐྱེ་བ། Voir Schmidt, s. voc.

यो पि च भ्रूयति शब्दु मनोः सो पि च नातरि ज्ञातु पविष्टः ।

संक्रमणं न च लभ्यति तस्य कल्पवशात्⁽¹⁾ समुच्छ्रितु शब्दः⁽¹⁾ ॥ इति ।

[तथा ।]

गोतं न नृत्यमपि वाच्यरुतं न ग्राह्यं

स्वप्नोपमा हि रतयोऽबुधमोक्ष⁽³⁾

संकल्पलालस गता मृग

किं क्षोणदास

प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ

Tib. = *çabādanam tūnālah*.

D'après le tibétain. — Mètre Vasantatilakā.

Tib. = *mohanasya rateç ca hetuh*.

IV.

स्कन्धपरीक्षा नाम चतुर्थ प्रकरणं

अत्राह चतुरादीनीन्द्रियाणि न सन्ति । न स्कन्धा अप्रतिषेधात् । तदन्त-
र्गतानि चेति । विष्यतीति ॥ उच्यते । स्युरेव यदि स्कन्धाः स्युः ।
तत्र रूपेण

5

रूपकारेण

रूपेणापि न निर्मु-

तत्र रूपं भौतिकं⁽²⁾ । तस्य कारणं

भौतिकं रूपं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शव्याख्यं नोपलभ्यते । तत्र पदं न रूपेणापि न
निर्मुक्तं रूपात्पृथग्भूतं रूपकारणमुपलभ्यते ॥

10

तदेतत्प्रतिज्ञादप्यं प्रसाधयितुकाम आह ।

रूपकारणनिर्मुक्ते रूपे रूपं प्रसज्यते ।अहेतुत्वं⁽³⁾ न चास्त्यर्थः कश्चिदाहेतुकः वा चित् ॥ २⁽⁴⁾

1) गज्जगस'ऐ' कु'रै' म'ग'र'गस'सम् । गज्जगस' ऐ' र'मै'गस'सम् । म' ऐ' र'मै'गस'सम् ।
गज्जगस' ऐ' र'मै'गस'सम् । गज्जगस'ऐ' कु' र'मै' ग' स' र'मै' ॥

2) rūpa [élément] est employé dans le sens de bhautika [corps] (= gha-
tali, voir ci-dessus 71. 6 et aussi 126. 1). — Āṅkara, II. 2. 18 (p. 532. 8). — On
distingue le bāhya et le sāmānīka (ci-dessus p. 118 n. 6).

3) Je maintiens la leçon des Mss. que je croyais devoir sacrifier p. 24, n. 8.
— On trouve en effet la même lecture āhetuka dans Subhāṣitasamgraha
fol. 21 (édité par M. C. Bendall, dans Muséon 1903. IV). — Signalons ānimitta,
M. Vyut. 30. 14, 82. 7.

4) गज्जगस'ऐ' कु'रै' म'ग'र'गस'सम् । गज्जगस' ऐ' गज्जगस' ऐ' कु'रै'गस'सम् ।
म'ग'र'गस'सम् । र'मै' ग' स' र'मै' । कु'रै'गस' ऐ' ग' स' र'मै' ॥

यथा घटादर्थान्तरभूतः पटो न घटहेतुकः । एवं रूपकारणवत्तुर्महाभूतव्यतिरिक्तं
भौतिकं रूपमिष्यमाणं न भूतहेतुकं स्यात् । न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः ह्य चित् ।
तस्मादहेतुकत्वदोषप्रसङ्गात् रूपकारणनिर्मुक्तं रूपमभ्युपेतव्यमिति ॥

इदानीं रूपेणापि विनिर्मुक्तं यथा रूपकारणं नास्ति तथा रूपं विनिर्मुक्तं ।

5

रूपेण तु विनिर्मुक्तं यदि [Tib. 47b] स्यात्तदा

यदि कार्यरूपविनिर्मुक्तं रूपकारणं स्यात्तदा रूपं विनिर्मुक्तं न घटहेतुकं न

भवति । एवं कार्यात्पृथग्भूतं कारणमपि

कार्यकारणं स्यात् ।

तस्मात्कार्यकारणं न विनिर्मुक्तं । कार्य[36b]प्रवृत्तिहेतुः । कार्यनिरपेताच्च
कारणवत्त्वमपि न भवति । यच्चाकार्यकं कारणं तन्निर्हेतुकत्वाद्गोरोरगु-
रगविषाणवन्नास्त्येवेत्याह ।

नास्त्यकार्यं च कारणं ॥ इति⁽¹⁾ ३

अथ चेदं रूपस्य कारणमिष्यमाणं सति वा रूपे कारणत्वेनेष्यतेऽसति वा ।

उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

15

रूपे सत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ।

रूपेऽसत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ४

सति वा संविद्यमाने रूपे किं रूपकारणेन प्रयोजनं । असत्यसंविद्यमाने रूपे किं

1) ग'ल'ने' ग'जुग'स' डे' स'ग'ने'ग'स'स'म' । ग'जुग'स'थे' कु' डे'ग' ङ'द'ड'डे' ।
अ'स'स'सु'मे'द'स'वि'कु'र' अ'सु'र'डे' । अ'स'स'सु'मे'द'स'वि' कु' मे'द'द'॥

2) ग'जुग'स' ङ'द'ड' ङ'द' ग'जुग'स'थे' डे' । कु' ङ'द' अ'स'द'स'म' मे' अ'सु'र'
डे' । ग'जुग'स' मे'द'ड' ङ'द' ग'जुग'स'थे' डे' । कु' ङ'द' अ'स'द'स'म' मे' अ'सु'र'डे'॥

रूपकारणेन प्रयोजनं । कस्य वा तत्कारणमिति परिकल्प्यते । तस्मादसत्यपि रूपे
रूपकारणं नोपपद्यते ॥

अथ स्याद्यद्यप्येवं रूपकारणं न संभवति । तथापि कार्यं रूपं संविद्यते तत्सदा-
वात्कारणमपि न संभवति ॥ स्यादेवं यदि कार्यं रूपं स्यान्न तस्ति यस्मात् ।

नैव नैवोपपद्यते ।

5

रूपकारणं न संभवति । न कारणे कुतो निर्हेतुकं कार्यं [Tib 48a]
रूपं भवेत् । नैव नैवोपपद्यते । न कारणे कुतो निर्हेतुकं कार्यं [Tib 48a]
यति ॥ यतश्चेत् रूपं सर्वथा विनाकारणं भवेत् ।

तस्मात्

तच्चदर्शा योगी

रूपगतान् कांश्चिन्न विनाल्लपान् विकल्पयत्⁽¹⁾ ॥ ५

सप्रतिधाप्रतिघसनिदर्शनानिर्देशनातीतानागतनीलपीतादिविकल्पान् रूपालम्ब-
नान् कांश्चित्परिकल्पयितुमर्हतीत्यर्थः ।

अपि चेद् रूपकारणमिष्यमाणं सदृशं कार्यं निष्पादयेदसदृशं वा । उभयथा च नो-
पपद्यते । इत्याहुः ।

15

न [37a] कारणस्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

[न कारणस्यासदृशं कार्यमित्युपपद्यते⁽²⁾ ॥] ६

1) ལྷ་མེད་པ་ཡི་གཞུགས་དག་ནི། འཕྲད་པར་མེ་རུང་རུང་མེད་ཉིད། རྟེན་པར་
འབྲེལ་པ་ལྷ་མེད་པར་རྟེན། འགའ་ཡང་རྟེན་པར་བརྟེན་མེ་བྱ། = *niḥkāraṇāni rū-*
paṇi.....

2) འཕྲས་བྱ་ལྷ་རྟེན་འཕྲ་པ་ཞེས། བྱ་པ་འཕྲད་པ་མ་ཡིན་ནེ། འཕྲས་བྱ་
ལྷ་རྟེན་མེ་འཕྲ་ཞེས། བྱ་པ་འཕྲད་པ་མ་ཡིན་ནོ།

वेदनादिकमपि सर्वं रूपविचारेणैव समं द्रव्यं । यथैव लोकस्य धर्मस्य शून्यता
प्रतिपादयितुमिष्टा माध्यमिकेन तथैव सर्वधर्माणामपीति । अतः ।

विप्रकृते यः परीक्षारं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यापरिकृतं समं साध्येन ज्ञायते ⁽¹⁾ ॥ ८

तत्र ⁽²⁾ शून्यतया कर्णभूतया रूपं निःस्वभावमित्येवं सस्व- ८
भाववादे ⁽³⁾ परीक्षां कृत्वा 'वेदनादयस्तावत्सन्ति तद्वद्रूपमप्य-
स्तीति । तदेतत्समं ⁽⁴⁾ वेदनादीनामपि सद्भावः साध्येन रूप-
सद्भावेन समो वेदितव्यः । ⁽⁵⁾ [37 b] विचार्यमाणायामे-
स्पर्शप्रत्यया वेदना विज्ञानसकृन्ना सन्ति । ⁽⁶⁾ सं-
ज्ञानं स्वकारणात्स्पर्शादेस्तच्चान्यत्वादिना ⁽⁷⁾ नास्तीति
भवति । [Tib. 49a] यथा वेदनादयः साध्यसमा एवं लक्ष्यलक्षण-
वादयो ऽपि सर्व एव पदार्था रूपाणि साध्येन समा इति । कुतः परस्य परीक्षारः संभवेत् ।
सर्वं ⁽⁸⁾ वचनमस्य साध्यसमं भवतीति सर्वत्र शास्त्रे परीक्षारेण साध्यसमत्वं माध्यमिकेना-
⁽⁹⁾ परीक्षणीयमित्याचार्यः शिष्यपति ॥

यथा च परपक्षदूषणे विहितोऽयं विधिरेवं व्याख्यानकालेऽपीत्याह ।

15

व्याख्याने य उपालम्भं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यानुपालब्धं समं साध्येन ज्ञायते ⁽⁴⁾ ॥ ९

1) རྟོང་པ་ཉིད་ཀྱིས་ བཅད་བྱས་ཆོ། གང་ཞིག་ ལན་འདྲེབས་ ལྷ་ཕྱེད་པ། དེ་ཡི་
ཐོས་ཅན་ ལན་བདག་མེད། བསྐྱལ་པར་བྱ་ དང་ མཚུངས་པར་འགྱུར།

2) ལྷ་ས་པའི་ ལན་ ཐོས་ཅན་

3) བཟློན་པར་བྱ་

4) རྟོང་པ་ཉིད་ཀྱིས་ བཟད་བྱས་ཆོ། གང་ཞིག་ རྟོན་འདྲེབས་ ལྷ་ཕྱེད་པ། དེ་ཡི་
ཐོས་ཅན་ རྟོན་བདག་མེད། བསྐྱལ་པར་བྱ་ དང་ མཚུངས་ པར་ འགྱུར།

व्याख्यानकालेऽपि यः शिष्यदेशीयशौचमुपालम्भं कुर्यात्स्यापि तच्चौचमुपाल-
म्भाख्यं पूर्ववत्साध्यसमं वेदयितव्यं । यथोक्तं ।

भावस्यैकस्य यो द्रष्टा द्रष्टा सर्वस्य स स्मृतः ।

एकस्य शून्यता एव सैव सर्वस्य शून्यता ॥ इति⁽¹⁾ ।

5 आर्यगणगङ्गासमाधिसूत्रेऽपि ।

एकेन धर्मेण पु सर्वधर्मान्

अनुगच्छते मायमरीचिसादृशं

मयाकृतवृत्तानलि

सर्वं तथैव सर्वत्र पेषिता बुद्धिः ।

सर्वं च तत्स्वभावा धर्म विशुद्धा गगणाकल्पाः ॥

एकेन [Tib. 49b] सर्वं जानाति सर्वमेकेन पश्यति ।

कियद्वक्तुं पि भविष्यति न तस्योत्पद्यते मदः ॥ इति ।

15 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिर्चितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ स्कन्धपरीता
नाम चतुर्थे प्रकरणी ॥

1) Comparer la citation Syādvādamāñjarī (Chow. S. S.) pp. 4. 112 *eko bhāvah sarvathā yena dr̥ṣṭāḥ sarve bhāvāḥ sarvathā tena dr̥ṣṭāḥ*.

2) Voir Çikṣās., Index I.

3) Mss. *yatha jñāta tvayā ātmasamjñā*. — Mètre Āryā.

4) Mss. *bhāvayitrā na tasyopapadyate damah*. — *हे भूयः भवति मयि न तस्योत्पद्यते मदः*
गुणः = *bhāṣayitrā*.

किं कारणं । असद्भावात् । यदि सलक्षणो नालक्षणः । अथालक्षणो न सलक्षणः ।
 अतः सलक्षणश्चालक्षणश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् । न च विप्रतिषिद्धं संभवति । तस्मा-
 दसंभवादिव सलक्षणे चालक्षणे च लक्षणप्रवृत्तिर्नापपद्यत इति ॥

अथापि स्यात् । यद्यपि न लक्षणप्रवृत्तिः । तथापि लक्ष्यमस्तीति ॥ एतदपि
 नास्ति यस्मात् ।

5

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

यदा लक्षणप्रवृत्तिरेव नास्ति तदा कथं लक्ष्यं स्यान्नैव संभवतीत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिस्त्वया निषिद्धा न तु लक्षणं । ततश्च विद्यते लक्ष्यं लक्षणा-
 सद्भावात् ॥ उच्यते ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः⁽¹⁾ ॥ 8

10

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

इति प्रतिपादितं । तदा ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः ।

निराश्रयत्वात् ॥ यदा चैवं लक्षणं नास्ति तदा लक्ष्यमप्यनुपपद्यते ।
 तत्र । यतश्चेतदेवं ।

तस्मात्

इति निगमनं⁽²⁾ । लक्ष्यलक्षणे न स्तस्तथा[39a]काशमस्ति ।
 भावद्वयं च भवद्वयं । तस्मात्तद्वयलक्षणोऽपि⁽³⁾ इति । एतदप्य-
 युक्तमित्याह ।

1) सङ्कटं 'लक्षणा' म'पि'ङ् । सङ्कटं 'लक्षणा' म'पि'ङ् ।
 सङ्कटं 'लक्षणा' म'पि'ङ् । सङ्कटं 'लक्षणा' म'पि'ङ् ।

2) = सङ्कटं 'लक्षणा' म'पि'ङ् ।

3) Contre la grammaire.

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते⁽¹⁾ ॥ ५

लक्ष्यलक्षणे यथा न स्तस्तथोक्तं प्राक् । यदानयोर्भावस्तदा लक्ष्यलक्षणरहित-
त्वादाकाशकुसुमवन्नास्त्याकाशं ॥

यद्याकाशं भावो न भवत्यभावस्तर्ह्यस्तु ॥ एतदपि नास्ति । यस्मात्

5 अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

यदाकाशं भावो न भवति तदा भावस्यासत्त्वे कस्याभावः कल्प्यतां । वक्ष्यति हि⁽²⁾ ।

भावस्य चेदप्रसिद्धिरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य स्यान्न्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

तस्माद्भावभावादभावोऽप्याकाशं न संभवति ॥ रूपभावश्चाकाशमिति व्यवस्था-
0 प्यते । यद्यपि रूपं स्यात्तदा रूपभावश्चाकाशमिति स्यात् । यदा च यथोक्तेन न्यायेन
रूपमेव नास्ति । तदा कस्याभावश्चाकाशं स्यात् ॥

अत्राह । विद्येते एव भावाभावौ तत्परीक्षकसद्भावात् । अस्ति च भवान् भावा-

भावे परीक्षकः । य एव आह ।

अविद्यमाने भावे च [Tib. 51b] कस्याभावो भविष्यति ।

यदाकाशं भावो न भवति तदा भावस्यासत्त्वे कस्याभावो भविष्यति इति ॥
उच्यते । एतत्

भावभावविधौ च भावो

1) དེ་ཕྱིར་ མཆོད་གཞི་ ཡོད་མེད་ཏེ། མཆོད་ཀྱིས་ ཡོད་པ་ཀྱིས་ མ་ཡིན། མཆོད་
གཞི་ མཆོད་ཀྱིས་ མ་གོད་གས་པར། རྟོག་པོ་ ཡང་ བྱེ་ ཡོད་མ་ཡིན།

2) Ci-dessous Chapitre XV. 5. — Voir XXV. 8.

3) *vidharman* = *visadṛṣṭadharman*. — P. W.: gegen das Gesetz sich ver-
fahrend.

4) Mss. *bhāvābhāvacca vetti kaḥ*. — *avaiti*, voir ci-dessous *avagamaka*.

5) རྟོག་པོ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ན། རྟོག་པོ་ གང་གི་ ཡོད་པར་འགྱུར། རྟོག་

शान्त पशान्त य चित्तयि धर्मान् [Tib. 52a]

सोऽपि च चित्तं^(१) न ज्ञातुं न भूतः ।

चित्तवितर्कण^(२) सर्वि पपञ्चाः

सूत्रम्⁽³⁾ अचिन्तिय बुध्यथ⁽⁴⁾ धर्मान् । इति विस्तरः ॥

5 इदानीं प्रतिपादितमर्थं निगमयन्नाह ।

(5) तस्मान्न भावो नाभावो न लक्ष्यं नापि लक्षणं ।

आकाश ।

इति । पथा चाकाशं । एवं ।

आकाशसमा धातवः पञ्च ये परे ⁽⁶⁾ ॥ ७

10 पृथिव्यादिधातवो ये पञ्च परे ऽवशिष्यन्ते । तेऽप्याकाशवद्वावाभाव[त्वा]त्प[र]ल्लत-
पापरिक्लृप्तपञ्चपरिहृताः परिज्ञेया इत्यर्थः ॥ तदेवं पदार्थानां स्वभावे व्यवस्थितेऽवि-
द्यातिमिहोपकृतमतिनपनतयाऽनादिंसाराभ्यस्ततया⁽⁸⁾ भावाभावादिविपरीतदर्शना निर्वा-
णानुग[म]स्यविपरीततैःस्वभाव्यदर्शनसममार्गपरिग्रहाः ।⁽⁹⁾

na jatu, cintu, cittu, cinta = མེས་པ་དཔའ་, — *na jatu* = ཉམ་ཡང

4) Variations:

5) Mss. *yasmān*.

6) དེ་ལྟར་ བས་མཁའ་ དངོས་པོ་ མེད། དངོས་པོ་ མེད་པའི་ ཚུགས་པའི་ མེད།

མཚན་ཉིད་ མ་ཡིན་ ཁམས་ ལྟ་བུ། གཞན་ གང་དག་ གུང་ ཉམ་མཁའ་མཚུངས།

7) Mss. °*abhāvaksyaṇapari*°. — Tib. = °*abhāvalaksyaḷakṣaṇarहितā pa-
rijñeyāḥ*. — *parikalpavaripā* n'est pas traduit, et le texte est certainement
altéré: les *dhātus* sont *parikalpavaripā* parce qu'ils sont *bhāva*, . . . *lakṣaṇa-
hita*.

8) D'après le Tib. il faut lire: °*abhyastabhāva*°.

9) Mss. °viparīṭanaibhaga.

विवाद⁽¹⁾प्राप्त्या न दुःखं⁽²⁾ प्रशाम्यते

अविवाद⁽¹⁾प्राप्त्या च दुःखं⁽³⁾ निरुध्यते⁽⁴⁾ ॥ इति ।

तस्मादसंभव एव यत्संसारिकेण मार्गेण निर्वाणमधिगम्यत इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ धातुपरीक्षा नाम

5 पञ्चमं प्रकरणं ॥

1) Mss. (ici et fol. 80) *prāptā*; B. T. S. *prāptyā*; Tib. རྩོམ་པར་ རྩུག་པ་
= *viradan*.

2) B. T. S. *nirudhyate*; fol. 80b *praṣāmyati*; Tib. ཞི.

3) Mss. (ici et fol. 80) *na*.

4) B. T. S. *smṛter upasthānakatham kathetvā*.

5) Mss. *asambha eva, asambhava yut*. — *mārgenā* dans Cambridge seul

VI.

रागरक्तापरीक्षा नाम षष्ठं प्रकरणं

घत्राक् । विद्यत्त एव स्कन्धा[पतन]धातवः । कुतः । तदाश्रयसंज्ञेशोपलब्धेः ॥
 श्च यत्रास्ति न तदा[श्रय]संज्ञेशोपलब्धिर्स्ति बन्ध्याडुकितुर्निव बन्ध्यासूनुः । सति
 च रागादयः क्लेशाः संज्ञेशनिबन्धनं ॥ यद्योक्तं भगवता ⁽¹⁾ 'बालो भित्तवो ऽश्रुतवान् 5
 पृथग्जनः प्रज्ञप्तिमनुपतितः चतुषा द्वयाणि दृष्ट्वा सीमनस्यस्थानोयान्यभिनिविशते ' सो-
 र्भानिनिविष्टः सन् रागमुत्पादयति ' रक्ताः सन् रागत्रं द्वेषत्रं मोक्षत्रं कर्माभिसंस्करोति
 कथेन वाचा मनसेति विस्तरः ॥

1) Voir Çikṣūs. 252. 10 et note; Bodhicaryāvat t IX p. 308-9; et ci-dessous VIII initio et XXVI. 10.

2) Voir la note suivante.

3) Abhidharma k. v. (Soc. As.) 236d 7. — *loque au nôtre: bālo 'grutavān prthagjana ity...*
papattir laukikā prajā nāsti sa bālo... *...vān yasya-*
dhūyamajā satyābhisamayajā... *...am anupatita ity*
yathā sanjñā yathā v... *...teṣām iti kāmādinām*
chandarāga iti.

Le tibet. — Voir ci-dessus p. 28, n. 1. — *prag-*
gnaptisat = २५... (Bodhicaryāvat VIII. 101).

(a) *papattilohikā.*

4) Il est dit de l'*anuṣaya* (Abhidh. k. v., Soc. As., 338b 1): *karmabhavaṃ abhinirharatīti = tam punarbhavābhiniṣvrttaye janayatīti.* — Je crois que l'expression *karma abhisamśkaroti*, qui ne se dit pas de l'*arhat* mais d'un *prthagjana anuṣayavān*, comporte la même notion; voir Mhv. I, 26. 7 et la note p. 391: on souffre dans l'enfer parce qu'on y emporte un *karman abhisamśkṛta*, un *karman* fécond. — L'expression *stambhaṃ mantreṇa abhisamśkṛtya = sādhyatvā* peut être comparée.

उच्यते । स्युः स्कन्धापतनधातवो यदि रागादय एव क्लेशाः स्युः ॥ इहाप्यं रागः
परिकल्प्यमानो बालपृथग्जनैः सति रक्ते नरे परिकल्प्येतासति वा । [Tib. 53a] उभ-
यथा च न युज्यत इत्याह ।

रागाद्यदि भवेत्पूर्वं रक्तो रागतिर[40b]स्कृतः ।

5

तं प्रतीत्य भवेद्वागो रक्ते रागो भवेत्सति ॥ १

तत्र रागः सक्तिरध्यवसानं सङ्गोष्मिनिवेश इति पर्यायाः । रक्तो रागाश्रयः । स
यदि रक्तो रागात्पूर्वं रागतिरस्कृतो रागास्ति भवेत् । तदा तं रागतिरःकृतं रक्तं
प्रतीत्य रागो भवेत् । एवं सति रक्ते रागो भवेदिति युक्तं । न त्वेवं संभवति यद्वागस्ति
रक्तः स्यादर्कतामपि रागप्रसङ्गात् ॥

10

यद्येवं सति रक्ते न रागः । असति तर्हि रक्ते रागोऽस्तु । एतदप्युक्तमित्याह ।

रक्तेऽसति पुनः रागः कुत एव भविष्यति ।

यदा सति रक्ते रागो नास्ति । तदा कथमसति रक्ते निराश्रयो रागः सेत्स्यति । न

संभवतीति ॥

15

मत्तरेण रक्तोऽस्तु । यदि रक्तोऽस्त्यप्रतिषेधात् । न च राग-
यस्मादयं रक्त इष्यमाणः सति वा रागोऽस्ति । परिकल्प्येतासति वा । उभयथा च
नोपपद्यत इत्याह ।

1) Manque dans le tibétain.

2) Le tibétain ajoute : *na tu santi*

3) *nare* manque dans le tibétain.

4) गण'दे' अर्दे'कण'स' श्रु'र्य'न' । अर्दे'कण'स'मे'स'दे' कण'स' अर्दे'न'
दे'न' सदे'न'स' अर्दे'कण'स' अर्दे' । कण'स'अर्दे' अर्दे'कण'स' अर्दे'स'स'अर्दे' ॥

5) Le tibétain ajoute : *na tv asti*.

पृथक् सत्भावश्च रागरक्तयोः परिकल्प्यते । किमनयोः सिद्धः पृथक्पृथग्भावः ।
किं रागनिरपेक्षो रक्तः सिद्धो पतस्तयोः सत्भावः स्यात् । पृथक्पृथक्सिद्धयोरेव हि
गवाशयोः सत्भावो दृष्टः । न त्वेवं रागरक्तौ पृथक्पृथक्सिद्धाविति नास्त्यनयोः स-
त्भावः ॥

अथ वा पृथक् पृथगसिद्धयोर्न सत्[Tib. 54b]भाव इति क्त्वा ।

5

सिद्धः पृथक् पृथग्भावो यदि वा [41 b] रागरक्तयोः ।

परिकल्प्यते भवता । किमिदानीं सत्भावेनाकिञ्चित्कारेण परिकल्पितेनेत्याह ।

सत्भावं किमर्थं तु परिकल्पयसे तयोः ॥ ७

रागरक्तयोः सिद्ध्यर्थं सत्भावः परिकल्प्यते । स च पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति
पृथक्पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते त्वया । नन्वेवं सति सिद्धत्वात्किमनयोः सत्भावेन कृत्यं ॥ 10
अथ ।

पृथग्न सिध्यतीत्येवं सत्भावं विकाङ्क्षसि ।

पृथक् पृथगरागरक्तयोः सिद्धिर्नास्तीति क्त्वा पश्यनयोः सत्भावमिति
पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति ।

सत्भावप्रसिद्ध्यर्थं पृथक् भय

15

नन्वेवं सति सति सिद्धो सत्यां कस्य सि-
द्धिरस्तु । यावता

1) गण'ते' अ'र'क'ण'स'क'ण'स'र'ण । स'र'र'ते'र'र'र' सु'व'अ'सु'र'र' । र'र'ण'
सु'र'र'ते'र'र'र'र' । उ'अ'सु'र'र' र' अ'र'स'स'र'र'ण ॥

2) स'र'र' सु'व'स'र' स'सु'र'स'स' । र'र'र'र' सु'र'र'र' अ'र'र'र'र'र' । सु'र'र'र'
र'र'र'र'स'स'स'स'स' । स'र'र'र'र'र'र'r' अ'र' अ'र'र'र'र' ॥

यो रज्येत यत्र वा रज्येत येन वा रज्येत । यो दुष्येत⁽¹⁾ यत्र वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुष्येत यत्र वा मुष्येत येन वा मुष्येत । स तं धर्मं न समनुपश्यति तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन्ननुपलभमानोऽर्क्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविपर्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते । तीर्णः⁽²⁾ पारग इत्युच्यते । तेमप्राप्त इत्युच्यते । अभयप्राप्त इत्युच्यते । यावत् तोषाम्नव इत्युच्यते । निःक्लेशो वशीभूतः सुविमुक्तचित्तः सुविमुक्तप्रज्ञ आज्ञानियो ऽ गृहभागः कृतकृत्यः कृतकर्णायः अर्पकृतभारोऽनुप्राप्तस्वकार्थः परिन्तीणभवसंयोजनः सत्यागज्ञासुविमुक्तचित्तः सर्वचेतोवशितापरमपारमिप्राप्तः अमणा इत्युच्यते । इति विस्तरः ॥

⁽⁵⁾
तथा ।

ये रागदोषमदमोक्तसभाव जात्वा^{(6) (7) (8) (9)}

10

संकल्पकृतुन्नितं वितथप्रवर्तं ।

न विकल्पयन्ति न विरागमयोक्त तेषाम् [Tib. 55b]

1) La confusion entre *diviṣ* et *duṣ* est fréq.

ॐ = *diviṣ*.

2) B. T. S. *uttirā*.

3) Mss. *uttirā* du «Porteur du fardeau»

4) Mh v. *uttirā*.

5) Mètre V. *antatilākā*.

6) Mss. *diviṣa*.

7) Mss. *tathā moha*, Tib. *kuṅ*.

8) Mss. *svabhāva*.

9) Mss. *jñātva*.

---⁽¹⁾ सर्वभवभावविभावितानामिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ रागरक्तपरीता
नाम षष्ठं प्रकरणं ॥

1) Mss. *teṣāmāḍusarva*^o, ^o*āsu*^o. — *apīha* à la troisième ligne paraît douteux. — Tib. ཆགས་པའ་ མེ་འགུར་བཤི། སྒོམ་པ་ དེ་དག་ གནས་ ཞི་ དངོས་པོ་ཐམས་ ཅུ་ ཡིན། = *na virāgayanti vibhāvītānām teṣām sthānam eva sarvabhāvāḥ* (??)

VII.

संस्कृतपरीक्षा नाम सप्तमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावाः स्कन्धायतनधातव उत्पादादिसंस्कृत-
लक्षणसद्भावात् । उक्तं⁽¹⁾ हि भगवता त्रीणीमानि भिन्नवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि ।
संस्कृतस्य भिन्नव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते । व्ययोगेऽपि स्थित्यन्यथात्वमपि । इति । न चा- 5
विद्यमानस्य खरविषाणस्येव ज्ञात्यादिलक्षणम[42b]स्ति । तस्मात्संस्कृतलक्षणोपदेशा-
द्विद्यत एव स्कन्धायतनधातव इति ॥

उच्यते । स्युः स्कन्धायतनधातवः संस्कृतस्वभावास्तावकेन मतेन यदि ज्ञात्या-
दिलक्षणमेव भवेत् । इहायमुत्पादः संस्कृतलक्षणत्वेनेष्यमाणः संस्कृतो वा तल्लक्षणत्वेने-
ष्यते ऽसंस्कृतो वा । तत्र ।

यदि संस्कृत उत्पादस्तत्र युक्ता त्रिलक्षणी ।

त्रयाणां लक्षणानां समाहारस्त्रिलक्षणी ।

सर्वसंस्कृताव्यभिचारिणीति कल-
त्रिलक्षणी प्रमु- संस्कृतलक्षणत्वं ॥

1) Môme... an. k. v. (Soc. As.) 231 b 8: *yo 'yam utpādaḥ
pratītyasamutpādaḥ... nityaḥ parikalpyate sa saṃskṛtalakṣaṇam
uktam. triṇīmānāni...* — Voir A. Ņ. I p. 152: *tin' imāni bhikkhave... uppādo
paññāyati vayo paññāyati tñitassu aññathattam paññāyati...* — Le même
texte dans Majjhima. — Cité Kathā v. I p. 61... *tñitānam aññathattam.*

Sur *anyathābhāva*, voir Sam. N. II p. 274; Bhāmati, II. 9.

2) *saṃskṛta*° n'est pas traduit dans le tibétain.

3) गणस्यस्य = *sthiter a*°.

4) Mss. *rūpādīval lakṣ(y)ate. ut*°.

[Tib. 56a] अथोत्पादेशाप त्रिलक्षणी नेष्यते । तदा त्रिलक्षणीरक्षितत्वादाकाशवत् संस्कृतलक्षणत्वमस्यावहोयत इत्याह ।

अथसंस्कृत उत्पादः कथं संस्कृतलक्षणं ⁽¹⁾ ॥ १

इति । नैतत्संस्कृतलक्षणमित्यभिप्रायः ॥

- 8 अपि चेम उत्पादादयः संस्कृतस्य लक्षणत्वेन परिकल्प्यमाना व्यस्ता वा पृथग्वा लक्षणत्वेन परिकल्प्येरन् । समस्ता वा संभूता वा । उभयथा च न पुष्यत इत्याह ।

उत्पादाद्यास्त्रयो व्यस्ता नालं लक्षणकर्मणि ।

संस्कृतस्य समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ⁽²⁾ ॥ २

- तत्र व्यस्ता लक्षणकर्मणि न पुष्यते ॥ पद्युत्पादकाले स्थितिभङ्गी न स्यातां । तदा
10 स्थितिभङ्गरक्षितस्याकाशस्येव संस्कृतलक्षणत्वेनानुपपद्य एवोत्पादः ।

अथ स्थितिकाल उत्पादभङ्गी न स्तस्तदा तद्रक्षितस्य स्थितिः स्यात् । उत्पादभङ्गरक्षितश्च पदार्थो [43a] नास्त्येवेति नास्याविद्यमानस्य खपुष्पवत् स्थितिर्पुष्यते ।

स्थितिपुक्तस्य पश्चादनित्यतयापि योगो न स्यात् । तद्वैरोधिधर्माक्रान्तत्वात् ॥

अथो भवा पश्चादशाश्वत इति । न चैकपदार्थः शाश्वतशाशाश्वतश्च पुक्त

खपुष्पस्य स्थितिरक्षितस्य

खपुष्पस्य [Tib. 56b] व्यस्ता नालं

लक्षणकर्मणि । नालं न पर्याप्ता इत्यर्थः ॥

1) गणने 'श्रु'स' अदुष'गुष' ३। दे'ल' मळक'तेर'गुषुम'इत्यु'। दे'हं
श्रु'स' अदुष'म'गुष'। दे'ल्ल' अदुष'गुष'मळक'तेर' यी३॥

2) श्रु'स'ल'संग'स' स'स'यीष'। अदुष'गुष' मळक'तेर'गु'स' ३। गुष'मैर'
गठिग'ल' दुष'गठिग'गु'। अदुष'स' य' ३। दे'ल्ल' अदु' ३॥

इदानीं समस्ता अपि न युष्यन्त इत्याह ।

समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ।

एकत्र पदार्थे । एकस्मिन् काले । परस्परविरुद्धत्वाद्वागवैराग्यबदालोकान्धका-
 र्वद्वान् न युज्यत इत्यभिप्रायः । यस्मिन्नेव तणे पदार्थो ग्रायते तस्मिन्नेव तिष्ठति विन-
 श्यति चेति कः सचेताः प्रतिपद्यते । तस्मात्तस्मिन्नास्मान्मप्युत्पादादीनां संस्कृतस्य लत-
 ण्कार्कर्मणि नास्ति सामर्थ्यं ॥

अथ यदुक्तं यदि संस्कृत उत्पाद इत्यादि⁽¹⁾। तेन यद्युत्पादादीनां त्रिलक्षणी प्राप्ता प्रसक्ता ततः को दोषः। अथासंस्कृत एवमप्यदोष इति ॥ उच्यते।

उत्पादस्थितिभङ्गानामन्यत्संस्कृतलक्षणं ।

अस्ति चेदनवस्थैवं नास्ति चेत्ते न संस्कृताः⁽²⁾ ॥ ३

10

ननु च पतद्वयेऽपि विक्रित एव दोषः । तत्र किं पुनरुक्ताभिधानेनेति । सत्य-
गृहो दोषः । स खलु नाचार्येण किं तर्हि वृत्तिकारेण ॥

(3) अथ पूर्वप्रतिज्ञातमेव दूषणात्तराभिधानेन स्पष्टोक्तार्थाय पक्षेऽपि भिन्न-
वान् । यद्युत्पादस्थितिभङ्गानामन्यदुत्पादादिकं संस्कृतलक्षणमिति चेत्
मप्यन्यत्तेषामप्यन्यदित्यपर्यवसानदोषः स्यात् ।
(4) उत्तरकालमपरं भवेदिति व्यवस्थानेन पक्षेऽपि भिन्नाः ॥ अथ
वा पूर्वं मुख्यत्वादुत्पादसंस्कृतत्वमिति चेत् न नास्ति चेत्ते न संस्कृता
इति गतार्थमेतत् ।

1) VII. 1.

2) གླེ་དང་གཞི་དང་འཇིག་རྒྱལ་ལས། འདུས་བྱས་མཚན་ཉིད་གཞན་ཞིག་
ཡི། གལ་ཏེ་ཡོད་ན་ཐུག་པ་མེད། མེད་ན་དེ་དག་འདུས་བྱས་མིན།

3) Au lieu de འི་སྟེ། = *atha*, le tibétain porte རྒྱུ་པ་གཅིག་ཏུ་ན་.

4) *tesām apy anyat* non répété dans le tibétain.

घत्रोच्यते ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मूलोत्पादस्य ते यदि ।

मौलेनाजनितस्तं ते स [Tib. 58a] कथं जनयिष्यति⁽¹⁾ ॥ ५

यदि तथोत्पादस्योत्पादो मूलोत्पादस्य जनक इति मतं ' स कथमिदानीं मौलेनो-

5 त्पादेनानुत्पादितः सन्नुत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति ॥ अथ मन्यसे उत्पादित एव मौलेनोत्पादेनोत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति । एतदप्यसदित्याहुः ।

स ते मौलेन जनितो मौलं जनयते यदि ।

मौलः स तेनाजनितस्तमुत्पादयते कथं⁽²⁾ ॥ ६

स उत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादो मौलेन जनितो यदि मौलं जनयति ' स मौल

10 उत्पादोत्पादेनाजनितो ऽविद्यमानः कथमुत्पादोत्पादं जनयिष्यति । तस्मान्मौलेन जनितः सन्नुत्पादोत्पादो मौलं जनयतीति न पुद्ध्यते । ततश्च परस्परनिर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वाभावात् स एवानवस्थाप्रसङ्ग इति नास्त्युत्पादः ॥

अत्राहुः । उत्पद्यमान एव मूलोत्पाद उत्पादोत्पादं उत्पादयति ' स एवोत्पादो-

त्पादो मूलोत्पादं जनयिष्यतीति ॥ उच्यते ।

15 अयमुत्पद्यमानस्ते काममुत्पादयेदिमं ।

यदीममुत्पादयितुमज्ञातः शक्नुवाद्यं⁽³⁾ ॥ ७

1) ग'प'ते' छि'त्ते' छे'प'ते'छे'ष'। छ'प'ते'छे'प' छे'प'ते'छे'प'। छि'त्ते' छ'प'ते' म'प'छे'प' ते'ष'। ते'के' हे'प'ते' छे'प'ते'छे'प'ते'॥

2) ग'प'ते' छि'त्ते' छ'प'प'ते'। प'छे'प'ते' ते'प'ते' छ'प'छे'प'ते'। ते'ष' म' प'छे'प'ते' छ'प'ते'ष'। ते'के'हे'प'ते' छे'प'ते'छे'प'ते'॥

3) ग'प'ते' म'छे'प'ते' ते'प'ते'। ते' छे'प'ते'ते' छे'प'ते' छ'प'ते'। छि'त्ते' छे'प'ते'प'ते' ते'प'ते'। ते' प'छे'प'ते' ते' प'ते'प'ते'॥

काममयं मूलोत्पाद उत्पद्यमान उत्पादयेदुत्पादं यद्यमेवाज्ञातः शक्नुयादापरम-
ज्ञातमुत्पादयितुं । उत्पद्यमानो हि नामानगतः । स चाज्ञातः कथमुत्पादयिष्यतीति न
पुक्तमेवेतिदित्यभिप्रायः । एवमुत्पादोत्पादेऽपि वाच्यं ।

अत्राह । नैव क्युत्पादस्यापरं उत्पादोऽस्ति [44 b] यतो ऽनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् ।
किं तर्हि

प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयितौ यथा ।

उत्पादः स्वपरात्मानावुभावुत्पादयेत्तथा ॥ ८

यथा प्रदीपः प्रकाशस्वभावत्वादात्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । एवमुत्पादोऽप्यु-
त्पादस्वभावत्वादात्मानमुत्पादयिष्यति परं चेति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदि प्रदीपः स्व-
परात्मानौ संप्रकाशयेत् । [Tib. 58 b] न चैवं यस्मात् ।

प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति यत्र चासौ प्रतिष्ठितः ।

किं प्रकाशयति दीपः प्रकाशो हि तमोवधः ॥ ९

इह प्रकाशो नाम तमस्य वधः । तमश्च प्रदीपस्वात्मनि तावन्न संभवति । विरो-
धात् यतोऽनिघ्नतः स्वात्मप्रकाशत्वं स्यात् । न चापि प्रदीपो यत्र देशे तिष्ठति तत्र

1) Mss. *utpādasyāyaca ut°*. — རྩེ་པ་ལ་ནི་རྩེ་པ་གནས་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ནེ་

2) Mss. *kaṣayitu*.

3) རི་ལྷར་མར་མེས་རང་ནང་གནས། ལྷང་བར་ཕྱེད་པ་ནི་བཞིན་དུ། རྩེ་
པར་རང་ནང་གནས་མི་དོངས། གཉིས་ཀ་རྩེད་བར་ཕྱེད་པ་ཡིན།

4) མར་མེ་དང་ནི་གང་དགན། རི་འདུག་པ་ན་ལུན་པ་མེད། མར་མེས་ཅི་ཞིག་
ལྷང་བར་ཕྱེད། ལུན་པ་སེལ་བས་ལྷང་བར་ཡིན།

L'exemple de la lampe est l'argument favori des Vijñānavādins en fa-
veur de la *svasamvitti* ou *svasamvedana*.

5) *tama*, °*śya*, donné dans les Lexx. (= Rāhu). — La lecture reste plus
que douteuse.

6) Voyez la ligne suivante.

तमोऽस्ति । यत्तमो निघ्नतः प्रदीपस्य परप्रकाशकत्वं स्यात् । अतोऽपि नास्ति प्रदीपस्य स्वपरात्मप्रकाशकत्वं । यदा चैवं तदा प्रदीपवडुत्पादस्य स्वपरात्मोत्पादकत्वं न संभविष्यति । इति अयुक्तमेतत् ।

अत्रारु ॥ यदेतदुक्तं । प्रदीपे नान्धकारोऽस्तीति । एतदस्मत्पन्धकारघाते युक्तमेव वक्तुं । यस्मात्तत्पन्धमानेनैव प्रदीपेन तमो निरुक्तं । तत्र प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति । यत्र च प्रदीपोऽस्ति तत्राप्यन्धकारो नास्तीति युज्यते । यदि प्रदीपेन नान्धकारघातः कृतः । तदानुत्पन्न इव प्रदीपे उत्पन्नेऽपि घटादयो नोपलभ्येरन् । अन्धकारघाताभावात्प्रागवस्थाथामिव । तस्मादस्त्येवान्धकारघातलक्षणं प्रकाशनं प्रदीपस्य । तच्चानेनोत्पन्धमानेन प्रदीपेन कृतमिति ॥ उच्यते ।

10

कथमुत्पन्धमानेन प्रदीपेन तमो कृतं ।

नोत्पन्धमानो हि तमः प्रदीपः प्राप्तुते यदा ⁽¹⁾ [Tib. 59a] ॥ १०

इहालोकान्धकारोपेयैगपन्ध्याभावात् प्राप्तेरभावः । यदा चैवं प्राप्तेरभावः [45a] स्तदा कथं केन प्रकारेणोदानीमुत्पन्धमानेन प्रदीपेन तमो कृतमिति युक्तं परिकल्पयितुं । यस्माच्चैवमुत्पन्धमानः प्रदीपः तमो न प्राप्नोति । तस्मान्नैवाप्राप्तत्वात्प्रदीपः किं चिदपि प्रकाशयतीत्यवसीयतां ।

अथ मन्यसे यथाऽप्राप्तामेवाविद्यां ज्ञानं निरुहति⁽²⁾ । अप्राप्तमेव रूपं चतुः पश्यति । अप्राप्तमेवायोऽयस्कातो मणिराकर्षति । एवमप्राप्तमेवान्धकारं प्रदीपो निरुहति⁽³⁾ । इति ॥ एतदप्यसार्मित्यारु ।

१) गद'के' मर'मे' श्रु'सदे'स' । सु'स' र'न' ते' स'स'दे'स' । हे'पु'र' मर'मे' श्रु'सदे'स' । सु'स' शे'प'स'स'दे'स'प'दे' ।

२) अ'हे'स'स'

३) शे'प'स', de même ci-dessous p. 153.

अप्राप्यैव प्रदीपेन यदि वा निरुतं तमः ।

इरुस्थः सर्वलोकस्थं स तमो निरुनिष्यति ॥ ११

यद्यप्राप्यैव प्रदीपेन तमो निरुतं । एवं सति । इरुस्थ एव प्रदीपः सर्वलोकस्थं
तमो निरुनिष्यति । अप्राप्तत्वात्समीपस्थमिवेत्यभिप्रायः । एतेन न्यायेन ज्ञानेनावि-
द्या[प्रा]तः चतुषा द्वपदर्शनमयस्कात्तमणिना अयम्यार्कषणमिवेत्येवमादिकं साध्यसमं ज्ञेयं ॥ 5

अथाप्राप्तावपि सत्यामयस्कात्तमणिप्रभृतीनां योग्यदेशावस्थितानामेव स्वकार्य-
कृत्वं भविष्यतीति चेत् । तदपि न युक्तं । अप्राप्तौ हि सत्यां विप्रकृष्टदेशान्तरावस्थित-
वद्व्यवहितदेशान्तरावस्थितवच्चप्राप्तत्वाद्योग्यदेशावस्थितानामपि [Tib. 59b] योग्य-
देशावस्थितत्वं न युक्तमिति कुतो योग्यदेशावस्थितानां [स्व]कार्यकृत्वं प्रसेत्स्यति ॥

दृष्टमेतल्लोकत इति चेन्नैतदेवं । यथा हि भवान् परिकल्पयति न तथा लोके दृष्टं । 10
यस्मान्न लोकः प्राप्त्यप्राप्तिचित्तमेवमादौ विषयेऽवतार्य प्रदीपादीनां प्रकाशकत्वादिकं
कल्पयति । यद्योदितं तु विचारमनवतार्य प्रदीपेन तमो कृतं चतुषा द्वपदर्श[45b]नं अय-
स्कात्तमणिना अयम्यार्कषणमित्यादीच्छति ॥ पश्यतु वा लोक एवं । तत्रविचारकाले तु
लोकस्याप्रामाण्यमत्र तेन बाधा शक्यते कर्तुं ॥ एवं तावदप्राप्य प्रकाशनमयुक्तं ॥

1) मरुमे' स्र'म'मेर'मर' यन' । गवा'ते' मुण'म' शेव'पु'र' न' । मे'ग'ते'न'
पु'न'य' ग'र'म'मे' मु'न' । मे'र' न' पु'न'ग'म' र'म' म'म'य'पु'न' ॥

2) Mss. °avasthitavyava°, avasthitadvavyava°. — ग'र'म' र'न' । मरु'पु'
मे'र'म'मे' य'न'ग'र'ग' ग'र'म' म'मे'र'पु' म'स्र'म'मे'पु'मे' ॥

3) ग'र'म'मे'मे'र'म' = °sthitarāreṇa = °sthiteṇa = °sthitasya.

4) Mss. na lokah prāptah prāptaye.

5) cintā = र'पु'न'प', ci-dessous (154. 3) म'म'म'प'.

प्राप्तावपि विषयादिप्रवृत्तमप्युक्तमेव । प्राप्तिर्हेतुके सति भवति । यदा चैकतं तदा स्वप्नपर्वदर्शनाकर्षणादिकं नास्ति ॥

यद्यपि चेयं प्राप्त्यप्राप्त्यादिचिन्ता लौकिकव्यवहारे नावतरतीति निरूपयत्ति-
कत्वेन मृषार्थत्वादस्य । तथापि तच्चित्रिचारेऽवतार्या मा भून् परमार्थतोऽपि निरूपयत्तिकप-
5 ताभ्युपगम इत्यलं प्रसङ्गेन²⁾ ॥

यदि च स्वपरात्मानौ प्रदीपः प्रकाशयतीति परिकल्प्यते त्रया । तमसोऽपि तर्हि
[Tib. 60a] प्रतिपन्नभूतस्य स्वपरात्मनो¹⁾ प्रच्छादनं प्रकल्प्यतामित्याह ।

प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयते यदि ।

तमोऽपि स्वपरात्मानौ क्वादपिष्यत्यसंशयं³⁾ ॥ १२

10 प्रतिद्वन्द्वत्वात्प्रदीपवत्तमोऽपि स्वपरात्मगतं व्यापारं करिष्यति । ततश्च
परवदात्मानमपि च्छादयिष्यति । यदि चात्मानं क्वादप्यतमस्तस्यैवानुपलब्धिः स्यात् ।
घटादिवत्तमसा प्रच्छादितत्वात् ॥

यत एवोक्तमार्गोपालिपृच्छायां⁴⁾

1) *vad* manque dans Paris et Calc. — འད་གི་རི་བོ་མཆོད་རྒྱུ་.

2) D'après le tibétain: *yady api nirupapattikatvena tanmṛṣārthatvāt loka-
vyavahāre prāptyaprāptyādicinteyam avatarati* [གཡ་ཏེ་.....འདུག་མེད་ཀྱི་]
tathāpi [དེ་ལྟར་ ཡང་] *paramārthato 'pi nirupapattikapakṣābhyupagamiṣyamā-
natvāt* [སྒྲིབ་སྙམ་འཇུག་རྒྱུ་འོས་པས་] *tattvavicāre 'valāryā. alam prasāṅgena.*

3) མཐ་མེ་ འད་ ཏང་ གཞན་གྱི་དངོས། གཡ་ཏེ་ ལྷན་པར་བྱེད་འཇུག་ན།
ལྷན་པའང་ འད་ ཏང་ གཞན་གྱི་དངོས། ལྷན་པར་ འཇུག་པར་ མེ་ཆོས་མེད།

4) Voir ci-dessous Chap. XX *ad finem*. — Mètre --- | --- | --- | ---

इत् सामनि सूरमणाये
 प्रव्रजि⁽¹⁾त्वा गृहिलिङ्गं ज्ञात्वा ।
 फलवत्तु भविष्यथ श्रेष्ठ⁽²⁾ा
 एषु निदेशितु कारुणिकेन ॥
 प्रव्रजि⁽⁴⁾त्वा गृहिलिङ्गं ज्ञात्वा
 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।
 पुन धर्मसंभाव तुलित्वा⁽⁶⁾
 सर्वफला न फलान च प्राप्तिः⁽⁷⁾ ॥
 अलभन्त फलं तथ प्राप्तिः⁽⁸⁾
 आश्चर्यं पुन जायति तेषां ।
 अहो⁽⁹⁾ एतिकारुणिको नरसिंहे
 सुष्ठुपदेशित युक्तिं विनेनेति [46a] ॥

10

1) Variante *pravrajatha*.

2) Mss. *balavantu*. — འབྲས་ལྷན་

3) = *setthā*.

4) *tvā* ne fait pas position. — *pravrajīyā*, possible mais incertain.

5) Mss. *satya*. འབྲས་ལྷན་ བསམ་ཅན་

6) = *svabhāva*. — ཆོས་ཀྱི་ རང་བཤེན་རྟག་ལ་ གནས་བྱས་ནས་ = *dharma-svabhāvan...*

7) འབྲས་ལྷན་ ཀྱང་ མེད་ འབྲས་ལྷན་ཐོབ་པ་འདྲ་ མེད་ = *sarvaphalāni na santi phala-prāptir api nāsti* — *prāpti* = *pāpti*.

8—9) འོན་ཀྱང་ འབྲས་ལྷན་ ཐོབ་པ་ ཐོབ་འགྱུར་པ་ Soit: *atha phalaprapṛpti-praptāḥ*.

9) Mss. *aho* 'ti°; le tibétain ཀྱི་མེད་ *hā bata* — *ati*° n'est pas traduit.

तथार्थरत्नकूटसूत्रे⁽¹⁾।

- यथा हि दीपो लयने⁽²⁾ चिरस्य
 कृतो हि गेहे पुरुषेण केन चित् ।
 तत्रान्धकारस्य न भोति एवं⁽³⁾
 चिरस्थितो नाकृतो गमिष्ये ॥
 तमोऽन्धकारस्य न शक्तिरस्ति⁽⁴⁾
 कृते प्रदीपे न विगच्छनाय ।
 प्रतीत्य दीपं च विनश्यते तमो
 भयं पि शून्यं न च किं च मन्यति⁽⁵⁾ ॥
 ज्ञानं तथा मार्यं पतीत्य [Tib. 60b] नान्नवे⁽⁷⁾
 घञ्ञानं क्लेशोपचितं विगच्छति ।
 संपेक⁽⁸⁾ तेषां न कदा चि विनश्यते
 ज्ञानस्य क्लेशस्य च नित्यकालं ॥

1) Voir ci-dessus p. 46, n. 1.

2) *layana* = Stätte, Haus, Sitz, «nach den Erklärern und Lexicographen» (P. W.). — *layane* n'est pas traduit dans le tibétain — *cirasya*, après un long temps, ཡུན་རིང་ཡིན་ནས་.

3) *tatra* = རྟེན་པ་.

4) མུན་པ་ མུན་ནག་ལ་ — *mun-nag* = *mun-pa*.

5) Mss. *tama ubhayam*; ci-dessous, 157. 2, *tamobhayam*.

6) རྫོམ་སེམས་ ཅི་ ཡང་ མེད་.

7) = *āryam anāsravam jñānam pratītya*.

8) = འཕྲོགས་པ་.

ज्ञानं न कल्पेति अजानु नो भवेत्¹⁾

ज्ञानं प्रतीत्यैव विनश्यते⁽²⁾ तमो ।

भयं पि अग्राह्यं खपुष्यसंनिभं

ज्ञानं तथाज्ञानु भयं पि शून्यं ॥ इति ॥

किं चान्यत् । इहापमुत्पादो यद्यात्मानमुत्पादयेत् । स उत्पन्नो वा स्वात्मानमुत्पा- 5
दयेदनुत्पन्नो वा । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

अनुत्पन्नोऽप्यमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

अथोत्पन्नो जनयते वाति किं जन्यते पुनः ॥⁽³⁾ १३

यद्यनुत्पन्न उत्पादः स्वात्मानमुत्पादयेत् ।⁽⁴⁾ मुण्डकब्रह्मशिरोमणिर्ग्यात्मानमुत्पा-
दयेत् । अथोत्पन्न उत्पादयेत् । किमुत्पन्नस्यापरेणोत्पादेन प्रयोजनमिति । एवं तावदुत्पाद 10
ग्यात्मानं नोत्पादयति ॥

इदानीं परमपि यथा नोत्पादयति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नं कथं चन ।

उत्पद्यते तथाप्यातं गम्यमानगतगतैः ॥⁽⁵⁾ १४

1—1) ཡེ་ཤེས་ མི་ཤེས་ མེད་པུ་ མི་སེམས་ཀྱང་། = Le *jñāna* ne pense pas :
«que l'*jñāna* n'existe pas!».

2) ཡེ་ཤེས་ བརྟེན་ནས་ མི་ཤེས་ མེད་པར་འགྱུར། = *ajñānaṃ vīnasyati*.

3) གླེ་བ་ འདི་ནི་ མ་གླེས་པས། རང་གི་བདག་ཉིད་ ཇི་ལྟར་ བསྐྱེད། ཅི་སྟེ་ གླེས་
པས་ གྱེད་ཐེད་ན། གླེས་ན་ ཅི་ཞིག་ བསྐྱེད་ཅུ་ཡོད།

4) Même comparaison ad VIII. 4, XX. 8. Les Mss. hésitent entre *muṇḍaka* et *maṇḍūkā*. Le tibétain, ici et VIII. 4, porte : *khapusparat*.

5) གླེས་ རྒྱུ་ མ་གླེས་ གླེ་བཞིན་པ། ཇི་ལྟ་ལྟར་ ཡང་ མི་བསྐྱེད་པ། དེ་ནི་ སོང་
ནང་ མ་སོང་ རྒྱུ་ བསྐྱེད་པས་ རྒྱུ་པར་བཟད་པ་ཡིན། — Mdo XVII des *ni son*...

यदि हि किं चिदुत्पद्येत तदुत्पाद उत्पादयेत् । न तु किं चिदुत्पद्यतेऽथ्वत्रये-
 ऽप्युत्पादासंभवात् । एतच्च गम्यमानगतागतैः प्रागेवोक्तं⁽¹⁾ ॥ तत्र यथा गतं न गम्यते ।
 अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । नाप्यगतं गम्य[46b]ते । अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ।
 नापि गम्यमानं गम्यते [Tib. 61a] गतागतव्यतिरिक्तगम्यमानानुपलम्भादित्युक्तं ॥ एव-
 5 मुत्पद्यमानो भावो नोत्पद्यते । उत्पन्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानाभावात् । उत्पन्नोऽपि
 नोत्पद्यते । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । उत्पन्न इत्युत्पन्नोत्पत्तिक्रिय उच्यते ।
 उत्पद्यत इति वर्तमानक्रियाविष्टः । ततश्चोत्पन्न उत्पद्यत इत्युच्यमाने अतीतवर्तमान-
 योरेककालता स्यात् । अनुत्पन्नोऽपि नोत्पद्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ तस्मा-
 द्दुत्पादः परमुत्पादयतीति न युक्तं ॥

- 10 यत्राह । उत्पद्यमानमेवोत्पद्यते नोत्पन्ने नाप्यनुत्पन्नगतिः ॥ यत्र मन्यसे । उत्प-
 न्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानासंभवान्नोत्पद्यमानमुत्पद्यत इति । एतच्च नास्ति यस्मा-
 द्दिकोत्पत्तिक्रियायुक्तमुत्पद्यमानमिति व्यपदिश्यते । तस्मादुत्पत्तौ सत्यामुत्पत्तिं प्रती-
 त्योत्पद्यमानसिद्धिरुत्पद्यमानमेवोत्पद्यते । तच्चोत्पद्यमानमुत्पाद उत्पादयतीति ॥

उच्यते ।

- 15 उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदे न क्रमते यदा ।
कथमुत्पद्यमानं तु प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते⁽²⁾ ॥ १५

यदुक्तमुत्पत्तिं प्रतीत्योत्पद्यमानं भवति तच्चोत्पद्यत इति । ननु विशेषत एत-
 द्दक्तव्यं स्यात् । अस्त्योत्पत्तिं प्रतीत्येदं नामोत्पद्यमानं भवतीति । न चैवमुच्यते । न हि
 तदुत्पद्यमानं विशेषतो निर्धारयितुं शक्यते इदं तदुत्पद्यमानमिति । अनुत्पन्नज्ञानाभि-

1) Voir ci-dessus, Chapitre II.

2) गदःकेः श्रुः च पदः च । श्रुः सदेन देः असुनः केन सदेन के । देः गुरुः श्रुः च
 सदेन देन के । श्रुः सदेन देन के सदेन सदेन ॥

मिताप्रकृषणतः [Tib. 61b] । ततश्चोत्पद्यमानासंभवादुत्पत्तिक्रियापि नास्तीति । कथ-
मसत्यामुत्पत्तौ तां प्रतीत्योत्पद्यमानं स्यात् । त[47a]स्मादुत्पद्यमानमुत्पद्यते तच्चोत्पाद
उत्पादयतीत्युक्तं ॥

घञाह । घञो बतारुमतीव भवतो दृष्टादृष्टपदार्थनिरूपेतादत्यन्तनास्तिकादि-
भेदि । यो हि नाम भवांस्तथागतप्रवचनव्याख्यानव्याजेन दूषणमात्रकौशलमेवात्मनः 5
प्रकल्पन् परमार्थगदितमिदं प्रत्ययताप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणं परमार्थसत्यं तथागतानां
निरुति ॥ इह भगवता तथागतेन प्रकृतेश्चरस्वभावकालाणुनारायणैमिनिकणादक-
पिलादितीर्थकार्कर्तृवादनिरासेन सर्वभावानां तन्त्रमादर्शितं । यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्याद्यविपरीतं प्रतीत्यस-
मुत्पादं प्रकल्पता ॥ तस्य च त्वया नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नमित्यादिना दूषणं 10
विद्धता तथागतजनन्याः प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातुर्वध एवाचरित इत्यलं⁽¹⁾ भवता सर्वना-
स्तिकेन ब्रूयते⁽²⁾ ॥

उच्यते । नारुं सकलदशबलजननो प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातरं निरुन्मि । भवानेव तु
परमगम्भीरप्रतीत्यसमुत्पादाधिमुक्तिविरुद्धाद्विपरीतं [Tib. 62a] तदर्थमवधार्यास्माकमे-
वाधिलयं करोति । ननु चेदं प्रतीत्येदं भवतीत्येवमभिधानेन भगवता तथागतेन निःस्व- 15
भावमेव सर्वधर्माणां स्पष्टमावेदितं । यस्मात् ।

प्रतीत्य यस्य भवति तत्तच्छास्त्रं स्वभावतः ।

1) D'après le tibétain : °aṇu-nārāyaṇa-ādi-kartṛvāda.

2) Voir ci-dessus 10, 10, 14, 25.

3) Sic Calc. et Camb. — Lacure dans Paris — ཉིད་ རྒྱུ་ བཅུན་པས་ ཆོག་གོ།
= (y) alam tvaṇ sārddham vivādena.

4) La *prajñā* est fréquemment appelée *tathāgatamātr*. Or *pratītyasamut-
pada* = *prajñā*.

5) *adhimukti* = མེས་པ་.

6) *adhilaya*. Variantes *adhiraya*, *adhirepa* — མེས་པ་.

यो हि पदार्थो विद्यमानः स सस्वभावः स्वेनात्मना स्वं स्वभावमनपायिनं वि-
भर्ति । स संबिद्यमानवान्नैवान्ध्यात्किंचिदपेक्षते । नाप्युत्पद्यते । इति कृत्वा सस्वभावभा-
वाभ्युपगमे सति कुतः प्रतीत्यसमुत्पाद् इति भवतैव सस्वभावतां भावानामभ्युपगच्छता
सर्वथा प्रतीत्यसमुत्पाद् एव बाधितो भवति । ततश्च परमधर्मबुद्धदर्शनमपि बाधितं
5 भवति । यः प्रतीत्यसमुत्पाद् पश्यति स धर्मं पश्यति । यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति-
त्यागमात्⁽²⁾ ॥ मया तु यत्प्रतीत्य बीजाख्यं कारणं यद्वत्तद्यङ्गुराख्यं कार्यं तच्चोभयमपि
शास्त्रं स्वभावविरहितं प्रतीत्यसमुत्पन्नं प्रतिपादयता सर्वथा भगवतां त[47 b]थागतानां
प्रतीत्यसमुत्पत्तिमाता द्योतिता भवति । यत एव ।

तस्मादुत्पद्यमानं च शास्त्रमुत्पत्तिरेव च⁽³⁾ ॥ १६

10 इति स्फुटमवसीयतां ॥

अत्राह । यदुक्तं ।

उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदे न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानं तु [Tib. 62 b] प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते ॥ इति

तदपुक्तं यस्मादिदमुत्पद्यमानमित्येव संभवति । तथा हि घटोत्पत्तिं प्रतीत्य घट उत्पद्य-

15 मानो भवति । तं चोत्पद्यमानमुत्पाद् उत्पादयतीत्युच्यते ॥ एतदप्युक्तं । यस्मात् ।

यदि कश्चिदनुत्पन्नो भावः संविद्यते वा चित् ।

उत्पद्येत स किं तस्मिन्भाव उत्पद्यतेऽसति⁽⁴⁾ ॥ १७

1) *paramu* manque dans la version tibétaine.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 2.

3) རྟེན་ཅེས་འགྲུབ་པ་ གང་ ཡིན་པ། རེ་ རེ་ རོ་སྟོན་ཡིན་ རེ། རེ་ལྟེར་ རྟེན་ རྟེན་ རེ། རྟེན་ ཡང་ རེ་ རེ་སྟོན་ ॥

4) གཤམ་ཏེ་ རོང་སྟོན་ མ་རྟེན་པ། འགཤམ་ཏེ་ གང་ན་ ཡོད་ལྟར་ན། རེ་ རེ་ རྟེན་ འགྲུབ་ རོང་སྟོན་ རེ། མེད་ན་ ཅེ་ཞེས་ རྟེན་པར་འགྲུབ་ ॥

यदि कश्चिदनुत्पन्न उत्पादात्पूर्वं घटो नाम वा चित्संविद्येत स उत्पत्तिक्रियां प्रतीयोत्पद्येत । न चेवं कश्चिदुत्पादात्पूर्वं वा चिदस्ति । तस्मिन्नसति घटे किमुत्पद्यते ॥

अथ स्यात् । यद्यप्युत्पादात्पूर्वं घटो नास्ति तथाप्युत्पन्नः सन् घटसंज्ञां प्रति-
 लास्यते । तद्वाचिन्या संज्ञया न दोष इति ॥ एतदप्युक्तं । यदि क्युत्पत्तिक्रिया प्रवर्तते
 तदा वर्तमानाभूतो भावो घटाव्यां प्रतिलभेत । यदा त्वनागतभावासंबन्धेन क्रियाया अप्र- 5
 वृत्तिस्तदा कुतो वर्तमानता ॥ अथैवाश्रयेण क्रिया प्रारभ्येत । तद्वक्तव्यं । योऽसावघटः
 स किं भवितुमर्हति पटं उत नैव किं चित् । यदि पटं उत्पद्यमानः स कथं उत्पन्नः
 [सन्] घटो भविष्यतीति । अथ नैव किं चित् । कथं तदाश्रया क्रिया प्रवर्तते । कथं वा स
 उत्पन्नः सन् घटो भवेदिति सर्वथा भावितं तत्र कल्पनाप्युक्ता । [Tib. 63a] तस्मादुत्पद्य-
 मानमप्युत्पादो नोत्पादयतीति सिद्धं ॥ 10

अपि चेवं न युज्यमानायामप्युत्पद्यमानस्योत्पत्तौ भवतो [पतम]भ्युपेत्योच्यते ।

उत्पद्यमानमुत्पादो यदि चोत्पादपत्यपं ।

उत्पादयेत्तमुत्पाद[48a]मुत्पादः कतमः पुनः ॥ १८

यद्यप्युत्पद्यमानं पदार्थमुत्पाद उत्पादयेन्भवन्मतेन । इदं तु वक्तव्यं । तस्मिन्ना-
 नुत्पत्तिरिति सिद्धं ॥

1) *atha ghaṭa*, Camb. et Calc.; *athāghaṭa*, Paris. — འཇམ་པ་ མ་ཡིན་པ་.

2) Mss. *ghaṭa*. Mais གླུ་ཤུ་.

3) Mss. *katham vā saha ut*° — དེ་ སྐུལ་ནས་.

4) *bhāvitatva*°. — འབྱུང་པར་ འབྱུང་པའི་ རྟོག་པ་. Soit *bhāvitatva*°; voir l. 4.

5) རྩོད་ཀྱི་ འཇམ་པ་ ཁས་སྤངས་ནས་.

6) གཤམ་དེ་ སྐུ་བ་ དེ་ཡིས་ རེ། སྐུ་བ་ཞིན་པ་ རེ། སྐུ་བ་ལྟེན་ན། སྐུ་བ་ དེ་རེ། སྐུ་བ་ལྟ།
 གཤམ་ཞིག་གིས་ རེ། སྐུ་བ་ལྟེན་། — M do XVII omet le dernier pāda.

मुत्पादो कतमोऽपर उत्पादमुत्पादपिष्यतीति ॥ अथ स्यात् 'उत्पादस्यापर उत्पाद उत्पा-
दकः परिकल्प्येत' तदानवस्थादोषप्रसङ्ग इत्याह ।

अन्य उत्पादयत्येने यद्युत्पादोऽनवस्थितिः ।

एतच्चोक्तं ॥ अथ नास्यापर उत्पाद इष्यते । नन्वेवं सति विनोत्पादेनोत्पाद
5 उत्पद्यत इत्येवं प्राप्नोति । ततोत्पादोत्पाद्यानामपि पदार्थानां विनोत्पादेनोत्पत्तिरस्तु
भावत्वाद् उत्पादवदिति प्रतिपादयन्नाह ।

अथानुत्पाद उत्पन्नः सर्वमुत्पद्यते तथा । इति ⁽²⁾ १९

अपि चोत्पाद आत्मानं परांश्चोत्पादयतीत्यत्र पक्षे दूषणमेव न वक्तव्यमधुना-
स्माभिः । यस्मादत्र पक्षे दूषणं ।

10 सतश्च तावदुत्पत्तिरसतश्च न युज्यते ।

न सतश्चासतश्चेति पूर्वमेवो[प]पादितं ⁽³⁾ ॥ २०

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य युज्यते । [इति]

न सत्तासन्न सदसन् धर्मा निर्वर्तते यदा ⁽⁴⁾ ॥

इत्यादिनोत्पादो [Tib. 68b] निषिद्ध एव पूर्व ⁽⁵⁾ ॥ ततश्चैवमुत्पादे निषिद्धे उत्प-
15 द्यमानमुत्पाद उत्पादयति स्वपरात्मानौ चोत्पादयतीत्यस्या कल्पनायाः नास्त्ये-

1) *bhāvatvāt* = རྟོག་པོ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་.

2) གཤམ་ཏེ་སྐྱེ་བ་གནད་ཞིག་གིས། དེ་བསྐྱེད་མཉམ་པ་མེད་པར་འགྱུར། ཅི་ཞེ་སྐྱེ་བ་མེད་སྐྱེ་ན། བཅས་ཅན་དེ་བཞིན་སྐྱེ་བར་འགྱུར། — Mdo XVII *des bskyed*.

3) རེ་ཞིག་ཡོད་ནང་མེད་པ་ནང་། སྐྱེ་བར་རིགས་པ་མ་ཡིན་ཞིང་། ཡོད་མེད་ཉིད་ཀྱང་མ་ཡིན་ཞེས། གོང་དུ་བསྟན་པ་ཉིད་ཡིན་ནོ། — Mdo XVII *skye-bar rig-pa*...

4) Mss. *sadā*.

5) Voir ci-dessus I. 6. 7. (pages 82 et 83).

वावतार इति कुत एतत्प्रसेत्स्यति उत्पाद उत्पद्यते उत्पद्यमानमुत्पद्यते स्वपरात्मानो
चोत्पादयतीति ॥

किं चान्यत् । इक्ष्वापमुत्पादः परिकल्प्यमानो निरुध्यमानस्यानित्यतानुगतस्य
वर्तमानस्य वा भावस्य परिकल्प्यते । अनिरुध्यमानस्य वा अतीतानागतस्यानित्यता-
विरहितस्य । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

5

निरुध्यमानस्योत्पत्तिर्न भावस्योपपद्यते ।

यद्यानिरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ३१

तत्र निरुध्यमानस्य वर्तमानस्य वि[48b]द्यमानत्वाडुत्पादो नोपपद्यते । अनिरुध्य-
मानस्यापि विनाशरहितस्यातीतानागतस्य भावलक्षणविलक्षणस्य खपुष्पस्येव नास्त्यु-
त्पाद इति ॥

10

एवं भावानामुत्पादाभावं प्रतिपाद्यातः परं स्थितिर्विचार्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव भावानामुत्पादस्तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । नानुत्पन्नस्य
स्थितिः संभवतीत्युत्पादभावेन स्थितेर्भावात् । स्थितिरुत्पादभावभाविनी भवति । तस्मा-
डुत्पादोऽप्यस्ति⁽²⁾ तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । इह यत्रास्ति न तद्भावभाविधर्मसद्भावस्तद्यथा
गगनकुसुमसौरभ्यस्येति ॥ उच्यते । स्याडुत्पादो यदि तद्भावभाविनी स्थितिरेव स्यात् 15
[Tib 64a] । [न त्वस्ति । तदेवं ।

1) རྟོག་པོ་ འགག་པའི་ཉིད་ལ་ རི། རྩེ་པ་ འཐད་པར་ མི་འགྱུར་རོ། གང་ཞིག་
འགག་པའི་མ་ཡིན་པ། རེ་ནི་ རྟོག་པོར་ མི་ འཐད་རོ།

2) Mss. *utpādo 'py asthitābhāva°*. ཡང་ ཡོད་རོ། རེ་ ཡོད་ན་ ཡོད་པའི་
ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་རོ། = ... *py asti | tasmin sati sataḥ dharmasya sattvāt*.

3—8) Mss. *sthitir eva syāt, yasmān na sthitāsthitav°*. — Nous restau-
rons le texte d'après la version tibétaine. མ་ཡིན་ཏེ། འདི་ལྟར། རྟོག་པོ་ གནས་པ་

न स्थितभावस्तिष्ठत्यस्थितभावो न तिष्ठति ।

न तिष्ठति तिष्ठमानः कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ॥ २२

तत्र स्थितं न तिष्ठति तत्र स्थितिक्रियानिरोधात् । अस्थितभावोऽपि न तिष्ठति स्थि-
तिरुक्तत्वात् । तिष्ठमानमपि न तिष्ठति स्थितिद्वयप्रसङ्गात्^{१)} स्थितास्थितव्यतिरिक्तं-
४ तिष्ठमानाभावाच्च ॥ अथ च ।

कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ।

इहोत्पादप्रतिषेधात्को ऽसावनुत्पन्नः पदार्थो यस्तिष्ठेदिति सर्वथा नास्ति स्थि-
तिः ॥

अपि चेयं स्थितिर्निरुध्यमानस्य भावस्य स्यात् । अनिरुध्यमानस्य वा । उभयथा
10 च न पुण्यत इति प्रातपादयन्नाह ।

स्थितिर्निरुध्यमानस्य न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरुध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ २३

निरुध्यमानस्य निरोधाभिमुखस्य तावद्भावस्य विरोधिनी स्थितिर्न संभवति ।
यश्चाप्यनिरुध्यमानः स भाव एव न भवति । कुतस्तस्य स्थितिर्भविष्यति ॥

मि' गङ्गा'ने । दद'स'सो' मि'गङ्गा' गङ्गा'स' मि' । गङ्गा'स'दे'ग'स' य'द' मि' गङ्गा'ने ।
म'भ्र'स' ग'द'दे'ग' गङ्गा'स'स'द'स' । ।दे'स' गङ्गा'स' दे' मि'गङ्गा'स' भ्र' । दे'स'
गङ्गा'स'दे'स'स' द'ग'ग'स'दे'स'स'दे'स'स' । दद'स'सो' मि'गङ्गा'स' य'द' गङ्गा'स' म'
यि'ने' गङ्गा'स' द'द' स'स'दे'स'स' । गङ्गा'स'दे'ग'स' य'द' मि'गङ्गा'ने । गङ्गा'स'
ग'दे'स'स' स'स'स'द'स'स'दे'स'स' द'द' ।

1) दद'स'सो' द'ग'ग'स'दे'ग'दे'स'स' दे' । गङ्गा'स'स' द'स'स'स' मि'द'स'स' । ग'द'
दे'ग' द'ग'ग'स'दे'ग'म'यि'स' । दे'दे' दद'स'स'स' मि'द'स'स' ।

अपि च ज्ञरसा मरणेन च सर्व एव भावाः क्षणमपि न त्यज्यन्ते । यदा चैतदेवं तदा
ज्ञरामरणविरोधिन्याः स्थितेर्भावेषु प्रवृत्त्यवकाश एव नास्ति । इति प्रतिपाद्यमाह ।

ज्ञरामरणार्थेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठति कतमे भावा ये ज्ञरामरणं विना ॥ ⁽¹⁾ [Tib. 64b] २४

के हि नाम ज्ञरा[49a]मरणरहिता भावा येषां स्थितिः स्यात् । तस्मान्नास्त्येव ५
स्थितिरित्यभिप्रायः ॥

अपि चास्याः स्थितेरन्या वा स्थितिः स्थित्यर्थं परिकल्प्येत । स्वयं वा स्वात्मानं
स्थापयेत् । उभयथा च न पुञ्यते इत्याह ।

स्थित्यान्यथा स्थितेः स्थानं तथैव च न पुञ्यते ।

उत्पादस्य यथोत्पादो नात्माना न परात्माना ॥ ⁽²⁾ २५

10

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

इत्यादिना⁽³⁾ यथोत्पाद आत्मानं न जनयति इत्युक्तमेवं स्थितिरपि नात्मानं स्थापयति
इति वक्तव्यं ।

[अ]स्थिता स्थितिरिषा चेत⁽⁴⁾स्वात्मानं स्थापयेत्कथं ।

स्थिता चेतस्थापयत्येषा स्थितायां स्थाप्यतेऽथ किं⁽⁵⁾ ॥

15

इति योग्यं । यथा च ।

1) Cité ad XXI. 4.—*རྟོག་པོ་ བམས་ཅན་ རྩམ་གྱིན་ཏུ། ཀ་ རང་ འཆི་བའི་ ཆོས་*
ཡིན་ན། ཀང་རག་ ཀ་ རང་ འཆི་མེད་པར། ཀན་ས་པའི་ རྟོག་པོ་ ཀང་ཞིག་ ཡིན།

2) *ཀན་ས་པ་ ཀན་ས་པ་ཀན་ན་ རང་ ཞི། དེ་ཉིད་ཀྱིས་ གུང་ ཀན་ས་ མི་ཤི་གས། རི་*
ཀླར་ གྱེ་པ་ རང་ རང་ ཞི། ཀན་ན་ཀྱིས་ བསྐྱེད་པ་ མ་ཡིན་ བཞིན། — Variante *ji-lhar*
skye-bar (?).

3) Voir VII. 13.

4) Msa. *esā tu*.

5) Symétrique à VII. 13.

अन्य उत्पादयत्येनं यद्युत्पादेभ्यनवस्थितिः⁽¹⁾

इत्युत्पादे व्याख्यातमेवं स्थितावपि व्याख्येये ।

अथान्या स्थापयत्येनां स्थितिर्यश्चनवस्थितिः ॥ इति ॥

एवं स्थितिरपि न युक्ता ॥

5 अत एवोक्तं भगवता ।

अस्थिता हि इमे धर्माः स्थितिश्चैषां न विद्यते ।

अस्थितिः स्थितिशब्देन⁽²⁾ स्वभावेन [न] विद्यते ॥⁽³⁾

न स्थितिर्नापि चो⁽⁴⁾ ज्ञातिर्लोकनाथेन देशिता ।

लोकनाथं विदित्वैवं समार्थं तेन ज्ञानया ॥

10 उक्तं चार्पसचर्यगाथासु ।⁽⁵⁾

आकाशनिश्चित समाहृत आपखन्धो⁽⁶⁾

तन्निश्चिता इय मही पृथिवी [Tib. 65a] जगच्च⁽⁸⁾ ।

1) Voir VII. 19.

2) गङ्गस्य मेरुं गङ्गस्य मरिचस्य चर्द्धं गुरुं । *asthitiḥ sthitiśabdēna ucyamā-*
nāpi....

3) D'après le tibétain *na labhyate*.

4) *co = ca + u = cu* de la *māgadhi* d'Açoka.

5) Mss. *uktam cāryasacaryagāthāsu*. — *འདྲགས་པ་སྤྱད་པ་ ཆེགས་སྤྱད་པ་*
ལས་ = *āryasamgītīgāthāsu* ? — *ཡང་རྒྱ་པར་* *སྤྱད་པ་* = *saṃgīti*, As. Res. XX.
462]. — *sdud-pa = saṃcaya, samucchraya, saṃhāra, saṃgraha*.

Sur la vieille conception cosmologique visée dans notre stance, voir Mi-
linda, p. 60 *ad fin.* (Rhys Davids, I. 106 signale *Mahāparinibbānas. III. 13*)
Burnouf, Intr. 448 (traduisant *Abhidh. k. v., Soc. As., fol. 13a*), et la citation
de Çamkara ad II. 2. 24.

Mètre *Vasantatilakā*.

6) Mss. *āpaskandho*.

7) Mss. *bahiniṣṭitā*.

8) Le tibétain ne traduit que ces deux premiers pādas: *མཁའ་ལ་ རྩེ*

सञ्ज्ञान कर्मउपभोगनिदानमेवं

आकाशयानु कृतचित्तम एतमर्थं⁽¹⁾ ॥

यावत्⁽²⁾

स्थानम्मथानु अयु थानु विनेन उक्तो । इति विस्तरः ॥

अत्राह 'विद्येते एव स्थित्युत्पादौ तत्सङ्चारिधर्मसद्भावात् । इकोत्पादस्थिति- 5
लक्षणसङ्चारिणी संस्कृतानामनित्यतास्ति । तस्मात्स्थित्युत्पादावपि स्त [49b]
इति ॥ उच्यते । स्यातां स्थित्युत्पादौ यद्यनित्यतैव स्यात् । न त्वस्ति । कथमिति ।
यस्मात्'

निरुध्यते नानिरुद्धं न निरुद्धं निरुध्यते ।

⁽³⁾ तिथापि निरुध्यमानं किमन्नातं निरुध्यते ॥ २६ .

10

यद्यनित्यतेति का चित्स्यात् । सा निरुद्धस्य भावस्यानिरुद्धस्य वा निरुध्यमानस्य
वा स्यात् । तत्र निरुद्धं निरुध्यत इति न युक्तं । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । अनिरु-
द्धमपि न युक्तं । निरोधविरहितत्वात् । यदनिरुद्धमेव तत्कथं निरुध्यत इति परस्पर-
विरोधाच्च⁽³⁾ । तथा[पि] निरुध्यमानं । न निरुध्यत इत्यनेन संबन्धः । निरुध्यमानमपि न

གཏོན་ རེ་ལ་ ལུ་ཡི་ ལུ་མོ་ བཏོན། རེ་ལ་ ས་ཆོན་ འདི་ བཏོན་ རེ་ལ་ འགྲོ་བ་ བཏོན།
ནེ་ས་བྱ་བ་ནས་ — et passe à la ligne qui suit *yāvat* (ci-dessous 167. 4).

1) Mss. *evamākāṣṭhānu kṛtacittama etam artha, et kṛta, kṛtṭeṣa*.

2) Mss. *yāvad asthānu ayu sthāna* . — Tib. གནས་མེད་ གནས་ཡིན་ འདི་
ནི་ ལུ་ལ་བས་ གནས་པར་ གསུངས་ ཞེས་བྱ་བའི་ བར་རུ་ ... *asthānam sthānabhū-*
taṃ (?) *idam jīnena sthānam uktam iti yāvat*.

3) La lacune n'est pas indiquée dans les Mss.; nous restaurons le texte
d'après le tibétain. འགགས་པ་ འགག་པར་ མི་ འགྱུར་ནི། མ་འགགས་པ་ ཡང་ འགག་
མི་ འགྱུར། འགག་བཞེད་པ་ ཡང་ རེ་བཞེད་ མིན། མ་སྟེས་ གང་ནིག་ འགག་པར་

निरुध्यते निरुध्यमानभावात् । निरोधद्वयप्रसङ्गाच्च । यतश्चैवं त्रिष्वपि कालेषु निरो-
धासंभवः तस्मान्नास्त्येव निरोध इति । कुतस्तत्सकृद्यारिस्थित्युत्पादसंभवः स्यात् ॥
अपि च प्रागुत्पादप्रतिषेधाद् [Tib. 65 b] संभव एव निरोधस्येत्याहुः ।

किमत्रातं निरुध्यते ॥ इति ॥

5 अपि चायं निरोधः स्थितस्य वा भावस्य स्यादस्थितस्य वा । उभयथा च न युज्यते
इत्याहुः ।

स्थितस्य तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

स्थितस्य निरोधविरुद्धस्य नास्ति निरोधः ।

नास्थितस्यापि भावस्य निरोध उपपद्यते । ⁽²⁾ २७

10 अस्थितस्याभावस्याविद्यमानस्य निरोधो नास्ति । इति सर्वथा नास्ति निरोधः ॥

किं चान्यत् । इह यदि निरोधः स्यात् । स तथैवावस्थया तस्या एवावस्थायाः
स्यादन्यया वान्यस्या अवस्थायाः स्यात् । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाहुः ।

འགྲུར། །གལ་ནེ་ མི་རྟག་པ་ ཞེས་བྱ་བ་ འགལ་ཞིག་ ཡོད་ན་ནི། དེ་ རངོས་སོ་ འགགས་
པ་ འམ་ མ་འགགས་པ་ འམ། འགགས་པ་ཞིན་པ་ ཞིག་ལ་ འགྱུར་བ་ ཞིག་ན། །དེ་ལ་
འགགས་པ་ འགག་གོ་ ཞེས་བྱ་བ་ ཅི་ མི་རྩལ་སྟེ། འདས་པ་ རྟེན་ རྟུང་བ་ གཉིས་
འགལ་བའི་བྱུང་རོ། །མ་འགགས་པ་ལ་ ཡང་ མི་རྟག་པ་ནེ། འགག་པ་ རྟེན་ བྲལ་བའི་
བྱུང་ རྟེན་ གང་ཞིག་ མ་འགགས་པ་ ཅི་ རྟུང་ འགག་པར་འགྱུར་ ཞེས་ བཞུགས་
འགལ་བའི་བྱུང་རོ། །

(a) Mdo XVII: བགགས་པར་.

1) Ms. *nirodhani*^o.

2) རེ་ཞིག་ རངོས་སོ་ གནས་པ་ལ། འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྱུར་རོ། རྟེན་
སོ་ མི་གནས་པ་ལ་ ཡང་ འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྱུར་རོ། །

स्वभावादप्रच्युतस्य भावस्य निरोधो न युक्तो ' यस्मात् ।

एकत्वे न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते ⁽¹⁾ ॥ ३०

निरोधो हि नामाभावः । स यस्य भवति स नैव भवति ' ततश्च सतो भावस्य निरोध इति ब्रुवता भावाभावयोरैकाधिकरणात्तदभ्युपगता भवति ॥ एकत्वे सत्युभयं न युज्यते । यदि तदानीं भावः स्यात् ' तदा निरोधेनाभावेनावेशाद्वा ⁽²⁾ व्यपदेशो [J] युक्तः । अथभावः ' सोऽयस्य न युज्यते जावविरोधिना ⁽³⁾ भावत्रयेणाविपोगात् ॥ [Tib. 66b] तस्मादेकत्वे सति भावाभावयोः स पदार्था नैव भावो नाप्यभाव इति युज्यते ॥ अथ वा परस्परविरुद्धत्वादात्मिकान्धकारवदेकत्वे सति न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते ॥ एवं तावत्सतो भावस्य निरोधो न युक्तः ॥

10 इदानीं ' असतोऽपि न भावस्य निरोध उपपद्यते ।

अविद्यमानस्य भावस्य न विनाशोऽस्ति वन्द्यातनपस्येवाविद्यमानत्वात् । अत एवाह ' न द्वितीयस्य शिरसः केदं विद्यते यथा ⁽⁴⁾ ॥ ३१

1) རེ་ཞིག་ རོང་མ་པོ་ ཡོད་པ་ལ། འགག་པ་ འཕད་པར་ མི་འགྱུར་རོ། གཞིག་
ཉིད་ནི་ནི་ རོང་མ་པོ་ རང་། རོང་མ་པོ་མེད་པ་ འཕད་པ་མེད།

Ce sūtra nous donne l'axiome essentiel de la philosophie des Mādhyamikas. Si quelque chose existait, être ou illusion, ce quelque chose demeurerait. Du *kṣaṇikatva*, ou momentanéité, découle logiquement la *śūnyatā*, ou vacuité: on n'est pas plus Vedāntin.

2) Mss. *āveṣṇabhāvyapadeṣo yuktah*. — རེ་ཞི་ཆེ་ འགག་པ་ རོང་མ་པོ་མེད་པས་
མེད་པའི་གྱུར། རོང་མ་པོར་ བསྐྱད་པ་ མི་ རིགས་སོ།

3) Mss. *°virodhino* — « parce qu'il n'est pas disjoint de la qualité existence, laquelle est contradictoire à la non-existence ».

4) རོང་མ་པོ་ མེད་པར་གྱུར་པ་ལའང་། འགག་པ་ འཕད་པར་མི་འགྱུར་རོ། མགོ་
གཉིས་པ་ལ་ རི་ལྟར་ནི། འཕད་ཏུ་ མེད་པ་ རེ་བཞིན་ནི།

प्रसि[50b]द्धासन्नस्यैव नराणां द्वितीयस्य शिरसो दृष्टान्तत्वेनोपादानात्परिपूर्णा-
तानिर्देशः सेति⁽²⁾ नोपात्तं ॥ तदेवमसतो भावस्य निरोधो न संभवति सतोऽपि न । यश्चो-
भयवापि न संभवति स केनात्मना स्थितः । नास्त्येव निरोध इति प्रतीयतां ॥

किं चान्यत् । यदि निरोधो नाम भावानां निरोधक⁽³⁾ इति कल्प्यते तस्येदानीं
किमन्यो निरोध इष्यते उत न । यदीष्यते तन्न पुष्यते ।

5

न स्वात्मना निरोधोऽस्ति निरोधो न परात्मना ।

कथं पुनर्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

उत्पादस्य यद्योत्पादो नात्मना न परात्मना ॥ ३२

तत्र यथा ।

अनुत्पन्नोऽप्यमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

10

इत्यादिनोत्पादः स्वात्मानं नोत्पादयति⁽⁵⁾ [Tib. 67a] । एवं निरोधोऽपि स्वात्मानं
न निरोधयति । कथमिति । उच्यते ।

अनिरुद्धो निरोधोऽप्यं स्वात्मानं नाशयेत्कथं ।

अथ नष्टो नाशयति नष्टे किं नाशयते पुनः ॥

1) *narāṇām* manque dans la version tibétaine.

2) Sic Mss. *seti*. — སེའི་མེད་པོ་མ་ ཚང་བ་ཉིད་ཀྱི་ འགྲུལ་པས་ མེད་པ་ གེ་
བར་མ་བཞོན་དོ་ དེའི་ཕྱིར། = *drṣṭāntatvenopādānān nirdeṣāparipūrnatvān nāstīti*
nopūṭtam tasmāt | evam.... — Comme chacun sait que cette seconde tête n'existe
pas, l'auteur ne dit pas que cette tête n'existe pas et la phrase peut rester incom-
plète.

3) *nirodhaka* n'est donné dans les Lexx. qu'en composition.

4) འགག་པ་ རང་གི་བདག་ཉིད་ཀྱིས། ཡོད་མེད་ འགག་པ་ གཞན་གྱིས་ མེད།
ཇི་ལྟར་ཞུ་བ་ རང་ རེ། གཞན་གྱིས་ བཞུད་པ་ མ་ཡིན་ བཞིན། — Mdo XVII
kyag-par ran-gi...

5) Voir ci-dessus VII. 13 (p. 157 l. 7).

इति स[म]मुत्पादेन वक्तव्यं । एवं च स्वात्मना न निरोधोऽस्ति ॥ निरोध इदानीं परात्मनापि नास्ति । कथं । तत्र यथोत्पादे गदितमन्य उत्पाद⁽¹⁾यत्येनमित्याश्वेवं निरोधेऽपि वक्तव्यं ।

अन्यो विनाशयत्येनं नाशो यम्यनवस्थितिः ।

5 अथाविनाशो नष्टेऽप्यं सर्वं नश्यतु ते तथा⁽²⁾ ॥

इति । तदेवं परात्मनापि निरोधो न संभवतीति नास्ति निरोधस्य निरोधः ॥

अथ मन्यसे नास्त्येव निरोधस्य निरोध इति तदपुक्तं । यदि हि निरोधस्य निरोधो न स्यात्तदा निरोधरुक्तिवत्संस्कृतलक्षणमवकीयते । तदेवं यदि विनाशस्य विनाशः परिकल्प्यते तथापि न युक्तो विनाशः । अथ न परिकल्प्यते तथापि न युक्त 10 इति । कथं विदानीं विनाशो यो[51a]ह्यते परस्य ॥ अथ स्यात्तद्याप्येवमेव विचारे सति विनाशो [भवतो ऽपि] न युज्यते । ततो [य] उभयोर्दिषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति⁽⁴⁾ ॥

उच्यते । नैवेदं चोद्यं ममापतति । किं कार्णं । ये स्वात्मना निःस्वभावा भावास्ते च निःस्वभावा एव सन्तो [Tib. 67 b] बालानामिदं सत्याभिनिवेशिनां व्यवहारपथमुपयाति 15 अविचारप्रसिद्धेनैव न्यायेनेति तेषु नास्ति यथोदितविचारवतारोऽस्माकं । मायास्यप्रगन्धर्वनगरादिवत्तु लौकिकाः पदार्थाः निरूपयत्तिका एव सन्तः सर्वलोकस्याविद्यातिमिरो-

1) Voir ci-dessus VII. 19 (p. 162 l. 3).

2) Les deux stances, correspondant à VII. 13. 19, ne figurent pas dans le recueil des Kārikas (Mdo XVII).

3) Sic Cambr.; Paris et Calc. *parasparam* — Tib. སྤྱུང་པ་ལྟར་ཤི་.

4) Le même nyāya est cité plus haut p. 34, n. 1.

5) Manque dans le tibétain.

6) Mss. *yasmān mamā niḥsvabhāvā*.

7) འདི་ བདེན་པར་ མཛོད་པར་ཞེས་པ་

अथ स्यात् । विनाशो हि नामाभावो । यश्चाभावः किं त[51b]स्य हेतुना कर्तव्यं ।
अतो निर्हेतुको विनाश इति ॥ ननु च भावेऽपि हेतुभावप्रसङ्गो भवति । भावो हि नाम
विद्यमानो । यश्च विद्यमानस्तस्यैव⁽⁹⁾ [किं] हेतुना प्रयोजनं । न हि ज्ञातं पुनरपि जन्यते ।
तस्मात्सर्वत्रैव हेतुभावप्रसङ्गादयुक्तमेतत् ॥

- 5 अथि च । यद्योत्पादः सहेतुकः पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् । एवं विनाशोऽपो-
ष्यतां । विनाशो हि न सर्वदा भवति । उत्पादात्पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् ॥ यच्चोच्यते
यश्चाभावस्तस्य किं हेतुना कर्तव्यमिति तदयुक्तं । यस्मान्न वयं विनाशस्य हेतुना किं
चित्क्रियमानमिच्छामः । किं तर्हि विनाश एव क्रियत इति वर्णयामः ॥ नन्वेवं सति
क्रियमानत्वादिनाशोऽपि भावः प्राप्नोतीति चेदिष्यत एवैतत् । विनाशो हि स्ववृत्तापेक्ष-
10 या भावो । ब्रूपादिधर्मनिवृत्तिस्वभावत्वात् न भावः ॥ अथि च मरणमपि द्विविधकार्यप्रत्यु-
पस्थानं संस्कारविध्वंसनं च करोति । अपरिज्ञानानुपच्छेदं [.] [Tib. 68b]
चेत्यागमात्⁽⁴⁾ । कथं न सहेतुको विनाशः ॥ अथि च कल्पिताभावभावतत्तत्पायाश्च शून्य-

1) Mss. *bhāvato bhāvo* — འཕྲུལ་པོ་ལ་ ཡང་ རྒྱུ་མེད་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར་བ་ མ་
ཡིན་ནམ།

2) Mss. *tasya ca hetunā*.. ཡོད་པ་ གང་ ཡིན་པ་ རེ་ལ་ རེ་ རྒྱུ་ རགོས་པ་ རེ་
ཞེས་ ཡོད་ནེ།

3) Mss. *°prasāṅgādayayuktam*.

4) Mss. *vividhakāryapratyupasthānas°..... aparījñātānupacchedam* or;
Calc. *°jñānupaccheda*, Paris *°jñānuparichadam* ca. — གཞན་ཡང་ འཕྲོ་བ་ ཡང་
བྱ་བ་ གཉིས་སྒྲུ་ ཉེ་བར་གནས་པ་ ཡིན་ནེ། འདྲ་བྱེད་ འཇིག་པར་ ཡང་ བྱེད་པ་ རང་།
ཡོངས་སྒྲུ་མེ་མིས་པ་ རྒྱུ་མེ་འཆད་པའི་ རྒྱུ་ ཡང་ འབྱེད་ པའི་ ཞེས་བྱ་བའི་ ལུང་..... —
འབྱེད་པ་ = to remove = to emit, to exhibit. — Je comprends: ... et détruit
[ou manifeste] l'ignorance qui est la cause de la non-interruption de la série
(*aparījñāna-n saṃtānānucchedahetum api nirākaroti* ou *āviṣkaroti* ou *ākṣipati*).

तायाः परेण भावद्वयतामभ्युपगच्छता कथमभावस्य भावत्वं नाभ्युपगतं भवति । भावत्वाच्च
कथमसंस्कृतत्वं शून्यतायाः स्यात् । अतः सर्वगभ्युपेतं विकीयते भवता ॥

अत एव वक्ष्यति ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथं ।

न संस्कृतं हि निर्वाणं भावभावौ च संस्कृतौ⁽¹⁾ ॥

5

इत्यलं प्रसङ्गेन प्रवृत्तमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । पद्युत्पादस्थितिभङ्गाः संस्कृतस्य निषिद्धाः । तथापि संस्कृतमस्ति विशेष-
प्रलक्षणमुक्तं । तथा हि काठिण्यादि[52a]कं [सास्नादिकं]⁽³⁾ च तस्य विशेषलक्षणमुप-

Il est certain que l'*aparijñāna* s'oppose à l'interruption du *saṃtāna* (कुर्वे), on du moi : si la mort détruit l'ignorance, ou la manifeste en transportant le *vijñāna* ignorant et souillé (*saṃkliṣṭa*) dans une vie nouvelle, c'est une autre affaire. —
འཕྲིན་པ་ dans le sens de *karoti* ferait double emploi avec རྩེད་པ་.

Voir diverses listes de *marāṇas*, Añg. N. I^o, p. 111, *saṃmutimarāṇa*, *khaṇika*^o, *samuccheda*^o; Vis.-m. (J. P. T. S. 1893), p. 100, *samuccheda*^o, *khaṇika*^o, *saṃmuti*^o, *kāla*^o, *akāla*^o; p. 137, *saṃkhatalakkhana*, *ekabhavapariyāpannañjīvitin-*
driyuprabandhaviccheda.

Cette dernière mort correspond évidemment à «ce qu'on appelle la mort» (*saṃmutimarāṇa*), dans laquelle on distingue le *kāla*^o et l'*akālamarāṇa*. En tant que *saṃkhatalakkhana*, la mort est dite *khaṇikamarāṇa* : c'est le *kṣaṇabhāga*. Reste le *samucchedamarāṇa*; ne serait-ce pas l'interruption définitive de la série, le *nirvāṇa* entravé par l'*aparijñāna*?

5) Mss. *kalpitābhāvābhāva*. བརྟགས་པའི་ རྣམས་པོ་མེད་པའི་ རྣམས་པོའི་ མཆོད་
ཉིན་ལྟ་ རྟོང་པ་ཉིད་.

1) = XXV. 13. — Variante *asamskṛtam ca* = འདུས་མ་བྱས་. — *na sam-*
skṛtam serait, ce semble, traduit འདུས་བྱས་མེད་.

2) Mss. *lakṣaṇam ayuktam* མཆོད་ཉིད་ རྟོན་ ལྟ་པ་. — Ci-dessous *viçe-*
ṣaṇa^o.

3) Le tibétain ajoute ལྷོག་ཤར་ལ་སོགས་པ་.

दिश्यते । तस्मात्संस्कृतस्य सद्भावात्तल्लक्षणमप्यस्तीति ॥ उच्यते । स्यादेवं यदि संस्कृतमेव वस्तु स्यात् । कुतो । यस्मात् ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धिर्नास्ति संस्कृतं ।

यदा यद्येतेन न्यायेनोत्पादस्थितिभङ्गा एव निषिद्धाः । तदा कुतः संस्कृतं वस्तु
5 तद्विशेषणलक्षणमप्यस्तीति ॥

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतं तत्प्रतिपत्तासंस्कृतसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यद्यसंस्कृतमेव स्यात् । यस्मात् । [Tib. 69a]

संस्कृतस्याप्रसिद्धौ च कथं सेतस्यत्यसंस्कृतं⁽¹⁾ ॥ ३३

अत्रैके आकाशाप्रतिसंख्याननिरोधनिर्वाणान्यसंस्कृतानोति कल्पयन्ति । अपरे
10 शून्यतां⁽³⁾ तद्यतोत्पत्तिलक्षणमसंस्कृतां परिकल्पयन्ति । तदेतत्सर्वं संस्कृतस्याप्रसिद्धौ सत्यां नास्त्येवेति स्पष्टमादर्शितं ॥

1) ལྷོ་རྩ་ལ་ནས་རྩ་འཛིན་པ་དག། མ་གྲུབ་ཀྱི་ན་འདུས་ཀྱིས་མེད།
འདུས་ཀྱིས་རྩ་ལ་ལྷོ་མ་གྲུབ་ན། འདུས་མ་ཀྱིས་ནི་རྩ་ལྷོ་མ་གྲུབ།

2) *nirvāṇa* = *pratisaṃkhyānirodha*. — Voir Album Kern, Les trois *asamskṛtas*, p. 111.

3) *tatha* = vrai, voir Sam. N., V. 430: *cattārīmāṇi tathāni avatathom ananīnathāni*. . . (voir ci-dessus p. 41, n. 4); d'où *tathatā* = vérité, réalité. — Pour la doctrine dont parle notre auteur, voir Kathāv. XIX. 5. *sabbadhammānaṃ tathatā asamkhatā ti?* (Dans l'article Schools of Buddhist Belief, Rhys Davids, J. R. A. S. 1892, p. 33 du tiré à part, on lit: *sarvadharmaṭṭhatā*. . .). Les Uttarapathakas répondent. «Oui, tous les *dharma*s dans leur réalité sont *asamskṛtas*, — parce qu'ils n'ont pas de réalité». La doctrine officielle: *yesaṃ rūpādīnaṃ . . . rūpādisabhāvatā*, (*tesaṃ saṃkhatā tathatā nāma*. Un Mādhyamika répondrait: «Si la forme etc. avait pour *svabhāva* la forme etc., ce *svabhāva* serait *samskṛta*; mais. . .». — La *tathatā* du *loka*, des *skandhas*, des *dharma*s est le vide. C'est aussi ce qu'on veut dire quand on dit que les *mahābhūtas* reposent en dernière analyse sur l'*ākāśa*, car *asamskṛtatvād bhagavann ākāśasya nākaṃ kēna cit sthāpitam* (Prajñāp. 273. 18). — *bhūtatahatā* = *śūnyatā*.

ग्रन्थात् । यद्युत्पादस्थितिभङ्गा न सत्तीत्यवधारितं यत्तर्हीदमनावरणज्ञानिना
मुनिना संस्कृतस्य भिन्नव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते व्योऽपि स्थित्यन्याया]त्वमपि इत्यु-
दाहृतं तत्कार्यं वेदितव्यमिति ॥ उच्यते ।

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतं ॥ ३४

5

यथा मायादयः स्वभावानुत्पन्ना⁽⁴⁾ अविद्यमाना] मायादिशब्दवाच्या मायादिविज्ञा-
नगम्याश्च लोकस्य । एवमेतेऽपि लोकप्रसिद्धिमात्रेणोत्पादा⁽⁶⁾यः स्वभावानाविद्यमाना⁽⁷⁾
अपि भगवता तथाविधविनेयज्ञानानुपकृच्छिनीषुणा निर्दिष्टा इति ।

अत एवोक्तं⁽⁹⁾ ।

1) *anāvaraṇajñānin*. — La Bodhi consiste dans la délivrance (*prahāṇa*) du double *āvaraṇa*, *kleśa*², *jñeyāvaraṇa*. La connaissance qui en résulte est respectivement *nirmala* (= *akliṣṭa*) et *anāvaraṇa*. (*Bodhisattvabhūmi*, I. vii).

2) Voir ci-dessus p. 145, n. 1.

3) མེལ་མ་ རེ་བཞེན་ ལྷུ་མ་ བཞེན། དེ་བཞེན་གྱིས་ རེ་བཞེན་རུ། དེ་བཞེན་
བསྐྱེད་ ཅང་ དེ་བཞེན་ གནས། དེ་བཞེན་རུ་ བེ་ འཛིག་པ་ གསུངས། — Mdo XVII
kye (= *janma*) au lieu de *bskyed* (*utpāda*).

4) མ་ལྷུ་མ་པ་ ཡིན་པ་ = *anutpannāḥ santaḥ*; voir ci-dessous n. 7.

5) = doivent être appelées *māyā*, etc., sont connues par des connaissances qui sont *māyā*, etc.

6) = ལྷུ་པ་; voir ci-dessus n. 3.

7) ཡིན་པ་ མ་ཡིན་པ་.

8) *jana* manque dans le tibétain.

9) *Samādhirājasūtre*. — La deuxième stance = p. 29, 20-21 (Édition de la B. T. S.); la troisième = 29, 8-9.

त्वक्स्त्रायुर्मासास्थिसमुच्छ्रये च
उत्पाद्य संज्ञां मम पत्निरेषा⁽¹⁾ ।
मूढा हि बाला जनयति रागं
स्त्रियो न जानति यथैव माया⁽²⁾ ॥

यथा कुमारी मुपिनास्ति⁽³⁾ स्मिन्
सा पुत्र ज्ञा[52 b]तं च मृतं च पश्यति ।
ज्ञातेऽतितुष्टा मृति दौर्मनस्थिता⁽⁴⁾ [Tib. 69 b]
तद्योपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

यथैव गन्धर्वपुरं मरुचिका
यथैव माया मुपिनं यथैव ।
स्वभावशून्या⁽⁵⁾ तु निमित्तभावना
तद्योपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

10

तथा ।

1) Mss. *mama pattir eṣām*. . . ལུས་འདུས་ལ་ འདི་དག་གི། ལུང་མ་ ཡིད་
སྒྲུལ་འདུ་ཤེས་ བསྐྱེད་དུས་ ཅེ། *chun-ma* = épouse. — Je ne comprends pas la lec-
ture *hdi-dag-gi* = *eṣām*. — Ex conject. འདི་ བདག་གི། = *sā mama patnir iti*
sañjñām utpādyā.

2) «...et ne comprennent pas que les femmes ne sont qu'illusion». — La
sattvasañjñā est le principe du *rāga*. — Voir ci-dessus p. 52, 6, Aug. N. IV. 57,
Çikṣās. 245. 6.

3) མི་ལམ་ན་

4) མི་དག་འ་ — Mss. *°sthitā*, *°syitā*; B. T. S. *°syitā*.

5) Sic Mss. et B. T. S. — མཚན་མ་ སྒྲུལ་པ་ རི་བོ་ཉིད་ཀྱིས་ ལྟོང་།

संस्कृत⁽¹⁾संस्कृतसर्वविविक्ता
 नास्ति विकल्पन तेषमृषीणां ।
 सर्वगतीषु असंस्कृतप्राप्ता
 दृष्टिगतेऽपि सदैव विविक्ता ॥

नित्यमरक्त षडुष्ट समूहाः

5

तस्य⁽²⁾ सभावसमाकृतचित्ता⁽³⁾ ।

एष समाधिबलो बलवत्तो

यो इमु ज्ञानति शून्यकथमां ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कृतपरोक्षे

नाम सप्तमं प्रकरणं ॥

10

1) Mss. *samskṛtāsamskṛtadharmav*°. — འདུལ་ཤུལ་ འདུལ་མ་ཤུལ་ ཀུན་
 རྟེན་པ་.

2) Le tibétain a le pluriel ཀྱང་དགྱ་; il construit: *ye jñānti tatsamān dharmān, ye nityam araktāḥ...*, *teṣāṃ cittaṃ svabhāvasamāhṛitaṃ, te samādhibalino balavantaḥ*.

3) Sic Mss.

VIII.

कर्मकारकपरीक्षा नानाष्टमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावतो विज्ञानादपः संस्कृता धर्माः । तद्धेतुक-
र्मकारकसद्भावात् ॥ उक्तं हि भगवता⁽¹⁾ । अविद्यानुगतोऽयं भित्तवः पुरुषपुद्गलः पुण्यानपि
5 संस्कारानभिसंस्करोति अपुण्यानपि आनिन्द्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति । इत्यादिना
कर्मणां कारको व्यपदिष्टः तत्कर्मफलं च विज्ञानादिकं संस्कृतमुपदिष्टं । यस्य च कार-
कोऽस्ति तदस्ति तद्यथा घटः⁽²⁾ । यन्नास्ति न तस्य कारकः तद्यथा कूर्मरोमप्रोवाहस्येति ॥
उच्यते । स्याद्विज्ञानादिकं संस्कृतं यदि तस्य निष्पादककर्मकारकौ स्यातां । न

[Tib. 70a] स्तः । यस्मात् ।

10 सद्भूतः कारकः कर्म सद्भूतं न करोत्ययं ।
कारको नाप्यसद्भूतः कर्मासद्भूतमीकृते⁽⁴⁾ ॥ १

तत्र करोतीति कारकः कर्ता । कुर्वाणस्यैव किं चित्कारकव्यपदेशो नाकुर्व्या-
णस्य । तच्च करणं सद्भूतस्य वा कर्तुः परिकल्प्ये[53a]त । असद्भूतस्य वा । सदसद्भूतस्य
वा ॥ क्रियत इति कर्म कर्तारोप्सिततमं⁽⁵⁾ । तदपि त्रिविधं सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतं च ॥

1) Voir ci-dessous ad XXVI, 10. — Comp. Āikṣāś. 223. 1; Warren, 180.

2) Paris, Cambr. *ghaṭāḥ*.

3) Voir ci-dessus p. 100, n. 1.

4) ཨེན་པོ་ ཡིན་པ་ལྟར་པ་ རེ། ལས་སུ་ལྟར་པ་ མི་ ཨེན་པོ། ཨེན་པོ་ མ་ཡིན་
ལྟར་པ་ ཡང་། ལས་སུ་མི་ལྟར་པ་ མི་ ཨེན་པོ། ॥

5) Cf. Pāp. I. 4. 49.

तत्र सद्भूतः कारकः क्रियायुक्तः सद्भूतं क्रियायुक्तं कर्म न करोतीत्येका प्रतिज्ञा ।
 श्रुतीमसद्भूतोऽपि क्रियारहितोऽसद्भूतं क्रियारहितं कर्म न करोतीत्यपरा प्रतिज्ञा ।

तत्राद्यां प्रसाधयितुकाम आह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं ।

क्रियानिबन्धनत्वात्कारकव्यपदेशस्य ' करोति क्रियायुक्त एव कश्चित्सद्भूतः 5
 कारकव्यपदेशं लभते । ततश्च तस्यैवंविधस्य क्रियाहेतुकलब्धकारकव्यपदेशस्यापरा
 क्रिया नास्ति यया कर्म कुर्यात् । क्रियाभावाच्च यदा कारकः कर्म न करोति । तदा का-
 रकानिरपेक्षकर्तृकं कर्म स्यात् । न चाकर्तृकं कर्म संभवति । वन्ध्यासूनोरिव घटकरणा-
 मिति । एवं तावत् ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं

10

इति दोषप्रसङ्गात्सद्भूतः कारकः [Tib. 70b] कर्म न करोति ॥ श्रुतानो सद्भूतमपि कर्म का-
 रको न करोतीति प्रतिपाद्यमाह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः⁽¹⁾ ॥ २

सद्भूतं नाम कर्म क्रियायुक्तं । तस्येदानीं क्रियानिबन्धनलब्धकर्मव्यपदेशस्यापरा
 क्रिया नास्ति यया कर्म क्रियेतेति । एवं तावत्सद्भूतस्य कर्मणः क्रिया नास्ति । यदा 15
 नास्ति परा क्रिया । तदा कारकस्तत्सद्भूतं कर्म नैव करोति । यदा च न करोति कर्मणो
 द्वितीयक्रियाभावात् । तदा ऽकर्मक एवाविद्यमानकर्मक एव तस्य कर्मणः कारकः स्यात् ।
 न चैतद्युक्तं । न ह्यकृतानन्तर्यकर्मणा आनन्तर्यकर्मकारकत्वं दृष्टमि[53b]त्येवं सद्भूतः कारकः

1) ཡིན་པར་གྱུར་པ་ ལུ་པ་ མེད། ལྷན་པོ་མེད་པའི་ ལས་སུ་འདྲ་ འགྱུར།
 ཡིན་པར་གྱུར་པ་ ལུ་པ་ མེད། ལས་མེད་ ལྷན་པོ་མེད་ ཡིད་ འགྱུར། ॥ Mdo XVII porte

an troisième pāda མེད་པར་གྱུར་པ་ = *asadbhūtasya*.

2) མཚོམས་མེད་པའི་ལས་

सद्वृत्तं कर्म न करोति । इति संसाध्येदानीं यथाऽसद्वृत्तमपि कर्मासद्वृत्तः कारको न करोति
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति यद्यसद्वृत्तोऽसद्वृत्तं कर्म कारकः ।

अहेतुकं भवेत्कर्म कर्ता चाहेतुको भवेत् ॥ ३

- 5 असद्वृत्तः कारको यः क्रियारहितः । क्रिया च कारकव्यपदेशे हेतुरिति क्रियार-
हितः कारकोऽपि निर्हेतुकः स्यात् । कर्माप्यसद्वृत्तं निर्हेतुकं स्यात् । सति चाहेतुक्वा-
दाभ्युपगमे कार्यं च कारणं च सर्वमपोदितं स्यादित्याह ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते । [Tib. 71 a]

- सत्येव हि हेतोर्भ्युपगमे हेतुना यन्निष्पाद्यते तत्कार्यं । तस्य च यो निष्पादकः
10 तत्कारणमिति युज्यते । तद्यथा घटस्य मृदा⁽²⁾ हेतुर्घटः कार्यं तस्य च चक्रादयः सहकारि
कारणं ॥ अहेतुकवादाभ्युपगमे तु क्लिबनपेतत्वात्⁽³⁾ मण्डूकजटाशिरोमणिमण्डवन्न स्यादयं
घटः । [अ]सति घटे कुतस्तत्कारणमिति । एवं ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते ।

ततश्च ।

- 15 तदभावे क्रिया कर्ता कारणं च न विद्यते ॥ ४

1) ग'ल'दे' सेर'स' म'शु'र'स'। ल'स'सु'म'शु'र' सेर'द' दे'। ल'स'ल' सु'दे'
मेर'स' ल'शु'र'। सेर'स'स' य'न' सु'मेर' ल'शु'र'॥

2) Ci-dessous mṛd.

3) D'après le tibétain ākāṣapuspavat.

4) D'après le tibétain kutas tatsahakārikāraṇam.

5) सु' मेर'द' दे' ल'स'स' स'न'। सु' य'न' ल'स'स'स'मे'ल'शु'र'स'। दे' मेर'
द' दे' सु'स' स'न'। सेर'स'स' स'न' सेर' मे'रे'ग'स'॥

तदभावे कार्यकारणाभावे । किं कुर्वाणस्य क्रिया संभवेत् । कस्यां वा क्रियायां कुम्भकारस्य स्वातह्यात्कर्तृत्वं स्यात् । न चापि मृदां तादात्म्यप्रवृत्त्या साधकतमत्वेन कारणात्वं युज्यत इति । एवं तावत् ।

तदभावे क्रिया कर्ता करणं च न विद्यते ॥

ततश्च ।

5

धर्मार्थमौ न विद्येते क्रियादीनामसंभवे ।

इह यदा देवदत्तः प्राणातिपातविरतिक्रियास्वातह्यात्कर्ता सन् स्वतत्त्वकारिणः कर्णभूतेन प्राणातिपातविरतिक्रियां करोति । तदास्य धर्म उपजायते । एवं दशस्वपि [54a] कुशलेषु कर्मपथेषु कुशलक्रियानिष्पाद्येषु रत्नत्रयमातापितृतदन्यपूज्यपूजादिलक्षणेषु च कुशलधर्मप्रारम्भेषु योज्यं ॥ एवमधर्मोऽपि प्राणातिपातादिलक्षणे कुशलविपर्ययेण 1) क्रियाकर्तृकरणानामभावे सति कर्मणामभावप्रसङ्गः [Tib. 71b] उद्भावनीयः । यदा चैवं धर्मार्थमा न संभवतः । तदा तत्फलमपि नास्त्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

धर्मे चास्त्यधर्मे च फलं तज्ज्ञं न विद्यते⁽⁶⁾ । ५

धर्मार्थमज्ञानितमिष्टानिष्ठफलं सुगतिदुर्गत्योर्धर्माधर्मयोरभावे सति न स्यात् ॥

ततश्च ।

15

फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गापिपपद्यते ।

मार्गः ।

4) Mss. *tādālpapra*° *देवे'वरण'तिर'गुण' दे'वर'गुण'स'व'व'व'.*

5) «being the most effective (instrument)». Voir *Sāṃkhyasūtravṛtti* II. 39.

6) *सु'व'व'स'व'स' ये' दे'व'व'व'। क'स' दे'व' क'स'मे'व' व'व'व'व'। क'स' दे'व' क'स'मे'व' मे'व'व' दे'। दे'व'व'स'व'व' व'व'व'स' सु' मे'व'॥*

7) *sugatidurgatyor* manque dans le tibétain.

यदि हि फलमिच्छा⁽¹⁾निष्ठं [स्यात्] ' स्याद्धौकिकस्य मार्गस्य ध्यानाद्व्यसमाधि-
मापत्तिलक्षणं स्वर्गः ' तदानीं [तदर्थं] लौकिकमार्गभावना व्यापसी स्यात् ' कुण्ठातिगम-
नकर्मपथविरतिसाफल्यं च स्यात्⁽²⁾ । यदि च मोक्षलक्षणं निर्वाणं फलं स्यात् ' तदर्थं लो-
कोत्तरार्पाष्टाङ्गमार्गभावनासाफल्यं स्यात्⁽³⁾ ॥ यदा तु फलं नास्ति तदा ।

5 फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गायोपपद्यते ।

मार्गः ।

किं चैवं फलाभावे सति ।

सर्वक्रियाणां च निरर्थक्यं प्रसज्यते⁽⁷⁾ ॥ ६

या अपि ह्येताः कृषिवाणिज्यवल्गतादिकाः क्रियाः फलार्थं प्रारभ्यन्ते ' ता अपि
10 सर्वाः फलाभावे सति नोपपद्यन्ते इति । एवं सर्वक्रियाणां निरर्थक्यं प्रसज्यते भवतां ' न
चामां निरर्थक्यं । तस्मान्निर्वशेषदोषविषयवृत्ताकरभूतोऽयं स्वर्गापवर्गा[प]वादी नरकादि-

1) *istāniṣṭam* manque dans le tibétain.

2) *lakṣaṇam* [*phalam*], c'est-à-dire *svargah*. — བསམ་གཏན་ནང་གཟུགས་
མེད་པའི་མཆོད་ཀྱིད་ཅན་པའི་འགྲོ་

3—3) Manque dans le tibétain.

4) Mss. *yadi cetokṣalakṣaṇam nirvāṇaphalam*.

5) འཇིག་རྟེན་འདས་པ་

6) *sāphalyam* manque dans le tibétain.

7) འབྲས་བུ་མེད་ན་ཐང་པ་ནང་། མཐོ་རིས་ལུང་པའི་ལམ་མི་འཐད། ལུ་པ་
དག་ནི་ཐམས་ཅད་ཀྱང་། རྟོན་མེད་ཀྱིད་ཀྱི་ཐལ་པར་འགྱུར་॥

8) Sic Mss. — ཞིང་ལས་ནང་ཆོང་སྒྲིགས་ནང་སྒྲ་པོལ་གྱི་ལུ་པ་ལ་
སྒྲིགས་. — Peut-être faut-il lire *gla-bkol*, = gages — service = *bhṛti*.

9) *viṣavṛkṣa* manque dans le tibétain.

10) Mss. *sanmārggūparvargāvādī narakādi°, °vargādī*. — མཐོ་རིས་ནང་ལུ་
སྒྲིགས་ལ་སྒྲུང་པ་འདེབས་པ་.

महापापप्रपातवर्तनहेतुदृष्टदृष्ट[हेतु]पदार्थविरोधीति कृत्वा सद्भिरसद्भूतः कारकोऽसद्भूतं
कर्म करोतीति पक्षो निरुद्ध एवेति त्याज्यः [54b] ॥

तदेवं प्रतिज्ञाद्वयं संसाध्येदानीमुभयत्रयः कारक [Tib. 72a] उभयत्रयमपि कर्म न
करोतीत्याह ।

कारकः सदसद्भूतः सदसत्कुरुते न तत् ।

5

तत्र यदेतत्सदसद्भूतं कर्म क्रियायुक्तमक्रियायुक्तं च । तत्सदसद्भूतः कारको न
करोतीति । यस्मात् ।

परस्परविरुद्धं हि सञ्जासञ्जातः कुतः⁽⁴⁾ । ७

एकः पदार्थ एकस्मिन् काले क्रियायुक्तश्चाक्रियायुक्तश्चेति न युज्यत एवेतत् ।
ततश्च सदसद्भूतेष्वपि कारकः सदसद्भूतं कर्म न करोति । अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः ॥ 10

एवं समे पक्षे द्वेष(ण)मुद्भाव्य विषमपक्षस्यापि निराचिकीर्षया ग्राह्य ।

सता च क्रियते नासन्नासता क्रियते च सत् ।

कर्त्रा ।

सता सद्भूतेन तावत्कर्त्रा क्रियायुक्तेनासद्भूतमसदक्रियायुक्तं कर्म न क्रियते ।
यस्मात् ।

15

सर्वे प्रसज्यन्ते दोषास्तत्र त एव हि⁽⁵⁾ ॥ ८

1) *partana* manque dans le tibétain.

2) म'मशेन'यति' कुवे' दने'स'ये.

3) Mss. *kurute na hi*.

4) घुरे'स'ये'सु'म'सु'स'स'। सु'म'सु'र' मे'घुरे'र'। पी'र' द'न' म'
पी'र'सु'र' र'ग'। स'र'कु'र'र'ग'स'स' ग'। पी'र'॥

5) घुरे'स'ये'र' र' सु'स'पी'स'। म'सु'र' स'स' र' मे' घुरे'र'। म'सु'र'स'स'
उ' सु'र' मे' घुरे'। न'र'र' स'र' कु'र' द'न' स'स'स'स'स'॥

सद्वृत्तस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं⁽¹⁾ ।

इत्येवं तावत्सद्वृत्तः कारकः कर्म न करोति । नाप्यसद्वृत्तं कर्म क्रियते । असद्वृत्तं हि कर्माहेतुकं भवेत् । ततश्च ।

हेतावसति कार्यं च कारणां च न विद्यते⁽²⁾ ।

5 इत्यादिना सर्वं दूषणमापद्यते । तस्मात्पूर्वोक्तैरेव हेतुभिर्दूषितत्वादस्य विषमपक्षस्य न पुनर्हेतोरुपादानमनुष्ठीयते ॥ यथा चैतत्सता कर्त्रासत्कर्म न क्रियत इति प्रतिपादितं । एवमसता कर्त्राक्रियायुक्तेन सत्कर्म न क्रियत इति व्याख्येयमुक्तपश्चानुसारेण [Tib. 72b] ॥

एवं तावद्विषमपक्ष एकैकपदपरामर्शेन दूषणमभिधायेदानीमेकैकस्य पदस्य पदद्वयपरामर्शेन दूषणमभिधानमाह ।

10 नासद्वृत्तं न सद्वृत्तः [55a] सदसद्वृत्तमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽³⁾ ॥ १

स कारकः सद्वृत्ता असद्वृत्तं कर्म सदसद्वृत्तमेव वा न करोतीति । कथमित्याह पूर्वोक्तैरेव हेतुभिरिति ॥ तत्र सद्वृत्तस्य क्रिया नास्ति इत्यादिना सद्वृत्तः कारको न करोति । असद्वृत्तमपि कर्म न क्रियते । अहेतुकं भवेत्कर्म⁽⁵⁾ । हेतावसति⁽⁶⁾ कार्यं चेत्यादिना

15 विक्षितदोषात् । सदसद्वृत्तमपि कर्म न क्रियते ।

परस्परविरुद्धं हि सञ्ज्ञासञ्ज्ञकतः कुतः⁽⁷⁾ ।

इति वचनात् । एवं तावत्सद्वृत्तः कारको असद्वृत्तं [सदसद्वृत्तं] च कर्म न करोति ॥

1) = VIII. 2 A.

2) = VIII. 4 A.

3) ཨེད་པ་མོར་ རེ་ ལུར་པ་ རྟེན་། བཅས་པས་ ལས་ རེ་ མ་ལུར་ རྟེན་། ལུར་མ་

ལུར་ མེ་ ཨེད་པེ། གཏུག་ཆེགས་ གོང་ཁྱེ་བསྟན་ ཨེར་རོ།

4) = VIII. 2 B.

5) = VIII. 3 B.

6) = VIII. 4 A.

7) = VIII. 7 B.

इदानीमसद्भूतोऽपि कारकः सद्भूतं कर्म सदसद्भूतं च कर्म न करोतीत्याह ।

नामसद्भूतोऽपि सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽¹⁾ ॥ १०

असद्भूतः कारको निर्हेतुको भवेत् । हेतावसति कार्यं च इत्यादिनोक्तदोषादसद्भूतः
कारको न करोति ॥

5

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकाः⁽²⁾ ।

इति प्रसङ्गात् [सद्भूतं कर्म न क्रियते] ॥ सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते [73a]

परस्परविरुद्धं हि सञ्जासञ्चैकतः कुतः⁽³⁾ ।

इति वचनात् ॥

इदानीं सदसद्भूतोऽपि कारक एकैक एवोभयत्रयः सन् यथा सद्भूतमसद्भूतं च भिन्न-⁽⁴⁾ 10
मोते कर्म [न] करोति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति सदसद्भूतो न सन्नासञ्च कारकः ।

कर्म तत्तु विज्ञानीयात्पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽⁵⁾ ॥ ११

1) छेद'स'योर' हे' म'श्रु'म'स' । अथ'हे' श्रु' र'न' व'ठ'स' 'स' र'न' । श्रु'म'स'
श्रु'म'स' मे' छेद'हे' । ग'न'र'क'ण'स' ग'न'र'ु'व'स'स' छेद'म' ॥

2) = VIII. 4 A.

3) = VIII. 2 A.

4) अथ'सु' श्रु'म'स' र'न' व'ठ'स' अ'न' मे' छेद'हे' — Voir ci-dessous l. 12.

5) = VIII. 7 B.

6) Mss. *bhinnaśaṃkātā*. ग'न'अ'न'र'ु'न'स' = quel qu'il soit.

7) Mss. *na san nāsan na kārakah*.

8) Mss. *karma kartuṃ v°, karmakam tu v°*. — तद्वैत = *tatra*.

9) छेद'स'योर' श्रु' म'श्रु'म' हे' । अथ'सु' श्रु' र'न' म'श्रु'म' । मे' छेद'
अ'न' अ'न' ग'न'र'क'ण'स' हे' । ग'न'र'ु'व'स'स' म'स'स'स' ॥

परस्परविरुद्धं हि सञ्ज्ञासञ्ज्ञैवतः कुतः ।

इति वचनात्सद्सद्भूतः कारको न करोति ॥

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मनः ।

5 इति प्रसङ्गात्सद्भूतं कर्म न क्रियते ॥ अ[55b]सद्भूतमपि कर्माहेतुकं कृतावसति कार्यं
चेत्यादिनोक्तदोषात् क्रियते ॥

यतश्चैवं समपक्षेषु विषमपक्षेषु च कर्तुः कर्मणश्च सर्वथा सिद्धिरपुक्ता । तस्माद्युक्तं
विवक्ष्य एव विज्ञानादपः संस्कृता धर्माः संस्कृतस्वभावास्तद्धेतुकार्कसद्भावादिति
तदपुक्तं ॥

10 अत्राह । किमवधारितमेतद्भवता न सन्ति भावा इति ॥ न हि । भवतस्तु सस्वभा-
वभाववादिनः स्वभावस्य भावानां वैधुर्यात्सर्वभावापवादः संभाव्यते । ययं तु प्रतीत्योत्प-
न्नत्वात्सर्वभावानां स्वभावमेवं नोपलभामहे । तत्कस्यापवादं करिष्यामः ॥

यथोक्तमार्परत्नविल्यां ।

मरौचिं⁽²⁾ तोषमित्येतदिति मत्वागतोऽत्र सन् ।

15 यदि नास्तीति ततोयं गृह्योपान् । मूढ एव सः ॥

मरौचिप्रतिमं [Tib. 73b] लोकमेवमस्तीति गृह्यतः ।

नास्तीति चापि मोक्षोऽयं । सति मोक्षे⁽³⁾ न मुच्यते ॥

अज्ञानकल्पितं पूर्वं पश्चात्तद्वार्थनिर्णये ।

यदा न लभते भावमेवाभावस्तदा कुरु ॥ इति ।

1) Voir ci-dessus p. 135. 7 (Kandjour, Mdo VIII, Feer 248).

2) Mss. *paricinto yam*. སྒྲུ་ཁྱུ་ལ་ རེ་ འདྲི་ མུ་ རེས། བསམས་ཏེ་

3) Mss. *salī moha* — Voir l'étymologie de *moha* dans la *Vajramāṇḍādh.*
ci-dessus p. 50, n. 6.

तदेवं निःस्वभावानां सर्वभावानां कुतो यथोक्तप्रकारसिद्धिः । तस्माद्यौक्तिकी
विपर्ययसमभ्युपेत्य सावृतानां पदार्थानां मरीचिकावलकल्पानामिदं प्रत्ययतामात्राभ्युपग-
मेनैव प्रसिद्धिर्नाग्येनेत्याह ।

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ १२

5

इहाकुर्वाणस्य कर्मनिर्पेतस्य कारकत्वाभावात् । कर्मापित्य कारकस्य कारकत्वं
भवति । कारकेण चाक्रियमाणस्य ⁽²⁾ [कस्य] चित्कर्मत्वाभावात् । क्रियमाणस्यैव कर्मव्य-
पदेशात् । तं कारकं ⁽³⁾ प्रतीत्य कर्म प्रवर्तते इत्येवं कर्मकारकयोः परस्परपेक्षिकी सिद्धि-
मुक्ता नान्यत्सिद्धिः [56a] कारणां पश्यामः ॥ यथा च कर्मकारकयोः परस्परपेक्षिकी सिद्धिः ।
एवमन्येषामपि भावानामित्यतिदिशन्नाह ।

10

एवं विद्योड्डादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणः ।

कर्तुंश्च ।

एवमित्यनेनानात्तरां कर्मकारकप्रसक्तिं दर्शयति ॥ उपातिरूपादानं । घनेन चो-
पात्तिक्रियामाह । सा च स्वसाधनं कर्तारमुपादातारं कर्म चोपादानं संनिधापयति । तयो-
श्चापदोपादात्रोः परस्परपेक्षयोः कर्मकारकवदेव सिद्धिर्न स्वाभाविकी ॥ [Tib. 71a] 15
तस्मात्पुनः स्वाभाविकी न भवति इत्याह व्युत्सर्गादिति कर्मणः कर्तुंश्चेति । इतिशब्दो

1) छेद'सं' व्यस'व्य' सहेतु'गुण' मित' । व्यस' गुण' छेद'सं' दे'हेतु'व्य' सहेतु'गुण'
व्युत्स'स' म'स'हेतु'गुण'स' । सुव'स'स' सु'हे' म'स'हेतु'गुण'स' ॥ — Cité ci-dessus 14. 24.

2) Mss. *kāraṇena*, *kāraṇam*.

3) व्यस'व्य'स'

4) Mss. *evam vidyān u°*.

5) व्यस'व्य'स'

6) छेद'सं'स'

हेतुपरामर्शी । व्युत्सर्गो व्युदासः⁽¹⁾ । ततश्चायमर्थ उपपद्यते । वैरेव हेतुभिः कर्तुः कर्मणाश्च व्युत्सर्गोऽस्माभिर्हूतः⁽²⁾ । तैरेव हेतुभिरुपादाता⁽³⁾ उपादेयं च प्रतिषिद्धं वेदितव्यं ॥ न च केवलमनयोर्न्योन्यापेक्षिकी सिद्धिः कर्तुश्च कर्मणाश्च प्रतिषेधेनावसेया । अथ च ।

कर्मकर्तृभ्यां शेषान् भावान् विभावयेत्⁽⁵⁾ ॥ १३

- 5 प्राज्ञ⁽⁶⁾ इति वाक्यशेषः । कर्मकारकोपादेयोपादातृव्यतिरिक्ता येन्ये भावा अन्यज्ञ-
नकगत्तृगमनद्रष्टव्यदर्शनलक्ष्यलक्षणोत्पाद्योत्पादकाः ।⁽⁷⁾ तथाप्यवावयविगुणगुणिप्रमाणा-
प्रमेयादयो निरवशेषा भावास्तेषां कर्तृकर्मविचारेण स्वभावतोऽस्तित्वं प्रतिषिध्य परस्पर-
रूपेक्षिकीमेव सिद्धिं प्राज्ञा निर्मुक्तुर्वराज्ञातिमरणादिबन्धनेभ्यो मोक्षोप विभावयेत् ॥

एषां च विस्तरेण विचारो मध्यमकावतारादिभ्योऽवसेयः ॥

- 10 ननु च शेषान् भावान् विभावयेदित्यनेनैवोपादानोपादात्रोर्धिगतत्वाङ्गोपादानोपा-
दानं पुनर्युक्तं । सत्यमेतत् । तथापि तद्विचारे प्रा[56b]धान्यज्ञापनार्थमुपादानोपादा-
त्रोर्भेदेनोपादानं । तथा न्युत्तरेषु प्रकरणेषु भूयसानगोरेव विचारो [अवि]ष्यतीति ॥

1) བུཏ་སར་ག་པ་.

2) Mss. *vyutsargah so smabhir*.

3) ཏེ་བར་ལེན་པོ་.

4) ཏེ་བར་པལ་པ་.

5) དེ་བཞིན་ ཏེ་བལ་ལེན་ རྟེན་པར་བྱ། ལས་ རྟེན་ བྱེད་པོས་ གསལ་བྱེད་པོ་།
བྱེད་པོ་ རྟེན་ ལས་ རྟེན་གསལ། རྟེན་པོ་ ལྷན་མཁའ་ རྟེན་པར་བྱ།

6) རྟེན་པོ་ཅན་.

7) Mss. *atha*. དེ་བཞིན་དུ་.

8) Mss. *durikṣayāya*, *duṣṣakṣayāya*. — *mokṣāya* est une conjecture de l'éditeur de la B. T. S. — Le tibétain porte simplement *prājñā vibhāvayet*.

9) Voir ci-dessus p. 13, n. 3.

10) Mss. *api gatavāt*.

अत एवोक्तं भगवतर्योपासिपृच्छायां ।⁽¹⁾

भय दर्शित नैर्यिकं [Tib. 74 b] मे सत्वसकृन् सवेजित नैके ।

न च विश्रुति कश्चिद् सत्त्व यो व्युत्तु गच्छति घोरमपापं ॥

न च कारकु कारणा सन्ति येहि कृता अस्तिभोमर्शस्त्राः ।

कल्पवशेन तु पश्यति तत्र कायि पतन्ति अयायित शस्त्राः ॥

5

चित्रमनोरमसन्निवृत्तपुष्पाः स्वर्णविमान जलन्ति मनोहाराः ।

तेष्वपि कारकु नास्तिक् कश्चि तेऽपि च स्थापित कल्पवशेन ॥

कल्पवशेन विकल्पितु लोकः संज्ञगृहेण विकल्पितु बभूव ।

सो च गच्छो अगच्छो असभूतो मायमरीचिसमा हि विकल्पाः ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्मकारकप- 10

रिता नाम प्रकरणमष्टमं ॥

1) Même fragment cité ci-dessus p. 53, n. 4.

IX.

पूर्वपरीक्षा नाम नवमं प्रकरणां

अत्राह । पटुक्तमयं विद्याडुपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणाः कर्तुंशेति⁽¹⁾ तदयुक्तं ।

यस्मात् ।

5

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

भवन्ति यस्य प्राग्भिः सोऽस्तीत्येके वदन्त्युत⁽²⁾ ॥ १

यस्योपादातुर्दर्शनश्रवणप्राणरसनादीनि वेदनास्पर्शमनस्कारादीनि च भवन्ति न
उपादाता पूर्वभिः उपादानेभ्यो ऽस्तीति सामित्तिपा वदन्ति ॥ किं कारणां । यस्मात् ।

कथं त्वविद्यमानस्य दर्शनादि भविष्यति ।

10

भावस्य तस्मात्प्राग्भिः सोऽस्ति भावो व्यवस्थितः⁽⁴⁾ ॥ २

इह विद्यमान एव देवदत्तो धनोपादानं कुरुते नाविद्यमानो वन्ध्यातनयः । एवं
यदि [57a] तावत्पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वं व्यवस्थितो न स्यात् । नासौ दर्शनादिकस्यो-

1—1) Ci-dessus p. 189 l. 11 (VIII. 13).

2) ལྟ་ རྟ་ ཏུན་ལ་སོགས་པ་ རྟ་ རྟ་སོགས་ རྟ་ ཡང་ རྟ་པ་ལྟ་པ་
གང་གི་ ཡིན་པ་ དེ་རྟ་གི། ལྟ་པ་ དེ་ ཡིན་ ལ་ཅིག་ ལྟ།

3) མང་པོས་བཀྲ་པ་པ་པ་. — Voir ci-dessus p. 148, n. 1. — Rock hill, Life
of Buddha, p. 182, 183, 186, 194.

4) རྟ་ས་པོ་ ཡིན་པ་མ་ཡིན་ན། ལྟ་པ་ལ་སོགས་ རྟ་པ་ ལྟ་པ་ དེ་ལྟ་
དེ་རྟ་ ལྟ་པ་པ་ རྟ་ས་པོ་ གནས་པ་ དེ་ ཡིན་ནི།

पादानमकरिष्यत् । तस्मादस्त्यसौ धनात्प्रमेव [Tib. 75a] स्थितेदेवदत्तवद्दर्शनादिभ्यः
पूर्वं पुद्गलो योऽस्योपादानं करिष्यतीति ॥ उच्यते ।

दर्शनश्चवणादिभ्यो वेदनादिभ्य एव च ।

यः प्राग्व्यवस्थितो भावः केन प्रज्ञप्यतेऽथ सः ॥ ३

योऽसौ पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वमस्तीति व्यवस्थाप्यते । स केन प्रज्ञप्यतां । पुद्ग- 6
लप्रज्ञप्तेर्हि दर्शनादिकं कारणं । स यदि तेभ्यः प्राग्व्यवस्थितो ऽस्तीति कल्प्यते । तदा
दर्शनादिनिर्पेतः स्यात् । घटादि[व] षट् । यश्च स्वकारणनिर्पेतः स निर्हेतुको धनादि-
निर्पेतधनिकवन्नास्तोत्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

विनापि दर्शनादीनि यदि चासौ व्यवस्थितः ।

अमून्यपि भविष्यन्ति विना तेन न संशयः ॥ 8

10

यदि मन्यसे दर्शनादिभ्यः पूर्वं पुद्गलो नामास्ति । स दर्शनादिकमुपादानमुपादत्त
इति । नन्वेवं सति निरस्तसंशयममून्यपि दर्शनादीनि विना पुद्गलेन भविष्यन्ति ॥ तथा
हि देवदत्तो धनसंबन्धात्पूर्वं धनव्यतिरिक्तो व्यवस्थितः सन्नर्थात्तद्भूतमेव पृथक्सद्वं
धनमुपादत्ते । एवमुपादातुरपि स्वात्मव्यतिरेकेणार्थात्तद्भूतं दर्शनादिकमुपादानं स्यात् । न
तु संभवतीत्याह ।

15

1) ལྟ་ རྟ་ ལ་མོགས་པ་ རྟ་ ཆོར་པ་ལ་མོགས་ ཉིད་ཀྱིས་ རྟི། ལྟ་མོལ་
རྟོམ་པོ་གང་གནས་པ། རྟེ་རྟེ་གང་གིས་གང་གས་པར་བྱ།

2) Mss. *ghaṭādiṣṭāh*. ལྟ་མ་པ་ རྟ་ ལྟ་མ་ལྟ་ ལྟ་ — Voir 203, n. 4 — De
même que le *paṭa* est indépendant du *ghaṭa*.

3) ལྟ་པ་ལ་མོགས་ མེད་པར་ ཡང་། གལ་ནེ་ རྟེ་ རྟེ་གནས་ ལྟར་ན། རྟེ་མེད་
པར་ ཡང་ རྟེ་དག་ རྟེ། ཡོད་པར་ལྟར་པར་ བེ་ཆོམ་མེད།

अथते केन चित् [कश्चित्] किं चित्केन चिद्व्यते ।

कुतः किं चिद्विना कश्चित्किं चित्कं चिद्विना कुतः⁽¹⁾ ॥ ५

इह बोझाख्येन कारणेन किं चित्कार्यमभिव्यज्यते [Tib. 75b] ऽङ्कुराख्यं । तेन च कार्येण किं चित्कारणमभिव्यज्यते बोझाख्यमस्यैव कारणमिदमस्य कार्यमिति ॥ एवं यदि केन चिदर्शनादिकेनोपादानेन कश्चिद[57b] त्मस्वभावोऽभिव्यज्यते । अस्यायमुपादातेति । केन चिच्छात्मना किं चिदुपादानं दर्शनादिकमभिव्यज्यते । इदमस्योपादानमिति । तदानीं स्यात्परस्परपेक्षयोरुपादानोपादात्रोः सिद्धिः ॥ यदा तूपादातारं विना पृथक्सिद्धं दर्शनादिकमभ्युपगम्यते । तदा तन्निराश्रयमस्यैव । तस्मान्नास्त्युभयोरपि सिद्धिः । इति न युक्तमेतत् । दर्शनादिभ्यः पृथगवस्थित उपादातेति ॥

10 अत्राह । पडुक्तं दर्शनश्रवणादिभ्य⁽²⁾ इत्यादि । अत्रोच्यते । यदि सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः प्रागवस्थित इत्यभ्युपगम्यते स्यात् । स्यादेष दोषः । यदा तु ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः कश्चित्पूर्वा न विद्यते ।

किं तर्ह्येकैकस्मात्पूर्वा विद्यते । यदा चेवं तदा ।

अथते दर्शनादीनामन्येन पुनरन्यदा⁽³⁾ ॥ ६

15 [यदा] दर्शनेन द्रष्टव्यमभिव्यज्यते न तदा श्रवणादीन्युपादाय प्रज्ञायते । ततश्च पूर्वा-

1) डै'यीष' गद'देग' वषल'वरु'देरु । गद'गीष' डै'देग' वषल'वरु'देरु ।
डै'मेरु' गद'देग' ग'ल' यिर । गद'मेरु' डै'देग' ग'ल' यिर ॥

2) = IX. 3; p. 193 l. 3.

3) Mss... *daranaadinām apy eva punar anyadā*. — ल'ल'सिंग'स' वम'स'रु'देरु ।
सू'रु'ल' गद'देग' यिर'स'मेरु । ल'सिंग'रु'द'रु' गद'देग'गीष । गद'देग'गीष ।
ग'ल'वरु'देरु ॥ — *gsal* alterne avec *bsal*. — *Buddhapālita* *nan-nas*
gehan-dag-gis. — *nan-nas* = from among, out of.

क्तदोषानयसर इति ॥ उच्यते । एतदपि न युक्तं दर्शनादिरहितस्य निरुपादानस्य निर्दे-
तुकस्य निरञ्जनस्यास्तित्वासंभवात् ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यो यदि पूर्वा न विद्यते ।

इति परिकल्प्यते । एवमपि ।

एकैकस्मात्कार्थं पूर्वा दर्शनादेः स विद्यते ॥ ७

6

यो हि सर्वेभ्यः पूर्वा [Tib. 76a] न भवति । स एकैकस्मादपि न भवति । तद्यथा
सर्वेभ्यो वृत्तेभ्यः प्राग्जनं नास्ति । तदैकैकस्मादपि नास्ति । सर्वासां च सिकतानां तैल-
जननभावे सति । एकैकस्या अपि सिकतायास्तैलं नास्ति ।

अपि च । यो ह्येकैकस्मात्पूर्वा भवति । ननु स सर्वेभ्योऽपि पूर्व एवेत्यभ्युपगतं
भवति । एकैकव्यतिरेकेण सर्वस्याभावात् । तस्मान्न युक्तमेकैकस्मात्पूर्वा विद्यते 10
इति [58a] ॥

इतश्च न युक्तं । यस्मात् ।

द्रष्टा स एव स श्रोता स एव यदि वेदकः ।

तदा ।

एकैकस्माद्भवेत्पूर्वं ।

15

न च युक्तं वक्तुं । स एव द्रष्टा स एव श्रोतेति । यदि स्यात्तदा दर्शनक्रियारहि-
तस्यापि श्रोतुर्द्रष्टृत्वं स्यात् । श्रवणक्रियारहितस्यापि द्रष्टुः श्रोतृत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टं
यदर्शनक्रियारहितोऽपि द्रष्टा स्यात् । श्रवणक्रियारहितश्च श्रोतेति ॥ अत एवाह ।

एवं चैतन्न युज्यते ॥ ८

1) ལྷ་ལ་སྟོན་པ་ལ་ ཐམས་ཅད་ཀྱི། ལྷ་མོལ་གལ་ནེ་ ཡོད་མེད་ན། ལྷ་ལ་སྟོན་པ་
མེད་ཡི། ལྷ་མོལ་ནེ་ནི་ ཇི་ལྷ་རྟོལ་॥

2) ལྷ་མོ་ ཇི་ཉིད་ ཉན་པ་ ཇི། གལ་ནེ་ མེད་མོ་ ཇི་ཉིད་ ཇི། མེད་ཇི་ ལྷ་མོལ་

इति ॥ प्रतिस्क्रियं च कारकभेदात्कुत एतदेवं भविष्यतीति प्रतिपाद्यमाह । एवं चैतन
पुष्यत इति ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे⁽¹⁾ 'एकत्वे ह्यात्मन इन्द्रियात्तरगमनप्रसङ्गः पुरुषस्य
स्यात्' वातायनात्तरोपगमनवदिति ॥ अस्याचार्यभावविवेको दूषणमाह । सर्वगतस्या-
त्मनो नेन्द्रियात्तरगमनमस्तीत्युक्तः प्रसङ्गदोष इति ॥ तदेतदुक्तं स्वयूष्यपरिक्लिप-
तपुङ्गलवादनिरासस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य च सर्वगतत्वाप्रतिज्ञानात् 'तस्माद्युक्त [Tib. 76b]
एव प्रसङ्गदोषः ॥

अथापि यथोक्तदोषपरिनिर्णीषया ।

द्रष्टान्य एव श्रोतान्यो वेदकोऽन्यः पुनरपि ।

10 परिक्लप्यते । तदपि न युक्तं । एवं स्वीक्यमाणे ।

ཡོད་ལྟར་ན། དེ་ནི་དེ་ལྟར་མི་ རིགས་པོ། Buddhapālita: gal-te re-rei shu-
rol-na | lta-po de-nid nan-po de | tshor-ba-po yan de-nid hgyur....

1) Cette citation correspond à la *ṛtti* de Buddhapālita (Mdo, XVII)
fol. 230 a 7: དེ་དེ་ལྟར་ན་ མི་ རིགས་པོ། ཅིའི་ཕྱིར་ ཞེ་ན། རྩེས་བུ་ རྩེས་ལྟར་
ཐ་དང་ཐ་ར་ འགྲོ་བ་ བཞིན་ཏུ་ བདག་ དབང་པོ་ གཞན་ཏུ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་བར་འགྱུར་
བའི་ཕྱིར་རོ། བདག་ ཞི་ དབང་པོ་ གཞན་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ མི་ འདོད་དོ། — Notre
texte: བདག་ ཅིག་ ཡིན་ན་ ཞི། དབང་པོ་ གཞན་ལ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་བར་འགྱུར་ན།
རྩེས་བུ་ ལྟར་ ལྟར་ གཞན་ཏུ་ ཏེ་བར་འགྲོ་བ་ བཞིན་ན། — Si le *draṣṭar* est le même
que le *gotar*, il faut que l'âme, étant une, passe d'un organe à un autre, comme
un homme irait d'une fenêtre à une autre fenêtre. — *Bhāva-viveka* niera la
conséquence (*prasaṅga*), parce que l'âme est donnée comme omniprésente (*sarva-*
gata). — *ekatve* n'est pas représenté dans Buddhapālita. — Sur le *sarvagata*,
voir ci-dessus 116, n. 3, *Nyāyabindu* 115, 10.

Peut-être faut-il lire *prasaṅgaḥ syāt puruṣasya* v°. — Les Mss. sont très
fautifs *ekatve hy atminā ... prasaṅgaḥ | puruṣasya syāt || vātāyanarajopagama-*
navaditi.

2) Mss. *svayuthāp*. — རང་གི་ རྩེ་པས་ — Voir ci-dessus p. 76, n. 1.

सति स्याद्द्रष्टरि श्रोता बह्वलं चात्मना भवेत् ॥ १

तद्यथा गोरन्यो ऽश्वो । न हि गवि सति न भवति यौगपद्येन । एवं यदि द्रष्टुरन्यः
श्रोता स्यात् । स द्रष्टर्यपि सति स्याद्यौगपद्येन । न चैवमिष्यत इति नास्त्यन्यत्⁽²⁾ ॥
अपि चैवं सति बह्व एवात्मानः प्राप्नुवन्ति द्रष्टृश्रोतृवेदादीनां पृथक्पृथक्समष्टाया-
मात् । तस्मादेकैकस्मादपि दर्शनादेः पूर्वं नास्ति पुरुषो नाम कश्चित् ॥

5

यत्राह । विख्या[58 b]त एव पूर्वं स सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः घात्मा⁽³⁾ । अथ मतं यद्यस्ति
तेन प्रसज्यतेऽथ स इति यदुच्यते । इह दर्शनादिभ्यः पूर्वं नामद्वया[1]वस्थायां चत्वारि
महाभूतानि सन्ति यतः क्रमानामत्रपप्रत्ययं षडापत्तनमिति दर्शनश्रवणादीन्युत्पद्यन्ते ।
तस्मादर्शनादिभ्यः पूर्वं चतुर्महाभूतोपादानमेवास्तीति ॥ एवमपि ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

10

भवन्ति येभ्यस्तेष्वेव भूतेष्वपि न विद्यन्ते⁽⁴⁾ ॥ १०

येभ्यो महाभूतेभ्यो । दर्शनादिकमुत्पद्यन्ते । तेष्वपि महाभूतोपादाननिमित्तकोऽप्येव
न विद्यन्ते पूर्वाण्येव हेतुनिमित्त्यभिप्रायः । तत्र यथा पूर्वमुक्तं ।

कुतः किं चिद्दिना कश्चित्किं चित्किं चिद्दिना कुतः⁽⁶⁾ । इति [Tib. 77 a]

1) ग'य'ते' लु'मं' ग'ल'न'ते'न'। 'ल'न'मं' ग'ल'न' के'र' ग'ल'न' न'। लु'मं'
म'न'के' 'ल'न'मं' न'लु'र'। स'न'ग' लु'न' म'न'मं'ते'न' न'लु'र' ॥

2) Voir ci-dessus II. 6.

3) डे'ल्ले' ग'य'ते' दे' य'न'न' दे'ने' ग'न'ग'स' ग'न'ग'स'म'स' सु'म'नु' से'म'स'न'।
दे'न' म'न'न'स'स'ल्ले' = *atha «sa yady asti sa kena prajñāpyata» iti manyate*
yadā, tatra ucyate.

4) Mss. *teṣv eva*. — लु' न'न' 'ल'न'न'स'ग'स'म' न'न'। के'र'म'न'ग'ल'न'स'ग'स'म'
म'न'। ग'न'न'स' न'लु'र'म'ने' न'लु'र'दे'न'न'। दे'ने' य'न'न'म'य'न'ने' ॥

5) Mss. *'py eva na yu°*, *'py eṣa nai yū°*. — *eṣa* = *upādātār, draṣṭār*, etc.

6) IX. 5 b.

इहापि तथैव वक्तव्यं । मरुभूतोपादानाद्यश्चात्मा पूर्वं सिद्धः स्यात् । स मरुभू-
तान्युपादाय स्यात् । न चैवं निरुक्तुं कृत्वात् । यद्य नास्ति स कथं मरुभूतान्युपादास्यति ।
इति दर्शनोपादानवद्भूतोपादानेऽपि दूषणमुक्तमेवेति न पुनरुच्यते ॥

अत्राह । यद्यप्येषमात्मा प्रतिषिद्धस्तथापि दर्शनादिकमस्त्यप्रतिषेधात् । न चा-
5 नात्मस्वभावानां घटादीनां दर्शनादिर्मबन्धोऽस्ति । तस्मात्संबन्धो विद्यत एवात्मेति ॥
उच्यते । स्यादात्मा यदि दर्शनादीन्येव स्युः । [न तु] सति । यस्य दर्शनादीन्युपादानं स
यदा नास्तीति प्रतिपादितं । तदा तस्मिन्नात्मन्युपादातर्यसति कुतो दर्शनादीनामुपादानभू-
तानामस्तिवमित्याह ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

10 न विद्यते चेद्यस्य स न विद्यत इमान्यपि ॥ ११

यस्य दर्शनादीनि परिकल्प्यन्ते स यदा नास्तीत्युक्तं । ननु तदैव दर्शनादिकमपि
नास्तीति स्पष्टमादर्शितं भवति । ततश्च दर्शनाद्यभावाच्चास्त्येवात्मेति ॥

अत्राह । किं खलु भवतो निश्चितमेतच्चास्त्यात्मे[59 a]ति ॥ केनैतदुक्तं ॥ ननु
चानन्तरमेवोक्तं दर्शनाद्यभावादात्मापि नास्तीति ॥ उक्तमेतदस्माभिः । न त्वस्यार्था भवता
15 [Tib. 77 b] सम्यग्निश्चितो यतो भावद्वय आत्मेति परिकल्पितः स स्वभावतो न विद्यते ।
तस्य च मया स्वभावाभिनिवेशनिवर्तकमेव वचनमुक्तमसद्विपर्यासप्रतिपक्षेण । न त्वस्या-

1) Mss. *anātmās*°.

2) ལྟ་ རྟ་ ཉན་ལ་སྟགས་པ་ རྟ་། ཚེར་པ་དག་ལ་སྟགས་པ་ ཡང་། གང་གི་
ཡིན་པ་ གལ་ཏེ་ མེད། དེ་དག་ གུར་ནི་ ཡོད་མ་ཡིན།

3) Mss. *kenaitad yuktam*. — དེ་ ལྟ་ ལྟ་ ལྟ་། — Correction proposée
dans l'édition de la B. T. S.

4) Mss. *parikalpitah sarvasvabhāt*°.... དེ་ ཡང་ ངོས་ཉན་ལྟ་། — Peut-
être *sa eva eva*°.

भावः परिकल्पितः । इयं स्वेतत्परित्याग्यं यश्च भावेष्वाभिनिवेशो यश्चाभावेष्वाभिनिवेश इति । यथोक्तमर्थदेवेन⁽¹⁾

यस्तत्वात्मा ममानात्मा तेनात्मानियमान सः ।

नन्वनित्येषु भावेषु कल्पना नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

6

प्राक् च यो दर्शनादिभ्यः सांप्रतं चोर्धमेव च ।

न विद्यते ऽस्ति नास्तीति निवृत्तास्तत्र कल्पनाः⁽⁴⁾ ॥ १२

प्राक्तायदर्शनादिभ्यः घात्मा नास्ति । तत्र हि तस्यास्तित्वाभावात् ॥ दर्शनादिस-
कृतांशोपि नास्ति । पृथक्पृथगसिद्धयोः सकृत्वादर्शनात् शशशङ्कयोरिव । घात्मोपादा-
नयोश्च परस्परनिरपेक्षयोः पृथक्पृथगसिद्धत्वात् । सांप्रतमपि नास्ति ॥ ऊर्ध्वमपि । यदि 10
हि पूर्वं दर्शनादीनि स्युः । उत्तरकालमात्मा स्यात् । तदानीमूर्धं संभवत् । न चैवमवर्तकस्य

1) Çataka, X, 3. — Voir Muséon, 1900, p. 239. Notre version porte
ཁོ་རྒྱུ་ཤེ་བར་གྱི་གང་པོ་རའི་བར་གྱི་མེད། དེས་བར་གྱི་དེས་མེད་དེ་ཕྱིར་བེད།
རྒྱུ་ཤེ་མེད་གྱི་མེད་པ་ལ། རྒྱུ་ཤེ་དེས་ཀྱང་ཏེ་བར་གྱུ། Il faut lire au second
pāda *nes-med-phtyr de med.* — La version du Mdo XVIII (fol. 11 b 5) pour le
second pāda དེས་དེ་[བ]ར་གྱི་མེད་མ་དེས་ཕྱིར་; pour le quatrième རྒྱུ་ཤེ་
ཁོ་རྒྱུ་མེད་ལོམ = *nanv anityeṣu bhāveṣu kalpanā na jāyate [nopajāyate]*. Dans
la première version où manquent la négation et l'interrogation, *nāma* est repré-
senté par དེས་; mais ཏེ་བར་གྱུ། = *upajāyate*.

2) Mss. *yaç ca vātmā*.

3) Mss. *na sv anī°*.

4) གང་ཞེས་ ལྟ་ལ་སྟགས་པ་ཡི། ལྟ་ལ་དེ་ལྟ་ ཕྱི་ན་མེད། དེ་ལ་ཡོད་ན་
མེད་ན་ཞེས། རྒྱུ་ཤེ་བར་གྱི་མེད་པ་ལ་འགྱུར། ॥

5) Mss. *prthak siddhayoh, siddhatvāt*.

कर्मणोऽसिद्धत्वात् ॥ यश्चैवमात्मा दर्शनादिभ्यः प्राक् पश्चाद्युपपन्नं परीक्ष्यमाणो नास्ति ।
तस्येदानीमनुपलब्धस्वभावस्यास्तित्वं नास्तित्वं वा कः परिकल्पयेत्प्राज्ञः । तस्मात्कर्म-
कारकत्वेदोपादानोपादात्रोः परस्परपेक्षा सिद्धिर्न स्वाभाविकीति [Tib. 78a] स्थितं ॥

यत एवोक्तं भगवता श्रार्यसमाधिराजभट्टारके ।

- 5 तस्मिन् काले सो दशबलो [अ]नयो
जिनु भाषते इमु समाधि[59b]वरं ।
मुपिनोपमा भवगती सकला
न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ॥
- 10 न च सत्त्वं लभ्यति न ज्ञोवु नरो
इमि धर्म फेनवदलीसदृशाः [Tib. 43a] ।
मायोपमा गगनविद्युसमा
दृक्चन्द्रसंनिभ मरीचिसमाः ॥
- 15 न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो
परलोक संक्रमति गच्छति वा ।
न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं
फलु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥
- 20 न च शाश्वतं न च उक्ते पुनो
न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः
न च सो पि कृत् पुनरास्पृशति
न च अन्यु कृत् पुन वेदयते ॥

1) D'après le tibétain *°rājasūtre*. — Voir ci-dessus p. 109 et suivantes.

न च संक्रमो न च पुनागमनं
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिह
 न च सत्त्वं चार्मुपशात्तगति ॥

अनुत्पादं शात्तं अनिमित्तपदं
 सुगतानं गोचरं जिनानां गुणा ।
 बलधारणी दशबलानां बलं
 बुद्धानियं वृषभिता परमा ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ पूर्वपरोता नाम
 नवमं प्रकरणं ॥

X.

अग्निन्धनपरीक्षा नाम दशमं प्रकरणं

अत्राह । यदिदमुक्तं⁽¹⁾ । तस्मात्कर्मकारकवदेवोपादानोपादात्रोरपि न स्वाभाविकी सिद्धिरिति । तदयुक्तं सापेक्षतामामाप्य पदार्थानां सस्वभावव्यदर्शनात्⁽²⁾ । तथा ह्यग्निर्निन्धन-
 5 पेक्ष्य भवति । न च निःस्वभावोऽग्निः । तस्योष्णादाहकत्वादस्वभावकार्योपलम्भात् । एव-
 मग्निपेक्ष्येन्धनं भवति । न च [Tib. 78b] तन्निःस्वभावं ब्राह्मणकृतभूतचतुष्टयस्वभाव-
 त्वात् । एवमुपादानसापेक्षोऽप्युपादाता स्वभावतो भविष्यति [60a] । उपादातृसापेक्षं चो-
 पादानमित्यग्निन्धनवदेतौ भविष्यत उपादानोपादाता[रा]विति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं
 यद्यग्निन्धने एव स्यातां न तु स्तः । कथं । इह यद्यग्निन्धने स्यातां नियतं ते एकत्वेन वा
 10 स्यातामन्यत्वेन वा । उभयथा तु न युज्यत इत्याह ।

यदिन्धनं स चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युत भवेत्⁽¹⁾ ॥ १

1) Voir p. 200, l. 2.

2) Sic Mss. — Peut-être *sāsvabhāvyā*.

3) Mss. *tasyāstudāhakatva*°. — ऋ'स' र'न' श्रेण'स'सु'त्रे'स'श्रे'न' र'न'स'वे'न'
 र'न' र'न'स'सु' = °*dāhakatvasvabhāva-kārya*°.

4) सु'र'मै'न' ग'न' र'न' मे' यी'न'न'। सु'र'स'सु' र'न' र'न' ग'न'न' र'न'सु'।
 ग'न'न' मै'न'र'न' मे'ग'न'न' र'न' मै'न' र'न'स'न' य'न' र'न'स'न'र'न'सु'॥ — (16
 ci-dessous ad XXII. 1.

तत्रेध्यते पतति⁽¹⁾नं दास्यं काष्ठादिकसंभूतं । तस्य दग्धा कर्तामिः । तत्र यदि ता-
वद्यादिन्धनं स एवाग्निरिति परिकल्प्यते । तदा कर्तृकर्मणोरैकत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टं
घटकुम्भकारयोश्चेत्चेत्तव्ययोश्चैकत्वप्रसङ्गात् । तस्य चानभ्युपगमात् ॥ अथान्यत्वमेवम-
पि । यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । तदेन्धननिरपेक्षस्याग्नौत्पलब्धिः स्यात् । न हि घटाद-
न्यः पटस्तन्निरपेक्षो न दृष्टः । न चैवमिन्धननिरपेक्षोऽग्निरिति न युक्तमेतत् ॥ अपि च । 5
यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात्तदानीं ।

नित्यप्रदीप्त एव स्यादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सति ॥⁽²⁾ २

इन्धनात्पृथग्भूतोऽग्निरिष्यमाणो नित्यप्रदीप्त एव स्यात् । अप्रदीपनहेतुनाश्च [Tib.
79a] स्यात् । पुनरारम्भवैयर्थ्यं च स्यात् । एवं च सत्यकर्मक एव स्यात् ॥ 10

अनुमेवार्थं प्रतिपादयितुकाम आह ।

परत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यं नित्यप्रदीप्तः प्रसज्यते ॥ इति ।⁽³⁾ ३

तत्र प्रदीप्यते तदिति प्रदीपनमिन्धनं । प्रदीपनं हेतुरस्येति प्रदीपनहेतुकः । न
प्रदीपनहेतुकः अप्रदीपनहेतुकः । यदि प्रदीपनादन्योऽग्निः स्यात्तदेन्धननि⁽⁴⁾रपेक्षः 15
स्यात् । यो हि यस्मादन्यः स तन्निरपेक्षो दृष्टः । घटादिव पटः । ततश्च परत्र निरपेक्षत्वा-

1) Mss. *tadinam*. — Correction de l'éditeur de la B. T. S.

2) ङ्ग'हु' अस'स'हे'हु' अशु' । अस'सु'कु'अस' मे' अशु'वे' ।
हुंम'स' र'हे'मे'हे'हु' अशु' । हे'अ'स' अ'अ'स' अ'स' अ'स' मे' ॥ — Mss. *tadā-*
lambavaiyarthya ... *evam yā kasmah sati*. — Voir ad XXII. 1.

3) ग'अ'स' अ'अ'स' अ'स' मे'स'वे'अ'स' । अस'स'सु'कु'अस' मे'अशु' ।
ङ्ग'हु' अस'स'हे'हु' अ'अ'स' । हुंम'स' र'हे'मे'हे'हु' अशु' ॥

4) Tib. = *ghatapatavat*.

दप्रदीपनहेतुकः स्यात् । प्रदीपनसपेक्षस्य ह्यग्रेस्तदभावे स्यान्निर्वाणं । यदा तु प्रदीपन-
निरपेक्षस्तदा निर्वाणप्रत्ययवैकल्यान्नित्यप्रदीप्त एव भवेत् । नित्यप्रदीप्ते चाग्नौ सत्यग्रे-
परिनिर्वाणार्थं चास्योपादानसंयुतत्वादिनां व्यर्थमेव स्यात् । एवं च सत्यकर्मकोऽग्निः कर्ता
स्यात् । न चाविद्यमानकर्मकस्य कर्तृत्वं बन्ध्यामुत्तस्येव⁽²⁾ । तस्मादिन्धनादग्रेऽन्यत्वमिति न
5 पुष्यते ॥

अत्राह । यदेतदुक्तं ।

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युत्ते भवेत् । इति ।

तदप्युक्तं । इहान्यत्वे ऽपि सत्यग्रोन्धनयोर्न विनेन्धनेनाग्रेऽस्ति त्वं । यस्माद्वालाप-
रिगतोऽग्नौ दाक्षलक्षणा इन्धनं । तदाश्रयेण [Tib. 79b] चाग्निरूपलभ्यते [न] पृथक् । यदा
10 चैतदेवमग्निसंबन्धदेवेन्धनव्यपदेशो भवति । इन्धनाश्रयेण चाग्निरूपलभ्यते न पृथक् ।
तदा अन्यश्चेदिन्धनादग्निरित्यादिदोषप्रसङ्गस्य नास्त्येवावसर इति ॥ अस्य पक्षस्याप्यु-
क्ततामुद्भावयन्नाह ।

तत्रैतस्मादिध्यमानमिन्धनं भवतीति चेत् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥ 8⁽⁴⁾

15 यदि मन्यसे इवालापरिगतोऽग्नौ दाक्षलक्षणा इन्धनं तदाश्रयश्रामिरिति । एवमपि
परिकल्प्यमान इन्धनमभिर्दहतीति नोपपद्यते । यस्मात् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥

1) Mss. *sadhukṣana*, *sādh*°.

2) Mss. °*sutasya ca*.

3) Paris et Calc. *parigalita* — འཕྲུལ་ རྒྱུ་ — Ci-dessous l. 15 et
205. 1 uniformément *parigata*.

4) དེ་ལ་ གལ་ནེ་ འདི་ ལྷུ་རུ། རྟེན་པ་ཞིན་ བྱད་ཤིང་ ཡིན་ རེ་མས་ན། གང་ཚེ་
དེ་ཚེས་ དེ་ ཡིན་ན། གང་གིས་ བྱད་ཤིང་ དེ་ རྟེན་ལྷུ་རུ། — *Buddhapālita* (292b 5)
sreg-çin bud-çin — *etasmāt* n'est pas représenté dans le tibétain.

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निन्धनं प्राप्नुयाद्यदि ।

स्त्री संप्राप्नोति पुरुषं पुरुषश्च स्त्रियं यथा ॥ ६

स्यादेतदेवं यदि स्त्रीपुरुषवत्परस्परानपेताग्नीन्धनयोः सिद्धिः स्यात् । न त्वस्ती-
त्याह ।

5

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निन्धनं काममाप्नुयात् ।

आग्नीन्धने यदि स्यातामन्योन्येन तिरस्कृतं ॥ ७ [Tib. 80 b]

न त्वेवं संभवति, यदिन्धननिरपेत्तोऽग्निः स्यात् । अग्निनिरपेत्तं चेन्धनमिति ।
तस्माद्दृष्टान्तवैयर्थ्यं । अन्योन्यापेताधीनजन्मनां सत्यन्यत्वे येषां प्राप्तिः सिद्धा तेषामेव
दृष्टान्तत्वेनोपादानं न्याय्यं स्यात् । ते च न संभवतीति न युक्तमेतत् । अन्यत्वे सति प्रा-
10 तिरस्तीति ॥

अत्राह । यद्यप्यग्नीन्धनयोः स्त्रीपुरुषवत्परस्परनिरपेता⁽⁴⁾ सिद्धिर्नास्ति । तथापि
परस्परपेता⁽⁵⁾ तद्विस्तृति । ततश्चास्त्येवाग्नीन्धनयोः स्वद्वयसिद्धिः परस्परमापेक्षयात् । न
कृत्रिम्यमानयोर्वन्ध्यापुत्रदुहितोः परस्परपेक्षता दृष्टेति ॥ उच्यते । एवमपि ।

1) རི་ལྟར་ ལུང་མེད་ གྱུ་མ་པ་ རྟེན་། གྱུ་མ་པ་ལང་ ལུང་མེད་ ལྷན་པ་པཱེན། གཤམ་ཏེ་
མེད་ལས་ མེ་ གཞན་ན། མེད་ རྟེན་ ལྷན་པར་ ལུང་པར་འགྱུར། ॥

2) གཤམ་ཏེ་ མེ་ རྟེན་ མེད་རྟེན་ རེ། གཞིག་གིས་ གཞིག་ནི་ བསལ་འགྱུར་ན།
མེད་ལས་ མེ་ གཞན་ཉིད་ ཡིན་ ཡང་། མེད་ རྟེན་ ལྷན་པར་ འོད་ལ་ རྟེན། ॥

3) Mss. *anyonyāpekṣāyor na janmanā saty...* — གཞན་ཉིད་ ཡིན་ ཡང་
ལན་ཚུན་ བཞེས་པ་ལ་ རྟེན་ལས་ ཏེ། གྱུ་མ་པར་གྱུར་པ་ གང་རྟེན་ ལྷན་པར་ ལུང་པར་ ཏེ་
རྟེན་ཉིད་པར་ ཉེ་བར་རྟོག་པར་ རེག་པར་འགྱུར་ན། = *anyatre saty api parāspa-*
rāpekṣādhiṇā jātā ye prāpakāḥ siddhāś teṣām eva ... On ne peut apporter
comme exemples que des êtres dont la naissance soit interdépendante.

4) Mss. *parāspārāpekṣā*.

5) Mss. *yāvad*. — Tib. རེ་ཞེག་.

यदीन्धनमसिद्धं स्यात् नैव तदग्निनापेक्ष्येत । असिद्धस्यापेक्षायोगात् । तस्मान्नि-
मित्तकस्येन्धनस्य सिद्धिरभ्युपेया न चैवमेतदिति न युक्तमेतदिति ॥

अथ मतं योगपक्षेनैवेन्धनसिद्ध्याग्निसिद्धिरग्निसिद्ध्या चेन्धनसिद्धिः । ततश्च एका-
स्यापि पूर्वसिद्ध्यनभ्युपगमात्तत्र यदुक्तं ।

5 कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्याग्निरिन्धनं । इति ।

तदयुक्तमिति ॥ उच्यते । एवमपीष्यमाण उभयस्यापि नास्ति सिद्धिः । यस्मात् ।

योऽपेक्ष्य [Tib. 81b] सिध्यते भावस्तमेवापेक्ष्य सिध्यति ।

यदि योऽपेक्षितव्यः स सिध्यतां कमपेक्ष्य कः⁽¹⁾ ॥ १०

तत्र यदि यो ऽग्राह्यो भावो यमिन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । इन्धनाख्यश्च
10 भावो योऽग्निनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः स यदि तमेवाग्राह्यं पदार्थमपेक्ष्य सिध्यति
कथ्यतामिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा चाग्न्यभावे सतीन्धनस्य सिद्धिरिव
नास्ति । तदा ऽकारणस्येन्धनस्याभावात्कुतस्त[62b]हेतुको ऽग्निः प्रसेत्स्यति ॥

एवं य इन्धनाख्यो भावो यमग्राह्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । अग्राह्यश्च भावो य
इन्धनाख्येनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः । स यदि तमेवेन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । कथ्य-
15 तां किमिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा ह्येन्धनाभावे सत्यग्नेः सिद्धिर्नास्ति
तदा निष्कारणस्याग्नेरभावात्कुतस्तहेतुकमिन्धनं ॥

इतश्चाग्नीन्धनयोः परस्परापेक्षयापि सिद्धिरसती सिद्धासिद्धयोरपेक्षाभावादिति
प्रतिपादयन्नाह ।

यस्सु'सदे' मैर'ला' यान् । मे' मेर'यन्' के' अशु'र'स' यै॥ — Mdo XVII. me
sgrub-pa-la me med-par yan.

1) ग'ला'दे' र'दे'स'सो' ग'ल' स'श्ले'स' अशु'स' । दे'दे'र'ला' यान् स'श्ले'स'र'स' यै ।
स'श्ले'स'सु' ग'ल' यै॥ दे'अशु'स'र' । ग'ल'ला' स'श्ले'स'र'स' ग'ल'दे'ग'ल' अशु'स' ॥

योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्षते कथं ।

अथाप्यपेक्षते सिद्धस्त्वपेक्षास्य न युज्यते ॥ ११

यो ह्यपेक्ष्यो भाव इन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति सोऽसिद्धो वेन्धनमपेक्षते
सिद्धो वा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरविषाणावन्नेन्धनमपेक्षते । अथ सिद्धः [Tib. 82a]
सिद्धत्वात्किमस्येन्धनापेक्षया । न हि सिद्धं पुनरपि साध्यते वैवर्थात् । एवमिन्धनेऽपि 5
वाच्यं ॥ तस्मान्नापेक्ष्योन्धनयोः परस्परपेक्षया योगपक्षेन वा सिद्धिरिति ॥ यतश्चैवं तस्मात् ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं ।

अथ स्यादपेक्ष्याग्निस्तर्हि भविष्यतीति । एतदपि न युक्तमित्याह ।

नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ।

अन्यत्रप्रतिषेधादहेतुकवप्रसङ्गाच्च ॥

10

यथा चाग्निरपेक्ष्य वानपेक्ष्य वेन्धनस्य संभवति । एवमिन्धनमपीत्याह ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं न नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ॥ १२

एतच्चानन्तरमेव ⁽³⁾ गतार्थत्वात् पुनरुच्यते ॥

अत्राह । किमनयास्माकमतिमूर्खमेतिकया प्रयोजनं । ये वयं ब्रूमो यस्मादग्निनेध्य-

1) དངོས་པོ་ བཞུགས་ འགུལ་ ཡིན་པ། དེ་ མ་གུལ་ན་ རི་ལྟར་ བཞུགས།
ཅི་སྟོང་གུལ་མ་ བཞུགས་ ཤེས་ ན། དེ་ རི་ བཞུགས་པར་ མི་རིགས་སོ།

2) ཤིང་ལ་ བཞུགས་པའི་ མེ་ མེད་དོ། ཤིང་ལ་ མ་བཞུགས་ མེ་ ཡང་ མེད། མེ་ལ་
བཞུགས་པའི་ ཤིང་ མེད་དོ། མེ་ལ་ མ་བཞུགས་པའི་ ཤིང་ ཡང་ མེད། Variantes aux
pādas impairs: me med-de ci med-na.

3) gata = གོ་བར་ཟད་པ་.

4) Voir ci-dessus p. 68, n. 5. — དབྱུང་པ་ ཤིན་ཏུ་སྡོམ་.

5) Mss. ye bhāvantu vāyam. Le tibétain a seulement ཁོ་པོ་ཅག་ བོ་ = va-
yam eva . . .

मानमिन्धनं प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवाग्निन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a]
यद्यग्निर्न्धनं दहेत्⁽¹⁾ । गद्दिन्धनेऽग्निः संभवेत्स इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याह ।

आगच्छत्यन्यतो नाग्निर्न्धनेऽग्निर्न विध्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तातावत्कुतश्चिदन्यतोऽग्नेरागमनं नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चाहेत्तुकस्याग्नेरागमनाभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रयोजनाभावात् । तत्रापि चेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । आगच्छत्यन्यतो नाग्निः [Tib. 82b] ॥ तथेन्धने
ऽन्यग्निर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

अथ स्याद्विद्यमानस्यापि⁽³⁾ मूलोदकादिवदभिव्यञ्जकप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-
मानत्वं । घ्राणिनिघर्षणादभिव्यञ्जकप्रत्ययसंभवात् पश्चादुपलब्धिरिति । इदमेव तावत्सं-
10 प्रार्थयति ॥ किं पुनर्मूलोदकादीनामभिव्यञ्जकैः प्रत्ययैः क्रियत इति । तत्र स्वद्वयं
तावन्न क्रियते विद्यमानत्वात् । अभिव्यक्तिः क्रियत इति चेत् । केयमभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि सैव क्रियते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यत्वादित्यागशैवं
ज्ञायतेऽभिव्यक्तेः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्वद्वयस्य चोत्पत्तिप्रत्ययनिरूपेण-
त्वात्खपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात्⁽⁴⁾ ॥

15 अपि चेयमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानमभिव्यक्तस्य वा । तत्र
तावद्यदभिव्यक्तं तन्नामभिव्यज्यते तस्याभिव्यक्तिवैपर्य्यात् । अनिष्टदोषप्रसङ्गाच्च । अन-
भिव्यक्तमपि नाभिव्यज्यते खपुष्पवद⁽⁵⁾ अभिव्यक्तत्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain: [na tu dahati. tathā] yadīndhane ...

2) བཞུག་ཞེས་ བརྒྱུད་པ་མཆོད་པ་.

3) རྩོད་པ་ལྟ་པ་སྒྲིག་པ་.

4) Voir la discussion de l'*abhiivyakti* (མཛོད་པར་གསལ་པ་), Bodhicaryāṇ. IX. 133 et suiv.

5) མཛོད་པར་གསལ་པ་མ་གྱུར་པའི་ཕྱིར་.

अथापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं⁽¹⁾ क्रियत इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्रियत इति [Tib. 83a] कुतः स्थौल्यापा[द]नमभिव्यक्तिः ।
सौन्दर्यस्य च निर्देष्टुमस्यासंभवात्कस्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
इन्धनेऽग्नेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपजायते ।
इत्यसत्यमेवैतदुपलभते भवान् ॥

5

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां दूषणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतेः⁽⁴⁾ ॥ १३

अग्निनेन्धनं दह्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं दूषणं गम्यमानगतागत-
दूषणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावद्दग्धं नैव दह्यते ।

10

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दह्यमानं न दह्यते⁽⁵⁾ ॥

इत्यादिना । यत एवमतो नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह⁽⁶⁾ ।

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्निरिन्धनानि न तेषु सः⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) རགས་པ་ཉིད་.

2) Les Mss. portent *sthaulyasya*; mais le tibétain རགས་པ་ཉིད་.

3) *āpādana* = རུས་པ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་མེ་ཁོང་སྟེ། མེ་ལའང་མེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན། དེ་མཞིན་
མེ་གི་ལྷན་མ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་གཞོམ་པས་བསྟན།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མེ་ཉིད་མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མེ་ལས་གཞན་ལའང་མེ་ཡང་མེད། མེ་ནི་
མེ་དང་ལྷན་མ་ཡིན། མེ་ལ་མེད་མེད་དེ་དེ་མེད། — Cité ad XVI. 2.

तत्र ।

यदिन्धनं स चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदित्यनेनाग्नीन्धनयोरेकत्वप्रतिषेधादिन्धनं पुनरग्निर्न ॥

अन्यथेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् ।

6 इत्यादिनान्यत्वस्य प्रतिषेधान्नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ॥

तन्नान्यत्वोभयपक्षप्रतिषेधादेव तद्वत्पक्षाधाराधेयपक्षानामप्यर्थतः [Tib. 83 b] प्र-
तिषिद्धत्वात्तानपि [नि]गमयन्नाह ।

नाग्नि[64 a]रिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ॥ इति ।

तत्राग्निरिन्धनवान्न भवति । इन्धनमस्यास्मिन् वा विद्यत इति व्यतिरेकेण
10 वा व्युत्पादेनाव्यतिरेकेण वा । तत्र व्यतिरेकेण तद्यथा गोमान् देवदत्तः । अव्यतिरेकेण
बुद्धिमान् देवदत्तो ब्रूवानित्यादि । अग्नीन्धनयोश्च पक्षद्वयस्यापि प्रतिषिद्धत्वादिन्धनवा-
नाग्निरिति प्रतिषेधो विहितः ॥ अन्यच्च कुण्डं दध्न आधारात् प्रतिपद्यते । न चेन्धनादन्य-
त्वमग्निरस्तीति नाग्नाविन्धनानीति युज्यते ॥ नापीन्धनेऽस्त्यग्निरन्यत्वप्रतिषेधादिति ।
एवमाधाराधेयताप्रतिषेधोऽप्यर्थत उपपादित एव ॥

15 यथा चाग्निः पञ्चधा विचार्यमाणो न संभवति । एवमात्मापीत्यतिदिशन्नाह ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वो निर्वशेषेण ।

तत्रोपादीयत इत्युपादानं पक्षोपादानस्कन्धाः । यस्तानुपादाय प्रपद्यते स उपा-
दाता गृहीता निष्पादक आत्मेत्युच्यते । अहंकारविषयत्वादाकृति उत्पादितोऽहंमानो-

1) *tadvat* = རེ་ རང་ ལྟ་. *ādhāra* = རྟེན་ *ādheya* = བརྟེན་.

2) Mss. *tām api gamayan*. རེ་རྟག་ གུང་ མཆུག་བསྐྱུ་བའི་ཕྱིར་.

3) D'après le tibétain. Les Mss. portent *ity upādānam . yaç copādānaskan-*
dhāns tām upādāya.

4) Mss. *ādita*. བཞུག་ = *nikṣipta*, *āhita*.

स्मिन्निति ॥ तदस्यात्मन उपादानस्य च यः क्रमः⁽¹⁾ सिद्धिः 'स सर्वोऽग्नीन्धनाभ्यां व्या-
ख्यातोऽवगन्तव्यो निर्वशेषेण ॥

कः पुनः सर्वस्य निर्वशेषस्य⁽²⁾ च भेदः । सर्वग्रहणेनैव [Tib. 84a] पञ्च पक्षाः समन-
त्तरप्रकाता अभिसंबध्यन्ते । सर्व एते पञ्चापि पक्षा अग्नीन्धनवदात्मोपादानयोर्प्यविकला
हेतु⁽³⁾नीयाः । यथैषां प्रतिपादन उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निर्वशेषेणात्मोपादा- 5
नयोः प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वात्मना प्रतिषेधसाम्यमग्नीन्धनाभ्यामात्मोपादा-
नयोर्वेदितव्यमित्युपदर्शनार्थं सर्वो [64b] निर्वशेषेणेत्याह ॥ तत्र पदेवोपादानं स एवा-
त्मेत्येवं कर्तृकर्मणोरैकत्वप्रसङ्गात् पुन्यते । नाप्यन्यदुपादानमन्य उपादाता स्कन्धव्य-
तिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात् । परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वान्यत्वप्र-
तिषेधाच्च स्कन्धवानप्यात्मा न भवति । अन्यत्वाभावाच्च नात्मनि स्कन्धा न स्कन्धेष्व- 10
त्मा । यत एव पञ्चषु प्रकारेष्व्वात्मनो न सत्त्वं । तस्मात्कर्मकारकवदेवात्मोपादानयोः पर-
स्परप्रेतकी सिद्धिरिति स्थितं ॥

पञ्चायमात्मोपादानयोः क्रमः स नानयोरैव किं तर्हि ।

सार्धं घटपटादिभिः ॥⁽⁴⁾ १५

निर्वशेषैः पदार्थैः सर्वथा व्याख्यातो वेदितव्यः । घटादयो हि कार्यकारणभूता घव- 15
यवावयविभूता लक्षणलक्ष्यभूता [Tib. 84b] गुणगुणिभूता वा स्युः । तत्र मृदुपञ्च-
क्रमसूत्रसलिलकुलालकरव्यापामादयो घटस्य कारणभूताः । घटः कार्यभूतः । कपालादयो

1) Sic Mss. — *सुस'सदि'सैम'स'* = *siddhukramah*.

2) Mss. *niravaçesaç ca.* — *गुह'रन' म'लुस'स'व'.*

3) *सुस'सम्'सु'* = *sambandhanīya*.

4) *म'रन' सैद'सैस' सस' रन' रै। ठे'सम्'सुन'सदि' सैम'स' गुह। सुम'
सुस'सैस' रन' लुह'सैग'सु। म'लुस'स' रै रुम'सम्'सम्'सु॥* — M do XVII.
ñe-bar-len-pai.

5) Mss. *°calālakulālakala°* *ह'म'नङ्'सु' लस'सदि' कुँव'स'.*

नीलादयो वा अवयवभूताः । घटो ऽवयवी । पृथुबुध्नलम्बौष्ठदीर्घयीवत्वादीनि लक्षणानि ।
घटो लक्ष्यः । श्यामत्वादयो गुणाः घटो गुणो । इत्येवं व्यवस्थाप्याग्निन्धनवत्क्रमो योऽर्थः ।
एषां च घटादीनामात्मोपादानयोश्च मध्यमकावतारप्रकरणाद्याध्यानमवसेयं ।

तदेवं कर्मकारकवदात्मोपादानयोर्घटादीनां च परस्परपेत्तिव्यां सिद्धौ व्यवस्थि
5 तायां तथागतवचनाविपरितार्थ⁽¹⁾बोधाभिमानितया तीर्थ्यमतोपकल्पितपदार्थव्यवस्थ
सौमत्प्रवचनार्थित्वेनोपनीयातिमूलतया ।

आत्मनश्च सतत्त्वं ये भावानां च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशन्ति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान् ॥ १६

तत्र [65a] सकृ तेन वर्तत इति सतत् । स[त]तो भावः सतत्त्वमपृथक्त्वमनन्यत्वमे
10 कत्वमित्यर्थः । तदेतत्सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न तानाचार्यः शासनार्थपाण्डितान् [Tib 85a
मन्यते ॥ तद्यथा । आत्मा उपादानेन प्रज्ञप्यते येन सकृव तेनोपादानेन संभवति । स
पृथगव्यतिरेकेणैव भवतीत्यर्थः । एवं येन कारणेन मृदादिना घटः प्रज्ञप्यते तदव्य⁽⁵⁾
तिरेकेणैव स भवति न पृथक् । एवमात्मनो भावानां च सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न ते परम

1) Mss. °aviparītārbbhabādhā° རོག་ཕྱིན་ཅི་མ་ལོག་པ་ ཡིན་པར་ རྫོམ་པ་ཏི་
ཀྲེས་ = aviparītārtha-abhimānitayā.

2) གཤུང་པ་ལས་ ཁོང་ཏུ་ཆུད་པའི་ རོག་ཏིང་ཏུ་ གཏུས་ནས་ = °pravacan
adhigata-arthatvena upanīya.

3) གང་དག་ བདག་ རང་ རངས་པོ་རྣམས། དེ་བཅས་ཏིང་ རང་ བ་རང་པོ་
རྫོགས་ དེ་དག་ བསྐྱད་རོག་ལ། མཁས་སོ་ ལྷུ་ཏུ་ མི་ སེམས་སོ།

4) Tib. = tad atra satattvam.

5) Mss. tadvyatirekena. བ་མི་རང་པོ་ཏིང་ཏུ་

गम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शाश्वतोच्चेदरुक्तिस्योपादायप्रज्ञेत्यभिधान[स्य] तन्नं प-
श्यति ।

पृथक् पृथक् च ये निर्दिशन्ति । पृथगित्यात्मानं पृथगुपादानं पृथक्कार्यं पृथक्कारण-
मित्यादिनान्यत्वं पश्यन्ति । समूनपि न शासनस्यार्थकोविदानाचार्यो मन्यते ॥ यथोक्तं ।

एकत्वान्यत्वरुक्तिं प्रतिश्रुत्कोपमं जगत् ।

5

संक्रान्तिमासाद्य गतं बुद्ध्यांस्त्वमनिन्दितः ॥ इति ॥

एवं चाग्रोन्धनपरोत्तयाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकालालिप्सितैरपि
नैव वर्पुर्दृश्यते रागद्वेषमोहकुलताशनैरपि वेति ।

यथोक्तं भगवतः⁽⁴⁾ ।

यथ गगणु न ज्ञातु दग्धपूर्वं

10

सुबद्धमि कल्पयन्तैर्किं दृक्षमानं ।

गगनतम विज्ञानमान धर्मान्

सो[ऽपि]⁽⁵⁾ न दृक्षति ज्ञातु साग्रिमध्ये ॥

1) འདྲེན་ནས་ གདགས་པའི་ མེད་ཅན་གྱི་ — Ci-dessus (137, n. 3) གདགས་པ་ = *prajñapti*; voir XVII. 2.

2) Sic Mss. — འཕྲོ་ རྟེན་ འདྲིག་པ་ རྟེན་ སྐུ་པར་ = *saṃkrāntīvyayarahi-*
tan, *vyayavigatam*; ou, plus exactement འདྲིག་པ་ = *uccheda* opposé à *saṃ-*
krānti (passage de l'être d'une existence dans une autre, ou d'un *kṣaṇa* à un
autre *kṣaṇa*)

3) Le tibétain donne une lecture plus intelligible: རུས་མཐའི་ མེ་དག་གམ་
= *yugūntajvālābhir vā*. — Mss. Calc. *kalpenākālālipsitauḥ*, Paris *°lapsitair*,
Camb. *°ātmanair*. — *kalpāntakālāgniavalanair*??

4) Mètre *Puṣpitāgrā*. — Voir Ed. Müller, *Der Dialect der Gāthās des*
Lalitavistara, p. 31.

5) Mss. *dharmāns te*. དེ་ནི་ གནའ་ཡང་ མེ་ནང་ ཡོང་ མི་འཕྲོག། = *kva-*
cana na dahyati jātu so 'gnimadhye.

सर्विहि⁽¹⁾ इत्यमाणि बुद्धक्षेत्रे
 प्रणिधि करोति समाधिye स्थिक्त्वा ।
 स्वस्त⁽³⁾ अणु पशाम्यतामशेष
 पृथिवि विनश्यि⁽⁴⁾ [पि] नैवऽस्यान्यथात्वे ॥

5 तथा ।

अरणि⁽⁶⁾ यद्य चोत्तरारणिं [Tib. 85b]
 हस्तव्यापानु त्रयेभि संगतिः ।
 इति पत्ययतोऽग्नि जायते
 वातु कृतुकार्य लघू निरुध्यते ॥

10

अथ पण्डितु कश्चि मार्ग[65b]ते
 कुतऽयम्मागतु कुत्र याति वा ।

1) Mss. *sacihe*. — *sarvhi* = *sarvinhi*, *sarvasmin*.

2) Mss. *samādhiche*.

3) Mss. *jvalanta*. — «Que toutes ces champs de Bouddha enflammés s'éteignent sans exception!»

4) Mss. *vinaçci*. — *pi* d'après le tibétain ཤེན་པོ་ — *naivā 'sya*. — Mss. *naivāsyā* — ས་ལྷ་མོ་ རྒྱུ་ལ་ ཤེན་པོ་ རྒྱུ་ལ་ མེད།

5) Les stances qui suivent sont-elles extraites du *Lalitavistara*? Voir p. 211 de *Rājendralāl*, *Bodhicaryāv.* ad IX. 108 (p. 342), *Ūkṣāṣa*. 240. 1. — Mètre *Vaitaliya* ,----- 1
 ,--- 1
 ॥

6) Il est difficile d'expliquer ces accusatifs.

7) རྩེ་གསུམ་ རྒྱུ་ལ་. — *hastavyāyāmu* doit être scandé ---.

8) Mss. *laghu*. — Voir la note de M. C. Bendall.

9) Mss. *kuta ayam ā°*.

विदिशो दिशं⁽¹⁾ सर्वं मार्गतो
नागतिनास्य गतिश्च लभ्यति ॥

स्कन्धापतनानि धातवः

शून्यं आध्यात्मिकं शून्यं बाहिराः ।

सर्वात्मविविक्तं ज्वालाया

5

धर्मं आकाशसभावलक्षणाः ॥

इमु ईदृशं धर्मलक्षणा

बुद्धं दीप्यं दर्शने तया⁽³⁾ ।

अनुबुद्धं यथ त्वयात्मना⁽⁴⁾

तथ बोधेहि सदेवमानुषान् ॥

10

विपरीतं अभूतकल्पिते

रागदोषैः परिदृश्यते जगत् ।

कृपमेघशमाम्बुशोतलां

मुञ्च धाराममृतस्य नायक ॥ इति विस्तरः ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ अग्निन्धनपरोक्षे 16

नाम दशमं प्रकरणी ॥

1) འདི་ཤེས་ རིམ་ འདི་ཤེས་མཁོ་མས་ཀྱིན་ཏུ་

2) འདི་ཡི་ འགྲོ་ རྟེན་ རོང་པ་ རྟེན་མེན་ སེམས་. Nos Mss. *na gatir nāsyāgatiṣ ca*; mais voyez les leçons indiquées par M. Bendall.

3) མར་མེ་མཛེན་པ་མཐོང་ནས་ ཁྱིལ་ཡིས་ རྟོགས་ = *dīpaṃkaradarśanāt trayā jñātāḥ*.

4) Rājendraśālī, 212. 11 *anubuddha svayaṃ yathātmanā*.

XI.

पूर्वापरकोटिपरीक्षा नामैकदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एवात्मा संसारसद्भावात् । यदि ह्यात्मा न स्यात्कस्य पाप्म-⁽¹⁾
 तिके संसार आनन्दब्रवीभावेन जन्ममरणपरंपरया संसर्गो स्यात् । उक्तं हि भगवतां⁽²⁾ अ-
 वरायो हि भित्तवो जातिज्ञमरणसंसार इति । अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानां तृष्णासंयो-
 जनानां तृष्णागण्डुरबद्धानां संसर्गतां संधावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत इति ॥ यदा च भग-
 वदुपदेशात्संसारोऽस्ति तदा संसर्गाप्यस्ति स चात्मोच्यत इति ॥ [Tib. 86a]

1) Mss. *pañca*°.

2) Mss. *ājavamjabijābhāvena*. — M. Vyut. § 224, 2, *ājavañjivasamāpanna*
 et variante *ājāvam* j°. — འཇེ་བ་ རྟེན་ འདྲ་བའི་ རི་བར་ རླུ་བ་ རྟེན་ འཇེ་བ་ གཏིག་
 རྟེན་ གཏིག་ 5 བརྒྱུད་པས་ = *gamāgamibhāvena* — M. J. S. Speyer compare
 Jāt. m. 90. 10 (*āmajjato nimajjataṣ ca*) et il conjecture *ājavajjavanmīnabhāvena*. —
 M. F. W. Thomas compare Harṣacar. (Bomb. 1892), p. 286. s, transl.
 p. 255. 28.

3) Voir Sam. N. II. 178. 193, III. 144. 151; Divya 197. 5; Kathāv.
 I. 1. 159. — *anavarāgraṣūnyatā*, M. Vyut. 37. 10; Dh.-s. 41. — *anavarāgra*
 = *anamatagga* = *aṇavayagga* (Māhārāṣṭri Erzählungen, 33. 17). — Comp.
aṇorapāra (Guérinot, Jivaviyāra, J. As. 1902, I, p. 277). — Voir cependant
 Pischel, Gr. der Pr. Spr., § 251 qui apporte un grand nombre d'exemples et
 croit à une dérivation de *Ynam*, dessen Anfang sich nicht wegbeugt = sich nicht
 verändert = endlos.

4) Mss. °*gardūra*° — P. W. *gaṇḍu*, *gaṇḍula* = *Knoten — རྩེད་པའི་ འཁྱུག་
 བརྒྱུད་ཀྱིས་ བཞིངས་པ་ — *lu-gu-brgyud*, «rope to which the lambs are fastened, or
 strung». — «Attachés comme des moutons...». — Voir P. W. *gaḍḍārikā*.

5) *saṁsartar*, mot nouveau.

उच्यते । स्यादात्मा यदि संसार एव स्यात् । कथं । यस्मादस्य ।

पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराधो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमं ॥ १

कोटिर्भागो देश⁽²⁾ इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देश इत्यर्थः । यदि हि संसारो नाम कांश्चत्स्यात् । नियतं तस्य पूर्वमपि [66a] स्यात्पश्चिममपि घटादीनामिव । उक्तं च भगवता । 5
अनवराधो हि भित्तवो ज्ञातिग्रामरणसंसार इति । यदेव [अवराधे⁽³⁾ न] स्तः संसारस्यानव-
राधवचनात्संसार एव नास्त्येति ननु स्पष्टमादेशयामास भगवान् । तस्मान्नास्ति संसारः
पूर्वापरकोट्यनुपलम्भात् [अलात] चक्रवदिति स्थितं ॥

अत्रेदं विचार्यते । यदि पूर्वं चापरं च संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाह
तस्मात्तर्हि संसारतयाप प्रतिपत्स्यामह इत्येवं वो भित्तवः शिखितव्यमिति ॥ उच्यते । 10
अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानामित्यादिविशेषणोपादानात्तेषामेवापगमनवराधः संसार इति
प्रतोयते । न पुनस्तत्त्वज्ञानानिलबलात्समुन्मूलिताविद्यानिवर्णतत्त्वणां । तेषां तु लो-
कोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धाशेषक्लेशवासनामूलनिःशेषपादयानां भवत्येवात्त इति विज्ञेयं ॥

1) གྲོ་མཐའ་ གྲོ་ཅམ་ ལེས་ ལུས་ཆེ། ཐུབ་པ་ཆེན་པོས་ མེད་ ལེས་ གསུངས།
འཁོར་པ་ ཐོག་མ་ མཐའ་ མེད་དེ། དེ་ལ་ གྲོ་མ་ མེད་ ཕྱི་མ་ མེད། Mdo XVII, troi-
sième pāda ཐོག་མ་ ཐམ་ མེད།

2) *bhāga* = ཆེ; *deça* = ཆུ་མུ་མ་.

3) Mss. *yad eva cātāh, ... satah*. — Voir ci-dessous p. 220. 12. — Le tibétain ne confirme pas la conjecture; il porte *yasmād evaṃ saṃsāro 'navarāgra uktaś tasmāt saṃsāra eva.....*

4) མག་ལ་མེདི་ འཁོར་ལོ་ བཞིན་ནོ།

5) Mss. *upādānās teṣām*. — ཉེ་བར་བཞོད་པས་.

6) Mss. *°jñānenaiva ca na bolāt*. — ཡེ་ཤེས་ཀྱི་ རྒྱུང་གི་ མུགས་ཀྱིས་.

कथं [Tib. 86b] पुनरादिर्हितानामतोपदेश इति यावत् ॥ दृष्टमेतद्वाक्येषु त्रीणां
दिष्ट्वाद्यभावेऽपि दृक्नादिसंपर्कादसप्तद्वावः ।

यथोक्तमपि देवभादेः⁽²⁾

यथा ब्रह्मस्य दृष्टोऽन्तो न चादिस्तस्य विद्यते ।

5

तथा कारणवैकल्याज्जन्मनोऽपि न संभवः ॥ इति ॥

स चान्तोपदेशो लौकिक एव व्यवहारे स्थित्वा संसारचारकावबद्धानामुत्सारकानां
सन्नानां देशितो लौकिकज्ञानापेक्षया । वस्तुकचित्तायां तु संसार एव नास्ति⁽⁴⁾ । तत्कुतोऽस्यं
परित्यजः । प्रदीपावस्थायां रङ्गरूपपरित्यजः⁽⁵⁾ ॥

अत्राह । यद्येवं लौकिकज्ञानापेक्षया तवदादिरपि किं नोच्यते⁽⁶⁾ ॥ उच्यते । अस्मै-
10 कदोष[66b]प्रसङ्गात् । लौकिकज्ञानापेक्षयापि संसारस्य देहभाव इत्युभयथाप्यदेहभाव
एवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्यप्यवराधे न स्तः संसारस्य तथापि मध्यमस्त्यप्रतिषेधात् । ततश्चा-
स्ति संसारो मध्यमद्वावात् । इह यन्नास्ति न तस्य मध्यमस्ति तद्यथा कूर्मरोमप्रावरण-
स्येति ॥ कास्यः खल्वसि । ननु च भोः ।

15

नैवाग्रे नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

1) Mss. *rahitānām ekopadeṣa iti*. — གཅིག་པོ་འདི་ལྟར་བསྟན་པ་.

2) *Ātaka*, VIII. 25. (Voir Muséon, N. S., I, p. 239.)

3) *saṃsāracāra*, *Bodhicaryā* v. p., VII. 21; *bhavarāra*, M. *Ṭyut*. 245. 224, *Bodhicaryā* v. I. 9, *Rāṣṭrapāl* p. 21. 13.

4) Mss. *avastuka*°. འདི་ལྟར་པོ་སྟེ་མེས་པོ་ལྟར་པོ་.

5) N'est pas représenté dans le tibétain. — Le serpent-corde n'est pas détruit quand on voit à la lumière que c'est une corde.

6) C'est-à-dire: pourquoi ne pas admettre que le *saṃsāra* a eu un commencement comme on admet qu'il peut avoir une fin, pourquoi ne pas dire de l'*ānta* ce qu'on dit de l'*anta*?

अथमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अथर्मित्यवसानमतो व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरतश्च प्रतिषिद्धस्तस्य कुतो मध्यं भविष्यति । ततश्च संज्ञामात्रकमेव विपर्ययसंपरवशमानसानां संसार आदिमध्यावसानत्रिरुक्तिबादाकाशवद्वलातचक्रादिवदिति भावः [Tib. 87 a] । संसारभावाच्च नास्त्यात्मेति ॥

यत एव संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति । अत एव संसारभावज्ञातिज्ञान- 5
मरणादीनां पूर्वापरसंक्रमा अपि नैव सन्तीत्याह ।

तस्मान्नात्रोपपद्यते पूर्वापरसंक्रमाः ॥ २

यथा च नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेज्ज्ञानमरणमुत्तरं ।

निर्ज्ञानमरणा ज्ञातिभवेज्ज्ञापेत चामृतः ॥ ३

10

यदि पूर्वं ज्ञातिर्भवेत् । तदा मरणरुक्ता स्यान्न च ज्ञादिरुक्तिः[1] ज्ञातिर्युध्यते
अस्मत्कृतवप्रसङ्गात् । ज्ञानमरणरुक्तस्य भावस्य ज्ञातो परिकल्प्यमानापामन्यत्रामृतस्यैव
देवदत्तस्य प्रथममिह ज्ञातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान् संसारः स्यादकेतुक-
दोषश्च । अभूवमतीतमध्वानमित्येवं पूर्वोक्तकल्पना च न [67 a] स्यात् । अभूत्वा च पूर्वं
यथादिक्तेत्पादः स्यात् ॥

15

1) ग'द'ल' खेग'म' मख' मेद'य। दे'ल' द'गुख' के' ग'ल' ङ'द'। दे'सु'र'
दे'ल' ख' छे' द'द'। छु'द'डे'ग' दे'म'य' मे' मख'द'द'॥ — Mdo XVII ग'द'ल'
खेग' स'म' मेद'य।

2) ग'ल'दे' छे'य' ख'र' ल'गु'र'ल'। क' मे' छे'म' ङ'द'द' दे'। छे'य' क'मे'मेद'
य' द'द'। म'मे'य'र' ङ'द' छे'य'र'ल'गु'र'॥ — Cité ci-dessus p. 12. 6.

अथ स्याद्भादीनां यथा पूर्वं विनापि ग्रामरणासंबन्धात्प्रथममेवोत्पादो दृष्ट एव-
मात्मनोऽपीति ॥ नैवं । साध्यसमवात् । घघ्रादीनामपि हि स्वबीजनिरोधे समुत्पद्यमा-
नत्वात्तान्यत्राविनष्टानामुत्पाद इति सममेतत्पूर्वेणा ॥

अथ स्यादन्त्यदेव वृत्ताद्वीजमतोऽन्यत्र⁽¹⁾ विनाशपूर्वक एव वृत्तस्योत्पाद इति ॥ नैवं ।

5 कार्यकारणयोरन्यत्वस्य [Tib. 87b] सिद्धत्वात् । तथा च वक्ष्यति⁽³⁾ ।

प्रतोत्य यच्चद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

न च बोझाद्वृत्तस्यान्यत्वमतः साध्यसममेतत् । यतश्चान्यत्रामृतस्येहोत्पादो नास्ति
न पूर्वं ज्ञातिरतोऽन्युपेया ॥

10 अथ पूर्वं ग्रामरणं पश्चाज्ज्ञातिः । एवमपि ।

पश्चाज्ज्ञातिर्यदि भवेत्ग्रामरणमादितः ।

घकेतुकमज्ञातस्य स्यात्ग्रामरणं कथं ॥⁽⁴⁾ ४

ज्ञातिप्रत्ययं ग्रामरणमिति वचनाज्ज्ञातिहेतुकं ग्रामरणमुक्तं भगवता । यद्येत्पूर्वं
स्यात्तदा निरुक्तं स्यात् । तस्मान्न युक्तमेतत् ॥ यतोऽप्युक्तं ।

15 यथ उक्खिते लोढम्मि उक्खेवे अत्थि कारणं ।

पउने कारणं णत्थि अण्णं उक्खेवकारणात् ॥ इति⁽⁵⁾ ।

1) Mss. *amra*, *asra*, *agra*. — Transcrit dans le tibétain ཨ་མྲ་ = *āmra* (ÇKDr.).

2) གཤན་རྩ་མ་ཞིག་པ་ཐོན་རྩ་འགྲོ་བ་ཅན་.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) གཤ་དེ་སྐྱེ་བ་འབྱེ་འགྱུར་ལ། རྩ་ཤི་སྤྱ་བ་ཡིན་ན་ནི། སྐྱེ་བ་མེད་པ་འི་ཆ་ཤི་
ནི། རྩ་མེད་པར་ནི་ངེ་ལྟར་འགྱུར་॥

5) Restitution conjecturale. — གང་ལས། བོང་བ་ བདེགས་པར་གྱུར་པ་ནི།

यथाप्यत्र नेपः पतनकारणं नान्यत् । एवमिहापि ज्ञातिमेव कारणत्वेन विनाशस्य वर्णयामो नान्यत् । इति नास्त्यहेतुकता विनाशस्य । ज्ञातिहेतुकत्वाच्चास्योद्गमनेव [विनाशस्य] हेतुरिति क्त्वा एषापि गाथा सुनोता भवति ।

एविमे संखता धम्माः संभवन्ति सकारणाः ।

स भाव एव धम्माणां यं विभोत्ति समुद्भूताः ॥ इति⁽²⁾ ॥

5

इदानीं सकृभावेनापि जाति[67b]जरामरणानामसद्भावं प्रतिपादयन्नाह ।

न ज्ञरामरणेनैव ज्ञातिश्च सकं पुद्ध्यते ।

मिपेत ज्ञायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयोः⁽³⁾ ॥ ५

བརྟེན་པ་ལ་ རི་རྩུ་ པོད་ཀྱི། བརྟེན་པ་ ལྷ་ཞིག་རྩུ་ལས་ རི། གཞན་པ་ ལྷ་པ་ལ་ མེད་

॥५॥ = *utkṣipyumāṇe hi loṣṭe syād utkṣepa eva kāraṇam | patane nāsty anyad*

utkṣepakāraṇād. — Mss. *yatrāpy uktam | yathā utkhittire tra (tru) stī utkhe-*
ca nī kāraṇam ne tvi | amḥastvike vathe (a ekattvikkhe the) ca kāraṇād iti ||
atrāpy atra. — J'ai surtout tenu compte de la citation de Kumārila (Mīmāṃ-
 sātantravārt., Ben. S. S., p. 171. 9) dans le curieux passage où il tire argu-
 ment, contre l'autorité des Écritures bouddhiques, de la langue incorrecte dans
 laquelle elles sont rédigées (*prasiddhāpabhrāṣṭadeḥabhāṣābhyo 'py apabhrāṣṭa-*
tarāṇi...). Voir J. R. A. S. 1902, p. 370. Le lecteur qui se reportera au J. R.
 A. S. voudra bien noter les corrections suivantes qui m'ont été indiquées par
 M. A. Barth; p. 370, note 2, ligne 2 *pratīyate*, ligne 10 °*lāṇiṣṭatā*^o, ligne 11 *eva*
vīplutam. La récente édition du livre de Kumārila la sance, le cas échéant, utilisée
 dans une note finale. — *yatha* appelle le *evam* de la strophe ci-dessous 223. 4 — *pa-*
ḍane et *loḍhammi* sont justifiés par Pischel §§ 218, 304.

1) Mss. *āgamanam*, °*odgamanam* — ལྷ་བ་ཁྱེད་འཇིག་པའི་རྒྱ་ — Voir ci-dessous, l. 5 *samudgatāh*.

2) Mss. *eva me samkhyātā*° et *saṃkhatāu*. — དེ་ལྟར་ འབྲས་བུ་སྒྲུ་ཆོས་དེ་དག་
— *yaṃ* = *yad*. — Un des Mss. donne *dharmāna vibhavananti*. — La première ligne
est citée par Kumāṛila, loc. cit. *ime sakkadā dhammā saṃbhavanti sakāraṇā,*
al'āraṇā vinasanti anupyattikāraṇānūt (?). — Voir Pischel § 76 (*sakkada*, etc.).

३) ལྷེ་པ་ རང་ རི་ ཀ་ཤི་རག། ལྷ་ཅིག་ རུང་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། ལྷེ་པའིན་པ་ན་
འཆི་འཕྱར་ཞིང་། ཀ་ཏི་ཀ་ ལྷ་མའི་ཅན་ཏུ་ འཕྱར། — *Ms. na jarāmarāṇam caiva...*

तत्र यदि पूर्वं कारणं पश्चात्कार्यं स्यादकार्यकं कारणं निर्हेतुकं स्यात् । अथ
 [Tib. 88b] पूर्वं कार्यं पश्चात्कारणमेवमपि कारणात्पूर्वं कार्यं निर्हेतुकमेव स्यात् । अथ
 युगपत्कार्यकारणे स्यातामेवमुभयमप्य[हेतु]कं स्यात् । एवं लदयलत्तणे वेदनावेदकी च
 योऽप्यौ ॥ न च केवलं संसा[68a]रस्य व्याख्यानेन कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं ।
 अथि च येऽप्यन्ये पदार्था ज्ञानज्ञेयप्रमाणप्रमेयसाधनसाध्यावयवावयविगुणगुणयादयस्ते- 5
 ग्रामपि पूर्वा कोटी न विद्यत इति योऽप्यौ ॥

अत्र एवार्थरत्नमेघमुत्रे ⁽¹⁾आर्यसर्वनीवरणविष्कम्भिणा मरुत्रोदिसत्त्वेन भगवान्
 स्तुतः ।

आदिशता स्युत्पन्नाः प्रकृत्यैव च निर्वृताः ।

धर्मास्ते विवृता नाथ धर्मचक्रप्रवर्तने ॥ इति ॥

10

तथा ।

आदित शून्य अनागत धर्मा

नो गत ⁽²⁾अस्थित यानविविक्ताः ।

नित्यमसारक मायसभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्वि ॥

15

⁽³⁾यान् च पभाषति धर्म ⁽⁴⁾जिनस्य

तत्र च पश्यति नोऽज्ञपताये ⁽⁵⁾ ।

1) Voir Çikṣās. p. 7, n. 2 et Index p. 370; Ed. Huber, Itinéraire de Ki Ye, Bulletin de l'École Française, II, p. 258. — Notre stance est citée, sans indication de source, Subhāṣitasamgraha, Musée, N. S. IV. 394. 13.

2) Mss. *nāgata*, *anāgata*. — མེད་པ་ མེད་.

3) Mss. *yaṃ ca*. — གང་དག་.

4) Mss. *janasyo*. — རྒྱལ་པོའི་ ཆོས་ ཞེ་ གང་དག་ རབ་སྐྱོན་པ།

5) Mss. *taṃ ca na manyati so 'kṣayatāyaḥ*. — དེར་ ཡང་ མི་ཟད་པས་ ག་
 མེ་མཐོང་སྟེ།

आदिनिरात्मनिस्तस्मि⁽¹⁾ धर्मा-
स्तान् च पभाषति नो लपताये ॥

कल्पित⁽⁸⁾ वुञ्चति कल्पितमात्रं
अतु न लभ्यति संसरमाणे ।
कोटि मल्लन⁽⁴⁾ या पुरि आसी-
देति अनागति प्रत्यपताये ॥

5

कर्म क्रिया च पवर्तति एवं
कोनउत्कृष्टतया समुद्यति ।
बहु⁽⁶⁾ क धर्म सदा प्रकृतोये
शून्य⁽⁷⁾ निरात्म विज्ञानथ सर्वान् ॥ इत्यादि ।

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां [Tib. 89 a] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
पूर्वापरकोटिपरोक्षानामैकदशमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *nisavini*. — ཆོས་ འདི་ ལྷ་ནས་ བདག་མེད་ སེམས་ཅན་མེད་ — *ādi-nirātma-nihsattvā ime*.

2) དེ་དག་ རབ་ཏུ་སྒྲིན་ གུང་ མེ་ཟད་འགྱུར། — Mss. *no ca kṣayeti*. — *kṣaya-tāye* = *°tāe* = *°tāyai*.

3) བདག་སྐྱོན་ = *kalpitvā; vuccati* = བསྐྱོན་ = *decyate*.

4) Mss. *vyāpuri āsi | deti*. — གང་དག་ སྒྲིན་ཕྱད་ མཐའ་ ཅི་ མཆོད་ཉིད་མེད། མ་འོངས་རྒྱས་ གུང་ མེས་བར་བྱ་བའི་ཡིར། *yāh (?) pūrvam koṭir eva alakṣaṇā anāga-takāle 'pi pratyāyanārtham*.

5) བར་དང་ བམ་དག་ཏུ་ = *madhyama-utkrṣṭa*. — Pour le mètre *hina-ukrṣṭa*^o.

6) Mss. *jaḍuka, jaḍuka*. — སྒྲོན་ = *jaḍa*.

7) = *prakṛtiḥ* = རང་བཞིན་ སྒྲིང་.

XII.

दुःखपरीक्षा नाम द्वादशमं प्रकरणं

घत्राह । विद्यत एवात्मा तत्संबन्धिदुःखसद्भावात् । इह किं पञ्चोपादानस्कन्धा
 दुःखमित्युच्यते तच्चास्ति । तेन च दुःखेन कस्य चिद्वचितव्यं न निराश्रयेणेति । अतो
 विद्यत एव दुःखस्याश्रयः । स चात्मेति ॥ उच्यते । स्यादात्मा यदि दुःखमेव स्यात् । तद्धि 5
 भवत्स्वयं कृतं वा भवेत्परकृतं वा उभ[68b]यकृतं वा हेतुरहितं वा । सर्वथा चेष्ट्यमाणं
 तत्कार्यमेव नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

दुःखमित्येक इच्छति तच्च कार्यं न युज्यते⁽²⁾ ॥ १

तत्रैके वादिनः स्वयं कृतं दुःखमिति प्रतिपन्नाः । अपरे पुनः परकृतं । अन्ये चोभ- 10
 यकृतं । केचिदहेतुसमुत्पन्नमेव दुःखमिति प्रतिपन्नाः । सर्वथा च तद्दुःखमिष्ट्यमाणं कार्यं
 कर्तव्यं न युज्यते । तदेतत्प्रतिज्ञामात्रकमिति । तत्प्रतिपादयन्नाह ।

1) *pañcopādānaskandhāḥ* = *upādānam*, ci-dessus p. 212. 18. — Pour la définition du *duḥkha*, voir Bcp. IX. 350. 4, M. Vyut. 112 *samkṣepaṇa pañcopādānaskandhaduḥkham*, et ci-dessous XXIV. 1 (fol. 149b).

2) 'स'ङ्गे' सु'ग'स'स'य' स'द'ग'गै'स' सु'स'। ग'द'ग'गै'स' सु'स' स'द' ग'गै'स'ग'स'
 सु'स'। सु'मे'द'स'य'स' स'स'द'स' स'द'स'। स'द'स' सु'स'स' स'मे'द'स'॥ — Voir ci-dessus
 p. 55. 3.

saṃskāta, *paramkata dukkha*, *sukha*, Sam. N. II, p. 19, Udāna, VI. 5 (p. 70), Kathāva., VII. 6.1 et XVI. 3. — Voir l'opinion des Mahāsāṃghikas, d'après Vasumitra (Wass. 242, n. 4; Mdo, XC, fol. 172a).

स्वयं कृतं यदि भवेत्प्रतीत्य न ततो भवेत् ।

स्क्न्धानिमानमी स्क्न्धाः संभवन्ति प्रतीत्य हि⁽¹⁾॥ २

(2) यस्मादिमान् (3) मर्णास्तिकान् (4) स्कन्धान् प्रतीत्येव (5) औपपत्त्याशिकाः स्वन्धा उत्प-
द्यन्ते तस्मात्स्वयं कृतं दुःखमिति नोपपद्यते ॥ (6)

1) གལ་ཏེ་ བདག་གིས་ བྱས་ ལྟར་ན། དེ་ཕྱིར་ བརྟེན་ནས་འབྱུང་ མི་ འབྱུང་།
གང་ཕྱིར་ བྱང་པོ་ འདི་དག་ལ། བརྟེན་ནས་ བྱང་པོ་ འདི་དག་ འབྱུང་༥ — Mdo XVII
phuñ-po de-dag-la | brten-nas phuñ-po de-dag. — Il faut lire phuñ-po hdi-
dag-la | phuñ-po de-dag. . . . comme dans la version du commentaire de Buddha-
pālita (Mdo XVII, fol. 242 b 6); et d'après l'analogie de notre commentaire à la
ligne suivante: *amī maraṇāntikāḥ* (འདི་དག་), *ima aupapattiyāmcikāḥ* (དེ་དག་).

Mss. *skandhān imān amī skandhāh* et à la ligne suivante *skandhān imān*. — J'hésite à corriger *skandhān amūn ime skandhāh*, *skandhān amūn*; car, au troisième sūtra, *amī* désigne les nouveaux skandhas, *ebhir* les anciens.

2) Le tibétain présente ici un passage qui n'est pas représenté dans nos Mss. Par le fait, ceux-ci ne fournissent pas le commentaire de la première ligne de la Kārikā. Voici le texte tibétain et un essai de traduction.

དེ་ལ་ བདག་གིས་ ཞེས་བྱ་བ་ རི་ བདག་རང་གིས་ ཞེས་བྱ་བའི་ དོན་ནོ། གཤམ་
 བདག་གིས་ ལྷག་བསྐྱེད་ བྱས་པར་གྱུར་ན་ རི་ ལྷག་བསྐྱེད་མེད་ རང་གི་ རོ་བོ་ དེ་ཉིད་ཀྱིས་
 ལྷག་བསྐྱེད་མེད་ རང་གི་ རོ་བོ་ དེ་ཉིད་ བྱས་པར་ [89b] འགྱུར་རོ། དེའི་སྤྱིར་ རྟན་ཅིང་
 འཕྲོལ་བར་འབྱུང་བར་ མི་ འགྱུར་རོ། ལྷ་ དང་ རྟན་ལ་ མི་ཉྱེས་པར་ འབྱུང་བར་ མི་
 འགྱུར་རོ། ཞེས་བྱ་བའི་ དོན་ནོ། རང་གི་ རོ་བོར་ ཡོད་པའི་སྤྱིར་རོ། ཡོད་པ་ མ་ ཡོན་
 བས་ རི་ རང་གི་ རོ་བོ་ བྱེད་པ་ མ་ ཡོན་ནོ། འདི་ རི་ རྟན་ཅིང་འཕྲོལ་བར་འབྱུང་བ་ ཡང་
 ཡོན་ནོ། འདི་ལྟར།

གང་ཕྱིར་ སྤུང་པོ་ འདི་དག་ལ།

བརྟེན་ནས་ སྤང་པོ་ དེ་དག་ རྒྱུང་བའི་ སྤྱིང་ ཏེ།

གང་གི་ཕྱིར། འཆི་པའི་རྒྱལ་གྱི་ཕུང་པོ་ འདི་དག་ལ་……

tatra svayam iti svātmanā ity arthaḥ . yadi svayam duḥkham kṛtaṁ bhavet

इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यमीभ्य इमेभ्ये स्युरेभ्यो वामी परे यदि ।

भवेत्परकृतं दुःखं परैरेभिरमी कृताः ॥ ३

यद्यमीभ्यो मरणात्तिकेभ्यः स्कन्धेभ्यः [इम] औपपत्त्यांशिकाः स्कन्धा धन्ये स्युरेभ्यो
वा औपपत्त्यांशिकेभ्यः ⁽⁹⁾धमी मारणात्तिकाः स्कन्धाः परे स्युः ' स्यात्तदानीं परकृतं दुःखं । 5
न चैषामन्यत्वं दृष्टं केतुफलसंबन्धावस्थानात् । ⁽¹⁰⁾वदयति किं । ⁽¹¹⁾

*tenaiva duḥkhasvarūpeṇa tad eva duḥkhasvarūpaṃ kṛtam syāt. tasmāt pratītya-
samutpannam na syāt, hetupratyayanirapekṣam na syāt(?) . ity arthaḥ. svarūpa-
sadbhāvāt. abhāvād eva svarūpaṃ na kārakam asti. tat pratītyasamutpannam eva
tadyathā: skandhān amūn ime skandhāḥ sambhavanti pratītya hi . yasmāt . ma-
raṇakālīkām amūn.....*

^a 'मे' doit être supprimé.

3) *imūn* = འུྤྲྀག་ལྷ = *amūn*; voir la note 1.

4) འཆེ་པའི་ རྩ་ཤྱི་ སྤྱད་པོ་ (= *marañakālīka*). — Comparer *māraṇāntika* (Çikṣ.). — *marañāntika duḥkha*, Bodhicaryāv. p. ad II. 41.

5) ཟླེ་པའི་ ཆར་གྲོགས་པའི་ སྤྱད་པོ་ et aussi, plus simplement, ཆའི་སྤྱད་པོ་.

— Nos Mss. donnent ci-dessous *amāṇṇika*, lecture du Çikṣās. — Voir ce livre, p. 226 et les mêmes fragments du Çālistamba dans Bodhicaryāv. t. p. 311, IX. 73 (mauvaises lectures). — M. Vyut. 223. 269, 270 *marañamāṇṇika*, *upapattyaṇṇika*.

6) Mss. *nopapadyante*.

7) གལ་ཏེ་ འདི་ལས་ དེ་ གནས་ བློང་། གལ་ཏེ་ དེ་ལས་ འདི་ གནས་ན། ལྷག་
བཟུལ་ གནས་ཤིས་ རྩས་ འཇུར་བློང་། གནས་ དེ་རྒྱལ་གྱིས་ དེ་ རྩས་ འཇུར་༥ — Plus
correctement *Buddhapālita* (243 a 2) *gshan-de-dag-gis hdi byas-pas | sdug-*
bsnal gshan-gyis byas-par hgyur.

8) Mss. *aupapattyamāṇṇika*.

9) Mss. *ime*.

10) གནས་པ་ མེད་པའི་ཕྱིར་ = *sambandha-sthāna-abhāvāt*.

11) Chap. XVIII. 10.

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोद्धिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

अतः परकृतमपि दुःखं न संभवति । यदि कान्यत्वं स्यात्¹ तदा सत्यन्य-
एतैः परभूतैः स्कन्धैरमी परभूताः कृता इति पुक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृत-
5 मपि दुःखं न संभवति ॥

अथ स्यान्न ब्रूमो यस्मादुःखेनैव दुःखं कृतमतः स्वयं कृतमिति । किं तर्हि [69a
स्वपुद्गलेन यस्मात्स्वयमेव⁽²⁾ [Tib. 90a] कृतं नापरेणा कृत्वा दत्तमित्यतः स्वयं कृतं दुःख-
मिति ब्रूमः ॥ उच्यते ।

स्वपुद्गलकृतं दुःखं यदि दुःखं पुनर्चिना ।

10 स्वपुद्गलः स कतमो येन दुःखं स्वयं कृतं⁽⁴⁾ ॥ 8

⁽⁵⁾यदेतन्मनुष्यदुःखं पक्षोपादानस्कन्धलक्षणं स्वयं पुद्गलेन कृतमिति परिकल्प्यते
कल्प्यतामसौ पुद्गलो येन तदुःखं स्वयं कृतं । यदि तावद्येन दुःखेन स्वपुद्गलः प्रसज्यते
तदेव दुःखं तेन कृतमिति स भेदेन कथ्यतामिदं तदुःखमयमस्य कर्ततेति ॥ अथापि मनुष्य-
दुःखोपादानेन पुद्गलेन तदेव दुःखं कृतं स्यात् । न तर्हि स्वपुद्गलकृतं तत्परपुद्गलकृतम-

1) Tib. *de* = *ime*.

2) *གང་ཟག་ བདག་གིས་*.

3) Mss. *nāspareṇa*. — Le texte est altéré. — *གཞན་གྱིས་ བྱས་ནས་ འདི་འ-
བྱེད་* = *nāsmāi pareṇa kṛtvā dattam*.

4) *གལ་ནེ་ གང་ཟག་བདག་གིས་ རེ། སྐྱག་བསྐལ་ བྱས་ན་ གང་ བདག་གིས་
སྐྱག་བསྐལ་ བྱས་པའི་ གང་ཟག་ རེ། སྐྱག་བསྐལ་ མ་གཏོགས་ གང་ཞིག་ ཡིན།*

5) *yad* = *yadī*.

6) Mss. *sa hedena, sa dehena*. — *ཕྱེ་ དེ་ བཛྲོད་ རགོས་སྟེ་* = *vibhajya ta
kathyatām*.

स्यात् ॥ अथोपादानभेदेऽपि पुद्गलभेद इष्यते । एतच्च नास्ति । उपादानव्यतिरिक्तस्य भि-
न्नस्य पुद्गलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं तावत्स्वपुद्गलकृतं दुःखं न भवति ॥

अत्राहुः । क एवमाहुः स्वपुद्गलकृतं दुःखमिति । किं तर्हि परपुद्गलज्ञं दुःखं । अन्य
एव देवदुःखं⁽¹⁾ खान्मनुष्यपुद्गलः⁽²⁾ । मनुष्यपुद्गलश्च देवदुःखं कृत्वा यस्मादेवपुद्गलाय ददाति तेन
च देवदुःखेन देवपुद्गलः प्रज्ञप्यते तस्मात्तस्य पुद्गलस्य तदुःखं परपुद्गलज्ञमेव भवति ॥ 5
उच्यते ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि यस्मै प्रदोषते ।

परेणा [Tib. 90 b] कृत्वा तदुःखं स दुःखेन विना कुतः⁽³⁾ ॥ ५

यदि देवदुःखं मनुष्यपुद्गलकृतं । तेन च मनुष्यपुद्गलेन तदुःखं कृत्वा परस्मै देवपु-
द्गलाय प्रदोषत इति स देवपुद्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयतेति । एवं ता- 10
वदपरपुद्गलज्ञस्य दुःखस्य प्रतिप्राकृक एव नास्ति [69 b] ॥

इदानीं यच्च ददात्यसायपि नास्तीत्याहुः ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि कः⁽⁴⁾ परपुद्गलः ।

विना दुःखेन यः कृत्वा परस्मै प्रद्विणोति तत्⁽⁵⁾ ॥ ६

1) ལྟའི་སྐྱུག་པསྐལ་.

2) མའི་གང་ཟག་.

3) གལ་ཏེ་གང་ཟག་གཞན་ལས་ རེ། སྐྱུག་པསྐལ་ འབྱུང་ན་གཞན་ཞིག་གིས།
སྐྱུག་པསྐལ་ རེ་བྱས་གང་སྐྱིན་རེ། སྐྱུག་པསྐལ་ མ་གཏོགས་ ཅེ་ལྟར་རྒྱུང་། —
Mss. *krteā yad duḥkham*; mais voir le commentaire. — *ci-ltar (ji-ltar) = katham*.

4) Mss. *pudgalayasya*, °*ksasya*. — གང་ཟག་འབྱུང་པ་.

5) གལ་ཏེ་གང་ཟག་གཞན་ སྐྱུག་པསྐལ་ འབྱུང་ན་གང་གིས་ རེ་བྱས་ནས།
གཞན་ལ་ སྐྱེར་བའི་གང་ཟག་གཞན་ སྐྱུག་པསྐལ་ མ་གཏོགས་ གང་ཞིག་ ཡིན།.

येनोपादानेन स [मुन्य]पुद्गलः प्रज्ञप्यते स मनुष्योपादानव्यतिरिक्तः कतमो यो
देवपुद्गलाय देव⁽²⁾डुःखं कृत्वा प्रक्षेप्यति । तस्मात्परपुद्गलमपि डुःखं न संभवति । ततश्च ।

स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेडुःखं परकृतं कुतः ।

परो हि डुःखं यत्कुर्यात्तत्तस्य स्यात्स्वयं कृतं ⁽³⁾ ॥ ७

- 5 यदि देवपुद्गलडुःखं मनुष्यपुद्गलेन कृतत्वात्परकृतं भवति । ननु मनुष्यपुद्गलस्य
स्वयं कृतमेव तद्वति । एतच्च नास्तीत्युक्तं । ततः स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेर्यदा मनुष्यपुद्गलेन
स्वयं तदुःखं न कृतं तदा कुतः परपुद्गलस्य देवाख्यस्य तदुःखं परकृतं भविष्यतीति ।
अतोऽपि परकृते डुःखं न संभवति ॥

इदानीं प्रकरणात्तरेणापि पतद्वयासंभवं प्रतिपादयन्नाह ।

- 10 न तावत्स्वकृतं डुःखं न हि तेनैव तत्कृतं [Tib. 91a] ।

परो नात्मकृतश्चेत्स्यादुःखं परकृतं कथं ⁽⁴⁾ ॥ ८

इतश्च स्वपराभ्यां डुःखस्य करणं न युज्यते यस्मान्न तावत्स्वकृतं डुःखं । किं
कारणं । यस्मान्न तेनैव हि तत्कृतं स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः स्वकृतं नास्ति । [n]
परकृतमपि । यस्माद्योगसौ परः करोतीति परिकल्प्यते स एव तावन्मात्मना कृतो

1) Mss. *sa pudgalaḥ* — मैदे'गद'त्रग' दे'र' गद'ग'स'म'.

2) Mss. *sa devaduḥkham*.

3) मद'ग'गी'स' सु'स'म'र' म' सु'स'म'स' । सु'ग'स'सु'ल' ग'द'र'गु'स' ग'ल' सु'स' ।
ग'द'र'गु'स' सु'ग'स'सु'ल' ग'द' सु'द'म' । दे'दे' दे'य' मद'ग'सु'स' म'सु'र' ॥

4) दे'दे'ग' सु'ग'स'सु'ल' मद'ग'सु'स' मै'र' । दे'दे'र'गु'स' दे' दे' म' सु'स' । ग'ल'ने'
ग'द'र' मद'ग' म' सु'स'र' । सु'ग'स'सु'ल' ग'द'र'गु'स' ग'ल' म'सु'र' ॥ Mss. *au troisième*
pāda paro nātmakṛtāḥ ce syāt. — D'après le Commentaire *paro nātmakṛto*
yasmāt.

नात्मना निष्पन्नः 'तस्यापि केवत्तरपेक्षणात् । यद्य स्वात्मना न निष्पन्नः स कथमवि-
द्यमानस्वभावः सन् परं करिष्यतीति न युक्तमेतत् ॥

इदानीमुभयकृतमपि दुःखमसदित्याह ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि ऐकैकेन दुःखस्य का[70a]रणं स्यात् । स्यात्तदानीमुभाभ्यां कृतं दुःखं । न ६
चैकैककृतं तदुक्तदोषात् । न चैकैकेन प्राणातिपाते ऽकृते⁽¹⁾ द्वाभ्यां कृतं इति व्यपदेशो
दृष्टः ॥

इदानीं निर्हेतुकमपि दुःखं यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पराकारास्वयंकारं दुःखमहेतुकं कुतः ॥ इति⁽²⁾ । §

परेणाकारोऽकारणमस्येति पराकारं । [न] स्वयंकारोऽस्येत्यस्वयंकारं । यदि दुःखं 10
स्वयंकृतं नास्ति परकृतमपि नास्ति यथोक्तेन न्यायेन । तदिदानीं कुत एव निर्हेतुकं
भविष्यति ख[Tib. 91b]पुष्पसौगन्ध्यवत् । दुःखाभावात्कुतस्तस्याश्रयभूतं घातमा ॥

यथा च चतुर्धा विचार्यमाणां दुःखमसदेवं बाह्या अपि बीजाङ्कुरघटपटादयो भावा
वेदितव्या इति प्रतिपादयन्नाह ।

न केवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

15

सर्वेषां

बाह्यानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते⁽⁴⁾ ॥ १०

1) Mss. °pātena kṛtena kṛtam iti.

2) ग'ल'हे' रेरेष' सुष' सुन्द'। सुग'सञ्ज' ग'हेष'ग'ष' सुष'स'र'
सुम्'। स'ग'ग'ष' स' सुष' ग'द' स' सुष'। सुग'सञ्ज' कु'मे' ग'ल' अ'सुम्'॥

3) Tib. = pareṇa akaraṇam.

4) Mūlamadhyamaka. सुग'सञ्ज' अ'स'दे'ग' कु'म'स'स'दे'। ष'द' स'

पूर्ववत्सर्वं समं योष्यं ॥ यदि खल्वेषां डुःखादीनां चातुर्विध्यासंभवस्तत्कालमेव
तद्दीर्घाणां प्रकारेषां सिद्धिरिति ॥ उच्यते । स्वभावतो यद्येतानि डुःखादीनि स्यु-
नियतमेषां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमेन प्रकारेण सिद्धिः स्यात् 'न त्वस्ति' तस्मात्स्व-
भावतो न सति डुःखादीनीत्यवसीयते । अथ विपर्ययमात्रलब्धात्मसत्ताकायां डुःखा-
5 दि संबृतेः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था मृग्यते तदा कर्मकारकपरीक्षाप्रकाराविकृतविधिना
यद्योदितपक्षचतुष्टयतिरस्कारेणोदप्रत्ययतामात्रार्थप्रतीत्यसमुत्पादसिद्ध्या सिद्धिरभ्युपेया ॥
यथोक्तं ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते डुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यत्र ॥ इति ।

10 [उक्तं⁽⁸⁾ च भगवताप्योपासिपृच्छायां ।

. [70 b]
.
.]

⁽⁴⁾
तथा ।

ཡིན་པོ་མ་ཟད་ གྱི། ཨྱེ་རྩེ་ལ་ རྟོག་པོ་རྣམས་ལ་ ཡང་། རྣམ་པ་ བཞི་པོ་ ཡོད་མ་ཡིན།
Dans notre Commentaire, au deuxième pāda མ་ཡིན་གྱི། རྟོག་པོ་རྣམས་ཅན་དག་ལ་
ཡང་། ... = *sarveṣāṃ api bhāvānām*...

1) Voir ci-dessus 68. 8, 73. 7.

2) Tib. = °*samutpādasiddhīr abhyupeyā*.

3) Les Mss. reproduisent ici quatre stances, citées ci-dessus pp. 53. 7—54. 4
et 191. 2—9. — La version tibétaine les omet, ainsi que la mention: *uktam ca*...

4) Au lieu de la mention *tathā*, nous avons བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་ གྲུང་། ...
... | རྟོག་པོ་མ་ཟད་སོགས་པ་ གསུངས་སོ། = *bhagavatā ca* *ityādy uktam*.

संवृति⁽¹⁾ भाषितु धर्म जिनेन
 संस्कृत [ऽसंस्कृत]⁽²⁾ पश्यथ एव ।
 नास्ति⁽³⁾ भूततु घातम नरो वा
 एतकु⁽⁴⁾ लक्षणा सर्वज्ञस्य ॥

कृष्णशुभं च न नश्यति⁽⁵⁾ कर्म
 आत्मन कृत्वा च वेदयितव्यं [Tib. 92a] ।
 नोऽपि तु संक्रम कर्मफलस्य
 नो च अहेतुक प्रत्यनुमोति ॥

सर्वि भवा अलिका वसिकाश्च
 रिक्तक तुच्छक फेनसमाश्च ।
 मायमहोचिप्तमा सद शून्या
 देशितु संवृत्ते च विविक्ताः⁽⁶⁾ ॥

5

10

1) གཤམ་པ་ཅུ་ནི་ = *saṃvṛtitaḥ*.

2) འདུལ་བྱས་ འདུལ་མ་བྱས་ ཡིན་ དེ་ལྟར་ ལྟོས།

3) ཡང་དག་ཅིང་ཅུ་ བདག་ ཅང་ ཡིད་མེད་དེ། *nara* est omis.

4) Mss. *etuku*; voir Mhv. I. 384 (ad 18. 1). Le tibétain porte འདྲེ་འདྲའི་
 = *idṛṣa*.

5) Mss. *paçyati*. Tib. མི་འདྲིག་སྟེ།

6) ལྟོ་ཡིས་ བཤད་ ཡུང་ དེ་དག་ རལེན་པ་ ཡིན། = *śabdāna deçitā api te
 viviktāḥ*.

शैलगुहागिरिडुर्गनदोषु

यद्द पतिष्णुक ज्ञायि प्रतीत्ये⁽¹⁾ ।

एविमु संस्कृत सर्वि विज्ञान⁽²⁾

मायमरोचिसमं जगु सर्वे ॥ इत्यादि ।

- 5 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ डुःखपरीता
नाम द्वादशमे प्रकरणे ॥

1) *yadvat pratiṣṭhukā jāyate.*

2) मैत्रायणश्रुतिः ।

XIII.

संस्कारपरीक्षा नाम त्रयोदशमं प्रकरणां

यतश्चैवं समनसरातिक्रातप्रकरणविधिना स्वपरोभयकृत[त्वं]महेतुसमुत्पन्नत्वं च
निवृप्यमाणां भावानामसदन्यशोत्पादको विधिरसन् । [71a] उत्पन्नवृत्तयेन चैते भावा
अविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनानां बालपृथग्जनानां व्याप्ति । तस्मान्निःस्वभावा एव सत्तो 5
बालानां विसैवादका मायाकारितुरगादिवत्तदनभिज्ञानां न तु विज्ञानां । अत एव सर्वध-
र्मस्वभावा⁽¹⁾परोक्षधीनयनः समुन्मूलिताशेषाविद्यावासनश्रुतिर्विपर्ययसिद्धिर्वास्तव्यसत्त्व-
परित्राणापाविपरीतनैः स्वाभाव्योपदेशतत्परो बुद्धो जगद्विबोधको मूकाकारुणिकः ।

तन्मृषा मोषधर्मं यद्गगवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणाः संस्कारास्तेन ते मृषा⁽²⁾ ॥ १

10

सूत्रं उक्तं तन्मृषा मोषधर्मं यदिदं संस्कृतं [Tib. 92b] । एतद्धि खलु भित्तवः
परमं सत्यं यदिदममोषधर्मं निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणा इति । तथा । [नास्त्यत्र

1) Mss. °svabhāvyaparokṣādhīnayanah. ལྷོ་འཇིག་ཀྱི་ཆོས་ཐམས་ཅད་ཀྱི་རང་
གཤིན་ལྷོ་ཀྱི་ཏུ་མ་གྱུར་པ་ མངའ་པ།

2) བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་ རྩོམ་ ཀང་ཞིག། བསྐྱེ་བ་ དེ་ནི་ བརྒྱུན་ ཞེས་
གསུངས། འདུ་ཕྱེད་ ཐམས་ཅད་ བསྐྱེ་བའི་ ཆོས། དེས་ན་ དེད་ག་ ལྷན་པ་ ཡིན། -
Cité ci-dessus p. 42. 10.

3) Voir ci-dessus p. 41. 4 et suiv.

4) *yad uta a°*, p. 41. 4.

तथता ⁽¹⁾ वा अविश्रयता वा] मोषधर्मकमप्येतत् ⁽²⁾ प्रलापधर्मकमप्येतदिति ॥ तदनेन न्यायेन यन्मोषधर्म ⁽³⁾ तन्मूषेत्येव यस्मादुक्तवान् तथागतो भगवान् ' सर्वे च मोषधर्माः संस्कारा-
स्तस्मान्मोषधर्मकत्वेन ते संस्कारा मृषा भवन्ति ⁽⁴⁾ ' चित्रकल्पद्वारिकावत् ' लक्षणोपेत-
यत्नमप्यवधारणवञ्चितोदयनवत्सराज्ञवत् ⁽⁴⁾ । तत्र विसंवादकं मोषधर्मकं वितथञ्चयात्यालात-

५ चक्रवत् ॥

अतो [निः]स्वभावत्वेन मृषा सर्वसंस्कारा मोषधर्मकत्वात् ' मरीचिकादिज्ञलवत् ॥
यत्तु सत्यं न तन्मोषधर्मकं ' तद्यथा निर्वाणमेकं ⁽⁵⁾ । ततश्च विहितयोपपत्त्याऽस्माच्चागमा-
तिसिद्धे सर्वभावानां नैःस्वाभाव्यं ' शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति च प्रज्ञापारमिता
अर्धशतिकापाठात् ⁽⁶⁾ ॥

10 अत्राह । यद्येवं मोषधर्मकत्वेन सर्वसंस्काराणां मृषा[71b]त्वं प्रतिपादितं भवता ।
नन्वेवं सति न सति सर्वे भावा इति सर्वपदार्थापवादिनी मिथ्यादृष्टिरेव स्यात् ॥
उच्यते । सत्यं मोषधर्मकाः सर्वसंस्कारा येऽप्यपि भवन्ति मुष्णन्ति । ननु च भोः ।

तन्मृषा मोषधर्मं यद्यदि किं तत्र मुष्णते ।

1) Manque dans les Mss. et dans le tibétain.

2) Le tibétain porte འདྲི་ཤི་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ། = *vinācadharma-*
kam etat.

3) གང་གསུ་ཞིང་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ་ནི་ཞེས་པ་

4—4) Manque dans la version tibétaine. Mss. °*mantrasabhavārāṇa*°, °*mabha*°. — Mahāsena s'empara d'Udayana au moyen d'un éléphant artificiel, voir Kathās., XII, init.; Harṣacarita, VI sub fin. Schiefner, Mahākā-
tyāyana und König Tschanḍa Pradyota, pp. 36—7 (*māyāmātāṅga*, H.-c.
= *kapatakuñjāra*, Comm. = *yantrahasti*, K.-s.). — Communiqué par M. F. W.
Thomas.

5) *ekam* manque dans la version tibétaine.

6) Sic Mss. — Çer-phyin, VI, 8 (A. M. G. II, p. 201). — Même citation,
uktam bhagavatā, ci-dessous XXII, 11, *prajñāpāramitābhīdhanāt*, XXIV. 14,
divyadharmaḥatikāyām, XXIV, 18. — Voir l'édition de Rājendralāl, p. 405.

यदास्माभिस्तन्मृषा मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किं तत्र मुष्यते । किं तत्राभावो भव-
ति । कश्चिद्यदि [Tib. 93 a] पदार्थो ऽविष्यत्स्यात्तस्यापवादाद्भावदर्शनान्मिथ्यादृष्टिः ।
यदा तु पदार्थमेव के चिन्न पश्यामस्तदा किं तत्र मुष्यते । नैव किं चिद्भावो भवतीत्यु-
क्तोऽभ्यमुपालम्भो भवतः ॥

अत्राह । यद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किं पुनरेवमेव प्रतिपाद्यते ॥ ४
इति ॥ उच्यते ।

एतत्तूक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकं⁽¹⁾ ॥ २

यदेतदुक्तं भगवता तत्र भावानामभावपरिदीपकं । किं तर्हि शून्यतापरिदीपकं
स्वभावानुत्पादपरिदीपकमित्यर्थः ॥ यथोक्तमनवतप्तक्रुदापसंक्रमणसूत्रे ।

यः प्रत्यपैर्ज्ञायति स ह्यज्ञातो

10

नो तस्य उत्पादुः सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्यपाधोनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ॥

1) ग'ल'दे' स'सु'ळ'स' ग'न' य'र'य'। दे' हु'र' दे'ल' उ'दे'ग' स'सु'। य'ळ'स'
दे' ग'सु'न'स'य'। स'दे'दे' य'र'स'स'स'स'य' य'र'॥

2) Le tibétain a simplement མཐོང་ལས་ = *sūtrāt*. — Voir Kandjour, Mdo XII, foll. 317—390 (Ann. M. G. p. 253), Nanjio, № 437, traduit A. D. 308, Anavataptanāgarājapariprecchāsūtra, qui est nommé par Wassilieff, Bouddhisme p. 327, comme un des sūtras «des ausschliesslich echten Sinnes» au point de vue des Mādhyamikas. — Sur Anavatapta, lac ou *nāga*, voir notamment Burn., Intr. 171, 330, 396 et Lotus 3; Fujishima, Bouddh. japonais, 55. — Notre stance est citée (sans indication de source et avec variantes) Bodhicaryāv. p. IX. 2 (Bibl. Ind. p. 355.10 et Bouddhisme p. 241, n 1), Subhās. sgr. (Muséon, N.S. IV, 395. 22), et ci-dessous, trois fois, au chap. XXIV.

3) Mss. °*dīnu*.

(1) अत्राह । नायमागमो भावस्वभावानुत्पादं परिदीपयति किं तर्हि निःस्वभावत्वं
स्वभावस्यानवस्थापित्वं विनाशित्वमिति (2) कुत एतदिति चेत् ।

भावानां निःस्वभावत्वमन्यथाभावदर्शनात् (3) ।

विचार्यमाणानामन्यथात्वं विपरिणामदर्शनादित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । यदि भावानां
6 स्वभावो न स्यात्तदानीं नैवेष्टामन्यथात्वमुपलभ्ये [72a] त । उपलभ्यते च परिणामः । तस्मा-
त्स्वभावानवस्थापित्वमेव मूर्त्रार्थ इति विज्ञेयं ॥

इतश्चेतदेवं । यस्मात् ।

अस्वभावो भावो नास्ति भावानां शून्यता यतः (4) ॥ ३

यो ह्यस्वभावो भावः स [Tib 93 b] नास्ति । भावानां च शून्यता नाम धर्म इष्यते ।
10 न चास्ति धर्मिणि तदाश्रितो धर्म उपपद्यते । न ह्यस्ति बन्ध्यातनये तच्छ्यामतोपपद्यत
इति । तस्मादस्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

1) L'adversaire prend la parole.

2) Ce sūtra définit le *niḥsvabhāvatva* (ou *cūnyatā*) comme étant le *svabhā-
rasya vināṣita*.

3) = On dit que les êtres n'ont pas de *svabhāva* parce qu'on voit que leur
svabhāva est sujet au changement. — Par le fait, le changement prouve l'existence
du *svabhāva*.

4) *vicāryamāṇānām* n'est pas représenté dans le tibétain.

5) ཡོངས་སུ་འགྲུབ་.

6) D'après le tibétain; Mss. *niḥsvabhāvo*.

7) Le sūtra cité p. 237. 11.

8) Mss. *nāsvabhāvaḥ ca bhavo nāsti*. — Voir ci-dessous 245. 9.

9) རྟོག་རྒྱུ་ལོ་ཤིང་མེད་པའི་གཞན་འགྲུབ་སྟོང་གི་ཕྱི་རྟོག་
ལོ་ཤིང་མེད་པའི་གཞན་འགྲུབ་རྟོག་པའི་ཕྱི་རྟོག་ ॥ — Notre commentaire
au troisième pāda རྟོག་པའི་ཕྱི་རྟོག་མེད་པའི་ = *bhāvasvabhāvo nāsti*.

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चेन्न विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्याद्योऽयं विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्या-
दिति ॥

अत्रोच्यते । एवमपि परिकल्प्यमाने ।

5

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

इह गो धर्मो यं पदार्थं न व्यभिचरति स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । अपरप्र-
तिबद्धत्वात् । अग्रेऽपि हि लोके तदव्यभिचारित्वात्स्वभाव इत्युच्यते । तदेवौष्ण्यम-
मूलभ्यमानं परप्रत्ययसंभूतत्वात्कृत्रिमत्वाच्च स्वभाव इति । यदा चैवमव्यभिचारिणा
स्वभावेन भवितव्यं तदास्याव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्याद्भावः । न ह्यग्रेः शैत्यं प्रति- 10
पद्यते । एवं भावानां सति स्वभावाभ्युपगमेऽन्यथात्वमेव न संभवेत् । उपलभ्यते चैषामन्य-
थात्वमते नास्ति स्वभावः ॥

अपि चापमन्यथाभावो भावानां नैव संभवति यदर्शनात्सस्वभावता स्यात् । यथा च
न संभवति तथा प्रतिपाद्यत्वात् ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव युज्यते ।

15

युवा न ज्ञीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णो न ज्ञीर्यते⁽²⁾ ॥ ५

1) ग'ल'ते' द'से'ते'न' मे'र'न'। ग'र'र'र'र'र'र'र' ग'र'ग'र' य'र'। ग'ल'ते' द'से'
ते'न' य'र'र'। द'से'ते'न' र' ग'र'र'र'र'र'र'र'॥

2) र'ते'र'र' र' ग'र'र'र'र' मे'र'। ग'र'र'र'र'र'र' य'र' य'र'र'र'य'र'। ग'र'
ते'न' ग'र'र'र'र' मे' क'र'ते'। ग'र'ते'न' क'र'र'र' य'र' मे' क'र'ते'॥

तस्यैव तावत्प्राग्वत्प्रागवस्थायां वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्वं नोपपद्यते ।
 [Tib. 94a] तथा हि यूनो युवा[72b]वस्थापमेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं ॥ अथाप्य-
 वस्थान्तरप्राप्तस्यैवान्यथात्वं परिकल्प्यते । तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्वं नाम जरायाः
 पर्यायः । तद्यदि यूनो नेष्यतेऽन्यस्यैव जीर्णस्य भवतीति । तदपि न युज्यते । यस्माच्च हि
 5 जीर्णस्य पुनर्जरया संबन्धो निःप्रयोजनत्वात् । किं हि जीर्णस्य पुनर्जरया संबन्धः
 कुर्यात् । तद्[गमनान्तरेण⁽¹⁾ जीर्णताभावाज्जीर्णो जीर्यत इति न युज्यते । अथ यून एवा-
 न्यथाभावस्तदयुक्तं । अप्राप्तजरावस्थस्य युवेति व्यपदेशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरु-
 द्धत्वात् ॥

अपि च ।

10

तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेद्दधि ।

अथ स्यात्⁽²⁾ । क्षीरावस्थापरित्यागेन दध्यवस्था भवति । अतो न क्षीरमेव दधि
 भवतीति ॥ उच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेष्यते परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य कस्य चिदधिभावो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ६

किमुदकस्य दधिभावो भवतु । तस्मादसंबन्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यती-
 15 ति ॥ तदेवमन्यथात्वासंभवात्कुतस्तदर्शनात्सस्वभावता भावानां प्रसेत्स्यतीति न युक्त-
 मेतत् ॥

1) Le tibétain porte དེ་མེད་པར་ ཆས་པ་ཉིད་ ཡིན་པས་ = *tadantareṇa jir-
 natāyā bhāvat.*

2) Mss. *athāsyaākṣīra.*

3) གལ་ཏེ་ དེ་ཉིད་ གནས་ གཞུར་ན། འོ་མ་ཉིད་ བེ་ ཟེར་ འགྱུར་རེ། འོ་མ་ལས་
 གནས་ གང་ཞིག་ བེ། ཟེ་ཡི་ རྟོགས་པོ་ ཡིན་པར་ འགྱུར་ ॥ — Mss. au troisième pāda:
kṣīrād anyasya kasyārtha d°.

यथोक्तमार्यरत्नाकरमहायानसूत्रे⁽¹⁾

यो न पि ज्ञायति नो चुपयन्थी
नो व्यवते न पि ज्ञीर्यति धर्मः ।
ते त्रिनु⁽²⁾ दर्शयती नरसिंह-
स्तत्र निदेशयि सत्त्व मरुर्षा⁽³⁾ ॥

5

यस्य स्वभाव⁽⁴⁾ न निश्च्यति कश्चि
नो [ऽ]परभावतु केन चि लब्धः⁽⁵⁾ । [Tib. 94 b]
नात्तरतो नपि बाहिरतो वा
लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

शाक्त गती कथिता मुगतेन
नो च गती उपपद्यति का चि ।
तत्र च व्योहरसी गतिमुक्तो
मुक्तकु मोच[73a]यसी बहुमहान् ॥

10

1) Voir ci-dessus p. 90, n. 2. — Les trois premières stances, p. 91, 2—7.

2) Mss. *deçayati*.

3) Sic Mss. — Tib. སེམས་ཅན་ བརྒྱ་མཆོག་གི་ དེ་ལ་ བཞེད་ = *tatra niveçayi sattvaçatāni*.

4) Pour le mètre *yasya sabhāvu*.

5) གཞན་ ཡང་ མ་ཡིན་ མཉམ་ གྱི་ མི་ རྟོན་པ། Même version, p. 91. 4.

6) Lire *upalabhyati* རྟོན་པ་.

7) Pour le mètre *voḥarasi*. — དེ་དག་ འགྲོ་ལས་ ཞོ་ལ་བར་ རྣམ་པར་གསུངས།
= *tāç ca gatimuktā vyākhyātāḥ*.

सर्वं⁽¹⁾ वदेसि निरात्मक धर्मान्
 सत्तु⁽²⁾ प्राकृतु मोचसि लोके ।
 मुक्त स्वयं गतितो गतिमुक्तो
 तेन सि पारगतो⁽³⁾ न च तीर्णो⁽⁴⁾ ॥

6

पारगतो सि भवार्णवतीर्णः⁽⁵⁾
 पारगतो न च लभ्यति कश्चि ।
 पारु न विद्यति नापि अपारु
 पारगतोऽस्मि वदेसि च वाक्यं ॥

10

वाचं⁽⁶⁾ न विद्यति यां च वदेसि
 यं पि वदेसि न विद्यति तं पि ।
 यस्य वदेसि न विद्यति सोऽपि
 यो पि विज्ञानति सोऽपि असतो ॥

तत्र प्रणष्टु⁽⁸⁾ ब्रह्मं शुभं सर्व
 वितथविकल्पनिवेशवशेन ।

1) Mss. *vadāmi*.

2) Mss. *sarvatu*. *सर्वसु'रु' अहं'सि' = sattvagrāhāt*.

3) *स'र'वा'ग'पे'ग'स'*.

4) *स'र'वा'स'*.

5) *स'र'वा'ग'पे'ग'स'* *स'र'वा'ग'पे'ग'स'* *स'र'वा'ग'पे'ग'स'* = *pāragato 'si maharṣi bhavasya*.

6) Mss. *vāra na*.

7) *ल'भ'य'ति' = labhyati*.

8) *भ्र'र'न्ता' = bhrānta*. — Voir p. 248, n. 5.

9) *niveṣa = ऋ'ग'स'*. — Le mètre est irrégulier.

शास्त्रं विज्ञानंति यो नरु⁽¹⁾ धर्मा-

स्तेहि तद्यागनु दृष्ट स्वयंभूः ॥

शास्त्रं प्रज्ञानंति धर्मप्रणीतान्⁽²⁾

प्रीतिं स विन्दति तोषति सत्त्वान् ।

सो भवती जिनु⁽³⁾ जित्वनं ज्ञेशान्

आत्मा -----⁽⁵⁾ ॥

5

तेन विज्ञानितं बोधिं ज्ञानानां

बुद्धि⁽⁶⁾ बोधयते स जगं पि । इत्यादि ॥

यद्येकमस्वभावो भावो नैवास्ति शून्यता च भावानामिष्यते । तस्मादस्ति शून्य-
ताप्रयोगो भावस्वभाव इति । एतदपि न पुन्यत इत्याह ।

10

यद्यशून्यं भवेत्किं चित्तस्याच्छून्यमिति किं चन ।

न किं चिदस्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति⁽⁸⁾ ॥ ७

1) Mss. *ye na ca*. རྟེན་པུ་གང་ནིག་.

2) ལོ་ས་མཆོག་.

3) Mss. *toṣasi, toṣati*.

4) Mss. *jiteva ca*. ཉིད་མེད་ས་ཀྱལ་ནས་དེ་ཉིད་ཀྱལ་པར་འགྱུར།

5) Mss. *ṣ(t)āma jīno ca arā(o)ma(e) sthitaṣ ca*. — བདག་ཉིད་ཀྱལ་པར་
འགྱུར་ནས་གནས་པ་མེད།

6) Mss. *puṣpiya bādho*. སངས་ཀྱས་ནས་ནི་འགྲོ་བ་ཤེས་པར་བྱེད།

7) Voir ci-dessus p. 240. 8.

8) གལ་ཏེ་སྟོང་མེད་ཅུང་ཟད་ཡོད། སྟོང་པ་འདྲ་ཅུང་ཟད་ཡོད་པར་འགྱུར།
མེ་སྟོང་ཅུང་ཟད་ཡོད་མེད་ན། སྟོང་པ་འདྲ་ཡོད་པར་གལ་འགྱུར།

यदि शून्यता नाम काचित् [Tib. 95a] स्यात्तदाश्रयोभावस्वभावः स्यात् । न त्वेवं । इह
 किं शून्यता नामेति सर्वधर्माणां सामान्यलक्षणमित्यभ्युपगमादशून्यधर्माभावादशून्यतैव
 नास्ति । यदा चाशून्याः पदार्था न सन्ति । अशून्यता च नास्ति । तदा प्रतिपत्तिरपेक्ष-
 ताच्छून्यतापि खपुष्पमालावन्नास्तीत्यवसीयता । यदा च शून्यता नास्ति तदा तदाश्रया
 6 अपि पदार्था न सन्तीति स्थितमविकलं ॥

अत्राह । त्रीणि विमोक्तमुखानि⁽¹⁾ शून्यतानिमित्ताप्रणिक्ता [73b] ध्यानि विमुक्तये
 विनयेभ्यो भगवता निर्दिष्टानि सर्वतीर्थिकमारमतासाधारणानि सौगत एव प्रवचने
 समुपलभ्यन्ते । येषामुपदेशार्थमेव बुद्धा भगवतोऽशेषतीर्थवादमहामोक्षान्धकारानुगत-
 गति जगदेकप्रदीपा नैरात्म्योपदेशाविच्छिन्नशिखा उत्पद्यन्ते । स भवांस्तथागतप्रवच-
 10 नव्याध्यानव्याजनेदानो तामेव शून्यतां प्रतिलेखमारब्धवानित्यलं भवता स्वर्गापवर्ग-
 मार्गसमुच्छेदकेनेति ॥

उच्यते । अहो वत भवानत्यन्मुख इवात्यन्त्रिपर्यसांस्त्रिषण्णपुरगामिनं शिवमुं
 परमं पन्थानमवधूय भावाभिनिवेशव्याकुलितं संसारकात्तारानुगमेव मार्गं मोक्षपुरगामि-
 त्वेन [Tib. 95b] समाश्रितो निर्मुक्तुः सन् संसाराटवीकात्तारः⁽³⁾ सद्भिर्हृपालभ्य एव सन्-
 15 भिमानाभिनिवेशप्रक्षुब्धशतया तानिबोपालभते । ननु भो निर्वशेषज्ञेशव्याधिविहित-
 कैर्महवैद्यराज्ञैः ।

1) Voir ci-dessus p. 43, n. 4. — Dh.-s. LXXIII; Dh. sui, § 248; Atthas. § 474; Nettip. 90. 119. 126; Vis. magga (J. P. T. S. 1891) p. 155. — *vimokṣā nāma dhāraṇī pratilabdā*, Rāṣṭrap. 50. 4.

2) *सु'क्ष्मे'ष'स'वे' श्रु'द'पु'ण'स'* = *sarvatīrthikasamaya*^o. — Mss. *tīrthika-māra-mata*, lecture peu admissible.

3—3) Ces mots ne sont pas représentés dans la version tibétaine.

4) Mss. *°kāntārāsadbhir*. — *र'स'स'द'ण'गै'स' श्रु'द'स'स'स'स'प'यै'व'वै'व'स'*
 = Alors que vous devez être réprimandé par les bons.

5) *abhimāna* = *स'द्वै'स'स'द'कु'प'*.

मिति ब्रूयात्स केनोपायेन शक्यः पण्यभावं याक्यितुं । एवं येषां शून्यतायामपि भावा-
भिनिवेशः केने[74a]दानो स तेषां तस्यां भावाभिनिवेशो निषिध्यतामिति । अतो मक्ता-
भैषज्येऽपि दोषसंज्ञित्वात्परमचिकित्सकैः मक्तवैद्यैस्तथागतैः प्रत्याख्याता एव ते ॥

यथोक्तं भगवतार्यार्वरुद्धमुत्रे । यन्न शून्यतय! धर्मान् शून्यान् करोति । अपि तु
5 धर्मा एव शून्याः । यन्नानिमित्तेन धर्माननिमित्तान् करोति । अपि तु धर्मा एवानिमित्ताः ।
यन्नाप्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति । अपि तु धर्मा एवाप्रणिहिताः । [Tib. 96a]
यैवं प्रत्यवेत्ता इयमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेत्ता । ये हि काश्यप
शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रतिस्मरन्ति तानहं नष्टप्रणाष्टानिति वदामि । इति प्रवचनात् ॥
वरं खलु काश्यप सुमेरुमात्रा पुद्गलदृष्टिराश्रिता न त्वेवाभावाभिनिवेशिकास्य शून्यताद-
10 ष्टिः । तत्त्वस्य हेतोः । सर्वदृष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यता निःसर्गा । यस्य खलु पुनः
शून्यतैव दृष्टिस्तमकमचिकित्स्यमिति वदामि । तद्यथा काश्यप ग्लानः पुरुषः स्यात्तस्मै
वैद्यो भैषज्यं दद्यात्तस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत्किं
मन्यसे काश्यप अपि तु स पुरुषस्ततो ग्लान्यान्मुक्तो भवेत् ॥ नो ह्रीदं भगवन् गाढतरं
तस्य पुरुषस्य ग्लान्यं भवेद्यस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य कोष्ठगतं न निःसरेत् ॥ भगवा-

1) Voir p. 46, n. 1. — རྟོག་མཆོག་ བརྟེན་པའི་མདོ་

2) ཆོས་རྒྱམས་ལ་ ཡང་དག་པར་ སོ་སོ་རྟོག་པ་ ཞེས་བྱའོ།

3) སྟོང་པ་ཉིད་ཀྱི་ དམིགས་པས་ = śūnyatāmbanena.

4) རྟོག་པ་

5) དེ་དག་ བྱི་ ངས་ གསུངས་པ་ འདི་ལས་ ཉམས་ རབ་ཏུ་ཉམས་ ཤེས་ བཤོ་

རྟོ། = tān aham asmāt pravacanān naṣṭān prapaṣṭān iti vadāmi.

नाह । एवमेव काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यता निःसरणं । यस्य खलु पुनः शून्यतेव दृष्टि-
स्तमकमचिकित्स्यमितं वदामि⁽¹⁾ ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कारपरीता
नाम त्रयोदशमं प्रकरणं ॥

1) Le rapport étroit du Ratnakūṭa et du sūtra de Nāgarjuna est digne de remarque. — La théorie de la *durgrahītā*, des dangers que présente une fausse conception des doctrines bouddhiques, et en particulier de la *śūnyatā*, est développée dans un grand nombre de textes. (Voir Dogmatique Bouddhique, I, p. 26 = J. As. 1902, II, p. 258.) — La *śūnyatā* est couramment comparée à un serpent, qu'il faut saisir au bon endroit. Cette métaphore (*alagarda* = *alagadda*) est développée dans un sūtra que cite Buddhaghosa, Sum. Vil. p. 21; mais il s'agit de la doctrine bouddhique en général, *duggahītattā bhikkhave dhammānam*. — Pour l'école du Kathāvatthu (XIX. 2) les *skandhas* sont vides par l'absence d'*atman* (*anattalakkhaṇa*), le *nirvāṇa* seul est *animitta*, *apraṇihita*. Les Andhakas ont tort de ne pas distinguer le sens des expressions scripturales (*avbhajjavādi-uda*).

XIV.

संसर्गपरीक्षा नाम चतुर्दशमं प्रकरणं

अत्राह । अस्त्येव भावस्वभावस्तत्संसर्गोपदेशात् । इह यवास्ति न तस्य संसर्ग-
स्तद्यथा बन्ध्यासुत[74b]डुकित्रोः । अस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः⁽¹⁾ । चतुः प्रतीत्य
५ वृषाणि चोत्पद्यन्ते चतुर्विज्ञानं । त्रयाणां संनिपातः [Tib. 96b] स्पर्शः । स्पर्शसकृदा
वेदनेति विस्तरः । तथा संज्ञा च वेदना च संस्पृष्टावेतौ धर्मा न[1]संस्पृष्टाविति [संस्काराणां⁽³⁾
संसर्गोपदेशः] । तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥

उच्यते । स्यादेतदेवं यदि संसर्ग एव भवेत्⁽⁴⁾ । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

ऋष्टव्यं दर्शनं ऋष्टा त्रीण्येतानि द्विशो द्विशः ।

10 सर्वशश्च न संसर्गमन्योन्येन ब्रजत्युत⁽⁵⁾ ॥ १

तत्र ऋष्टव्यं रूपं दर्शनं चतुर्दश विज्ञानं । एषां त्रयाणां द्विशो द्विशः संसर्गो ना-
स्ति । चतुषो रूपस्य च चतुषो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य रूपस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं
द्विशो द्विशः संसर्गो न भवति । सर्वशोऽपि त्रयाणामन्येषां युगपच्च संसर्गो नास्ति ॥

1) Sur le *samsarga* de l'œil et de la couleur, etc., *Ūikṣās.* 263. ९.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 5.

3) འདྲ་ཐེད་རྣམས་ལ་ རི་སྒྲ་པར་ བསྐྱེད་པ་ ཡང་ ཡིན་ནོ།

4) Mss. *bhavato bhāvet.*

5) བཞུ་བྱ་ ལྷ་པ་ ལྷ་པ་པོ། གསུམ་པོ་ དེ་དག་ གཉིས་གཉིས་ ནང་། ཐམས་ཅད་
ཡང་ རི་ བཞུ་ཐེད་ནུ། སྒྲ་པར་འཕྱུར་པ་ ཡོད་མ་ཡིན།

यथा च द्रष्टव्यदर्शनद्रष्टृणां द्विशो द्विशः सर्वशश्च संसर्गाभावः ।

एवं रागश्च रक्तश्च रञ्जनीयं च दृश्यतां ।

रागस्य रक्तस्य च संसर्गो नास्ति । रागस्य⁽³⁾ रञ्जनीयस्य च । त्रयाणामपि युगपत्सं-
सर्गो नास्ति । यथा चैषामेवं ।

त्रैधेन शेषाः क्लेशाश्च शेषाण्यप्यतनानि च ॥ २

5

अन्योन्येन संसर्गं न व्रजति । त्रयः प्रकारास्त्रिधा त्रिधाभावस्त्रिधं । तेन त्रैधेन
शेषाः क्लेशा द्वेषमोहादयस्त एते द्वेषद्विष्टद्वेषणीयादिना त्रैधेन श्रोत्रश्रोतृश्रोतव्यादिना
च [Tib. 97 a] ॥ कस्मात्पनुरेषां संसर्गो नास्तीत्याहुः ।

अन्योन्यस्य संसर्गस्तच्चान्यत्वं न विद्यते ।

द्रष्टव्यप्रभृतीनां यत्र संसर्गं व्रजत्यतः ॥ ३

10

यदित्ययं यस्मादर्थः । यदि द्रष्टव्यादीनां परस्परमन्यत्वं स्यात् । तदा तीरोदकयो-
रिवान्येनान्यस्य संसर्गः स्यात् । तच्चान्यत्वं यस्मादेषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां न संभवत्यतो नैते
संसर्गं व्रजति ॥ अथि च ।

1) Mss. *rañjanīyaç ca*.

2) Mss. *rāgasya raktasya rañjanīyasya ca*. Il faut ajouter *raktasya rañja-*
niyasya ca.

3) དེ་པའི་ན་ འདོད་ཆགས་ ཆགས་པ་ རང་། ཆགས་པར་བྱ་བ་ རྟོན་མོངས་པ།
ལྷག་མ་རྣམས་ རང་ རྟེན་མཆེད་ཀྱི། ལྷག་མའང་ རྣམ་པ་ གསུམ་གྱིས་སྟོ།། Dans cette
version (Mūlam.), *dr̥ṣyatām* (2ème pāda) n'est pas traduit. Notre commentaire, au
lieu de *non-moñs-pa* porte *lta bya ste*, *kleṣāḥ* n'est pas traduit. — Au 4ème pāda,
commentaire: *rnām gsum-ñid-kyis-so*.

4) གཞན་ རང་ གཞན་ཏུ་ སྤང་ འབྱུང་ན། གང་གི་རྩུ་ བཟུ་བྱ་ལ་ སྟོགས་ལ།
གཞན་ དེ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ། དེ་གི་རྩུ་ སྤང་བར་ མེ་ འབྱུང་རོ།

न च केवलमन्यत्वं द्रष्टव्यदर्शनं विद्यते ।

कस्य चित्केन चित्तमार्थं नान्यत्वमुपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

न च केवलं कार्यकार[75a]णभावस्थितानां द्रष्टव्यादीनामन्यत्वं न संभवति । घट-
पटादीनामपि पदार्थानां सर्वेषां नैव संभवतीत्यवसीयतां ॥ यथा चैषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां
5 परस्परतोऽन्यत्वमसत्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यन्नान्यदन्यदते⁽²⁾ अन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च यत्तस्मात्तदन्यन्नोपपद्यते⁽³⁾ ॥ ५

इह यदेतद्वटाख्यं वस्तु पटादन्यदिति व्यपदिश्यते । तदेतदन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यद्व-
ति⁽⁴⁾ । अन्यवस्तु[न स्मृते] स्मृते अन्यतो विना[न्य]दन्यदन्यन्न भवति । यच्च पटाख्यं वस्तु अन्यद्व-
10 टाख्यं वस्तु प्रतीत्यान्यद्वति । तस्मात्पटाख्यादस्तुनस्तद्वटाख्यं वस्तु नान्यद्वतित्यव-
सीयतां । यस्माद्यत्प्रतीत्य यद्वति [Tib. 97b] तस्मात्तदन्यन्न भवति । सापेक्षत्वाद्वासा-
ङ्कुरवत् क्रुस्वदीर्घवच्चेति । तथा च वदति ।

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁴⁾ ॥

15 सत्राह । यदि घटादन्यः पटः स्यात्तं च पृथग्भूतं पटमपेक्ष्यान्यो घटः स्यात्तदा को
दोष इति ॥ उच्यते ।

1) བཟླ་བྱ་ལ་སྐྱེགས་ འཇམ་ཞེས་ལ། གཞན་ཉིད་ མེད་པར་ མ་ ཟེན་ཉི། གང་ ཡང་
གང་ དང་ ལྟན་ཅིག་ཏུ། གཞན་པ་ཉིད་ཏུ་ མེ་ འཇམ་དོ།

2) གཞན་ རེ་ གཞན་ལ་ བརྟེན་ཏེ་ གཞན། གཞན་མེད་པར་ གཞན་ གཞན་ མེ་
འཇུར། གང་ལ་ བརྟེན་ཏེ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ རེ་ དེ་ལས་ གཞན་ མེ་ འཇམ་དོ།

3) Mss. *anyatas tu rite 'nyato* à quoi correspond དངོས་པོ་ གཞན་ མེད་པར་
= *anyavastuna rite*.

4) = XVIII. 10.

वृत्तमुपदर्शयति पुमान् लोकेऽप्ये वृत्तो मयोप्त इति । तस्माच्छ्लोकेऽपि कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परत्वमिति व्यवस्थाप्यते ॥

अत्राह । यदि पदार्थात्तरे पदार्थात्तरसापेक्षा परबुद्धिः स्यात्स्यादेष दोषः ⁽¹⁾ तस्मात्तदन्यन्न भवतीति । न त्वेवं ब्रूमः । किं तर्हि इहान्यत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति ⁽²⁾ तस्यत्र ⁽³⁾ संभवेत् स पदार्थः पदार्थात्तरनिर्पेतपापि पर इत्युच्यते । तस्मादुक्तदोषानवमरोऽस्मत्पत इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदन्यत्वमेव स्यात् । न त्वस्ति । [Tib. 98b] इहेदमन्यत्वं कल्प्यमानमन्यस्मिन् वा क[76a]ल्प्येतानन्यस्मिन् वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्वमन्यस्मिन् न विद्यते ।

- 10 तत्रान्यस्मिन्नन्यत्वमस्तीति कल्प्यते । किं तदानीमन्यत्वं परिकल्पनया । अन्यव्यपदेशसिद्ध्यर्थं हि भवताऽन्यत्वं परिकल्प्यते । स चान्यव्यपदेशो विनाऽन्यत्वेन सिद्ध एव यस्मात्तद्विनाऽन्यव्यपदेश एव पदार्थेऽन्यस्मिन्नन्यत्वं कल्प्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ इदानीमन्यस्मिन्नन्यत्वं नास्ति । परादान्य उच्यते ⁽⁴⁾ एकस्तत्र चान्यत्वविरुद्धमेकत्वमस्तीति । अतो विरोधादन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ यच्चेदानीं
- 15 नान्यस्मिन्नन्यस्मिन् विद्यते ⁽⁵⁾ तद्वतिरिक्तस्य पदार्थात्तरस्यासंभवादेतद्वतिरिक्तेऽपि

1) *tasmāt* = དེ་འི་ཕྱིར་.

2) Tib. ཅི་ ཡང་ ཡིན་ལ་ ལྷན་པར་.

3) Mss. *samacetam, samacedam* — འདྲ་བ་.

4) Mss. *anyatvam api pari*°.

5) Mss. *°vyapadeṣe*.

6) གཤམ་མ་ཡིན་པ་ རེ་ གཅིག་ཉིད་ལ་ བྱ་ལ་.

7) *tad* = དེ་དག་ལས་ = *anya-ananya*°.

पदार्थे न संभवति । तन्नैवास्ति ।⁽¹⁾ यदा चैवमन्यत्वं नास्ति तदान्यत्वं समवायनिबन्धनो-
⁽²⁾न्यबुद्धिध्वनिप्रवृत्तिकेतुरन्योऽपि पदार्थो नास्तीति सिद्धे ॥

अत्राह । यद्याप्यन्यत्वं नास्ति तथाप्यन्यस्तावदस्ति । न चास्त्यन्यत्वेऽन्यो भवि-
 तुमर्हति । अतोऽन्यत्वं भविष्यतीति ॥ उच्यते ।

अविद्यमाने चान्यत्वे नास्त्यन्यद्वा तदेव वा ॥⁽³⁾ ७

5

यदान्यत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं तदा कुतोऽस्त्यन्यत्वेऽन्यद्वा तदेव वा
 भविष्यति । तदेवेति अनन्यत्वमित्यर्थः । तस्मान्नास्त्यन्यद्वा तदेव वा ॥

अत्राह । [Tib. 99a] विद्यन् एव दर्शनादयः संसर्गसद्भावात् । इह दर्शनादीनां
 यद्यन्यत्वं नास्तीति प्रतिपादितं तथापि त्रयाणां संनिपातः संगतिः स्पर्श इति संसर्गा-
 ऽस्ति । ततश्च संसर्गसद्भावाद्विद्यन् एव दर्शनादय इति ॥ उच्यते । स्युरेवं यदि तेषां संसर्ग 10
 एव स्यान्न तस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

न तेन तस्य संसर्गो नान्येनान्यस्य युज्यते ।

इह यदि दर्शनादीनां संसर्गः स्यात् । स एकत्वेन वा परिकल्प्येता[76b]न्यत्वेन
 वा । तत्रैकत्वे नास्ति संसर्गो । न ह्येककं तीरमुदकनिरपेतमुदकेन संसृज्यत इत्युच्यते ।
 युक्तेऽपि संसर्गो नास्ति । न क्षुद्रकात्पृथगवस्थितं तीरमुदकेन संसृज्यत इति कथ्यते । 15

1) Mss. *tan naivāsti . dvidyamāne cānyatve yadā.*

2) རེའི་ཆོཾ་ གཞན་ཉིད་ རང་ འདུ་པའི་ ལྷན་ཅན་ ལྷོ་རང་སྣྣ་ འདུག་པའི་ ལྷན་ རང་ས་
 རོ་ གཞན་ ཡང་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ནོ་ ཇེས་'''' = *tadā anyatva-samavāyanibandhano*
*buddhi*⁹. — Le sens paraît certain: si l'*anyatva* n'existe pas, il n'existe pas de
 chose (*padārtha*) «autre» qui soit cause de la création de l'idée et du mot *anyatva*,
 car cette chose «autre» ne peut être «autre» qu'en raison de l'inhérence de l'*an-*
yatva.

3) གཞན་ཉིད་ གཞན་ལ་ ཡོད་མ་ཡིན། གཞན་མ་ཡིན་ལ་འད་ ཡོད་མ་ཡིན། གཞན་
 ཉིད་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གཞན་ནམ་ རེ་ཉིད་ ཡོད་མ་ཡིན།

एवं दर्शनादीनां पथेकत्वे सति संसर्गः परिकल्प्यते सोऽनुपपन्न एककस्यापि चतुषः सं-
ष्टिप्रसङ्गात् । अथ पृथक्त्वमेवमप्यनुपपन्न एककस्यापि चतुषो द्वपादिभ्यः पृथग्भूतस्य सं-
ष्टिप्रसङ्गात् । घसति संसर्गं नास्ति दर्शनादिकमिति सिद्धे ॥

अत्राह । यद्यपि संसर्गो नास्ति तथापि संसृज्यमानं संसृष्टं संस्रष्टा चास्ति तदप्र-
 ४ तिषेधात् । न च संसर्गमन्तरेण संसृज्यमानं संसृष्टं संस्रष्टा च संभवति । तस्मात्संसर्गोऽपि
 भविष्यतीति ॥ उच्यते । एतदपि न युक्तं । यस्माद्यदा संसर्ग एव नास्तीति प्रतिपादितम-
 सति च संसर्गं तदा कुतः [Tib. 99b] संसृज्यमानादिकं । तत्र वर्तमानसंसर्गक्रियासाधन-
 कर्मभूतं संसृज्यमानं । संसृष्टं निष्पन्नसंसर्गक्रियं । संस्रष्टा कर्ता क्रियानिष्पत्ती स्वातन्त्र्येणाव-
 स्थितः । तदत्र संसर्गाभावादेव संसृज्यमानादिकमपश्यंस्तत्प्रतिषेधं निगमयन्नाह ।

10 संसृज्यमानं संसृष्टं संसृष्टा च न विद्यते ॥ इति⁽¹⁾ ।

यथोक्तं भगवता ^(२) ।

सर्वसयोगि तु पश्यति चक्षु-

स्तत्र न पश्यति प्रत्यक्कीनं ।

[नैव च] चक्षुः पश्यति [द्वयं]

तेन सयोगविषोगविकल्पः ॥

आलोकितमाश्रित पश्यति चतुः

रूप मनोरम चित्रविशिष्टं ।

येन च योगसमाश्रित चतु-

स्तेन न पश्यति चतुः कदाचि ॥

1) རྟེན་རྟེན་དང་སྤྱད་པ་མེད། གཞན་ལྷོ་གཞན་དང་སྤྲུལ་འབྱུང་། སྒྲིག་
པའི་ཕྱི་དང་སྤྱད་པ་དང་། སྤྱད་པ་ལོ་ཡང་ཡོད་མ་ཡིན།

2) Dans l'*Upāḥiṣaripṛcchā*; voir ci-dessus p. 53, n. 4 et pour les deux premières stances, p. 121. 4.

ते⁽¹⁾ परिान्वृत लौकिक⁽²⁾ शूरा

वेहि [5]स्वभावत ज्ञातिमि धर्माः । [77a]

कामगुणैर्हि चरन्ति समङ्गाः

संग विवर्त्तिप सत्त्व विनेत्ति⁽³⁾ ॥

नो पि च सत्त्व न ज्ञोवित् कश्चि

5

सत्त्वहितं च करोति त्रिनेन्द्राः ।

* * * * *

सत्त्व न ग्रस्ति करोति च घर्थे⁽⁴⁾ ॥

सद्गु न विद्यति घत्र कदा चि

⁽⁷⁾
* * * * *

10

* * * * *

तस्य न विद्यति वेदन लोके ॥

1) Mss. *yc.* 'गाद'रग' रद'स'रै'मे'र' 'ळ'स' 'र'रै' 'गे'स'म। 'र'रा'र'स' 'रै'र'ग'
= 'ग'रै'र' 'गु'र'र'र'र'र'।

2) *laukika?* Tib. = *loke?*

3) Mss. *°gūṇair bha°.*

4) 'र'र'र'र'र'र'र'।

5) 'मै'र'र'र'र'र'र' = *narendrāḥ* -- Mss. *karoti, karonti.*

6) 'शे'स'स'र'र' 'यै'र'र'र'र' 'य'र' 'रै'र'र'र'र'र'। 'रै'र'ग'र'र'र'र' 'गु' 'रै' 'रै'
'र'र'र'र'के॥ 'रै'स'गु'र'र'र'र'। = *a dso api sattveṣu karonty artham, teṣāṃ*
ud eva mahātustih. -- Mss. *imu dastu rale ca mahāntaṃ satva na asti karoti*
artham.

8) Mss. *devam asagatayo dhimukta, tasya na vidyati...*; -- *taṃ devam...*
'र'र'ग' 'ळ'स'रै'र'र'र' 'र' 'गु'र'र'। 'रै'र'ग' 'यै'र' 'रै' 'शे'र'र' 'ळ'ग'स' 'मै' 'र'गु'र'।
esām dharmatāyām tasyām adhimuktis teṣām mano bhavet 'saktam.

(1)
तथा ।

भावितु मार्गं पवर्तितु ज्ञानं

शून्यकं धर्मं निरात्मकं सर्वम् ।

येन विभावितं भोक्तिमि धर्मा-

5

स्तस्य भवेत्प्रतिभानमनन्तं ॥ इत्यादि ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकावृतौ संसर्गपरीक्षा
नाम चतुर्दशमे प्रकरणे ॥

1) ङे'स'गु'स'सि' स'स' ५८'। ५'स'६५'३।

स्वभावपरिज्ञा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं

घट्नाह । [Tib. 100a] विद्यत एव भावानां स्वभावस्तन्निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानात् । इह यन्नास्ति न तस्य निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानमस्ति यथा खपुष्पस्य । उपादायते च बीजाविद्यादयो हेतुप्रत्यया घट्ठुरसंस्कारादीनां निष्पादका इत्यतो विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥ उच्यते । यदि भावानां संस्काराङ्कुरादीनां स्वभावोऽस्ति किमिदानीं 5 विद्यमानानां हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनं । यथा वर्तमानाभूतानां संस्काराङ्कुरादीनां भूयो निष्पत्तये नाविद्याबीजादीनामुपादानं क्रियते । एवमन्यदपि तदुत्पत्तये न कर्तव्यं स्यात्तत्स्वभावस्य विद्यमानत्वादिति प्रतिपादयन्नाह ।

न संभवः स्वभावस्य युक्तः प्रत्ययहेतुभिः ।

अथ स्यान्नैवोत्पादात्पूर्वं कस्य चिद्भावस्य [स्व]भावोऽस्ति यतोऽस्य विद्यमानत्वा- 10 उत्पत्तिवैयर्थ्यं स्यात् । किं तर्ह्युत्पादात्पूर्वमविद्यमानस्यैव स्वा[77b]भावस्य हेतुप्रत्ययान् प्रतोत्य पश्चादुत्पादो भवतीति ॥ एवमपीष्यमाणे ।

हेतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत् ⁽²⁾ ॥ १

1) གཞན་ལ་ ཡང་ དེ་ རྟེན་པར་བྱ་བའི་ལྟར་ རྒྱང་བར་ མེ་ བྱ་བར་ འགྱུར་

-- cum anyad api . . . nopādāni-kartavyam.

2) རང་བཞིན་ གྱུ་ དང་ རྟེན་ལས་ གི། འགྱུང་བར་ རིགས་པ་ མ་ཡིན་ནོ། གྱུ་
དང་ རྟེན་ལས་ བྱུང་བ་ཡི། རང་བཞིན་ བྱས་པ་ཅན་ཏུ་ འགྱུར། Akutobhaya
traduit *svabhāva* par རང་བཞིན་.

अथ स्यादिष्यत एव हेतुप्रत्ययसंभूतत्वात्स्वभावस्य कृतकत्वं । तस्मात्कृतकस्यैव स्वभावस्याभ्युपगमात्कृतकत्वप्रसङ्गो नास्माकं बाधक इति ॥ एतदपि न युक्तमित्याह ।

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथं⁽¹⁾ [Tib. 100b] ।

कृतकश्च स्वभावश्चेति परस्परविरुद्धत्वादसंगतार्थमेव तत् ॥ इह हि स्वो भावः
5 स्वभाव⁽²⁾ इति व्युत्पत्तेर्यः कृतकः पदार्थः स लोके नैव स्वभाव इति व्यपदिश्यते तद्यथा
अपामौष्ण्यं⁽³⁾ धातुपिशाचप्रयत्ननिष्पादितः⁽⁴⁾ कर्कटनादीनां पद्मरागादिभावश्च । यस्त्वकृतकः
स स्वभावस्तद्यथा अग्नेरौष्ण्यं ज्ञातानां पद्मरागादीनां पद्मरागादिस्वभावश्च । स हि तेषां
पदार्थान्तरसंपर्कान्नितत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

तदेवमकृतकः स्वभाव इति लोकव्यवहारे व्यवस्थिते व्यपदिशानो ब्रूमो येदेत-
10 दौष्ण्यं तदप्यग्नेः स्वभावो न भवतीति गृह्यतां कृतकत्वात् । इह मणीन्धनादित्यसमाग-
मादरणिनिर्घर्षणादेशोर्हेतुप्रत्ययसापेक्षतैवोपलभ्यते । न चाग्निव्यतिरिक्तौष्ण्यं संभ-
वति । तस्मादौष्ण्यमपि हेतुप्रत्ययजनितं । ततश्च कृतकं । कृतकत्वाच्चापामौष्ण्यवत्स्व-
भावो न भवतीति स्फुटमवसीयते ॥

ननु च गोपालाङ्गनाम्नप्रसिद्धमेतदग्नेरौष्ण्यं स्वभाव इति ॥ किं खल्वस्माद्विरुद्धं
15 न प्रसिद्धमिति । एतत्तु वयं ब्रूमो नायं स्वभावो भवितुमर्हति स्वभावलक्षणविवृतात् ।

1) རང་པོ་ཞེས་ རྒྱལ་པོ་ཅན་ ཞེས་ཀྱང་། རི་ལྷ་ཀྱང་ན་ རྒྱལ་པོ་ཅན་ཀྱང་། — la seconde partie du sūtra, ci-dessous p. 262. 11.

2) Calc. insère ici les lignes 9 et 10, depuis *loka*° jusque *svabhāvo*.

3) *apīnoṣṇyam, āyāmauṣṇyam*. — Tib. *udakasya*...

4) Sic Mss. — རྫོང་རྒྱུར་ མཁའ་ལྷོ་ འབྲས་པམ་ — «habile dans la transformation des pierres (*nor-bu*)». — La contrefaçon du rubis avec le chrysobéryl n'est pas mentionnée dans les sources de L. Finot, *Lapidaires indiens*, p. XLl. — L'expression *dhātupīṣṭāca*, non confirmée par le tibétain, reste douteuse.

5) ཀེ་ཀེ་རྒྱལ་པོ་ཅན་པོ་.

यथोक्तमार्यलङ्कावतारसूत्रे ।

केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरिकैर्जनैः⁽¹⁾

तथा भावविकल्पोऽप्यं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥

न स्वभावो न विज्ञप्तिर्न च वस्तु न चालयः ।

5 बालैर्विकल्पिता ह्येते शवभूतैः⁽²⁾ कुतार्थिनैः ॥ इति ।

तथा । स्वभावानुत्पत्तिं संघाय महामते मया सर्वधर्मा अनत्युक्ता इत्युक्ता इति वि-
स्तरेः⁽³⁾ ॥ [Tib. 101b]

अत्रारु । यदि खल्विदमग्न्यदेरौष्यादिकं हेतुप्रत्ययसंभूतत्वेन कृतकत्वान्निःस्व-
भावमित्युच्यते । किमिदानो तत्स्वभावस्य लक्षणं कश्चासौ स्वभाव इति वक्तव्यं ॥

10 उच्यते ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरूपेतः परत्र च ॥ २

इह स्वो भावः स्वभाव इति यस्य पदार्थस्य पदात्मीयं रूपं [78b] तत्तस्य स्वभाव

1) Pāda incorrect. — *janaiḥ* n'est pas représenté dans le tibétain. — Cp. Lañkāv. 97 *skandhāḥ keṇopadukakurāḥ*.

2) Mss *vastur*. — *ālaya*, ཀུན་གཤིད་ — Lañkāv. 97. *viñaptir nāmanu-
tredaṃ lakṣaṇena na vidyate*.

3) *çava* = pāli *chava* = bas, vil; voir Mh v. I. 583. — Tib. རྩོ = *cadavre*.

4) Voir la citation, ci-dessous ad XXIV. 18, où *cūnya* remplace *anutpanna*.
Nos Mss. portent *sattvāya*; mais རྩོ་མེད་ཀྱིས་ = *saṃdhāya*.

5) Mdo XVII རང་བཞིན་ རྟོག་ རྟེན་ བཅོམ་མེད་ རང་། གཞན་ལ་ བཏྲོས་པ་
མེད་པ་ ཡིན། Commentaire: རང་བཞིན་ རྟེན་ལ་ རྟེན་ ce qui donne un pāda faux.
རྟོག་ = *hi* (Jäschke 248a, Candra Dās, 612b). — Akutobhaya et Bud-
dhapālita རྩོ་མེད་ཀྱིས་ བཅོམ་མེད་ རང་། གཞན་ལ་.....

इति व्यपदिश्यते । किं च कस्यात्मीयं यद्यस्याकृत्रिमं । यत् कृत्रिमं न तत्तस्यात्मीयं
तद्यथायामौष्पयं । यच्च यस्यायत्तं तदपि तदात्मीयं । तद्यथा स्वे भृत्याः स्यानि धनानि ।
यत्तु पश्य परायत्तं न तत्तस्यात्मीयं । तद्यथा तावत्कालिकापिचितकमस्यतत्त्वं । यतश्चैवं
कृत्रिमस्य परमपेक्षस्य च स्वभावत्वे नेष्टं । अत एवौष्पयमर्घ्यैर्लुप्तप्रत्ययप्रतिबद्धत्वात्पूर्वम-
भूयां पश्चादुत्पादेन कृतकत्वाच्च न स्वभाव इति युज्यते । यतश्चैतदेवमतो पदेवागोः कालत्रये 5

1) *āyūcitaka* = *yūcitaka*, eine geborgte Summe, ein zum Gebrauch ent-
lehnter Gegenstand (P. W., d'après Jolly). — *tāvathākūika*, mot nouveau. —
རེ་ཞིག་པའི་བརྒྱུད་པོ་.

2) *ཐྱུ་མ་གྲུང་བ་ལས་ཕྱིས་འགྲུང་བས་*. — La formule *abhūtē bhāva* (M.
Vyut. § 109. 99) est caractéristique du Bouddhisme; elle joue un grand rôle dans
la controverse du *sarvāstivāda*. Voir notamment Majj N. III, 25, 20; Mil. p.
52 sqq. (Oldenberg, *Bouddha* (Foucher)², p. 388; Walliser, *Phil.
Grundlage*, p. 128); Kathāv. I. 6; Ākṣās. 248. 10: *abhūtē bhavati, bhūtē
ca prativigacchati, svabhāvarahitatvāt*; Abhidh. k. v (Soc. As.) 232a 1 *utpādaḥ
ca nāmābhūtābhāvalakṣaṇaḥ sautrāntikanayena*. — Les Sarvastivādins croient
qu'il y a quelque chose de permanent (*avyabhicārin*). Le passé, le présent, l'avenir
constituent un *anyathātvā*, constitué par des différences d'*avasthā*, de *bhāva*, de
lakṣaṇa, non de *dravya* (*dravyāntarataḥ*). Le commentateur de l'Abhidh. k. ren-
contre les diverses nuances de cette opinion résumées par Bhavya (Rockhill,
Life of Buddha, p. 195) et aboutit, ce semble, à la thèse orthodoxe: *atitāṃ yaḍ
bhūtapūram itī na svalakṣaṇenāstīti darśayati. anāgataṃ yat satī hetau bhavi-
syatīty avidyamānam api hetusaḍbhāvāt vyavasthāpyata itī darśayati*. On ne peut
pas parler d'une situation (*avasthā*) dans laquelle le *dharma* est inactif (*kāritram
na karoti*) sans tomber dans l'hérésie des Sāṃkhyas. (A. k. v. fol. 233, 358,
360). — Voir ci-dessous ad XXV. 3.

3) *གང་གི་ཕྱིར་འདི་དེ་ལྟར་ཡིན་པ་དེའི་ཕྱིར་* | *རྩམ་གསུམ་བྱ་ཡང་མེ་ལ་*
མེ་ལྷུང་པ་གཏུག་མའི་ངོ་པོ་མ་བཅོས་པ་ | *གང་ཞིག་ཐྱུ་མ་གྲུང་བས་ཕྱིས་འགྲུང་བ་*
མ་ཡིན་པ་ | *གང་ཞིག་..... ལྷུ་དང་ཕྱིན་ལ་བཞུགས་པ་དང་བཅས་པར་མ་གྲུང་བ་གང་*
ཡིན་པ་དེ་རང་བཞིན་ཡིན་པར་བརྟེན་ནོ། = On entend par *svabhāva*, cette essence
innée (*nija*), naturelle (*akṛtrima*), qui appartient en propre au feu dans le passé,
dans l'avenir, qui n'existe pas après ne pas avoir existé, et qui n'est pas dépen-
dante de causes et de relations, comme le sont la chaleur de l'eau, la rive en deçà
et au delà, le long et le court

ऽप्यव्यभिचारि निजं रूपमकृत्रिमं ' पूर्वाभावा पश्चाद्यन्न भवति ' यच्च हेतुप्रत्ययसापेक्षं
न भवत्यपामौष्ण्यवत्पारवारवदीर्घकृस्त्वद्वा ' तत्स्वभाव इति व्यपदिश्यते ॥ किं
खलु [स्रोमः]⁽¹⁾ तदित्थं स्वरूपमस्ति ॥ न तदस्ति न चापि नास्ति स्वरूपतः । यद्यप्येवं
तथापि [Tib. 102a] श्रोतृणामुच्चासपरिवर्जनार्थं संवृत्या समारोप्य तदस्तीति ब्रूमः ।

5 यथोक्तं भगवता⁽³⁾ ।

अनन्तरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

श्रूयते देश्यते चापि समारोपादनन्तरः ॥ इति ॥

इहापि च वक्ष्यति⁽⁴⁾ ।

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

10 उभयं नेभयं चेति प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति ॥

यदि खलु तदध्यारोपाद्भवद्भिस्तीत्युच्यते कीदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मता
नाम सैव तत्स्वरूपं । अथ केयं धर्माणां धर्मता । धर्माणां स्वभावः । कोऽयं स्वभावः ।
प्रकृतिः । का चेयं प्रकृतिः । येयं शून्यता । केयं शून्यता । नैस्वभावात् । किमिदं नैस्वा-

1) 'ཅེ་མེའི་རང་གི་ངོ་མོ་ནི་ལྟ་བུར་སྤྲུང་བ་' རེ་ཡིན་རུས་ ཞེས། Les mots *na tad asī* ne sont donnés que dans le Ms. de Paris.

2) Sur le *trāsa* qu'inspire la *śūnyatā*, voir Bodhic. IX. 53. — Ce thème est fréquemment développé dans les sūtras de la Prajñāpāramitā.

3) Cette stance est citée Bodhic. p., 365. 9, avec la mention *yaḍ uktam* et la variante *śrūyate deśyate cārthaḥ*. Les versions tibétaines divergent pareille-
ment ལྟ་བུར་སྤྲུང་བ་ལས་ ཡི་གེ་མེད། རེ་ཞི་ཉན་ཞིང་ ལྟ་བུར་སྤྲུང་བ་ ཡིན་ et Bep. རེ་
གང་ ཉན་ཞིང་ ལྟ་བུར་སྤྲུང་བ།

4) = XXII. 11.

5) Mss. *tadadhyāropeḥḥo bha°*, °*ropeḥḥo*. — *adhyāropa* = ལྟ་བུར་སྤྲུང་བ་ = *sa-māropa*.

स्वभावः परभावस्य [परभावो हि कथ्यते⁽¹⁾] ॥ ३

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित्स्वभावान्नरोपेतया पर इति व्यपदिश्यते । यदि
(9) क्षयैरौष्ण्यं स्वभावः स्यात् । द्रवस्वभावसलिलसापेतया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा
तु मुमुक्षुभिर्विचार्यमाणस्य कस्य चित्स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परभा-
5 वाच्च स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

अत्राहुः । यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः । तथापि भावस्तावदस्त्यप्रतिषेधात् । स
च भावो भवन् स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तस्मात्स्वभावपरभावावपि भविष्यत इति ॥
उच्यते ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते [79 b] भावः कुतः पुनः ।

10 स्वभावे [Tib. 103 a] परभावे वा सति भावो हि सिध्यति⁽⁴⁾ ॥ ४

भावो हि परिकल्प्यमानः स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न
स्त इति तयोर्भावाद्भावोऽपि नास्तीत्यवसीयतां ॥

अत्राहुः । यद्यपि भवतो भावः प्रतिषिद्धस्तथाप्यभावोऽस्ति प्रतिषेधाभावात् ।
ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिद्वन्द्विसद्भावाद्भाववदिति ॥ उच्यते । स्याद्भावो यद्यभावा

15 एव स्यान्न तस्तीत्याहुः ।

1) རང་པོ་ཞེས་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གཞན་གྱི་རང་པོ་ག་ལ་ ཡོད། གཞན་གྱི་
རང་པོ་ལེ་ རང་པོ་ཞེས་ རྟེན། གཞན་གྱི་རང་པོ་ ཡིན་ ཞེས་ བརྗོད།

2) Mss. *yadi nāgner*.

3) C'est-à-dire examiné avec le *prajñācāstra*; voir Bodhic. p. IX, 93. 151

4) རང་པོ་ཞེས་ རང་ རྟེན་ གཞན་རང་པོ་དག། མ་གཏོགས་ རང་པོ་ག་ལ་ ཡོད།
རང་པོ་ཞེས་ རང་ རྟེན་ གཞན་རང་པོ་དག། ཡོད་ན་ རང་པོ་ལེ་ འགྲུབ་པར་འགྲུར།
= ... *parabhūve ca*....

अत एव बुद्धानामेव भगवतां वचने⁽¹⁾ प्रमाणमित्युपवर्णयन्ति विचक्षणाः सोपपत्ति-
कत्वेनाविसेवादकत्वात् । अत एव च⁽²⁾ आग्नेभ्यः प्रकृतिशेषदोषेभ्यः आगतत्वात् 'आगमय-

1) La parole des Bouddhas seule fait autorité parce que, étant appuyée sur des preuves (*sopapattikatvā* འཇམ་པུ་རྒྱུ་བྱུང་པ་པོ་པོ་), elle est *avisamvādaka*

(Nyāyabindu. 3. 15). — De nombreux textes établissent les droits de la spéculation libre [... *yuktipratīsarāṇo bhavati; na «sthavirenābhijñānena (?) vā pudgalena tathāgatena vā saṃghena vā ime dharmā bhāṣitā» iti pudgalapratīsarāṇo bhavati* ... non pas que les Tathāgatas se trompent peut-être, mais parce qu'il faut connaître *kālapadeśas* et *mahāpadeśas* (cp. Dīgha N. II 124) — Bodhisattvabhūmi, I. xvii]. Non moins nombreux et très significatifs ceux qui ordonnent d'accepter la parole du Maître, même quand on ne la comprend point. Le premier des caractères de la *samyakcintanā* est l'*acintyavarjāna*, «ne pas s'arrêter à ce qui est incompréhensible» (cp. Sum. Vil. p. 22); le troisième, d'examiner ce qui doit être examiné (*kim cid yuktyā paricārayati*); le quatrième, de croire ce qui ne doit pas être examiné (*kim cid adhimucyate*) en disant: «ceci n'est intelligible qu'aux Tathāgatas» (*tathāgatagocārā ete dhārmāḥ*. — Cp. Ratnakūṭa dans Ākṣā. 55. 4 et sources J. As., 1903, II, p. 264). — Par l'*adhimukti*, confiance, adhésion (*adhimucyase sampratyēṣi praddadhāsi*, Bodhic. p. VIII. 68), le fidèle possède la Prajñā à l'état de cause (*adhimukticaritasya hetubhūtā prajñā*, Bodhic. p. 349), en attendant qu'il acquière l'*abhisamaya*, le *jñāna* (*jñāna-pratīsarāṇa* opposé à *viññāna*³). — *adhimokṣa* ailleurs est défini *niṣcīte vastuni tathāivāvadhāraṇam* (Abhidh. k. v., Soc. As. 243 b. 6); *tadadhimuktas, tadārāmas, teṣa eva sāradaṛṣi* (Bodhisattvabh. I. xvii).

2) Mss. *aptebhyah prahīnāḥśadoṣebhyah agatatvāt āgamayatitī... abhi-mukhyāgamanaḥ vā* — དེ་ཉིད་ཀྱི་ཕྱིར་ ཉམས་པ་མ་ལུས་པ་སྤངས་པ་ ཡིད་ཆེས་པ་ དག་ལས་ འོངས་པའི་ཕྱིར་རམ། གུན་ཏུ་གོ་བར་ཐེང་པ་སྟེ། དེ་ཁོ་ན་ཉིད་ གུན་ནས་ གོ་བར་ཐེང་པའི་ཕྱིར་རམ། མངོན་ཏུ་ཕྱོགས་ནས་ འགྲོ་བ་སྟེ། དེ་ལ་ བརྟེན་ནས་ འཇིག་རྟེན་ ཟུང་ན་ལས་ འདས་པར་ འགྲོ་བའི་ཕྱིར་ རྟོགས་པའི་སངས་རྒྱལ་གྱི་ གསུང་ ཉིད་ ལུང་ཏུ་ རྣམ་པར་བཞག་ལ།

འོང་བ་ = arriver (*āgam*). — གོ་བ་ = comprendre. — འགྲོ་བ་ = partir, se mouvoir, entrer (*gam*). — Voir ci-dessus 31, n. 1. 94, n. 1.

La définition de l'*āpta* est classique, *prahīnādoṣatvam avehi cāptatām prahīnadoṣo hy arntam na vakṣyati* (Buddhacar. IX. 66). — Voir Nyāyabindu, p. 117. — Pour les logiciens bouddhiques, l'*āgama* fait partie de l'*anumāna*, voir Abhidh. k. v. citée J. As. 1902, II, 264, n. 1.

प्राज्ञः स्वभावपरभावभावभावदर्शनं तथागतवचनादत्यन्तविरुद्धमास्थातुं भग[80b]वता प्रतिषिद्धत्वात् ॥

किंविशिष्टेन भगवता ' भावाभावविभाविना । भावाभावौ विभावयितुं शीलमस्येति भावाभावविभावी ' यथावस्थितभावाभावाविपरीतस्वभावपरिज्ञानाद्भावाभावविभावीति भगवानेवोच्यते । तेन भगवता भावाभावविभाविना यस्मादस्तित्वं च नास्तित्वं चोभयमेतत्प्रतिषिद्धं [Tib. 104b] तस्मान्न युक्तं भावाभावदर्शनं तन्वमित्यास्थातुं ॥

तथा⁽¹⁾ । अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तो नास्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तः । यदेनयोर्द्वयोर्तयोर्मध्यं तद्वत्त्वमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविज्ञातिकमियमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धमाणां भूतप्रत्यवेत्तेति ॥

10 तथा⁽²⁾ ।

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता
शुद्धी अशुद्धीति श्मेऽपि अन्ता ।
तस्मादुभे अन्त विवर्जयित्वा
मध्येऽपि स्थानं न करोति परिणतः ॥

15

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः
शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ।
विवादप्राप्त्या न दुःखं प्रशाम्यति
अविवादप्राप्त्या च दुःखं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि पुनरेवमग्यादोनां स्वभावत एवास्तित्वं स्यात्को दोषः स्यात् ॥

20 उक्तदोषः ।

1) Citation du Ratnakūṭa, voir ci-dessous fol. 106b. — Comparer Sam. N. II, p. 17 = *sabbam atthīti kho Kaccāyana ayam eko anto . sabbam natthīti ayam dutiyo anto . etc te Kaccāyana ubho ante anupagamma majjhena Tathāgato dhammam deseti.*

2) Samādhirāja; voir ci-dessus 135. 10 — 136. 2.

केतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत्⁽¹⁾।

इत्यादिना ॥ अपि च यद्यप्येषामभ्यादीनां स्वभावः स्यात्तस्य विद्यमानस्य सतो न स्या-
त्पुनरन्यथात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यस्तित्वं प्रकृत्या स्यान्न भवेदस्य नास्तिता ।

यद्यभ्यादेर्भावस्य प्रकृत्या स्वभावतोऽस्ति त्वं ' तदास्य स्वभावस्य प्रकृत्या विद्य- 5
मानस्य पुनरन्यथात्वं न स्यात् । यस्मात् ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न हि ज्ञातूपपद्यते⁽²⁾ । ८

यद्येषामभ्या[81a]दीनामियमेव प्रकृतिः स्यात् ' [Tib. 105a] स्वभावः स्यात् ' तदा प्रकृतेरविकारिणीत्वात् कदा चित्पुनरन्यथाभाव उपपद्येत । न ह्याकाशस्यानावरणात्⁽⁴⁾ कदा चिदप्यन्यथात्वं प्रतिपद्यते । एवमभ्यादीनामपि प्रकृत्या विद्यमानानां पुनरन्यथात्वं 10
न स्यात् ' उपलभते च भवानेषामन्यथात्वप्रबन्धोपरमलक्षणं⁽⁵⁾ विनाशं । तस्माद्विपरिणा-
मधर्मत्वादपामौष्ण्यवन्नायमेषां स्वभाव इति प्रतीयतां ॥

अत्राह । यदि प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वात्संभवादन्यथात्वस्य चोपलभ्यमान-
तात्प्रकृतिरेषां भावानां नास्तीत्युच्यते । ननु चैवमपि ।

प्रकृतौ कस्य चास्त्यामन्यथात्वं भविष्यति⁽⁷⁾ ।

15

1) = XV. 1 (p. 259. 13).

2) ग'अ'हे' स'स'दे'क'श्रै'स' ङ'र' र'। र' र' मे'र'हे'र' मे' र'श्रु'र'रे'। स'
मे'र' ग'दे'र'र' र'श्रु'र'र' र'। र'म'अ'र' र'श्रु'र'र' मे' र'श्रु'र'रे'॥

3) La forme est intéressante. L'auteur prend *avikāriṇī* comme substantif. *Prakṛti* est une femme exempte de *vikāra*; une telle personne peut se nommer correctement une *avikāriṇī*. (J. S. Speyer).

4) Voir ci-dessus 129, n. 3.

5) Mss. *obhyate bhāvo na sām*.

6) M. Vyut. § 101, ०० *anyathātva*, 91 *prabandhoparama*.

7) Mss. *kasya vāsatyām*.

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वहृषेणाविद्यमानस्य खपुष्पस्येवान्यथात्वं भविष्यति । तस्मात्⁽¹⁾
दविद्यमानप्रकृतिकस्यान्यथात्वानुपलम्भादन्यथात्वस्य च दर्शनादस्त्येव स्वभाव इति ॥
उच्यते । यदि तावकेन मतेन प्रकृत्या [स्व]भावेन[1]संविद्यमानस्यान्यथा[त्वा]भावाद-
न्यथात्वस्य च दर्शनात्प्रकृतिरित्युच्यते । एवमपि ।

5 प्रकृतौ कस्य च सत्यामन्यथात्वं भविष्यति⁽²⁾ । §

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्यथात्वं भविष्यति ।
तस्मात्प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं नास्तीति सर्वथान्यथात्वासंभव एव । ततश्च नास्ति
[Tib. 105 b] प्रकृतिर्भावानामिति विज्ञेयं ॥

यच्चाप्युक्तमन्यथात्वस्य दर्शनात्वास्ति प्रकृतिरिति⁽³⁾ । तदपि परंप्रसिद्धान्यथा[त्वा]वद-
10 र्शनमधिकृत्योक्तं । न तस्माभिः कदा चिदपि कस्य चिदन्यथात्वमभ्युपेतं ॥ तदेवमत्यन्ततः
प्रकृतावसंविद्यमानायां सर्वधर्मेष्वसंविद्यमा[81 b]नेष्वस्वभावेषु तदन्यथात्वे चासंविद्यमाने
यो ह्रीदानीमस्ति त्वं नास्ति त्वं च भावानां परिकल्पयति । तस्यैवं परिकल्पयतो निय-
तमेव ।

अस्तीति शाश्वतग्राहो नास्तीत्युच्छेददर्शनं⁽⁵⁾ ।

1) Mss. *tasmāt vi°*.

2) རང་པོ་ཞེས་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ན། གནས་ཏུ་འགྱུར་པ་ གང་གི་ ཡིན། རང་པོ་ཞེས་ ཡོད་པ་ ཡང་། གནས་ཏུ་འགྱུར་པ་ རིམ་ལྷན་ ཏུ་ ॥ = *prakṛtau katham en satyām*. . . .

3) Voir ci-dessus 270. 10.

4) Mss. *paraprasiddhyā*.

5) *caṣṣatadr̥ṣṭi* = *bhāva°*; *uccheda°* = *vibhava°*, Mhv. III. 448. 8. — Les textes abondent sur ce thème; citons seulement, pour le *sassata*, Majjh. I 326, pour l'*uccheda*, Dīgha, I. 55. — Le Mhv. croit, comme les Nikāyas, que la théorie du *pratītyasamutpāda* (*sahetudr̥ṣṭi*) suffit à éviter les deux *antas* (ci-dessus 1, n. 4). Notre auteur va affirmer, et démontrer, qu'elle est insuffisante.

प्रसज्यत इति वाक्यशेषः । तच्चैतच्छास्त्रतोच्छेददर्शनं स्वर्गापवर्गमार्गातिरापकत्वा-
द्यस्मान्महानर्थकरं ।

तस्मादस्तिबनास्तिबे नाश्रयेत विचक्षणः⁽¹⁾ ॥ १०

कस्मात्पुनर्भावाभावदर्शने सति शास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भवतीति । यस्मात् ।

अस्ति यद्धि स्वभावेन न तन्नास्तीति शास्त्रतः ।

5

नास्तीदानीमभूत्पूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते⁽²⁾ ॥ ११

यत्स्वभावेनास्तीत्युच्यते स्वभावस्यानपयित्वान्न तत्कदा विदपि नास्तीति । एवं
भावस्यास्तित्वाभ्युपगमे सति शास्त्रतर्जनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वत्र-
यमभ्युपेत्येदानीं तद्विनष्टवान्नास्तीति पश्चादभ्युपगच्छन् उच्छेददर्शनं प्रसज्यते ॥ यस्य तु
भावस्वभाव एव नापपद्यते न तस्य शास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भावः [Tib. 106a] स्वभावानु- 10
पलम्भात् ॥

ननु⁽⁴⁾ च भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छतो मा भूद्भावदर्शनाभावाच्छास्त्रतर्जन-
मुच्छेददर्शनं तु निषत्तं प्रसज्यत इति ॥ नैवमभावदर्शनं भवति । यो हि पूर्व भावस्वभाव-
मभ्युपेत्य पश्चात्त्रिवृत्तिमालम्बते तस्य पूर्वोपलब्धस्वभावापवादात्स्यादभावदर्शनं । यस्तु

1) ཡོད་ ཅེས་གྱུ་བ་ རྟག་པར་ འཇོན། མེད་ ཅེས་གྱུ་བ་ རྟག་པར་ ལྟ། རེ་ལྟུང་
ཡོད་ རྟག་ མེད་པ་ལ། མཁས་པ་མ་ གནས་པར་ མི་ གྱུ་ལོ། Mss. *asti yad va yad hi*.
Cfr. Pāñcakramat, p. 40, l. 45, avec de mauvaises lectures: *asti yac ca*.

2) གང་ཞིག་ རང་པོ་ཞེས་ཀྱིས་ ཡོད་པ། རེ་ནི་ མེད་པ་ མེན་པས་ རྟག། རྟེན་
གུང་ རྟུང་ མེད་ ཅེས་པ། རེས་ན་ རྟག་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར། — Notre commen-
taire porte *ཤརྟག་* au lieu de *རྟག་*.

3) Mss. *yat svabhāvena nāsti*. — L'auteur démontre que toutes les *dr̥ṣṭis*
ont pour racine la *satkāyadr̥ṣṭi*.

4) Objection que nous rencontrons souvent: les *Mādhyamikas* ne sont-ils
pas des *nāstikas*?

तैमिरिकोपलब्धकेशेष्विव वितैमिरिको न किं चिदुपलभते⁽¹⁾ स नास्तीति ब्रून् किं
चिन्नास्तीति ब्रूयात्प्रतिषेध्याभावात्⁽¹⁾। विपर्यस्तानां तु मिथ्याभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमतैमि-
रिका इव वयं ब्रूमो न सन्ति सर्वभावा इति । न चैवं ब्रुवताम[82a]स्माकं परकृतव्यापा-
रपरायणानामुच्छेददर्शनप्रसङ्गः ॥

6 यथोक्तं⁽²⁾ सूत्रे ' यो हि भगवन् पूर्वं रागद्वेषमोक्षभावाभ्युपगमं कृत्वा पश्चात् सन्ति
रागद्वेषमोक्षभावा इति ब्रवीति ' स भगवन् वै नास्तिको भवतीति विस्तरः ॥

यस्तु⁽³⁾ परतत्त्वचित्तवैतवस्तुमात्रमभ्युपेत्य तस्य⁽⁴⁾ परिकल्पितस्वभावाभावादस्तित्व-

1) Sic Mss. — Tib. དེས་ མེད་པོ་ མེས་ ཅི་ཞིག་ ལྷན་པས་ མེད་པར་ ལྷན་
པར་འཇུག་ཏུ། རྟག་པ་བྱ་ མེད་པའི་བྱེད་རྩི། — ce qui n'est guère plus satisfaisant.
On obtient, en déplaçant l'interrogatif ཅི་ཞིག་, un sens très net: *su nāstīti bruvan*
kim nāstīti brūyāt. — On peut corriger *su nāstīti bruvan na kim cin nāstīti*
brūyāt.

2) Je ne réussis pas à identifier ce sūtra.

3) Doctrine du Yogācāra (= Vijñānavādin). — «Celui qui, admettant la réalité nue [le fait d'être quelque chose, *vastumātra*] de la pensée et de ses dérivés (*cittacaitta*) qui sont le *paratantra*, prétend éviter l'hérésie de l'existence (*astitvādargana*) en niant leur *svabhāva* qui est *parikalpita*, et l'hérésie de la non-existence (*nāstītvādargana*) en admettant l'existence de la réalité nue de ce *paratantra*, propre à être souillé et purifié (*samkleṣa, vyavadāna*), celui-là n'évite pas en effet ces deux hérésies puisqu'il nie le *parikalpita* et affirme le *paratantra*; sa théorie ne vaut rien, en outre, puisque nous avons établi que [le *paratantra*, c'est à-dire] ce qui est produit par des causes (*hetupratyayaśanīta*), n'existe pas en soi. C'est donc le seul *Madhyamaka* qui échappe aux deux vues hérétiques de l'existence et de la non-existence».

Sur le *paratantra* (གཤམ་གྱི་རབང་), le *parikalpita* (ཀྱན་བྱ་བརྟགས་པ་)

et le *pariniṣpanna lakṣaṇa* (ཤེས་ཀྱི་པ་ — M. Vyut. § 87), voir notamment Wassilieff, Bouddhisme, pp. 292 et suiv. et Dogmatique bouddhique II (J. As. 1903, II, 380 et suiv.).

4) Mss. *tasya*. — རྟེན་. — C'est-à-dire le *paratantra*.

दर्शनं परिक्रति । संज्ञेशव्यवदाननिबन्धनस्य च परतस्त्रवस्तुमात्रसद्भावमस्तिवदर्शनं परिक्रति । तस्य परिकल्पितस्याविद्यमानत्वात्परतत्त्वस्य च विद्यमानत्वाद[*Tib. 106b*] स्तिवनास्तिवदर्शनद्वयस्याप्युपनिपातात्कुतोऽसद्व्यपरिकारः । हेतुप्रत्ययज्ञानितस्य च तस्मादेव⁽²⁾ नायुक्तव्यप्रतिपादनादयुक्तमेवास्य व्याख्यानं । तदेवं मध्यमकदर्शन एवास्तिव-
नास्तिवद्वयदर्शनस्याप्रसङ्गो न विज्ञानवादिदर्शनादिभ्यति विज्ञेये ॥

5

अत एवाक्तमार्परत्वावल्यां⁽⁸⁾ ।

समाख्यैलूक्यनिर्ग्रन्थपुद्गलस्कन्धवादिन ।

पृच्छ लोकं यदि वदत्यस्तिनास्तिव्यतिक्रमं ॥

धर्मपैतिकमित्यस्मादस्तिनास्तिव्यतिक्रमं ।

विद्धि गम्भीरमित्युक्तं बुद्धानां शासनामृतं ॥ इति ॥

10

1) *saṃkleṣavyavādānanibandhanasya ca paratantravastumātrasadbhāvāt*
= 'གཞན་གྱི་དབང་གིས་' (sic) 'དངོས་པོ་' 'ཀྱན་ནས་' 'ཉེན་མེད་ས་པ་' 'དང་' 'རྣམ་པར་བྱུང་བའི་'
ཀྱུར་ཀྱུར་པ་' 'ཅམ་ཞིག་' 'ཡོད་པས་' = *paratantrasya vastunaḥ saṃkleṣavyavādāna-*
hetubhūtamātrasya sadbhāvāt (?).

2) Mss. *svasva*°, *sva*°. རང་པ་ཞིན་དང་བཅས་པ་' 'ཉིད་རྩ་'.

3) Voir p. 135. e, une citation du même texte.

4) D'après le tibétain: *saśāṃkhyaulukyānirgranthaṃ p*°.

གང་ཟག་ སྤང་པོར་ ལྷ་བ་ཡི། འཇིག་རྟེན་ གངས་ཅན་ འུག་སྤྱག་ དང་། གོས་
མེད་བཅས་ལ་ གལ་ཏེ་ ཞིག་། ཡོད་མེད་འདས་པ་ ལྷ་ན་ རིམ། དེ་ཕྱིར་ མངས་ཀྱས་རྣམས་
ཀྱི་ རི། བསྟན་པ་ འཆི་མེད་ ཡོད་མེད་ལས། འདས་པ་ ཟབ་མོ་ ཞེས་བཤད་པ། ཆོས་
ཀྱི་ འུད་པ་ ཡིན་ ཞེས་ བཤེས།

5) འུག་སྤྱག་ manque dans les lexiques; འུག་ = owl, སྤྱག་ = a young one of animals.

6) Paris *nirgrantha*.

7) Qui appartient en propre au Dharma. — འུད་པ་ = qui embrasse, qui comprend le Dharma.

तथाविधविनेयजनबोधानुरोधान्तु परमार्थदर्शनस्योपायभूतत्वात्त्रेयार्थत्वेन भगवता
महाकरुणापरतत्त्वतया विज्ञानादिवादे⁽¹⁾ देशितः साम्प्रतीयपुद्गलवादवत्⁽²⁾ न नीतार्थ इति
विज्ञेयं ॥

यथोक्तमार्गसमाधिराजभट्टारके⁽³⁾ ।

5

नीतार्थमूत्रात्तविशेष ज्ञानति
यथोपदिष्टा सुगतेन शून्यता ।
यस्मिन् पुनः पुद्गल सत्त्व पूरुषो
नेयार्थतो ज्ञानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चाप्यन्तयमतिनिर्देशादिषु विस्तरेण बोद्धव्यमिति ॥ भावाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गे
10 यावतावत्संसार इत्यवेत्य [Tib. 107a] मुमुक्षुभिरितदर्शनद्वयनिरासेन सद्भिर्मध्यमा प्रति-
पद्धानीया यथावदिति [82b] ॥

एतच्चोक्तं भगवता ।

15

⁽⁵⁾
भाव्य अभाव्य विभावयि ज्ञानं
सर्वि अचित्तयि सर्वि अभूतं ।
ये पुन चित्तवशानुग बालाः
ते दुःखिता भवन्कोटिशतेषु⁽⁵⁾ ॥

1) D'après le tibétain *vijñānavādo*. — Le parallélisme recommande cette lecture.

2) Voir ci-dessus 148, n. 1, 192, n. 3 Vasumitra, Bhavya (Wassilieff et Rockhill) s'accordent avec le Kathāv. pour attribuer aux Sammitiyas la croyance au *puḍgala*.

3) Voir ci-dessus p. 44, 2—5.

4) Voir en effet ci-dessus p. 43. 4.

5—5) Samādhirāja, probablement. — Cité ci-dessous, Chap. XXI ad finem, avec variantes; mais la version tibétaine est la même: བསམ་མཁོན་པུ་བསམ་

(1)
 भीत्रानभावानिति यः प्रज्ञायती
 स सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।
 यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।
 स अयानिमित्तं स्पृशने समाधिं ॥ इति ॥

(2)
 तथा ।

5

स्मराम्यकं पूर्वमतीतं अध्वनि⁽³⁾
 अचित्तिये कल्पि नराणामुत्तमः ।
 उत्पन्नं लोकार्थकारो मरुषा⁽⁴⁾
 नामेन⁽⁵⁾ सोभावममुद्रतोऽभूत् ॥

स ज्ञातमात्रो गगने स्थित्वा
 सर्वाणां धर्माणामभाव⁽⁶⁾ देशयि ।
 तदानुव्रपे कृत नामधेयं
 शब्देन सर्वत्रिमकुलं विज्ञायी ॥

10

ཡམ་ བམས་རྩ་འབྲུང་མེད་པས། རོང་ས་ རང་ རོང་ས་མེད་ བེས་པ་ རྒྱམ་པར་ཤིག།

= *sarvācāntyatvāt sarvābhūtāt vād bhāvābhārajñānam vinūṣaya*. — Voir ci-dessus p. 269 n. 1 la traduction de *vibhāvin*.

1—1) = 133. 9—12 et 265. 11. — Manque dans le tibétain.

2) = *Samādhirāja*, p. 26.

3) *Mss. atitam adhvani*.

4) ཀལྱེངས་ཀྱི་ རོང་ = *kolārt' a*, mauvaise lecture du traducteur tibétain?

— Amar. Koṣa, *uḍupas tu plavaḥ kolaḥ*...

5) L'éditeur de la B. T. S. corrige *nāmnā hy asau*.

6) B. T. S. *abhāvagāyī*. — མྱོད་པ་.

7) བློ་སྒྲུབ་པ་ = *kīrtita*.

पावन्ति शब्दास्तकि लोकधातौ

सर्वे ह्यभावा न किं कश्चि भावः ।

इत्यादि 'भूत्वा' अभावप्रतिषेधविवक्षितत्वात् 'भावाभावार्थ एव स्वभावभावार्थः ।]

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां [Tib. 107b] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं ॥

5

མདོའི་རོན་ཁོང་རུ་ཆུང་པར་བྱ་སྟེ། འདྲིལ་རྟེན་དེ་ན་རི་སྟེང་སྤྱོད་པ། །ཐམས་ཅད་
རང་སྤྱོད་ཅི་ཡང་མེད་པ་སྟེ། ཞེས་བྱ་བ་ལ་སོགས་པ་ འབྱུང་བས་ན། མེད་པར་
རྒྱགས་པ་ བརྗོད་པར་འདོད་པའི་བྱེད་རང་སྤྱོད་མེད་པའི་རོན་ནི། རང་བཞིན་མེད་པའི་
རོན་ཡིན་ནི། །སྟོན་དཔོན་.....

XVI.

बन्धनमोक्षपरोक्षता नाम षोडशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसर्गं संसृ[83a]ति-
 गतिर्गत्यत्तरगमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतिर्गत्यत्तरगमनं
 5 संसारः स्यात् 'न क्वविद्यमानानां बन्ध्यामूनुसंस्काराणां संसर्गं दृष्टं' तस्मात्संसारस-
 द्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि संसार एव
 भवेत् 'न त्वस्ति । इह यदि संसारः स्यात्स नियतं संस्काराणां⁽¹⁾ वा भवेत्सन्नस्य वा । किं
 चात उभयथा च दोष इत्याह ।

संस्काराः संसर्गति चेन्न नित्याः संसर्गति ते ।

10

संसर्गति च नानित्याः सन्नेऽप्येष समः क्रमः⁽³⁾ ॥ १

तत्र यदि संस्काराः संसर्गतीति परिकल्प्यते 'किं ते नित्याः संसर्ग्युतानि-
 त्याः । तत्र न नित्याः संसर्गति निष्क्रियत्वादनित्यानां च घटादीनां सक्रियत्वोपलम्भात् ।

1) *samskāras* = les cinq *skandhas*, comme l'explique Buddhaghosa; cp. Childers, 454 a 3. — Childers, 453 b 5, corrige l'interprétation que Burnouf a donnée (Intr. p. 505) du problème *Buddho ti ko satto vā saṅkhāro vā* ... «The word *satta* applies to the living and moving being as a person or individual only [*pudgala*], the separate elements of which the being is composed belonging to the *saṅkhārāloka*».

2) Mss. *kim vāta*; non représenté dans le tibétain.

3) གཤམ་ཏེ་འདུ་ཕྱེད་འཁོར་ཞེས། དེ་དག་རྟག་ན་མི་འཁོར་ཏེ། མི་རྟག་
 ན་ཡང་འཁོར་མི་འཇུག། རེམས་ཅན་ལ་ཡང་རིམ་འདི་མཆུངས།

4) «Parce que le *nitya* est inactif». Allusion à l'argumentation reproduite dans le *Sarvadarśanas*. (Muséon, N. S. II), trad. fr. notes 19 et suiv. — Rien n'existe que ce qui est capable d'action (*arthakriyāsamartha*, Nyāyab. et Wass. 272) et le *nitya* est *niskriya*, donc inexistant.

अयानित्याः 'ये क्षणित्यास्त उत्पादसमन्तरमेव विनष्टाः' ⁽¹⁾ ये च विनष्टाः कुतस्तेषाम-
विद्यमानत्वाद्ध्ययासूनुसंस्काराणामिव क्वचिद्गमनमित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः।

अथापि स्यादनित्या एव सत्तो केतुफलसंबन्धपरम्परयाविच्छिन्नक्रमाः संतोनेन च ⁽²⁾

1) «L'*anitya* disparaît immédiatement après sa naissance», en d'autres termes, *anitya* = *kṣaṇika*. Il y a de bonnes raisons pour croire que certains sūtras (et le Bouddha lui-même?) entendaient tout autrement l'*anityatva*: Est *anitya* ce qui n'est pas éternel (*cārvata*, *dhruva*, *avipariṇāmadharman*), ce qui est destiné à périr; est *kṣaṇika* ce qui dure le temps d'une pensée (*ekacittakṣaṇika*), ce qui est momentané (*Abhidh. k. v. Soc. As. 225 b 1: kṣaṇikaḥ kṣaṇe bhavaḥ kṣaṇo 'syāstīti vā*) et n'a pas de durée. — Bhagavat enseigne que le *samskṛta* a trois caractères, naissance, durée (*sthiti*), destruction (voir ci-dessus p. 145, n. 1); et ceci rappelle fort la doctrine Jaina. — L'orthodoxie du Kathāvatthu, contre les Pubbaseliyāparaseliyas, distingue des degrés dans l'*aniccatā*, XXII. 8. *eko lahu bhijjati eko cirenā ti*. Il est faux que tous les *saṃkhatadhammā* soient *ekacittakṣaṇikā*, car, s'il en était ainsi, l'objet de la connaissance visuelle et la connaissance visuelle naîtraient et mourraient ensemble (voir aussi XI. 6). ^(a) — Wassilieff (p. 277—8) nous apprend que la même question divisait les Vaibhāṣikas et les Sautrāntikas: «Les Vaibhāṣikas divisent les choses (Substanzen) en éternelles et non-éternelles, et bien qu'ils rangent sous cette seconde catégorie tous les composés, ils ne les appellent pas instantanés, «augenblickliche» (mais seulement non-éternels, «nicht-ewige»). Les Sautrāntikas disent aussi: Toute chose, en tant que composée par la réunion de causes, est instantanéité: car elle existe seulement au moment de la naissance (c'est-à-dire que l'existence d'une chose est seulement une série de moments de naissance). On ne peut pas distinguer en elle le caractère (स्वार्थ) de la naissance de celui de la destruction...». — Le Kathāvatthu appartient à l'école des Vibhajyavādins, et il semble que ce nom caractérise une secte qui «distingue». Un exemple est fourni par Kathāv. XIX. 2. Bhagavat a dit que tous les *samskṛtas* sont vides: il veut dire «vides de personnalité», et non pas «vides de caractères» (voir ci-dessus). — Cp. le *vibhajyavyākaraṇa* (M. Vyut. § 86. 2).

(a) Je dois avouer que je m'écarte de l'interprétation de M. Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief* p. 37. — Le texte du commentaire n'est pas sans difficultés: *tattha yasmā sabbe saṃkhatadhammā aniccā tasmā ekacittakṣaṇikā yeva . samānāya hi aniccātāya eka lahu bhijjati eko cirenā 'ti ko ettha niyamo 'ti yesaṃ laddhī*. — [L'édition: ... *cirenā 'ti . ko . .*]. — M. R. D. comprend: «Are all qualities only momentary in thought? No . . .». — Je comprends: «La non-éternité étant également [affirmée par Bhagavat], d'où viendrait cette distinction que certaines choses disparaissent vite, d'autres après un temps?». — Le sens de *ekacittakṣaṇika* me paraît établi par XI. 6 où est rappelée la définition du *samūdhi*: *ekacittakṣaṇe uppannā ekaggatā*.

2) *saṃtāna*, voir ci-dessus p. 85, n. 3 et ci-dessous 283. 1.

प्रवर्तमानाः संस्काराः [Tib. 108a] संसरतीति ॥ एतदपि नोपपद्यते । कुतः । यत्ताव-
दुत्पद्यते कार्यं तस्य संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्कचिच्चागमनात् । यच्च कार्पां नष्टं
तस्यापि संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्कचिच्चागमनात्⁽¹⁾ । संस्कारमात्रव्यतिरेकेणा-
तीतानागतयोर्मिद्धत्वात्⁽²⁾ नष्टाज्ञातत्वेनाविद्यमानत्वात्⁽²⁾ ॥

- 6 उत्तरस्मिन् क्षण उत्पन्ने पूर्वः संसरतीति चेत् । यदि पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरेकत्वं
स्यात्स्यदेतदेवं । न त्वेकत्वमस्ति कार्यकारणभावात् । चक्षुःपचक्षुर्विज्ञानानां नास्ति च ।
किं च । [83b] एकत्वे सति पूर्वोत्तरक्षणवैयर्थ्ये न स्यात् । न ह्येको देवदत्त एवदा
पूर्वोत्तरश्चेति व्यपदिश्यते । एवमिहोपेकत्वात्पूर्वोत्तरक्षणव्यपदेश एव न स्यात् ॥ अत्र
च पूर्वक्षणो नष्ट इति न स्यादुत्तरक्षणवदव्यतिरिक्तत्वात् । उत्तरक्षण उत्पन्न इति न
10 स्यात्पूर्वक्षणवदव्यतिरिक्तत्वात् ॥ अथान्यत्वे सति संसरणं स्यात् । एवं सत्यर्कतामपि
संसरणं स्यात् । अन्यस्य पृथग्जनस्य संसारोत्पत्तिमद्भावात् । निर्वृतश्च प्रदीपः प्रदीपान्तरे
व्यलति व्यलतीति स्यात् ।

किं चान्यत् । नष्टाद्वा पूर्वक्षणोदुत्तरस्य क्षणस्योदयः स्यादनष्टान्नश्यमानाद्वा ।
[Tib. 108b] तत्र यदि नष्टादिष्यते वक्त्रिदग्धादपि बोझा[द]ङ्कुरोदयः स्यात्ततश्च निर्हेतुकः

15 स्यात् ॥

अथानष्टदेवमपि । अविकृतेऽपि बोझेङ्कुरोदयः स्यात् । कार्यकारणयोश्च योगपथं
स्यान्निर्हेतुकश्चोत्पादः स्यात् ॥ नश्यमानादिति चेत् । नष्टानष्टव्यतिरेकेण नश्यमानाभा-
वान्नष्टानष्टयोश्च विहितदोषत्वान्नश्यमानादपि नास्त्युत्पत्तिरिति ॥ कुतः कार्यकारणव्य-
वस्था [पूर्वोत्तरक्षणव्यवस्था⁽⁴⁾] वा भविष्यति । यदा च पूर्वोत्तरक्षणव्यवस्था कार्यकारणव्य-

1) ཀར་ ཡང་ མེ་འགྲོ་པའི་ཕྱིར་རྒྱུ་

2) D'après le tibétain: *avidyamānatvā ca*.

3) Mss. *vācyataikena na*.

4) '... २५' ལྷན་ཅིག་མ་ ལྷ་མ་ २५' ཕྱི་མའི་ རྒྱུ་པར་པའི་གཤམ་པར་ ཡོད་པར་
གཤམ་པར་ ལྷན་པར་ = *pūrvottarakṣaṇavyavasthā cāpi bhaviṣyati*.

वस्था⁽¹⁾ नास्ति । तद् संतानोऽपि नास्ति तद्भावान्नास्ति भवतां संसार इत्यनित्यानामपि संस्काराणां नास्ति संसार इति ॥

अत्रैके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सन्नः संसरतीति ॥ उच्यते । सन्नेऽप्येष समः क्रमः । सन्नः संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः स ५ [समत्वात्सन्नेऽपि समो [84a] निपतति । तस्मात्सन्नेऽपि न संसरति ॥

अत्राह । नैव हि सन्नसंस्काराणां संसारानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्माद्दिक् संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्त्युक्तं [Tib. 109a] । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वावक्तव्यतावन्नित्य[त्वेनानित्य]त्वेनाप्य-

1) D'après le tibétain [ca].

2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. °kramah sa matyātsatye 'pi sato ni°. — samatvāt manque dans le tibétain.

4) D'après le tibétain. — Mss. tatvānyatvāvāpyetāvan — La thèse du *sattva* «indescriptible» est la thèse des Pudgalavādins, voir Bodhic. p. IX. 60 ad finem (cité partiellement, ci-dessus p. 64, n. 3) *pudgalavādinā tu punar antaścāratīrthikāḥ skandhebhyas tatvānyatvābhyām avācyaṃ pudgalanāmānam ātmānam icchanti, anyathā tīrthikasiddhāntābhiniveśadarśanam syāt.* — Comme le remarque le docteur tibétain cité par Wassilieff (p. 270), on ne peut admettre l'existence d'un moi personnel, «das Ich als Persönlichkeit», sans cesser d'être bouddhiste; aussi les hérétiques déguisés que sont les Pudgalavādins, *antaścāratīrthikas, tīrthiyappakkantakas, saugatamanyas*, soutiennent-ils que le *pudgala* n'est ni différent des *skandhas*, ni identique aux *skandhas*. «Da Buddha, indem er sagte, dass der *pudgala* das ist, was die Last trägt [Bhārahārasūtra, Saṃ. N, voir J. As. 1902, II, p. 266-8], nicht bestimmt hat, ob es ewig oder nicht ewig ist, so nennen wir diesen *pudgala* oder das Ich als unausdrückbar, unerklärbar» (ཀའ་རྟག་ཀམ་ བདག་ཅི་ བཟོན་ཅུ་མེད་པ་). En ce qui regarde les Vātsīputriyas

(Wass. p. 252): «Der *pudgala* ist weder identisch mit den *skandhas*, noch (etwas) von den *skandhas* Getrenntes». — Pour les Saṃkrāntivādins (Wass. p. 258), «Der *pudgala* existirt in der absoluten Idee; c'est-à-dire, si je ne me trompe, *paramārthataḥ*, réellement.

Voir ci-dessus p. 64. 10 la discussion de l'avācyaṭā.

वक्तव्यता व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चोक्तदोषप्रसङ्ग इति ॥ उच्यते ।

पुद्गलः संसरति चेत्स्कन्धायतनधातुषु ।

पञ्चधा मृग्यमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति⁽¹⁾ ॥ २

यदि पुद्गलो नाम कश्चित्स्यात्स संसरेत्⁽²⁾ । न त्वस्ति । यस्मात्स्कन्धायतनधातुषु
5 पञ्चधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं कृत्वा ।

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ।⁽³⁾

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ॥⁽⁴⁾

इत्येवं स्कन्धायतनधातुस्वभाव आत्मा न भवति । नापि तेभ्यो व्यतिरिक्तः । न स्कन्धा-
10 यतनधातुमान् । न स्कन्धायतनधातुष्वात्मा । नात्मनि स्कन्धायतनधातवः । इत्येवं
पञ्चधा मृग्यमाण आत्मा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन ॥ यद्येदानो स्कन्धायतनधातुष्वेवं
विचार्यमाणाः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि
नास्ति संसारो वन्ध्यासुतस्येवाविद्यमानत्वात् ॥ अपि चायमात्मः ।

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

15 विभवश्चानुपादानः कः स किं संसरिष्यति⁽⁵⁾ ॥ ३ [Tib. 109b]

1) ग'ल'ते' ग'द'त्रेण' ल'सि'र' दे'ङ् । सु'द'सो' श्ले'म'के'र' ल'म'स'ङ्ग'म'स'ल' । दे'ङ्
ङ्ग'म'स'ल'स' व'र'ल'ङ् । मे'र'ङ् ग'द'दे'ण' ल'सि'र'स'र'ल'सु'र' ॥

2) दे' ल'सि'र'स'र'ल'सु'र' — Mss. syāt saṃsaret.

3) = X. 14.

4) = X. 15 (212. 16).

5) ते' स'र'वे'ङ् स'स' ते'र'वे'ङ् स'र' । ल'सि'र'ङ् श्ले'म'मे'र'स'र'ल'सु'र' । श्ले'म'
मे'र' ते'र'वे'ङ् मे'र'ङ् । दे' ग'द' उ'दे'ण' ल'सि'र'स'र'ल'सु'र' ॥

भवतु काममात्मनः [84b] संसारो यच्चनुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् ।

कथं पुनरस्यानुपादानता प्रसज्यत इति प्रतिपाद्यन्नाह ।

उपादानाडुपादानं संसरन् विभ[वो भ]वेत् ।

इति ॥ इह हि मनुष्योपादानादेवोपादानं गच्छन् परित्य[ज्या] वा मनुष्योपादानं देवोपादानं गच्छेत्परित्यज्य वा । यदि तावत्परित्यज्य गच्छतीत्युच्यते । तदा पूर्वोपादानस्य परित्या- 5
गाडुत्तरस्य चानुपादानात्तदक्षराले विभवः स्यात् । विगतो भवो यस्येति विभवः । [भवः]
पक्षोपादानस्कन्धाः । तद्वक्तुः स्यात् । यद्य विभवो ऽनुपादानः [त] स्कन्धरहितत्वा-

1) ཇི་ལྟར་དེ་ལ་ ཇེ་བར་ལེན་པ་ཇི་དྲ་སུ་གྲལ་བར་ = *katham punar asyopādānātā* ... = «et comment il lui est indispensable de posséder un ou des *upādānas*, l'auteur l'explique. ...».

2) *vibhava*, comme adjectif, est nouveau. — Pour le sens *Vernichtung*, *Untergang* ou mieux *néant*, que le Dict. de St.-Petersbourg marque de l'astérisque, les sources sont nombreuses. — Voir ci-dessous XXV. 10.

3) On a beaucoup écrit sur l'expression *upādānaskandha*. — Voir Childers p. 525: «*skandhas springing from u*». — D'après le *Visuddhim.* (Warren p. 155) un *skandha*, extérieur ou intérieur, est *upādānask* quand il est «coupled with depravity [*klesa*] and attachment [*upādāna*]». — D'après *Pitāputras.* (Çiks. 248. 3. 6) *ādhyātmikas tejodhātuh* = *yad* ... *asmin kāye tejas* ... *anupagatam upāttam*; *bāhyah* = *yad* ... *anupagatam anupāttam*. La version chinoise (Muséon, 1904, p. 213) traduit par *sensible*, *insensible*. — *upātta* = *upādinna*, p. ex. *upādinnarūpa kammaja* (*Abhidh. s.* VI, 4, J. P. T. S. 1884 et Morris, 1887, p. 135); *M. Vyut.* 101.10 *upādāyarūpa* (cp. *upādā*°, Walleser, Phil. Grundlage, p. 107), 101.11 *bhautikarūpa*. — *upāttapañcaskandhamātra* (Bodhic. p. VIII. 97. 101); *upāttamahābhūtahetuka*, *M. Vyut.* 101. 58.

4) ཇེ་ནི་ སྤང་བོ་དང་གྲལ་བས་ བདགས་པའི་ ཇེ་བར་ལེན་པའི་ སྤང་བྲལ་བའི་སྤྱིར་ སྤང་བར་ འགྱུར་ལ། — Nous avons rencontré ci-dessus (X. 16, p. 215.1) l'expression *upādāyaprajñaptiabhīdhāna prāṭīyasamutpāda*. — Comparer l'*upādāyapañnatti-anuyogo* (*Kathāv. a.*, p. 25): De même que de l'ombre en raison de l'arbre, de même que du feu en raison du combustible, de même *rūpādāni upādāya puggalassa pañnattim paññāpanam avabodhanam icchati* [*puggalavādī*]. — A la lumière de ce texte, je comprends notre auteur: «La chose qui n'a pas d'*upādāna* est privée des causes (à savoir les *skandhas* = *upādānas*) de *prajñapti* [laquelle ne peut exister qu'en raison des *upādānas*]. — Le tibétain ne recommande pas cette traduction, je l'avoue.

a) ou གདགས་

त्प्रज्ञत्पुपादानकारणरक्षित्वानिर्हेतुकः स्यात् ॥ यथानुपादानो निरञ्जनोऽव्यक्तो नि-
र्हेतुकः कः स न कश्चित्सः । नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चासति [तद्]भावाद्विोपादानमपि
निरूपादातृकं नास्तीति किं संसरिष्यति । नास्त्येव तथ्यत्संसरिष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वा
किमित्येतत्संस्रणक्रियाविशेषणं ततश्चाविद्यमानत्वान्नैव संस्रणक्रियां करिष्यति । एवं
5 तावत्पूर्वोपादानपरित्यागेन संस्रणमयुक्तं ॥

अथापरित्यागेन । तथापि नोपपद्यते । किं कारणं । पूर्वस्या[परि]त्यागादुत्तरस्य
च प्रकृणाश्चस्मादेकस्यात्मनो द्वात्मकता स्यात् । न चैतदिष्यत इति [Tib. 110a] ।
तस्मादपरित्यागेनापि संस्रणं नास्ति ॥

अथ पूर्वोत्तरयोर्भवयोर्मध्य घातराभक्तस्त्वन्यसंभवानिश्च सोपादानत्वात्सोपादानं

1) Mss. *antarābhavika* — མྱེད་པ་པར་རྟེན་གྱི་ཡོད་པ་སྐྱེ་དེ་དག་གིས་དེ་
ཏེ་པར་ལེན་པ་དང་པར་སྐྱེ་པའི་ཕྱིར་ཏེ་པར་ལེན་པར་འཁོར་ཡང་མྱེད་པ་མེད་པར་
ཐོབ་པར་མེ་འགྱུར་རོ་ཞེ་ན།. — Abhidh. k., 307b 7 *yatra kilantarābhaviko vipā-*
kaḥ. antarābhavāḥ bhavaḥ. evam aupapattibhaviko 'pi...

Sur l'état intermédiaire པར་རྟེན་ ou པར་མ་རྟེན་, voir Jäschke p. 367 et
Chandra Dās, p. 867: ce terme désigne essentiellement «the intermediate state
between death and rebirth», état plus ou moins long, mais qui ne dépasse pas
40 jours (Jäschke), ordinairement de 48 jours (Ch. D.).

Le Bar-do-thos-grol-chen-po, «Direction for the departed soul to
find the way to eternal happiness» (J.) enseigne comment on passe directement de
cet état dans le *nirvāṇa*, et aussi comment on l'évite absolument (*bar-do grol-*
pa); il énumère (Ch. D.) diverses catégories de *bar-do* dont l'*antarābhava* est la
sixième. — Ch. D. donne d'autres listes, intéressantes (où il faut lire *skye-gnas*
et non *skyed-gnas*).

Voir J. R. A. S. 1897, p. 466, note et J. A. s., 1902, II, p. 299, où est donnée
la bibliographie palie et sanscrite. Les documents principaux sont fournis par le
Kathāv., par Wassilieff, par Rockhill (Vasumitra, Bhavya, que j'espère
publier prochainement) et par l'Abhidh. k. v.

2) Mss. °*sambhavāt taiva ca sopādānatvād upādānaḥ* s°. — Peut-être:
°*sambhavāt taiḥ ca tatso*°.

3) *upādānaḥ* est inadmissible; d'après le tibétain *upādāya saṃsarato...*

संसारतोऽपि न विभवताप्रसङ्ग इति ॥ तदपि न युक्तं पूर्वभवपरित्यागापरित्यागाभ्यामा-
न्तराभविक्कास्कन्धसंसारोऽपि तुल्यप्रसङ्गत्वात् ॥

युगपत्यागोपादानाददोष इति चेत् ' उच्यते । किमेकदेशेन पूर्वापादानं त्यजत
एकदेशेनात्तरा[85a]भयोपादानं संचरति ' अथ सर्वात्मना । तत्र पक्षवपेनेति परिक- 5
ल्प्यते । तदा व्यात्मकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । अथ सर्वात्मना । एवमपि स एव विभव- 5
ताप्रसङ्गं प्रापद्यते । एतावांस्तु विशेषो यदत्तराभवसंचारोऽतिसामोप्यात्सूत्रं कालमनुपा-
दानं स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्य[1]भिन्नपदार्थस्य विषये युगपत्यागोपादाने
दृष्टे । न ह्येकस्य देवदत्तस्य सर्वात्मना गृहाद्गृहे संचरत एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे
संभवतः ॥ अथैकेन पादेनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युपत्यागोपादाने परिक-
ल्प्यते । नन्वेवं सति पादद्वयपट्ट्यात्मकतात्मनः स्यात् । अंशेन पूर्वत्रायस्थानादंशेन चोत्त- 10
रत्रायस्थानादनेकावपयता प्रसज्येत । तस्माद्यौगपद्येनापि [Tib. 110b] त्यागोपादाने न
संभवत इत्यपरिहार एवार्थः ॥ तस्मादत्तराभवोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वथा-
त्मनोऽपि नास्ति संसारः ॥

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति ' तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं ॥

अत्राह । विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । इह यो नास्ति न तस्य प्रति- 15
द्वन्द्वो विद्यते तद्यथा बन्ध्यामूनोरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं । तस्मा-
दस्ति संसार इति ॥ उच्यते । स्यात्संसारो यदि तत्प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं स्यात् । न त्वस्ती-
त्याह ।

1) Mss. *vibhavati*, °ti — *vibhavatā*° est recommandé par ci-dessous l. 5.

2) कु'स' — Comparer la disc. sion Bodhic. IX 81 et suiv.

3) མེད་པ་བར་མ་དོར་མུ་བ་ན་.

4) Mss. *antarābhavaparyupādadanāsya sa eva ...* མེད་པ་བར་མ་དོར་མུ་བ་ན་
པ་པ་ཡན.

संस्काराणां न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते ।

सत्त्वस्यापि न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

यदि निर्वाणं नाम किं चित्स्यत्तत्परिक्लप्यमानं संस्काराणां नित्यानां वा परि-
क्लप्येतानित्यानां वा । तत्र नित्यानामविकारिणां किं नि[85 b]र्वाणं कुर्यात् । अनित्या-
5 नामपि [अ]संविद्यमानानां किं निर्वाणं कुर्यादिति । सर्वं पूर्वेण तुल्यं । न कथं चिदिति
न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥

अथ सत्त्वस्य निर्वाणं परिक्लप्यते । तदपि नित्यस्य वा[नित्यस्य वा] पूर्ववन्नोप-
पद्यते ॥

अथ नित्यानित्यत्वेनावाच्यस्य परिक्लप्यते । नन्वेवं सति निर्वाणोऽप्यात्मास्ती-
10 त्यभ्युपेतं भवति संसार इव । अपि च सोपादानस्यैवात्मनोऽवाच्यता युज्यते न च निर्वाण
[Tib. 111 a] उपादानमस्तीति कुतोऽस्यावाच्यता ॥ भवतु वा तत्त्वान्यत्वावाच्यतात्मनोऽपि
तु किमसौ निर्वाणोऽस्ति 'उत नास्ति । यद्यस्ति 'तदा मोक्षो⁽³⁾[ऽपि] तस्य सद्भावान्नित्यता
स्यात् । अथ नास्ति 'तदानित्य आत्मा स्यात् । ततश्च तत्त्वान्यत्वावाच्यतावन्नित्यानित्य-
त्वेनाप्यात्मनोऽवक्तव्येति न स्यात् ॥ अथ निर्वाणोऽप्यात्मनोऽस्ति त्वनास्ति त्वेनावाच्य-
15 त्वेवेत्येते । एवमपि किमसौ तत्र विज्ञेयोऽथ⁽⁵⁾ न । यदि विज्ञेयो 'न तर्हि निरुपादानोऽसा-
वात्मा निर्वाणे विज्ञेयत्वात्संसार इव । अथ न विज्ञाप्यते 'तत्रासावविज्ञेयस्वप्नपलातक-
पुष्पवन्नास्त्येवेति कुतोऽस्यावाच्यता ॥

1) འདྲ་མཉམས་ཀྱི་འདྲ་འཇུག་པར་ རྟོག་པུ་སྤྱད་ ཡང་ མེ་འཇུག་ནོ། མེ་མཉམས་ཅན་
ཀྱི་འདྲ་འཇུག་པར་ ཡང་ རྟོག་པུ་སྤྱད་ ཡང་ འཇུག་མེ་འཇུག་ ॥

2) ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ་.

3) Mss. tadā mokṣa tasya. — དེ་འདྲའི་ བསྐྱེད་པར་སྤྱད་ ཡང་ དེ་ ཡོད་པས་.

4) Mss. tataḥ ca tanmatvāvūcya tāvan m°.

5) Mss. vijñeyārthena. — འོན་ཏེ་ མ་ ཡིན།

तदेवं निर्वाणमपि नास्ति तद्भावाच्चास्ति संसार इति ॥

अत एवोक्तं भगवत्यामष्टसाकृन्निकायां । निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमं स्व-
प्रापमं । बुद्धधर्मा आयुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इत्यादि । स चेत्कुलपुत्र निर्वाणा-
दप्यधिकतरोऽन्यो धर्माऽभविष्यत्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥

तथार्यसमाधिराजभट्टारके ।

5

परमार्थसत्यं सुषि[86a]नेन समं

निर्वाणं⁽²⁾ स्वप्नस[म]मोतरती ।

मन एवमोतरति येन विद्ध

मनसंवरः [Tib. 111 b] कथितु श्रेष्ठु⁽⁴⁾ ग्रयं ॥

तथा ।

10

निरोधसत्यं सुषि⁽⁵⁾नं यथैव

स्वप्नस्वभावामथ निर्वृतिं च ।

येनेह वाचोतरि बोधिसत्त्वो

ग्रयं लु सो वुञ्जति वाचसंवरः ॥

1) Lieu commun de la Prajñāp. — Comparer le texte de Rājendralāl p. 39—40 et la citation ci-dessous. — La seule différence notable est que l'épithète *adhikatara* est remplacée par *viṣṭatara*.

2) ལུ་ངན་འདས་པ་ མེ་ལམ་ མཆོངས་པར་ འདུག། Lire peut-être *nirvāṇa su-pīnasamam*.

3) Mss. *otarati*, *ottarati*. — གང་གིས་ མཁས་པ་ དེ་ལྟར་ འདུག་པ་ ཡང་། རྟེན་པ་... = *yena vidvān evam aṭtarati sa manāḥsaṃvaraḥ*... — *vidvān*, dans cette traduction, = *vidu*. — «La contrainte par laquelle le sage donne cette direction à son esprit,

4) = *setṭhu*.

5) Mss. *ottari*. — གང་ལ་ གུང་ལྟུང་ སེམས་རྟེན་ གང་ འདུག་པ།

घत्राह । यद्यपि त्वया संसारनिर्वाणे प्रतिषिद्धे तथापि बन्धमोक्षौ विद्येते । न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ संभवतः । तस्माद्बन्धमोक्षसद्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षावेव स्यातां । न तु स्त इत्याह ।

5 न बध्यते न मुच्यते उदयव्यपधर्मिणः ।

संस्काराः पूर्ववत्सञ्ज्ञो बध्यते न न मुच्यते⁽¹⁾ ॥ ५

इह य इमे रागादयः ज्ञेया बद्धानामस्वतन्त्रोत्कर्णे बन्धनमिति व्यपदिश्यते । यैश्च बद्धाः पृथग्जनान्निधातुकं नातिक्रमतीति व्यवस्थाप्यते । तदेतद्भागादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्यपधर्मिणां तावत्तन्त्राणां संस्काराणामुत्पादानत्तरध्वंसिनां न-
10 ष्ठानामसञ्ज्ञानं संभवति । रागादिबन्धनविच्छेदलक्षणोऽपि मोक्षोऽनित्यानां संस्काराणा-
मविद्यमानत्वाच्चैव संभवति । पूर्ववत्पूर्वोक्तविधिनेत्यर्थः । यथा च पूर्वोक्तविधिना संस्का-
राणां बन्धमोक्षौ न संभवतः । एवं पूर्ववदेव सञ्ज्ञोऽपि न बध्यते [Tib. 112a] नापि मुच्यते ।
इत्येवं बन्धमोक्षावपि न स्तः ॥

घत्राह । यद्यपि संस्काराणां सञ्ज्ञस्य वा बन्धो नास्ति । तथापि रागादिकमुत्पादा-
15 नाख्यं बन्ध[न]भूतमस्ति तत्सद्भावाद्बन्धोऽपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्यादु[86b]त्पादानं
बन्धनं यदि कं चित्पदार्थं बध्नीयान्न तु बध्नाति । यथा च न बध्नाति तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

बन्धनं चेदुत्पादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते नानुत्पादानः किमवस्थोऽथ बध्यते⁽⁴⁾ ॥ ६

१) རྒྱུ་འདྲི་གཞིས་ཅན་ འདུ་ཤེས་རྒྱུ་མས། མི་ འཆིང་ གོལ་བར་ མི་ འཇུར་
ལྷ་མ་བཞིན་ཏུ་ རེམས་ཅན་ ཡང་། མི་ འཆིང་ གོལ་བར་ མི་ འཇུར་རོ།

2) Voir p. 108, n. 2 et 296. 2. 4.

3) Mss. *baddho 'pi*.

4) གལ་ནེ་ རྟེ་བར་ལེན་པ་ འཆིང་ ན། རྟེ་བར་ལེན་བཅས་ འཆིང་ མི་ འཇུར་
རྟེ་བར་ལེན་མེད་ མི་ འཆིང་སྟེ། གནས་སྐྱབས་ གང་ཞིག་ འཆིང་བར་འཇུར་ ॥

शेषमुक्तं गम्यमानगतागतिः ॥ ७

वेदितव्यं । श्लोकपाठपरिवर्तनेन

बद्धो न बध्यते तावदबद्धो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

७ इत्यादिना योज्यं ॥

मित्रात् । यद्यपि भवता बन्धनं प्रतिषिद्धं तथापि संसारचाराकारावबद्धानाम-
त्राणानां सञ्चानां मत्कारुणिकैस्तथागतेः शीलसमाधिप्रज्ञात्मकस्वबन्ध⁽⁴⁾प्रपोषदेशो यद्-

१) ग'ल'दे' स'डे'प्र'दे' श्र'दे'ल'र' । ल'डे'स' य'दे'र' ल'डे'ल'र' । दे' य'र'
मे'दे' ल'ग'म' र' । स'र' र'र' म'स'र' स'स'म'स' स'स'र' ॥ -- Voir ci-dessus Chap. II.

2) Mss. *bhagavatā*.

३) ल'र'र'स'र' स'डे'र'र' स'स'म'स' ।

4) Mss. °skandho trayo daṣo 'yom muktaḥ sa... — सुद'सो' ग'सुम' दे'स'र'
स'स'र'स' ग'र'ग' र'र'र' ग'सुद'स'स' स'र'स' दे'दे' मे'दे'ग' य'दे'स'य'दे'ल' । — Sur ces
trois *skandhas*, voir notamment Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 378a où sont dis-
cuté les *nīvaranās* qui leur sont opposés; le Triskandhaka (Kandjour, Mdo
XXII, fol. 82—111) «explication des trois aggrégats, moralité, méditation et
habileté ou sagesse» (? — Feer, p. 274); Itivuttaka § 59. — En y ajoutant le
vimuktiskandha, et le *vimuktijñānadarśana*°, on obtient le groupe de Dh.-s. XXIII,
dit *lokottara* (voir ci-dessus p. 48.1, Prajñāp. 143, Itivuttaka § 101,
Nettip. p. 80). — Il y a un autre groupe de trois *skandhas* qui paraissent appar-
tenir essentiellement au Vinaya des Bodhisattvas, voir Çikṣās. 290.1: *Āryagra-
dattapariprocchāyām hi tri rātres trir divasasya ca cūceḥ cūcivastraprāṇṇāsyā ca
Triskandhakaparivartanam uktam . tatra trayāḥ skandhāḥ pāpadeṣanāpūnyānu-
modanābuddhādhyeṣanākhyāḥ...*; comparer Bodhic. p. II. 66, V. 98. 99, et les
sūtras cités dans Çikṣās. et J. As. 1904. II. p. 437. Ce Triskandhaka est
probablement celui de M. Vynt. 65.59 et de Nanjio 1090, 1106. — L'épithète
du Bouddha M. Vynt. 1. 75 (*triskandhapathadaṣṭika*) se rapporte aux trois
skandhas classiques, je veux dire, anciens.

On connaît un Pañcaskandhaka. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 243b:
yathā Pañcaskandhake likhitaṃ tathedaṃ grahitavyam. Les cinq *skandhas* sont
chanda, adhimokṣa, smṛti, samādhi, prajñā.

वमुक्तः स तावन्मोक्षोऽस्ति । न चाबद्धस्य पुंसो मोक्षः । तस्माद्वन्धोऽप्यस्तीति ॥ [उच्यते]
स्याद्वन्धो [Tib. 113a] यदि मोक्ष एव स्यात् । इहायं मोक्षः परिकल्प्यमानो बद्धस्य वा
परिकल्प्येताबद्धस्य वा । किं चात ' उभयथा च न युज्यत इत्याहुः ।

बद्धो न मुच्यते तावद्बद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्वन्धमोक्षणे ॥ ८

5

तत्र बद्धस्य मोक्षो न संभवति बद्धत्वात् । यत्र बद्धस्योपायेन पञ्चान्मोक्ष इति कृत्वा
वद् एव मुच्यत इति स्यात् । न तर्हि बद्धो मुच्यत इति वक्तव्यं तर्हि मोक्ष्यत इति ।
वर्तमानसमीप्यादेव मुच्यत इति चेत् । यदि कदा चिदपि मोक्षः संभवेत्तदा समीपे स्यात् ।
यदा तु तस्यां चिदप्यवस्थायां मोक्ष इष्ट्यमाणे बद्धस्य मोक्षसंभवेन मोक्षाभावः प्रतिपि-
पादयिषितस्तदा कुतो वर्तमानसमीपता । एवं तावद्बद्धो न मुच्यत इति स्थितं ॥

10

इदानीमबद्धोऽपि न मुच्यते । स हि मुक्त एव । तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्यात् ।
मुक्तानां चार्हतां पुनरपि मोक्षापेक्षत्वाद्वन्धैव स्यात्तत्तश्चार्हताऽपि बन्धः स्यात् ॥

Cet emploi du mot *skandha* est ancien, Chānd. Up., *trayo dharmaskandhū
gṛāṇī dhyāyanaṃ dānam*. — Par opposition à ces divers *skandhas*, dont le do-
maine est déterminé (*pratiniyatarīṣayāḥ*), les cinq *skandhas*, *vedanā*, *saṃjñā*
spṛṣṭa, *manaskāra*, *cetanā* sont dénommés *sarvatraṅga* (Abhidh. k. v.).

1) मेदेण' सठेदस'स' मी' जेव'हे। म'सठेदस'स' ण' जेव'मी'अश्रुम्।
सठेदस'स' जेव'सदेण' णि'अश्रुम्। सठेदस' द' जेव'स' दु'स'गठेण' अश्रुम्॥

2) जेव'वे।

3) Mss. *mokṣata*. जेव'स'अश्रुम्।

4) Mss. *taṣyām*.

5) जेव'स'अश्रुम्।

6) Mss. *tataḥ cārhatāra to 'pi bandhaḥ*. — हेतु'मु' द'स'सठे'स'स' ण'
सठेदस'स'अश्रुम्।

उच्यते । यो ह्येवं निःस्वभावेषु सर्वभावेषु प्रतिबिम्बमरीचिकावलालातचक्रस्व-
प्रमाणेन्द्रजालसदृशेष्व्वात्मात्मोपस्वभावरक्षितेषु [Tib. 114a] विपर्यासमात्रानुगमात्तमेव
सत्कायदृष्टिमहं ममेत्यहंकारममकारसमुदाचारपरिग्रहेणोत्पाद्य मन्यते ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां प्रकृतेषामुपादानमकृापकृः⁽¹⁾ ॥ १

5

अहमनुपादानः सर्वोपादानरक्षितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य [88a] निर्वाणं
भविष्यतीत्येवं येषां मुमुक्षूणां प्र[1]हो भवति 'ननु तदेवाहंकारममकाराख्यं सत्कायदृष्ट्यु-
पादानमेषां मकृापकृो भवति । न चैवंविधमकृापकृाभिनिविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । नि-
रवशेषप्रकृप्रकृाणेनैव मोक्षावाप्तये यावदहं ममेति प्राकृाभिनिवेशो यावच्च निर्वाणं नामा-
स्तोति⁽³⁾ प्राकृाभिनिवेशो यावच्चोपादानत्यागाभिनिवेशस्तावन्निवृत्तमेवानुपायेन निर्वाणं 10
प्राप्येतां सर्व एवारम्भा व्यर्था भवन्ति । तस्मान्मुमुक्षूणां सर्वमेतत्परित्याज्यं [Tib. 114b] ॥

यथोक्तं भगवताथर्ध्यापितमुष्टिसूत्रे । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद-

1) བདག་ནི་ལེན་མེད་ ལུ་ངན་འདེལ་ ལུ་འདེལ་ བདག་གེར་ འཕུར་ཏེ་ ཞེས།
དེ་ལྟར་ གང་དག་ འཛིན་ དེ་ཡི། ཏེར་ལེན་ འཛིན་པ་ ཆེན་པོ་ ཡིན།
— *grahaḥ* et non *grāhaḥ*, au troisième pāda, pour le mètre.

2) Mss. °mahāgraho *grahābhi*°, °grahāvabhi°.

3) Mss. *grāho* 'bhiniweṣo — འཛིན་པར་ མངོན་པར་ཞེན་པ་.

4) ཐབས་མ་ཡིན་པས་.

5) རོན་ཏུ་ གཏེར་པ་རྩམས་ཏེ་.

6) Cette citation, que nous retrouverons ci-dessous Chap. XXIV ad finem, manque ici dans le tibétain (voir ci-dessous p. 299 n. 1.

འཕགས་པ་ བསམ་གཏན་པའི་ དཔེ་མཚན་ཏེ་ མོད་ — *muṣṭi*, retenir, conserver pour soi; voir M. Vyat. § 245. 1214, Chandra Dās, p. 184, Bodhisattva-

वोचत् । चतूष्पानार्यसत्यानां यथाभूतार्थदर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्ययैर्विपर्यस्तचित्ताः सत्त्वा एव-
 मिममभूतं संसारं नातिक्रामन्ति ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतद्वोचत् । देशयतु
 भगवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति ॥ भगवानाह । आत्मात्मण्योपलम्भा-
 न्मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च
 5 समनुपश्यति तस्य कर्माभिस्संस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान् पृथग्जनो ऽत्यन्तप-
 रिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपलभ्य[भि]निविशते । अभि-
 निविष्टः सन् [रक्षते] दुष्यते मुह्यते । स रक्तो दुष्टो मूढः सन् त्रिविधं कर्माभिस्संस्काराति-
 कायेन वाचा मनसा । सो ऽसत्समारोपेणा विकल्पयति । अहं रक्तोऽहं द्विष्टो अहं मूढ-
 इति । तस्य तथागतशासने प्रव्रजितस्यैवं भवति । अहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । अहं
 10 संसारं समतिक्रामिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स [88b]
 विकल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमेऽकुशला धर्माः । [इमे धर्माः] प्रकृतव्या इमे धर्माः सा-
 तात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः सातात्कर्तव्यो । मार्गा
 भावयितव्यः । स विकल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्काराः । अग्नीताः सर्वसंस्काराः । पञ्चहं
 सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयं । तस्यैवमवेक्षमाणस्योत्पद्यते निर्वृत्तसङ्गतो मनसिकारोऽनि-

bhūmi I. viii (fol. 44 b) *sarvaṃ ca deçayati dharmamātsaryam akurvan n'vā-
 ryaṃmuṣṭiṃ dharmeṣu karoti*. — Cp. Jāt. II. 221. 20, 250. 17. — Mais, comme le
 remarque M. C. Bendall en me communiquant ces références, *muṣṭi* n'a pas
 nécessairement le sens que lui attribue le traducteur tibétain.

1) Mss. °*arthadarçanac* — °*artha*° manque Chap. XXIV.

2) Voir ci-dessus 30, n. 2, 52, n. 7.

3) Voir ci-dessus p. 108, n. 2 et 290. 8.

4) Mss. *tasya kasyābhi*°. — Sur le *karma abhisamskṛta*, ci-dessus p. 137,
 n. 4, ci-dessous p. 303, n. 4 et 311. 1 la définition de *cetanā*.

5) La confusion *dveṣa* = *doṣa* entraîne la confusion *dviṣṭa* = *duṣṭa*.

6) Mss. *mokṣāmi*.

7) «Everything, O Bhikkhus, is burning». — *Mahāvagga* I. 21. 1

8) *nirvidā* श्रुय.

मितपुरोगतः ॥ तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा येयमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यस्त्वहं समुदयं प्रवक्ष्ये । स एभ्यो धर्मेभ्यः⁽¹⁾ श्रुतीर्यते ब्रह्म्रीयते वितरति विबुगुप्सत उन्नस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं भवति ।²⁾ इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया । इदं समुदयप्रकाणं यदिदमेभ्यो धर्मेभ्योऽर्तिर्यते⁽³⁾ विबुगुप्सना ॥ तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति ॥ [तस्यैवं भवति] एषा सा निरो- 5 धसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्नमहं मार्गं भावयेयं । स एको रक्तेगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शम्यं⁽⁴⁾ प्रतिलभते । तस्य [तेन] निर्वित्तकृतेन मनसिकारेण शम्य उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्र[ति]लीयते⁽⁵⁾ प्रतिवर्तते प्रत्युदावर्तते [तिभ्यश्चा]र्तिर्यते ब्रह्म्रीयते । अनभिनन्दनाचितमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो । न मम

1) Mss. *attiyate*, *ārttiyate* et ci-dessous *attīyanā* (voir n. 2). — ཆེས་འདི་རྟེན་གྱིས་ ཉེན་བར་འགྱུར། ཆེས་ རོ་ཆོ་བར་ འགྱུར། མི་དག་འ་བར་ འགྱུར། ལྷོན་བར་ འགྱུར། — ཉེན་པ་ = *ūrti*, *ārta*; *ārttiyate* = devenir *ārta*. — Voir Morris J. P. T. S. 1886. p. 104, s. voc. *aṭṭiyanti*: *te sakena kāyena aṭṭiyanti harāyanti jigucchanti* (Suttav. I. 68). See Jāt. I, 292, II 143, Therīg. v. 140, p. 137. We also find the form *addiyati* (Th. g., Comm. p. 204) et *addito* (Ibid. v. 323, p. 155). Cp. *santi bhagavataḥ cāvakā ye 'nena pūṭikāyenārṭhiyamānā jehrīyante vijugupsamānāḥ castram apy ādhārayanti* (Div. A v. 39. 7) — [*ārdhiyamāna* = distressed about]. — M. Vyut. § 99. 12.

2) ཆེས་འདི་རྟེན་གྱིས་ ཉེན་པ་.

3) *vijugupsanā* manque dans la citation Chap. XXIV et dans la version tibétaine qui y correspond.

4) *śamatha* ཞི་གནས་.

5) Mss. *cittaṃ na prāṭiyaw prativahati* — རྟེ་ ཆོས་ཐམས་ཅད་ལ་ ཐམས་ཅིར་ འགྱུར་བར་ འགྱུར་ན། ཐུར་འདྲེན་ནིར་ ཐུར་ལྷོག་བར་ འགྱུར་རོ། — Comp. *cittaṃ paṭīṭiyati paṭikūṭati paṭivattati* (Aṅg. N. IV. 47 et passim).

6) Comparer Dīgha N. I 84 et Sum. Vil. 225 *vimutt'āmhīti nānam hoti, kkhīnā jāti, vusitaṃ brahmacariyaṃ, kataṃ karaṇiyaṃ, nāparaṃ tithattayāti*

भूय उत्तरि किं चित्करणीयं । अर्हस्यस्मीत्यात्मानं संज्ञानाति । स मरणकालसमय उत्प-
त्तिमात्मनो समनुपश्यति । तस्य काङ्क्षा⁽²⁾ च विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचि-
कित्सा⁽³⁾पातितः कालगतो मरुतिरूपेषु प्रपतति ॥ तत्कस्य हेतोः । यथापीदमनुत्पन्नां
सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा [तथागते विचिकित्सां विमर्शितं चोत्पादयति ॥]

- 5 अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतदवोचत् । कथं पुनर्भगवंशत्वार्यार्यसत्या-
नि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुश्रीरनुत्पन्नाः सर्वसंस्कारा दृष्टास्तेन दुःखं
परिज्ञातं । येनासमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रकीर्णः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः
सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भा-
वितः । येन मञ्जुश्रीरेवं चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति न विकल्पयति । इमे
10 कुशला धर्मा इमे ङकुशला धर्माः । इमे धर्माः प्रकृतव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं
परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो । मार्गो भावयितव्य इति ।
तत्कस्य हेतोः । तथा हि स तं धर्मं [न] समनुपश्यति यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्ज्ञाना-
स्वेतान्धर्मान् कल्पयन्तो रक्षन्ति च द्विषन्ति च मुञ्चन्ति च । स न कं चिद्धर्ममाव्यूकति
निर्व्यूकति । तस्यैवमनाव्यूक्तोऽनिर्व्यूक्तस्त्रैधातुके चित्तं न सज्जति । अज्ञातं सर्वत्रैधा-
15 तुके समनुपश्यतीति विस्तरः ॥

pajānāti. Toute la description de la conquête des «chanteurs de l'Arahatsip» par la connaissance des vérités, correspond étroitement à notre texte. La conclusion mahāyāniste du sūtra septentrional n'en est que plus intéressante. — Voir *Va-jracchedikā* p. 26, *tat kiṃ manyase Subhūte api nva arhata evam bhavati mayārhattvaṃ prāptam* :

1) ऀके'सदे'दुष'सुदे'सदे'के' सदे'ग'दे'स' सु'स' म'स'स'स' ।

2) *kāṅkṣā* = वे'ळ'स'.

3) स'स'दे'स' सु'स'स'.

4) के'स'दु'स'स'स' स'स'स'स'.

5) स'स' स'दे'ग'दे'स' सु'स'स'स'स'स'स'स' । =*dvimatiṃ* ca...

⁽¹⁾ अत एवास्मादागमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

न निर्वाणसमारोपो न संसारापकर्षणं ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते¹⁾ । १०

यत्र हि नाम परमार्थसत्ये नैव⁽²⁾ न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति ।
अनुपलभ्यमानत्वात् । नापि संसारापकर्षणं संसारपरित्यक्तयो न संभवति । कस्तत्र संसारो 5
[यो] विकल्प्यते तयार्थं [Tib. 114b] किं वा तत्र निर्वाणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते ॥ अथ
वा । यत्र निर्वाणे⁽³⁾ कस्य चित्सत्त्वस्य संसारादपकर्षणमुपनयनं निर्वाणि च समारोपणं प्रय-
त्नवतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरप्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र किं निर्वाणं विक-
ल्प्यते । नैव किं चिद्विकल्पयितुं युक्त[89b]मविकल्पयतश्च नियतं यथोदितसंसारद्वी-
कात्तारातिक्रमो निर्वाणनगरपुरप्राप्तिश्च भविष्यतीति ॥ 10

अत एवोक्तमार्थमारदमनसूत्रे⁽⁵⁾ । अथ मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां वेलापां तथाद्वयं
समन्वाहुरं समन्वाहुरति स्म । यन्मारः पापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतलप्रपतित
उत्क्रोशति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि ॥ मञ्जुश्रीराह । अस्ति पापीयस्त्रेतस्माद्वन्धनाद्वा-

1) Nous retrouvons ici le tibétain, fol. 114a G. གང་གི་ཕྱིར་ རྣམ་པ་སྐྱུ་མ་
འདྲ་བའི་དོན་དམ་པ། གང་ལ་ མུ་འདྲ་འདས་ སྐྱེད་ མེད། འཁོར་བ་ བསལ་བའང་
ཡོད་མེད་ན། ཞེས་བྱ་བ། དེ་ལ་ འཁོར་བ་ ཅི་ཞིག་ ཡོད། མུ་འདྲ་འདས་པའང་ ཅི་
ཞིག་ བརྟག། རྣམ་དམ་པའི་བདེན་པ་ གང་ལ་'''' — Peut-être faut-il lire, contre les
Mss., *nirvāṇasamūropo na na*

2) *naiva*, suspect, manque dans le tibétain.

3) Mss. *nirvāṇe na kasya*.

4) Mss. °*karṣaṇa apa*°, °*karṣanaṃ upa*° — བསལ་བ་ སྐྱེ་ བགྲི་བ་ དང་།

5) འཕགས་པ་ བརྟན་བརྟུལ་པའི་མཛོད་.

ते कुतश्चिद्विमोक्ष्यन्ते । अन्यत्र यासावसङ्गतसंज्ञा तां परिजानन्ति तां परिज्ञाय विमुक्ता
[90a]त्युच्यन्ते ॥

अत एवागमादसद्विपर्यासकल्पनामात्रलताबन्धनविच्छेदो विमोक्षो निर्वाणमित्यु-
च्यते स्वप्नोपलब्धदहनज्वाला निर्वाणवत्तद⁽¹⁾निलसलिलैरिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ बन्धमोक्षपरीता ॥ ५
नाम षोडशमं प्रकरणं ॥

1) Le tibétain a simplement "'मे' འབྲས་པ་ ལུ་དག་གིས་ བསད་པ་ བཞིན་ནོ॥

XVII.

कर्मफलपरीक्षा नाम सप्तदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाश्रयत्वात् ॥

यदीह संतानाविच्छेदक्रमेण जन्ममरणपरंपरया हेतुफलभावप्रवृत्त्या [Tib. 115b]

5 संस्काराणामात्मनो वा संसर्गं स्यात् ' स्यात्तदानीं कर्मफलसंबन्धः । यथावर्णितं संसा-
राभावे तूत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वाच्चित्तस्य कर्मक्षेपकाले (3) विपाकस्यासद्भावात् कर्मफल-
संबन्धाभाव एव स्यात् । संसारसद्भावे तु सतीह कृतस्य कर्मणो जन्मान्तरेऽपि विपाकफ-

1) Mss. *maraṇaparasparayor hetu°*. '२के'स' गडेग'३स'गडेग'हु' सङ्गु'र'
५'र'५'स' सु'.....

2) Mss. *°samibandho yathā paṇḍitaḥ, °te*. 'है'५'र' ५'स' 'यति' ३'सि'स' 'मे'र'
५'५' = *yathāvarṇita°*.

3) Mss. *karmākṣepayakāle vipākāḥ syāt sadbhāvāt*. '५'स' (२)ये'५'सि' 'रु'स'
५' ५'स' 'यति' ५'स' 'मे'र' 'यति' 'यति' — L'ākṣepa du voeu du Bodhisattva (voir
ci-dessous fol. 106a init.) produit ses fruits *kulālacakraḥramāṇākṣepanyāyena*
(Bodhic. p. IX. 36). — On peut entendre le composé *karmākṣepa* comme *kar-*
maṇā ākṣepa; c'est le fruit qui est projeté: *ākṣipyate*; cependant *narakeṣu kuṣa-*
lasya karmaṇas trividhasyaivaivākṣepo na caturvidhasya dṛṣṭadharmavedaniyaṃ
sthāpayitvā atra narakeṣu iṣṭavipākābhāvāt = Il y a, dans les enfers, projection
de trois espèces de bon *karman*, mais non de la quatrième (acte dont le fruit
mûrit dans la même existence) (Abhidh. k. v. Soc. As., 304b). — *ākṣepa* est glossé
par *āvedha* (Ms. *āvadha*): *karmākṣepavaçāḍ, yathoktaṃ karmāvedhavaçāt tāṃ tāṃ*
gatiṃ narakādikāṃ gacchanti jvātāgamanayogena (Ibid. 236b 9). — Sur les divers
phalas voir ci-dessous ad XVII. 33.

4) '५'स'स'गडे'५'.

लसंबन्धात्कर्मणां फलसंबन्धो न विरोधितो भवति । तस्माद्विद्यत एव संसारः कर्मफ-
लसंबन्धाश्रयत्वादिति ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणि किं वा तत्फलमिति । तत्प्रभेदविद्यतपेदमुच्यते ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुयाकृकं च यत् ।

मैत्रं स धर्मस्तद्वीजं फलस्य प्रेत्य चेत्⁽¹⁾ च ॥ १

5

तत्राहित⁽²⁾ उत्पादितो ऽहंमानोऽस्मिन्नित्यात्मा स्कन्धानुपादाय⁽³⁾ प्रज्ञप्यमानः
पुद्गल आत्मेत्युच्यते । चिनो⁽⁴⁾त्युपचिनो⁽⁵⁾ति शुभमशुभं कर्म विपाकदानसामर्थ्ये⁽⁵⁾ नियमयती-
ति चेतः चित्तं⁽⁶⁾ मनो विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतत्त्वयति⁽⁷⁾

1) यद्ग'ग्रे' ळे'ग'स'म'ङ्ग'स'य' द' । ग'द'ग'ल' य'द'द'ग'स' सु'म'स'स'म'स'
ग' । द' ङ'स' द' द' ळ' ग'द'ग'द' । ळ'स'स'स'द'ग'स' स'य'द' ळ'द' ॥

2) ळ'द'ल' य'द'ग'स'द' ।

3) Voir ci-dessus 285, n. 4.

4) ग'स'स' ङ'द' ग'स'ग'स'स'ल' द'ग'स' द' । Cette étymologie de *citta*
est indiquée Lañkāv. 52 *cittena cīyate karma*, auquel on peut comparer le
cittena loko niyyati, *parikissati* (Añg. N. II. p. 177, Atthas. § 211).
— Il y a une différence essentielle entre le *karma kṛta* et le *karma upacita*. Ce
dernier seul porte des fruits. Exemple: si on donne de l'or en croyant donner
une pierre, on n'a pas donné de l'or: *tadyathā avyākṛtena cittena pāṣāṇam dadā-
māni suvarṇapīṇḍaṃ dadāt . kṛtaṃ taṃ na punar upacitam*. — C'est en raison
des *anuṣayas* que les actes sont moralement qualifiés: *karmāṇi . . . anuṣayaṇācāl
upacayaṃ gacchanti*, *vipākanāyamyenātra uttiṣṭhante*, *vipākādānāya niyatibha-
vanti arthaḥ* (Abhidh. k. v., Soc. As., 334 b 2, 337 b 9); ou, en d'autres termes,
c'est la pensée seule qui opère l'*abhisamskāra*. (Voir XVII. 5.)

Je crois que cette doctrine s'écarte de l'orthodoxie du Kathāv. XV. 11,
aññāṃ kammaṃ añño kammupacayo ti?

5) ळ'स'य'ल'स' द'स'य'द'ग'स'स' द' — Lire *nus-pa-la*.

6) ळ'द' द' ळ'स'य'द'ग'स'स' = *manas ca vijñānaṃ ca*. — Comp. Abhidh
k. v citée Dh.-s. p. 69, Muséon, VI. p. 181.

7) द'द'द'द'द'द'द'द' — Voir ci-dessus p. 24, n. 4 et 290. 7.

रगादिक्लेश[90b]वशेन प्रवृत्तिं निवारयतीत्यात्मसंयमकं । तदेतदात्मसंयमकं कुशलं
चेतः प्राणातिपातादिषु प्रवृत्तिविधारकं⁽¹⁾ दुर्गतिगमनाद्धारयतीति धर्म इत्युच्यते ॥

धर्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थापितः स्वलक्षणधारणार्थेन कुगतिगमनविधा-
रणार्थेन पाञ्चगतिक[Tib. 116a]संसारगमनविधारणार्थेन ॥ तत्र स्वलक्षणधारणार्थेन सर्व
5 साम्रवा [अ]नाम्रवाश्च धर्मा इत्युच्यते⁽⁶⁾ ॥ कुगतिगमनविधारणार्थेन दशकुशलादयो धर्मा
इत्युच्यते⁽⁶⁾ ।

धर्मचारी सुखं शैतेऽस्मिँल्लोके परत्र च⁽⁷⁾ ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणार्थेन निर्वाणे⁽⁸⁾ [धर्म इत्युच्यते । धर्मशरणं गच्छतीत्यत्र ॥
इह तु कुगतिगमनविधारणार्थेनैव धर्मशब्दोऽभिप्रेतः ॥

10 किं पुनरात्मसंयमकमेवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुप्राक्तं च मैत्रं च

1) = hemmend, zurückhaltend (P. W.) = བློ་གཤིན་པ་.

2) འཛིན་པ་ལྷན་པ་.

3) Sur le sens du mot *dharmā*, voir Atthas. § 92 et suiv., Mme Rhys Davids, *Psychology*, p. XXXIII.

4) འཛིན་པ་.

5) Atthas. § 94 *attano pana sabhāvaṃ dhārentīti dhammā dhāriyanti vā paccayehi*. — Dans le même sens, *dhriyate tiṣṭhati vartate yaḥ sa dharmah*, dans la définition *naityāyika* discutée par M. Walleser, *Phil. Grundlage* p. 98.

6) Mss. *ucyante*.

7) Voir *Dhammapada* 168—9 et Ms. Dutreuil de Rhins, *J. As.* 1898 II. 214, 275. — *dharmā* a ici le sens de *guṇa*, comme Atthas. § 92, *adhammo nirayaṇi neti dhammo pāpeti suggaṭin ti*.

8) Mss. *nirvāṇam uc°*. — ཐུ་དན་ལས་འདས་པ་ལ་ ཆོས་ ལེས་...

9) Mss. *°kam eva ca kam | cetah*. — གཅིག་ཏུ་ = *ekāntam?*

10) ཆོས་ ཡིན་ནས་ ལེན་། ལྷན་པ་ མ་ ཡིན་ཏེ། འོ་ན་ ཅི་ ལེན་. — La né-
gation exige une lecture: *dharmā iti . nety āha, kim tarhi*.

यच्चेतो ऽसावपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्णाती-
ति परानुग्राहकं चेतः । चतुःसंग्रहवस्तुप्रवृत्तं भयपरित्राणप्रवृत्तं च यच्चेतोऽसावपि धर्मः ॥
मित्रेभ्यमविरुद्धं सन्नेषु यच्चेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यच्चेतस्तन्मैत्रचेतो मैत्रमेव वा । यच्चे-
तन्निविधं चेतो निर्दिष्टं स धर्म इत्युच्यते विपर्ययादधर्मो योग्यः ॥

यच्चेतन्निर्दिष्टप्रभेदं चेतस्तद्वीजं फलस्य । म्रसाधारणं फलाभिनिर्वृत्तौ यत्कारणं ६
तदेव [Tib. 117 b] बीजमित्युच्यते । तद्यथा शाल्यङ्कुरस्य शालिवीजं । यत्तु साधारणं
नित्यादि न तद्वीजं कारणमेतत् । यद्यैतदेवमिहापीष्टस्य विपाकस्याभिनिर्वृत्तौ त्रिविधं
चेतो भवति बीजं । पुरु[91 a]षकारादयस्तु कारणमेव ॥

कस्मिन्पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याहुः । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे
जन्मानि । इहेति दृष्टे जन्मनोत्यर्थः ॥ एतच्चागमाद्विस्तरेण बोद्धव्यं ॥ 10

एवं तावच्चितात्मकमेवैकं धर्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता ।

चेतना चेतयित्वा च कर्माक्तं परमर्षिणा⁽⁶⁾

1) Le tibétain répète le deuxième pāda du sūtra, — et porte རྩ་གི་སྤྱོད་
(sraçabda) au lieu de རྩ་གི་སྤྱོད་ (ca°).

2) Mss. bhava°. — འཇིགས་པ་.

3) Tib. = mitrād bhavam.

4) ཡང་ན་ ལུས་སྤྱོད་ རྩེ་གཏེན་བཤེས་ཏེན་ ཡིན་ཏེ། བདག་ལ་ བན་འདོགས་པའི་
སེམས་གང་ ཡིན་པ་ རྩེ་ཏེན་ ལུས་སྤྱོད་ སེམས་ ཡིན་ནོ། = *api ca mitratvaiva*
mantram. ātmānugrahakam yac cittaṁ tad eva mitracittam. བདག་ལ་ par erreur
pour གཏེན་ལ་?

5) ལྷེས་སྤྱིའི་ཕྱེད་པ་. — M. V ynt. § 114. 1 *kāraṇahetu*. — Voir ci-dessous,
ad XVII. 33, la note sur les *phalas*.

6) རྩ་སྤོང་ མཆོག་གིས་ ལས་རྒྱུས་ རྩེ། སེམས་པ་ རྩ་ རྩེ་ བསམས་པའ་ ཏེ།
= *karman* au pluriel.

परमार्थदर्शनादपिः । परमशासावृषिश्चेति परमर्षिः । सर्वाकारतया परमार्थगम-
नात्⁽²⁾ श्रावकप्रत्येकबुद्धेभ्यो ऽप्युत्कृष्टत्वात्परमर्षिः संबुद्धो भगवान् । तेन परमर्षिणा
चेतना कर्म चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं सूत्रे⁽³⁾ ॥ यच्चेतद्विविधं कर्मात्तं
तस्यानेकविधो भेदः कर्मणः परिकीर्तितः⁽⁴⁾ ॥ २

5 कथं कृता ।

तत्र यच्चेतनेत्युक्तं कर्म तन्मानसे स्मृतं ।

चेतयित्वा च यत्तुक्तं तत्तु कायिकवाचिकं⁽⁵⁾ ॥ ३

मनसिभवं गानसे । मनोद्वारेणैव निष्ठागमनात्कायवाक्प्रवृत्तिरिरेतत्वाच्च [Tab
118a] मनोविज्ञानसंप्रयुक्तैव चेतना गानसे कर्मत्युच्यते । तत्रशब्दो निर्धारणे ॥ यत्तु दि

1) *darṣana* = शुण'स'सु'कु'र'स'.

2) 'रे'र'र'स'स' कु'स'स'स'स'र'र' सु'ण'स'सु'कु'र'स'स'स'स'स'.

3) Bodhic. p. IX. 73, init. (cf. V. 6) et Abhidh. k. v., ibid., *anyathā cetanam āham^{a)} bhikkṣavaḥ karma vadāmi cetayitvā cety etad virudhaye*. — Comparer la citation Kathāv. p. 393.5, reprise dans Atthas. § 250 *kim pan' etam kammam nama? cetanā c'eva ekacce ca^{b)} cetanāsampayuttakā dhammā. tathā cetanāya kamma-bhāre imāni suttāni: cetanā 'haṇi, bhikkhave, kammam vadāmi cetayitvā kammam karoti kāyena vācēya manasā*. — Nettip. 160. 18.

a) Ms. *cetanām antam*.

b) Édition *va*. Je corrige d'après une note que Mre Rhys Davids veut bien me communiquer.

4) स'स'रे'र'ग'ग' स'स'ग'ग' रे' रे' कु'स'स' सु'स'स'स'स'स'स'.

5) रे'स' स'स' ग'स' स'स'स'स' रे'स' ग'स'स'स'स' रे'रे' रे'रे'स'स' रे'रे'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'.

6) स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स' — *niṣṭhāgata bodhisattva* (Bodhis. bh.

I, xvii) = *bodhisattva* parfaitement accompli, parvenu à un terme où *Paṇḍita* finit = *phalastha*. — *atyantaniṣṭha nīrūpa* (ibid. I. ii). — *Īkṣās. 251.1 nīrēstā hy ete dharṇā niṣṭhāpārā nīrūpasamāh*. — Dh.-s. CVIII. *paraniṣṭhāvīrya*.

ताये चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं तत्पुनः कायिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कायवा-
ग्भ्यां प्रवर्तिष्य इत्येवं चेतसा संचित्य यत्क्रियते तच्चेतयित्वा कर्मत्युध्यते ॥ तत्पुनर्द्वि-
विधं कायिकं वाचिकं च । कायवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च निष्ठागमनात् । एवं च त्रिविधं
कायिकं वाचिकं मानसं च । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भियमानं सप्तविधं संज्ञायत
इत्येवं तस्य कर्मणो भगवता बहुप्रकारो भेदोऽनुवर्णितः । कथं कथा ।

5

वाग्विषयन्दोऽविरतयो याश्चाविज्ञप्तिर्ज्ञप्तिः ।

अविज्ञप्तय एवान्याः स्मृता विरतयस्तथा ॥ ४ ⁽³⁾

परिभोगान्वयं पुण्यमपुण्यं च तथाविधं ।

चेतना चे[91b]ति सप्ति धर्माः कर्माज्जनाः स्मृताः ॥ ५ ⁽⁴⁾

तत्र व्यक्तवर्णाज्ञारणं वाक् । विषयन्दः ⁽⁶⁾ शरीरचेष्टा ⁽⁷⁾ ॥ तत्र कुशलाङ्कुशला वा 10

1) Mss. *etac ca.* དེ་ལྟར་ན

2) Mss. *mānasam cā'tra tad api, cātra etad api.*

3) དག་ རང་ བསྐྱེད་ རང་ མི་སྤྱོད་པའི། རྣམ་རྟེན་ཕྱེད་མེད་ ཞེས་ཀྱི་ གང་།
ཡང་པའི་ རྣམ་རྟེན་ཕྱེད་མེད་པ། གཞན་དག་ གུང་ རྟེ་ དེ་བཞིན་ འདོད་॥

4) ཁོངས་སྤྱོད་ལས་སྤྱོད་ བསྐྱེད་ནམས་ རང་། བསྐྱེད་ནམས་ མ་ཡིན་ རྟེ་ལ་དེ་
འདྲ། མེས་པ་ རང་ རྟེ་ མེས་ དེ་ བརྒྱ། ལས་སྤྱོ་ མེད་ནམས་ འདོད་པ་ཡིན་॥

5) ཡི་གེར་ གསལ་པོར་ བཞོད་པ་ — Cp. M^{do} Rhys Davids, *Psychology*,
193, n. 1. — *vāc* = *vāgviñāpti*.

7) གཞན་པ་.

6) Mss. *vispanda, nispanḍa, niṣyanda*. — བསྐྱེད་ = *prakamp, kṣubh, cal,*
kecep, sambhram, tras. — Il faut lire *vispanda*, qui est garanti par *kāyavi-*
phandana (Atthas. § 645, et trad. p. 192, n. 3); peut-être *niṣpanḍa*. — La
confusion est fréquente entre *syanda*, p. ex. *niṣyandaphala* (= རྟེ་མེས་སྤྱོད་པ་),

वाक् सर्वे विरत्यविरतिलक्षण⁽¹⁾ विज्ञप्तिमुत्थापिका सामान्येन वागिति गृह्यते । एवं कुशलो ङकुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणो⁽²⁾ विज्ञप्तिमुत्थापको विष्पन्दः सामान्येन गृह्यते ।

यथा चैतद्विज्ञप्तिर्द्विधभेद एवमविज्ञप्तेरपि । अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयो विरति-
 5 [Tib. 117 b] लक्षणाश्चेति कृत्वा । तत्राविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अद्यप्रभृति
 मया प्राणिनं कृत्वा चौर्यं कृत्वा ज्ञोविका परिकल्पयितव्येति पापकर्माभ्युपगमनान्नात्प्र-
 भृति तदकारिणोऽप्यङ्कुशलकर्माभ्युपगमहेतुकाः सततसमितमविज्ञप्तयः समुपज्ञायन्ते ।
 कैवर्तदीनां च ज्ञालादिपरिकर्मकालात्प्रभृति तदकारिणामपि या अविज्ञप्तय उपज्ञायन्ते ।
 ता एता अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥ यथा चैतास्तथान्या विरतिलक्षणाः कुश-
 10 लस्वभावा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अद्यप्रभृति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामोति⁽³⁾
 कायवाग्विज्ञप्तिपरिमार्जितकालक्षणात्प्रभृति तदुत्तरकालं प्रमत्ताद्यवस्थस्यापि याः कुश-
 लोपचयस्वभावा अविज्ञप्तय उपज्ञायन्ते । ता एता विरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥

ci-dessous XVII. 33 = pāli *nissanda*), *puṇṇābhisaṇḍa* et *Ḍikṣās*. 130.2 (བཤེད་པ་
 de འཇུག་), et *spanda*, p. ex. *niṣphalaspaṇḍavarjāna*, *Ḍikṣās*. 116.2—117.15,
 Bodhic. p. V. 54. — Les lectures de ces deux textes sont mauvaises.

1) Mss. °*lakṣaṇāḥ vi*°, *avi*°. ལུས་པར་རྟེན་ཤེད་མ་ཡིན་པའི་སྟོང་པ་ ནང་མ་
 སྟོང་པའི་མཆོད་ཀྱིན་ཅན་ གཏན་ནས་སྟོང་པར་ཤེད་པ་, ce qui donne *avijñapti*.

2) Mss. °*lakṣaṇo vijñapti*°. La phrase tibétaine est parallèle à celle qui
 précède, soit °*lakṣaṇo 'vijñapti*°. Mais on a ci-dessous l. 4 *yathā vijñapter*. . .

3) Mss. *yathā caikav*°, *enitav*° ཇི་ལྟར་ ལུས་པར་རྟེན་ཤེད་ འདྲིའི་ རྟེན་པ་.

4) ལྟག་པར་ ལྷན་མེ་ཆད་པར་ — M. V yut. § 245. 856. — *satatam* = *abhiṣnam*,
samitam = *nirantaram* (A. k. v. 274 b 5).

5) Cette *vijñapti* (*karmavācāna*) constitue le *maula karmapatha* (Abhidh.
 k. v., fol. 312 a 3).

6) རྟེན་པ་སྟག་སྟ་; ci-dessous p. 310. 2 འཇུག་པ་.

एता ⁽¹⁾त्रयक्रियास्वभावा अपि सत्यो ⁽²⁾विज्ञप्तिवत्परात्र विज्ञापयन्तीत्यविज्ञप्तयः ⁽³⁾॥

तथा परिभोगोन्वयं पुण्यं कुशलमित्यर्थः । परिभोगेनान्वयो ऽस्येति परिभोगा-

1) गजुगसं नृनं सु'समि' नन'सदेकं येन'नु'नेन' नृनः.

2) Bien qu'étant *rūpa* et *kriyā*, elles n'instruisent pas les autres comme font les *viññaptis*. — Voir Abhidh. k. v., fol. 333 a 6 *kuṣālah skandhā iti pañca-skandhah . kāyavāgviññaptis tadaviññaptir api vā rūpaskandho dṛṣṭavyah*. — La *kāya-vacī-viññatti* est *rūpaṃ bhūtaṃ cittaśamutthānaṃ, cittaśatthabhu* (Dh.-sū 764, 767, 770). — Voir XXVI. 8 et Muséon, VI. p. 188.

3) M. Vynt. 101, 51 *viññapti*, 76 *aviññapti*. Définition et opinions orthodoxes, Att'has. § 645-6, Dh.-sūi § 636-7: «bodily and verbal intimation, wrong and right», Mil. p. 229 et suiv. — Définition hérétique, Kathāv. X. 10. *kāya-viññatti kāyakammam vacīviññatti vacikammam*. — La *viññatti* n'est pas *śīla*, ni l'*pariññatti dussīlya*; car la moralité consiste dans la *viññatti* et n'est pas un *rūpa-dhamma*. — Abhidh. k. v. fol. 310 a 9. Le *saṃādānaṭṭha* (*pratimokṣasamvara*) est *viññaptiyādhiṇa* (*tad hi parasmaḍ ādīyate*); le *dharmaṭṭha* (*dhyānānusravasaṃvara*), au contraire, *na viññaptiyādhiṇa* (*cittamātrādhiṇīyat*). Ibid. 309 a 3 (sur la définition du *maṇḍa*) *āgaṃsaṃ kāyakaṃvīviññaptisvabhāvaṃ kāyamaṇḍaṃ evaṃ vāmaṇḍam . atha kasmāc aviññaptir api . viññaptiḥ sāsravātvenāgaṃsaṃ tveva sambhavāt*.

4) Sur le *paribhoga*, voir surtout Īkṣās., Kārikās 5, 6. — La notion du *paribhogānvaya* (ou *Ṣmaya*) *punya* est orthodoxe, étant explicitement définie Ang. N. II p. 54 (IV. 51): «Si on donne à un moine un vêtement, un vase à aumônes etc., et que le moine, employant (*paribhūjanamāna*) ces objets, se fixe dans la concentration de la pensée, on obtient mérite, etc.» ⁽⁴⁾ (cp. III. p. 51). — Mais il semble que ce sūtra soit inconciliable avec quelques-unes des tendances de la dogmatique, et cela résulte de la discussion Kathāv. VII. 5. Le mérite qui provient de la jouissance d'autrui ne saurait être indépendant de la pensée (*citta-uppayutta*) de celui qui est censé mériter; il suppose l'intention, le *paṇḍhāna*; et si l'objet donné reste inemployé, étant brulé, dérobé, etc., le donneur (*dāyaka*) en est-il moins méritant? — Le mérite ne peut venir d'autrui, comme il est dit Bodhic. p. IX. 39: *na hi puṇyaṃ parānugrahāt*; il vient de la pensée (*svacittād bharet puṇyaṃ*), notamment de la satisfaction qu'on éprouve en pensant: Un homme si distingué se sert de mon *civara* (*anumodana*, Kathāv. VII. 5).

L'Abhidh. k. v. et la Bodhic. p. traitent cette question à peu près dans les mêmes termes, au sujet d'un point particulièrement intéressant. Quel est le mérite du culte rendu au Bouddha? *diviḍḍham hi puṇyaṃ, tyāgānvayaṃ ca, tyejād eva yad utpadyate, paribhogānvayaṃ ca, deyadharmaparibhogād yad utpadyate* (B. c. p.). — *sati pratigrahitārī yuktam tyāgānvayaṃ puṇyaṃ . tatra hi pratyanugraheṇa grahitā yujyate iti . maitrīyādīvaḍ agrahatīti maitrīyādīso eva maitrīyādīvaḍ* ⁽⁵⁾. *agrahātī, asati pratigrahaḥ, puṇyaṃ bhavati . asaty api parānugrahe kuṣalamulādībalādhānāt . tathā vyatīte 'pi guṇavati tathāgātādaṃ tad-*

न्वयः⁽¹⁾ परिभोगः परित्यक्तस्य वस्तुनः संघादिभिर्भूभोगः । अन्वयो ऽनुगमो दायकसंताननः
कुशलोपचय [Tib. 118a] इत्यर्थः ॥ अपुण्यं च तथाविधं परि[92a]भोगान्वयमित्यर्थः ।
तद्यथा देवकुलादिप्रतिष्ठापनं यत्र सत्त्वा कृत्यन्ते । यथा यथा हि तत्कौतौ⁽²⁾ प्राणिना
कृत्यन्ते तथा तथा तदेवकुलाद्युपभोगात्तत्कर्तृणां संताने परिभोगान्वयमपुण्यमपि ज्ञायत
5 इत्येवमपुण्यं च तथाविधं भवति ॥

bhaktikṛtāṃ caitye dānaṃ puṇyaṃ bhavati. — Objection: *dānamānakriyā tatra
vyarthā prāpnoti . yadi svacittād eva puṇyaṃ bhaved cittaenaiva dānamāna
anuṣṭheya, tata eva puṇyapṛāpteh, na tatkarṃmasamutthāpikāyā bhakteḥ.* —
Réponse: *prakṛṣṭataratvāt . naitad evam . kasmāt . yasmād dānamānau citta-
trena cintayato yā bhaktis tata iyaṃ dānamānau kurvato bhaktiḥ prakṛṣṭatarā*
La raison en est évidente : on tue bien plus son ennemi en le tuant en effet qu'en
disant : «Je tue mon ennemi». (A. k. v. 334b).

(a) *yassa bhikkhave bhikkhu cāvaraṃ paribhujjamaṇo appamāṇaṃ ceta-
samādhim upasampajja viharati appamāṇo tassa puṇṇābhisando kusala-bhi-
sando....* Il n'est pas sans intérêt de constater comment ce texte a été
mis à contribution par les rédacteurs du Ratnarāṅgis. (ap. Çikṣās. 138.)
*tatra Kūcyapa yo bhikṣu dāyakaśya dānapater antikāc cāvarapīṇḍaputam
paribhujjāpramāṇaṃ cetaḥsamādhim samāpadyate 'pramāṇas tasya dāya-
kasya dānapateḥ puṇyakriyāvīpākāḥ pratikāṅkṣitavyah na tv eva tasya
puṇyāniṣyandasya kaṇcit kṣaya iti.* — Voir Abhidh. k. v. 277b 5 *yal tohi
sūtram iti vistarāḥ, apamāṇaṃ cetaḥsamādhim iti.*

(b) Le mérite de la *maitrī* ne dépend pas de l'accueil fait au bienveillant

1) Sur les dons faits au Saṃgha, leurs mérites, voir la théorie des *upa-
dānapuṇyakriyāvastus*, dans Minayeff, Recherches, 163 et suiv.; Çikṣās.
138; Morris, J. P. T. S. 1885, p. 38; Abhidh. k. v. 277b. — Les anciennes
écoles ne sont pas d'accord sur le mérite des dons faits au Bouddha et au Saṃgha,
voir Vasumitra et Bhavya.

2) Ms... *yathā hi tatkiṛtau prāpino...*, *tatkīrtito...* — Le tibétain n'a
rien qui corresponde à *kīrti*, gloire, renom, mais il répète le mot *devakula*.
ཇེ་ལྷ་ཇེ་ལྷར་ ལྷ་ཁང་རྒྱུ་མཁའ་ལྷ་སྐྱེ་གཞི་ལྷ་ལྷ་རྒྱུ་ — On pense à la
glose très douteuse de Hem, *kīrti* = *prāsāda* (Med. = *prasāda*); mais *prasāda*
correspond à peine à *devakula*. — Fait-on dans les temples des sacrifices à la
gloire du donateur?

3) = *cittasantiṇe*, dans le moi. — Comp. Abhidh. k. v., fol. 277b 8. —
Voir ci-dessus 281, n. 1 (2).

चिताभिसेस्कारमनस्कर्मलक्षणा चेतना चेति ॥

सन्नेपेणैतत्सप्तविधं कर्म भवति । कुशलाकुशला वाक् । कुशलाकुशलौ विष्वन्दः ।
कुशलमविसृजितलक्षणं । अकुशलमविसृजितलक्षणं । परिभोगान्वयं पुण्यं । परिभोगान्वयम-
पुण्यं । चेतना चेति ॥

एते च सप्त धर्माः कर्माज्जनाः कर्मतेनाभिव्यक्ताः कर्मलक्षणाः स्मृताः ॥

5

अत्रैके परिचोदयन्ति ॥ यदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमाविपाककालादवतिष्ठते
अथ न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् । यदि तावत् ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति⁽²⁾ ॥ ६

यद्युत्पन्नं सत्कर्माविपाककालं स्वतन्त्रेणावतिष्ठत इति परिकल्प्यते तदियत्तं का- 10
लमप्य नित्यतापगच्छते विनाशरहितत्वात् । पञ्चाद्विनाशमद्वावात्र नित्यतमिति चे-
त्तदर्थं [Tib. 118b] । पूर्वं विनाशरहितस्याकाशाद्वत्पञ्चादपि विनाशेन संबन्धाभावात् ।
। विनाशरहितस्य चासंस्कृतनप्रसङ्गादसंस्कृतानां च विपाकादर्शनादविपाकतेन सदेवा-
। तस्यानान्नित्यताभ्युपगम एव कर्मणामुपगच्छते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे दोषः ॥ अथोत्पा-
दनान्नविनाशित्वा[92b]मेव कर्मणामेवमभ्युपगतं । नन्वेवं सति ।

15

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ।

यथावभातं सत्कर्माविद्यमानस्वभावत्वान्नैव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥

1) ཡིད་ཀྱི་ ལས་ཀྱི་ མཆོད་རྟེན་ ཡན་ རེམས་ མཛོད་པར་འདུ་བྱེད་པ་ རེམས་པ་.

- Voir ci-dessus p. 127, n. 4, 296 n. 4 et 303, n. 4.

2) གཤམ་རྟེ་ ལྷོན་པའི་ རུས་ པར་རུ། གནས་ན་ ལས་ རེ་ རྟེན་པར་ འཇུར།
གཤམ་ རྟེན་གསལ་ན་ རྟེན་གསལ་ཇུར་པ། ཇི་ལྟར་ འབྲས་ལུ་ བསྐྱེད་པར་འཇུར། ॥

तत्रैके निकायोत्तरीयाः परिकारं वर्णयन्ति । उत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात्संस्कारा-
णामनित्यत्वदोषस्तावदस्माकं नोपपद्यते । यच्चाप्युक्तं ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यतीति ।

अत्रापि परिकारं ब्रूमः ।

5 योऽङ्कुरप्रभृतिर्बोधात्संतानो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमृते बोधात्स च नाभिप्रवर्तते ⁽³⁾ ॥ ७

इह बोधं क्षणिकमपि सत्स्वजातीयभाविफलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तस्यैव
संतानस्याङ्कुरकाण्डनालपञ्चाद्यभिधानस्य हेतुभावमप्युपगम्य निरूढ्यते । यश्चायमङ्कुर-
प्रभृतिर्बोधात्संतानः प्रवर्तते । तस्मात्क्रमेण सत्कारिकारणवैकल्ये सति स्वल्पादपि
10 हेतोर्विपुलफलप्रचय उपजायते ॥ अत्रे [Tib. 119 a] बोधादिना बोधात्स चाङ्कुरादिसंतानो
नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्वत्त्वे भावित्वेन तदभावे चाभावित्वेन बोधहेतुकत्वमङ्कुरादिसंता-
नस्य फलस्योपदर्शितं भवति । तदेवं ।

1) ལྔ་པ་ གཞན་དག་ ཁྱིཾག་. — Voir ci-dessus 76, n. 1 et 274, n. 3.

2) ལན་. — Mss. *kramam*, voir ci-dessous 313 l. 6.

3) ལུ་ལུ་ལ་སྐྱེས་ ལུན་ གང་ རྟེ། ས་ཤོན་ལས་ རྟེ་ མངོན་པར་འབྱུང་། རེ་ལས་
འབྱས་སུ་ ས་ཤོན་ རྟེ། མེད་ན་ རེ་ ཡང་ འབྱུང་ མེ་འབྱུར་ ॥ — Cette comparaison
du *saṃtāna* végétal et du *cittasaṃtāna* (*erihisaṃtānasādharmya*) nous est connue
par plusieurs textes, voyez Sarvadarśanas., note 186 (Muséon, N. S. III p. 46)
et Abhidh. k. v., cité dans J. As. 1893, II. p. 299. Guṇamati et Vasumitra
(*Vaiḥbhāṣikas*) rejettent ces explications. — La succession *āṅkura*, *kāṇḍa* etc.,
est classique dans l'exposé du *bāhya pratītyasamutpāda* (*Çālistambas*).

4) Le grand fruit d'une petite cause; c'est un des caractères (*ākāra*) du
pratītyasamutpāda (*Çālistambas*). Comp. Sum. Vil. 230. 29 *appakāṇaṃ* 1^a
kāraṇānaṃ vipulaphalapaṭilābhakūraṇena. . . .; même doctrine dans *Bodhisatt-*
vabdhūmi I. xvii.

5) ou *ādarṣitam*. — *saṃtāna* = *phala*. ལུན་ལྱིས་ འབྱས་སུ་.

बीजाच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

बीजपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ ८

यदीह बीजमप्रसूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्गरादिविरोधिप्रत्ययसंनिध्यान्निरुध्येत ।
तदा तत्र कार्यसंतानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्याड्च्छेददर्शनं । यदि च बीजं न निरुध्येताङ्कुरादिसं-
तानश्च प्रवर्तते तदा बीजस्यानिरोधाभ्युपगमाच्चाश्रयदर्शनं स्यात् । न चैतदेवमित्यतो 5
नास्ति बीजस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः ॥ यथा च बीजे ऽयं क्रमो ऽनुवर्णित एव

यस्तस्माच्चित्तसंतानश्चेतसो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः [93a] फलमृते चित्तात्म च नाभिप्रवर्तते ॥ ९

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रयुक्ताच्चित्ताद्यश्चित्तसंतानस्तद्वेतुकः प्रवर्तते ।
तस्मात्कुशलाकुशलचेतनापरिभाविताच्चित्तसंतानात्सहकारिकारणसंनिधानावैकल्ये स- 10
तोष्टमनिष्टं फलमुपवायते सुगतिदुर्गतिषु । स्मृते तु तच्चित्ताच्चित्तमन्तरेण स च नाभिप्र-
वर्तते । तदेवं ।

1) गन'सु'र स'ये'र'यस' कु'र' र'न' । कु'र'यस' अ'स'स'सु' अ'सु'र'अ'सु'र'वे'न' ।
स'ये'र' अ'स'स'सु'वे' स्वे'र' अ'सु'य' । रे'सु'र' क'र' मे'र' ह'ग' स' य'र' ॥ — XVII hbras-
bu suon.

2) Mss. *je'ālamgūrādivirodhaḥ pratyayasānnidhyani*°.

3) Mss. *°ucchedarçanapra*°.

4) से'स'स'सु' कु'र' रे' ग'न' य'र'य' । से'स'स'स' स'वे'र'य'स'अ'सु'र'व'र'अ'सु'र' ।
रे'य'स' अ'स'स'सु' से'स'स'स'वे'र' । मे'र'र' रे'य'न' अ'सु'र' मे'अ'सु'र' ॥

5) Mss. *mat tasyā cittasamtānaç*...

6) *akuṣāla* manque dans le tibétain.

7) Mss. *°cetanāya vibhāvitaḥ cittasamtānāt* — ཡོངས་སུ་བསྐྱོས་པ་ — Fou-
caux (d'après M. Vyāt) *bsgos-pa* = *paribhāvita*. — *bsgom-pa* a le même sens.
— *bsgos-pa* (to stain, to anoint, to infect with disease) ne se prend, d'après
Jäschke, que dans un mauvais sens; mais *to anoint* donne *vāsita* (Foucaux),
un des termes consacrés pour indiquer que la série intellectuelle est «parfumée»,
imprégnée par les *samskāras*. (Voir Sarvadarç. traduction dans Muséon,
N. S. II. p. 192, note 118.)

चित्ताच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

कर्मपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ १०

- यद्य[Tib. 119b]⁽³⁾ कृच्छ्रमचित्तमिव तद्धेतुफलपारंपर्याविच्छिन्नक्रमवर्तिनो भाविन-
श्चित्तसंतानस्य हेतुभावमनुपगम्य कुशलं चित्तं निरुध्येत । तदोच्छिन्नं⁽⁴⁾ तत्कर्म स्यात् ।
5 अथाप्यनागतसंतानस्य हेतुभावमुपगम्य स्वद्वपादप्रच्युतं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्म शाश्वतं ।
न चैतदेवमिति । तस्मात्तत्पिणिककर्माभ्युपगमेऽपि नास्त्युच्छेदशाश्वतदर्शनद्वयप्रसङ्ग इति ॥

तदत्र यथोदितकर्मप्रभेदव्याख्याने दश कुशलाः कर्मपथा व्याख्याताः । ते च

धर्मस्य साधनोपायाः शुक्लाः कर्मपथा दश ।

फलं कामगुणाः पंच धर्मस्य प्रेत्य चेत् ॥ ११

- 10 त एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मस्य साधनोपाया निष्पत्तिहेतुभूता इत्यर्थः ॥ कः
पुनरसौ कुशलकर्मपथव्यतिरिक्तो धर्मा नाम यस्यैते⁽⁶⁾ साधनोपायत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।
उच्यन्ते । चित्तविशेष एव कश्चिद्धर्मशब्देनोक्तः ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुयादकं च यत् ।

मैत्रं स धर्म

1) गन'सु'र' सेमस'वस' कु'र' र'न' रे । कु'र'वस' वस'स'सु' र'नु'न'र'नु'र'न'रे ।
वस' रे वस'स'सु'रे' सु'र' व'स'स' । रे'सु'र' क'र' म'रे' ह'ग' म'प'रे ॥

2) Comparer Sum. Vil. p. 226. 11 *idāni vattamānakkhandhasantānā aparāṇi khandhasantānaṃ mayham n'atthi.*

3) Mss. *bhāvina citta*°. — d'un futur *cittasamtāna*.

4) *uechinna* कु'र'क'र'स'.

5) र'ग'र'स'रे' वस'शु' वस' स'कु'स' । क'स'सु'व'स'प'प' स'वस' प'प'रे ।
क'स'शु' वस'सु' र'रे' ग'र'र'सु । र'रे'र'स'रे' प'प'र'र'र'स'स' प'प'रे ॥

6) Mss. *yasyaiha.*

इत्यनेन⁽¹⁾। अथ वा परिनिष्ठितद्वया एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवा[93b]च्या भवन्ति ।
 क्रियमाणद्वयास्तु⁽³⁾ कुशलकर्मपथशब्दवाच्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणास्य एते दश कुशलाः
 कर्मपथा निष्पत्तौ हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ॥ कथं पुनरत्र प्रक्राप्ते⁽⁴⁾ कर्मविभागे दश कुशलाः
 कर्मपथा इति । [Tib. 120a] उच्यते ।

वाग्विष्यन्दो ऽविरतयो याश्चाविज्ञप्तिर्नसिन्ता

5

इत्यादिना कायिकास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चत्वारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनाभिध्या-
 व्यापादासंन्यग्दृष्ट्याख्यास्त्रयो मानसा व्याख्याताः । इत्येवं दशापि कुशलाः कर्मपथा अत्र
 व्याख्याताः ।

ते च यथोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिहेतवो भवन्ति ॥ अस्य च धर्मस्य रूपशब्दगन्ध-
 रसस्पर्शव्यलक्षणाः पञ्च कामगुणाः प्रेत्य चादृष्टे परलोक इत्यर्थः । इह चेतोः कलोक इत्यर्थः । 10
 फलमुपभुज्यत इति ॥

एवं तावदैकानिकापि कैरास्तेपपरिहारे वर्णन्ति सति तान्प्रत्यगरे दोषमुद्वाह्यान्त्या-
 तपपरिहारं वर्णयन्त आहुः ।

1) *atha vā* est représenté par ཅམ་པ་ ཀཅིག་ཏུ་ ཅེ་

2) ཡོདས་སྐྱུ་མཐར་ཀུན་གས་པའི་ ངོ་པོ་ ཅེ་

3) དེ་པལྟོན་པའི་ ངོ་པོ་ ཅེ་

4) ལྟམས་ཐལ་ཟེན་པ་

5) བརྒྱུ་མེམས་མེད་པ་ ཅད་ ། ཀལྟོད་མེམས་མེད་པ་ ཅད་ ། ཡོད་རྒྱ་པར་ལྟ་པ་
 རེས་བྱ་པ་ = *anabhidhyā-avyāpāda-samyagdṛṣṭy-ākhyās*, lecture correcte.

6) Mss. *evaṃ tāvad ekīnikāyor ākṣepapayavihāre...tanprety apara do-*
ṣam udbhāva yākṣepa°; ...*tānprety...*, *ubhānyayā*°. — Le tibétain traduit
kuṣ cid ākṣepa°.... ཁ་ཅིག་གིས་ བརྒྱུད་པའི་ ལན་ བདུག་པ་ ཡིན་ ཅད་ ། ཀལྟོན་རྒྱ་
 གིས་ དེ་ལ་ རྟེན་ བརྒྱུད་པའི་ ལན་ ཀལྟོན་ བདུག་པའི་ཕྱིར་ ལྟམས་པ་

बह्वक्ष्य मकृत्तश्च दोषाः स्युरपि कल्पना ।

यद्येषा तेन नैवेषा कल्पनात्रोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १२

- यदि बीजाङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसंताने शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयोपप्रसङ्गपरिहारः
स्यात्^१ तदा बह्वक्ष्य दोषाः संख्याबहुत्वेन मकृत्तश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परपक्षे प्राप्नुवन्ति ।
5 कथं कृत्वा । यदि हि बीजसंतानदृष्टात्तेन शालिबीजाच्छाल्यङ्कुरादिसंतान एव प्रवर्तते न
विज्ञातीयः^२ 'शाल्यङ्कुरादिसंतानाच्च शालिफलमेवोपज्ञायते' न बित्त्वफलं भिन्नज्ञातीय-
त्वात्^(३) । एवमिहापि कुशलचित्तात्कुशल[चित्त]संतान एव स्यात्स[94 a]मानज्ञातीयत्वात्ना-
कुशलाव्याकृत[चित्त]संतानो [Tib. 120 b] विज्ञातीयत्वात् । एवमकुशलाव्याकृतचित्ताद-
कुशलाव्याकृतचित्तसंतान एव स्यान्नान्यो भिन्नज्ञातीयत्वात् । कामरूपाव्यावचरानामव-
10 चित्तेभ्यः सदृशानामेव चित्तानां कामरूपाव्याव[व]चरानामव्यापामुत्पादः स्यान्न भिन्नज्ञा-
तोयानां । मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनारकतिर्यग्माद्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः
स देव एव स्याद्यो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चाकुशलमपि कुर्वतां देवम-
नुष्याणां^(४) गतियोनिवर्णबुद्धीन्द्रियबलरूपभोगादिवैचित्र्यं न स्यादपायपतनं च । इष्यते
चैतत्सर्वमिति ॥ एवं बह्वक्ष्य मकृत्तश्च दोषा यस्माद्बीजसंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रसज्यते
15 तस्मान्नैषा कल्पनात्रोपपद्यते ॥

1) ग'ल'हे' सङ्ग'य' रे'र' अश्रु'र'ङ्ग' हे'स'य' ल्ले'र'य' म'द'स'र' अश्रु'र' रे'र'
य'स' र' सङ्ग'य' श्ले' । अरे'र' रे' अश्रु'र'य' म'पे'र'र'॥

2) Un des caractères (*ākāra*) du *pratītyasamutpāda* est de procéder *tal-*
sadyānuprabandhataḥ (Çālistamba).

3) D'après le tibétain.

4) 'लु'र'र'म'य'सङ्ग'य' — *citta* manque ici dans le tibétain comme dans
les Mss.

5) Paris et Camb. °*manuṣyānām rāgavi*. . . *nivārṇa*°; Calc. *rāgavirāga*. . .
अश्रु'य' र'द' श्ले'ग'र'य' र'द' रे'ग'य' र'द' ल्ले' र'द' — Voir ci-dessous ad XVI. 20.

प्रहाणतो न प्रक्षेपो भावनाक्षेप एव वा ।

स चायमविप्रणाशः प्रहाणतो न प्रक्षेपः⁽²⁾ [Tib. 121b] पार्थग्निकानि कर्माणि
दर्शनमार्गेनैव प्रक्षीयते⁽³⁾ ना भूदार्यः पृथग्ननकर्मसमन्वागत इति⁽³⁾ अविप्रणाशस्तु तत्क-

1) = *darṣanamārgapraheyaprahāṇataḥ* = en rejetant ce qui peut être rejeté par la vue des vérités. (Voir la note 3).

2) Akutobhaya (fol. 77a 6) = so 'yam avipranāṣo duḥkḥādīdarṣana-
praheyaprahāṇān na prahīyate . phalavyatikrame (འབྲས་ལུ་འཕྲོ་བ་ནི་) bhāvanā-
mārgena prahīyate phalotpādanāc cāpi prahīyata eva . tasmād avipranāṣena
jāyate karmaṇām phalam. — Buddhapālita (f. 265a 7) so yam duḥkḥasa-
mudayanīrodhamārgadarṣanapraheyaprahāṇān na prahīyate . so 'yam phala-
anyatra-vyatikrame (འབྲས་ལུ་གཞན་ཏུ་འཕྲོ་བ་ནི་) bhāvanayā prahēyaḥ . tasmād
avipranāṣena . . . — འཕྲོ་བ་ traduit ci-dessous (320, n. 8) *saṃkrama*, *vyatikrama*;
on a ailleurs *saṃkrānti*. — Comp. *saṃatikram*, M. Vyut. § 68. 2.

phalavyatikrama = dépasser la conséquence, y échapper; comme quand, par exemple, avant d'avoir goûté le fruit d'un acte, on s'élève par la *bhāvanā* à l'état d'Arhat. Dans ce cas, l'*avipranāṣa* n'agit pas. De même, il n'agit plus quand il a produit le fruit: on dit donc qu'il est abandonné soit par le *phalotpādana*, soit par le *phalavyatikrama*.

3—3) Cette phrase, dans le tibétain, précède *pārthagjanikāni*. . . འཕྲགས་པ་

ཡང་སྔོན་སྐྱོད་པོའི་འས་དང་ལྷན་པར་འགྱུར་ཏུ་འོང་བས་མཐོང་བའི་འམ་
ཀླུ་ལྟ་ལྟོ་ — འོང་བས་ paraît avoir un sens exactement opposé à *mā bhūt*. —

Le sens est certain: Comme l'*ārya* est dépouillé des actions d'un *pārthagjana*, il est évident que ces actions sont abandonnées par le seul *darṣanamārga*. Sur le *prahāṇa* par *darṣana* et *bhāvanā*, voir ci-dessous Chap. XXIV. — Il y a, pour l'*ārya*, ce que l'auteur appelle *pārthagjanakarmasaṃkrama*: passage au dessus des actes (et des *kleṣas*) d'un homme ordinaire, c.-à-d. d'un être non arrivé au fruit de la *śrotaāpatti*. Celle-ci est conquise par l'emploi du seul [*āryasatyā*]-*darṣanamārga*, par opposition à la qualité de *sakṛdāgāmin*, etc., qui suppose la *bhāvanā* et se trouve au dessus du *kāmadhātu*. — Le *sakṛdāgāmin* passe au dessus des actes du *pārthagjana* (c.-à-d. qu'il ne peut plus les accomplir) et au dessus des conséquences de ces actes.

र्मप्रकाणेऽपि दर्शनमार्गेणा न प्रकीयते । किं तु भावनामार्गेणा वा⁽¹⁾ तस्य प्रकाणां भवति ।
धातुसमतिक्रमणाप्रक्षेय⁽²⁾ एवेति वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशे
ऽपि न नश्यति । कर्मप्रकाणे ऽपि न प्रकीयते ।

तस्मादविप्रणाशेन नाप्यते कर्मणां फलं⁽⁴⁾ ॥ १५

5 यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणः प्रकाणेन प्रकाणात्प्रकाणातः⁽⁶⁾ प्रकाणां स्यात् ।
कर्मणाश्च संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्माक्षर[95a]संमुखीभावेन विनाशः स्यात्को दोषः
स्यादिति । उच्यते ।

प्रकाणातः प्रक्षेयः स्यात्कर्मणाः संक्रमेणा वा ।

यदि दोषाः प्रसङ्ग्येरेस्तत्र कर्मवधादयः⁽⁸⁾ ॥ १६

10 यदि दर्शनमार्गेणा पार्थग्यनिकर्मवदविप्रणाशः प्रकीयते । तदा कर्मणो [वि]नाश
एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चार्याणामिष्टानिष्ठकर्मफलविपाकः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् ।

1) = གྲ་' comme ci-dessous note 4.

2) འཇམ་ལས་ ཡང་དག་བར་འདས་བས་ གྲ་ སྤང་བར་བྱ་བ་ ཡིན་ནོ།

3) *eva* est traduit par གྲ་ — Quand l'agent passe d'un *dhātu* dans un *dhātu* supérieur, la conséquence des actes anciens ne l'accompagne plus: mais ce passage suppose la *bhāvanā*.

4) སྤང་བས་ སྤང་བ་ མ་ཡིན་ཏེ། སྤེམ་བས་ སྤང་བ་ཉིད་ གྲ་ ཡིན། རེ་
ཕྱར་ལྷན་མི་བ་བ་ཡིས། ལས་ཀྱི་ འབྲས་བུ་ བསྐྱེད་བར་འགྱུར།

5) = སྤང་བ་.

6) Manque dans le tibétain — *karmanah prahāṇataḥ?*

7) = འདོར་བ་.

8) གལ་ཏེ་ སྤང་བས་ སྤང་བ་ རྟེན་ ལས་ འཕྲོས་བ་ཡིས་ འཇིག་ འགྱུར་ན།
རེ་ལ་ ལས་ འཇིག་ལ་ སྤོང་སྤྲོས་བའི་ སྤྱོད་རྣམས་སུ་ནི་ བལ་བར་འགྱུར། = *karma-*
nah samkramaṇa ca naçyeta. — Comm. *hpho-ba-yis.. hjigs-la sogs...*

अकृतस्यैव कर्मणाः फलोदयः स्यात् । कर्मफलाभावदर्शनाच्च मिथ्यादर्शनं स्यादिति । एवं कर्मवधाद्यो दोषाः प्रसज्यन्ते प्रकृणतः प्रकृत्यत्वाभ्युपगमे सत्यविप्रणाशस्य । एवं कर्मणाः संक्रमेऽपि योग्यं ॥

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणां ।

प्रतिसंधौ सधातूनामेक उत्पद्यते तु सः⁽¹⁾ ॥ १७

5

भिव्रजातीयानि कर्माणि विषभागानि । सदृशानि सभागानि । तेषां सर्वेषामेव
सभागानां च विषभागानां च कर्मणां [Tib. 122a] कामरूपाद्व्यधातुप्रतिसंधिषु सर्वक-
र्मापमर्दन एक एवाविप्रणाश उत्पद्यते । स चापि [सि]धातूनां समानधातुकानामेवोत्पद्यते
न विषभागधातुकानां ॥

कर्मणाः कर्मणो दृष्टे धर्म उत्पद्यते तु सः ।

10

द्विप्रकारस्य सर्वस्य विपक्षेऽपि च तिष्ठति^(३) ॥ १८

स चायमविप्रणशाख्यो धर्मः सर्वस्यैव कर्मणः चेतनचेतयित्वास्वभावस्य सात्त्विका-

1) ཁམས་མཆོངས་ལས་ནི་ཆ་མཆོངས་དང་། ཆ་མི་མཆོངས་ལ་གམས་
ལྟེ། དེ་ནི་ཉིང་མཆོངས་སྤྱིར་པའི་ཆོ། ཀའི་གུ་ཁོན་སྤྱི་པར་ལྟུང་།

2) *ṛasas' śāstras' ḥe ṛasas' śāstras' śāstras' 'tṛi* — *L'avipranāṣa disparaît*, comme on a vu, quand il y a transition d'un *dhātu* (*kāma*°, etc.) dans un autre.

3) Notre Commentaire et les Kārikās: མགོད་པའི་ ཆོས་ལ་ རྒྱལ་གཏོས་པོ།
ཐམས་ཅད་ ལས་ ནང་ ལས་གྱི་ རེ། ཐ་དད་པར་ རི་ རྩེ་འཁྱར་ཞེང་། རྒྱལ་པར་སྒྲེན་
ཡང་ གནས་པ་ཡིན།

Akutobhaya (fol. 77 b 6) et Buddhapālita (fol. 266 a 2) ཆེ་འདི་ལ་ནི་ལས་
 དང་ལས། རྒྱམ་བ་གཏིས་པོ་ བཅས་ཅད་ཀྱི། ནི་ནི་ བ་དྲན་གྱི་འབྲུར་ཞིང་། རྒྱམ་བར་
 གླིང་། ||. *ekaika* (322.1) est traduit dans Akutobhaya བ་དྲན་བར་གྱི་བ་; dans
 notre commentaire རི་རི་.

नामवभेदेन वा द्विप्रकारभिनस्य दृष्टे धर्म इकैव जन्मनि कर्मणाः कर्मण एकैकोऽविप्रणाश उत्पद्यते । स चायमविप्रणाशो विपक्वेऽपि विपक्वे नावश्यं निरुध्यते निर्मुक्तपक्षवच्च विद्यमानोऽपि सन्न शक्नोति पुनरपि विपक्नुं⁽¹⁾ ।

फलव्यतिक्रमाद्वा स मरणाद्वा निरुध्यते ।

5 घनाम्रवं साम्रवं च [95 b] विभागं तत्र लतयेत्⁽²⁾ ॥ १९

तत्र फलव्यतिक्रमान्निरुध्यते यथोक्तं भावनादेष एवेति⁽³⁾ । मरणाच्च निरुध्यते यथोक्तं ।

प्रतिसंधौ सधातूनामेक उत्पद्यते तु सः । इति⁽⁴⁾ ।

स चायं साम्रवानां साम्रवोऽनाम्रवाणामनाम्रव इत्येवं विभागं लतयेत् ॥ तदेवं ।

शून्यता च स चोच्छेदः संसारश्च न शाश्वतं ।

10 कर्मणोऽविप्रणाशश्च धर्मा बुद्धेन देशितः⁽⁵⁾ ॥ २०

1) འབྲས་ལྗོངས་ (phalam dātum) — Ci-dessus ལྗོངས་པ་.

2) དེ་ནི་ འབྲས་ལྗོངས་ འབྲས་པ་ རྟེན་ མེ་ཤར་ ལྷུང་ན་ འགག་པར་ འབྱུང་། དེ་
ཡི་ རྣམ་རྟུང་ ཟག་མེད་ རྟེན་ ཟག་རྟེན་པཅས་པར་ མེས་པར་བྱ། — *hpho-ba* dans
Comm.

3) Ci-dessus p. 319 l. 1.

4) Candrakīrti ne fait ici que transcrire *Akuto bhaya* (fol. 78 a 2): *tatra phalavyatikrama eva bhāvanayā prahāṇam phalotpādanena prahāṇam ceti. maraṇam: pratisamdhikāla eka utpadyata eva. Buddhapālita: tasya karmaṇo 'vipranāṣasya tasya nirodho dviprakāreṇa niçcitaḥ. phalavyatikramo maraṇam ca. tatra phalavyatikrama eva «bhāvanāheya» iti nirदिष्टाḥ. maraṇam nirodhe* (१) མེ་ཤར་ལྷུང་པ་ རྟེན་ འགག་པ་རྟེན་ རྟེན་ *pratisamdhikāla eka eva utpadyate.* — Je ne comprends le *nirodha* de l'*avipranāṣa* à la mort, que s'il s'agit de l'*avipranāṣa* correspondant à un acte qui doit être rétribué dans cette vie (*drṣṭadharmave-danīya*).

5) རྟེན་པ་ཉིད་ རྟེན་ ཆད་ མེད་ རྟེན་ འབྲས་པ་ རྟེན་ རྟེན་པ་ མེད་།
འབྲས་རྣམས་ལྷུང་མི་བ་པའི་ ཆོས་། སངས་རྒྱལ་གྱིས་ རྟེན་ བསྟན་པ་ ཡིན། — XVII.
las rnam chud

यस्मात्कर्म कृतं सन्निरुध्यते न स्वभावेनावतिष्ठते । तस्मात्कर्मणः स्वभावेनानव-
स्थानाच्छ्रूयता चोपपद्यते [Tib. 122 b] । न चेवं कर्मणोऽनवस्थानादुच्छेददर्शनप्रसंगः ।
अविप्रणाशपरिग्रहेण कर्मविपाकसद्भावात् । विपाकाभावे हि कर्मण उच्छेददर्शनं स्यात् ।
अविप्रणाशधर्मसद्भावाद्ब्रह्मसंतानसाधर्म्यपरिकल्पनाभावाच्च नानागतिजातियोनिधातुभेद-
गिनश्च पांचगतिकः संसारो विचित्रः सिद्धो भवति । न च शाश्वतवादप्रसंगः कर्मणः 5
स्वद्वेषणावस्थानानभ्युपगमात् । कर्मणां चाविप्रणाशोऽविप्रणाशसद्भावादिति ॥ एवं निर-
वशेषाविद्यानिद्रापगमाद्विबुद्धेन भगवता यस्मादप्ये धर्मो देशितस्तस्माद्यत्पूर्वमुक्तं परेण ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति । इति⁽¹⁾

तदस्मत्पक्षे नोपपद्यते इति । तस्मादस्माभिर्होपवर्णितकल्पनैव न्यायेति ॥ 10

अत्रोच्यते । किमिह भवन्तो गन्धर्वनगरप्राकारपतनार्शकितपातोवोद्विग्नाः[स्त]त्प-
रित्तापरिश्रमायासमापन्नाः⁽²⁾ । ये नाम यूयं कर्मण्यनुपपद्यमाने तत्फलनिमित्तं त्रिप्रव-
दध्वं ॥ यदि हि कर्मणः स्वद्वेषणैवोत्पादः स्यात्तस्याविपाकमवस्था[96a]नान्नित्यत्वं
स्यात् । विनाशादुच्छेदः स्यात् । यदा तु कर्म नैवोत्पद्यते स्वभावशून्यत्वात्तदा तस्य कुतो-
ऽवस्थानं विनाशो वा यत एषा चिन्ता स्यात् ॥ अत्राह । 15

कर्म नोत्पद्यते कस्मात् ।

ग्राचार्य आह ।

निःस्वभावं यतस्ततः ।

यस्मान्निःस्वभावं [Tib. 123 a] कर्म तस्मान्नोत्पद्यते ॥ यदि स्वत्वेवं निःस्वभाव-
नात्कर्म नोत्पद्यते⁽³⁾ । तत्कथमेवमुक्तं भगवता ॥ 20

1) = XVII. 6. Ci-dessus 311. s.

2) = °āyāsam āpannāḥ.

3) Ms. *nopapadyate* — ३११'५'.

न प्रणश्यति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामर्थ्यं प्राप्य कालं च फलति खलु देहिनां ॥ इति⁽¹⁾ ॥

उच्यते ।

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणश्यति⁽²⁾ ॥ २१

- 5 इत्येवं भगवतोऽभिप्राय इति । अतो नायमस्माकं बाधको विधिरिति ॥ अवरुणं
चैतदेवं विज्ञेयं निःस्वभावं कर्मति । अन्यथा हि ।

कर्म स्वभावतश्चेत्स्याच्छतं स्यादसंशयं ।

अकृतं च भवेत्कर्म क्रियते न हि शाश्वतं⁽³⁾ ॥ २२

- यदि हि कर्म स्वभावतः स्यात् । मुक्तसंशयं तच्छाश्वतं स्यात् । स्वभावस्यान्यथा-
10 भावाभावात् । ततश्चाकृतमेव कर्म भवेत्⁽⁴⁾ । कर्तुः स्वतन्त्रस्य क्रियया यदीप्सिततमं तत्कर्म ।
एतच्च न युज्यते⁽⁴⁾ । किं कारणं । यस्मात्क्रियते न हि शाश्वतं । शाश्वतं हि नाम यद्विद्यमान-
नसत्ताकं⁽⁵⁾ । यच्च विद्यमानं तस्य कर्णानुपपत्तेस्तत्रैव कारणमपेक्षत इति ॥ शुभाशुभे कर्म-
एव⁽⁶⁾ कृत एव सकलस्य लोकस्य विपाको यस्मात्ततश्च ।

1) Fréquemment cité, par exemple neuf fois dans Div. Av. (voir J. P. T. S. 1886, p. 86), Bodhic. p. IX. 71, Abhidh. k. v., 221 a 9.

2) गद'स्रि' लस' दे' श्रु'स'मे' । दे'ल्ल' र'स'दे' मे' दे'स्रि' ।
गद'स्रि' दे' दे' स'श्रु'स' । दे'स्रि' ल्ल'स' मे'ल्ल'स' ॥

3) ग'ल'दे' लस'ल' र'स'दे' ङ' । ह'ग'स' ल्ल'स'स' श्रु'ल्ल'मे' ।
लस' दे' स्रु'स'स' ङ'ल्ल' ल्ल'स' । ह'ग'ल' स्रु'स' मे' स्रु'स' ॥

4—4) Manque dans le tibétain.

5) ह'ग'स' दे'स'स्रु'स' गद'दे'ग' ङ'स'स' ङ'ल्ल'ल' ॥

6) स्रु'स' ।

7) श्रु' ।

8) Mss. °aṣubham karma kṛtam eva — दे'स्रि' र'स' दे' मे' र'स'स्रु'स'

अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्माकृतकं यदि ।

अब्रह्मचर्यवासश्च दोषस्तत्र प्रसज्यते ॥ २३

यदि अकृतं कर्म भवेत्तदाऽकृताभ्यागमभयं स्यात् । येनापि हि प्राणाति[96b]पा-
तादिकं न कृतं तस्याप्यकृतमपि सत्तत्कर्मास्त्येवेति तेनाप्यस्य संबन्धादकृताभ्यागमभयं
स्यात् ॥ अब्रह्मचर्यवासश्च तत्र पक्षे प्राप्नोति । किं कारणं । परिशुद्धब्रह्मचर्यवासानामपि 5
[Lib. 123b] सतामकृतमेव ब्रह्मचर्यमस्तीति सर्वेषामेवाब्रह्मचर्यवासान् कस्य चिन्निर्वा-
णान् भवितव्यं स्यात् ॥ किं चातः ।

व्यवहारा विरुध्यन्ते सर्व एव न संशयः ।

पुण्यपापकृतेर्नैव प्रविभागश्च युज्यते ॥ २४

ये ह्येते कृषिवाणिज्यगोत्रादयः क्रियार्म्भाः फलार्थमारभ्यन्ते । तेषां सर्वेषामकृ- 10

त्यस्य म'सुस'मर ऋण'हेर'व' कृम'मर'श्रैर'मर ऋण'मर' । दे'सु' = *tasmic*
abubhāgubham karmākr̥tavarō lokasya vipāko bhaviṣyati tasmād akṛtābhyāga-
mabhayam....

1) ठै'श्रै' त्यस' वै' म'सुस' न' । म'सुस'न' न' स'न' ऋण'स' ऋण' । कृम'स'
श्रैर'गण'स'न' म' ऋण'स'न' । दे'व' श्रैर'स' स'व'म' ऋण' ॥ — XVII ji lla
las n....

2) Mss. °*kṛtaka*°. Sur *akṛtābhyāgama* et *kṛtavipranāṣa*, objections des
Jainas contre les Bouddhistes, voir Sarvadarç. s. trad. note 188, et Syādvā-
damañjarī § 18 (p. 151, où la stance est correctement expliquée) — Bodhic. p.
IX. 73. — Advaitabrahmas. p. 125.

3) *brahmacaryāvāsa*, voir ci-dessus 49, n. 2. — Les *brahmanivihāras* (Yogaç.
I 33, V. 77) sont bien connus : ils constituent la *vihāraparamatā*. Les quatre *brā-*
hmacaryā : construire un *stūpa* : donner un *ārāma*, *vihāra*; rétablir l'unité du
saṅgha divisé; embrasser toutes les directions cardinales dans une pensée de
mañtri (Abhidh. k. v. Soc. As. 336a) — Les trois ou quatre *brāhmaṇasatyas*,
Aug. N. II, 176. et Pischel, Bruchstücke aus Idyaksari, p. 825.

4) स'श्रै' स'स'न' हेर' न' ऋण' । न'व'म' ऋण'म' स'स'न'
न' । स'स'न'म' न' वै' श्रै' सु'न' । कृम'मर'श्रै'म'न' ऋण'म' ऋण' ॥

तानामेव विद्यमानत्वात्प्रारम्भवैषम्यं स्यात् । घटं कुरु पटं कुर्वित्येवमादयश्च सर्व एव
लौकिकव्यवहारा विरुध्यन्ते । घटादीनां सर्वेषामेव विद्यमानत्वात् ॥ पुण्यकृतं पापकृ-
यमिति च प्रविभागो न प्राप्नोति । उभयोरपि पुण्यपापकृतोरकृतयोरपि पुण्यपापयोः
प्रत्येकं विद्यमानत्वात् ॥ किं च ।

5

तद्विपक्कविपाकं च पुनरेव विपद्यति ।

कर्म व्यवस्थितं यस्मात्तस्मात्स्वाभाविकं यदि⁽¹⁾ ॥ २५

विपक्कविपाकस्यापि कर्मणः पुनर्विपाकदानमापद्यते स्वतृपादप्रच्युतत्वादविपक्क-
विपाकावस्थायामिव । तदेवं यदि कर्म स्वाभाविकमिति मन्यसे यस्मात्तत्कर्म व्यवस्थि-
तमस्ति तस्मान्निःसंशयं यथोपवर्णिता दोषाः प्राप्नुवन्ति सस्वभावत्वे । तस्मान्निःस्वभावं
10 कर्म । यतश्च निःस्वभावं कर्म तस्माच्छास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गदोषो नैवास्माकमेवं व्याचत-
माणानामापद्यत इति ॥

अत्राहुः । विद्यत एव [Tib. 124a] स्वभावतः कर्म तत्कारणसद्भावात् । इह यज्ञा-
स्त न तस्य कारण[97a]मस्ति कूर्मरोमप्रावारस्येव । अस्ति च कर्मणः कारणं ज्ञेशः ।
अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । उपादानप्रत्ययो भव इति वचनात्⁽²⁾ । तस्माद्विद्यत एव कर्म
15 स्वभावत इति ॥ उच्यते । अपृक्तमेव । किं कारणं । यस्मात् ।

कर्म ज्ञेशात्मकं चेदं ते च ज्ञेशा न तद्वतः ।

न चेते तद्वतः ज्ञेशाः कर्म स्यात्तद्वतः कथं⁽³⁾ ॥ २६

1) दे' वै' इम' श्लेङ्' श्लेङ्' श्रुत्' । यद' द' यद' दु' इम' श्लेङ्' अश्रुत्' ।
गल' दे' रद' यद्वैङ्' यद' द' वै' । गद' श्रुत्' यद' गद' द' वै' श्रुत्' ॥

2) *karman* = *bhava*; *kleśa* = *upādāna*.

3) यद' यद' श्रुत्' श्रुत्' यद' यद' । श्रुत्' श्रुत्' दे' द' यद' यद' द' यद' ।
मैङ्' गल' दे' श्रुत्' श्रुत्' यद' द' यद' मैङ्' । यद' वै' यद' द' यद' श्रुत्' यद' ।

इहेदं कर्म क्लेशात्मकं क्लेशहेतुकं ते च क्लेशास्तद्वतो न सन्ति ॥ वक्ष्य[ति] किं⁽¹⁾

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तद्वतः ॥ इति ।

तदेवं तावन्न तद्वतः क्लेशास्तद्वतकं कर्म तदानीं कुतस्तद्वतो भविष्यति । तस्मा-
न्नास्ति कर्म स्वभावतः ॥

5

अत्राह । विद्यन्त एव क्लेशाः कर्माणि च तत्कार्यसद्भावात् । इह किं क्लेशकर्मणां
देहाख्यं कार्यमुपलभ्यते । यस्य च कार्यमुपलभ्यते तदस्ति । अविद्यमानस्य खण्डपादेः
कार्यादर्शनादिति ॥ उच्यते । स्युः क्लेशाः कर्माणि च यदि तत्कार्यं देहा⁽³⁾ विद्येरन् । न
तु विद्यन्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

कर्म क्लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाहृताः ।

10

कर्म क्लेशाश्च ते शून्या यदि देहेषु का कथा ॥ ३७⁽⁴⁾

यथा कर्म क्लेशाश्च शून्यास्तथा प्रतिपादितं [Tib. 124 b] । ततश्च कर्म क्लेशा यदा
न सन्ति । तदा तत्कार्याणां देहानामसन्ने का कथा भविष्यति । नास्ति तत्र तेषां पूर्वमेव
सिद्धं यस्मात्तस्मान्नात्र कश्चिद्वक्तव्यविशेषोऽस्त्येति प्रायः ॥

अत्राह । विद्यन्त एव स्वभावतः कर्म तत्फलभोक्तृसद्भावात् । यन्नास्ति न तस्य 15
फलोपभोक्तास्ति । तद्यथा गगनचूतफलस्येति । अस्ति च कर्मणः फलोपभोक्ता ।

1) = XXIII. 2.

2) Mss. *kleṣā yad atattvāhetukam*. དེའི་ཆེ་དེ་དག་གི་སྐུ་ཅན་.

3) Singulier dans le tibétain.

4) ལས་ རྒྱུ་ཉེན་མེད་སྤྱི་བའི་ ལུས་རྒྱུ་ཉེན་མེད་ཀྱི་ རི་ཆེན་ཏུ་ བསྐྱེད་ གཤམ་ཏེ་
ལས་ རྒྱུ་ཉེན་མེད་སྤྱི་བའི་ རི་ཆེན་ ལུས་ལ་ རི་ཆེན་ བསྐྱེད་ ॥

5) ལས་སྐྱེད་མེད་.

अविद्यानि(97b)वृत्तो ब्रतुस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।

स भोक्ता स च न कर्तुरन्यो न च स एव सः ॥ १८

तत्राविद्याज्ञानं तमः संमोह इति पर्यायाः । अविद्याया निवृत्तः क्लृप्तः । पाञ्चग-
तिकसंसारं पुनः पुनर्जायत इति ब्रतुः सत्त्वः पुद्गलः प्राणीति तस्यैव पर्यायाः । तृष्णा रागः
5 सत्किर्विसत्किश्चेति⁽²⁾ पर्यायाः । संयोजनं बन्धनं । तृष्णा संयोजनमस्येति तृष्णासंयोजनः ।
तृष्णाबन्धन इत्यर्थः । यथोक्तं सूत्रे । अविद्यानिवृत्ताः सत्त्वास्तृष्णासंयोजनानि इति⁽³⁾ ॥

अथ च पुनरिदं पापं कर्म स्वयमेव कृतमस्य स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य इति
⁽⁴⁾ वचनात् । स च भोक्ता कर्मफलस्य । स च [न] कर्तुरन्यो न च स एव सः । तन्नान्यत्वा-
वाच्यात्वात् । तस्मात्फलोपभोक्तृसद्भावाद्वास्त्येव कर्मति ॥

10 अत्रोच्यते । स्यात्कर्मणाः [Tib. 125 a] कर्ता कर्मफलस्य चोपभोक्ता यदि कर्मव
स्यात् 'न त्वस्ति' कथं कृत्वा ।

न प्रत्ययसमुत्पन्नं नाप्रत्ययसमुत्पन्नं ।

अस्ति यस्मादिदं कर्म तस्मात्कर्तापि नास्त्यतः ॥ १९

1) म'मे'ग' स'स्य'स'म'रे' श्रु'स' ग'न' । श्रु' श्रु' रे' रे' न'स'स' रे' य'न'
श्रु'य'स' ग'न'न' म'रे'रे' । रे'श्रु' रे' य'न' म'य'रे'रे' ॥

2) श्रु'स' न'न' न'रे'र'क'ग'स' न'न' क'ग'स' न'न' क'स'स'क'ग'स' स' ।

3) *iti ne fait pas partie de la citation.*

4) Comparer pour la doctrine Div. Av. 54. 4, etc.

5) ग'न'ग' श्रु' रे' य'स' न'रे' रे' । श्रु' य'स' श्रु'स' म'य'रे'रे' । श्रु'
म'रे' य'स' श्रु' य'रे'म'रे' । रे'श्रु' श्रु'स'स' य'न' म'रे' ॥

कर्म चेन्नास्ति कर्ता च कुतः स्यात्कर्मस्य फलं ।

असत्यस्य फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥ ३०

यदि कर्म नाम किं चित्स्यात् । तत्प्रत्ययसमुत्पन्नं वा भवेत् । अप्रत्ययसमुत्पन्नं
या । यदि तावत्प्रत्ययसमुत्पन्नमिष्यते तन्न युक्तं प्रत्ययपरीक्षायामुक्तदोषत्वात्⁽²⁾ । अथाप्र-
त्ययन्नितं निर्हेतुकं तदपि हेतावसति कार्यं च कारणं चेत्यादिना⁽³⁾ कर्मकारकपरीक्षायां 6
विस्तरेण प्रतिपादितं । यतश्चैवं प्रत्ययसमुत्पन्नं वाऽप्रत्ययसमुत्पन्नं वा कर्मदे न संभवति ।
तस्मादस्य कर्मणः कर्तापि न संभवति ॥ यदा चैवं कर्म च कर्ता च नास्ति । तदा निर्हेतुकं
कर्मस्य फलं कुतो भ[98a]विष्यतीति । अस्मति च फले कुत एव फलभोक्ता भविष्यतीति ।
सर्वमेतत्स्वभावतो ऽसंविद्यमानमेवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्येवं नैस्वभावव्यं भावानां व्यवस्थापितं भवति । यत्तर्हेतुदुक्तं भगवता 10
स्वयं कृतस्य कर्मणः स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य⁽⁴⁾ इति तदेतत्सर्वममुना न्यायेनाप-
कृतं भवति । कर्मफलापवादाच्च प्रधाननास्तिको भवानिति ॥

उच्यते । न वयं नास्तिकाः । [अस्तित्व]नास्तित्वद्वयवादनिरासेन तु वयं निर्वाण-
[Tib. 125b]पुरगामिनमद्वयपथं विद्योतयामः । न च कर्मकर्तृफलादिकं नास्तीति ब्रूमः
किं तर्हि निःस्वभावमेतदिति व्यवस्थापयामः ॥ अथ मन्यसे । निःस्वभावानां भावानां 15
व्यापारकरणानुपपत्तेस्तदवस्थ एव दोष इति ॥ एतदपि नास्ति । सस्वभावानामेव व्या-
पारदर्शनान्निःस्वभावानामेव व्यापारदर्शनात् । तथा हि निःस्वभावा एव सत्तो घटादयो
लोक्ये स्वकार्यकृत उपलभ्यन्ते ॥

1) ग'ल'हे' ल'स' द'न' छे'न' खे'र'ङ्ग । ल'स' छे'न' ल'स'सु' ग'ल' ङ'ङ्ग । छे'न'
ल'स'सु' ङ'ङ्ग'खे'र'ङ्ग । व'स'सं' छे'न' ग'ल' ङ'ङ्ग ॥

2) Chap. I.

3) = VIII. 4.

4) Voir ci-dessus 117, n. 7.

5) Mss. *pradhānān*°. — खे'र'स'स'ग'छे'न'.

अपि चामुष्माद्दृष्टात्तात्स्पष्टतराद्यमर्थोऽवसीयता ।

यथा निर्मितकं शास्ता निर्मिमीत द्विसंपदा ।

निर्मितो निर्मिमोतान्यं स च निर्मितकः पुनः ॥ ३१

तद्यथैकं निर्मितकं शास्ता बुद्धो भगवान्द्विसंपदा ऋद्धिप्रभावेन निर्मिमोत । स
5 चापि निर्मितकः पुनर्योष्यं बुद्धेन भगवता निर्मितः स पुनर्भूयोऽन्य[म]परं निर्मितकं नि-
र्मिमीत । तत्र य एष निर्मितकोऽपरस्य निर्मितकस्य निर्माता स शून्यो निःस्वभाव-
स्तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथायमपरो निर्मितको यो निर्मितकेन⁽³⁾ निर्मितोऽसावपि
शून्यो निःस्वभावः [98b] तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथात्र निःस्वभावानां निःस्व-
भावकार्यकृत्त्वं कर्मकर्तृव्यपदेशश्च भवति ।

10

तथा निर्मितकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतं ।

तद्यथा निर्मितेनान्यो निर्मितो निर्मितस्तथा ॥ ३२

1) རེ་ལྟར་ རྟོན་པས་ ལྷུལ་པ་ རེ། ལྷུ་འབྲུལ་ ལུན་ཆོགས་ཀྱིས་ ལྷུལ་ལོང་།
ལྷུལ་པ་ རེ་ ཡང་ ལྷུལ་པ་ རེ། ལྷུར་ཡང་ གཞན་ རེ་ ལྷུལ་པ་ལྟར་༥ — Comparer
Āgāyāsaptati (Mdo XVII, fol. 29a 1) *ṛddhyā yathā nirmitakam nirmimīta*
tathāgataḥ | nirmīto nirmimītānyam sa ca nirmitakaḥ punaḥ || tatra tathāgata-
nirmītaḥ cūnyah, kim nirmitakanirmītaḥ? ubhau nāmamātrakau vikalpanātra-
kau . tathā nirmitakākāraḥ kartā, karma nirmitakanirmītakāram, na kim cid atra
svabhāvena: ubhe vikalpamātrake.

2) On suppose que le *nirmitaka* créé par Bouddha a l'apparence d'un Bouddha, comme Div. Av. 166. s. Voir Bodhisattvabhūmi, I. v, sur le *pa-bhāva* et notamment la *nairmāṇikī ṛddhi* distinguée de la *pāriṇāmikī*. — Spence Hardy, *Manual*, p. 500.

3) Mss. *yo nirmāṇena nirmitako 'sāv api*.

4) Mss. *yato tra*.

5) རེ་པའིན་ རྟོན་པོ་ རེས་ ལས་ གང་། ལུས་པའང་ ལྷུལ་པའི་ རྒྱལ་པོ་ པའིན།
དཔེར་ན་ ལྷུལ་པས་ ལྷུལ་ གཞན་འིག། ལྷུལ་པ་ མཛོད་པ་ རེ་པའིན་ནོ།

यो ह्यत्र कर्मणः कर्ता स निर्मितकाकारः [Tib. 126 a] स्वभावशून्यः । तेन च स्व-
भावशून्येन स्वतत्त्वकर्त्रा यत्किं चित्कर्म क्रियते तदपि स्वभावशून्यं⁽¹⁾ । तद्यथा निर्मितके-
नान्यो निर्मितको निर्मितस्तथा वेदितव्यं ॥

यथोक्तमागमि⁽²⁾ ॥

एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

5

एकस्य तूष्णोभूतस्य सर्वे तूष्णोभवन्ति हि ॥

तस्माद्व्यवादिनां माध्यमिकानां कुतो मिथ्यादर्शनं ॥ उक्तं चार्थसमाधिरात्रे⁽⁸⁾ ।

यद् सगु⁽⁴⁾ कथां कथेति नाथो

वीथिगतान्⁽⁵⁾ मनुजान् कृपायमानः ।

⁽⁶⁾ निर्मितं जितुं⁽⁷⁾ तत्र निर्मिनित

10

विचरति तेषु प्रणीतबुद्धधर्मान् ॥

1) *svatantra* manque dans le tibétain.

2) Digha N. II. p. 212. *ekasmim bhāsamānasmiṃ sabbe bhāsanti nim-
mitā | ekasmim tuṇhīm āsīne sabbe tuṇhī bhavanti te ||* — Div. Av. 166. s.
ekasya bhāṣyamānasya (?) . . . ekasya tūṣṇībhūtasya sarve tūṣṇībhavanti te.

3) Édition de la B. T. S. p. 41, 4—5, 8—9. Les pādas d'ordre impair présen-
tent le schème ~~~~~~. Les pādas pairs ~~~~~~

4) = གཏམ་རྒྱུས་.

5) Mss. et B. T. S. *vīthigato*. — D'après le tibétain, il s'agit des hommes.

6) Mss. et B. T. S. *nirmitu*. རྒྱུ་ལ་བས་ དེར་ནི་ སྐྱུ་ལ་བ་རྒྱུས་ སྐྱུ་ལ་དེ།
= *nirmitān jinu tatra . . .* Le pluriel est confirmé par *teṣu*.

7) Donné par B. T. S.

8) སྤྲོད་ — fait apparaître.

- प्राणिशतसकृन्⁽¹⁾ तं श्रुत्वा
 प्राणिदधियिमुं⁽²⁾ वराप्रबुद्धज्ञाने ।
 कद वय लभि⁽³⁾ जानमेवद्वयं
 आशय⁽³⁾ आत् तिनोऽस्य⁽⁴⁾ व्याकरोति ॥
 5 रश्मिशतसकृन्⁽⁵⁾ स्रप्रमेयान्
 स्रवसिर्हि पादतलेहि⁽⁶⁾ धर्मराज्ञा ।
 सर्वि निरय शीतला भवति
 दुखमपनीय सुखं च वेदयन्ती⁽⁷⁾ ॥
 धर्म दशबलप्रभाषिते⁽⁸⁾ त्र
 10 मरुमनुजान विशुद्ध भोति चतुः ।
 इत्यादि ।

1) *taṃ* Mss. et B. T. S. — Il faut le pluriel.

2) Mss. *prañidadhi citu*, B. T. S. *jīnu*; Camb. Add. 916 *citta*. Tib. = *prañidhim kar*. (ཤྲོད་ལམ་འདེབས་) . — *prañidadhayimsu*, d'après les formes *stavayimsu*, *bhramayimsu* (Ed. Müller, *Gāthās des Lalitavistara*, Weimar, 1874, p. 27).

3) Mss. *jñāna*, *jñāva*.

4) = *vākaroti*. བྱང་སྤྲོད་.

5) = B. T. S. p. 44. 21. — Cette stance, comme la suivante, manque dans le tibétain. L'édition (B. T. S.) présente d'ailleurs une lacune que j'ai pu combler grâce à l'obligeance de M. C. Bendall.

6) Mss. *anaṣivipādatarehi* Camb. Add. 916 (47a 7) *avaṣiri pādatalahi*; B. T. S. et Camb. Add. 1481 *avasariyā janalehi*.

7) D'après Camb.-Mss. — Nos Mss. *duḥkha aparīta sukhaṃ bhaved ayanti*.

8) Mss. *prabhāṣita . trā (tro) mar(n)u manu*°. — L'œil des dieux et des hommes....

(1) केचि स्पृक् ब्रूवन्ति तत्र काले

परमं श्रुत्वा तेहि लब्धलाभा ।

येहि जिनु निमज्जितो नरेन्द्रो

न च परिपत्तं तेषु दत्तिषाया ॥

इत्यादिविम्बरः ॥

5

(2) नथा श्रार्पयिमलकीर्तिर्निर्दिशे । तन्निर्मितबोधिसत्त्वान् गन्धसुगन्धायां लोकधा-
[तौ समत्त]भद्रतयागतोपभुक्तशेषं भोजनमानीतं नानाव्यञ्जनखाद्यादिसंप्रयुक्तं पृथक्पृथ-
ग्विविधरसमेकभोजनेन सर्वं [99 a] तच्छ्रावकबोधिसत्त्वसंघरात्ररात्रमात्मपुरोहितान्तः-
पुरद्वैवारिकसार्थवाक्कादिजनपदं संतप्य प्रीत्याकारं नाम महासमाधिं लम्बयामासिति ॥

1) = B. T. S. p. 41. 9-10 — Mss. *kecit tasyaham janayanti, keci tasya sam°, na ca dharmata (dharmanta) tasya laksunāyā.* — B. T. S. *na ca paryanta sa.* — *kāle* n'est pas traduit dans le tibétain གང་གིས་ རྒྱུ་ལ་ མེ་དཔང་གྱུན་ དངས་པ། དེ་ཡི་ སྤྱིན་པ་ ལུ་མཐའ་མེད་ འགྲུང་། རྟེན་མཆོག་ བསམ་གྱིས་མེ་ཐབ་ དེས་ རྟེན་ ཅས། ལ་ལ་དག་ རེ་ དེ་ལ་ མེས་ལ་ བསྐྱེད། — «Celui qui invite le Jina roi des hommes, il n'y a point de limites à sa *dakṣiṇā* et il obtient des dons supérieurs et incompréhensibles» pensant ainsi, quelques-uns s'attachent dévotement à lui. — Foucaux signale les équivalences སྤྱིན་པ་ = *dakṣiṇā*, ལུ་མཐའ་ = *paryanta*.

2) Cette citation manque dans le tibétain — La première partie est dans un état désespéré, *taṃ nirmita bodhisane gandha sugandhāyāloka dhās tatra tathagata°, tatradya tathāgata°, pradya tathāgata°*. Je complète d'après Lañ-kāv. p. 106: *yathā mahāmate animiṣāyām gandhasugandhāyām ca lohadhātāu samantabhadrasya tathāgatasya... buddhakṣetre* .. — M. Vyut. LXV. 15, Feer p. 265, Nanjio, №№ 146, 147, 147, 149 et aussi 144, 145, 181; Wass. pp. 152, 222; Chavannes (I-tsing) p. 170; Bendall (auquel j'emprunte ces références), Çikṣās. p. 6, n. 5, 246, n. 1, 324, n. 1 et la traduction publiée d'après le chinois dans le journal Hansei Zasshei, vol. XIII.

Notre citation appartient visiblement au chapitre dont est extrait le passage Çikṣās. p. 270. 4.

विनये च पठ्यते । पापभित्तुप्रतिद्वयको भगवता भित्तुभिनिर्मितस्तद्वचनेन शील-
वतोऽपि विशुद्धप्रतिज्ञासंवाप्तः प्रज्ञप्त इति ॥

न च केवलं निर्माणदृष्टान्तेन नैःस्वभाव्यदर्शनमुपपद्यमानत्रूपमपि चामीभ्यो दृष्टा-
त्तेभ्यः स्फुटं नैःस्वभाव्यं भावानां प्रतीयतामिति प्रतिपादयन्नाह ।

5

क्लेशाः कर्माणि देहाद्य [कर्तारश्च] फलानि च ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥ ३३

तत्र क्लेशा रागादयः क्लिप्नन्ति सच्चित्तमंतानानीति कृत्वा 'कर्माणि कुशलाकु-
शलानेज्जानि' देहाः शरीराणिः [Tib. 127 b] कर्तार आत्मानः 'फलानि विपाकाधिपत्य-

1) Mss. *vināya ca paṇyate*. འདྲེལ་བ་ལས་ གུང་། ཞེས་ འདོན་ཏེ།

Un autre extrait du Vinaya, p. 46, n. 5.

2) Omis dans Paris et Calcutta.

3) དེའི་ཚེ་གང་གིས་ — Le sens exige *tadvacanāt* et je crois qu'il faut cor-
riger དེའི་ ཚེ་གས་

4) Sic Cambridge. — Le tibétain traduit comme s'il lisait *viṣuddhapra-
tiñña* = demeurer avec des *bhikṣus* dont la *pratiññā* est pure.

5) འཇམ་དཔེ་དེ་བོ་

6) ཉེན་མོངས་ ལས་ ནང་ ལུས་རྒྱུས་ ནང་། བྱེད་པ་མོ་ ནང་ འབྲས་བུ་དག།
དེ་བཞི་གྲང་ཆེར་ ལྷ་བུ་ ནང་། སྒྲིག་རྒྱུ་ མི་ལམ་ འད་པ་ ཡིན།

7) Remarquer la forme neutre qui n'est pas sans exemple. — On a parlé
du *saṃkleṣa* et du *vyavadāna* de la «série». — Certaine école affirme que *kleṣa*
= *karma*; mais cette identification est en contradiction avec l'*Abhidharma*
(*karmakleṣayor aikyaṃ syāt* *abhidharmavirodhah*).

8) Sic Mss. — *Abhidh. k. v., S. As. fol. 268b 5 ānejjyam iti ejr kampanam
ity asya dhātor etad rūpam ānejjyam iti . yadā tv ānimjjyam iti pāṭhas tadā
irjyañh (?) prakṛtyantarasya itad rūpam draṣṭavyam.* — Ibid. fol. 236b 6 *ānu-
jjam iti . prakṛtyantaram tasyaiva tad rūpam vrajater etad rūpam ānejjyam
iti vā pāṭhaḥ.* — *āniñjya* = མི་གཞི་བ་ = *akāmpya* (A. k. v. 302b 5). — D'après

निष्पन्दोर्नि⁽¹⁾ । त एते क्लेशाद्योर्था गन्धर्वनगरादिवन्निःस्वभावा वेदिद्वयाः । तस्मा-
न्नायामिकानामेव भावानां स्वभावानभ्युपगमाच्छास्यतोच्चेदर्शनद्वयप्रसङ्गे नास्तीति
विज्ञेयं ॥

une note de M. Kern (Bodhicaryāṣ. p., *Bibl. Ind.*, p. 80, n. 4), ce mot n'a rien de commun, sauf le son, avec *ñj*, *ñg*; il se rattache au vieux mot védique *anēdya* = sanscrit *anindya*. — M. E. Leumann (Album Kern, p. 393) en même temps qu'il discute les formes *samñjati*, *samñjayati*, *nimñjayati*, croit pouvoir établir qu'il existait un vieil adjectif bouddhique *aneja* dans la langue correcte, *ānñja* dans la langue populaire et conformément aux règles du prācrit. D'où le pāli *āneja* et le sanscrit bouddhique *ānñja*. — E. Muller, Simplified Gr. 8. — Comp. Candravyāk., Dhātup. I. 73 *ejr kampane*.

Voi: Childers, s. voc. *āneja*, *ānñja* (Add. *saṅkhāro*); M. Vyut. § 244. 124. § 21. 49 *ānñjyo nāma samādhiḥ*; Uḍāna, III, 3 (pp. 26—7) *ānñja* [*saṁādhi*]. — Pour la doctrine, Warren, Buddhism 179—180 (*karma leading to immovability*), Kathāṅ. XXII. 3., Puggalap. p. 60, Aṅg. N. II, p. 184, Abhidh. k. v. fol. 302b *yad atra (dhyāneṣu) vitarkitaṃ vicaritam idam atārīyā nñitam ity āhuh ... yad atra sukhāṃ sukhāṃ iti cetasa ābhoga idam atārīyā nñitam ity āhuh ... triṇi dhyānāni seṇjitāny uktāni bhagāvata kim punah kāraṇaṃ samādhisāpekṣatayā seṇjitam eva, anyutrānñjyam uktam taddhāmiṣu yataḥ karmavipākāṃ prati nejjatīti, bhogaḍisaṃvartanāyam iti*.

1) རྣམ་པར་སྣོན་པ་ རང་ བར་ག་པོ་ རང་ རྣམ་པར་སྣོན་པ་ རྣམ་པོ་ — Le tibétain supprime le mot *ādi*. — Cinq *phalas* sont énumérés M. Vyut. 116. *niṣyanda*°, *adhipati*°, *puruṣakāra*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°; les mêmes Abhidh. k. v., fol. 324b 3 (*adhipati*°, *puruṣakāra*°, *niṣyanda*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°) et Bodhisattvabhūmi, I, viii, (*vipāka*°, *niṣyanda*°, *viśamyoga*°, *puruṣakāra*°, *adhipati*°).

Les explications fournies par ce dernier texte (Yogācāravāda), sont relativement claires: *niṣyandaphala* (a): *yat punar akuṣalābhyaśāśād akuṣalārūmatā saṁtiṣṭhate, akuṣalabahuḥatā, ... pūrvakarmasādr̥cyena vā paṇcāt phalānūvarṇanatā, tan niṣyanāphalam*. C'est le fruit, la disposition intellectuelle et morale qui résulte de l'*abhyāsa* d'après Āikṣās. 181. 10 et ceci confirme la définition de Bodhis. bb. — *nissando*, d'après Childers, «is pretty nearly a synonym of *phalam* or *vipāka*», ce qui est vrai pour les textes qu'il cite; mais on a Abhidh. s. VIII. 3 (J. P. T. S. 1884 p. 36) *sokādivacanāṃ paṇ' ettha nissanda-phalanidassanam*, et ceci paraît encore confirmer l'impression que ce fruit désigne les dispositions morales (*kaukr̥tya* &c.) qui résultent de l'acte.

(a) རྣམ་པར་སྣོན་པ་ (Bodhic. p. ad VI. 14 = Āikṣās. 181. 10) = cause suffisante pour produire observed effect. (Chandra Dās, sans référence).

adhipatiphala: *sarveṣāṃ indriyāṇāṃ dvāvimśatīnāṃ svena sven 'ādhipatyena yat phalam nīvarṇate tad adhipatiphalam . tathā prāṇair aviyoḡ jīvitendriyasya*. (Voir ci-dessus *adhipatipratyaya*, 76, n. 7, 87, n. 2, et ci-dessous).

puruṣakārāphala: tout produit de l'industrie humaine.

अत्र च कर्मफलसंबन्धविषये कुचोद्येशेषानेपपरिहारो मध्यमकावतरादिस्तिरेणा-
वसेयः ॥

पयोक्तमार्यरत्नकूटमूत्रे⁽²⁾ । पञ्च च भिन्नुशतानि ध्यान्ताभीन्युत्थापासनेभ्यः प्रका-

vipākaphala: la bonne destinée (*sugatī*) fruit des bonnes œuvres «anatu-
relles» (*kuṣala sāsra*), les mauvaises destinées, (*apāyāh*) fruit des actes
mauvais (*akuṣala*). Le *vipākaphala* est produit dans la série même de
l'agent; il semble que l'*adhipatiphala* soit extérieur: *svasamtāne vipākaphalam
anyatrādhipatam phalam itī kṛtvā* (A. k. v., 323 b 3). Kuroda, *Outlines of
the Mahāyāna*, p. 9, explique: «The aggregate actions of all sentient beings
give birth to the variety of mountains, rivers, etc. They are caused by aggregate
actions and so they are called *adhipatiphala* (aggregate fruits). . . . These good
and bad actions yield fruits, not when they are done, but at some future time, so
they are called *vipākaphala* (fruits that ripe at some future time)». [Cité par
Walleser, *Phil. Grundlage* p. 88. 9.] Comparer la note A. k. v., 331b: *yena
sarvasattvakarmādhipatyena trisāhasramahāsāhasraprādurbhāvas*. Cependant le
même livre rattache au *niṣyandaphala* le *viṣamartupariṇāma* (*yasminn ṛtau varṣa-
taryam tatra na varṣati*, etc.): C'est là, à considérer les êtres qui en souffrent, un
vipākaphala, mais, en soi, c'est un *niṣyandaphala* (*tad vipākaphalam itī sattra-
sarvātāne idam niṣyandaphalam itī vākyam* (?) . *tad vastv itī na tad vipāka-
phalam*).

viṣamyoḡaphala: le *kleṣanirodha* en tant qu'il est obtenu par le Che-
min; car, obtenu par un chemin mondain (*laukika mārga*), il n'est pas définitif
(*nātyantam anuvartate*).

Les discussions de l'A. k. v. sont trop abstruses pour que j'ose les aborder
de front dans une note déjà trop étendue. [On y rencontre les formes *ādhipata*,
et *ādhipatya*.]

1) Dans ce sens, marqué de l'astérisque dans P. W.

2) Les Mss. reproduisent ici l'histoire extraite du *Ratnakūṭa* dont la
majeure partie a été citée ci-dessus p. 47 et suivantes. Nous nous bornerons à
donner les extraits qui sont nouveaux. — Le tibétain se contente d'une brève
référence, mais il semble bien que les traducteurs avaient devant eux un texte

semblable au nôtre. འདིར་ ལྷུ་ལ་པའི་ རག་སྒྲོང་ གཏིས་ཀྱིས་ རག་སྒྲོང་ རམིགས་པ་^(a)

ལྷ་བརྒྱ་བདུལ་བ་ འཕགས་པ་ རགོན་མཆོག་བརྟེན་པའི་ མདོ་ལས་ གསུངས་པ་ མ'

ཆོང་བ་མེད་པར་ རེའུ་ བརྟོད་པར་བྱའོ། = Il faut apporter ici comme exemple

l'histoire complète, d'après le *Ratnakūṭa*, de la conversion des cinq cents
bhikṣus par deux bhikṣus artificiels.

Sur le *Ratnakūṭa* voir les observations de M. C. Bendall, *Çikṣūś.*
p. 52, n. 1.

(a) Je ne comprends pas le mot *dmigs-pa*: [*dhyāna*]*lābhin*?

तानि । इमां गम्भीरां धर्मदेशनामानवबुध्यमानान्यनवतरस्यनवगाक्मानान्यनधिमुच्यमा-
नानि ॥

भगवानाह । तथा ह्येते काश्यप भित्तव्यं अग्निमानिका इमानाम्नाम्नां शीलविशुद्धिं⁽²⁾
 नात्रतरस्ति नावगाहस्ते नाधिमुच्यत उन्नस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते । गम्भीरः
 काश्यप गांधाभिर्निरुहो गम्भीर । च बुद्धानां भगवतां बोधिः । सा न शक्याऽनवरूपितकु- 5
 शलमूलैः सन्निः पापमित्रपरिगृह्यते न धिमुक्तिबहुलैरधिगोक्तु ॥

अपि चैतानि का[१११b]श्यप पञ्च भित्तुशतानि काश्यपस्य तथागतस्य प्रवचनेऽन्य-
तोर्थिकश्रावका अभूवन् । तैरेव तस्य काश्यपस्य तथागतस्यात्तिकाडुपालम्भाभिप्रायैरेषा
धर्मदेक्षना श्रुता श्रुत्वा चैकचित्तप्रसादो लब्धः । एवं तैर्वाभाषिता आश्रयं पावन्मधुरप्रि-
यणी^(१) काश्यपस्तथागतोऽर्हन् सम्यक्संबुद्ध इति । त एतेनैकचित्तप्रसादेन प्रतिलब्धेन 10
कालगतास्त्रायस्त्रिंशेषु देवेषूपपन्नास्ते ततश्च्युताः समाना इक्षोपपन्नास्तेनैव च हेतुनेह मम
शासने प्रवर्जितास्तान्येतानि काश्यप पञ्च भित्तुशतानि दष्टिप्रस्कन्धानोमां गम्भीरां धर्म-

1) *abhīmāna*, comme dans la langue classique, désigne toute idée fausse (voir Bodhic. p. VIII. 33) et est synonyme de *abhimānana* (Ibid. IX. 5). — S'imaginer posséder ce que l'on ne possède pas: *aparicudḍhasamādhayo 'pare abhīmānka bhavanti. asantam apy avabhāsaṃ divyacaśuraḥavabhāsaṃ prayogavasthāyāṃ santam ity era paśyanti.* (Abhidh. k. v. fol. 363 a 5).

2) *çilaviccuddhi*. Sur le sens de cette expression en général, voir Visuddhimagga. La *viçuddhi* d'une *pāramitā* consiste, croyons-nous, dans la suppression des trois idées fausses, par exemple, pour le *dāna*, l'idée de donneur, l'idée de l'objet donné, l'idée de celui qui reçoit. Voir Çikṣāṣ. 270.18 *yathā nīrmito nirmatāya dadāti*. De même pour le *çīla*.

3) La lecture *gāthā* est douteuse. — Sur *cittam abhiniharati*, voir Sum. Vil. p. 220 (ci-dessus 137, n. 4).

4) Mss. °mānī.

5) Comparer *nānādr̥stipraskandhaḥ*, Lalitavist. 312.3 ལྟ་བུ་སྣ་མོག་པ་ལྟ་བུ་།

देशनां नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्ते उच्यन्ति संत्रस्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । कृतं पुनरेषामनया धर्मदेशनया परिकर्म न भूयो दुर्गतिविनिपातं गमिष्यन्ति । एभिरेव च स्कन्धैः परिनिर्वीक्ष्यन्ति ॥

अथ खलु भगवानापुष्पन्तं सुभूतिमामन्त्रयते स्म । गच्छ सुभूते एतान् भित्तून् संज्ञय ॥
 5 सुभूतिराह । भगवत एव तावदेते भाषितं विलोमयन्ति । कः पुनर्वादे मम ॥ अथ भगवांस्तस्यां वेलायां येन मार्गेणैते भित्तवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भित्तू निर्मिमीते स्म ॥
 (9) अथ तानि पञ्च भित्तुशतानि येन मार्गेण तौ द्वौ भित्तू निर्मितौ तेनोपसंक्रामन्ति स्म । उपसंक्रम्यैतद्वोचन् । कुत्रापुष्पन्तौ गमिष्यथः ॥ ताववोचतां । गमिष्याव आवामरण्यावतनेषु । तत्र ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यावः ॥

10 * * * * * (4) तान्यपि पञ्च भित्तुशतान्येतद्वोचन् । वयमप्यापुष्पन्तौ भगवतो धर्मदेशनां नावतरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उच्यस्य (100a)मः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वयमरण्यावतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्याम इति ॥ निर्मितकाववोचताम् । तेन ह्यापुष्पन्तः संगस्यामो न विवदिष्यामः श्रविवादपरमो हि श्रमणधर्मः । * * * * * (5) यदिदमापुष्पन्त उच्यते परिनिर्वाणमिति । कतमः स धर्मो यः
 15 परिनिर्वास्यति । कश्चित्पुनरत्र काय आत्मा वा सत्त्वो वा जीवो वा जन्तुर्वा पोषो वा पुरुषो वा पुद्गलो वा मनुजो वा मानवो वा यः परिनिर्वास्यति । कस्य वा क्षयात्परिनिर्वाणं ॥ तेज्वोचन् । रागद्वेषमोक्तपात्परिनिर्वाणं ॥ * * * * * (6) निर्मितकाववोचतां । किं पुन-

• 1) C'est-à-dire sans reprendre le faix d'une nouvelle série de *skandhas*.

2) Nous retrouvons ici la citation p. 47. 1.

3) Peut-être *nirmitau*; *nirmitaka* est le substantif, *nirmita* l'adjectif.

4) Compléter d'après p. 47, 7-9.

5) Il manque quelque chose dans les deux extraits. L'omission est plus longue p. 47.

6) Compléter d'après p. 47, 12-48. 1.

राग्युष्मतां संविद्यते रागद्वेषमोक्षा यान् तयिष्यथ ॥ तेभ्योचन् । न तेऽध्यात्मं न बार्हृधा
 नोभयमन्तरेणोपलभ्यते । नापि ते अपरिक्लिप्ता उत्पद्यन्ते ।⁽¹⁾ * * * * *

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्म[फल]परोक्षता
 नाम सप्तदशमं प्रकरणं ॥

1) Les deux textes concordent exactement, 48. 3—50. 3. — Les seules variantes dignes d'intérêt, 49, 10 *skandhamārāṇupalabdhitāḥ* au lieu de *anupalambhāt*, 49. 13 *tīrṇo* au lieu de *uttīrṇo*, 49. 14 *vimuktitaḥ* au lieu de *vinirmuktitaḥ*.

XVIII.

आत्मपरीक्षा नामाष्टदशमं प्रकरणं

अत्राह । यदि क्लेशाः कर्माणि च देहाश्च कर्तारश्च फलानि च सर्वमेतन्न तन्न ।
केवलं तु गन्धर्वनगरादिवद[त]स्त्वमेव सत्तत्त्वाकारेण प्रतिभासते बालानां । किं पुनरत्र
5 तन्न कथं वा तन्नस्यावतार इति ॥

उच्यते । आध्यात्मिकबाह्यशेषवस्तुनूपलम्बेनाध्यात्मं बहिः पः सर्वथाकृंकार-
ममकारपरित्यज्य इदमत्र तन्न । तन्नावतारः पुनः ।

सत्कायदष्टिप्रभ[व]ानशेषान्

क्लेशांश्च दोषांश्च धिया विपश्यन् ।

10

आत्मानमस्या विषयं च बुद्ध्वा

योगी करोत्यात्मनिषेधमेव ॥

इत्यादिना म[ध्यमकावताराद्विस्तिरेणावसेयः [Tib. 127 a] ॥

कायदष्टिमूलकमेव संसारमनुपश्यंस्तस्याश्च सत्कायदष्टेरालम्बनमात्मानमेव सम-
नुपश्यन्नात्मानुपलम्भाच्च सत्कायदष्टिप्रकृणां तत्प्रकृणाञ्च सर्वक्लेशव्यावृत्तिं समनुपश्यन्
15 प्रथमतः मात्मानमेवोपपरीक्षते । को ऽयमात्मा नामेति यो ऽहंकारविषयः । स चायमहंका-
रस्य विषयः परिकल्प्यमानः स्कन्धस्वभावो वा भवेत्स्कन्धव्यति[101 b]रिक्तो वा ॥

1) Chap. VI, stance 120. — Muséon, N. S. I p. 234. — Au troisième pāda, *asyā* = *satkāyadr̥ṣṭer*. བཤག་ནི་འདི་ཡི་ཡུལ་ཏུ་རྟོག་བྱས་ནས་. Notre version, à tort, འདི་ཡིས་ — Il y a *satkāyadr̥ṣṭi* quand il y a *ahamkāra*. Voir Muséon, N. S. V p. 201—202, des extraits de l'Abhidh. k. v. et la discussion du terme *satkāya*. — Cp. ci-dessus 294, n. 2 et ci-dessous fol. 108a.

2) = *ahampratrayavisaya* = *ahamkārarāspada*, Sarvadārç. s., note 115.

आधारधेयतद्वत्पत्ताणामप्येकत्वान्यवपत्त एवात्मर्भावात्संज्ञेपणैव⁽²⁾ च विवक्षितत्वा-
देकत्वान्यवपत्तद्वयप्रतिषेधेनैवात्मनिषेधमारब्धुकाम आचार्य आह ।

आत्मा स्कन्धा यदि भवेद्वद्वयव्ययभागभवेत् ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्वेदस्कन्धलक्षणाः । १

निमर्थं पुनरन्यत्र तथागतपरीक्षायांमयी[न्ध]नपरीक्षायां च पञ्च पञ्च पत्ता उपन्य- 5
स्ताः ' इह तु पुनः पत्तद्वयमेवेति ॥ उच्यते । येनैव तत्र प्रकरणाद्वये पञ्च पञ्च पत्ता निर्दिष्टा
अत एवान्यत्र निर्दिष्टत्वान्न पुनरिह निर्दिश्यते । संज्ञेपेण तु पत्तद्वयमुपन्यस्यत इति ॥

तत्र यदि स्कन्धा आत्मेति परिकल्प्यते । तद्वद्वयव्ययभागवत्पादी च विनाशी
चात्मा प्राप्नोति स्कन्धानामुदयव्ययभाक्तात्⁽⁷⁾ [Tib. 127 b] । न चैवमिष्यत आत्मानेकदोष-
प्रसङ्गात् । वदयति हि ।

10

नाप्यभूता समुत्पन्नो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।

कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति ।

1) = *ātmani skandhāḥ, skandheṣv ātmā, skandhān ātmā*. — *ādharaṇapakṣa*:
voir M. Vyat. § 208. 5 *rūpe ātmā bhājanavut*.

2) Mss. *saṃkṣepasyaiva ca*.

3) Mss. *ālabdhu*^o. La leçon *ālabdha[vyaya]* «se défend et s'explique bien»
(Mhv I. 628). — *सकृत्* 'स' = commencer.

4) गण'हे' सुद'सो' सदन' यीर'र। श्ले' रद' रद्वेग'स'उर'रु'रगुम।
गण'हे' सुद'सो' रूमस'रस' गदर'। सुद'सो' रम'र'रु'रमे'र'रु'रगुम॥

5) Chap. XXII. 1.

6) Chap. X. 14, p. 211. 15. — Voir ci-dessous les quatre *pakṣas*.

7) = *सकृत्* 'सो' 'सु'.

8) = XXVII. 12. Plus correctement *nāpy abhūtvā samudbhūto*.

एवं तावत्स्कन्धा घात्मा न भवति । स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि न युज्यते ।

यदि हि स्कन्धेभ्यो [ऽन्य] घात्मा भवेदस्कन्धलक्षणो भवेत् । यथा हि गोरन्यो-
ऽश्वो न गोलक्षणो भवति । एवमात्मापि स्कन्धव्यतिरिक्तः परिकल्प्यमानो ऽस्कन्धल-
क्षणो भवेत् । तत्र स्कन्धाः सं[102a]स्कृतत्वाद्धेतुप्रत्ययसंभूता उत्पादस्थितिभङ्गलक्षणाः ।
तत्रास्कन्धलक्षणा घात्मा भवन् भवन्मतेनोत्पादस्थितिभङ्गलक्षणापुक्तः स्यात् । यश्चैवं 5
भवति सोऽविव्यमानत्वादसंस्कृतत्वाद्वा खपुष्पवन्निर्वाणवद्वा नैवात्मव्यपदेशं प्रतिलभते ।
नाप्यङ्कारविषयत्वेन युज्यत इति स्कन्ध[Tib. 128a]व्यतिरिक्तोऽप्यत्मा न युज्यते ॥

यद्यप्यन्योऽर्थः । यद्यात्मा स्कन्धव्यतिरिक्तः स्यात्सोऽ[स्क]न्धलक्षणाः स्यात् ।
रूपानुभवनिमित्तोद्भूताभिसेस्करणाविषयप्रतिविज्ञप्तिरलक्षणाः पञ्च स्कन्धाः । घात्मा
च रूपादिव विज्ञाने स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्त इष्यमाणाः पृथगलक्षणसिद्धः स्यात् । पृथगल- 10

མགས་པ་ རྒྱ་མ་ལ་ འདྲུག་པ་ལས་ ལུས་པར་ རྒྱ་མ་ལ་ རྒྱ་མ་ལ་ ལུས་པ་ལས་

1) *hetu*... *sambhūtā* manque dans le tibétain.

2) *bhavanmatena* manque dans le tibétain.

3) *lakṣaṇa* manque dans le tibétain.

4) Mss. *yaç caivam so na bhavati*. — གང་ནིག་ རེ་ལྟ་ ཡིན་པ་ རེས་ རེ་

ཡིན་པ་ཡིན་པ་ལྟེ་རྒྱུར་རྒྱུར་ — On a posé en principe que cela seul existe
qui est momentané: *yat sat tat kṣaṇikam* (Sarvadārç. s.).

5) Mss. *°trāc ca*. — *khapuṣpa* correspond à *avidyamānatva*, *nirvāṇa* à *asamskṛtatva*.

6) *atha vā* = རྒྱ་མ་ གཅིག་ཏུ་ན་

7) *rūpaṇa* = གཟུགས་སུ་རྒྱུང་པ་ — M. Vyut. 245. 1158. 1164 *rūpaṇād*,
ipyate. — *namanalakkhaṇam nāmaṃ, ruppanalakkhaṇaṃ rūpam*. — *rūpa*, objet
instrument du *nirūpaṇa*, Sarvadārç. s. note 129. — *saṃjñā*, voir cidessus 65,
3 — *viññāna* et *vedanā*, p. 60. 5. — *abhisamskarāṇa* est glossé par *abhisamcetana*.
ar exemple, un acte sera moralement qualifié *maññisamprayuktāyāc cetanāyā*
anivāraṇa (Abhidh. k. v., Soc. As. 332b). — Voir ci-dessus 137, n. 4.

तणसिद्धश्च गृह्येत द्रुपादिव चित् । न च गृह्यते । तस्मात्स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति⁽²⁾ ॥

ननु च तीर्थिकाः स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानं प्रतिपन्ना भिन्नलक्षणमाचक्षते ।
तस्मात्तेषामबाधक एवायं विधिरिति । यथा च तीर्थिका घातमनो भिन्नलक्षणमाचक्षते
तथोक्तं मध्यमकावतारे⁽³⁾ ।

5

घात्मा तीर्थैः कल्प्यते नित्यद्वयो

ऽकर्ता भोक्ता निर्गुणो निष्क्रियश्च ।

की चित्कं चिद्वेदमाश्रित्य तस्य

भेदं याता प्रक्रिया तीर्थिकानां ॥ इत्यनेन ॥

[उच्यते] । सत्यं ब्रुवन्ति तीर्थिकाः स्कन्धव्यतिरिक्तस्य लक्षणं । न पुनस्ते स्वतः

10 घात्मानमुपलभ्य तस्य लक्षणमाचक्षते । किं तर्हि यथावदुपादायप्रज्ञेत्यनवगमेन नाम-
मात्रकमेवात्मानं त्रासादप्रतिपद्यमानाः संवृत्तिसत्यादपि परिधृष्टा मिथ्याकल्पनयैव केव-

1) Mss. *rūpādivijñānaskandhebhyo...* — णरूपविज्ञानस्कन्धेभ्यो...

यदेकं नुः

2) Il y a un tiers-parti: «One must not say that the *pudgala* is either an *upādānaskandha*, or that is not» (Vātsīputriyas, Bhavya apud Rockhill, p. 194). — Voir Chap. XXII, 2 et la thèse rencontrée ci-dessus (64, n. 3, et 283, n. 4) de l'*avācya*.

3) Chap. VI. 142. Voir Muséon, N. S. I. p. 234. — ऋषेः कृष्णं नृपं
श्रेयं सौम्यं सविं नृपं । ऋषेः कृष्णं नृपं । श्रेयं सौम्यं सविं नृपं । De
même que la négation ऋषेः tombe sur ऋषेः (gūṣa) comme sur श्रेयं (kriyā),
de même la négation सविं ne tombe-t-elle pas sur ऋषेः (bhoktar) et sur कृष्णं
नृपं (nityarūpa)? [akartā abhoktā] — Je crois néanmoins que les lectures des
Mss., que j'adopte, sont correctes. — Voir Bodhic. p. IX. 58—60.

4) Mss. *satyam uṣanti tīrthikāḥ*. — ऋषेः (= *ūcakṣate*) est répété deux fois.

5) Voir ci-dessus 215. 1, 285, n. 4.

लमनुमानाभासमात्रविप्रलब्धाः सतो मोक्षात्परिकल्पयन्त्यात्मानं तस्य [च] लक्षणमा-
चक्षते । तेषां च कर्मकार[102b]कपरीक्षादिष्वात्मो[Tib. 128b]पादानयोः परस्परापेक्षिकी
सिद्धिं ब्रुवता संवृत्यापि प्रतिषेधो विहित एव ॥

उक्तं च ।

यथादर्शमुपादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

5

दृश्यते नाम तच्चैव न किं चिदपि तद्वत्तः ॥

अकृत्कारस्तथा स्कन्धानुपादायोपलभ्यते ।

न च कश्चित्स तन्नेन स्वमुखप्रतिबिम्बवत् ॥

यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाकृमिपि ॥

10

⁽²⁾ एवंविधार्थश्रवणाद्धर्मचतुरवाप्तवान् ।

आर्यानन्दः स्वयं चैवं भित्तुभ्योऽभीक्ष्णमुक्तवान् ॥ इति ।

अतो न पुनस्तत्प्रतिपादनार्थं यत्न आलभ्यते ॥ उपादाय प्रत्ययमान एव[1]विश्या-
विपर्यासानुगतानामात्माभिनिवेशास्पद्भूतो मुमुक्षुभिर्विचार्यते । यस्येदं स्कन्धपञ्चकमुपा-
दानेन प्रतिभासते किमसौ स्कन्धलक्षण उतास्कन्धलक्षण इति । सर्वथा च विचार्यतो 15
मुमुक्षवो नैवमुपलभन्ते भावस्वभावतः । तद्दिषां ।

आत्मन्यसति चात्मीये कुत एव भविष्यति ⁽³⁾

1) J'ignore la source de cette citation. — Le début: རྒྱུ་མེ་ལོང་གི་མཆོད་
ནྟེན་སུ། rappelle Samādhirāja p. 29. 4. Voir le récit de la conquête de l'ar-
hattva par Ānanda, apud Rockhill, Life of Buddha, p. 155.

2) Cette dernière stance manque dans le tibétain. — Mss. *evamvidhā-
nārtha*°... *bhikṣubhṣyo bhikṣum uktavān*. — *abhikṣam* est une conjecture de l'édi-
teur de la B. T. S.

3) = XVIII. 2 A, voir p. 347 n. 6.

आत्मानुपलम्भादात्मप्रज्ञप्त्युपादानं स्कन्धपञ्चकमात्मोपमिति सुतरां नोपलभ्यते ।
यथैव हि दग्धे रथे तदङ्गान्यपि दग्धत्वान्नोपलभ्यन्ते । एवं योगिनो यदैवात्मनैरात्म्यं
प्रतिपद्यन्ते तदैवात्मोपस्कन्धवस्तुनैरात्म्यमपि निपतं प्रतिपद्यन्ते ॥

यथोक्तं ⁽¹⁾ रत्नावल्या ।

६ अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।

बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

स्कन्धानसत्यान्दष्टैवमहंकारः प्रकीर्यते ।

अहंकारप्रकाणाच्च न पुनः [Tib. 129a] स्कन्धसंभवः ॥ इति ॥

यथैव हि योष्ये मध्याह्नकालावसानमासादितस्य विधननभोमध्यदेशमाचिक्रंसो-
10 रीषत्परि[103a] ⁽⁴⁾ धर्म्यमानपटुतरकुतभुग्विततस्फुलिङ्गानिव ⁽⁵⁾ विवृत्ततरमकोमण्डलोत्ताप-
नपरान् प्रदीप्तकिरणस्य किरणान् प्रतीत्य विवृत्ततरमवनिर्देशं चासाद्य विपरीतं च
दर्शनमपेक्ष्य सलिलाकारा मरीचय उपलभ्यमाना विद्वद्देशावस्थितानां ⁽⁶⁾ जन्मवतामतिप्र-
सन्नाभिनीलजलाकारं प्रत्यपमादधति न तु तत्समीपगतानां । एवमिहापि यथाव-
⁽⁷⁾

1) Même citation ci-dessous ad XXIII. 9.

2) བརྒྱུད་ comme ci-dessus (XVII. 1) = *mṛṣā*.

3) Mss. *viṣpane* n°. — རྣམ་མཁའ་ རྩེན་དང་སྤུ་བའི་ དཀྱིལ་འཁོར་གྱི་ ཕྱོགས་
= *nirghananabho-maṇḍala-deṣa*.

4) Mss. *bhrasyaṣ ca*. — རྩེན་ཟད་ རྩུར་ རྩུར་པའི་.

5) Mss. *spuliṅgāni ca*.

6) = རྩེ་པོ་.

7) Mss. *ativiprasama*. མེན་ཏུ་དད་པ་. — *abhinīla* (Lal. 120. 15. 18 ap. P. W.
n'est pas traduit.

8) རྩེ་ལྷུར་ གནས་པའི་. — Mss. *yathāvadasthita*°. — Peut-être *yathāvadava*°
(= རྩེ་ལྷུར་ གནས་པའི་).

स्थितश्चात्मीयपदार्थतत्त्वदर्शनविहरदेशान्तरस्थितानां संसाराधनि वर्तमानानामविद्या-
विपर्यासानुगमान्मृषार्थ एव स्कन्धसमारोपः सत्यतः प्रतिभासमानः पदार्थतत्त्वदर्शनसमी-
पस्थानां न प्रतिभासते ॥

यथोक्तमाचार्यपादैः ।

हरादालोकितं ब्रह्ममासन्नैर्दृश्यते स्फुटं ।

5

मरीचिर्यदि वारि स्यादासन्नैः किं न गृह्यते ॥

हराभूतैर्यथाभूतो लोकोज्यं दृश्यते यथा ।

न दृश्यते तदासन्नैरनिमित्तो मरीचिवत् ॥

मरीचिस्तोयसदृशो यथा नाम्भो न चार्थतः ।

स्कन्धास्तथात्मसदृशा नात्मानो नापि तेऽर्थतः ॥ इति ॥

10

अत एव चात्मात्मीयानुपलम्भात्परमार्थदर्शनसमीपस्थो योगो निपतं भवति

निर्ममो निरुक्कारः शमादात्मात्मनोऽनयोः ॥ २

घातमनि क्लिप्तात्मात्मनीनं स्कन्धपञ्चकमात्मीयमित्यर्थः । घातमनो ऽक्कारविषय-

1) La mention *ācāryapāḍaiḥ* (= Nāgārjunena) manque dans le tibétain.

2) *yabḥābhūto dṛṣyate* = ཡང་རྟག་མཐོང་. A la façon dont ceux qui sont éloignés voient le monde comme existant réellement, ceux qui sont près ne le voient pas de cette façon.

3) Tib. = *na tathā tadāsannaiḥ*.

4) Voir ci-dessus 24, n. 8, 123, n. 3, 133, n. 1.

5) Mss. *yathā combho... sadṛṣā ātmāno...* ལྷ་མེད་རྟོག་ཏུ་མ་ཡིན་པ།
= n'est ni eau, ni quelque chose de réel. De même, à la ligne suivante, deux négations: *nātmāno...*

6) བདག་ཉིད་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། བདག་གི་ཡོད་པར་ག་ལ་འགྱུར། བདག་
ནང་བདག་གི་ཉིད་པའི་ཕྱིར། རང་འདྲིན་ང་ཡིས་འདྲིན་མེད་འགྱུར།

7) *hita* = ཡན་པ་.

स्यात्मनोनस्य च [Tib. 129b] स्कन्धादेर्वस्तुनो ममकारविषयस्य शमादनुत्पादादनुपल-
भान्निर्ममो निरुक्कारश्च जायते योगी ॥

ननु च योगसावेवं निर्ममो निरुक्कारश्च योगी भवति स तावदस्ति । सति च
तस्मिन् सिद्ध आत्मा स्कन्धाश्चेति ॥ नैतदेवं । यस्मात् ।

४ निर्ममो निरुक्कारो यश्च सोऽपि न विद्यते । [103b]

निर्ममं निरुक्कारं यः पश्यति न पश्यति⁽¹⁾ ॥ ३

आत्मनि स्कन्धेषु च सर्वथानुपलभ्यमानस्वद्वेषेषु कुतस्तद्व्यतिरिक्तोऽपरपदायां
भविष्यति योगसौ निर्ममो निरुक्कारश्चेति । यस्त्वेवमसंविद्यमानस्वद्वेषं निर्ममं निरुक्कारं
च पश्यति स तच्च न पश्यतीति विज्ञेयं ॥

10 यथोक्तं भगवता ॥

शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं बह्निर्गतं ।

न विद्यते सोऽपि कश्चिद्यो भावयति शून्यतां ॥

⁽³⁾
तथा ।

यो पि च चित्तपि शून्यक धर्मान्

15

सोऽपि कुमार्यपपन्नकु बालः ।

अन्तरकीर्तित शून्यकधर्माः

ते च घनतर घनतर उक्ताः ॥

शान्त पशान्त य चित्तपि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।

1) २२'२६'३' २'५'२' २६'३' ३'२' ५'२' ५'२' ५'२' २२' २२'
२६'३' २'५'२' २६'३' ३'२' ५'२' ५'२' ५'२' २२' २२'

2) = ci-dessus 133. 14—134. 4 et ci-dessous XXI ad fin.

चित्तवितर्केण सर्वि पपञ्चाः

⁽¹⁾ तस्य अचित्तिय बुध्यथ धर्मान ॥ इति ।

तथा ।

स्कन्ध सभावतु शून्य विविक्त

बोधि सभावतु शून्य विविक्त ।

5

यो पि चरेत्स पि शून्यसभावो

ज्ञानवतो न तु बालजनस्य ॥ इति ॥

तदेवं ।

ममेत्यकुमिति लीणे बर्हिर्धाध्यात्ममेव च ।

निरुध्यत उपादानं तत्तयाज्जन्मनः तयः⁽³⁾ ॥ ४

10

सत्कायदाष्टमूलकाः सत्कायदष्टिसमुदायाः सत्कायदष्टिकेतुकाः सर्वज्ञिशाः ⁽⁴⁾ सुत्र
उक्ताः । सा च सत्कायदष्टिरा[त्मा]त्मोयानुपलम्भात्प्रकीयते । तत्प्रकाणाच्च कामदष्टि-
शोलन्नतात्मवादोपादानचतुष्टयं ⁽⁵⁾ प्रकीयत । उपादानतयाच्च जन्मनः पुनर्भवलक्षणस्य तयो
भवति ॥ यतश्चायं जन्मनिवृत्तिक्रम एवं व्यवस्थापितः तस्मात् ।

कर्मलेशतन्त्रयान्मोक्ष

15

1) *tasya* = དེའི་སྤྱིར་ = *tasmāt*. Dans les passages parallèles *sūkṣma*.

2) ལྷ་ཁྱུ་བ་. — Mss. *dhātu*.

3) ཅད་ ཅད་ གྱི་རྩལ་ཉིད་དག་ལ། བདག་ ཅད་ བདག་གི་ ལྷ་མ་ ཟད་ན། ཉེ་བར་
ལེན་ [130 a] ས་ འགག་འགྱུར་ཞིང་། དེ་ཟད་པས་ན་ གྱི་བ་ ཟད་༥ — Rapprocher le
vers *Yuktiṣaṣṭika: mamety aham ity proktaṃ yathā kāryavaçāj jinañ, tathā*
kāryavaçāt proktāḥ skandhāyatanadhātavaḥ (Bodhic. p. 376. 15).

4) Voir par exemple le *Ratnakūṭa* cité ci-dessous fol. 107 a.

5) Voir Kern, *Manual*, p. 47; Warren, *Buddhism*, p. 190; *Digha N.*
II, p. 58; *Majjh. N. I.* p. 66; *Saṃ. N. II.* p. 3.

इति स्थितं । उपादाने हि लोणे तत्प्रत्ययो भवो न भवति । भवे निरुद्धे कुतो ज्ञाति-
ग्रामरणादिकस्य संभव इति । एवं कर्म[104a]क्लेशतयान्मोतो भवतोति स्थितं ॥ कर्म-
क्लेशानां तर्हि कस्य तयात्परित्य इति वक्तव्यं ॥ उच्यते ।

कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

5 ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ ५

अयोनिशो हि द्वयादिकं विकल्पयतो बालपृथग्जनस्य क्लेश उपजायते रागा-
दिकः । वक्ष्यति हि ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतोत्य हि ॥

10 उक्तं च सूत्रे⁽¹⁾ ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञापसे ।

न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥ इति ।

एवं तावत्कर्मक्लेशा विकल्पतः प्रवर्तन्ते । ते च वि[Tib. 130b]कल्पा अनादिम-
त्संसाराम्यस्तादृशान्नोपवाच्यवाचककर्तृकर्मकारणक्रियाघटपटमुकुटग्रथद्वपवेदनास्त्रीपुरुष-
15 लाभालाभमुखदुःखपशोष्यशोनिन्दाप्रशंसादिलक्षणाद्विचित्रात्प्रपञ्चादुपजायन्ते ।

स चायं लौकिकः प्रपञ्चो निरवशेषः शून्यतायां सर्वभावस्वभावशून्यतादर्शने सति
निरुध्यते ॥

कथं कृत्वा । यस्मात्सति हि वस्तुन उपलम्भे स्याद्यथोदितप्रपञ्चज्ञानं । न ह्यनु-
पलभ्य वन्द्यादुहितरं द्वपलावण्ययोवनवतौ तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयन्ति रागिणः । न
20 चानवतार्य प्रपञ्चं तद्विषयमयोनिशो विकल्पमवतारयन्ति । न चानवतार्य कल्पनाज्ञानमर्हं

1) = XXIII. 1.

2) Cité ad XXIII. 1 *gāthābhīdhānāt*.

मेत्यभिनिवेशात्सत्कायदृष्टिमूलकान् क्लेशगणानुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्काय-
 दृष्ट्यात्मकान् क्लेशगणान् कर्माणि शुभाशुभानिञ्ज्यानि कुर्वति । ⁽¹⁾ न चाकुर्वाणाः कर्माणि
 आतिव्रह्मरामरणशोकपरिदेवदुःखदीर्घमनस्य -----⁽²⁾ एकब्रालीभूतं संसारका[104b]त्तार-
 मनुभवति ॥ एवं योगिनो ऽपि शून्यतादर्शनावस्था निर्वशेषस्कन्धधालापतनानि स्व-
 द्वापातो नोपलभते । न चानुपलभमाना वस्तुस्वरूपं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयति । न चा- 6
 नवतार्य तद्विषयं प्रपञ्चे विकल्पमवतारयति । न चानवतार्य विकल्पमहं मेत्यभिनिवे-
 शात्सत्कायदृष्टिमूलकं क्लेशगणानुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्कायदृष्ट्यादिकं क्लेशगणं
 कर्माणि कुर्वति ⁽¹⁾ । न चाकुर्वाणाः आतिव्रह्मरामरणार्ण्यं संसारमनुभवति ॥ तदेवमशेषप्रपञ्चो-
 यमशिवलक्षणं शून्यतामगम्य यस्मादशेषकल्पनावलप्रपञ्चविगमो भवति । प्रपञ्चवि-
 गमाच्च विकल्पनिवृत्तिः । विकल्पनिवृत्त्या चोपशेषकर्मक्लेशनिवृत्तिः । कर्मक्लेशनिवृत्त्या 10
 च त्रगनिवृत्तिः । तस्माच्छून्यतैव सर्वप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणत्वान्निर्वाणमित्युच्यते ॥

यद्योक्तं शतके ।

धर्मं समासतोऽर्हिसां [Tib. 131a] वर्णयति तथ्यागताः ।

शून्यतामेव निर्वाणं केवलं तदिकोभयं ॥ इति ॥

⁽⁴⁾ आचार्यभावविवेकस्तु आचक्रप्रत्येकबुद्धानां यद्योदितशून्यताधिगममप्रतिपद्यमान 15
 एवं वर्णयति । अथोत्पन्नप्रतिक्षणविनश्यत्संस्कारकलापमात्रम[नात्मा]नात्मीयमवलो-

1—1) Omis dans le tibétain.

2) Mss. *daurmanasyomasamekajvātī*°, *jañ samameka*°. — Le mot *upāyāsa* semble nécessaire. *osamañjasa*?, *aneka*? *sanikṭeṣa*?

3) = XII. 23, voir Muséon, N. S. I. p. 239.

4) Dans le commentaire *Prajñāpradīpa* dont il a été question ci-dessus p. 7, n. 6.

5) Mss. *pratiksapañvisaroru*.

6) M. Max Walleiser me communique, d'après l'édition noire, Mdo XXIII, fol. 205b, le texte de Bhavya, reproduit ici par Candrakīrti: འདྲིའི་

दूरंगमायां तु धियाधिक⁽¹⁾

इत्यत्रेति⁽²⁾ न पुनस्तद्वेषो यत्न आस्थोयते ॥

अत एवोक्तं भगवतापाष्टसाहस्रिकायां भगवत्यां । आराकबोधिमभिसंबोदुकामेन
मुभूतस्यामेव प्रज्ञापारमितायां शितितव्यं । प्रत्येकबोधिमभिसंबोदुकामेन मुभूतस्यामेव
प्रज्ञापारमितायां शितितव्यं । अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबोदुकामेन [Tib. 131b] मुभूते 5
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनास्यामेव प्रज्ञापारमितायां शितितव्यमित्यादि ॥

आह च ॥

यो इच्छतो मुगतआवकु ऽहं भवेयं

प्रत्येकबुद्ध भविज्ञा तथ धर्मराज्ञो ।

1) Mss. *dhiyāpika iti* — རིང་རྩ་ རོང་པར་ནི་ སྤོའ་ ལྷག་པ་འཕུར། et dans
Madh. Av. རིང་རྩ་ རོང་པའི་ སྤོ་ ཡང་. — Le vers est incomplet. — C'est le der-
nier pāda de la stance 8 du 1er chapitre (fol. 226a 7 = p. 19 l. 1). La *dūramgamā*
est la septième bhūmi, et le chapitre VII du livre lui est consacré. — Tandis que
la méditation est la chose importante dans les stades avancés, le don et la pitié sont
la caractéristique de la première bhūmi: རང་པོ་ སྤྱིན་པ་རྟེན་ རི་ ལྷག་པ་འཕུར།
(Ibid I 9).

dūramgama citta, «effuse vagans», dans Dhammapada, 37; mais Theri-
gathā, 281 *dūramgamā satimanto ... dukkhass 'antaṃ pajānanti tena me sa-*
manū piyā.

2) Mss. *iti .atreti na punas te dūṣ°, ity ucyate punanas*. — D'après le
tibétain *ity atroktatvān na...*

3) Comparer, pour la doctrine, p. 379 de l'édition de Calcutta.

4) D'après le tibétain *api ca ... ity āha*. — Mètre Vasantatilaka (~~~~~).

5) Voir Ed. Müller, *Di. l. der Gāthās*, p. 25 (Lalita p. 419 *ga-*
mjā, °yā.

इमु तान्ति नागत्य न शक्यति पापुषोतुं

यथे⁽²⁾ आरपारं गमनीयं अतीरदशी ॥ इति ॥

अत्राह । यथेवमाध्यात्मिकबाह्यवस्त्वनुपलम्भाद्ध्यात्मं बहिष्ठाकं ममेति कल्प-

नाज्ञानानामनुत्पादस्तत्त्वमिति व्यवस्थापितं । पतत्येतदुक्तं भगवतः ।

5 आत्मा हि आत्मनो नाथः । को नु नाथः । परो भवेत् ।

आत्मना हि सुदृक्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

आत्मा हि आत्मनो नाथः । को नु नाथः । परो भवेत् ।

आत्मा हि आत्मनः सानो कृतस्यापकृतस्य च ॥

तथार्यसमाधिराज्ञे ।

10 कृष्ण⁽⁵⁾ शुभं च न नश्यति कर्म

आत्मन कृत्स्नं च वेदयितव्यं ।

1) *kṣ* ne fait pas position. — Mss. *kṣānti nāgati*. — སྐྱེན་པ་ འདི་ལ་ མ་བརྟེན་
= Ils ne peuvent obtenir (ce qu'ils recherchent), s'ils ne s'appuient sur cette
kṣānti (c'est-à-dire sur la Prajñāpāramitā et la doctrine du double vide) —
Comparer *anutpattikadharmakṣānti*, *anutpādañāna*. — On peut lire *āgata*,
āgācca.

2) Mss. *yathā āre pārāgamanīyaṃ atīva ca darṣi*. ཇུ་ཡེ་ཤི་མ་ ལྷོ་ལྷོ་ལ་ མ་
རྟེན་ འགྲོ་ རྟེན་ མེ་མཐོང་ སེམས་ — Le sens paraît clair: de même, sans la
Prajñāp., on ne peut devenir ni *grāvaka*, ni *pratyeka*, ni *buddha*; de même
qu'un homme [au milieu de la rivière] ne peut aborder ni à droite ni à gauche,
s'il ne voit pas la rive. D'après Pischel (Gr. der Pr.-Spr. § 165) *āra* = *āra*
= *avara*. D'après Foucaux (M. Vyut.) ལྷོ་ལྷོ་ལ་ = *āram*, *arvāk*. — *gamanīyaṃ*
= *gantum*.

3) Mss. *kalpanūjasanūmam anut*°.

4) Comparer Dhammapada 160. — La première stance est reproduite
dans Abhidh. k. v. (apud Minayeff p. 226), et, avec variante (*yāti supāṇḍitā*).
Bodhic. p. IX. 73. — Elle est, dans ces deux textes, alléguée, comme elle l'est
ici, en faveur de l'existence d'un moi.

5) Mss. *ṣubha* et *ṣukra* རྟེན་པ་ = *ṣukla*).

नो च पि संक्रम कर्मफलस्य

नो च घट्केतुक प्रत्यनुभोती ॥

इति विस्तरः । तत्कथं न विरुध्यत इति ॥ उच्यते । इदमपि किं नोक्तं भगवता ।

नास्तीह सत्त्वं घात्मा वा [105b] धर्मास्त्विते सकेतुकाः । इति ॥

तथा हि⁽⁴⁾ रूपं नात्मा रूपवान्नापि चात्मा रूपे नात्मा नात्मनि रूपं । एवं पावत् ॥ 5

विज्ञानं नात्मा विज्ञानवान्नात्मा विज्ञाने नात्मा नात्मनि विज्ञानमिति ॥

तथा घनान्मानः सर्वधर्मा इति ॥ तत्कथमिदानीमनेनागमेन पूर्वकस्यागमस्य वि-
ज्ञाना⁽⁵⁾ न स्यात् । तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतोऽन्वेष्टः । सामान्येन तु भगवद्विबुद्धेः
प्रवचने⁽⁶⁾ नेपनोतार्थविस्तरप्रभेदेष्वन्यत्र विबुद्धिपद्माकारविबोधनपरैरादित्यक्त्यैरन-
स्तगतैर्महाकारूपोपायविज्ञानमस्तिविस्तरैः⁽⁷⁾ ।

10

[आत्मेत्यपि [Tib. 132a] प्रज्ञापितमन] आत्मेत्यपि देशितं ।

बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं⁽⁷⁾ ॥ ६

1) Mss. *no citta sa(n)kramati*. འས་ ནང་ འབྲས་ལུ་ འཕོ་བའང་ མེན། Le kar-
man et son fruit ne passent pas d'une existence dans une autre.

2) Mss. *nāra aheturapratyanubhāvi* ལྷུ་ ནང་ རྒྱུ་མེད་པར་ ཡང་ འབྱུང་བ་
མེན། = *na cāpy aheturapratyayo bhavati*.

3) Mss. *nirudhyate*.

4) C'est le *caturdhā vicāra* que les sources pâlies développent volontiers, par exemple Sam. N. III, p. 44, IV, p. 237. — Nāgārjuna's Friendly Epistle, 49 (J. P. T. S. 1886, p. 15). — Il y a aussi quatre *pakṣas* M. Vyut. § 208, mais *ātmiyam rūpaṃ* remplace le *ātmani rūpaṃ*.

5) Mss. *nirodho*.

6-6) Manque dans le tibétain.

7) བདག་གོ་ ཞེས་ གྲུང་ བདག་སྐྱུར་ཅིང་། བདག་མེད་ ཅེས་ གྲུང་ བསྟན་
པར་ ལྷུར། སངས་རྒྱུ་རྣམས་ཀྱིས་ བདག་ ནང་ བེ། བདག་མེད་ འགའ་ མེད་ ཅེས་
ཀྱང་ བསྟན།

अत्र चायमभिप्रायः । इह ये ⁽¹⁾ आत्माभावविपर्ययसिद्धिर्⁽²⁾ दर्शनधनतिगिरपटलावच्छादि-
 ताशेषबुद्धिनयनतया लौकिकावदातदर्शनविषयानतिक्रान्तमपि भावज्ञातमपश्यन्तो⁽³⁾ व्य-
 वहारसत्यावस्थिता एव सन्तः नितिसलिलज्वलनपवनभिधानतत्त्वमात्रानुवर्णनपरा मू-
 लौदोनोदक[किण्व]ादिद्रव्यविशेषपरिपाकमात्रप्रत्ययोत्पन्नमदमूर्च्छा⁽⁴⁾दिसामर्थ्यविशेषानुग-
 5 तम⁽⁵⁾अपानोपलम्भवत् कललादिमूलाभूतपरिपाकमात्रसंभूता एव बुद्धीरनुवर्णयन्तः पूर्वज्ञा-
 पराज्ञापवाद्प्रवृत्ताः सन्तः परलोकमात्मानं चापवदन्ते । नास्त्यर्थे लोको नास्ति परलोको
 नास्ति सुकृतडुष्कृतानां कर्मणां फलविपाको नास्ति सत्त्व उपपाडुक इत्यादिना । तदप-
 वादाच्च स्वर्गापवर्गविशिष्टफलविशेषात्तेपराश्रुखाः सततसमितमकुशलकर्मभिसेस्त्र-
 रण[106a]प्रवृत्ता नरकादिमहाप्रपातपतनाभिमुखाः ॥ तेषां तदसदृष्टिनिवृत्त्यर्थं चतुरशी-
 10 तितित्तचरितसकृन्नभेदभिन्नस्य [Tib. 192b] सत्त्वधातोर्पञ्चाशयानुवर्तकैरशेषसत्त्वधातून्तार-

1—1) Non représenté dans le tibétain. — Mss. *ye cātma yai sa(r)viparyāsa*°

2) ལ་ངན་པའི་ lire ལྷ་ངན་པ་.

3) རྗེས་སུ་འདྲེག་ལ་ = *anuvartana*.

4) Mss. *mūlodanodakasyādīdravya*°. — རྩ་པ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་
 རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ རྩ་ *rtsa* = *mūla*, *phabs* = *līpa* (ce qui est excellent, voir
 Sarvadārç. s. *Bibl. Ind.* p. 3, 2 en remontant. — Çarad Candra *kūṇana*??,
chu = *udaka*; mais *chan* = *surā*, et *drod* = *uṣṇa*.

5) = རྩ་.

6) བཤུས་ཏེ་སྐྱེ་བ་. — Comparer les doctrines d'Ajita, *Dīgha N. I.* p. 55
n'atthi ayam loko, n'atthi paro loko ... n'atthi sattā-opapātikā...

7) Le tibétain porte simplement རྩ་པ་ = *carita*. — Le *sattvaloka*
 (= *jīva*°, *Bodhic.* p. II. 62, voir *Bodhisattvabhūmi*, I, xvii, § 5) s'oppose
 au *bhājanaloka* (*Dh.-s.* LXXXIX, cp. Childers, p. 453). — Je ne sais rien de
 cette division en 84000 catégories.

णाक्षिप्तप्रतिज्ञासंपादनतत्परैः प्रज्ञोपायमहाकारुणासंभारपुरःसरैर्निरूपयैरेकत्रयद्वन्द्वभि-
 निरुत्रशषल्लेशमहाव्याधिचिकित्सकैर्महावैद्यैराज्ञभूतैर्होनिमध्योत्कृष्टविनेयज्ञानानुज्ञिघृत-
 या होनानां विनेयानामकुशलकर्मकारिणामकुशलादि निवर्तयितुं बुद्धैर्गवदिः क्वचि-
 द्दत्तेत्यपि प्रज्ञपितं । लोके व्यवस्थापितं । घृतेतुवादप्रतिषेधोपपत्तिश्च कर्मकारकपरो-
 तातो नाप्यहेतुतः इत्यतो मध्यमकावताराच्च विस्तरेण वेदितव्येति तत्प्रतिषेधार्थं नेह 5
 पनर्पन्नं ग्राह्योपेतं ॥

ये तु सद्गुतामृष्टिकठिनातिदीर्घतरात्मात्मीयभावस्नेहमूत्रकारबद्धा विकंगमा
 र्मुहुरनपि गताः कुशलकर्मकारिणो ऽकुशलकर्मपथव्यावृत्त्या अपि न शक्नुवन्ति त्रैधा-

1) Voir ci-dessus 302, n. 3.

2) Tib. = doués d'*upāya*, de science et de pitié.

3) *ekajagad°*, non traduit.

4) *niravaṣṣa°*, non traduit.

5) Sur Bouddha médecin, voir J. R. A. S. 1903, 578.

6—6) Manque dans le tibétain.

7) Cp. M. Vyut. 245, 1263. s. 4. *prāṇita°*, *madhya°*, *lānadhātuka*. Cette division des disciples en trois catégories peut servir à plusieurs usages; elle correspond à la distinction des trois Véhicules; elle justifie l'hypothèse d'un triple enseignement. — Cp. le *mṛdu*, *madhya*, *adhimātra*.

8) *loke* manque dans le tibétain.

9) Chap. VIII.

10) Derniers mots de la 1ère *kārika* du premier chapitre. Voir ci-dessus 12 13 — *ato*: L'auteur renvoie au *śāstra* (*Madhyamakāśāstra*).

11) Chap. VI. 43. — Voir Bendall, *Subhāṣitas*. Muséon, N. S. IV. p. 391, n. 4, le texte sanscrit et la traduction tibétaine.

12) Il y a deux *sammohas*: *phalavipāka°*, *tattvārtha°* (M. Vyut. § 245. 1130, 1131). Le premier détruit la vérité relative (*saṃvṛtisatya*); le second se confond avec cette vérité. — La négation du moi est bien plus nocive que l'hérésie du moi, voir Bodhisattvabhūmi I. iv: *pudgaladr̥ṣṭiko janitur jñeye kevalam muhyen na tu sarvaṃ jñeyam apavadeṭa, na tato nidānam apāyeshūpapadyeta, na viśaṃ-
 tadayeri, na cāithiliko bharec chuṣṣāpadeṣu*. ...

13—13) Mss. *sūtrakāl(r)abaddhā vi(tyetomadhyamakāro)haṃgamā* བསྟན་ཏུ་
 ཡོང་བའི་མཁའ་ལྷ་མོ་མཐོག་མའི་བུ་མྱེད་ཀྱི་ཆེས་ཀྱིས་ཤིང་བསྟན་ཏུ་
 = *sādhūtātmadṛṣṭikañhinātīdīrghaṣṭhīlamahāsūtra*[*baddhā*] *vihaṃgamā* *iva*;
 lectures très suspectes, car la pièce de *ṣṭhīla* est ci-dessous, p. 358 l. 2.

14) རེང་པོར་བྱིན་ཡང་ Mss. *sudūramavigatāḥ*.

तुक्रभवोपपत्तिमतिवाह्य शिवमज्ञरममरणं निर्वाणपुरमभिगतुं । तेषां मध्यानां विनेषानां
सत्कापदर्शनाभिनिवेशशिथिलीकरणाय निर्वाणाभिलाषसंजननार्थं बुद्धैर्भगवद्भिर्विनिषज-
नानुग्रहचिकीर्षुभिर्नात्मेत्यपि देशितं ॥

ये तु पूर्वाभ्यासविशेषानुगतगम्भीरधर्माधिभोक्तृत्वबीजपरिपाकाः प्रत्यासन्न-
वर्तिनि⁽⁴⁾ निर्वाणे तेषामुत्कृष्टानां विनेषानां विगतात्मस्नेहानां परमगम्भीरमौनीन्द्रप्रवच-
नार्थतत्त्वावगाहनसम[106b]र्थानामधिमुक्तिविशेषमवधार्य ।

बुद्धैरात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

यथैव स्यात्प्रदर्शनमतत्त्वमेव [Tib. 133a] तत्प्रतिपन्नभूतमप्यनात्मदर्शनं नैव तत्त्व-
मिति । एवं नास्त्यात्मा कश्चिन्न चाप्यनात्मा कश्चिदस्तीति देशितं ॥

यथोक्तमार्पर्यवकूटे । आत्मेति काश्यप घपमेकोऽन्तः । नैरात्म्यमित्यपि द्वितीयो-
ऽन्तः । यदेतदनयोस्तयोर्मध्यं तद्वृष्यमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमविज्ञातिकमनिकेतमि-
यमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्वर्माणां भूतप्रत्यवेत्तेति ॥

उक्तं चार्पर्यवत्त्वा⁽⁷⁾ ।

1) བསམས་གསུང་ལས་ མིང་ཏུ་འདས་ནས་ = *traidhātukam ativahya*.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) ལྷག་པར་མེས་པོ་. Le *bija* est l'*adhimokṣa*; il est *paripakva* en raison de l'*abhyāsa*.

4) Mss. °*vartiny anirvāṇe*. — Le locatif dépend de *adhimukti*, l. 6.

5) Le tibétain a simplement མུབ་པའི་དབང་པོ་ = *munindra*. — Le chef de ceux qui pratiquent le *mauna*.

6) = ci-dessus 270. 7. (*avijñaptika* précède *aniketa*). Comparer 269. 7. le *Kātyāyanāvada*.

7) Ce livre est cité ci-dessus 135. 7, 188. 13 et 346. 4.

नैवमात्मा न चानात्मा यथाभूतेन लभ्यते ।

आत्मानात्मकृते दृष्टी ववारास्मान्महामुनिः ॥

दृष्टश्रुताद्यं मुनिना न सत्यं न मृषोदितं ।

पक्षाद्धि प्रतिपत्तः स्यादुभयं तच्च नार्थतः ॥ इति ।

यतश्चैवं ह्येनमध्योत्कृष्टविनेषज्जनाशयनानाखेन आत्मानात्मतदुभयप्रतिपेधेन बु- 5
द्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवृत्ता तस्मान्नास्त्यागमबाधो माध्यमिकानां ॥

अत एवोक्तमार्थदेवपादैः ।

वारणं प्रागपुण्यस्य मध्ये वारणमात्मनः ।

सर्वस्य वारणं पश्चाद्यो ज्ञानीति स बुद्धिमान् ॥ इति ।

तथाचार्यपादैरुक्तं ।

10

यथैव वैयाकरणो मातृकामपि पाठयेत् ।

बुद्धोऽवदत्तया धर्मं विनेषानां यथातमं ॥

केषां चिद्वदद्धर्मं पापेभ्यो विनिवृत्तये ।

केषां चित्पुण्यसिद्ध्यर्थं केषां [Tib. 133b] चिद्वपनिश्चितं ॥

1) རྟེན་གྱི་འདྲ་བ་ལྟར་གྱི་འཕྲིན་པ་ = *tasmād vavāra*. — 'krte n'est pas traduit

2) C'est-à-dire tout le *nyavahāra*, tout le *prapañca*.

3) = *āgama bādho*.

4) Dans le *Catuhçataka*, VIII. 15. — Voir Muséon, N. S. I. p. 239.

5) *ācārya* = *Nāgārjuna*. Ces stances ne se trouvent dans aucun des traités fondamentaux qui forment le རྟེན་གྱི་འཕྲིན་པ་ (Tār. p. 302).

6) བརྟེན་གྱི་འཕྲིན་པ་.

7) ཡི་གེ་འཕྲིན་པ་.

दयानिश्चितमेकेषां गम्भीरं भोक्तृभोषणं ।

शून्यतारूपाणि⁽¹⁾ केषां चिद्विधिमाधनं ॥ इति ॥

अथ वा[107a]यमन्योऽर्थः । आत्मेत्यपि प्रज्ञापितं सांख्यादिभिः । प्रतिलक्षणविनश्य-
राणां संस्काराणां कर्मफलसंबन्धाभावमुत्प्रेत्य । अनात्मेत्यपि प्रज्ञापितं लोकापतिकैरू-
5 पत्त्यात्मानं संसर्तारूपशयिभिः ।

एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियमोचरः ।

भद्रे वृकपदं ह्येतद्यदस्ति बहुश्रुताः⁽⁵⁾ ॥

इत्यादिना ॥ तैमिरिकोपलब्धकेशमशकादिष्वपि तैमिरिकैरिव बालजनपरिकल्पि-
तात्मानात्मादिवस्तुस्वरूपं सर्वथैवापश्यद्भिः

10

बुद्धेर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

1) ལྷོ་ལོ་.

2) འཇིག་རྟེན་གྱི་ལོ་ལོ་ (འཇིག་པ་ ou ལོ་ལོ་ ou འཇིག་པ་ ou ལོ་ལོ་?).

D'après Çarat Chandra: the cast out by the world, i. e. the despised of the people. — Cette explication, qui justifie la lecture *hphen*, est insuffisante. *rgyan-rin-ba* = *āyata*, *ātala*. — *phan-pa* joue le rôle d'un suffixe.

3) *upapattyā* = འཇིག་པ་མ་ = par l'expérience. — Les *Cārvākas* sont *upapatti-prātilambhikas*; les *Aryas dharmatū-pratīlabdhās* (? — M. Vyut. 245. 573 et suiv.).

4) *saṃsattāram apaçyatih* — འཇིག་པ་མོ་ བདག་ མ་ མཐོང་.

5) *vrkapadam* = ལྷོ་ལོ་ལོ་. — Dans le *Lokatattvanirṇaya* de Haribhadra (*Giornale della Società Asiatica Italiana*, 1905, p. 290), le 'Bhūta-vādin' (= *Cārvāka*) s'exprime ainsi: etāvan eva loko 'yaṃ yāvān indriyagocaraḥ, bhadre vrkapadaṃ hy etad yad vadanty abahuçrutāḥ. Mais l'éditeur, M. L. Sualî, signale la variante *Ṣaḍdarçanasamgraha*, vers 81: bhadre vrkapadaṃ paçya yad vadanti bahuçrutāḥ; et il renvoie au commentaire en cours d'édition dans la *Bibliotheca Indica*.

यथोक्तमार्पितथागतगुह्यमूत्रे⁽¹⁾ । अथ खलु शास्त्रमतिर्बोधिसत्त्वो भगवत्तमेतदवोचत् ।
 उपशम उपशम इति भगवन्मुच्यते । क एष उपशमो नाम ' कस्य चोपशमाडुपशम इत्यु-
 च्यते ॥ भगवानाह । उपशम इति कुलपुत्रोच्यते ' क्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं । क्लेशोपशम
 इति संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशमस्यैतदधिवचनं । संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशम इति
 [संज्ञामनसिकारोपशमस्यैतदधिवचनं] । संज्ञामनसिकारोपशम इति विपर्यासोपशम[107b]- 5
 मस्यैतदधिवचनं । विपर्यासोपशम इति हेत्वारम्बणोपशमस्यैतदधिवचनं । हेत्वारम्बणो-
 पशम इत्यविद्याभवतृष्णोपशमस्यैतदधिवचनं । अविद्याभवतृष्णोपशम इत्यहंकारममका-
 रोपशमस्यैतदधिवचनं । अहंकारममकारोपशम इत्युच्छेदशास्त्रतदष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ।
 उच्छेदशास्त्रतदष्ट्युपशम इति सत्कायदष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ॥ इति शास्त्रमते ये के चि-
 दारम्बणहेतुदृष्टिसंयुक्ताः संक्लेशाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सत्कायदष्टेरुत्पद्यन्ते सत्कायदष्ट्युप- 10
 शमात्सर्वदष्ट्युपशम इति । सर्वदष्ट्युपशमात्सर्वप्रणिधानोपशम इति । सर्वप्रणिधानोपश-
 मात्सर्वक्लेशोपशमः ॥ तद्यथापि नाम शास्त्रमते वृत्तस्य मूले किन्ने सर्वशाखापन्नफलानि
 शुष्यन्ति । एवमेव शास्त्रमते सत्कायदष्ट्युपशमात्सर्वक्लेश उपशम्यन्ते⁽⁶⁾ । सत्कायदष्टौ शा-

1) Sur ce texte, la version chinoise, et le livre du même titre, mais très différent, qui est classé parmi les Dharmas du Népal, voir Çikṣās. p. 7, n. 5 et 274, n. 1. — La citation (jusque p. 364 l. 1) manque dans le tibétain.

2) *upaśama* = *punaranutpattidharmakatayātyantikasamuccheda* (Bodhic. p. 350. 7).

3) Sic Mss.

4) L'ordre peut paraître étrange: *avidyā* et *trṣṇā* sont *kleṣa*, *saṃskārās* et *bhava* sont *karman*. (Voir nos Deux notes sur le Pratītyasamutpāda, Congrès d'Alger, vol. I.)

5) C'est-à-dire que le fidèle obtient l'*apranīhtasamādhi*, définie comme il suit: *taḍ...vastu mithyāvikalpasamutthāpītena kleṣena parigrhātātād anekado-
 ṣaduṣṭaṃ paçyataḥ...tatrāpranīdhānapūrvakā cittasthītīḥ* (Bodhisattvabhūmi I. xvii, § 14). — Voir ci-dessous p. 363 n. 1.

6—6) = Çikṣās. 242, 7—9; Bodhic. p. IX. 78 ad finem (avec la lecture *upaçīmyanīti*). — Même comparaison Sam. N. II. 92 (*rukkhavaggo*), Nettip. p. 14, et ailleurs.

तमते ऽपरिज्ञातायां सर्वोपादानोपल्लेशा उत्पद्यन्ते । सत्कायदष्टिपरिज्ञातोऽपि सर्वोपादानोपल्लेशा [108a] नोत्पद्यन्ते न बाधन्ते ॥

शास्त्रमतिराह । का पुनर्भगवन् सत्कायदष्टिपरिज्ञा ॥ भगवानाह । आत्मासमुत्थानं शास्त्रमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा मत्त्वामसमुत्थानं जी[वा]समुत्थानं पुद्गलसमुत्थानं दृष्ट्यसमुत्थानं सत्कायदष्टिपरिज्ञा । न खलु पुनः शास्त्रमते सा दष्टिर्दृष्ट्यात्मं प्रतिष्ठिता न बद्धिर्धा प्रतिष्ठिता सा दष्टिः सर्वतोऽप्रतिष्ठिता । यत्तस्या [अ]प्रतिष्ठिताया दष्टेर्प्रतिष्ठितेति ज्ञानमियं शास्त्रमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा । सत्कायदष्टिपरिज्ञेति शास्त्रमते शून्यताया एतदधिगमनं । यच्चूयतानुलोमिक्या ज्ञात्वा तां दष्टिं नोद्वहति । इयमपि

1) La *parijñā* est une connaissance d'une nature particulière, qui comporte la disparition de l'objet connu. Voir Sarp. N. III, p. 169—160 (*katamā ca bhikkhave pariññā . rāgakkhaya, dosa°, moha°; ayaṃ vuccati bhikkhave pariñña*), cité (*uktam sūtre*) Abhidh k. v. Soc. As. fol. 382b 9 (*parijñā katamā . yad atra cchandarāgaprahāṇam, chandarāgasamatikramah. iyaṃ ucyate parijñeti rīstoraḥ*).

2) Comparer et opposer le *pariyuthāna* et le *pariyavasthāna*. — L'adjectif *cittasamutthāna*, Dh.-s. i § 667, 1195, etc.

3) *ānulomikī kṣānti*, M. Vyut. § 245. 103 Bodhic. p. 428. 13; *ānulomikī, Sukhāv. vyūha*, p. 55. 12 (§ 32, *ad fin*) (apud Dh.-s. CVII, q. v. (a)); *satyānulomāḥ kṣāntayaḥ*, Div. Av. 80. 1. — Des trois patiences de Dh.-s., la première seule (*dharmanidhyānakṣ°*) nous intéresse ici (b). On nous apprend, Majjh. II. 175, qu'elle est l'élément essentiel du *chanda*, et qu'elle procède de l'*atthupa-parikkhā* (*no ce taṃ atthaṃ upaparikkheyya, na-y-idam dhammā nijjhānam khameyyū . yasmā ca kho atthaṃ upaparikkhati, tasmā dhammā nijjhānam khamanti* ...).

D'après les théories relatives à l'accession aux nobles *phalas*, tout *jñāna* est précédé d'une *jñānakṣānti*, qui n'est pas *jñāna* de sa nature, étant faite de *parimārgaṇa* ou de *nītirāṇa*. (Voir Dh.-s. XCVI et ci-dessous, Chap. XXIV, 4)

kṣānti, «state of saintly abstraction» (Div. 80. 2, 166. 18, 240. 20), appartient à la classe des *nirvedhabhāgīyas* (M. Vyut. § 55. *usmagata, mūrdhānaḥ, kṣānti, laukikāgradharma*, Bodhic. p. IX. 41; Wassilieff, 140). — Le disciple qui l'obtient est *nairvedhikaprajña* (M. Vyut. § 48, 32).

La *bodhisattvaṣṭānti* est obtenue par l'intelligence de l'ineffabilité essentielle de tous les *dharma*s (*dharmaṇām svabhāvārtha = nirabhūāpyasvabhāvatā*), Bodhisattvabhūmi I. xvii, § 12. — *dharmaṣu samyaksamīraṇakṣānti* (ibid. I. vi).

(a) Les traductions de Max Muller (S. B. of the East, XLIX, 2, p. 61) sont très contestables: *ghoṣānugā* = resignation following the sound; *ānulo-*

शात्तमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा । सत्काय इति शात्तमते शून्यतानिमित्ताप्रणिहितानभिस्त-
त्काराज्ञानानुत्पाददृष्ट्या तां दृष्टिं नोदृह्णाति । इयमपि शात्तमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा ।
सत्काय इति शात्तमते अकाय एष न कसति न विकसति न चिनोति नोपचिनोति । अ-
दित एव तदभूतं परिकल्पितं यच्चाभूतं परिकल्पितं तन्न परिकल्पितं [108b] तं न परि-
कल्प्यते न विकल्प्यते तन्न क्रियते न विठप्यते नोत्थाप्यते नाध्यवस्यते । तदुच्यते 5
उपशम इति ॥

शात्तमतिराक् । उपशात्त उपशात्त इति भगवन्नुच्यते कस्योपशमादुपशात्त इत्यु-
च्यते ॥ भगवानाक् । आरम्बनतः शात्तमते चित्तं-ञ्जलति । यत्र भूप आलम्बनीकरोति
तत्र-ञ्जलत्यञ्जलनुपशात्त इत्युच्यते । तद्यथापि नाम शात्तमते ऽग्निरूपादानतो-ञ्जलत्यनु-
पादानतः शाम्यति । एवमेवालम्बनतश्चित्तं-ञ्जलति । अनालम्बनतः शाम्यति ॥ तत्र शा- 10
त्तमते उपायकुशलोऽयं बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितापरिशुद्ध आलम्बनसमतां च प्रज्ञानाति ।
कुशलमूलारम्बनं च शमयतीत्यादि ॥

miki = resignation to natural consequences, *anuttattikadharma*^o = re-
signation to consequences which have not yet arisen. — Sur *ghoṣa*, voir ci-
dessous p. 378, n. 1. — Sur *P'anuttattika*^o, Lañkāv. p. 83... *adhyātma-*
bāhyasarvadharmānupalabdhibhiḥ (?) *niḥsvabhāvadārṣanād utpādadṛṣṭivini-*
rttau . anuttattikadharmaḥsāntiṃ pratilabhate. — Cp. *P'anutpādañjāna*.

(b) Les deux autres (*duḥkḥāddivāsanaḥsānti*, supporter la souffrance, *parā-*
pakāramarṣaṇaḥsānti, pardonner les injures) sont expliquées dans Bodhic.
Chap. VI. 9—21, 22—51. Ce texte attribué à la troisième patience (VI. 52 et
suiv.) un sens qu'elle ne paraît pas avoir habituellement: résignation résultant
de l'examen des lois de l'acte et de la nature de la souffrance.

1) *śūnyatāsamādhi* = *sarvābhilāpātma*kena *svabhāvena virahitam nirabhi-*
*lāpyasvabhāva*m *vastu paçyataḥ yā cittasya sthitiḥ*. — *ānimittasamādhi* = *tad..*
vastu sarvavikalpaprapañcanimittāny apanīya yathābhūtaṃ cāntato manasikur-
vato . yā cittasya sthitiḥ (Bodhisattvabhūmi, I, xvii, § 14).

2) Mss. *kesati*, *keçati*.

3) Il faut donc réaliser *Pāramṣaṇacchedano nāma samādhi* (M. Vyut.
§ 21. 68). — La destruction (*kṣaya*) des *kleṣa*s est réalisée (1) *āiambanaparijñānāt*,
(2) *tadāiambanasamīkṣayāt*, (3, 4) *āiambanaprahāṇāc ca pratipakṣodayāt* (Abhidh.
k. v., Soc. As., 380a).

4) Dans le sens de combustible, cp. Mh v. III. 546. — Bh a v y a, Sectes, 185 a.

यत्राह । यदि बुद्धैर्भगवद्भिर्नात्मेति देशितं नानात्मेति किं तर्हि देशितमिति ॥

उच्यते ।

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥ ७

- 5 इह यदि किं चिदभिधातव्यं वस्तु स्यात्तद्देश्येत । यदा त्वभिधातव्यं निवृत्तं वाचां विषयो नास्ति तदा किं चिदपि नैव देश्यते बुद्धैः । कस्मात्पुनरभिधातव्यं नास्तीत्याह । निवृत्ते चित्तगोचर इति । चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः । गोचरो वि[109a]षय आरम्भण-
मि[Tib. 134a]त्यर्थः । यदि चित्तस्य कश्चिद्गोचरः स्यात्तत्र किं चिन्निमित्तमध्यारोप्य
स्याद्वाचां प्रवृत्तिः । यदा तु चित्तस्य विषय एवानुपपन्नस्तदा क्व निमित्ताध्यारोपो येन
10 वाचां प्रवृत्तिः स्यात् ॥ कस्मात्पुनः⁽³⁾ चित्तविषयो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

- यस्मानुत्पन्नानिरूढा निर्वाणमिव धर्मता धर्मस्वभावो धर्मप्रकृतिर्व्यवस्थापिता
तस्मान्न तत्र चित्तं प्रवर्तते । चित्तस्याप्रवृत्तौ च कुतो निमित्ताध्यारोपः । तद्भावात्कुतो
वाचां प्रवृत्तिः । अतश्च न किं चिद्बुद्धैर्भगवद्भिर्देशितमिति स्थितमविकलं ॥ अत एव च
15 वक्ष्यति⁽⁴⁾

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न काचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥ इति ।

1) Mss. *nivṛtticittagocarāḥ* ; ci-dessous *nivṛtta*° c° et *nivṛttiḥ* c°. --
བཟོན་པར་ ལུ་པ་ བཟོན་པ་སྟེ། རེམས་ཀྱི་ རྟུན་ལུ་ བཟོན་པས་སོ། མ་རྟེན་པ་
ནང་ མ་འགགས་པ། ཆོས་ཀྱིས་ ལུ་ངན་འདས་ ནང་ མཆོངས། ॥ = *cittagocarānivr̥ttih*.
Citée ci-dessous ad XXIV. 8.

2) Mss. *nivṛttiḥ* c°.

3) Mss. *kasmāt parac*°.

4) = XXV. 24.

(1) एवं चेतत्⁽¹⁾। अथ वायमन्यः पर्युपतः⁽²⁾। यदुक्तं प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति⁽³⁾ कथं पुनः प्रपञ्चस्य शून्यतायां निरोध इति ॥ उच्यते । यस्मान्निवृत्तमभिधातव्यमित्यादि पूर्व-वद्व्याख्येयं ॥

(4) अथ वा यदेतदुक्तं प्रागाध्यात्मिकब्राह्मणस्त्वनुपलम्भेनाध्यात्मं बहिः पः सर्वदा-
हंकारमकारपरितप इमत्र तन्नमिति । कोदशं तत्किंयदुक्तं वा शक्यते⁽⁵⁾ तस्मात्⁽⁶⁾ 5
निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे⁽⁷⁾ ।

तत्र⁽⁸⁾ तन्नम इति व्याख्येयः [Tib. 134 b] । किं पुनः कारणां तत्र तन्निवृत्तमभि-
धातव्यं⁽⁹⁾ निवृत्तचित्तगोचर इत्याह⁽¹⁰⁾ ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्म[109 b]ता ।

इति पूर्वक्रमेवमेव व्याख्यानं योज्यं ॥

10

1) འདྲི་ཅི་ན་ རེ་ལྟ་ ཡིན་པ་ལས། ।

2) XVIII. 5; ci-dessus p. 350 l. 5. — Le tibétain répète les deux derniers padas de la Karikā: ... *te prapañcāt prapañcas tu...*

3) Le tibétain répète les deux premiers padas.

4) *atha vā* = རྒྱུ་ལ་གཅིག་ཏུ་

5) *sarvadā* manque dans le tibétain.

6) ཅི་སྟེ་ བཟོད་པ་ལས། — Mss. *ki vad vahtutum vā, kiṃ tad....*

7) འདྲི་ལྟར་ = *evam*.

8) ལྷོག་པས་ = *niṣṭtam* = *niṣṭte*. Mss. *niṣṭtacittagocaras tatra....*

9) Mss. *tattvata iti* — རེ་ཁོ་ན་ཉིད་ རེ་ལ་

10) Mss. *niṣṭtac°* བཟོད་པར་བྱ་བ་ ལྷོག་ཅིང་ རེ་ལས་ཀྱི་ སྤྱིད་ལུ་ ལྷོག་
པར་བྱུར་ རེ་ན།

अत एवोक्तमार्थतथागतगुह्यसूत्रे । यां च शातमते रात्रिं तथागतो अनुत्तरां सम्यक्
 संबोधिमभिसंबुद्धो यां च रात्रिमुपादाय परिनिर्वास्यति । अस्मिन्नन्तरे तथागतनेकातर-
 मपि नोदाहृतं न प्रव्याहृतं नापि प्रव्याहुरिष्यति । कथं तर्हि भगवता सकलसुरासु-
 रनरकिन्नरसिद्धविद्याधरोरगप्रभृतिविनेयवनेभ्यो विविधप्रकारे[भ्यो] धर्मदेशना देशिता ।
 5 एकतणवागुदाहारेणैव ततस्त्वनमनस्तमोक्षणी बहुविधबुद्धिनलिनोवनविबोधिनो ब्र-
 ह्मरामरणसरित्सागरोच्छोषिणी कल्पकालानलसंसारक्षमविसर्गपिणो शरद्रूपमहा-
 प्रभृति ॥

तदेवं सूत्रे ।

पथा यत्कृतं तूर्यं वाच्यते पवनेरितं ।

10

न चात्र वादकः कश्चिन्निश्चरत्यथ च स्वराः ॥

1) Le tibétain porte seulement མེད་ལཱ་མ་ — Une partie de ce fragment est cité ci-dessous fol. 171a et Bodhic. p. 419. 7 (IX. 35 — *ikā* p. 276. 2). — On trouvera dans ce dernier ouvrage divers textes relatifs au silence de Bhagavat et visés par Kumārila dans le *Ālokavārt*. (Voir J. R. A. S. 1902, p. 374, n. 1)

Notre texte est en opposition très nette avec la vieille formule qu'il démarque: *yañ ca bhikkhave rattim tathāgato anuttaraṃ sammāsaṃbodhiṃ abhisambujjhati, yañ ca rattim anupādisesūya nibbānadhātuyā parinibbāyati, yaṃ cāsmim antare bhāsati lapati niddisati, sabbau taṃ tatheva hoti no aññathā tasmā tathāgato ti vuccati* (Itiv. § 112; Sum. Vil., Intr. § 44, et ailleurs). Ce conflit n'est pas pour nous surprendre, car Wassilieff nous a appris, d'après l'autorité de Vasumitra, que les sectes se divisent sur ce point: le *saṃhita* parle-t-il? (Bouddhisme, p. 235).

2) Ex conj. *°risyatiti*. — La citation s'arrête ici dans le tibétain (qui supprime *na pravāhrtam* et passe à la strophe l. 9); de même Bodhic. p. s'arrête à *nodāhrtam*. Ci-dessous (fol. 171a), le texte diverge après avoir fourni la formule complète *nodāhrtam na vyāhrtam na pravāharati na pravāharisyati*.

3) Comp. Bodhic. IX. 51. *ekena sūtratulyena kiṃ na sarvaṃ jinoditam*.

4) Mss. *tattarjananamastemo haraṇi, tatajjana-mastemo*.

5) Sur les sept soleils de la destruction du monde par le feu, voir Hopkins, *Great Epic* p. 475 (Vanap. 191.10), Dahlmann, *Mahābhārata*, I, p. 220; Hardy, *Manual*, p. 31; *Āṅg. N.* IV. 100; *Āṅg. N.* 247, n. 2.

6) Mss. *visaradrosinī, °hresinī*.

7) Paris, Calc. *prabhetyāha, pravety*.

एवं पूर्वमुशुद्धत्वात्मसर्वसम्प्राणयेरिता ।
 वाग्निश्चरति बुद्धस्य न चास्यास्तीह कल्पना ॥
 प्रतिश्रुत्वादयः शब्दा नाध्यात्मं न बहिः स्थिताः ।
 वागप्येवं नरेन्द्रस्य नाध्यात्मं न बहिः स्थिता⁽¹⁾ ॥

तथा ।

5

देवत चोद⁽²⁾नि दुन्दुभि दिव्य कर्मविपाक निवृत्त मन्त्राणां ।
 देव पमत्तविकारिणा जाता दुन्दुभिघोष पमुञ्चि नभातो ॥
 सर्वं घनित्य श्रशाश्रत कामा इवर् स्रध्रुव केनसभावाः ।
 मायमरीचिसमा दकचन्द्राः सर्वि भवाः सुपिनात्तिसभावाः ॥
 दुन्दुभि वार्दित⁽³⁾ शक्रमरूद्भिः सार्द्धय संक्रमि धर्मसभायां [110a] ।
 धर्मकथां पकरोति मन्त्राणां या कथं शान्तविरागऽनुकूला ॥
 धर्मकथां पकरोति मन्त्राणां या कथं शान्तविरागऽनुकूला ॥

10

तथार्यसमाधिराज्ञे⁽⁸⁾ ।

बुद्धो यदा भेष्यति धर्मराज्ञः सर्वाणा धर्माणा पकाशको मुनिः ।
 तृणगुल्मवृत्तौषधि शैल पर्वत श्रभाव धर्माणा र्वो भविष्यति ॥
 यावन्ति शब्दास्तहि लोकधातौ सर्वे क्त्वावा न हि कश्चि भावः ।
 तावन्तु खो तस्य तथागतस्य स्वरू निश्चलो लोकविनायकस्य ॥

15

1) Le tibétain donne *ity ādi*, et, supprimant les autres citations, passe au
 ste que nous avons p. 368 l. 4.

2) Mss. *codani*, *bodani*.

3) Mss. *°samodaka°*.

4) Mss. *supinovasva°*.

5) Mss. *vādita*, *bodhita*.

6) Lecture évidemment fautive.

7) Mss. *pākaiha*.

8) Voir ci-dessus 44. 2-5, 276. 4.

इति विस्तरः⁽¹⁾ ॥ तथा ।

एकस्वरात् तव लोककृतो नानाधिमुक्तिं स्वर्गं निश्चरती ।

एकैकमन्विममभाषि त्रिनो ब्रूहि स्मितं प्रकृतकस्य कृते ॥

अत्रैके परिचोदयति । नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका यस्मात्कुशलाकुशलं कर्म
कर्तारं च फलं च सर्वं च लोके भावस्वभावशून्यमिति ब्रुवते । नास्तिका अपि क्षेत्रज्ञा-
स्तोति ब्रुवते । तस्मान्नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका इति ॥

नैवं । कुतः । प्रतोत्यसमुत्पाद[व]ादिनो हि माध्यमिका हेतुप्रत्ययान् प्राप्य
प्रतोत्य समुत्पन्नत्वात्सर्वमेवेकलोकपरलोके निःस्वभावं वर्णयति । यथा स्वप्न⁽⁴⁾वादिनो
नैव नास्तिकाः प्रतोत्यसमुत्पन्नत्वा[Tib. 135a]द्भावस्वभावशून्यत्वेन न परलोकाद्यभावं
प्रतिपन्नाः । किं तर्हि ऐकलौकिकं वस्तुज्ञातमुपलभ्य स्वभावतस्तस्य परलोकादिहा-
गमनमिहल्लोकाच्च परलोकगमनमपश्यत् इहल्लोकोपलब्धपदार्थसदृशपदार्थात्तरागम-
कुर्वति ॥

तथापि वस्तुस्वप्नपेणाविद्यमानस्यैव ते नास्तित्वं प्रतिपन्ना इत्यमुना तावद्-
[110b]र्शनेन साम्यमस्तीति चेत् ॥ न हि । कुतः । संवृत्त्या माध्यमिकैरस्तित्वेनाभ्युप-
गमान्न तुल्यता ॥

वस्तुतस्तुल्यतेति चेत् ॥ यद्यपि वस्तुतोऽसिद्धितुल्या तथापि प्रतिपत्तेर्दृ-
तुल्यता । यथा हि कृतचौर्यं पुरुषमेकः सम्यगपरिज्ञायैव तदग्निप्रेरितस्तं मिथ्या
व्याचष्टे चौर्यमनेन कृतमिति । अपरस्तु सान्नादृष्टा दृश्यति । तत्र यद्यपि वस्तुतो नास्ति

1) Mss. *iti viṣṭer eṣā eka°*.

2) Ex conj. *ravu*.

3) Nous retrouvons ici le tibétain.

4) Manque dans le tibétain qui donne: *naivaṃ nāstikāḥ pratītya°...°ṣi-
nyatvena para°*. — «Les Nāstikas, affirmant le *svarūpa*, ne sont pas dans le même
cas; ils n'admettent pas (comme font les Mādhyamikas) la non existence de l'autre
monde, etc., en raison de la vacuité de toute nature propre, laquelle vacuité résulte
du Pratītyasamutpāda, mais bien au contraire.....»

भेदस्तथापि परिज्ञातृभेददेकस्तत्र मृषावादीत्युच्यते । अपरस्तु सत्यवादीति । एकस्यापशसा
चापुपयेन च सम्यक् परीक्ष्यमाणो युज्यते नापरः । एवमिहापि यथावद्विदितवस्तुस्वद्व-
याणां माध्यमिकानां ब्रुवतामवगच्छतां च वस्तुस्वद्वपभेदेऽपि यथावद्विदितवस्तुस्व-
द्वयेर्नास्तिकैः सह ज्ञानाभिधानयोर्नास्ति साम्यं ॥ [Tib. 135 b] यथैव क्षुपेतासामान्ये
[§]प्रतिसेष्या[य]⁽¹⁾प्रतिसेष्यापेक्षकयोर्वि पृथग्जनार्कतोर्ज्ञात्यन्धचतुष्मतोश्च⁽²⁾ विषमप्र- 5
पात⁽³⁾प्रदेशविनिश्चितसामान्येऽपि यथास्ति स महान्विशेषस्तथा नास्तिकानां माध्यमि-
कानां च विशेषो भविष्यतीति पूर्वाचार्या इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ।

तस्यां च नास्ति वाक्चित्तयोः प्रवृत्तिः । तथापि नैवासावेदश्यमाना शक्या जनैर्विज्ञातु- 10
मित्यवश्यं तस्यामवतारणार्थं विनेयजनानां संवृत्तिसत्यापेक्षया कदा चिदेशनानुपूर्वा⁽⁴⁾[111a]-
व्यां भवितव्यमित्यतः सा कथ्यतामिति ॥ उच्यते । इयमत्र बुद्धानां भगवतां तन्नामता-
वतारदेशनानुपूर्वा विज्ञेया यदुत ।

सर्वं तथ्यं [न वा तथ्यं] तथ्यं चातथ्यमेव च ।

नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतद्बुद्धानुशासनं ॥ ८

15

1) Voir M. Vyut. § 9.6. *nāsty apratisaṃkhyāyopekṣā* [tathāgatasya].
— Cp. *pratisaṃkhyāpratisaṃkhyānirodha*, Brahmas. II. 2.22; Album Kern,
p. 111. — Ilya deux *upekṣās*, *ekatvasaṃniṣṭitā*, *nānātvā*° (sūtra cité Abhidh. k. v.
S. As., 248b 3). — Les dix *upekṣās* de Hardy, Manual, p. 505, dans Atthasāl.
§ 172; voir Dh. sūi, p. 39, 48 et 333. — Quatrième *brahmavihāra*, Dh.-s. XVI
(indifference, Kern; disinterestedness, equanimity, unbiassedness, M^{ss} Rhys
Davids).

2—2) Mss. *viṣeṣya*°. — Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *ānupūrvā* = རྒྱུ་པ་ = *krama*.

5) ཐམས་ཅད་ ཡང་དག་ ཡང་དག་མེད། ཡང་དག་ ཡང་དག་མ་ཡིན་ ཉིད། ཡང་
དག་མེད་ མེད་ ཡང་དག་ མེད། དེ་ནི་ སངས་རྒྱལ་ རྗེས་བསྐྱུང་པ་ལོ། ॥

तत्र ।

यद्यस्य प्रियं पूर्वं तत्तत्तस्य समाचरेत् ।

न हि प्रतिकृतः पात्रं सद्धर्मस्य कथं च न ॥⁽¹⁾

नान्यया भाषया श्लेष्कः शक्यो याकृत्यितुं यथा ।

5 न लौकिकमृते लोकः शक्यो याकृत्यितुं तथा ॥⁽²⁾

तथा च भगवतोक्तं । लोको मया सार्धं विवदति नाहं लोकनि सार्धं विवदामि ॥

यल्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतं । यल्लोके नास्ति संमतं ममापि तच्चास्ति संमत-
मित्यागमाच्च ॥⁽³⁾

इत्यादित एव तावद्भगवता [Tib. 136a] स्वप्रसिद्धपदार्थभेदस्वतृपविभागप्रवण-⁽⁴⁾

10 संज्ञाताभिलाषस्य विनियजनस्य⁽⁴⁾ यदेतत्स्कन्धधात्वापतनादिकमविद्यातैमिरिकैः सत्यतः

परिक्लिप्तमुपलब्धं तदेव तावत्तद्व्यमित्युपवर्णितं भगवता तद्दर्शनपेक्षया १ आत्मनि
लोकस्य गौरवोत्पादनार्थं । विदितनिर्वाणेशेलोकवृत्तात्तोऽयं भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्श⁽⁷⁾ य

1) Se lit, cité d'après une source non déterminée (*anyatra*), dans *Subhāṣita-saṃgraha* (Ed. C. Bendall, Musée N. S. IV. p. 385. s): *yad yad yasya hitam*. . . — Ici se placent, dans les Mss., les mots ci-dessous (9—10). — Le tibétain indique (ཤེས་བྱ་པ་དང་) que la stance suivante ne fait pas corps avec celle-ci.

2) Voir Dogmatique Bouddhique I p. 25 (J. As. 1902, II. p. 257).

3) Sañ. N. III p. 138. *nāhaṃ bhikkhave lokena vivadāmi, loko ca mayā vivadati. na bhikkhave dhammavādī kenaci lokasmim vivadati. yaṃ bhikkhave natthi sammataṃ loka paññitānaṃ ahaṃ pi taṃ natthīti vadāmi*. — *saṃmata* = སྤྱད་པ་ = *sad iṣṭa* = *san mata*.

4—4) Précède dans les Mss. la citation *nānyayā bhāṣayā*. . .

5) རང་ལ་ རྟགས་པ་ = «qu'ils admettent sans discussion». Comparer

Bodhic. p. IX. 6 *pratyakṣam api rūpādi prasiddhyā na pramāṇataḥ*. — Et ci-dessous 34. 13.

6) Mss. *satyam*.

7) གཤམ་ཅད་ཤེས་པ་ — Mss. *°darṣa yenaivam, ya naivam*. — La fin de la phrase (*upadiṣṭavān*) rend la correction presque nécessaire.

एवं भवापर्यंतस्य⁽¹⁾ वायुमण्डलादेराकाशधातुपर्यवसानस्य भाजनलोकस्य सत्त्वलोकस्य चाविपरीतं स्थित्युत्पादप्रलयादिकं सातिविचित्रप्रभेदं सहेतुकं सफलं सास्वादं सादीनवं चोपादृष्टवानिति ॥

तदेवं भगवत्युत्पन्नसर्वज्ञबुद्धिविनेयजनस्य उत्तरकालं तदेव सर्वं न वा तथ्यमित्युपदेशितं । तत्र [111 b] तथ्यं नाम यस्यान्यथात्वं नास्ति । विद्यते च प्रतिज्ञाविना- 6
ज्ञात्वात् संस्काराणामन्यथाभावस्तस्मादन्यथाभावसद्भावान्न वा तथ्यं । वाशब्दश्चकारार्थं
देशनासमुच्चये द्रष्टव्यः । सर्वं तथ्यं न च तथ्यमिति ॥

केषां चित्सर्वमेतत्तथ्यं चातथ्यमेव चेति देशितं । तत्र बालजनापेक्षया सर्वमेतत्तथ्यं ।
ग्रार्थज्ञानापेक्षया तु सर्वमेतन्मृषा । तैरेवमनुपलम्भादिति ॥

केषां चिन्नतिचिरा[Tib. 136 b]भ्यस्तत्तत्तद्दर्शनानां किञ्चिन्मात्रानुत्खातावरणत- 10
रूमूलानां नेयातथ्यं नैव तथ्यं तदिति देशितं । तस्यापि किञ्चिन्मात्रस्यावरणस्य प्रका-
णार्थं बन्ध्यामुतस्यावदा[त]स्यामताप्रतिषेधवदुभयमेतत्प्रतिषिद्धं ॥

एतच्च बुद्धानां भगवतामनुशासनं । उन्मार्गादपनीय सम्यङ्मार्गप्रतिष्ठापनं शासनं⁽⁶⁾ ।
एवमानुपूर्व्या शासनमनुशासनं । विनेयजनानुवृत्त्येण वा शासनं अनुशासनं⁽⁷⁾ ।

1) སྤེན་པའི་མེ་མོའ་ལ་ བྱུག་པ་ suit *vāyumanḍalādes* སྤོག་མ་ རྒྱུད་འཁོར་པ་ ལྷན་

— Je crois que le *sattvaloka* a pour extrémité le stade d'abstraction, voisin du *anurūpa*, qui s'appelle *bhavāgra* («the limit of existence»?). — Dans le Lotus, le *bhavāgra* s'oppose à l'*avici*, car il est, dit Burnouf (p. 309) «le dernier étage du monde sans forme»; de même *Nāmasaṃgiti* VI. 11 (52).

2) Voir p. 356, n. 7.

3) Mss. °*diṣṭatān iti*.

4) Mss. *bhagavann abhyut*°. — «Quand les fidèles ont reconnu que Bha-
gavat est omniscient».....

5) Voir P. W. s. voc. *gyāmāvadāta* = schwärzlich weiss, glänzend schwarz.

6) Voir ci-dessus p. 3, n. 3 — M. Vyut. § 66. 5.

7) M. Vyut. § 66. 10 *anuāsana* (-i?). — Longuement expliqué dans Bodhi-
sattvabhūmi, I... *sāvadayasamudācārapratishedhaṇa*, *anavadayasamudācārābhyā-*

सर्वाद्यैता देशना बुद्धानां भगवतां मक्काकरूपोपायज्ञानवतां तन्नामृतावतारोपा-
यत्वेन व्यवस्थिताः । न हि तथागतास्तन्नामृतावतारानुपायभूतवाक्यमुदाहरन्ति । व्या-
ध्यनुवृत्तमैषण्योपसंस्कारवन्ति विनियोजनानुज्ञिघृतया यथानुवृत्तं धर्मं देशयन्ति ॥

यथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

5 सदसत्सदसच्चेति नोभयं चेति कथ्यते ।

ननु व्याधिवशात्सर्वमौषधं नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

किंलक्षणं पुनस्तत्तत्त्वं यस्यैता देशनां श्रवतारार्थमुपदिशन्ते भगवतः ॥ उक्तमेत-

दस्माभिः

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचर इति ॥

10 य[112a]दा चैतदेवं तदा किमपरे पृच्छते ॥ यद्यप्येवं तथोपि व्यवहारस्तथानु-
रोधेन लौकिकतथ्याद्यभ्युपगमवत्तस्यापि समारोपतो लक्षणमुच्यतामिति ॥ तदुच्यते ।

अपर[Tib. 137 a]प्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणं ॥ §

nujñā, . . . *skhalitasamācārasamcodana, samharṣaṇa, smṛtikaraṇānupradāna*. — *anu-
cāsanā*; Bodhic. p. 10, 7, 112. 8, 133. 6, (°cāsini?); Çikṣās. 2. 6 (*bhūtanaya*°),
36. 2, 122. 15; Samādhir. 6. 4, Prajñāpār. p. 484; — °*prātihārya*, M. Vynt.
§ 16. 3 (*ṛddhi*°, *ūdeṣanā*°) = «the mystic wonder, the wonder of manifestation, the
myster of education» (Rhys Davids, Dialogues p. 277—279 = *ṛddhivisaṃyā-
bhijñā*....; *cetaḥparyāyābhijñā*.... *idṛṣaṃ te cittam iti*; *āśravakṣayābhijñānu-
sanaprātihāryaṃ yathābhūtopadeṣaḥ* (Abhidh. k. v. Burn. 448b).

1) Mss. °*vartte*, °*varitta*.

2) VIII. 20. (Muséon, N. S. I. p. 239). — Mss. °*vaçāt pathyam*; mais les
deux versions tibétaines, རྟམས་པའི་ལུ་.

3) Mss. *deṣanā deṣanā*.

4) *bhagavantaḥ* n'est pas traduit dans le tibétain.

5) Mss. *nivṛttac*°.

6) Tib. = *tathāpi laukikavyavahārābhyupagāmaṃ vyavahārasatyasamā-
ropatasya lakṣaṇam api*...

7) གཤམ་པ་ཤེས་མེད་ཀྱི་སྤྱོད་པ་རྟམས་པའི་ལུ་ རྟམས་པའི་ལུ་
རྟམས་པའི་ལུ་རྟམས་པའི་ལུ་ རྟམས་པའི་ལུ་རྟམས་པའི་ལུ་ — Cité ci-dessous XXIV. 7.

तत्र नास्मिन् परप्रत्ययोऽस्तीत्यपरप्रत्ययं परोपदेशागम्यं स्वयमेवाधिगतव्य-
मित्यर्थः । यथा हि तैमिरिका वितथं केशमशकमत्तिकादिद्वयं पश्यतो वितिमिरोपदेशे-
नापि न शक्नुवन्ति केशानां यथावदवस्थितं स्वद्वयमदर्शनव्ययेनाधिगतव्यमतेमिरिका
इवाधिगतुं । किं तर्ह्येतैमिरिकोपदेशान्मिथ्यैतदित्येतावन्मात्रकमेव प्रतिपद्यते ।⁽¹⁾ यदा तु
तिमिरोपधात्यविपरीतशून्यतादर्शनाञ्जनाञ्जितबुद्धिनयनाः सन्तः समुत्पन्नतत्त्वज्ञाना भव- 5
न्ति । तदा तत्तत्त्वमनधिगमनयोगेन स्वयमधिगच्छन्तीति । एवमपरप्रत्ययं भावानां यत्स्व-
द्वयं तत्तत्त्वं⁽²⁾ ॥

एतच्च शांतस्वभावमतेमिरिकेशादर्शनवत्स्वभावविरहितमित्यर्थः ॥

अत एव तत्प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं । प्रपञ्चो हि वाक् प्रपञ्चपत्यर्थानिति कृत्वा । प्रप-
ञ्चैरप्रपञ्चितं वाग्भिर्[Tib. 137b]व्याकृतमित्यर्थः ॥

10

1) Tib. = *yadā tu timiropaghātyañjanāñjitanayanā ataimirikū eva [bha-
ranti], tadā tatkeṣādisvarūpam anadhigamananyāyenāvagacchanti; evam āryaiḥ
samāropeṇa tattvam api deśyatām, tathāpi tanmātreññānāryāññāṃ tatsvarūpāva-
gamo na bhavati; yadā tv avidyātīmiropaghātya viparīta*

2) Voir Bodhic. p. IX, 2, où la même comparaison des *taimirika* développée au point de vue de l'absence de négation et d'affirmation.

La *Bodhisattvabhūmi* (I. xviii) distingue trois étapes et les caractérise par un exemple: des enfants jouent avec des animaux (*mṛga*) de bois, etc, et croient que ce sont de vrais animaux; on leur dit que les animaux sont tout autre chose, et on les leur décrit; ils voient enfin de vrais animaux et acquièrent enfin une idée juste et immédiate (*pratyātman pratyavagama*). — Cp. le *nirvāṇe pratyākṣa jñāna*.

Voir les deux sources de *samyagdarśi*, ci-dessous p. 378, n. 1.

svayam [tattva]adhigamana = abhisamaya. — *°krama*, Bodhic. p. IX. 41.

Voir Childers et Milinda, II. 245 *dhammābhisamaya*.

pratyātmaavedya, སྟོན་པའི་མཛུགས་ཀྱི་ཡིད་ཀྱི་པ་ [Bodhic. p. 376. 12; Lañkāv.

passim; Chavannes, Inscriptions chinoises de Bodh-Gayā (R. H. d. R. XXXIV, № 1), p. 19, *pratyātmaavedya dharmakāya*] = *svasamavedya, āryāññāṃ svasamviditasvabhāvatayā paramārthasatyam*. Comp. *samyak pratyātman jñāna-darṣanam pravartate*, M. Vyut. § 245. 51. — Dans le Tantrisme, p. ex. *Subhā-sitas*, Muséon, N. S., V. p. 34. 15 (le terme de comparaison est la *rati* on [*mai-thuna*] *mahāsukha*).

3) Voir ci-dessus ad VII. 3.

4) Voir ci-dessus p. 4, n. 1, p. 11, n. 3.

निर्विकल्पं च तत् । विकल्पश्चित्तप्रचारः । तद्विहितत्वात्तच्च निर्विकल्पं⁽¹⁾ पथोक्तं सूत्रे । परमार्थसत्यं कतमत् । यत्र ज्ञानस्याप्यप्रचारः कः पुनर्वादेऽन्तराणामिति । एवं निर्विकल्पं ।

नानार्थोऽस्येति नानार्थं भिन्नार्थं । न नानार्थोऽनानार्थः [112b] मभिन्नार्थमित्यर्थः ॥

- 5 पथोक्तमार्थसत्यद्वयावतारसूत्रे । देवपुत्र आह । कतमः पुनर्मञ्जुश्रीः सम्यक्प्रयोगः ॥ मञ्जुश्रीराह । यत्समा देवपूत्र परमार्थतस्तथता धर्मधातुरत्यन्ताज्ञातिश्च तत्समानि परमार्थतः पञ्चानन्तर्याणि । यत्समानि पञ्चानन्तर्याणि तत्समानि दृष्टिकृतानि⁽⁵⁾ । यत्समानि दृष्टिकृतानि तत्समाः पृथग्जनधर्माः । यत्समाः पृथग्जनधर्मास्तत्समाः शैलधर्माः । यत्समाः शैलधर्मास्तत्समाः श्रैलधर्माः । यत्समाः श्रैलधर्मास्तत्समाः सम्यक्संबुद्धधर्माः यत्समाः
- 10 सम्यक्संबुद्धधर्मास्तत्समं निर्वाणं । यत्समं निर्वाणं तत्समः संसारः । यत्समः संसारस्तत्समः परमार्थतः संज्ञेशः । यत्समः परमार्थतः संज्ञेशस्तत्समं [Tib. 138a] परमार्थतो व्यवदानं । यत्समं परमार्थतो व्यवदानं तत्समाः परमार्थतः सर्वधर्माः । एवं परमार्थतः सर्वधर्मसमताप्रयुक्तो देवपुत्र भित्तुः सम्यक्प्रयुक्त इत्युच्यते ॥ देवपुत्र आह । कतमया पुनर्मञ्जुश्रीः समतया यावत्परमार्थतो यत्समं व्यवदानं तत्समाः सर्वधर्माः परमार्थत इति ॥
- 15 मञ्जुश्रीराह । परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादसमतया परमार्थतः सर्वधर्मात्यन्ताज्ञातिसमतया परमार्थतः समाः सर्वधर्माः । तत्कस्माद्धेतोः । परमार्थतो निर्वाणानानाकरणा हि देवपुत्र

1) Le *Lañkāv.* énumère douze *vikalpas* qui constituent le *parikalpita* (p. 127 de l'édition de la B. T. S.).

2) Voir ci-dessus p. 4, n. 6. — Sam. N. II. 140, *dhātunānatta*; M. Vynt. § 9. 5 *nāsti nānātrāsamjñā [tathāgatasya]*. Abhidh. k. v. (Burn fol. 438) *sukha-duḥkhāsuḥkhāduḥkhaviṣayyeṣu rāga dveṣa mahato nānātrāsamjñā*. — Voir p. 369, n. 1.

3) *अयथासंयमं देवपुत्रं तैसां देवपुत्रं यदेतत्*. — Voir Wass. p. 299 et des extraits du même sūtra, Bodhic. p. 366. 10 (démontrant que le *paramārthasatya* est ineffable), *Madhyamakāvatāra*, VI. 29.

4) Cp. Dh.-s. CVIII. *prayogavīrya*. — On sait que les *prahāṇas* du sanscrit bouddhique ne sont pas des «abandons» mais des *prayogas*.

5) Expression assez rare; cf. *dr̥ṣṭigata*.

सर्वधर्मा षट्यत्तनिरुत्पादतमुपादाय । तद्यथापि नाम देवपुत्र यच्च मृदाजनस्याभ्यन्तरमा-
काशं यच्च रत्नभाज[113a]नस्याभ्यन्तरमाकाशं । आकाशधातुरेवैषः । तत्परमार्थतो न किं-
चिन्नानाकरणं । एवमेव देवपुत्र यः [सं]ज्ञोऽशः स परमार्थतो⁽³⁾ षट्यत्तानुत्पादता । यदपि
व्यवधानं तदपि परमार्थतोऽत्यत्तानुत्पादता । संसारोऽपि परमार्थतोऽत्यत्तानुत्पादता । या-
वन्निर्वाणमपि परमार्थतोऽत्यत्तानुत्पादता । नात्र किं चित्परमार्थतो नानाकरणं । तत्क- 5
स्माद्धेतोः । परमार्थतोऽत्यत्तानुत्पादत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

तदेवमनानार्थता तच्चस्य लक्षणं वेदितव्यं शून्यतयै[Tib. 138b]⁽⁴⁾करसत्वात् । उत्त-
रेत्तरेव्याख्याने चात्र वेदितव्यं ॥

एवं तावदार्पाणां⁽⁵⁾ ज्ञातिव्रतामरणसंसारपरितयाय कृतकार्याणां⁽⁵⁾ तच्चलक्षणां । लौ-
किकं तु तच्चलक्षणमधिकृत्योच्यते ।

10

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्ने नापि शाश्वतं ॥ १०

1) On pense aux discussions sur le *ghaṭākūṣa*, p. ex. *Syādvādamajjarī* p. 17 (Ch. S. S.).

2) ཀུན་ནམ་ཉིད་མེད་སྔ་མ་.

3) Mss. °taḥ śāntatānut°. གང་མི་སྤྱེ་བ་ཉིད་.

4) Mss. °rūpatvāt, རྩལ་པ་ལོ་ལྟེན་ — *svarasa* = *svarūpa*, Abhidh. k. v., Soc. As. 312b 6 *svarasenaiva vīnaṣṣavarāṇām skandhānām*.. «les skandhas péris-
sables de leur nature», Ibid. 313a 1 *utpannasya svarasanīrodhād anāgatasyot-
pattim pratibadhnān nirodhayātīty ucyate*. — L'Ancien Véhicule est saturé de
douleur et de délivrance, le Nouveau de vacuité.

5—5) Non traduit dans le tibétain.

6) གང་ལ་ བརྟེན་ཏེ་ གང་ འབྱུང་བ། དེ་ནི་ རྟེན་གྱི་ དེ་ཉིད་ མིན། དེ་ལས་
གནད་པ་འདྲ་ མ་ཡིན་ལྟེན། དེ་ལྟེན་ ཡང་ མིན་ རྟེན་ མ་ཡིན། ॥ Cité ad XXI. 6 où on
lit *nochedo* comme ci-dessous p. 376, l. 14.

यत्कारणं प्रतीत्य [यत्]कार्यमुत्पद्यते । तद्यथा शालिबीजं प्रतीत्य पृथिव्यादि-
सामर्थ्यं च शाल्यङ्कुर उपजायते । न किं तावत्तदेव तदिति शक्यते वक्तुं । नैव पदेव बीजं
स एवाङ्कुरो जन्यजनकयोरेकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च पितापुत्रयोरेकत्वं स्यात् । अनन्यत्वा-
च्चाङ्कुरावस्थापामङ्कुरवद्बीजप्रकृणमपि स्यात् । बीजवच्चाङ्कुरस्यापि प्रकृणं⁽¹⁾ स्यात् ।
८ नित्यत्वं चैवं बीजस्य स्यादविनाशाभ्युपगमात् । ततश्च शाश्वतवादप्रसङ्गान्मरुदोषराशिः
स्यात्कर्मफलाद्यभावप्रसङ्गात् [113b] । एवं तावद्यदेव बीजं स एवाङ्कुर इति न पुन्यते ॥
न चान्यदपि तत्तस्मात् । नापि बीजादङ्कुरस्यान्यत्वं बीजमन्तरेणाप्यङ्कुरोदयप्रसङ्गात् ।

यद्यन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

इतिवच्चनादङ्कुरावस्थाने ऽपि बीजानुच्छेदप्रसङ्गात् । ततश्च सत्कार्यवाददोषः स्यात् ॥
10 यतश्चैवं यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मा-
त्कारणान्तत्कार्यम् [Tib. 139a] न्यत् । तस्मान्न कारणमुच्छिन्नं नापि शाश्वतमिति शक्यते
व्यवस्थापयितुं ॥

यथोक्तमार्यदेवपदैः ।

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

16 यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥ इति ॥

उक्तं चार्थललितविस्तरमूत्रे ।

1) ཡང་ན་ ས་མོན་ལྷན་ མུ་གུ་ ཡང་ འཇོན་པར་ མེ་ འཇུར་རོ། = *grahana-*
na syāt.

2) Ci-dessus XIV. 6.

3) Çataka, X. 25 (Muséon, N. S. I. p. 239).

4) Sic Mss. — ཆར་པར་ མེ་འཇུར་.

5) Page 210, l. 4 de l'édition de la Bibl. Indica (= 176. 11). — Cité
Çikṣāsa. 238. 9. — Le tibétain porte seulement མོན་ལ་ས་.

वीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो वीज स चैव ऋङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद् अशाश्वतधर्मता ॥ इति ॥

तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन ।

अनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतं ।

एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनामृतं ॥ ११

5

महाकहूणीपायमहामेघपटलनिर्त्तरावच्छादिताकाशधातुपर्यन्तदिग्मण्डलानां रा-
गादिक्लेशगणसमुदाचारातितीक्ष्णतरादित्यमण्डलोपतापितन्नगन्नातिन्नरामरणदुःखदक्-
नसंतापोपशमतत्पराणां सतताविरतपथानुवृत्तपरितप्रतिपत्तसद्धर्मदेशनामृतधारापातैर्य-
थानुवृत्तविनेयन्नकुशलमूलशस्यौषधिफलपुष्पलतोत्पन्नातिवृद्धानुविधूतूणां सद्धर्माप्तम-
हान्वर्यवर्षिणां सम्यक्संबुद्धमहानागानामत्राणालौकिकत्राणानामनाथनाथानां सक- 10
[114a]ललोकनाथानामेतत्तत्तसद्धर्मामृतं सकलत्रैधातुकभवंदुःखतयस्वभावं यथोपवर्णितेन
न्यायेनैकवान्यवरहितं शाश्वतोच्छेदवादविगतं च विशेषं ॥ एतद्धर्मतत्त्वामृतप्रतिपन्नानां
आचक्राणां [Tib. 139 b] श्रुतचित्ताभावनाक्रमात्प्रवर्तमानानां शोलसमाधिप्रज्ञात्मक-
स्कन्धत्रयामृतसस्योपयोगान्नियतमेव जरामरणक्षयस्वभावनिर्वाणाधिगमो भवति ॥ अथा-

1) སངས་ཀྱིས་ འཇིག་རྟེན་མགོན་ཐུགས་ཀྱི། བསྐྱེད་པ་ བཅུ་ཅེར་ རྒྱུ་པ་ རེ།
རྟེན་གཅིག་མ་ ཡིན་ བཅུ་ མེད། ཆད་པ་ མ་ ཡིན་ རྟེན་ མ་ ཡིན།

2) Voir ci-dessus 371. 1; cp. M. Vyut. § 245. 27; °vyāpin, °vyāpaka; ibid. § 19. 21; Bodhic. p. VII 31; °prasarāvadhi, Ibid. II. 2. 5 — digantavyāpin, Ibid. II. 16.

3) Les trois *prajñās*, *çruta*°, etc., M. Vyut. § 75, Vis. Mag. XIV, Bodhic. p. 5. 1, 110. 2, 349. 12. — Deux *prajñās* (*çruta*° = *parato ghoṣato yā uppajjati*... *cintā*° = *yā cjjhattam yoniṣomanasikāreṇa uppajjati*), Petakopadesa, ap. Minayeff, Recherches, p. 210; voir ci-dessus p. 362, n. 3a. D'après Nettip. p. 8, la *bhāvanāmayi* est produite *parato ca ghosena paccattasamuttāhita* ca *yonisomanasikāreṇa*. — Voir aussi p. 50. — La *cintā* et la *bhāvanā* sont longuement étudiées dans *Bodhisattvabhūmi*, I. viii. § 4. — Avant d'être *anāsava* la *prajñā* est *kuḍālasāsravā* (Abhidh. k. v. 241 b).

4) Voir ci-dessus 292, n. 4.

पि कथं चिदिहापरिपक्वकुशलमूलतया शुद्धाप्येतत्सद्धर्मामृतं दृष्ट एव धर्मं न मोक्षमा-
सादयन्ति । तथापि जन्मान्तरेऽप्यवश्यमेवां पूर्वकृतबलादेव नियता सिद्धिः संपद्यते ॥
यथोक्तं ⁽²⁾ शतके ।

इह यद्यपि तत्त्वज्ञो निर्वाणं नाधिगच्छति ।

5

प्राप्नोत्यपन्नतोऽवश्यं पुनर्जन्मनि कर्मवदिति ॥

अथापि कथं चित् ।

संशुद्धानामनुत्पादे प्रावकाणां पुनः तपे ।

सत्यार्पमार्गोपदेशककल्याणमित्रप्रत्यपवैकल्यान्न स्याद्धर्मतत्त्वामृताधिगमः । तथापि पूर्व-
जन्मान्तर्धर्मतत्त्वश्रवणकृतबलादेव ऐकलौकिकोपदेशानिर्पेक्षाणामपि प्रविवेकमेवाभा-

10 त्रोपनतप्रत्ययानां स्वार्थभूतं

ज्ञानं प्रत्येकबुद्धानामसंसर्गात्प्रवर्तते ⁽⁴⁾ ॥ १२

कायचेतसोः प्रविवेकोऽसंसर्गः कल्याणमित्रार्पणं वा ⁽⁵⁾ ॥ तस्मादसंसर्गाद्वितोः
प्रत्येकबुद्धानामसंबुद्धकेऽपि काले यस्माद्वत्येव ⁽⁶⁾ धर्मतत्त्वमधिगमः । तस्मादवन्ध्या सि-

1) Mss. āharmēṇa.

2) VIII. 22. — Cité par Candrakīrti dans le Madhyamakāvatārabhā-
ṣya, ad I, 1, p. 2, l. 18. *karmavat* = ལས་པའི་ལོ་ = *karmaphalavat*: de même qu'on
obtient dans une naissance ultérieure le fruit de l'acte.

3) *upanata* = ཐྱོད་པ་.

4) རྟོགས་སངས་ཀྱིས་རྣམས་མ་ བྱུང་ནིང་། ཉན་མོས་རྣམས་ གྱུང་ན་པ་ནི།
རང་སངས་ཀྱིས་ཀྱི་ ཡེ་མེས་ རི། བརྟེན་པ་མེད་པས་ རབ་བྱུ་ཞུ། — Cité dans Madh.
av. bh. 3. 1.

5) Comparer les conditions normales du salut: *kalyāṇamitrānūtsargāt sūtrā-
ṇām ca sadekṣaṇāt* (Çikṣās. kārikā 6).

6) Mss. *yasmād bhagavatteva, bhavatteva*.

द्विस्व संबुद्धमकृविद्याराजप्रणीतस्य सद्धर्मतत्त्वामृतभेषजस्येति विज्ञेयं⁽¹⁾ ॥

यतश्चेतदेव[114b]मतोऽर्हति प्राज्ञः प्राणानपि [Tib. 140a] परित्यज्य सद्धर्मतत्त्वं
पर्येषितुमिति ॥

यद्योक्तं भगवता आर्याष्टसाकृन्निकायां भगवत्यां⁽²⁾ कथं च भवगन् सदाप्ररूदितेन
बोधिसत्त्वेन मरुसत्त्वेनेयं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता⁽³⁾ ॥ एवमुक्तो भगवानायुस्मत्तं सुभूतिं स्थ- 5
विर्मेतद्वोचत् । सदाप्ररूदितेन बोधिसत्त्वेन मरुसत्त्वेन पूर्व प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेन
कायेऽनर्थिकेन जीवितनिरूपेणेन लाभसत्कारलोकेऽत्रिभिश्चितेन पर्येषमाणेन पर्येषिता ।
तेन प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेनारप्यगतेनात्तरोत्तान्निर्धोषः श्रुतोभूत् । गच्छ⁽⁵⁾ कुलपुत्र
पूर्वस्यां दिशि तत्र प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि । तथा च गच्छ यथा न कायक्लमश्रमनसि-
कारमुत्पादयसि । न स्त्यानमिद्धमनसिकारमुत्पादयसि । न भोजनमनसिकारमुत्पादयसि । 10
यद्यस्मा क्वचिच्चित्तं प्रणिधा अथ्यात्मं वा बह्निर्धा वा । मा च कुलपुत्र वागेनावलोकयन्
गाः । मा दक्षिणेन [मा पूर्वेण] मा पश्चिमेन मा उत्तरेण मा ऊर्ध्वं मा अधः मा चानुचिदिश-
मवलोकयन् गाः । तथा च कुलपुत्र गच्छ यथा [नात्मतो] न सत्कायतश्चलसि न द्रवतो
न वेदनातो न संज्ञातो न संस्कारेभ्यो न [विज्ञानत]श्चलसि [Tib. 140b] । यो ह्यतश्चलति

1) Comparer Bodhisattvabhūmi, I. vi. § 6 *tulyajātīyo 'sya (pratyekabuddhasya) mārgaḥ śrāvakair, ayaṃ tu ... viṣeṣaḥ paścime bhava ... anācāryakam pūrvābhūyisavaçāt saptatrimṣad bodhipakṣyān dharmān bhāvayitrū sarvakleṣa-prahāṇaṃ arhattraṇaṃ sākṣātkaṇṇoti.*

2) Chap. XXX. — Page 481. 4 de l'édition de la Bibl. Indica.

3) Sic Bibl. Ind. — Mss. *pariyaṣṭā*, de même ci-dessous.

4) Mss. *anīḥcritena* — མི གནས་པ་.

5) Bibl. In d. *gaccha tvam.*

6) Ibid. *tataḥ.*

7) Ibid. *na pāṇīya°, na rātri°, na divasa°, na cīta°, noṣṇa°.*

8) Mss. *satkāryataḥ carasi* — མ' གཤམ་པ་.

स वितिष्ठते । [कुतो⁽¹⁾ वितिष्ठते] 'बुद्धधर्मभ्यो वितिष्ठते । यो बुद्धधर्मभ्यो वितिष्ठते संसारं चरति । यः संसारं चरति स प्रज्ञापारमितायां न चरति । न च तामनुप्राप्नोतीति ॥

⁽⁴⁾ पावन्मारेण पापीयसा उदकेऽक्षर्यापिते । ⁽⁵⁾ अथास्यैतद्भू[115a]त् । यस्यैवमात्मनः कायं विद्धा [इमे] पृथिवीप्रदेशं रुधिरेण सिञ्चयं । तत्कस्य हेतोः । अयं पृथिवीप्रदेश उद्धतरन्नस्को । मारुतोधातुरितो⁽⁷⁾ धर्मोद्धतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य⁽⁸⁾ शरीरे निपतेत् । किमिहमात्मभावेन करिष्याम्यवश्यंभेदनधर्मिणा । वरं खलु पुनर्ममैवेन्द्रपया क्रियायात्मभावस्य विनाशः कृतो भवेत् । न त्वेवं निःसामर्थ्यक्रियया । बहूनि च ममात्मभावसत्त्वानि कामहेतोः कामनिदानं भिन्नानि पुनः पुनः संसारं संसरतो न पुनरेवंद्वेषेषु स्वा-
नेषु । * * * । अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तोदणं शत्रवं गृह्णोता सम-
10 तादात्मानं विद्धा समस्ततस्तं पृथिवीप्रदेशं स्वकेन रुधिरेणासिञ्चदित्यादि ॥

⁽¹³⁾ अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सहदर्शनोदेवं धर्मोद्धतस्य बोधिस-

1) 'कुतो' कुमस'स' अशु' दे'।

2) Mss. samskāre — अस्मि'स' अ' श्रु' दे'।

3) Tib. et Bibl. Ind. *prajñāpāramitām*.

4) Chap. XXXI, p. 522. 5 ... *tat sarvaṃ udakam antardhūpitam abhūt*.

5) p. 522. 9.

6) अशु'दे' voir Jäschke, s. voc. अशु'दे'.

7) *ito bhūpradeṣād*. — Dharmodgata = अस्मि'अशु'दे'.

8) *kāye*.

9) *kiṃ vānenātmaabhāvenāvacyaṃbhedanadharminā kuryām*.

10) ... *maṇḍāyāṃ kāya evaṃrūpayā kriyayā vīnaṣyatu, na tu niḥśamarthyā-kriyayā .api ca kūmahetoḥ*.

11) *sthāneṣu saddharmaparigrahasya kṛtāṇāṃ .yadi punar bhidyante kīṃmam evamrūpeṣu bhidyantām iti .atha khalu...*

12) *mahāsattva itī pratisamkhyāya tiṣṇam cāstram gṛhītva svakāyaṃ sa-mantato viddhvā tam prthivīpradeṣaṃ sarvaṃ asiñcat*.

13) Ibid. p. 524. 22.

14) *saha darśanenaiva*.

तस्य महासत्त्वस्यैवं⁽¹⁾ मुखं प्रत्यलभत । तद्यथापि नाम [प्रथम]ध्यानसमापन्नस्य भित्तो-
 र्काग्रमनसिकारस्य [भित्तोः]⁽²⁾ । तत्रेयं [Tib. 141a] धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
 प्रज्ञापारमितादेशना यदुत सर्वधर्मसमतया प्रज्ञापारमितासमता । सर्वधर्मविविक्ततया
 प्रज्ञापारमिताविविक्तता । सर्वधर्माचलतया प्रज्ञापारमिताचलता । सर्वधर्माननतया
 प्रज्ञापारमितामनता । सर्वधर्मास्तम्भिततया प्रज्ञापारमितास्तम्भितता । सर्वधर्मक्र- 5
 मतया प्रज्ञापारमितैकरसता । सर्वधर्मापर्यस्ततया प्रज्ञापारमितापर्यस्तता । सर्वधर्मानुत्पा-
 दतया प्रज्ञापारमि[115b]तानुत्पादता । सर्वधर्मानिरोधतया प्रज्ञापारमितानिरोधता ।
 गगनापर्यस्ततया प्रज्ञापारमितापर्यस्तता । पावत्सर्वधर्मासंभेदनतया प्रज्ञापारमितासंभेद-
 नता सर्वधर्मानुपलब्धितया प्रज्ञापारमितानुपलब्धिता सर्वधर्मा[भिभावना]समतया प्रज्ञा-
 पारमिताभिभावनासमता । सर्वधर्मनिश्चेष्टतया प्रज्ञापारमितानिश्चेष्टता सर्वधर्माचित्यतया 10
 प्रज्ञापारमिताचित्यता वेदितव्येति ॥

॥ इत्याचार्य[Tib. 141b]चन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तावा-
 त्मपरीता नामाष्टदशमं प्रकरणं ॥

1) *tūdr̥ṣaṇi sukhāṃ*. — *Mss. imañi rūpaṃ*.

2) *°samūpanna ekāgramanasikāro bhikṣuḥ*.

3) D'après le tibétain.

4) *acalanatayā*.

5) *mananārthena nāmarūpa* — མྱེས་པའི་ཕྱིར་. (Gālistamba). — Comparer *manyānā*, Dh.-sñi. § 1116, 1233, Nettip. p. 24, Bodhic. p. IX. 88, ad finem, Uṣṣā. 251, n. 1.

6) མྱེས་པའི་ཕྱིར་པ་ མཉམ་པ་ཏིན་ = °*dharmavi*°.

7) ཕྱིར་པ་མེད་པ་ཏིན་.

8) མེ་ལྷན་པ་ཏིན་.

XIX.

कालपरीक्षा नामैकोर्नावंशतितमं प्रकराणं

यत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः कालत्रयविज्ञप्तिहेतुत्वात् ॥ इहातीताना-
गतप्रत्युत्पन्नास्त्रयः काला भगवतोपदिष्टास्ते च भावाश्चयाः । यस्मादुत्पन्नो निरुद्धो हि
5 भावस्वभावो ऽतीत इति व्यपदिश्यते । उत्पन्नो निरुद्धो हि वर्तमानः । अलब्धात्मभा-
वोऽनागत इति । एवं भावस्वभावनिबन्धनास्त्रयः काला उपदिष्टास्ते च सन्ति । तस्मात्-
निबन्धनोऽपि भावस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । स्यात्कालत्रयप्रज्ञप्तिहेतुर्भावस्वभावो
यदि कालत्रयमेव [भव]दभिमतं भवेत् । न [116a] त्वस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपा-
दयन्नाह ।

10

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥ १

इह तावद्यदि वर्तमानानागतौ स्यातां तावपेक्षयातीतं कालं भवेतामनपेक्ष्य वा ।
तत्र यद्यतीतमपेक्ष्य सिध्येते तथा नियतमतीते काले भविष्यतः । यस्माद्यस्य हि यत्रासन्न
तत्तेन नापेक्ष्यते । तद्यथा बन्ध्या स्त्री स्वतनयेन गगनमालतोलाता स्वकुसुमेन सिकता
15 स्वतैलेन ॥ अविद्यमानमप्यन्धकारं प्रदीपेन प्रदीपोऽप्यन्धकारेण प्रतिद्वन्द्वित्वेनापेक्ष्यत
इति चेत् । नैतदेवं [Tib. 142a] । अस्यापि साध्यसमत्वात् ॥ तदत्र यद्यतीते काले वर्तमा-
नानागतौ कालाविष्येतेऽपेक्षामिच्छार्थमेवं सत्यतीते काले विद्यमानत्वादतीतकालात्मक-

1) ཏ་ལྟར་གྱུང་ནས་ མ་འོངས་པ། གལ་ནི་ འདས་པ་ བཞུགས་ ཞུར་ན། ཏ་ལྟར་
གྱུང་ནས་ མ་འོངས་པ། འདས་པའི་ ཏུས་ན་ ཡོད་པར་ འགྱུར། ॥

2) yatattvenopekṣetaḥ — དེ་ནི་ དེ་ལ་ བཞུགས་པ་ མ་ ཡོད་ནི། = tat tatra.

गोरूपतीतत्वं स्यात् । तत्रातीतोऽपि न स्यात् । यस्माद्वर्तमानावस्थातिक्रान्तौ क्षती-
तोऽसंप्राप्तोऽनागत इति स्यात् । यदा तु वर्तमानागतयोर्संभव एव । तदा कुतः कस्य
चिदतीतत्वं स्यादित्यतोऽतीतोऽपि न स्यात् ॥ अथ यथोक्तदोषपरिनिवृत्तिर्यथा ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥ २

5

⁽³⁾ तत्रातीते काले यदि वर्तमानागतौ कालौ न स्त इति परिकल्प्यते । एवमपि
तत्राविद्यमानत्वाद्गनेन्द्रीवर्चनास्त्यपेक्षा ॥

अथापि स्यात्कालवादिनां विद्यत एव कालस्तत्र किमपेक्षया प्रयोजनमिति ॥
उच्यते । एवमपि [116b]

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

10

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥ ३

प्रत्युत्पन्नानागतयोर्सम्भवंतीतानपेक्षत्वात् । खरविषाणवत् । यतश्चैवं प्रत्युत्पन्नो
ऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यत इति विज्ञेयं ॥

यदा चैवमतीतमपेक्ष्य वाऽनपेक्ष्य वा प्रत्युत्पन्नानागतयोर्नास्ति सिद्धिरेवं प्रत्युत्प-
न्नापेक्षया वाऽनपेक्षया वातीतानागतयोर्[Tib. 142b]नागतापेक्षया वाऽनपेक्षया वा प्रत्यु- 15

1) Mss. *tatra pūrva yādī*.

2) རྟུན་གྱིས་ རྟུན་ མ་འོངས་པ། གལ་ནི་ དེ་ན་ མེད་འགྱུར་ན། རྟུན་གྱིས་
རྟུན་ མ་འོངས་པ། རྟུན་ དེ་ལ་ བཞུགས་པར་ འགྱུར་॥

3) Mss. *tatra ced atīte*...

4) Tib. *ajoute darçane*.

5) འདས་པ་ལ་ རི་ མ་ བཞུགས་པར། དེ་གཉིས་ གུལ་པ་ ཡོད་ མ་ ཡིན། དེ་ཕྱིར་
རྟུན་གྱིས་ རྟུན་ མ་འོངས་ རུས་ གྱིང་ ཡོད་ མ་ ཡིན།

6) Mss. *asattvam asyātīta*°.

त्पन्नातीतयोर्सिद्धाविध्यमाणायां तेनैव प्रत्युत्पन्नानागतयोर्तीतापेक्षयाऽनपेक्षया वा।
सिद्धिक्रमेण दूषणासाम्यम[ति]दिशन्नाह ॥

एतेनैवावशिष्टौ द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादौश्च लक्षयेत्⁽²⁾ ॥ 8

5 कथं कृता ।

यद्यतीतो ऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्ने भविष्यतः ॥

कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

10 अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न⁽³⁾ ज्ञातं विद्यते तयोः ।

तेनातीतोऽनागतश्च कालो नाम न विद्यते ॥

एष तावदेकः कालपरिवर्तः ।

अतीतो वर्तमानश्च यद्यज्ञातमपेक्ष्य हि ।

अतीतो वर्तमानश्च कालेऽज्ञाते भविष्यतः ॥

15 अतीतो वर्तमानश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

अतीतो वर्तमानश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नज्ञातं विद्यते तयोः ।

अतीतो वर्तमानश्च तस्मात्कालो न विद्यते ।

1) Mss. *ahicṣyamānāṇā tanaiva* — मेषस्य'दः.

2) डे.म'सदि' लु'य' डे' अदे'ते'द'श्रिष। लु'ग'म' ग'ते'स'स' य'क्षु'म'स' र'ते'।
म'के'ग' र'द' स'म' अ'वे'द'य' स'ग'स'। ग'ते'ग'य' स'ग'स'य'अ'द' म'ेष'स'र'स'॥

3) Mss. *anapekṣya punaḥ siddhir nātītam...* र'लु'म'य' डे' म' य'क्षु'म'स'।
jāta = *pratyutpanna*; *ajāta* = *anāgata* (l. 13 et suiv.).

एष द्वितीयः कालपरिवर्त [117a] इति⁽¹⁾ व्याख्यानकारिका इति⁽¹⁾ । एवं द्वौ कालपरिवर्तौ बोद्धव्यौ ॥ यतश्चैवं विचारणे कालत्रयं नास्ति तस्मात्कालो न विद्यते कालाभावाच्च भावसद्भावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

यथा चैतत्कालत्रयं विचारितमेवं ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादींश्च लक्षयेत् ।

5

उत्तमाधममध्यादीनि [Tib. 143a] त्यादिशब्देन कुशलाकुशलाव्याकृतानि । उत्पादस्थितिभङ्गाः । पूर्वात्तापरात्तमध्यात्ताः । कामद्वयाद्व्याप्यधातवः । शैलाशैलनैवशैलनैवशैलनादयो यावत्तः पदार्थास्त्रिपदार्थसंबन्धव्यवस्थितास्ते सर्वं गृह्यन्ते । एकत्वादींश्चेत्यनेनादिशब्देन द्वित्वबहुत्वयोर्प्रकृणात् एवेत्तमाद्य एकत्वादप्यश्च कालत्रयव्याख्यानेन व्याख्याता वेदितव्याः ॥

10

अत्राह । विद्यत एव कालः परिमाणवद्भात् । इह यत्रास्ति न तस्य परिमाणवत्त्वं विद्यतं तद्यथा खरविषाणस्य । अस्ति च कालस्य परिमाणवत्त्वं क्षणलवगुहूर्तदिवसरात्र्यहोरात्रपतमासमेवत्सरादिभेदेन । तस्मात्परिमाणवद्भाद्विद्यत एव काल इति ॥ उच्यते । यदि कालो नाम कश्चित्स्यात्स्यात्तस्य परिमाणवत्त्वं । न तस्ति । यस्मात् ।

नास्थितो गृह्यते कालः स्थितः कालो न विद्यते ।

15

यो गृह्येतागृहीतश्च कालः प्रज्ञाप्यते कथं⁽⁴⁾ ॥ ५

1—1) Non traduit dans le tibétain. — Kārikās complémentaires des trois premières kārikās de ce chapitre, explicatives de la kārikā 4a.

2) Mss. *ekatvādaṁ cetyādi*. — Voir 384. 4.

3) Mss. *trihpadārthāḥ sam*. — རྟོན་པོ་གསུམ་དང་འཕྲེལ་བར་གནས་པ་
= *yuvantaḥ padārthāḥ trisambandhena vyavasthitāḥ* = toutes les triades.

4) མི་གནས་རྩ་ཁྱིམ་འཛིན་མི་ཕྱིར། གང་ཞིག་གཟུང་བར་བྱ་བའི་རྩ་གནས་
པ་ཡིན་པ་མ་ཡིན་པས། མ་བཟུང་རྩ་ཁྱིམ་འཛིན་གང་གས། Mss. *sthitah kālo na gṛhyate*.

इह यदि कालो नाम कश्चिद्व्यतिरिक्तः स्यात्स तृणादिभिः
परिमाणवद्भावेन⁽¹⁾ । न त्वस्थितः कूटस्थः कश्चित्कालो नामास्ति यः तृणादिभिर्गृह्येत ।
तदेवं नास्थितो गृह्य⁽²⁾[Tib. 143b]ते [117b] कालो ऽस्थितत्वात् गृह्यत इत्यर्थः ॥

अथापि स्यान्नित्य एवावस्थितस्वभावः कालो नामास्ति तृणादिभिरभिव्यज्यते ।

5 तथा हि ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु नागर्ति कालो हि डुरतिक्रमः ॥ इति⁽³⁾ ।

यश्चैवंलक्षणः सोऽवस्थितस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । एवमपि स्थितः कालो न
विद्यते यः तृणादिभिरभिव्यज्यमानो गृह्येत ॥ कस्मात्पुनः स्थितः कालो नास्तीति चेत् ।

10 तृणादिव्यतिरेकेणागृह्यमाणत्वात् ॥

अपि चापि कालः संस्कृतस्वभावः सन्नस्तीति । असंस्कृतस्वभावो वा । उभयं च
संस्कृतपरीक्षायां प्रतिषिद्धं⁽⁴⁾ ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धौ नास्ति संस्कृतं !.

संस्कृतस्याप्यसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतं ॥

15 इत्यनेन । तदेवं नास्ति व्यवस्थितः कालो यो गृह्येत । यद्येदानीं कालो न गृह्यते ऽस्थि-

1) རྩོམ་པ་ལ་ལྟོས་པ་ — Voir ci-dessus p. 63, n. 3; Çikṣās. 261. 17.

2) Mss. *nāsthitā*.

3) Mss. *lakṣaṇa*°.

4) Stance bien connue, Ind. Spr. 1688; Hopkins, Proverbs and tales in the Epics, p. 25 (Am. J. of Phil. XX. № 1); citée dans le commentaire de Nāgārjuna's Friendly Epistle, § 50 (J. P. T. S. 1886, p. 16). H. Wenzel compare les «followers of (the doctrine of) Time», རྩོམ་པ་ལྟོས་པ་རྒྱུ་ལྟོས་པ་ (= *kālavā-dinas*) aux *kālakāraṇikas* du Kāmasūtra (Aufrecht, Cat. Ox. 216b 7).

5) = VII. 33.

6) Sic Mss. — ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ comme ci-dessus *avasthita* et *sthita* — *vy-av-*
= ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་.

7) Mss. *grhyetāsthitatyād.*.

तत्रादावद्यमानस्वरूपत्वात्सो गृह्यमाणः सन् कथं तृणादिभिः प्रक्षपयितुं भावतः पार्यत
इत्याह । अगृहीतश्च कालः प्रक्षप्यते कथमिति । तस्मात्वास्त्येव कालः ॥

घत्राह । सत्यं नास्ति नित्यः कालो नाम कश्चिद्रूपादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः ।
किं तर्हि त्रपादीनिव स संस्कारानुपादाय प्रक्षतः कालः तृणादिशब्दवाच्यो भवति ।
तस्माददोष इति [Tib. 144a] ॥ उच्यते । एवमपि

5

भावं प्रतीत्य कालश्चेत्कालो भावादते कुतः ।

यद्येवं भावं प्रतीत्य कालो [118a] भवतीति भवता व्यवस्थाप्यते । यदा खलु
भावो[1] नास्ति । तदा नियतं तद्वस्तुकोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न च कश्चन भावोऽस्ति ।

इति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितत्वादित्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा चैवं न कश्चिद्भावो- 10
ऽस्ति भावतस्तदा

कुतः कालो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ६

कालभावाच्च न सति तृणलवमुहूर्तादयः कालभेदास्तत्परिमाणभूता इत्यतः कुतः
परिमाणवच्चेन कालसिद्धिर्भविष्यति । तस्मात्वास्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

उक्तं हि भगवता धार्यकृस्ति कथं⁽⁵⁾ ॥

15

1) Non représenté dans le tibétain.

2) Non traduit dans le tibétain.

3) गण'ते' दु'ख' वे' ददो'स'ये' सहे'ते' । ददो'स'ये' दु'ख' वे' ग'ण' यो' । ददो'स'
ये' ल'ग'ण' यो' सहे'ते' । दु'ख' यो' यो' स' ग'ण' ल'गु' ॥

4) Tib. = *kṣaṇādayaḥ*.

5) ग्रा'ये' सु'ख'ये' म'रे' — Mss. *hāstikokta°*; *kakṣa*. — Voir *Çikṣās*. 133. 4

et 404; *Subhāṣitas*, Muséor., N. S., V, p. 43. 20; M. Vyut. § 65. 75, Nanjio 193-4, Feer p. 261. — Cette stance est citée ci-dessous ad XXIV, 34.

यदि को चि धर्माणा भवेत्स्वभावः
 तत्रैव गच्छेय स्निः⁽¹⁾ सप्तावको ।
 कूटस्थधर्माणा सियो न निर्वृत्ती⁽²⁾
 न निस्पृपञ्चो⁽³⁾ भवि ज्ञातु पण्डित इति ॥

5 तथा ।

बुद्धसकृन्नशता य घतीता
 धर्मसकृन्नशतानि भणित्वा ।
 नैव च धर्म न चात्तर क्षीणा
 नास्ति समुद्भवु तेन घत्तोणा ॥ इति ।

10 तद्यथा ।⁽⁴⁾

उत्पादकाले हि तथागतस्य
 मैत्रेयनामा त्विक् यो भविष्यति ।
 भविष्यतीये कनकास्तृता मक्री
 तस्याः तदानो कुत आगमो⁽⁵⁾ ॥

15

उल्लापनाः कामगुणा हि पञ्च
 विधामणा मोक्तुन मोषधर्मिणः ।
 मध्याह्नकाले हि यथैव घोष्मे
 जले मरीच्यां हि तथैव कामाः ॥

1) ཏུན་ཐོས་པུས་. — gam. = मण्डिक्.

2) Mss. dharmāṇamiyānanirvṛtī, dharmāsamayānanir°, dharmaṇam — iyā-
 nananir° — ཐེར་བླུག་ཆོས་རྣམས་ གུ་ངན་འདྲའ་ མེ་འགྱུར་ = ... na bhaven nir-
 vāṇam.

3) na... bhavi = na bhavet མེ་འགྱུར་.

4) Tib. = tathā.

5) Le chapitre se termine ici dans le tibétain.

एकेन कल्पेन भवेद्दि लोको

आकाशभूतो गगनस्वभावो ।

दार्ढं विनाशं च [प]यान्ति मेवः

कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषां ॥ इति ॥

तद्यथा । पञ्चेमानि भित्तवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृत्तिमात्रं यदु- 5
तातितोऽघातनागतोऽघातकाशं नि[118b]र्वाणं पुद्गलश्चेति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ कालपरीक्षा⁽²⁾ नामैकोनविंश-
तितमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *kāsyena*, *kālpēna*.

2) Voir Wassilieff, p. 331, la doctrine des Prasāṅgas sur le temps. Candrakīrti, comme on sait, est, après Buddhapālita, le chef de cette école.

XX.

सामग्रीपरीक्षा नाम विंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यते कालः फलप्रवृत्तौ सक्तु (Tib. 145b) कारिकाणभावात् । यो ना-
स्ति नासौ सक्तुकारिकाणभावेन प्रतिपद्यते । वन्ध्यातनयवत् । तस्मादस्ति कालः सक्तु-
5 कारिकाणभावात् ॥ इह बीजावनिसलिलज्वलनपवनगगनाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्र्यो⁽¹⁾
प्रतीत्यापमङ्कुर उपजायमानः सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्यामृतुविशेषासेनिधानासौ
पजायते । यथा च बाह्येष्वेवमाध्यात्मिकेष्वपि ।

यथोक्तं⁽⁴⁾ भगवता ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

10

सामग्र्यो प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनां ॥ इति ।

यस्माच्चैवमास्ति कालापेक्षा तस्मादस्त्यसौ कालो नाम यो ङ्कुरादिप्रवृत्तौ सक्तुका-
रिकाणां भवतीति ॥ उच्यते । स्यात्सक्तुकारिकाणता कालस्य यद्यङ्कुरादिफलस्य
प्रवृत्तिरेव स्यात् । न त्वस्ति । कथं कृत्वा । इह बीजादिहेतुप्रत्ययसामग्र्योतोङ्कुरादिफ-

1) Le *bīja* est le *hetu* de l'*aṅkura*; les cinq *dhātus* en sont les *pratyayas*; le rôle de chacun d'eux est expliqué dans le *Ālistambasūtra*, voir Bodhic. t. 370 (IX. 142), *Bhāmatī* 354. p. — Le tibétain porte °*gagana-kāla-abhidhāna*°.

2) Mss. °*jāyamāno*.

3) Le temps est nécessaire au développement du *bāhya* et de l'*ādhyātmika samutpāda*.

4) Voir *Divyāvadāna* passim.

5) Mss. *nāma 'pyaṅkura*°.

6) Le tib. ne traduit pas *satyām*; il donne °*phalodaye parikalpyamāne phalasya sāmagryām vyavasthitasya vāvyavasthitasya vā tata utpādo parikalpyeta*.

लोदये परिकल्प्यमाने व्यवस्थितस्य वा फलस्य सामग्र्यां सत्यां तत उत्पादः[१] परि-
कल्प्येताव्यवस्थितस्य वा ॥ किं चातः । यदि तावद्यवस्थितस्य परिकल्प्यते तन्न पुश्यत
इति प्रतिपाद्यन्नाह ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

फलमस्ति च [सामग्र्यां] सामग्र्या जायते कथं ॥ १

5

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्यां [119a] तन्मतेन फलमस्ति । नन्वेवं सति यस्मात्साम-
ग्र्यामस्ति कथं तथा तन्नन्यते । न हि कुण्डे दधि विद्यमानं कुण्डेन जन्यते ॥ अपि च
[Tib. 146a] यद्विद्यते तन्निष्पन्नत्वान्निष्पन्नपुरोऽवस्थितघटवन्न पुनर्नन्मापेक्षते । अन्निव्य-
क्तिः स्थौल्यं वा सूक्ष्मात्मना विद्यमानस्य क्रियत इति चेत्तस्यापि पक्षस्य पूर्वमेवोत्त-
रत्वात् ।

10

आगच्छत्यन्यतो नाग्निर्न विद्यते तथेन्धने

इत्यत्रोक्तमुत्तरं ॥

अथ नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति परिकल्प्यते । एतदपि नोपपद्यत इति प्रतिपा-
द्यन्नाह ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

15

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथं ॥ २

१) ग'वा'ते' सु' द'न' कु'र'ङ्ग'म'स'थे । क'ण'स'स'ते'र'व'स' श्रु'ल'गु'र'वे'न' ।
क'ण'स'व' ल'स'स'सु' य'र'ङ्ग'दे' । हे'ल्ल'र' क'ण'स'स'ते'र'व'स' श्रु' ॥

२) = X. 13.

३) ग'वा'ते' सु' द'न' कु'र'ङ्ग'म'स'थे । क'ण'स'स'ते'र'व'स' श्रु' ल'गु'र'वे'न' । क'ण'स'
व' ल'स'स'सु' म'र'ङ्ग'दे' । हे'ल्ल'र' क'ण'स'स'ते'र'व'स' श्रु' ॥

अनुमानोपमानागमैर्गुणादिषामस्तित्वमिति चेत् ॥ न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति
वक्तव्यमनुमानादिभिरूपलभ्यमानत्वात् ॥ यद्रूपीन्द्रियग्राह्यं तदेभिः कार्णैर्विद्यमानमपि
सन्न गृह्यत इति चेत् ॥ उच्यते । किमस्माभिरवमुक्तं त्रयोन्त्रियैर्विद्यमानं सद्रूप्येतेति ।
किं तर्हि सामान्येनैव यद्भूमः । गृह्येत ननु सामग्र्यामिति ॥

अथापि मन्यसे । यद्यत्र नास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते सिकताभ्यस्तैलवत् । उत्प- 5
द्यते च सामग्रीतः फलं । तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलस्यास्तित्वमिति । उच्यते । यद्य-
त्रास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते तद्यथा कुण्डाद्धीति । अस्मादप्यनुमानादस्तित्वमस्यायुक्त-
मिति कृत्वा नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति किं न गृह्यते ॥

अथापि स्यादुभयोरपि पक्षयोरनुमानविरोधाद्यथास्तित्वं न युक्तमेवं नास्तित्वम-
पीति ॥ उच्यते । न वयमस्यासत्त्वं प्रतिपादयामः । किं तर्हि परंपरिकल्पितं सत्त्वमस्य 10
निराकुर्मः । एवं न वयमस्य सत्त्वं प्रतिपादयामः । किं तर्हि [Tib. 147 a] परंपरिकल्पित-
मसत्त्वमस्यापाकुर्मः । अतद्वयपरिकरेण मध्यमायाः प्रतिपदः प्रतिपादयितुमिष्टत्वादिति ॥

उक्तं चार्थदेवपादयि शतके ॥

स्तम्भादीनामलंका[120 a]रो गृह्यस्यार्थे निरर्थकः ।

सत्कार्यमेव यस्येष्टं यस्यासत्कार्यमेव च ॥ इति ।

16

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते विद्यमानस्य ग्रहणप्रसङ्गादिति व्यवस्थितं ॥
अथ मन्यसे नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति । एवमपि

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति चेत्फलं ।

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥ 8

1) Voir ci-dessus 73. n. 3

2) ཅེ་སྟེ་མི་གཟུང་ — Pourquoi ne pas l'admettre ?

3) V. le śataka d'Āryadeva, XI. 15 — Muséon, N.S., I, p. 239. — *āryadeva-pādiya* n'est pas traduit dans le tibétain.

4) གཤམ་དེ་སྤྱོད་ཀྱི་རྒྱུ་རྒྱུ་མཁས་ཀྱི། རྟོགས་ལ་འབས་སུ་མེད་ན་ནི། སྤྱོད་མ་ས་
རྒྱུ་ནི་རྟོག་དག་ཀྱང་། སྤྱོད་མ་ཡིན་མཚུངས་པར་འགྱུར།

यथा हि ध्वालाङ्गारादिष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य ते हेतुप्रत्यया न भवन्ति ।
एवं विवक्षितानामपि बीजादीनां हेतुप्रत्ययता न स्यात्तेष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा । न
चाहेतुप्रत्ययेभ्यः फलप्रवृत्तिर्युक्तेति नास्ति स्वभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

अत्राह । नैव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यत इयं चिन्ता स्यात् । किं
5 सामग्र्यां फलमस्ति उताहो नास्तीति । किं तर्हि हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यं । सामग्र्यो
तु हेतोरनुप्रक्रमान्नं करोति । स हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं दत्त्वा निरुध्यते तेन च हेतु-
नानुगृह्यमाणं फलमुत्पद्यत इति ॥

उच्यते । नैव ह्यज्ञातस्य फलस्य हेतोरनुप्रक्रममस्ति । न चाप्यज्ञातस्य वन्द्या-
तनयस्येव केन चित्किं चिन्मात्रं कर्तुं शक्यमित्ययुक्तैषा कल्पना ॥ अयि च ।

10

हेतुर्कं फलस्य दत्त्वा यदि हेतुर्निरुध्यते ।

यदत्तं [Tib. 146b] यन्निरुद्धं च हेतोरात्मद्वयं भवेत्⁽³⁾ ॥ ५

यदि हेतुः⁽⁴⁾ फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतु⁽⁵⁾[कं] कारणां दत्त्वा निरुध्यत इति परिकल्प्यते ।
एवं सति यदत्तं यन्निरुद्धं च तदात्मभावद्वयं हेतोः स्यान्न चैतद्युक्तमर्थशाश्वतप्रसङ्गावि-
त्यानित्ययोश्च परस्परविरुद्धयोरेकत्वभावात् ॥ अथ हे[120b]तोरात्मभावद्वयप्रसङ्ग-
15 रिकारार्थं सर्वात्मना निरोध इष्यते फलस्योत्पत्त्यर्थं किं चिदप्यदत्त्वा । एवमपि

1) कु'य' सङ्'अङ्ग'स'उ'म'.

2) सङ्'सङ्ग'स'.

3) ग'य'ते' कु'स' ते' अङ्ग'स'य'। कु' अङ्ग'स' ते' अङ्ग'अङ्ग'। ग'स'
अङ्ग'स' स' ग'स' अङ्ग'स'। कु'य' सङ्ग'ते' ग'ते'स' अङ्ग'।

4) Tib. = *sa hetuh*.

5) Mss. *dekukāraṇam*. Tib. = *hetuṃ tatkāraṇahetum*. कु'ते' अङ्ग'कु' — *he-
tuka* = *haituka* = *hetu* (P. W.).

6) Comparer le *ardhajaratīyanyāya*. Col. G. A. Jacob, First Hand-
ful, p. 6.

केतुं फलस्यादत्त्वा च यदि केतुर्निरुध्यते ।

हेतौ निरुद्धे ज्ञातं तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥⁽¹⁾ ६

यदि फलस्य किं चिदप्यद्वयं सर्वात्मना हेतुर्निर्गृह्यते । ननु तस्मिन् हेतौ निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते तदाहेतुकामेव स्यान्न चाहेतुकामस्तीत्युक्तौपा कल्पना ॥

अत्राह । यद्येवं फलस्य हेतोरुत्पत्तौ दोष एवं सति सहोत्पत्तौ नैव सामग्री फलस्य ८
जनिकास्तु तद्यथा प्रदीपप्रभाया इति ॥ एषापि कल्पना नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

फलं सदैव सामग्र्या यदि प्राडुर्भवेत्पुनः ।

एककालौ प्रसज्येते जनको यश्च जन्यते⁽²⁾ ॥ ७

न चैककालयोः सव्येतरगोविषाणयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टं वामदक्षिणकूपोश्चरणयो-
र्वत्यपुत्रैषा कल्पनेत्यपुत्रमेतत् ॥

घञाङुरेके । नैव ह्यभूत्ता भावानामुत्पत्तिर्पुक्ता आकस्मिकतत्प्रसङ्गात् । तस्माद्दे-
 तुप्रत्ययसामग्र्योतः [Tib. 147 a] पूर्वमेव तत्फलमनागतावस्थायां व्यवस्थितमनागता-
 त्मना । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था ग्रन्थते । इदं तु व्यवस्थितमेवेति ।⁽³⁾
 तान्⁽⁴⁾ प्रत्युच्यते ।

1) གཤམ་ཏེ་རྒྱ་ནི་འབྲས་ཤུལ། རྒྱ་མ་བྱེད་པར་འགག་འཕྲུར་ན། རྒྱ་འགགས་
ཏེ་ཏེ་སྒྲུལ་པ་ཡི། འབྲས་ཤུལ་དེ་ནི་རྒྱ་མེད་འཕྲུར།

ཨ་ཁ་ཏེ་ཚོགས་དང་རྩྭ་ཅིག་ཏུ། རྣམ་པ་ལ་ནི་ཐུ་འཕྲུར། ཐུ་
པ་ཐུ་དང་པུ་ཏེ་གང་། རྩྭ་ཅིག་ལ་ནི་ཐུ་པ་འཕྲུར།

3) Voir Bhavya apud Rockhill, *Life*, p. 195 et *Abhidh. k. v.* fol. 358.

4) Mss. *tāvat praty.* དེ་དག་ལ་ བརྗོད་པ་ ཉི།

पूर्वमेव च सामग्र्याः फलं प्रादुर्भवेद्यदि ।

हेतुप्रत्ययनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत्⁽¹⁾ ॥ ८

यदि⁽²⁾ भवतामभीप्सि[121 a]तं⁽³⁾ सामग्रीतः पूर्वमेव फलं स्वद्वयतः स्यादिति तद्धेतु-
प्रत्ययनिरपेक्षं स्यात् । ततश्चाहेतुकं स्यात् । न चाहेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं पुक्तं ।
5 खरतुरगोरगविषाणादीनामप्यस्तित्वप्रसङ्गात् । पूर्वसिद्धस्य च पुनर्हेतुप्रत्ययापेक्षया नि-
ष्प्रयोजनत्वादित्यपुक्तमेतत् ।

अन्ये पुनर्वर्णयन्ति । हेतुरेव फलं जनयति न सामग्री । न चोक्तदोषप्रसङ्गो यस्मात्
न्यून्यो हेतुरन्यत्फलं यतः किं हेतुं दद्यात् फलस्य हेतुर्निरुध्यते उतादहैवेति विचारः
स्यात् । अपि तु हेतुरेव⁽⁴⁾ निरुद्धः फलात्मना व्यवस्थित इति ॥ उच्यते । एवमपि ।

10 निरुद्धे चेत्फलं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ।

पूर्वज्ञातस्य हेतोश्च पुनर्जन्म प्रसज्यते⁽⁵⁾ ॥ ९

यदि निरुद्धे हेतौ भवन्मतेन फलमुत्पद्यते । तच्च फलं हेत्वात्मकमेव भवतीति
परिक्लप्यते । एवं सति हेतोः संक्रमणं भवेत् । नटस्य वेषात्तरपरित्यागेन वेषात्तरसं-
चारवत् । हेतोः संक्रमणमात्रमेव स्यात् । न त्वपूर्वस्य फलस्योत्पादः । ततश्च हेतोर्नि-
15 त्यतैव स्यात् । न च नित्यानामस्तित्वं का चिरस्ति । यथोक्तं⁽⁵⁾ शतके [Tib. 147 b] ॥

1) ग'प'ते' ङ'ग'स'यि' ह'र'वे'दु । अ'स'स'सु' श्रु'स'स'र' श्रु'र' ङ' र' । श्रु' र'र'
श्रु'र'र'स'स' मे'र'स'र' । अ'स'स'सु' श्रु'मे'र' अ'सु'र'स'र' अ'सु'र' ॥

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. *evāniruddhah*.

4) ग'प'ते' श्रु' अ'ग'ग'स' अ'स'स'सु' र' । श्रु' र' ग'र'र'र' अ'स'स'स' अ'सु'र' । श्रु'र'
श्रु'स'स'यि' श्रु' य'र' र' । य'र' श्रु'स'स' र' स'प'स'र' अ'सु'र' ॥

5) IX, 6.

अप्रतीत्यास्तिता नास्ति कदा चित्कस्य चित्क चित् ।

न कदा चित्क चित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

किं च एतस्यां कल्पनायां पूर्वज्ञातस्य च हेतोः पुनर्बन्धं प्राप्नोति । न च ज्ञातस्य पुनरपि युज्यते निष्प्रयोजनत्वात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च ॥

अथ मन्यसे येनात्मना विद्यमानो न तेनैवात्मना ज्ञायते । येन चात्मना ऽविद्यमान- 5
स्तेनैव ज्ञा[121 b]यत इति ॥ एतदपि न युक्तं । अपरित्यक्त[हेतु]स्वभावस्य हेतुस्ववृत्तस्य
फलमिति संज्ञा[मा]त्रभेदादवस्थभेदाच्च द्रव्यभेदस्य⁽¹⁾ साधयितुमशक्यत्वात् । फलावस्थायां
च परित्यक्तहेतुस्वभावस्य फलशब्दवाच्यत्वाद्धेतुः फलात्मना तिष्ठतीति यत्किं चि-
देतत्⁽²⁾ ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । निरुद्धो वा जनयेदनिरुद्धो वा । फलमप्यु- 10
त्पन्नं वा जनयेदनुत्पन्नं वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽस्तंगतः कथं ।

तिष्ठन्नपि कथं [हेतुः] फलेन जनयेद्धतः⁽³⁾ ॥ १०

1) Il semble que le traducteur tibétain ait lu °*bhedasya*.

2) «Cela n'a aucune valeur»; la version tibétaine rend le sens et non pas les mots ཞེས་ གྲུ་པ་ འདྲི་ནི་ གྱི་ནའོ། [Corriger la note 6 p. 37; remarque de M. E. Leumann].

3) Les Mss. présentent une lacune.

འགགས་པ་ ལུ་པ་པར་ ལྷུ་པ་ཡིས། । འབྲས་ལུ་ ལྷུ་པ་ རི་ལྷུར་ བསྐྱེད།
। འབྲས་ལུ་ རྟ་ རི་ འབྲེལ་པའི་ ལྷུ། । གནས་པས་ གྲུ་ རི་ རི་ལྷུར་ བསྐྱེད།
। ཅེས་གསུངས་ནི། གལ་ནེ་ རེ་ནི་ལ། འགགས་པ་ ལུ་པ་ རིང་ རིག་པར་ལྷུ་པའི་ ལྷུས་

तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतद्वयो विद्यमानेन फलेन वृतः संबद्धः कथं जनयेत् ।
३[क] किं⁽¹⁾।

कारणं विकृतिं गच्छन्नायते अन्यस्य कारणां ।

इति कारणभावं प्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्यं विकारेण भवितव्यं । यस्तु न वि-
क्रियते स हेतुलक्षणपुक्त एव न भवतीति । फलेन च संबद्धः कथं जनयेत् । फलस्य
विद्यमानत्वात् ॥

अथ मन्यसे विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वादवृत एवासंबद्ध एव हेतु
फलेन फलं जनयिष्यतीति । एतदप्यपुक्तमित्याह ।

अथावृतः फलेनासौ कतमज्जनयेत्फलं ।

अस्य'सु' श्लेष'स' श्ले' यि'र'उ'र' स'र'ग'स' स'श्ले'र'र' ले'ष'सु'स'र' ह'ग'र'र'र' र'र'र' र'
अस्य'र' । उ'र'र'सु'र' ले'र' । र'र'र' अ'ग'ग'स'स' यि'र'स' स'यि'र'स'र' सु'स' अस्य'सु'
श्ले'र'स'र' ले'र'स'र' अस्य' । ग'र'र' श्ले'र'र' र' स'ग'स'स'श्ले'र'स'र' उ'र'स' सु' स'श्ले'र'स'र'
अस्य'र' । अस्य'सु' यि'र'उ'र' स'र'ग'स' य'र' श्ले'स'र' स'श्ले'स'स'मे'र'स' य'र' सु'स'
र'र'र' स'श्ले'र'स'र' अस्य' । उ'र' श्ले' य'र' सु'स'स' मे'र'स'र'सु'र' अ'ग'ग'स'स'र' र'र' स'
स'श्ले'र'र' । ले'र' [148 a] उ'र'र' । सु' ग'र'स'स'स'र'र' अस्य'सु' स'श्ले'र'स'र' अस्य'र'
श्ले'स'र' । स'र'र'स' ।

अस्य'सु' र'र' र' अ'श्ले'स'स'र' सु' । ग'र'स'स'र' उ'र' र' र'र'र' स'श्ले'र' = *yadi*
tāvan niruddho 'stamgato hetur utpannam sad vidyamānam^(a) *phalam janayatīti*
parikalpyate tan nopapadyate. kasmād iti cet. katham niruddho 'samvidyamāno
hetuḥ phalam janayet. yadi janayati vandhyāputro 'pi putram janayiṣyati. phalam
ca sad vidyamānam api janmanirapekṣam api katham hetur janayiṣyati atha
manyase caktiabhāvān niruddho na janayati, kim tu tiṣṭhann eva hetuḥ phalam
janayiṣyati. ucyate: tiṣṭhann api katham.....

(a) स'र'ग'स' = *sva*, dans l'expression *sarvasva*; mais aussi *asti*, *vidyate*,
comme par exemple ci-dessous ad XX. 21 *svabhāvena vidyamāna* traduit par
र'र' स'र'र'श्ले'स' स'र'ग'स'.

1) सु' र'र' र'स'र'अस्य'स'र' । ग'र'र'श्ले' सु'र' अस्य'स' यि'र' ।

यदि हेतुः फलेनासंबद्ध एवेष्यते । तदा कतमदिदानीं फलं जनयेत् । सर्वमेव वा फलं जनयेदसंबद्धत्वात् । न वा किं चिज्जनयेदसंबद्धत्वादेवेत्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । स दृष्ट्वा वा फलं जनयेददृष्ट्वा वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

न ह्यदृष्ट्वा वा दृष्ट्वा वा हेतुर्जनयते फलं⁽¹⁾ ॥ ११

5

तत्र यदि हेतुर्दृष्ट्वा जनयतीति परिकल्प्यते तन्न युज्यते [122a] । यस्माद्विद्यमानमेव द्रष्टुं पार्यते नाविद्यमानं । विद्यमानं चेत्तन्न जन्यते विद्यमानत्वादिति । एवं ताव- [Tab. 148 b] हेतुः फलं दृष्ट्वा [न] जनयति । अदृष्ट्वापि न जनयति । सर्वस्य फलस्य हेतोर्जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

अथ किमिदं दर्शनं किं वादर्शनमिति ॥ उच्यते । प्रसिद्धमेतल्लोक उपलब्धिर्दर्शनमिति ॥

नन्वेतद्विज्ञादिषु निरिन्द्रियेषु [न] संभवति ॥ संभवतु मा वा । नास्माकमयं पर्यनुयोगः । किं तर्हि तस्योत्पाद्वादिनः । तत्र य उत्पाद्वादी ब्रूयात् दृष्ट्वा जनयतीति । स वक्तव्यो न दृष्टमेतल्लोके यद्विज्ञादिकं पश्यतीति । तस्मादयुक्तैषा कल्पना । अथ[1]- दृष्ट्वैति कल्पयेदेवमपि । यत्किं चिददृष्टं संभवति तत्सर्वमुत्पादयेन्न चोत्पादयति । तस्मा- 15 न्नादृष्ट्वापि जनयति ॥ अनिष्टापत्त्या हि वयं⁽²⁾ परिकल्पनां विचारयामः संसाराद्वोकात्तार-

1) ཅེ་སྟེ་རྒྱུ་ འབྲས་ མ་འབྲེལ་ན། འབྲས་ཀྱི་ གང་ནི་ག་ རྒྱུ་ལའ་ རྒྱུ་ ཅེ་ རྒྱུ་ ཅེ་ གཞི་ རྒྱུ་ མ་མཐོང་ལའ་ འབྲས་ རྒྱུ་ རྒྱུ་ལའ་ མི་ རྒྱུ་རོ།

2) *vayaṃ parikalpanāṃ vicārayāmāsa*. གཞན་གྱིས་ སྐྱོད་ཀྱིས་ འཇོག་ལའ་ རྒྱུ་ལའ་ རྒྱུ་ལ་ ཡིན་ནེ། — Pour le raisonnement *anistāpattyā* voir ci-dessus p. 56, n. 1.

3—3) Non traduit dans le tibétain. — Mss. *°samākulām ālūtūrātām iva*.

यथा चातीतस्य फलस्यातीतेनानागतवर्तमानेन हेतुना सक्तं न कदा चित्संगतिर-
स्ति । एवं वर्तमानस्यापि फलस्य त्रैकालिकेन हेतुना सक्तं नास्ति संगतिरिति तत्प्र-
तिपादयन्नाह ।

न ज्ञातस्य कृत्रातेन फलस्य सक्तं हेतुना ।

नातीतेन न ज्ञातेन संगतिर्ज्ञातुं विद्यते⁽¹⁾ ॥ १३

5

ज्ञातस्य फलस्य भिन्नकालत्वाद्ज्ञातेन चातीतेन च हेतुना सक्तं संगमनं नास्ति ।
नापि वर्तमानस्य वर्तमानेन हेतुना सक्तं संगतिरस्ति हेतुफलपरोपगमपश्चाद्भावात् । तयोश्च
संगतिवैयर्थ्यात् । किं हि विद्यमानयोः परस्परनिर्पेक्षयोः पुनः संगत्या प्रयोजनमिति
नास्ति संगतिः ॥

इदानीमनागतस्यापि [Tib. 149b] फलस्य यथातीतानागतप्रत्युत्पन्नेन हेतुना सक्तं 10
संगमनं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नाज्ञातस्य [123a] हि ज्ञातेन फलस्य सक्तं हेतुना ।

नाज्ञातेन न नष्टेन संगतिर्ज्ञातुं विद्यते⁽²⁾ ॥ १४

अज्ञातं हि फलमसंविद्यमानं । तस्य भिन्नकालेन वर्तमानेनातीतेन च हेतुना सक्तं
नास्ति संगमनं भिन्नकालत्वात् । अनागतेनापि हेतुना सक्तं नास्ति संगमनमुपगोरविद्य- 15
मानत्वात् ॥ यदा चैवं सर्वथा हेतुफलयोः संगतिर्नास्ति तदा

असत्यां संगती हेतुः कथं जनयते फलं ।

1) अस्य'सु' श्लेष'स' कु' म'श्लेष' । अस'स' र'न' नै' श्लेष'स' र'न' । श्रु'त'ङ'ग'
स'स'स' अ'सु'र'स' नै' । न'म'य'न' य'न'स' म'य'न'नै' ॥

2) अस्य'सु' म'श्लेष' कु' श्लेष' र'न' । म'श्लेष'स' र'न' अस'स' र'न' । श्रु'
त'ङ'ग' स'स'स' अ'सु'र'स' नै' । न'म'य'न' य'न'स' म'य'न'नै' ॥

अशून्यं हि फलमप्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावव्यवस्थितं । तदेवंविधं फलं नैवोत्प-
त्स्यते । स्वभावस्यानपायित्वाच्च न निरोत्स्यते । ततश्चाशून्यं तदिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं
न स्यात् ॥ न चैतदिष्टमित्यतोऽशून्यं तत्फलं न भवति । उत्पादननिरोधाभ्युपगमात् ॥

इदानीं शून्यमपि तत्फलं न संभवति । अनुदयाव्ययवत्प्रसङ्गादिति प्रतिपादय-
न्नाह ॥

5

कथमुत्पत्स्यते शून्यं कथं शून्यं निरोत्स्यते ।

शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १८

तत्र शून्यमुच्यते यत्स्वभावेन नास्ति । यच्च वस्तु स्वभावेन नास्ति तत्कथमुत्प-
त्स्यते । कथं वा निरोत्स्यते । न हि स्वभावोऽविद्यमानस्याकाशादेरुदयव्यगौ दृष्टौ ।
तस्माच्छून्यमपि तत्फलमिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं च प्रसज्यते ॥

10

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्स फलादव्यतिरिक्तो वा जनयेद्यतिरिक्तो
वा । उभयथा नोपपद्यते इत्याह ।

हेतोः फलस्य चैकत्वं न हि ज्ञातुपपद्यते ।

हेतोः फलस्य चान्यत्वं न हि ज्ञातुपपद्यते⁽²⁾ ॥ १९

तदेतत्प्रतिज्ञा[Tib. 150b]मात्रकमिति⁽³⁾ प्रतिपादयन्नाह ।

15

१) स्त्रो'स' हे'पु'र' श्रु' अशु'र' दे'न'। स्त्रो'स' हे'पु'र' अण'ण'स' अशु'र'।
स्त्रो'स' दे' य'न' म' अण'ण'स' र'न'। म'श्रु'स'स' य'न' श्र'व'स' अशु'र'।

२) कु' र'न' अश'स'सु' ग'रु'ग'रै'र'सु'। अ'म'य'न' अश'स'स' म' अशु'र'स'। कु'
र'न' अश'स'सु' ग'रु'ग'रै'र'सु'। अ'म'य'न' अश'स'स' म' अशु'र'स'।

३) अरे'रै' र'म'स'र'स' स'म' दे'ण' यी'र'ते'। हे'पु'र' श्रु'स' उ'र'। व'श्र'र'स'ने'
रै'स'। tad etat pratijñāmātram asti, katham sīdhyatīti cet. pratipādanūrtham

एकत्वे फलहेतोः स्यादैक्यं जनकजन्ययोः ।

पृथक्के फलहेतोः स्यात्तुल्यो हेतुरहेतुना ॥ इति⁽¹⁾ २०

यदि हेतोः फलस्य चैकत्वं स्यात्तदा जन्यजनकयोरेकत्वमभ्युपेतं स्यात् । न चान-
योरेकत्वं पितापुत्रयोश्चतुश्चतुर्विज्ञानगोर्वाज्ञाङ्कुरयोश्चैक्यप्रसङ्गात् । एवं तावद्धेतोः फल-
5 स्य चैकत्वं नास्ति ॥ इति ॥ 124a ॥ नीमन्यत्वमपि नास्ति । किं कारणं । यदि हेतोः फलस्य
च भवन्मतेनाभिमतमन्यत्वं स्यात् । तदा परत्र निरूपेत्तत्वाद्धेतुनिरूपेत्तमेव फलं स्यात् । न
चैतदेवमित्यतोऽन्यत्वमपि हेतोः फलस्य न संभवति ॥ ययोश्चैवं विचार्यमाणोस्तत्ता-
न्यत्वे न स्तस्तयोर्न कदा चिज्जन्यजनकभाव इत्यतस्ततो नैव हेतुः फलं जनयति ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्तत् तत्फलं स्वभावेन सद्भूतं वा जनयेत्सद्भूतं
10 वा । किं चातः । उभयथा न च युज्यत इत्याह ।

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ।

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ॥ इति⁽²⁾ २१

तत्र यत्फलं स्वभावेन सद्भूतं स्वभावेन विद्यमानं तन्न पुनर्जन्यते विद्यमानत्वात् ।
विद्यमानघटवत् । यदपि स्वभावसद्भूतं फलं । तदपि हेतुर्न जनयति स्वभावसद्भूत-
15 त्वात् । खरविषाणवत् ॥

- प्रतिबिम्बेनानैकान्तिकतेति चेत्⁽³⁾ । भवत्वनैकान्तिकता । [Tib. 151a] नैःस्वभावाद्यं
तु सिद्धं भावानां । ततश्च सस्वभाववादत्यागः स्यादस्मद्धादानुवर्णनमेव स्यात् । सस्वभावश्च

1) कुं दनं रसस्य सु गठेन त्रिरं । सञ्ज्ञेन सु त्रिरं स्रुतं त्रिरं । कुं
दनं रसस्य सु गठेन त्रिरं । कुं दनं कुं मीनं मत्तं दनं मत्तं रसस्य ।

2) रसस्य सु दंसं त्रिरं । कुं दनं कुं मीनं मत्तं दनं मत्तं रसस्य । रसस्य
दंसं त्रिरं मत्तं दनं । कुं दनं कुं मीनं मत्तं दनं मत्तं रसस्य ।

3) गणने गणनस्य मत्तं त्रिरं । मत्तं दनं मत्तं दनं ।

न कश्चित्पदार्थो नाभास्तीति प्रतिद्वन्द्वभावान्निःस्वभावो ऽपि पदार्थो नास्तीति कुतो
जिज्ञासिकता । न ह्यस्माकं प्रतिबिम्बकं सस्वभावं नापि निःस्वभावं । धर्मिणमन्तरेण
नद्धमोर्ण्यभावात् । न ह्यार्याः प्रतिबिम्बकं नाम किं चिन्निःस्वभावं सस्वभावं बोधल-
भक्त इति ॥

तत्र पूर्वं फलं नोत्पत्स्यत इत्यादिना श्लोकद्वयेन साक्षादुत्पत्तिक्रियाकर्तृत्वं फलस्य 5
निषिद्धं । इदानीं हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं प्रतिषिद्धमिति । श्रयमस्य पूर्वका-
द्विषय इति विशेषः ॥

यत्रा[124b]ह । यद्यपि हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं निषिद्धं । तथापि
हेतुस्तावत्स्वभावतोऽस्ति न चास्ति फले हेतोर्हेतुत्वं सिध्यति । तस्मात्फलमपि भवि-
ष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्धेतुर्यश्चजनयतोऽस्य हेतुत्वं स्यात् 10

न चाजनयमानस्य हेतुत्वमुपपद्यते ।

अथ स्यात् । यद्यप्येवं हेतोर्हेतुत्वं नास्ति तथापि फलं तावदस्ति । न च हेतुम-
न्तरेण फलं युक्तमिति फलसद्भावाद्धेतुरपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । यदाजनयमानस्य
हेतोर्हेतुत्वं नास्तीत्युक्तं । तदा ।

हेतुत्वानुपपत्तौ च [Tib. 151b] फलं कस्य भविष्यति ॥ २२

15

इति । तस्मात्फलमपि नास्तीति ।

1) Mss. *pratidvandvyabhāvēbhāvēn nāsvabhāvo 'pi svabhāvo nāsti*. —
འགྲུབ་ཐུག་མེད་པའི་ཕྱིར་...

2) XX. 17 et 18. — Ci-dessus 402. 14.

3) Mss. *pūrvakāriṣeṣa* — ཀོང་མ་ལས་ འདྲིའི་ ལུང་པར་ ཡིན་ནོ།

4) Mss. *hetutvaṃ na syāt*.

5) ཕྱི་པར་ ཕྱིར་པ་ མ་ཡིན་ནོ། ། ལུ་ཅིར་ བྱང་པར་ མི་ འགྲུར་རོ། ལུ་ཅིར་ འགྲུ་
པ་པར་ མིན་ནོ། ། འགྲུས་ལུ་ གང་གི་ ཡིན་པར་ འགྲུར་།

6) Mss. *phalam iti* — འགྲུས་ལུ་ ཡང་.

सामग्रिं पतीत्य तं च⁽¹⁾ सा

वाच मनबुद्धि⁽²⁾व[125 b]सेन निश्चरो ।

मनवाच श्रद्धयवृत्तिपिणी

बाह्यतोऽभ्यन्तरि नोपलभ्यते ॥

5 उत्पादव्ययं विपश्यतो

वाचरूतघोषस्वरस्य पण्डितः ।

क्षणिकां वशिकां⁽⁴⁾ तदा⁽⁵⁾ दृशो

सर्व⁽⁶⁾ वाचं प्रतिश्रुतकोपमां ॥

तद्यार्यापालिपरिपृच्छायामुक्तं भगवता ।

10 इह सासनि मूर्मणीयि

प्रव्रजया गृहिलिङ्गं ब्रह्मिवा ।

फलवत्तु भविष्यथ श्रेष्ठा

एषु निदेशितु कारुणिकेन [Tib. 152 b] ॥

प्रव्रजित्वा गृहिलिङ्गं ब्रह्मिवा

15 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।

1) Mss. *sāmagrī pratītye tam* . . . — Çikṣās., Lefmann *°pratītyatar ca.*
— ཚུལ་ལྟར་དེ་ལ་བརྟེན་ནས་རག་དེ་ནི། ཡིད་ཀྱི་རྩོམ་དབང་གིས་འབྱུང་བའི་ཤེས་པ།
tām sāmagrīm pratītya vāg eṣā manobuddhivaçena niṣcaaret . . .

2) Lire *°vayam*.

3) Lire *°ghoṣasarasya*. — «Lorsque le sage examine la production et la disparition . . . ».

4) ལྷོང་པོ་མེད་པ་ = *asūra*.

5) Sic Mss. དེ་ཆེ་རག་ཀྱང་། «Alors il voit que toute parole . . .» — Rājendralāl et Çikṣās. *ladidṛçim*.

6) Mss. *vāca*; Rāj. et Çi. *vācaḥ*.

7) Même fragment que ci-dessus p. 155.

पुन धर्मसभाव तुलित्वा

सर्वफला न फलान च प्राप्तिः ॥

अलभत फलं तथ प्राप्तिं

आश्चर्यं पुन ज्ञायति तेषां ।

अहो ऽतिकारुणिको नरसिंहो

5

मुष्णपदेशित युक्तिं जिनेनेति ॥

तथार्थप्रज्ञापारमितायामष्टसाहस्रिकायां⁽¹⁾ तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन गङ्गासंनारुसंनद्धेन न रूपे स्थातव्यं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने स्थातव्यं । न स्रोतश्चापत्तिफले न सकृदागामिफले नानागामिफले नार्हत्वे न प्रत्येकबुद्धत्वे न सम्यक्संबुद्धत्वे स्थातव्यमिति ।

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ सामग्रीपरीता नाम विंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Voir l'édition de la Bibl. Ind. p. 34. 22.

XXI.

नगर्वावगवपरीक्षा नामैकाविंशतितमं प्रकरणं

घट्नाह । विद्यत एव स्वभावतः कालः संभवविभवनिमित्ततात् । इह के चित्काल-
 लविशेषमपेक्ष्य⁽³⁾ हेतुपत्तिर्भावानामुत्पादो भवति । के चित्कालविशेषमपेक्ष्य विभवो वि-
 5 नाशो भवति । न सर्वदा विद्यमानायांमपि हेतुप्रत्ययसामग्र्यामित्यतो विद्यत एव कालः
 संभवविभवनिमित्त[126a]वात् ॥ उच्यते । स्यात्संभवविभवनिमित्तता कालस्य यदि संभ-
 वविभवावेव स्यातां । न तु स्तः । यथा च न स्तस्तथा प्रतिपादयन्नाह [Tib. 153a] ।

विना वा सक्तु वा नास्ति विभवः संभवेन वै ।

विना वा सक्तु वा नास्ति संभवो विभवेन वै⁽⁴⁾ ॥ ५

- 10 इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावन्त्योन्यं सक्तुभावेन वा स्यातां विनाभावेन वा ।
 उभयथा च विचार्यमाणौ न संभवतः । कथं कृत्वा । तत्र तावद्यथा विना संभवोत्पादनं
 विभवो विनाशो नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) ལྷ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་རོ། = *hetuvāt*.

2) D'après le tibétain: *anṅurādīnām utpattir utpādo...* — ལྷ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་
 ལྷ་ཡིན་པ།

3) འཇིག་ཅིང་རྒྱུ་པར་འཇིག་པར་ལྷུར་གྱི།

4) འཇིག་པ་ལྷུང་པ་མེད་པར་རམ། ལྷན་ཅིག་ཡོད་པ་ཉིད་མ་ཡིན། ལྷུང་
 པ་འཇིག་པ་མེད་པར་རམ། ལྷན་ཅིག་ཡོད་པ་ཉིད་མ་ཡིན།

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना ।

विनैव जन्म मरणं विभवो नोद्वयं विना⁽¹⁾ ॥ २

संभवं विना कथं नाम विभवो विनाशो भविष्यति । कथं नामेत्यनेन प्रसिद्धमत्य-
न्तासंभवं दर्शयति । कथं नाम भविष्यतीति नैवेतसंभवतीत्यभिप्रायः ॥ यदि पुनर्विनैव
संभवं विभवः स्यात् को [दो]षः स्यात् । उच्यते । विनैव जन्म मरणं स्यात् । घनातस्य 5
मरणं स्यान्न चाज्ञातस्य मरणं दृष्टमिति ॥ तस्माद्विभवो नोद्वयं विना भवितुमर्हति ॥
याच्चेनात्र श्लोकस्यार्थेन प्रतिज्ञा । मध्येन पादेन प्रसङ्गापादनं । अत्येन निगमनमिति
विशेषः ॥

एवं तावद्विना संभवेन विभवो न युक्त इति प्रतिपाद्येदानीं सक्त संभवेनापि विभवो
यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

संभवेनैव विभवः कथं सक्त भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैवं तुल्यकालं हि विद्यते⁽⁴⁾ ॥ ३

यदि हि संभवेन सक्त [Tib. 153 b] युगपत्तुल्यकालं विभवः स्यादेवं सति जन्म-
मरणे युगपत्स्या[126 b]तां । न चैवं परस्परविरुद्धे आलोकान्धकारवदेकस्मिन् काले
विद्यते इति । तस्मात्सक्तपि संभवेन विभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितं ।

15

1) འཇིག་པ་ ལུང་པ་ མེད་པར་ནི། རི་ལྷ་ལུང་ན་ ཡོད་པར་ འཇུར། སྟེ་པ་ མེད་
པར་འཆི་པར་ འཇུར། འཇིག་པ་ ལུང་པ་ མེད་པར་ མེད།

2) བུལ་པ་ བསྐྱབས་པ་.

3) མཇུག་བསྐྱས་པ་.

4) འཇིག་པ་ ལུང་པ་ ལྷན་ཅིག་ཏུ། རི་ལྷ་ལྷན་ ཡོད་པ་ཉིད་ཏུ་ འཇུར། འཆི་པ་
ཏུ་ ལྷན་ཅིག་ཏུ། ཡོད་པ་ཉིད་ རི་ མ་ཡིན་ནོ།

5) Non représenté dans le tibétain.

यदा चैवं संभवेन विना वा सह वा विभवस्य नास्ति सिद्धिरेवं संभवस्यापि विना
वा सह वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह ।

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना ।

अन्तित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते ॥ ४

5 नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते । यस्मादन्तित्यता हि भावेषु भवनधर्मकेषु
त्पादधर्मकेषु न कदाचिन्न विद्यते । किं तर्हि सर्वदैव विद्यते । उक्तं हि ।

ब्रह्मरूपधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठन्ति कतमे भावा ये ब्रह्मरूपं विना ॥ इति ॥⁽³⁾

यदा चैवं नित्यमन्तित्यतानुगताः सर्वे भावास्तदा कुतः सा का चिदवस्था या वि-
10 नाश्रुता स्यादिति । अतो नास्ति विभवेन विनोत्पाद इति । एवं तावद्दिना विभवेन
नास्ति संभवः ॥ शेषमत्र संस्कृतपरीक्षायां विचारितवान्न विचार्यते ॥

यस्तु सहेतुको विनाशः⁽⁵⁾ संस्कृतलक्षणत्वाद् उत्पादवदिति साधनमुत्ति⁽⁶⁾प्राप्त्यविति-

1) ལྷུང་པ་ འཇིག་པ་མེད་པར་ རྟེན། ཇི་ལྟར་ ཡོད་པ་ཉིད་ཀྱི་ འཇུར། རྟོག་པ་
རྣམས་ལ་ མེད་ཀྱིད། རྣམ་ཡང་ མེད་པ་ མ་ཡིན་ཞོ།

2) ལྷུང་པའི་ ཆོས་ ཅན་.

3) = VII. 24.

4) Chapitre XIII.

5) Voir ci-dessus p. 29, n. 5 et p. 173, n. 8.

6) Mss. *ksipyāntyacittalakṣaṇair*, *ksipyāḷḷya*°, *ksipyābhyā*. — གཤམིའི་
ཐོམས་ རང་ ཐོམས་ལས་ ལྷུང་པའི་ མཆོད་ཉིད་དག་གིས་. — Le tibétain confirme donc
la lecture *lakṣaṇa*; je n'hésite pas cependant à corriger *kṣaṇa* parce que la lecture
traditionnelle ne donne aucun sens et parce qu'on constate la même confusion dans
la version tibétaine du *Laṅkāvatāra* (voir l'édition de la B. T. S. p. 43), et
aussi *Çaṅkara* ad 2, 2, 26 (Ān. S. S. I p. 544, l. 8.).

[चित्त]तण्णैर[Tib. 154 a]नैकात्मिकतामाह । स न युक्तमाह तद्विनाशस्यापि ज्ञातिप्रत्य-
यत्वेन सहेतुकत्वात्साध्यसमवाच्चनैकात्मिकताभावात् । यदपि निर्दिष्टं । भावात्मभाव
एवाभूत्वा भावादुत्पाद उच्यते⁽¹⁾ । तस्माद्द्रव्यसङ्घट्टपादमिद्वैध्वव्यवहारतोऽपि दृष्टान्तभाव
इति । तदपि न युक्तं । घटद्रव्यसत्तां प्रतिबिम्बादीनां सहेतुकत्वाभ्युपगमात् ॥

यथोक्तमाचार्यपादैः [127 a]

5

हेतुतः संभवो येषां तदभावान्न सन्ति ये ।

कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति⁽²⁾

घसमा⁽⁴⁾----कुतो व्यवहारतो दृष्टान्तसिद्धिः ॥ यदि च भावाव्यक्तत्वाभ्युपगमेन न
शक्यं वक्तुं तत्संवृत्यापि नास्तोत्युच्यते । नीलादिकमपि नास्तोत्युच्यते ।

यथोक्तं⁽⁶⁾ रत्नावल्यां ।

10

रूपस्याभावमात्रवादाकाशं नाममात्रकं⁽⁷⁾

भूतैर्विना कुतो रूपं नाममात्रकमप्यतः ॥ इति ।

1) རྩོམ་པོའི་གདག་ཏེ་ཤེ་རོ་བོ་ཏེ་ཞེ་མ་གྱུ་བ་ལས་གྱུ་བས་ཤེ་བ་
ནས་བྱ་སྟེ། -- C'est Popinion des Sautrāntikas; voir ci-dessus p. 263. n 2 et
XVII. 12.

2) D'après le tibétain *dravyasatām*.

3) Cette stance est citée Bodhic. p. IX. 145. Comparer la stance, ibid. IX.
85 (*ika*, 322. 14) qui est aussi de Nāgārjuna: *hetutah sambhavo yasya sthita na*
pratyayair vinā, rigamaḥ pratyayābhārāt, so 'stīty avagataḥ katham (Yukti-
saṣṭhikā).

4) Mss. *asmādāgākumāto* (*asmād āgamā kuto*) *Arstāntosiddhah*.
Tib. རྩོམ་པོའི་སྐྱེ་བའི་སྐྱེ་བའི་མ་གྱུ་བ་ལ་ཡོད། = *tasmāt kuto vyavahārato*
dis'tantāsiddhah.

5) བརྗོད་པར་བྱ་སྟེ། = *ucyatām*.

6) Voir 135. 7, 188. 13, 275. 7, 346. 5, 359. 1, infra ad XXV. 3, et Madh.
avat. passim.

7) «*Lākāṣa*, n'étant autre chose que l'absence du *rūpa*, n'est qu'un uom.
བཟུགས་ཀྱི་རྩོམ་པོ་མེད་ཅེས་བྱེད། Lire མེད་བྱེད། -- Comp. ci-dessus 71, 1.

तत्र तपस्य तपलक्षणस्य भावस्य विरोधिधर्मसद्भावात्संभवो न युक्तः । अतप-
स्यापि भावलक्षणवियुक्तत्वात्खरविषाणस्येव संभवो न युक्तः । एवं तपस्य विभवो ना-
स्ति । तपधर्मो⁽²⁾ क्वविद्यमानस्तस्य निराश्रयो विभवो न युक्तः । तथा विभवो नातपस्य
च । अतपधर्मो हि भावाभावलक्षणविलक्षणस्तस्याविद्यमानस्य कुतो विभवो भविष्य-
ति ॥ यौ च संभवविभवौ न तपधर्मिणो नातपधर्मिणो भाव[128a]स्य संभव[त]स्तौ नैव
संभवत इति न स्तः संभवविभवौ ॥

अत्राह । विद्येते एव भावानां संभवविभवौ तदाश्रयिधर्मिसद्भावात् । इह भावा-
श्रयो संभवविभवौ [Tib. 155b] । स च तावद्भावोऽस्ति । तत्सद्भावात्तदाश्रितावपि धर्मो
भविष्यत इति ॥ उच्यते । स्यातां भावाश्रितवितौ धर्मो यदि भावः स्यात् । यदा तु भावो
नास्ति । तदा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

कस्मात्पुनर्भावो नास्तीति चेत् । यस्मात् ।

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते⁽³⁾ ॥ ८

भावस्य हि लक्षणभूतौ संभवविभवौ । तौ च⁽⁴⁾ स्वतन्त्रपतो न स्त इति⁽⁴⁾ प्रतिषिद्धौ ।
यदा च तौ भावतः⁽⁵⁾ प्रतिषिद्धौ । तदा भावलक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो भावलक्षण-
विलक्षणो भावो भविष्यति । भावं च विना न स्तः संभवविभवौ ॥

1) རྟོག་པོ་ ཟད་པ་འི་ ཆོས་ཅན་ལ་.

2) Mss. *nākṣaya*^o. — Peut-être faut-il corriger *kṣayadharmā* et ci-dessous *akṣayadharmā*.

3) རྟོག་པོ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པར། འཕུང་པ་ འཇིག་པ་ ཡོད་པ་ཡིན། འཕུང་
པ་ འཇིག་པ་ མེད་པར་ནི། རྟོག་པོ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ནོ།

4—4) Non représenté dans le tibétain.

5) Non représenté dans le tibétain.

6) མཆོད་ཉིད་ རྟོག་ མེ་མཐུན་པ་.

अपरे तु पूर्वार्धं पश्चिमं कृत्वा व्याचक्षते । स्त एव संभवविभवौ भावधर्मत्वात्⁽¹⁾ । इह
 न वास्ति न तस्यास्ति भावधर्मत्वं तद्यथा मण्डूक्यटीकाशिरोमणेः । भावधर्मा च संभवविभ-
 वौ । तस्मात्स्त एव ताविति ॥ यदि कस्यचित्परमार्थतः संभवविभवौ स्यातां । स भाव
 इति युक्तं स्यादभिधातुं । तौ च न स्त इति⁽⁴⁾

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ।

5

भावस्य संभवविभव[सत्त्वे विद्यमान]त्वादिति भावः । तदसत्त्वे च हेतोरसिद्धार्थता ॥
 तथा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

आश्रयस्याभावादाश्रितस्यासिद्धिरित्यभिसंधिरिति ॥ [Tib. 156a]

किं चान्यत् । इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ शून्यस्य वा भावस्य परिक- 10
 ल्प्यतामशून्य[128b]स्य वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

संभवो विभवश्चैव न शून्यस्योपपद्यते ।

1) Mss °*dharmitvāt*. — དངོས་པོའི་ ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་ཐོ་

2) རྟེན་པ་ལྟ་ སྒྲུབ་པའི་ རལ་པ་ བཞིན་ནོ།

3) D'après le tibétain: *tatrocyate, yadi*. . . .

4) དེ་དག་ རེ་ མེད་དེ། དེའི་ཕྱིར་ཐོ་

5) དངོས་པོ་ རེ་ འབྱུང་པ་ རྟེན་ འཇིག་པ་ ཡོད་པ་ལྟ་ ཡོད་པ་ རྟེན་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་ཐོ་
 རྟེན་པ་ རྟེན་པའི་ཕྱིར་ཐོ།

6) རྟེན་མེད་པས་.

7) བཞིན་པ་.

अविद्यमानाश्रयत्वादाकाशचित्रवदित्यभिप्रायः ॥ तथा ।

संभवो विभवश्चैव नाशून्यस्योपपद्यते ॥ ९

अशून्यस्यासत्त्वान्निराश्रयो संभवविभवौ नोपपद्यतः ॥

किं चान्यत् । इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावेकत्वेन वा स्यातामन्यत्वेन वा ।

6 उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

संभवो विभवश्चैव नैक इत्युपपद्यते ॥

परस्परविरुद्धगोरा लोकान्धकारयोरिवैकत्वानुपपत्तेः ।

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥ १०

उभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात् । न हि संभवरहितस्य विनाशो न विभवरहितस्य

10 संभवो दृष्ट इति । एवमभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात्

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥

अथ स्यात् । किमनया सूक्ष्मेतिकया । आगोपालाङ्गनादिको हि जनो यस्मात्संभवं
विभवं च पश्यति तस्मात्तस्तः संभवविभवौ । न ह्यविद्यमानो बन्ध्यातनयः शक्यो द्रष्टु-
मिति । एवमपि

1) ལྷ་མ་ལའི་ རེ་མོ་

2) སྒྲིང་ལ་ འབྲུང་ རང་ འཛིག་པ་དག། འཕྲང་པ་ ཉིད་ རི་ མ་ཡིན་ནོ། མེ་སྒྲིང་
པ་ལ་ ཡང་ འབྲུང་འཛིག་དག། འཕྲང་པ་ ཉིད་ རི་ མ་ཡིན་ནོ།

3) འབྲུང་པ་ རང་ རི་ འཛིག་པ་དག། གཞིག་པ་ ཉིད་ རི་ མེ་འཕྲང་ནོ། འབྲུང་པ་
རང་ རི་ འཛིག་པ་དག། གཞན་ཉིད་ཏུ་ ཡང་ མེ་འཕྲང་ནོ།

4) Voir ci-dessus 68. 5.

5) སྒྲིང་ པ་སྒྲིང་ཞེ་ རང་ བྱད་མེད་ ཡང་ ཆད་ཀྱིས་

5

10

མ) དངོས་པོ་ དངོས་ལས་ མི་སྤྱེ་སྤྱེ། དངོས་པོ་ དངོས་མེད་ལས་ མི་སྤྱེ། དངོས་པོ་ དངོས་མེད་ མི་སྤྱེ་སྤྱེ། དངོས་མེད་ དངོས་ལས་ མི་སྤྱེ་ལོ།

भावात्तावत्संभवाख्याद्भावस्य संभवाख्यस्योत्पादो न विद्यते । कार्यकारणयोगोक्तं ।
पद्याभावादुत्पादस्य च लब्धजन्यः पुनरुत्पादवैयर्थ्यात् ॥

अभावादपि भावो न जायते । किं कारणं । अभावो हि नाम विभवो विनाशः । स
च भावविरुद्धः । तस्माद्भावविरुद्धात्कथं भावः स्यात् । यदि स्यात्तदा बन्ध्याडुकितुरपि
5 पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादपि भावो न भवति [Tib. 157a] ॥

इदानीमभावोऽप्यभावान्न भवति । भावनिवृत्तिद्वयो रूपावस्तत्कुतोऽस्य कार्यका-
रणसामर्थ्यं । यदि स्यान्निर्वाणस्यापि कार्यकारणसामर्थ्यं स्यात् । यदि चाभावादभावः
स्यात्तदा बन्ध्याडुकितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादप्यभावो न भवति ॥

इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो रूपावः स कथं भावाद्भवेत् । यदि
10 भवेत्प्रदीपादन्धकारः स्यात् ॥ यतश्चैवं विचार्यमाणी संभवविभवी न स्तस्तस्मान्मो-
क्षदेव लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयं ॥

(3) अथ वायमन्यः पूर्वपक्षः । इह हि यदि संभवविभवी स्यातां तौ भावाश्रयौ वा स्या-
तामभावाश्रयौ वा [129b] । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणी न संभवतः । ततश्च
कुतो निराश्रयौ संभवविभवाविति । अतो

15 दृश्यते संभवश्चैव मोक्षाद्विभव एव च ।

इति विज्ञेयं । यथा च भावाभावौ न संभवतस्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ॥

नाभावाज्जायतेऽभावो ऽभावो भावान्न जायते ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् ॥ अपि च यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् [Tib. 157b] । तस्योदय-

1) *sambhavākhyā* = ཡང་དག་པར་འབྱུང་བ་ རེས་ ལུ་པ་.

2) श्लो'स'.

3) རྒྱལ་པ་ གཅིག་ཏུ་ན་ རྩུགས་ ལྷ་མ་ འདི་ གཞན་ ཡིན་ནོ།

व्यापवत्त्वात्संभवविभवा स्याता । न च कश्चिद्भावः स्ववृत्तोऽस्ति खर्विषाणवत्स्वभा-
वानुत्पन्नत्वात् ॥ अनुत्पन्नत्वमसिद्धमिति चेत् ⁽²⁾ तत्सिद्धं यस्मात् ।

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ⁽³⁾ ॥ १३

एतच्चाद्य एव प्रकरणे व्याख्यातवान् पुनर्व्याख्यायते । यद्येवं यथोक्तप्रकारेण ⁶
जायते स इदानीं कुतो जायते नैव कुतश्चिज्जायत इत्यभिप्रायः । यत्राप्यं चैतदेवमभ्युपेयं
सर्वथा नःस्ति भावस्योत्पाद इति ॥

⁽⁴⁾ भावसद्भावताभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्छेददर्शनमापद्यते बौद्धमतानुगतेत्येताः ⁽⁵⁾ ⁽⁴⁾ ।

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनं ।

प्रसज्यते ।

10

यस्मात्

स भावो हि नित्योऽनित्यो [ऽथ] वा भवेत् ⁽⁶⁾ ॥ १४

1) Mss °anupapannatvāt. — རང་པོ་ནི་སྐྱེས་མ་སྐྱེས་པའི་སྐྱེར་ཏེ།

2) स' सुष'स' स' ङिद'ते = nāsiddham.

3) རོང་ས་པོ་ བདག་ལས་ མི་སྐྱེ་སྐྱེ། གནད་ལས་ སྐྱེ་པ་ཉིད་ མ་ཡིན། བདག་
རང་གནད་ལས་ སྐྱེ་པ་ རེ། ཡོད་མེད་ རྒྱུར་སྐྱེ་བར་ འགྱུར།

1—4) Le tibétain porte simplement = རེ་ལྟ་ མ་ཡིན་ན་ལྟ། «S'il en est autrement».

5) °matānugatyeti, °gasyeti (Cambr.).

6) རོང་ས་པོ་ ཡོད་པར་ ཁས་སྐྱེས་ན། ཉག་ རང་ ཆད་པར་ ལྟ་བར་ ལྟ། ཐལ་
བར་ འགྱུར་ཏེ་ གང་གི་སྐྱེར་། རོང་ས་པོ་ལྟ། ཉག་ རང་ མི་ཉག་ འགྱུར་སྐྱེར་རོ། — La
ponctuation est inexacte; གང་གི་སྐྱེར་ ne fait pas partie de la kārikā

यो हि यथोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपैति तस्यावश्यं प्रवचनात्यन्तविरुद्धं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणं । यस्मात्स भावः परि-
कल्प्यमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यस्तदा निपतं शाश्वतत्वाद् । 'यद्यानि-
त्यस्तदा निपतमुच्छेद इति ॥

5 घत्राह । [130a]

भावमभ्युपपन्नस्य नैवाच्छेदो न शाश्वतं ।

किं कारणं । यस्मात् ।

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि⁽¹⁾ ॥ १५

यो हि हेतुफलयोरुदयव्ययानुप्रबन्धः स ह्यस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतु-
10 निरुध्येत तद्धेतुकं फलं नोत्पद्येत तदा स्यादुच्छेद⁽²⁾ [Tib. 158a]वाददोषः⁽³⁾ । यदि च हेतुन
निरुध्येत स्वप्नेणावतिष्ठेत्तदा स्याच्छाश्वतवाददर्शनदोषः⁽⁴⁾ । न चैतदेवमिति । तस्माद्भा-
वाभ्युपगमेऽपि नास्ति शाश्वतोच्छेददर्शनदोषद्वयप्रसङ्गः । ए एव संसारो योज्यं हेतुफला-
विच्छिन्नक्रमवर्ती उत्पादव्ययानुप्रबन्धः संस्काराणामिति । घतो नास्त्यस्माकमयं दोष
इति ॥ उच्यते ।

15 उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स चेत्⁽⁵⁾

1) རྟོག་པོ་ ཡིན་པར་ ཁས་སྒྲངས་ གུང་། རྟོག་པོ་ མེ་ འགྱུར་ རྟོག་མེ་
འགྱུར་། འབྲས་བུ་ ལུ་ཡི་ འགྱུར་འདྲིལ་གྱི། ལུ་རྟོ་རྟེ་ སྟོན་པ་ ཡིན་ ལྟེར་མོ།
Mdo XVII a ལུ་ཡིས་ et འདྲིལ་གྱིས་.

2) Placé dans le Mss. avant *taddihetukam*.

3) D'après le tibétain: *syād ucchedaḥ . yndi...*

4) D'après le tibétain: *syāc chāḥvata darṣanam*

5) °*doṣadvaya* non représenté dans le tibétain.

6) རྟོག་པོ་ འགྱུར་པ་.

नन्वेवमपि सति

व्ययस्यापुनरुत्पत्तेर्हेतूच्छेदः प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १६

यो हि हेतुत्तणाः फलस्योत्पत्तौ हेतुभावमुपेत्य निरूप्यते । ननु तस्य व्ययवतो हेतुत्तणास्य पुनरुत्पादाडुच्छेददर्शनमापद्यते ॥ तत्रापि कथं न दोष इति चेत् ॥ भाव-
मभ्युपपन्नस्यापि दोषो । न च गया भावोऽभ्युपगतः स्वभावानुत्पन्नत्वात्सर्वधर्माणां । यत्रा- 5
पि गया ।

प्रतीत्य पद्यद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शाश्वतं⁽²⁾ ॥

इत्युक्तं । तत्राप्यमुना न्यायेन नैःस्वाभाव्यमेव भावानां प्रतिपादितं । अन्यथा हि
सति भावस्वरूपे बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् । तस्मान्नापि प्रसङ्गोऽस्माकं बाधक 10
इति ॥

एवं तावद्भावमभ्युपपन्नस्य हेतोः पुनरुत्पादाडुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भाव्येदानीं शा-
श्वतवादेदोषप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह ।

सदावस्य स्वभावेन नामदावश्च युज्यते⁽³⁾ ।

1) Mss. *yo hy udaya*°. — गण'हे' रस'स' कु' र'सु'र'र'स'ग'। कु'र' र' र'स'
न' र'स'र'स'र'। र'स'ग'र' र'स'र' र'स'र' र'स'र'। कु'र' र' र'स'र' र'स'र'
र'स'र' — Notre commentaire porte | गण'हे' | रस'स'र' र'स'र' | Mdo XVII
lit. कु' र' र'स'.

2) यज्ञे'र'स' र'स'र'.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) D'après le tibétain *gāḥḥataḥḥa*°.

5) र'स'र' र'स'र' र'स'र'। र'स'र' र'स'र' र'स'र'।

यदि हि हेतोः सद्भावः स्वभावतः स्यात्तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् [Tib. 158b]
 स्वभावस्यानपायित्वात् । ततश्च शाश्वतदर्शनप्रस[130b]ङ्गस्तदवस्थ एव ॥

किं चान्यत् ।

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमाद्भवसंततः⁽⁸⁾ ॥ १७

5 यद्यपि हेतुफलयोगोद्दयव्यपसंतानप्रवृत्त्या शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परिहृयते ।
 तथापि यत्रास्य संतानस्य पुनरुप्यप्रवृत्तिस्तत्र निर्वाणे नियतमुच्छेददर्शनमापद्यते । उच्छे-
 ददर्शनं च प्रकृतव्यमित्युक्तं भगवता ॥ एवंविधमुच्छेददर्शनं न भविष्यतीति चेद⁽⁶⁾पि
 किमर्थं [भवतां] भविष्यतीति भावविच्छेदालम्बनत्वात् । निर्वाणकाले भावविच्छेदालम्ब-
 नवदित्यभिप्रायः ॥ यज्ञोक्तं ।

10 उदयव्यपसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि ।

इति तदपि नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह हि चरमो भवो निवृत्तिलक्षणः⁽⁷⁾ प्रथमो
 गतिप्रतिसंधिलक्षणः । तत्र चरमो भवो निरुध्यमानो हेतुत्वेनावतिष्ठते⁽⁹⁾ । उपपत्तिलक्ष-
 णस्तु प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवतिष्ठते । अथ योश्च भवयोः संसार इति संज्ञा⁽¹⁰⁾ कृता ।

1) Non représenté dans le tibétain.

2) घ'अ'स' ख'अ' ऋ'अ'ग'ग'.

3) छ'अ'अ'अ'अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ'अ'अ'.

4) अ'अ' अ'अ'अ'अ'.

5) अ'अ'अ'अ' अ' अ'अ'अ'.

6) छ'अ'अ' अ'अ'अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ'अ'.

7) Mss. *bhavo gatiṃvṛttilakṣaṇaḥ* छ'अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ'अ'.

8) अ'अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ'अ'.

9) अ'अ'अ'अ'अ'अ'.

10) अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ'अ'.

अत्र चेदं विचार्यते । य एष प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते⁽¹⁾ । स किं चरमे भवे निरुद्ध उपजायते । अथानिरुद्धे । उत निरुध्यमाने । यतो हेतुफलानुप्रबन्धात्संसारः⁽²⁾ स्यात् । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवतीति प्रतिपादयन्नाह ।

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥ १८⁽³⁾

5

तत्र यदि चरमे भवे निरुद्धे [Tib. 159a] प्रथमो भवो जायत इति परिकल्प्यते । नदा निर्हेतुकः स्यात् । दहनदग्धव्रीडादप्यङ्कुरोदयः स्यान्न चेतदिष्टे । तस्माच्चरमे निरुद्धे प्रथमो भवो न युज्यते ॥

इदानीमनिरुद्धेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो [131a] न युज्यते । यदि स्यान्निर्हेतुकः स्यात् । द्वित्रयता चैकस्य सत्त्वस्य स्यात्⁽⁴⁾ । अथ पूर्वसत्त्वप्रादुर्भावश्च पूर्वस्य च नित्यता स्यात्⁽⁵⁾ । 10 ग्रविनेष्ट च बोधे ऽङ्कुरोदयः स्यात् । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

इति स्थितं ॥ इदानीं निरुध्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) རྒྱུ་ཤར་གྱིས་པ་.

2) རྒྱུ་ཤྱིས་ = °prabandhāt, °samtānāt.

3) བ་མ་ འགགས་པར་ རྒྱུར་བ་ན། མྱོད་པ་ རྒྱུ་ལོ་ རྒྱུས་ མི་ འགྱུར། བ་མ་ འགགས་པར་ མ་གྱུར་ ཚོ། མྱོད་པ་ རྒྱུ་ལོ་ རྒྱུས་ མི་ འགྱུར། ॥

4) མྱོད་མེད་པ་.

5) སྒྲ་མ་.

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि ज्ञायते ।

निरुध्यमान एकः स्याज्ज्ञायमानो ऽप्यगो भवेत्⁽¹⁾ ॥ १९

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्ययात्तत्राच्यत्वात् 'ज्ञायत इत्यपि वर्तमान एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् ॥ अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यथापि 5 ज्ञायते ऽसावपि अनिक्रियाकारकस्तौ चैककालाविष्यमाणी यौगपद्येनैव स्तः ' ततश्च निरुध्यमान एको भवः स्याज्ज्ञायमानश्चापर इति यौगपद्येनैव द्वौ भवौ प्राप्तुतः । न चैकस्य युगपद्वौ भवौ संभवत इत्ययुक्तमेतत् ॥ तदेवं यथोक्तेन विचारक्रमेण ।

न चेन्निरुध्यमानश्च ज्ञायमानश्च युज्यते ।

सार्धं च म्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु ज्ञायते ॥ २०

10 चशब्दः⁽⁴⁾ [Tib. 159 b] समुच्चयार्थः । पृथक् पृथक् चेत्येतत्संनिधापयति । यदैवं यथो-
दितन्यायेन निरुद्धे चरमे प्रथमो भवो न संभवति ' अनिरुद्धेऽपि चरमे प्रथमो भवो न
संभवति ' सार्धं चैकस्मिंश्च काले चरमेन भवेन सह प्रथमो भवो न संभवति । तत्किमि-
दानीं येष्वेव स्कन्धेषु म्रियते तेष्वेव ज्ञायत इति स्यात् । येषु स्कन्धेषु स्थितो म्रियते
तेष्वेव ज्ञायत इत्यत्यन्तविरुद्धमेतत् । न हि [131 b] म्रियमाणो ज्ञायत इति दृष्टं ॥ तद्⁽⁶⁾

1) ग'ल'ते' घ'म' अग'ग'स'दे'र'र'। र'न'स' श्रु'व'र' अश्रु'र'र'र'। अग'ग'
स'दे'र'स' र' ग'र'ग' अश्रु'र'र'र'। श्रु'स'दे'र'स' य'न' ग'र'र'र'र' अश्रु'र'।

2) र'ग'र'स'र' श्रु'र'श्रु' म'म'र'र'र'र'र' र'र'र'र'स'र'र'र' य'र'र'र'।

3) ग'ल'ते' अग'ग'स'दे'र' श्रु'स'दे'र'र'ग'। श्रु'र'र'र'र' य'न' र'ग'र'र'र'र'।
सु'न'स' ग'न'ल' अ'र' अश्रु'र'र'। र'े'ल' श्रु'स'र'र' अश्रु'र'र'र'र'र'।

4) अ'न'ग'। श्रु'र'र'।

5) *etat* = र'े'र'ग'।

6) *tañ evam* र'े'र'र'श्रु'र'। र'े'ग'r'।

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता

भवताभिमतता

भवसंततिः⁽¹⁾

चरमे भवे निरुद्धेऽनिरुद्धे निरुध्यमाने यस्मात्प्रथमो भवो न संभवति 'तस्मान्नि-
 यपि⁽²⁾ कालेषु भवसंततिर्नास्ति ।

5

[त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसंततिः⁽³⁾ ॥] २१

या चेद्दो⁽⁴⁾ नो त्रिषु कालेषु नास्ति कुतः सा ऽन्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा ना-
 स्ति भवन्मता भवसंततिः । ततश्च यदुक्तं

उदयव्ययसंतानः फलहेतोर्भवः स हि । इति⁽⁵⁾

तत्र युक्तं । ततश्च भावाभ्युपगमे सति स एव शाश्वतोच्छेद्वार्प्रसङ्गो दुर्निवारो 10
 भवतामित्यतो नास्त्येव भावानां स्वभावत उत्पत्तिरिति सिद्धं ॥

यथोक्तमार्यसमाधिराजभट्टारके⁽⁷⁾

***** [132 a] *****

1) དེ་ལྟར་ རུས་གསུམ་དག་ཏུ་ ཡང་། སྤེད་པའི་ ལྷན་ རི་ མེ་ རིགས་ན།

2) རུས་གསུམ་ཆར་ཏུ་ ཡང་།

3) རུས་གསུམ་དག་ཏུ་ གང་ མེད་པ། དེ་ནི་ ཇི་ལྟར་ སྤེད་པའི་ ལྷན་།

4) *idānim* n'est pas traduit.

5) Voir p. 422, l. 15.

6) Le tibétain donne *darçana*.

7) Les Mss. reproduisent ici les stances qu'on a lues p. 109.5 — 112.4 et p. 205. — Le tibétain ne fournit pas cette citation et les variantes ont été relevées ci-dessus.

(1)
तथा ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो
न च यो बीजो स चैव घट्टुरो ।
न च घन्यु ततो न चैव त-
5 देवमनुक्तेर घनाश्रित धर्मता ॥
मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते
मुद्रसंक्राप्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो
एवं संस्कार ऽनुक्तेरघनाश्रिता ॥

10 अत एवोक्तमार्यानागार्तुनपादैः (3)

स्वाध्यापरीपमुद्रार्पणघोषार्ककात्तबीजज्ञैः ।
स्कन्धप्रतिसंधिरसंक्रमश्च विद्वद्भिरवधार्यो ॥ इति ॥

(6)
तथा भगवान् ।

1) Cette citation du Lalita (p. 210. 3, Lefmann, 176. 11) manque dans le tibétain. Nous l'avons rencontrée p. 26. s et 108. s.

2) Nos Mss. reproduisent ici le dernier pāda de la stance précédente.

3) Nous retrouverons cette stance (*āryā*), non reproduite dans le tibétain, ci-dessous Chap. XXVI fol. 174 a ad finem: malheureusement, là aussi, le tibétain fait défaut. De même, fol. 172 b, l. 1. où on lit: *svādhyāyadipamudrāprati-mudrādīnyāyena*.

4) Mss. *svādhyaya*°, *svādhyāya*°, *°kāntā*° et *°kānta*°.

5) Mss. *avadhāryata iti*. — Je corrige d'après la leçon fol. 174 *viśvadvādhāryāva iti*.

6) Le tibétain fait précéder cette citation de celle-ci བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་
ཡུང་། རྟེན་གསུམ་མེ་ལམ་དང་འདྲ་སྟེང་པོ་མེད། ལུས་ཏུ་འཛིན་ཅིང་མེ་རྟག་

ज्ञायते⁽¹⁾ च्यवते चापि न च ज्ञातिर्न च च्युतिः ।

यस्य विज्ञानत⁽²⁾ एष समाधिर्नास्य दुर्लभः ॥ इति ।

तथा ।

मूमुक्षिता सद् ते नर्[Tib. 160a]लोके

येहि अचित्तिप जातिमि धर्माः ।

5

न च धर्म अर्धमविकल्पो

चित्तपपञ्चविभावित सर्वि ॥

⁽³⁾ भाव अभाव विभावपि ज्ञानं

सर्वमचित्तपि सर्वमभूतं ।

ये पुन चित्तवशानुग बाला-

10

स्ते दुःखिता भयक्रोडिशतेषु ॥

⁽¹⁾ यो पि च चित्तपि शून्यकधर्मान्

सो पि कुमार्यपपन्नकु बालः ।

अतर्कीर्तित शून्यकधर्मा-

स्ते च अतर् अतर् उक्ताः ॥

15

ལྷ་མ་ བཞིན། འོང་པ་ མེད་ཅིང་ འདི་ནས་ འགྲོ་བའང་ མེད། ལྷུན་ རྣམས་ ཏྲག་ཏུ་
ལྷོང་ཞིང་ མཚན་མ་ མེད། ཅེས་བྱ་བ་ རང་། རི་བཞིན་ཏུ།

1) Mss. *vyayate*.

2) Mss. *yasyo* (^o*syā*) *vijānato* | *eṣā* (*eṣām*)... གང་གིས་ མེས་པར་ འགྲུབ་པ་

ཡིས། ཏིང་ འཛིན་ འདི་ནི་ རྟེན་ མི་དགའ།

3) Voir ci-dessus p. 276. *3.

4) Voir ci-dessus p. 133. 14 et 348. 14.

शास्त्रपशात्त य चित्तयि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।

चित्तवितर्कणं सर्वं पपञ्चाः

सूक्ष्मं चित्तयि बुध्यथ धर्मानिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्न[132b]पदायां मध्यमकवृत्तौ संभव-

विभवपरोक्षानामैकविंशतितमं प्रकरणं ॥

XXII.

तथागतपरीक्षा नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव भविसंततिस्तथागतसद्भावात् ।

इह हि भगवता महाकरुणोपापप्रज्ञाद्वयज्ञानधारिणा सकलत्रैधातुकाशेषसङ्गता-
 व्यादिदुःखव्युपशमैकमनसा त्रिभिः कल्पासंख्येयैः सप्तभिर्वा नैर्त्यक्रमेणोद्यच्छता तैस्ते- 5
 निरतिशयैरतिविचित्रैः पुण्यक्रियाप्रारम्भैः सकलग्रहणितोदयैकक्रियालक्षणैः प्रियैकपु-
 त्रादप्यधिकतरनिरवशेषज्ञगदनुग्रहतत्परेण महाकरुणापरवशेन तत्र तत्रोपपत्त्यायतने
 तितिसलिलज्वलनपवनसाधारणभैषज्यमहामहोरुहवज्रनानां स्वेच्छात्⁽⁷⁾ उपभोग्यतामा-
 त्मानमुपगमयता महाकालेन⁽⁸⁾ सार्वज्ञं सर्वकारपरिच्छेदि पदमधिगतं । स एवमधिगतसर्व-

1) སྤོན་པའི་ སྐུ་.

2--2) N'est pas représenté dans le tibétain.

3) D'après un Ms. qui porte °vārinā; les autres °jñānarāsakala, jñāni-
 rāsasakala.

4) བསྐྱེད་པ་ བྱང་མ་མེད་པ་ གསུམ་མམ་ བརྒྱ་དུ་བར་ ཆད་མེད་པའི་ཚུལ་གྱིས་...

— Il est souvent admis que la carrière du Bodhisattva dure trois *asamkhyeyas*, voir *Bodhisattvabhūmi*, I. vi § 6. — Les sept *asamkhyeyas* me paraissent être nouveaux. — Peut-être *nairāntarya*°.

5) འབྲུང་ས་པའི་ གན་ དེ་ རྒྱ་ དེ་.

6) Dans le tibétain, *sādhāraṇa* est placé après *bhaiṣajyavṛkṣa*. — La terre, l'eau, etc., appartiennent ou plutôt sont à la disposition de toute créature. — La comparaison est classique, voir *Bodhic. III. 20. 21* (où *upajīvyā* correspond à notre *upabhogya*).

7) Mss. *svecchalopa*°. — རྩ་གི་འདོད་པས་ འོངས་སྤྱོད་པར་.

8) Mss. *mahakāreṇa*. — རྩ་རིང་མོ་ཞིག་གིས་ བམས་ཅད་མཆིན་པའི་ གི་
 འཕར་ བརྟེས་པ་ཡིན་ལ།

9) Forme assez rare, comp. *tāhāgata*, etc.

ज्ञानो भगवान् यथा धर्माणां तद्धं व्यवस्थितं तथैवाशेषतो गतत्वाद्ब्रह्मातथागतं⁽¹⁾
इत्युच्यते ।

यद्यपि भवसंततिर्न स्यात्तदा तथागतोऽपि न स्यात् । न ह्येकेन जन्मना शक्यं
तथागतत्वं⁽²⁾नुप्राप्तुम् । तस्माद्विद्यत एव भवसंततिः [Tib. 160b]स्तथागतसद्भावादिति ॥

- 5 उच्यते । भवदोषमेव ह्योदमतिमद्ज्ञानं भवसंतानस्याविच्छेदवर्तितां चातिदीर्घ-
कालं⁽³⁾ च गमयति । यस्य नाम भवतोऽतिमद्ज्ञानधनान्धकारमेव विचित्रैरूपपत्तिशरच्चन्द्र-
ज्ञानालोकेर्विधस्यमानमप्यतिचिरत्कालाभ्यासवासनाविस्तराभिवृद्धमप्यपि न विध-
स्यते न निव[133a]र्तते ॥ यदि हि तथागतो नाम कश्चित्स्यात्स्वभावतस्तदा तस्य मृत्ता
कालेनाभिनिष्पत्तेर्भवसंततिः स्यात् । न च तथागतो नाम कश्चिद्भावस्वभावतः⁽⁴⁾ उपलभ्यते ।
10 केवलं तु भवानविद्यातिमिश्रोपकृतमतिनयनतया द्विचन्द्रकेशमशकादिवन्मिथ्या तथागतं
नाम स्वभावत उपलभते ॥ यथा च तथागतो नास्ति स्वभावतस्तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥ १

- यदि हि तथागतो नाम कश्चित्पदार्थोऽमलो निष्प्रपञ्चः⁽⁵⁾ स्यात् 'स स्कन्धस्वभावो
15 वा भवेत्' ब्रह्मवेदानामज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यस्कन्धपञ्चकस्वभावो वा भवेत् । यदि वा शो-

1) Voir ci-dessus 31, n. 1, et aussi les remarques de Rājendralāl, trad. du Lalita (Bibl. Indica, N° 455) p. 19 (d'après Csoma et Hodgson).

2) Mss. *tathāgatataṭvam*.

3) Je comprends *atidīrghakālavartitām ca*. Le tibétain ne répète pas *ca*.

4) Mss. *jñānalokair*.

5) མཐོན་པར་ འབྲུག་པའི་ཕྱིར་.

6) Mss. *bhāvasvabhāvaḥ svabhāvata upa°*.

7) སྤུང་ མེན་ སྤུང་པོལ་མ་ ཀལ་ན་ མེན་ རེ་ལ་ སྤུང་ མེན་ རེར་ རེ་ མེན་
རེ་བཞིན་གཤེགས་པ་ སྤུང་ལུན་ མེན་ རེ་བཞིན་གཤེགས་པ་ ཀལ་ཞེས་ ཡིན།

8—9) Non représenté dans le tibétain.

तसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनाख्यपञ्चस्कन्धस्वभावः⁽¹⁾ । तद्यतिरिक्तो वा भवेत् ।
पूर्वका एव पञ्च स्कन्धाः सत्त्वप्रज्ञप्तिनिमित्तत्वादिकं विचारे परिगृह्यन्ते । नोत्तरे घट्याप-
क[Tib. 161 a]त्वादेयां पूर्वकैरुत्तर्भावितत्वादिति ॥

यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत् । तत्र तथागते वा स्कन्धाः स्युः स्कन्धेषु वा
न भवेत्तथागतो [वा स्कन्धवान् भवेत्] धनवानिव देवदत्तः ॥ सर्वथा च विचार्यमाणो न
संभवति । कथं कृत्वा । तत्र तावत्स्कन्धा एव न तथागतः । किं कारणं । उक्तं हि⁽⁴⁾ ।

यदिन्धनं स चेदग्निरेकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदिति तदिरूपि योऽयं ।

स बुद्धो यो क्षुपादानमेकत्वं कर्तृकर्मणोः

भवेदिति⁽⁵⁾ ॥ तथा ।

10

घात्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत्⁽⁶⁾

इत्युक्तं तदिरूपि योऽयं ।

बुद्धः स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ॥ इति ।

एवं तावत्स्कन्धा न तथागतः ॥ इदानीं नान्यः स्कन्धेभ्यस्तथागत इति । किं
कारणं । उक्तं हि⁽⁷⁾ ।

15

1) Voir ci-dessus 292, n. 4. D'après Candrakīrti, *Madhyamakāvatārabhāṣya* 62. 8, le Bouddha a deux corps, *dharmakāya*, *rūpakāya*, lequel est constitué par les *skandhas* « spirituels » qui sont énumérés ici.

2) མེས་སྤྱོད་རྩ་ཏུ་གནས་པའི་སྤྱོད་པས་. — « C'est parce que ces *skandhas* s'y trouvent que l'on appelle *sattva* le *sattva* ». Voir ci-dessus 285, n. 4.

3) Ms. *pūrvatraiva prānte bhāvayitvād iti*. — ལྷ་མའི་ཁོངས་སུ་འདུས་པའ་ཕྱིར་.

4) = X. 1 (202. 11).

5) ཏེར་མེད་གང་དེ་སངས་རྒྱུ་ན། ཕྱེད་པ་པོ་དང་ལས་གཅིག་འཁྱུར།

6) = XVIII. 1 (841. 8).

7) = X. 1 (202. 12).

अन्यश्चेदिन्धनादग्निर्निन्धनादप्युक्ते भवेत् ।

त[133b]था⁽¹⁾ ।

परत्र निरूपेतत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सतीति ॥

5 तथैकापि योऽयं ।

बुद्धोऽन्यश्चेदु[पादानाडु]पादानं विना भवेत् ।

तथा ।

परत्र निरूपेतत्वादनुपादानहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सति ॥

10 तथा ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भवेत्स्कन्धलक्षणाः । इति ॥

अन्यत्वाभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च तथागते [Tib. 161b] स्कन्धा नोप-
पद्यते । नापि स्कन्धेषु तथागत इत्युपपद्यते ॥ उक्तं चैतन्मध्यमकावितरे⁽²⁾ पञ्चदशव्याख्यानं ।

स्कन्धेष्व्वात्मा विद्यते नैव चामो

15 सति स्कन्धा⁽³⁾ आत्मनोतीकृ यस्मात् ।

सत्यन्यत्वे स्यादियं कल्पना वै

तच्चान्यत्वं नास्त्यतः कल्पनैषा ॥

स्कन्धवानपि तथागतो यथा न भवति तथा तत्रैवोक्तं ।

इष्टो नात्मा ब्रह्मवान्नास्ति यस्माद्

20 आत्मा⁽⁴⁾ ब्रह्मार्थोपयोगो हि नातः ।

1) = X. 2 (203. 7).

2) Les stances citées sont extraites du Chap. VI (142 et 143). Voir Mue-
séon, 1900, p. 226 et 1905, p. 211.

3) Mss. *nānātmani*.

4) Mss. *ātmaṃatvarthāya*°.

समिव [Tib. 162a] चक्रवर्तिनमेकत्वान्यत्वानभ्युपगमादेव । किं तर्हि स्कन्धानमला⁽²⁾.
नुपादाय तच्चान्यत्वाद्यवाच्यं तथागतं व्यवस्थापयामः । तस्मात्त्रायं विधिस्माकं बाधक
इति ॥

घट्टोच्यते ।

5

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥ २

यदि हि बुद्धो भगवानमलान्⁽³⁾ स्कन्धानुपादाय तच्चान्यत्वेनावक्तव्यः प्रज्ञेयते⁽⁴⁾ । न
तर्हि स्वभावतः सोऽस्तीति व्यक्तमापद्यते प्रतिबिम्बवदुपादाय प्रज्ञेयमानत्वात् ।
पश्चेदानीं स्वभावतो नास्त्यात्मनीयेन स्वतन्त्रेण स कथमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपा-
10 दाय परभावतो भविष्यतीति । न ह्यविद्यमानो वन्ध्यातनयः परभावमपेक्ष्य भवतीति
पुष्टयते ॥

अथ स्याद्यथैव हि प्रतिबिम्बकं स्वभावतो ऽसंविद्यमानमपि परभावं⁽⁵⁾ मुखादर्शा-
दिकमपेक्ष्य भवति । एवं च तथागतो ऽपि स्वभावतोऽसंविद्यमानो ऽनाम्रवान्⁽⁶⁾ पञ्चस्कन्धा-
नुपादाय परभावतो भविष्यतीति । एवमपि ।

1) འཕོང་ལོས་བསྐྱུང་བའི་རྒྱལ་པོ་

2—2) *amalān*, non représenté dans le tibétain.

3) གལ་ཏེ་སངས་རྒྱལ་ཡུང་པོ་ལ། བརྟེན་ན་རང་བྱུང་ལས་ཡོད་མེད། རང་
བཞིན་ལས་ནི་གང་མེད་པ། རེ་གཞན་དངོས་ལས་གལ་ཡོད།

4) འདོགས་ན།

5) བཞིན་དང་མེ་ལོང་ལ་སོགས་པ་གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ལ་

6) Le tibétain porte simplement ཡུང་པོ་ལ་ བརྟེན་ནས་

यश्चानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः⁽¹⁾ ॥ ३

किं चान्यत् । इह यदि तथागतस्य कश्चित्स्वभावः स्यात्तदा तत्स्वभावापेक्षया
स्फुटस्वभावः परभाव इति स्यात् । तं च परभावं प्रतीत्य तथागतः स्यात् । यदा तु
तथागतस्य स्वभाव एव नास्ति । तदा कुतः स्फुटानां परत्वं स्यादिति प्रतिपाद्यमाह

10

स्वभावपरभावाभ्यामृते कः स तथागतः⁽⁴⁾ ॥ ४

1) Mss. *su nātmepratyupa*°. གང་ཞེས་ གཞན་གྱི་ རང་ས་ བརྟེན་ནས། རིང་བར་གཉིད་ཏུ་ མི་འགྲད་དོ། གང་ཞེས་ བདག་གྱིད་ མེད་པ་ རེ། རི་ལྷར་ རི་བཞིན་ གཤེགས་པར་ འགྱུར་॥

3) ལམ་ལས་ གཤེགས་པ་.

4) གལ་ཏེ་ རང་བཞིན་ ཡོད་མེད་ན། གཞན་དང་མ་ ཡོད་པར་ རི་ལྟར་ རྒྱུར།

རང་ བཞིན་ དང་ ཅི་ གཞན་དངོས་དག། མ་ གཏོགས་ དེ་བཞིན་གཤེགས་ དེ་ གང་།

5) རྟོལ་པོ་.

किं चान्यत् ।

स्कन्धानुपादाय भवेत्कश्चित्तथागतः ।

स इदानीमुपादाद्याडुपादाय ततो भवेत्⁽¹⁾ ॥ ५

यदि मन्यसे स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यत
5 इति । तत्कदा युज्यते । यदि स्कन्धानुपादायामृहीत्वा पूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत्स
स्कन्धानुपादायात्⁽²⁾ । व्यतिरिक्त एव हि पूर्वमिदो धना[Tib. 163a]द्वेवदत्तो धनस्योपा-
दानं कुरुते तद्वदेतान् स्कन्धानुपादाय यदि कश्चित्तथागतः स्यात्स इदानीं स्कन्धानु-
पादायात्⁽⁴⁾ । ततश्च तान् स्कन्धानुपादाय ततो भवेत् ॥ विचार्यमाणस्तु सर्वथा

स्कन्धान् चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः ।

10 निर्ऋतुकत्वप्रसङ्गात् ।

यश्च नास्त्यनुपादाय [स उपादास्य]ते कथं⁽³⁾ ॥ ६

अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । यदा चैवं न किं चिदप्यु[185a]पादते तदा स्कन्धा-
नुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति नोपपद्यते ॥ यदा चैवं तथागत उपादानात्पूर्वमवि-
द्यमानत्वान्न किं चिदुपादते तदा तदुपादानस्यापि केन चिदप्यनुपादीयमानस्योपादानत्वं
15 न संभवत्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ग'ल'ङे' सु'स' म'सङ्केत'स' । रे'सङ्केत'गणेश'स' ल'ग'ल' य'रे'ङ' । रे'रे'
रे'ग'रे'ङ' सङ्केत' ल'गु'स'ङ्केत' । सङ्केत'ङ'स' रे'ल'स' ल'गु'स'ल'ङ'ग' ।

2) सु'स'ल' सङ्केत'ङ'स' ल'गु'स' । Voir ci-dessous note 4.

3) रे'ल' ल'ग'स' सु'रे'स' ।

4) सु'स'रे'ङ'ल' सङ्केत'स' ल'गु'स'ङ्केत' ।

5) सु'स'रे'ङ'ल'स' म'सङ्केत'स' । रे'सङ्केत'गणेश'स' ल'ग'ल' य'रे'ङ' ।
ग'ल'ङ'ग' म'सङ्केत' य'रे'ङ'स'ङ' । रे'रे' रे'ल'स' रे'ल'ल'स' ल'गु'स' ।

न भवत्यनुपादत्तमुपादानं⁽¹⁾ च किं चन ।

यदा चैवमुपादानं केन चिरम्यनुपादीयमानत्वाद्वादानं न भवतीति तदोपादाना-
भावाद्वादातापि कश्चिन्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न चास्ति निरुपादानः कथं चन तथागतः⁽²⁾ ॥ ७

इति ॥ तदेवं यथोपपादितन्ययिनः ।

तच्चान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणश्च पक्षधा ।

उपादानेन स कथं प्रज्ञप्यते तथागतः⁽³⁾ ॥ ८

यो हि तथागतो विचार्यमाणो मृग्यमाणस्तत्त्वेन स्कन्धेभ्य एकात्वेन नास्ति । अन्य-
त्वेन स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वेन च यो नास्ति । एवं तच्चान्यत्वासत्त्वाद्वाधार्थेयतद्वत्पक्ष⁽⁴⁾प्र-
कर्हि [Tib. 163 b] मृग्यमाणो यो नास्ति स कथमत्यन्ततोऽसंविद्यमानस्तथागत उपादानेन 10
प्रकृतः प्रज्ञपयितुमित्यतोऽपि नास्ति तथागतो नाम [स्व]भावतः ॥

न च केवलमनेन विचारेण तथागत एव नास्ति ।

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

1) Mss. *anupādātām*.

2) 'ते'वरु'ब्रह्म'स' म'यि'ब'स' । 'ते'वरु'वे'ब'स' 'है'स' 'मै' न'ब्रु' । 'ते'वरु'
न'ब'स' 'मे'द'स'यि । 'दे'स'बै'ब'ग'मे'ग'स' 'म' 'है' 'य' 'मे'द' ।

3) 'क'स' 'म' 'ब्र' 'स' 'स' 'य' 'पु' 'ब' । 'ग' 'द' 'बै' 'ग' 'दे' 'ते' 'ग' 'ब' 'ते' 'दे' 'दे' 'मे' 'द' 'स' 'वे'
'दे' 'स' 'बै' 'ग' 'मे' 'ग' 'स' 'म' 'दे' । 'ते' 'वरु' 'वे' 'ब' 'स' 'है' 'ब्र' 'स' 'ग' 'द' 'ग' 'स' ।

4) Mss. *evattvāpyāsattvāt . ādhāra*° 'दे' 'ते' 'दे' 'द' 'ग' 'ब' 'ते' 'दे' 'दे' 'मे' 'द' 'स' 'स' .

5) Ms. *tadvatprekṣaparakāir*. — 'दे' 'द' 'ब्र' 'स' 'वे' 'पु' 'ग' 'स' 'क' 'स' 'म' 'ब्र' 'स' .

यदपीदमुपादानं द्वपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञप्ताख्यं स्कन्धपञ्चकं तदपि स्वभावेन न विद्यते । प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । स्कन्धपरीक्षायां च विस्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् ॥

अथापि स्याद्यद्यपि स्वभावत उपादानं नास्ति तथापि हेतुप्रत्ययात्मकात्पर-
भावाद्भविष्यतीति । [185b] तदपि नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

5 स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः⁽²⁾ । १

न हि बन्ध्यासूनुः स्वभावतोऽसंविद्यमानः शक्यः परभावेन प्रज्ञपयितुमिति । अत उपादानमपि नास्ति ॥ अथ वा ।

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

उपादात्सपेक्षत्वादुपादात्निर्पेक्षस्य चोपादानत्वभावान्नास्ति स्वभावसिद्धमुपा-
10 दानं । अथ पञ्चप्युपादात्निर्पेक्षमुपादानं स्वभावसिद्धं न संभवति । एवं तदुपादात्त्रपेक्ष-
मेव भवत्विति ॥ उच्यते । एवमपि ।

स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ।

स्वभावतो यदुपादानं न सिद्धं तदविद्यमानस्वभावं [Tib. 164 a] कथमुपादातुः पर-
भावतो भविष्यतीति । तस्मादुपादानमपि नास्तीति ॥

15 इदानीं यथा प्रसाधितमेवार्थमुपदर्शयन्नाह ।

एवं शून्यमुपादानमुपादाता [च] सर्वशः ।

सर्वेणा प्रकारेण विचार्यमाणां शून्यमुपादानं निःस्वभावमुपादाता च शून्यः स्वभाव-
हितः । तेनेदानीमुपादानेन

1) Chapitre IV.

2) गद'द्वेग' छे'सम्बन्ध'स' रे। रे'द्वे' रद'सद्वेग'लस' यिर'मैव। सद्ग'सै'
रद्वे'लस' गद' मे'स। रे' गद्व' रद्वे'लस' यिर' रे'स्रव॥

3) Mss. *evam tat kumādi(ya)syapekṣam*. — रे'ल'द्व' छे'सम्बन्ध'स'सै'ल' सल्ल'स'
स' रद' सठस'स'द्वे'रु' लल्लु'र'रे।

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥ १०

नैव तत्संभवति यद्विद्यमानेनाविद्यमानस्य तथागतस्य प्रज्ञप्तिः स्यादिति ।
तस्मात्स्कन्धानुपादाय तथागतः प्रज्ञप्यत इति नोपपद्यते ॥

अत्राहुः । अहो वत कृता प्रत्याशास्माकं । ये हि नाम वयं स्वविकल्पविक-
ल्पितातिकठिनकुदर्शनमालुतालताबालावब्रहेषु निर्वाणपुर्गाम्यविपरीतमार्गगमनपरि- 5
घट्टेषु घनतिक्रातसंसारदृष्टीकात्ता[136 a]रुडुर्गेषु कणभक्तात्पाददिगम्बरत्रैमिनिनैवापि-
कप्रभृतिषु तीर्थकरेष्वविपरीतस्वर्गापवर्गमार्गोपदेशाभिमानिषु स्पृहां परित्यज्य । निर-
वशेषान्यतीर्थ्यमतान्धकारोपघातकं स्वर्गापवर्गानुगाम्यविपरीतमार्गसंप्रकाशकं सद्धर्मदे-
शनानिपटुतरकिरणव्याप्तशेषाशामुखं विविधविनेयजनमतिकमलकुञ्जलविबोधनतत्परं
[Tib. 164 b] यथावदवस्थितपदार्थतत्त्वार्थभाजनानाममलैकचक्षुर्भूतं सकूलजगच्छरण्यभूत- 10

1) རེ་ལྟར་ ཉེར་སྒྲངས་ ཉེར་ལེན་པོ། རྣམ་པ་ཀྱུན་གྱིས་ གློང་པ་ ཡིན། གློང་པས་
རེ་པའི་ན་གཤེགས་ གློང་པ། ཇི་ལྟ་བུར་ན་ འདོགས་པར་ འགྱུར་

2) Mss. *ahesitabhava ārhato praty°*, *ahesitavabhavabhavannārhatō*. — ཚེ་མ་
མ་ལ་ ཁོ་པོ་ཅག་གི་ རེ་ཐག་ བཅད་དོ།

3) Mss. *°mārutā°*. — P. W. corrige *mālutā*, mais voyez Lalita, Lefm. 212. 17 (259. 2).

4) བྱེགས་ཀྱི་ངོས་.

5) བར་འི་ཚྭ་གས་ ཁ་འབྱེད་པ་ — *kuḍmala*, comme substantif, marqué de l'astérisque dans P. W.²; mais voir Mon. Williams. — *kuḍmalāy*, se fermer, en parlant des yeux.

6) *artha* est représenté par བསྟན་པ་.

7) Mss. *°bhājanāmamalaukacakṣur* གློད་ཏུ་ གྱུར་པ་ རྣམས་ཀྱི་ རི་མ་མེད་པའི་
མིག་ གཅིག་བུར་ གྱུར་པ།

मद्वितीयं⁽¹⁾ दशबलवैशारद्यावेणिकबुद्धधर्मावलम्बणं⁽⁹⁾ महायानमहानयसारथिवरं सप्तबो-
ध्यङ्गोत्तुङ्गुत्तुङ्गपदातिप्रीतिं सकलत्रिभुवनजनजातिविरामरणसंसारकात्तारसरिडक्कोष-
णतत्परं चतुरस्रममारातिमरशरसंपातविशयिनं सकलजगदमङ्गाकराङ्गप्रकृतिप्रहो-
हनिरामिनं तथागतसवितारमज्ञानघनगहनान्धकारनिराकरणाय मोक्षार्थिनो ऽनुत्तरस-
म्यक्संबोध्यर्थिनः शरणं प्रतिपन्नाः । तस्य च त्वया

एवं शून्यमुपादानमुपदाता च सर्वशः ।

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥

इत्यादिना स्वभावतोऽसत्त्वं भुवता भवता कृतास्माकं मोक्षप्रत्याशानुत्तरसम्यक्संबोध्याग-
माभिलाष इति⁽⁴⁾ । तदलं⁽⁵⁾ भवता तथागतमहादित्यप्रच्छादकेनाकालिकघननावलीविस्-
रणेन⁽⁶⁾ जगदन्धकारोपमेनेति⁽⁷⁾ ॥

उच्यते । अस्माकमेव कृता प्रत्याशा भवद्विधेष्वबुधजनेषु ये हि [136b] नाम भव-
तो मोक्षकामतपान्यतीर्थ्यमतानि परित्यज्य भगवन्तं तथागतमप्यविपरीतं परमशास्तरं
प्रतिपद्य परमगम्भीरमनुत्तरं सर्वतीर्थ्यवादासाधारणं नैरात्म्यसिंहनादमसहमानाः कुर-

1) ལྷོ་མེད་པ་ = *apratīśama*.

2) Le tibétain abrège: °*maṇḍalam mokṣārthīnaḥ śaraṇaṃ pratīpannāḥ*.

3) *asama* manque dans un passage parallèle, Chap. XXIII *initio*. — Les quatre *Māras*, ci-dessus 49, n. 4. — Ajouter les références Dh.-s., LXXX; *Nāmasaṃgitiḥ*, VI. 11 (52); *Bodhic.* p. 418. 15 (*caturmārajayāj jīno bhagavān*).

4—4) Manque dans le tibétain.

5—5) Le tibétain diverge དེ་མཁྱེན་ དེ་སྤྱིན་གཤེགས་པ་དེ་ ཅེ་སྐྱེན་ ཆེན་པོ་དེ་
ཁྱེན་ཤིང་ ཅུན་ནས་ འཛོན་པ་ ཁྱིན་ དང་ བཅུན་པས་ ཆོག་གོ། *tad aṇaṃ bhavatā*
tathāgata mahābhāṣajyavṛkṣaṇi nirmūlayatā sārddham vivādena.

6) Cambr. °*dānaghana*°. — Mss. *vis(ṣ)araṇeva*.

7) Comp. *Bodhic.* p. IX. 34 (417. 6) *yaḥ pratītyasamutpādaḥ cūnyatā saiva te matā | bhāvaḥ svatanthro nāstīti śiṃhanādas tavātulaḥ*. — On connaît le rugissement de la nativité *kṣiṇā me jātiḥ...* (Mhv. I. 454); le *Laṅka* l'appelle un *samyakśiṃhanāda* et le met dans la bouche du fidèle qui obtient le *crāvat*.

ङ्गमा इव स्वाधिमुक्तिदरिद्रतया विविधकुदृष्टिव्यालमालाकुलं विपर्यस्तजनानुयातं तमेव
महद्योरेसंसारद्वीकात्तारचारकानुगमार्गमवगारुते ॥ न हि तथागताः कदा चिदप्या-
त्मनः स्कन्धानां वास्तित्वं प्रज्ञपयन्ति ॥

यद्योक्तं ⁽⁴⁾ भगवत्यां । बुद्धो ऽप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमो बुद्धधर्मा अप्या-
युष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इति ।

(5)
तथा ।

धर्म स्वभावतु शून्य विविक्तो
बोधि स्वभावतु शून्य विविक्ता
यो हि चोत्तम पि शून्यस्वभावो
ज्ञानवतो न तु बालव्रनस्य ॥ इति ॥

न च व्ययं सर्वथैव निःप्रपञ्चानां तथगतानां नास्ति त्वं ब्रूयो यदस्माकं तदपवाद-
कृतो दोषः स्यात् [Tib. 165a] । अपि च निःस्वभावं हि तथगतं व्याचक्षते नान्निपरी-
तार्थाभिधित्सुना योगिना सता सर्वथा⁽⁸⁾

kayinābhisamayagotra (B. T. S. p. 66). — Digne d'être noté l'emploi du mot
Aṣṭ. Prajñāp. p. 479. 19: *rūpaṃ simhanāḍasamam*. — Sources palies, Rhys
Davids, Dialogues, p. 208, Ang. N. I. 187, II. 33, etc.

1) རང་གི་ ལྷག་པར་མོས་པས་ བཞེན་པ་ཉིད་.

2) Sic Mss. Le tibétain porte simplement རྒྱལ་པ་.

3) Mss. *anujātam*. — བཞུར་པ་.

4) Voir la citation à la fin du chapitre.

5) Cette citation manque dans le tibétain — Pour le mètre *dharma*
sabhāvatū.

6) = གཞུན་ཡང་.

7) Mss. *abhiditsunā*.

8—8) Non représenté dans le tibétain.

[शून्यमिति न वक्तव्यम]शून्यमिति वा भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति ।

सर्वमेतन्न वक्तव्यमस्माभिः ॥ किं त्वनुक्ते यथावदवस्थितं स्वभावं प्रतिपत्ता प्रति-
 पत्तुं न समर्थ इति । अतो व्यपमप्यारोपतो व्यवहारस्य एव स्थित्वा व्यवहारार्थं चिने-
 १० यजनानुरोधेन शून्यमित्यपि ब्रूमः । अशून्यमित्यपि शून्याशून्यमित्यपि नैव शून्यं नाशून्य-
 मित्यपि ब्रूमः । अत एवाह ।

प्रज्ञान्यर्थं तु कथ्यते ॥^(३) इति । ११

यथोक्तं भगवता^(४) । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावाः^(५) व्ययोगेन । निर्निमित्ताः सर्वधर्मा
 निर्निमित्ततामुपादाय । [अ]प्रणिहितः सर्वधर्मा [अ]प्रणिधानयोगेन । प्रकृतिप्रभास्वराः
 १० सर्वधर्माः प्रज्ञापारमितापरिशुद्धेति ॥

अन्यत्राशून्यमुक्तं । अतीतं चेद्भित्तवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्चावकोऽतोतं
 रूपमभ्यनन्दिष्यत् । यस्मात्तर्हि भित्तवो ऽस्त्यतीतं रूपं तस्मादार्यश्चावकः श्रुतवानतीतं
 रूपमभिनन्दतीति । अनागतं चेद्भित्तवो रूपमित्यादि । एवं यः च्छतीतं चेद्भित्तवो विज्ञानं
 नाभविष्यदिति पूर्ववत् ॥

१५ तथा सौत्रात्तिकमते ऽतीतानागतं शून्यमन्यदशून्यं । विप्रमुक्ता विज्ञप्तिः शून्या ॥

1) Mss. *kim bhūktam* = *kim tūktam*; mais le tibétain ཁིའི་ཡུང་མ་ བརྟེན་ནོ.

2) Mss. *pratipattur*. D'après le tibétain *pratipattlārah* *pratipattun* *na samarthāh*.

3) སྤྱིང་ངོ་ ཞེས་ ཁེ་ མེ་ བརྟེན་ནོ། མེ་ སྤྱིང་ ཞེས་ ཡུང་ མེ་ བྱ་ ཞེས་། གཏེས་
 ཏང་ གཏེས་ མེལ་ མེ་ བྱ་སྟེ། གང་གས་པའི་ རོན་ཏུ་ བརྟེན་པར་ བྱ།

4) Le tibétain omet toutes les citations jusque: *yena tv abhiprāyeṇa* (445 l. 5).

5) Ce texte est cité Abhidh. k. v. 357 a—b par les partisans du Sar-
 vāstivāda. — Voir ci-dessous ad XXV. 3.

विज्ञानवदिदं कल्पितस्वभावस्य शून्यत्वमप्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्रा-
दिदर्शनवत् ।

न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात्सर्वं विधीयते ।

* * सत्त्वादसत्त्वाच्च मध्यमा प्रतिपच्च सा ॥ इति⁽¹⁾ ।

येन त्वगिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते स आत्मपरीक्षातो बोद्धव्यः ॥

5

पथोक्तं सूत्रे ।

मायोपमं जगदिदं भवता⁽³⁾

नटरङ्गस्वप्नसदृशं विहितं ।

नात्मा [न] सत्त्वं न च जीवगती

धर्मा मरोचिदकचन्द्रसमाः ॥

10

शून्यं च शास्त्रमनुपादमयं

अविज्ञानदेव जगदुद्भूतम् ।

तेषामुपायनपयुक्तिशतै-

रवतारपस्यपि कृपालुतपा⁽⁵⁾ ॥

रागादिभिश्च बहुरोगशतैः

15

संत्रासितं सततमी[ति] जगत् ।

वैद्योपमो विचरसेऽप्रतिमो

परिमोचयं सुगत सत्त्वशतान् ॥

1) Les deux premiers pādas de cette stance sont cités dans Daṣabhi-
mikrame Ākṣayādarṣanā (Bendall's fragments, IV. 6. a) comme extraits
du Madhyāntavi[bhāga] ou vibhāga. Sur ce *cāstra* de Maitreya, voir
Tāranātha p. 123, n. 3, p. 317; Th. de Stcherbatskoi, La littérature
Yogācāra d'après Bouston (Muséon, 1905, p. 146) et diverses citations
Nāmasaṅg. t. 43 et 132.

2) Chapitre XVIII.

3) Mss. *bhagavatā*.

4) *sv* ne fait pas position.

5) Le tibétain omet les deux stances qui suivent.

रथचक्रवद्भवति [137b] सर्वत्रगतं

तिर्यन्तु प्रेतनिर्येषु गताः ।

मूढा घटेशिक अनाथगताः

तेषां प्रदर्शयति मार्गवरं ॥ इति ॥

- 5 सर्वास्वेताः कल्पना निष्प्रपञ्चे तथागते न संभवन्ति । न च केवलं शून्यत्वादिकमेव चतुष्टयं तथागते न संभवति । घपि च

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयं ।

अक्षानक्षदि चाप्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयं⁽¹⁾ ॥ १२

- इह चतुर्दशाव्याकृतवस्तूनि भगवता निर्दिष्टानि । तद्यथा । शाश्वतो लोकः । अशा-
10 श्वतो [Tib. 165b] लोकः । शाश्वतशाश्वतश्च लोकः । नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्च लोक
इति चतुष्टयं । अक्षवान् लोकः । अनक्षवान् लोकः । अक्षवांश्चानक्षवांश्च लोकः । नैवाक्ष-
वान् नानक्षवांश्च लोक इति द्वितीयं । भवति तथागतः परं मरणान्न भवति तथागतः परं
मरणाद्भवति च न भवति च तथागतः परं मरणान्नैव भवति न न भवति च तथागतः परं
मरणादिति तृतीयं । स जीवस्तच्छरीरमन्यो जीवोऽन्यच्छरीरमिति ॥

- 15 तान्येतानि चतुर्दश वस्तून्व्याकृतत्वादव्याकृतवस्तूनात्युच्यन्ते⁽²⁾ ॥ तत्र यथोपवर्णि-
तेन न्यायेन यथा शून्यत्वादिकं चतुष्टयं प्रकृत्या शान्ते निःस्वभावे तथागते न संभवति ।
एवं शाश्वताशाश्वतादिकमपि चतुष्टयमत्र न संभवति । असंभवादेव च चतुष्टयं बन्ध्यापु-

1) हुण' र्द' मै'हुण'त्वा' खेणस' यदे। दे'स' अदे'त्वा' ग'त्वा' ण्द'। मस'त्वा' र्द'
मस'त्वा'मे'त्वा' खेणस' यदे। दे'स' अदे'त्वा' ग'त्वा' ण्द'।

2) दे'स'दे'हुण'मेणस'त्वा' ण्द'त्वा' यदे'त्वा' ण्द'।

3) Voir Abhidh. k. v. 355a 4: *yaḥ sthāpanīyatreṇa na vyākṛto na kathī-*
toḥ so 'vyākṛtapraçnas; tasya vastu adhiṣṭhānam ity avyākṛtavastu.

त्रस्य श्यामगौरत्वादिवन्न व्याकृतं भगवता लोकस्य । यथा चैतच्छ्रुष्ट्यं तथागते न संभव-
[138 a]ति । एवमत्तानत्तादिकमपि शास्ते तथागते न संभवति ॥

इदानीं भवति तथागतः परं मरणादित्यादिकस्यापि कल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्त्यसं-
भवमुद्भावयन्नाह ।

येन ग्राहो गृहीतस्तु धनो ऽस्तीति तथागतः ।

5

नास्तीति स विकल्पयन् निर्वृतस्यापि कल्पयेत्⁽¹⁾ ॥ १३

येन हि धनतरो मरुताभिनिवेशेनास्ति तथा [Tib. 166 a]गत इति ग्राहो गृहीतः
परिकल्प उत्पादितः । स निपतं परिनिर्वृते तथागते न भवति तथागतः परं मरणान्म-
रणादुत्तरकालं न भवत्युच्छिन्नस्तथागतो न संविद्यत इति परिकल्पयेत् । तस्यैवं विक-
ल्पयतः स्यादृष्टिकृतं⁽²⁾ ॥ यस्य तु न कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वभावशून्यत्वात्तथागतस्या- 10
स्तित्वनास्तित्वं । तस्य पते

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिंश्चित्ता नैवोपपद्यते ।

परं निरोधाद्भवति बुद्धो न भवतीति वा⁽⁴⁾ ॥ १४

ग्राकाशे चित्ररूपकल्पनावदेष्टा कल्पना नास्तीत्यभिप्रायः ॥ तदेवं प्रकृति-

1) ग'द'ग'स' दे'स'दे'ग'ग'ग'स' प'र' दे'स' । अ'दे'ग'स' शु'ग'स' ग'ग'र' शु'र'स' ।
दे'दे' शु'र'र'र'स'स' । मे' दे'स' । क'स'ह'ग' ह'ग'स'र' ग'र' । — Notre xylographe
a *stug-pos*. — Les Mss. portent: *grhātas tu yenāstīti tathāgataḥ / nāstīti va
vikalpāyan*.

2) Non représenté dans la version tibétaine.

3) दे'प'र' ह'ग'स' दे'स' । प'र'स' ग'स'स' र'शु'र' । — M. Vyut. 205. 11.

4) र'द'स'दे'ग'स' दे' शु'र' दे'स' । स'द'स'स' शु'र'र'र'स'स' दे' । प'र'दे'
दे'र'स' मे'दे' दे'स' । स'स'स'स' र'स'स' दे'स' मे' र'शु'र' । C'est à dire *param
nirvāṇād* ..., malgré les Mss. *param nirodhād*...

ते प्रपञ्चकृताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतं ॥ १५

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

3) Voir ci-dessus 371. 1.

इदं जगदित्यपि भावनलोक इत्यर्थः ॥ किंस्वभावस्तथागतः पुनरित्याह ।

तथागतो [निःस्वभावो] निःस्वभावमिदं जगत् ॥ इति ⁽¹⁾ १६

यथा च जगतो नैःस्वभाव्यं तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रातिपादितं ॥

अत एवोक्तं सूत्रे ।

अनुपादधर्मः सततं तथागतः

5

सर्वे च धर्माः सुगतेन सादृशाः ।

निमित्तप्राप्तेण तु बालबुद्धयः

असत्सु धर्मेषु चरति लोके ॥

⁽³⁾ तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य अनाम्यस्य ।

10

नैवात्र तथाता न तथागतो ऽस्ति

बि[139a]म्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

उक्तं भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां ⁽⁴⁾ । अथ खलु ते देवपुत्रा ग्रायोपमं सुभूतिं स्थवि-
रंगतद्वोचन् । किं पुनरार्यसुभूते [Tib. 167a] मायोपमास्ते सन्ना न ते माया ॥ एवमुक्त
ग्रायोपमान् सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतद्वोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सन्नाः स्वप्नोपमास्ते 15
देवपुत्राः सन्ना इति हि माया च सन्नाश्चादयमेतद्वैधीकारं । इति हि स्वप्नश्च सन्नाश्चाद-
यमेतद्वैधीकारं । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । स्नेतग्रापन्नोऽपि मायो-
पमः स्वप्नोपमः । स्नेतग्रापत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागम्यपि सकृदागा-

1) དེ་སྐྱོད་ཀླུ་ཀླུ་མའི་རང་སྐྱོད་ཀྱང་། དེ་ནི་འགྲོ་འདྲིའི་རང་སྐྱོད་
ཡིན། དེ་སྐྱོད་ཀླུ་ཀླུ་མ་རང་སྐྱོད་མེད། འགྲོ་མ་འདྲི་ཡི་རང་སྐྱོད་མེད།

2) Dans le premier chapitre et les suivants.

3) Cette stance est citée ci-dessous ad XXV. 24.

4) Voir Aṣṭ. prajñāp. 39. 12; Bodhicaryāv. 379. 5. — Quelques variantes.

मिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । अर्हत्त्वमपि मायोपमः स्वप्नोपमः । अर्हत्त्व-
 फलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि
 मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मा-
 योपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥ यद्य खलु देवपुत्रा आयुष्मन्ते सुभूतिमेतद्वोचन् । सम्य-
 5 क्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति ⁽¹⁾ स
 आर्यसुभूते वदसि ॥ सुभूतिराह । निर्वाणमपि देवपुत्रा मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि
 किं पुनरन्यं धर्मं ॥ देवपुत्रा आहुः । निर्वाणमप्यार्यसुभूते मायोपमं स्वप्नोपममिति वद-
 सि ॥ सुभूतिराह । यद्यपि देवपुत्रा निर्वाणाद्[Tib. 167b]प्यन्यः कश्चिद्धर्मा विशिष्टतरः
 [139b] स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदेयमिति हि माया ⁽²⁾ च निर्वाणं चाहयमे-
 10 तर्ह्यधीकारमिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमनवृत्तौ तथागतपरीक्षा
 नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Manque dans le tibétain et dans Aṣṭ prajñāp

2) D'après le tibétain; Mss. *māyopamasvapnaḥ ca nirvāṇaṃ ca...*; Aṣṭ-
 prajñāp. *māyā ca nirvāṇaṃ cādrayam...*; *svapnaḥ ca nirvāṇaṃ cādrayam...*

XXIII.

विपर्यासपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव [भव]संततिस्तत्कारणसद्भावात् । इह हि क्लेशेभ्यः कर्म प्रवर्तते । कर्मक्लेशहेतुका जन्ममरणपरंपरोपजायते । सा च भवसंततिर्व्यपदिश्यते । तस्याश्च प्रधानं कारणं क्लेशाः प्रकृणक्लेशानां भवसंततेरभावात् । ते च रागादयः क्लेशाः 5 सन्ति । तस्मात्कार्यभूतापि जन्ममरणपरंपराविच्छेदप्रबन्धेन भवसंततिरपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्ववसंततिरपि तद्धेतुभूताः क्लेशाः स्युः । न तु सन्ति । कथं कृत्वा । इह भगवद्भिर्बुद्धेः संकलत्रिभुवनजनसंक्लेशशत्रुविधंसिभिश्चतुर्मारारतिसमरपरान्वैः²⁾

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि⁽³⁾ ॥ १

10

संकल्पो वितर्कः⁽⁴⁾ । संकल्पात्प्रभवतीति संकल्पप्रभवः ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञापसे ।

न⁵⁾ त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥

इति गायत्रिभिधानात् ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

15

1) Et cette *parampara* est ce qu'on appelle *bhavasamtati*.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) འོ་ཤོ་ལྷན་པ་ ལེ་སྤྱད་གཏི་མུག་རྒྱལ་ཁྲི་ལྷན་ འབྲུང་པར་གསུངས། སྤྱི་དང་མི་སྤྱི་ལྷན་ལྷན་ཅེ་ལོག། ཤེན་པ་ཉིད་ལས་ གཞན་ལྷན་ལྷན་།— Voir ci-dessus ad XVIII. 5.

4) = རྒྱལ་ཁྲི་ལྷན་.

5—5) Manque dans le tibétain. — Voir ci-dessus 350. 11, Mh. v. III. 190. 8, J. at. V. 450. 8. (Note de M. R. O. Franke).

एतन्मूलकत्वादन्वेषां क्लेशानां मुख्यत्वादेवामेवोपादानं त्रयाणां [Tib. 168a] । एते च त्रयः क्लेशाः

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

तत्र हि शुभमाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते । अशुभं प्रतीत्य द्वेषः । विपर्यासान् ॥
६ प्रतीत्य मोक्ष उत्प[140a]द्यते । संकल्पस्त्वेषां त्रयाणामपि साधारणकारणमुत्पत्तौ ॥

कथं पुनर्मोक्षः संकल्पप्रभवाः । उच्यते । उक्तं हि प्रतीत्यसमुत्पादे भ[ग]वता ।
अविद्यापि भित्तवः संकेतुका सप्रत्यया सनिदीना । कश्च भित्तवो ऽविद्याया हेतुः । अयो-
निशो भित्तवो मनस्कारो ऽविद्याया हेतुः । आविलो मोक्षो मनस्कारो भित्तवो ऽवि-
द्याया हेतुरित्यतोऽविद्या संकल्पप्रभवा भवति ॥ ततश्च ।

1) Le tibétain ne marque pas le pluriel.

2) Mss. *puna mehiḥ*.

3) Il semble que ce passage soit extrait, non du Pratityasamutpāda-sūtra, mais d'un 'autre sūtra'. — Voir p. 6, n. 3 et aussi Abhidh. k. v 227b: *ayoniṣomanaskārahētukāvidyoktā sūtrāntara itī Sahetusapratyayasā-
nidānasūtre. katham? avidyā bhikṣavaḥ sahetukā sapratyayā sanidānā kaḥ ca
bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ, kaḥ pratyayāḥ, kim nidānam? avidyāyā bhikṣavo 'yo-
niṣomanaskāro hetur, ayoniṣomanaskarāḥ pratyayo, 'yoniṣomanaskāro nidānam
itī sūtravacanāt. — avidyāhetukaḥ cāyoniṣomanaskāra itī sūtrāntara ukta ity
udhṛtam: cakṣuḥ pratitya rūpāṇi cōtpadyata āvilo manaskāro mohaja itī sū-
travacanāt kim arthaṁ tasyehāvacanam? katham nāṅgāntaram bhavatīti āha.
sa cehāpy upādānāntarbhūtatēd ukto bhavatīti sa ity āvilo manaskārāḥ iheti
Pratityasamutpādasūtre. katham ukta: upādānāntarbhūtatvāt. tatra cāyo-
niṣomanaskāro viparītacetasa ābhogo 'ntarbhūta ity ukto bhavaty, ato nāsty
ahetūkātvaṁ avidyāyāḥ; na cāṅgāntaram upasaṅkhyātavyam.*

L'auteur nie, contre Vasubandhu, que le *ayoniṣomanaskāra* (= āvilo ma-
naskāra) rentre dans la catégorie *upādāna*. Et quand ce serait! *asambhavantam
apy antoribhāvam abhyupetya brūmah: katham ayoniṣomanaskāro hetur atī-
dyāyā itī vijñāpitam bhavati? na hi tathā sūtre vacanam asti.*

4) Tibétain = *sanidānā sapratyayā*.

5) ལྷོ་ལ་སྒྲིལ་མ་ཡིན་པ་.

6) D'après le tibétain: *kaḥ ca bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ? ayoniṣo manus-
kāra itī tathāvilo manaskāro mohaja itī. ato 'vidyāpi saṃkalpaprabhavā bhavati*

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावाच्च विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तद्वन्तः ॥ इति⁽¹⁾ २

यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः ' नैव ते शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संभवेयुः
स्वभावस्याकृत्रिमत्वात्परिनिर्पेक्षत्वाच्च ' भवन्ति च शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य । तस्मा-
त्त्रिःस्वभावा एव ते तद्वन्तो न विद्यन्ते । परमार्थतः स्वभावतो न विद्यन्त इत्यर्थः ॥ 5

अपि च ।

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथं चिच्च सिध्यतः ।

तं विनास्तित्वनास्तित्वे क्लेशानां सिध्यतः कथं⁽²⁾ ॥ ३

आत्मनो यथास्तित्वनास्तित्वे न स्तस्तथोक्तं विस्तरेण ' ततश्च [Tib. 168b] तदा-
भिमतस्य धर्मस्य कुतोऽस्तित्वनास्तित्वे भविष्यतः ॥ 10

अथ स्याद्यद्यस्तित्वनास्तित्वे आत्मनो न स्तः ' तदा किमत्र क्लेशानामापातं यत-
स्तेषामप्यस्तित्वनास्तित्वे न स्त इति ॥ उच्यते ।

कस्य चिद्धि भवत्तोमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।

कश्चिदाहो विना कं चित्सन्ति क्लेशा न कस्य चित्⁽³⁾ ॥ ४

१) गद'रग' शुग' दन' मे'शुग' दन'। छैरु'रै'वैग'व' सहेर' असु'व'। रे'
रग' रन'सहेर'व' मे'रे। रे'छैर' छैर'मे'द'स' यद'रग' मे'।

२) चद'ग'गै' यद'छैर' मे'द'छैर' वै। हे'व'सु'र' यद' असु'व' मे'। रे' मे'द'
छैर'मे'द'स'द'स'छै' वै। यद'छैर' मे'द'छैर' हे'व'र' असु'व'।

३) छैर'मे'द'स' रे'रग' गद'गै' यि'र'। रे' यद' सु'व'स' यद' स'यि'र'। रग'व'
मे'द'स' वै' गद'गै' यद'। छैर'मे'द'स'र'ग' यद' स'यि'र'। — L'édition des Ka-
rikas (Mdo XVII) porte au troisième pada: गद'मे'द'स'द'स'... — «Les passions
sont de quelqu'un; or ce quelqu'un n'existe pas... ».

इहामी रागादयः कुड्यं चित्रवत्फलं पक्वतादिवस्रोत्पत्तावाग्रयमपे[140b]तते ।
ततश्च कस्य चिदेते भवन्ति । न विना कं चिदाग्रयं । स चाग्रयः परिकल्प्यमान आत्मा
वा चित्तं वा भवेत् । स चैषामाग्रयः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात्मास्ति । तं च कं चिदाग्रयं विना
कस्य क्लेशा भवन्तु । नैव कस्य चिद्वन्ति तस्याविद्यमानत्वादित्याहो विना कं चित्तसि
४ क्लेशा न कस्य चित् ॥

अत्राह । नैव हि क्लेशानां कश्चिदाग्रयः पूर्व सिद्धोऽभ्युपगम्यते । न चात्मा नाम
कश्चिदस्ति य आग्रयत्वेन व्यवस्थाप्येत निर्कृतुत्वाद्योगचूततरूयत् । किं तर्हि । क्लिष्टं
चित्तं प्रतोत्य क्लेशा उपजायन्ते । तच्च चित्तं सदैव क्लेशैरुपजायत इति ॥ एतदपि न युक्त-
मित्याह ।

10

स्वकायदृष्टिवत्क्लेशाः क्लिष्टे सन्ति न पञ्चधा ।

स्वकायदृष्टिवत्क्लिष्टं क्लेशेष्वपि न पञ्चधा⁽¹⁾ ॥ ५

स्वकायो हि नाम रूपादिलक्षणसंस्कृतः । स्वकायदृष्टिः स्वकाय आत्मदृष्टिरात्मा-
याकारमरूपप्रवृत्तिः⁽³⁾ ॥ यथेयं [Tib. 169a] पञ्चधा विचार्यमाणा स्वकाये न संभवति

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

15

तथागतः स्कन्धवान् कतमोऽत्र तथागतः ॥

1) རང་ལུས་ ལྟ་ རྟོན་ རྟོན་མེངས་རྒྱལ་། རྟོན་མེངས་ཅན་ལ་ རྒྱལ་ ལྟ་
མེད། རང་ལུས་ ལྟ་ རྟོན་ རྟོན་མེངས་ཅན། རྟོན་མེངས་མ་ལ་ རྒྱལ་ ལྟ་ མེད། -
Pour la variante *svakāya*, *satkāya*, voir *Çikṣās.*, 289. 4 et *Buddhist Psycho-*
logy, 257, n. 2. On a *satkāyadr̥ṣṭi* = རྟོན་མེངས་ལ་ལྟ་མེད་.

2) རང་ལུས་ ལྟ་མེད་ལ་ རྟོན་མེངས་ལ་ རྟོན་མེངས་ལ་ རྟོན་མེངས་ལ་ རྟོན་མེངས་ལ་ རྟོན་མེངས་ལ་
saṃhāta = *saṃghāta*.

3) Mss. *svakāyārātmadr̥ṣṭir ātmīya°*, *svakāyadr̥ṣṭir ātmīya°*. — D'après
le tibétain : *svakāye dr̥ṣṭiḥ svakāyadr̥ṣṭir ātmātmiyākāra°*.

इत्यनेन⁽¹⁾ ॥ एवं क्लिष्टे ऽपि क्लेशा विचार्यमाणाः पञ्चधा न संभवन्ति । तत्र क्लि-
ष्टमिति क्लेशाः क्लिश्यन्ति इति क्लिष्टं । तत्र यदेव क्लिष्टं तदेव क्लेशा इति न युज्यते
इध्दृशयोरेकत्वप्रसङ्गात् । अन्यत्क्लिष्टमन्ये क्लेशा इति न युज्यते । परत्रनिरपेक्षत्वा-
दक्लिष्टहेतुक्लेशप्रसङ्गात् ॥ यत एव चैकत्वान्यत्वाभावादाधारधियतद्वत्पक्षाणां च भा-
वान् क्लेशेषु क्लिष्टं । न क्लिष्टे क्लेशाः । ना[141a]पि क्लेशवत्क्लिष्टमित्येवं क्लिष्टे 6
पञ्चधा विचार्यमाणाः क्लेशा न संभवन्ति ॥

यथा च क्लिष्टहेतुकाः क्लेशा न संभवन्ति । एवं क्लेशहेतुकमपि क्लिष्टं क्लेशेषु
विचार्यमाणं पञ्चधा न संभवति । न हि क्लेशा एव क्लिष्टं कर्तृकर्मणोरैकत्वप्रसङ्गात्
नान्ये क्लेशा अन्यत्क्लिष्टं निरपेक्षत्वप्रसङ्गात् । न च क्लिष्टे क्लेशा न च क्लेशेषु [Tib.
169b] क्लिष्टं । न क्लिष्टवत्तः क्लेशा इत्येवं स्वकायदृष्टिवदेव क्लिष्टं क्लेशेष्वपि पञ्चध 10
नास्ति । यतश्चैवमतः परस्परापेक्षयापि क्लेशाक्लिष्टयोर्नास्ति सिद्धिः ॥

यत्राह । यद्यपि त्वया क्लेशाः प्रतिषिद्धास्तथापि क्लेशहेतवः शुभाशुभविपर्यया-
स्तावत्सन्ति । तत्सद्भावाच्च क्लेशा सन्तीति ॥ उच्यते । स्युः क्लेशा यदि शुभाशुभविपर्यया
एव स्युर्भावते⁽²⁾तेऽपि

स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः ।

15

प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्वदयमाणप्रतिषेधाच्च । यदा च ते न सन्ति स्वभावतस्तदा

प्रतीत्य कतमान् क्लेशाः शुभाशुभविपर्ययान्⁽³⁾ ॥ ६

नैव सन्ति क्लेशास्तद्वन्तुशुभाशुभविपर्ययाभावादित्यभिप्रायः ॥

1) Voir XXII, 1.

2) Mss. *yāvataite'pi*; tibétain = *yas māt*.

3) ལྷུ་ག་ ༥༥་ མེ་ལྷུ་ག་ རྩུལ་ཅི་ལོག་ ། ར་འུ་མེད་ལ་ས་ བེ་ ཡི་ད་ མེད་ན། ལྷུ་ག་
༥༥་ མེ་ལྷུ་ག་ རྩུལ་ཅི་ལོག་ ། བཛེད་ལ་ས་ རྩུལ་མེད་ལ་ ལ་ད་ལ་ ཡི་ད།

यत इति रतः । स्पृश्यत इति स्पर्शः । स्वलक्षणाधारणानिर्वाणामधर्माधारणाद्धर्माः⁽¹⁾ ।
तदेतत् षड्विधं वस्तु भवति ।

कस्य । रागस्य द्वेषस्य मोक्षस्य । तत्र रञ्जनं रागो रक्तिरध्यवसानं । रज्यते वा-
नेन चित्तमिति रागः । दूषणं द्वेषः । घ्राघातः सत्त्वविषयोऽसत्त्वविषयो वा । दूष्यते वा-
नेन चित्तमिति द्वेषः⁽²⁾ । मोक्षनं मोक्षः संमोक्षः पदार्थस्वरूपापरिज्ञानं । मुच्यते वानेन चित्त- 5
मिति मोक्षः ॥ तदेषां लेशानां रूपादिकं षड्विधं वस्तुलम्बनं भवति । तत्र शुभाकारा-
ध्यारेपिण यथा रूपादिभ्यो राग उपजायते । यशुभाकाराध्यारेपिण द्वेषः । नित्यात्मा-
ध्यारेपिण मोक्षः संभवतीति ॥ सत्यं विकल्प्यत एतदालम्बनैः षड्विधं वस्तु⁽³⁾ किं
तन्निश्चयमानस्वभावसत्ताकमेतद्वागादीनामालम्बनत्वेन परिकल्प्यते भवता [Tib. 170b]
तेगिरिकैरिवासत्केशमशकमनिकादिचन्द्रादिकमिति प्रतिपाद्यमाह⁽⁴⁾ । 10

रूपशब्दस्पर्शा गन्धा ध[142a]र्माश्च केवलाः ।

केवला इति परिकल्पितमात्रा निःस्वभावा इत्यर्थः ॥ यदि निःस्वभावाः कथं तर्ह्यु-
पलभ्यन्ते इति ॥ उच्यते ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्त्वप्रतन्निभाः ॥ इति⁽⁵⁾ । ८

एत उपलभ्यन्ते । यथा गन्धर्वनगरादिप्रख्या एते केवलं विपर्ययादुपलभ्यन्ते । तदा 15

1) D'après le tibétain. Mss. *nirvāṇāgradharmādhāraṇāgradharma*^o et *nir-
vāṇādharmādh*^o. — Sur cette étymologie de *dharma*, voir ci-dessus 304, 3 et
note 5; et XXVII, 30. — Comp. Hodgson, *Essays*, p. 113.

2) La confusion de *dois* et de *duś* est fréquente.

3) «Il est vrai que...».

4) Le tibétain porte °*keṇādi*^o.

5) ཀུན་གྱི་སྒྲིལ་པ་དང་རྒྱུ་ལྡན་པ་དང་། རི་དང་ཚོས་དག་ལས་ལཱིག་སྟེ།
རི་ལོ་ཤིང་ལྡན་པ་དང་། སྟེ་ཀུན་གྱི་ལྡན་པ་ལྡན་པ་ལྟེ།

अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।

मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च⁽¹⁾ ॥ १

तदनेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वाच्चुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्मृषात्वमेव भवति ॥ य-

थोक्तं ।

5

(2) घट्टकारोद्वयाः स्कन्धाः सोऽट्टकारोऽनृतोऽर्थतः ।

बोझं पश्यान्तं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

(3) स्कन्धानसत्यान्दृष्ट्वमहंकारः प्रकीयते ।

अहंकारप्रहाणाच्च न पुनः स्कन्धसंभवः ॥ इति ।

न च केवलमाश्रयमिष्ट्यात्वे शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्मिष्ट्यात्वमपि चानयाप्युपपत्त्या-

10 नयोर्मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपयेमहि ।

पत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते⁽⁴⁾ ॥ १०

इह यदि शुभं नाम किं चित्स्यान्निषत् तदशुभमपेक्ष्य भवेत् । पारावारवत् । वी-
जाङ्करवत् । ऋस्वदीर्घत्रया । शुभस्य संबन्ध्यतरपदार्थसापेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयमशुभं

1) ལྷ་མོ་སྐྱེས་པ་ལྟར་དང་། གཞུགས་བརྟན་འདྲིའི་དོན་ལ། ལྷ་མོ་
དང་ནི་མི་ལྷ་གསལ། རྒྱུད་པར་ཡང་ནི་གཤམ་འཕྲུང་།

2) Cette ligne est citée Çuklavidarçanā (MSS. Bendall) fol. 12b. — Voir ci-dessus 346. a.

3) Cette stance manque dans le tibétain.

4) གང་ལ་ བརྟན་ནས་ ཟུག་པ་ ཞེས། གདགས་ བར་བྱ་པ་ མི་ཟུག་པ། ཟུག་ལ་ མ་ བརྟན་ ཡོད་ མེད་པ། རི་ཕྱིར་ ཟུག་པ་ ལམན་ མ་ཡིན། «Le mauvais, en raison du quel nous aurions la notion du bon, n'existe qu'en raison du bon: par conséquent.....»

शुभेन [विना] नास्ति । [अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं] शुभं निरपेक्ष्याशुभं [Tib. 171a] नास्ती-
त्यभिप्रायः । यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमपेक्ष्य शुभं प्रज्ञपयेमाकि व्यवस्थापयेमकि ॥ यच्छेदे-
नानत्तरस्याशुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमकीत्यनेनोत्तरस्य शुभस्य संब[142b]न्धः ॥ य[त]-
श्चैवं शुभस्य प्रज्ञप्तौ संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति । तस्माच्छुभं नैवो-
पपद्यते । कृत्स्वासंभवादिव दीर्घं । पारासंभवादिवावार्तामत्यभिप्रायः ॥

5

इदानीमशुभमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमकि ।

यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते⁽⁹⁾ ॥ ११

यदि क्यशुभं नाम किं चित्स्यान्निवर्तं तच्छुभमपेक्ष्य भवेत् । पारावारवदीर्घकृत्स्व-
वद्वा । [अ]शुभस्य संबन्ध्यत्तरपदार्थसापेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयं शुभमशुभेन विना नास्ति । 10
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति [शुभं] । अशुभं निरपेक्ष्य शुभं न संभवतीत्यभिप्रायः । यच्छुभं प्रतीत्य
यच्छुभमपेक्ष्याशुभं प्रज्ञपयेमकि । अशुभं व्यवस्थापयेमकि ॥ अत्रापि यच्छेदेनानत्तरस्य
शुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमकीत्यनेन चोत्तरस्याशुभस्य संबन्धः । यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञप्तौ
संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते [Tib. 171b] ॥
यतश्चैवं शुभाशुभयोरेसंभवोऽस्तः ।

15

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति⁽⁹⁾ ॥ १२

1) D'après le tibétain et ci-dessous l. 11.

2) गद'वा' यङ्गे'ङ्ग' म' सुग'स'र । गद'ग'स'र' सु'य' सुग'स' र' । म' सुग'
स' यङ्गे'स' य' म' सुग' । र' सु'र' म' सुग' स' म' य' ।

3) सुग'स' य' स' म' य' । र' सु'र' म' सुग' स' म' य' । र' सु'र' म' सुग' स' म' य' ।
सुग' य' स' म' य' । र' सु'र' म' सुग' स' म' य' ।

शुभाशुभनिमित्तकयोः रागद्वेषयोः शुभाशुभनिमित्ताभावे सति निर्द्वैतकत्वान्नास्ति संभव इत्यभिप्रायः ॥

तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विपर्यासस्वभावभावप्रति-
[143a]पादनेन मोक्षस्याप्यधुना स्वभावाभावं प्रतिपादयन्नाह ।

5

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः⁽¹⁾ ॥ १३

इह चत्वारो विपर्यासा⁽²⁾ उच्यन्ते । तद्यथा । अनित्ये प्रतिलक्षणाविनाशिनि स्कन्ध-
पञ्चके यो नित्यमिति ग्राहः स विपर्यासः ॥ तथा

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

10

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते⁽³⁾ ॥

इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदुःखं सर्वसंस्काराश्चानित्याः । तस्मादुःखात्मके स्कन्धपञ्चके
यः सुखमिति विपरीतो ग्राहः सोऽपरो विपर्यासः । तथा हि ।

शुक्रशोणितसंपर्कबीजं विण्मूत्रवर्द्धितं⁽⁴⁾ ।

अमेध्यव्रणमाजानन् रज्यसे⁽⁵⁾त्र कपेच्छया ॥

1) ग'ल'हे' मे'हण' हण'स' दे'स'। हे'ल्ल'स' अ'है'स' वे'ण' य'दे'न'। ह'ल्ल'स' मे'हण' य'दे' मे'ह'स'स'। अ'है'स' हे'ल्ल'स' वे'ण' स' य'दे'न'। — Mais on a, ci-dessous, 461. 11 वे'ण'स'य'दे'न', bonne lecture.

2) Les quatre *viparyāsas* sont mentionnés, mais non énumérés, *Lalitavistara* 481. 14 et *Mahāvastu* III. 344. 11 (510). A chacun d'eux est consacré un des quatre premiers chapitres du *Catuhçataka* d'Āryadeva.

3) Extrait du *Catuhçataka*, II. 25. — Même citation ci-dessous XXIV. 21

4) *vardhita* = व'र्द्धित'सु'स'.

5) ळण'स'. — Mss. *raṁṣase*.

(1) धर्मैर्धुपुञ्जप्रच्छन्ने तत्तन्नेदर्शेण चर्मणा ।

यः शयीत स नारीणां शयीत ब्रधनोदरे ॥

इत्यादि । एवमिदं शरीरं सर्वात्मना सततमशुचिस्वभावं । तत्र यो मोहाच्छुचिर्त्वेन प्राक्तोऽभिनिवेशः स विपर्यासः ॥

तथा पञ्चस्कन्धक्रमात्मलक्षणविलक्षणमस्थिरत्वाद्धुपुञ्जप्रच्छन्ने तन्नात्मका- 5
मात्म[Tib. 172a]स्वभावशून्यं । तस्मिन् य आत्मप्राक्तोऽभिनिवेशो ऽनात्मन्यात्माभि-
निवेशः स विपर्यासः ॥ इत्येते चत्वारो विपर्यासाः संमोहस्य हेतुभूताः ॥

अत्रेदानीं विचार्यते । (3) यदि नित्यत्वं नित्यदर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यप्राक्तो विप-
र्यास इत्येवं व्यवस्थाप्यते । ननु च स्वभावशून्येषु स्कन्धेष्वनि[143b]त्यत्वमपि नास्तीति ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो प्राक्तो विपर्यासः ॥

10

अनित्यत्वं हि विपरीतमेतत् नित्यत्वं विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते । (4) न चानि-
त्यत्वं विद्यते शून्ये । यदानित्यत्वस्यभावस्तदा कुतस्तद्विरोधि नित्यत्वं (5) नित्यदर्शनं वि-
पर्यासो भविष्यतीति भावः । तस्मान्नास्ति विपर्यासः ॥

यथा चानित्यत्वं शून्ये न संभवति । भावस्वभाववर्हिते सस्वभावेनानुपपन्ने । एवं
दुःखत्वमपि न संभवति । अशुचिस्त्वमपि नास्ति । अनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभा- 15
वशून्यत्वादुःखत्वादिकं नास्ति । तदा कुतस्तद्विपरीतभूता नित्यमुल्लुप्यत्मात्मविपर्यासा
भविष्यन्ति ॥ तस्मान्न सन्ति विपर्यासाः स्वतत्पतः । तद्भावे कुतो भविष्यत्यविद्या हेतु-
भावात् ।

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Notre xylographe a མེ'སྒྲུབ་; lire མེ'སྒྲུབ་.

3) D'après le tibétain : *yadi skandheṣu nityatvaḥcūnyeṣu nityagrāho...*

4) D'après le tibétain : *yadā cūnye 'nityatvaṃ nāsti tadānityatvābhāvāt
lutas tadavirodhi...*

5) *nityadarśanam* manque dans le tibétain.

पथोक्तं ⁽¹⁾ भगवता ।

अविद्यया नैव कदाचि विद्यते अविद्यत प्रत्ययसंभवश्च ।

अविद्यमानेयमविद्य लोके तस्मान्मया उक्तं अविद्य एषा ॥

तथा । कथं भगवन् मोक्षो धारणीयं । भगवानाह । अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रोः

४ मोक्षस्तेनोच्यते [Tib. 172b] मोक्ष इत्यादिना विपर्यय इति व्यवस्थाप्यते ॥

नन्वेवं सति स्वभावेनाविद्यमाने पदार्थे अनित्यमित्यपि ग्राह्यो न संभवतीत्यसा-

वपि कस्मान्न विपर्यास इति व्यवस्थाप्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राह्यो विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि ग्राह्यः शून्ये किं न विपर्ययः ॥ १४

- 10 यदा बोधपक्ष्यापि वैपरीत्यं नित्यस्यानित्यस्य च । तदा तद्यतिरिक्तं तृ[141a]-
तीयमपरं नास्ति यत्र विपर्ययः स्यात् । यदा चाविपर्यासो नास्ति । तदा किमपेक्षो वि-
पर्यासः स्यादिति । तस्मादमुनापि न्यायेन नास्ति विपर्ययः । तस्याभावाच्च नास्त्यविद्या
स्वतन्त्रतः । यथा चानित्ये नित्यमित्यपि ग्राह्यो विपर्यासो न संभवति । एवं शेषविपर्या-
सासंभवेऽपि योज्यं ॥

- 15 अत एवोक्तं भगवता ⁽⁴⁾ यद्विद्यया विपर्ययः पृच्छायां । भगवानाह । एवमेतत्कुलपुत्र तस्य

1) Cette stance semble extraite du *Suvarṇaprabhāsa* (Buddhist Text Soc. p. 32), dont les lectures, si incompréhensibles qu'elles soient, soutiennent les nôtres: *avidyamūne kadā cid vidyate avidyāta pratyayasambhavarū ca*. Le tibétain donne un sens très net: *avidyā yac cāvidyāpratyayaṃ sambhavati na kadācid vidyate*. — *avidyayā vidyate* = *avidyā vidyate* (?). — Comparer pour la doctrine *Aṣṭasāh.* 15. 4.

2) Voir ci-dessus, p. 50. 11.

3) ग्राह्ये मे ह्य ह्यार्थे वेत्ति । तेनैव नैव नैव । तेनैव नैव नैव । तेनैव नैव नैव ।
मे ह्यार्थे वेत्ति । तेनैव नैव नैव । तेनैव नैव नैव । तेनैव नैव नैव ।

4) ग्राह्यार्थे नैव नैव नैव नैव । — Voir ci-dessus 46, note 1.

भवति यो मार्गेण निःसर्णं पर्येषते । न कुलपुत्र तयागतेन रञ्जनीयान् धर्मान् परिवर्ज्य
 रागप्रकाणं प्रक्षत्तं । एवं न दोषणीयान् मोक्षणीयान् धर्मान् परिवर्ज्य तयागतेन दोषमो-
 क्षप्रकाणं प्रक्षत्तं । तत्कस्माद्धेतोः । न कुलपुत्र तयागताः कस्य चिद्धर्मस्योत्तर्गाय वा
 प्रतिलम्भाय वा धर्मं देशयन्ति न परिज्ञायै न प्रकाणाय [Tib. 173a] न साक्षात्क्रियायै
 नाभिसमयाय न संसारचरणतायै न निर्वाणगमनतायै नोत्तेपायै न प्रभेदाय । न हि ४
 कुलपुत्र द्वयप्रभाविता तयागतधर्मता । तत्र ये द्वये चरन्ति न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्या-
 प्रयुक्तास्ते वक्तव्याः । कतमच्च कुलपुत्र द्वयं । यद्वा रागं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । यद्वा
 द्वयं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । यद्वा मोक्षं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । य एवं प्रयुक्ता न ते
 सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

(5) तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषो मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते मायाकार- 10
 निर्मिता [144b] स्त्रियं दृष्ट्वा रागचित्तमुत्पादयेत् । स रागपरिचित्तः पर्यच्चार्यभयने-
 त्वायासनादपक्रमेत् । सोऽपक्रम्य तमिव स्त्रियमनुभूतो मनसि कुर्यादन्तिव्यतो दुःखतः
 शून्यतोऽनात्मतो मनसि कुर्यात् ॥ भगवानाह । एवमेव कुलपुत्र इहैके भित्तुभित्तुण्युपा-
 सकोपासिका द्रष्टव्या येऽनुत्पन्नान् धर्मान्नानुभूतो [Tib. 173b] मनसि कुर्वन्ति । अन्ति-
 त्यतो दुःखतोऽनात्मतो मनसि कुर्वन्ति । नाहं तेषां मोक्षपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । 15
 मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः स्वप्नात्तरे स्वगृहे राजभावी पश्येत् ।

1) Mss. *parijñāyaiva pra°*.

2) Le tibétain ajoute *na bhāvanāyai* — བསྐྱེད་པར་བྱ་པ་.

3) Cette lecture est certainement mauvaise. Le tibétain (བསྐྱེད་པར་བྱ་པ་) suggère
 la correction *saṃsāroccaraṇa* (?).

4) Le tibétain ajoute *na prakṣepāya* — བཞག་པར་བྱ་པ་.

5) Voir ci-dessus 46. 1.

6) Mss. *°antarasthagrh* — བར་ཁྱེད་ཁྱིམ་ཏུ་.

5

10

15

30

(1) इत्यनेन प्रतिपादितं ॥ यदा चैवं कर्तृकरणकर्माणि न सिद्धानि तदा कुतो निर्देष्टुको ग्राहो भविष्यति । ततश्च

येन गृह्णाति यो ग्राहो गृहीता यच्च गृह्यते ।

उपशात्तानि सर्वाणि ।

5 स्वभावानुत्पन्नत्वान्निर्वृत्तानि सर्वाणीत्यर्थः । यतश्चैवमेव ।

तस्माद्ग्राहो न विद्यते ॥

अथ वा प्रत्ययपरोक्षदिभिः प्रकर्णैर्पस्मात्सर्वेषामेव करणकर्तृकर्माणां सर्वशानुत्पादः प्रतिपादितः । तस्मात्सर्वाण्येतानि भावस्वरूपविरुद्धपशात्तानि । अतश्च ग्राहो न विद्यते ॥

10 अत्राह । विद्यत एव विपर्यया विपरीतसद्भावात् । इह हि विपर्यासानुगतो देव-दत्तो नाम विद्यते । न च विना विपर्ययैः स विपर्यासानुगतः संभवति । तस्मात्सति विपर्यासा विपर्यस्तसद्भावादिति ॥ उच्यते । इहास्माभिः करणकर्तृकर्माणामभावात्सर्वथा ग्राहो एव नास्तीति प्रतिपादितं । ततश्च

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

15 भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याविपर्ययः (2) ॥ १६ [Tib. 175 a]

सम्य[146 a]गवा मिथ्या वा कस्य चित्किं चिदप्यगृह्यतः कुतो विपरीतत्वमविपरीतत्वं वेति । तस्मान्न सति विपर्ययाः ॥

अपि चेमे विपर्ययाः कस्य चिदिष्यमाणा विपरीतस्य परिकल्प्येरन्नाविपरीतस्य वा विपर्यस्यमानस्य वा । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) Ci-dessus XXIII. 7.

2) འོག་པ་འཇམ་ཡའ་དག་ཉིད་ཀྱི་ནི། འཇིན་པ་ཡོད་པ་མ་ ཡིན་ན། ཀའ་པ་
ཕྱིན་ཅི་འོག་ ཡོད་ཅིང་། ཀའ་པ་ ཕྱིན་ཅི་མ་འོག་ ཡོད།

न चापि विपरीतस्य संभवात्त विपर्ययाः ।

न चाप्यविपरीतस्य संभवति विपर्ययाः⁽¹⁾ ॥ १७

न विपर्यस्यमानस्य संभवति विपर्ययाः ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवति विपर्ययाः⁽²⁾ ॥ १८

तत्र तार्क्यद्विपरीतस्य विपर्यया न संभवति । किं कारणं । यस्माद्यो हि विपरीतः 5
स विपरीत एव किं तस्य पुनरपि विपर्ययसंबन्धः कुर्यात् । निष्प्रयोजनत्वात् ॥ अविप-
रीतस्यापि विपर्यया न युज्यते । विबुद्धबुद्धिनय(ना)नामप्यज्ञाननिष्ठातिमिरोपशमाद्बुद्धानां
विपर्ययप्रसङ्गात् ॥ तथा विपर्यस्यमानस्यापि न सति विपर्ययाः । विपर्यस्यमानस्य भा-
वस्याभावात् । को हि नामासावपरः पदार्थो यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्यस्य-
मानो नाम भविष्यति । अर्धविपरीतो विपर्यस्यमान इति चेत् । अर्धविपरीतो हि नाम 10
यस्य किं चिद्विपरीतं किं चिद्विपरीतं [Tib. 175b] । तत्र यदस्य किं चिद्विपरीतं
तद्विपर्यासो न विपर्यासमात । विपर्यस्तत्वात् । यदप्यस्याविपरीतं तदपि विपर्यासो न
विपर्यासयति । अविपर्यस्तत्वात् । तस्माद्विपर्यस्यमानस्यापि कस्य चिद्विपर्यासा न संभव-
ति ॥ यदा चेवं विपरीताविपरीतविपर्यस्यमाना न संभवति । भवानिदानीं विमृशतु स्वयं
प्रज्ञया गध्यस्थः सन् कस्य संभवति विपर्य[146b]या इति । तदेवमाश्रयस्याभावात्त सति 15
विपर्ययाः ॥

किं चान्यत् ।

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यति विपर्ययाः ।

1) རྟེན་ཅི་ལོག་ཏུ་ ལྟར་བ་ལ། རྟེན་ཅི་ལོག་རྟག་ མེ་ སྟིང་དེ། རྟེན་ཅི་ལོག་ཏུ་
མ་ ལྟར་ལ། རྟེན་ཅི་ལོག་རྟག་ མེ་ སྟིང་དོ།

2) རྟེན་ཅི་ལོག་ཏུ་ འཇུར་བཞེན་ལ་འདྲ་། རྟེན་ཅི་ལོག་རྟག་ མེ་ སྟིང་དོ། ཀང་ལ་
རྟེན་ཅི་ལོག་ སྟིང་པ། བདག་ཉིད་ཀྱིས་ རྟེ་ རྣམ་མར་དཔྱོད།

विपर्ययेष्वज्ञातेषु विपर्ययगतः कुतः⁽¹⁾ ॥ १९

तत्र

न स्वतो ज्ञायते भावः परतो नैव ज्ञायते ।

न स्वतः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः⁽³⁾ ॥ २०

- 5 कुतो विपरीत इत्यर्थः । ततश्च यदुक्तं सति विपर्यया विपर्ययगतसद्भावादिति तत्र युक्तं ॥ यस्यापि कथं चिद्विपर्यासचतुष्टयमस्त्येवेत्यभ्युपगम्यते तथापि तस्य विपरी-
(4) तत्वमशक्यमास्थातुं । किं कारणं । यस्मात्

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च न विपर्ययः⁽⁵⁾ ॥ २१

- 10 यद्येतानि आत्मशुचिनित्यसुखानि विपर्यासा इति व्यवस्थाप्यन्ते । किमेतानि सन्ति अथ न सन्ति । यदि विद्यन्ते न तर्हि विपर्यासा विद्यमानत्वाद्नात्मादिवत् । अथ न विद्यन्ते । तदैषामविद्यमानत्वान्न केवलं नास्ति विपर्यासत्वं । विपर्यासप्रतिबन्धः⁽⁶⁾ [Tib. 176a] भावाद्नात्मादीनामप्यविपर्यासादीनां नास्ति सद्भाव इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ཕྱིན་ཅི་ལོག་རྣམས་ མ་ གླེན་པ། རིལ་ཤར་ནི་ ཡོད་པར་འགྱུར། ཕྱིན་ཅི་
ལོག་རྣམས་ གླེ་ མེད་ན། ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཅན་ ག་ལ་ ཡོད།

2) རོང་ས་པོ་ བདག་ལས་ མེ་ གླེ་སྟེ། གཞན་ལས་ གླེ་པ་ ཉིད་ མ་ཡིན། བདག་
ནང་ གཞན་ལས་ གྱང་ མེད་ན། ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཅན་ ག་ལ་ ཡོད།

3) Mss. *adhyesi*.

4) ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཉིད་་རྩ་ གཞན་པར་ མེ་ རྣམ་སོ་ --- Corriger བདག་པར་.

5) ག་ལ་ཏེ་ བདག་ རང་ གཅོང་པ་ རང་། རྟག་ རང་ བདེ་པ་ ཡོད་ན་ རི། བདག་
རང་ གཅོང་ རང་ རྟག་པ་ རང་། བདེ་པ་ ཕྱིན་ཅི་ལོག་ མ་ ཡིན།

6) འགལ་ཞུ་ ཕྱིན་ཅི་ལོག་ མེད་པའི་ཕྱིར་ — par suite de l'inexistence de son contraire le *viparyāsa*....

नात्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

अनात्माऽणुच्यनित्यं च नैव दुःखं च विद्यते ॥ २२

यद्यात्मा च शुचिनित्यं च न विद्यते इति मन्यसे विद्यमानस्य विपर्ययाभावात् । एवं सत्यात्मादोनामप्यभावाद्यदेतदनात्मादिकमविपर्ययासत्वेन गृह्यते । तदपि तर्हि तद्व्यतिरिक्तं प्रतिषेधभावे प्रतिषेधस्याभावात् । यदा चैवमनात्मादिकं न संभवति [147a] तदा 5 तदपि स्वतन्त्रतया विद्यमानत्वादात्मादिवत्कथं न विपर्ययः स्यात् । तस्माज्जातिव्रामर-णासंसारचारकागारबन्धनान्मुमुक्षुभिरष्टावप्येते विपर्ययास्त्याग्याः ॥ अस्य च यद्योप-पत्तिरविपर्ययविचारस्याविद्यादिप्रकाणकृतत्वेन महार्थतां प्रतिपादयन्नाह ।

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराण्यं निरुध्यते ॥ २३

10

यदायं योगी यद्योदितेन न्यायेन विपर्ययासन्नोपलभते । तदेवं विपर्ययासन्नोपलम्बनेन तद्वत्काविद्या निरुध्यते । तन्निरोधाच्च संस्कारादयोऽविद्याकृतुका व्रामरणाशोकापरिदे-वदुःखदौर्मनस्योपायासपर्यन्ता धर्मा निरुध्यन्ते ॥

अविद्या हि सकलस्यैव संक्षेपशमणस्य ज्ञात्यादिदुःखस्य च कृतुभूता । यथा हि कार्यान्दिपकेतुकानि सर्वाणि ⁽³⁾ रूपीन्द्रियाणि कायेन्द्रिये निरुध्यमाने निरुध्यन्ते [Tib. 15]

1) ग'ल'ते' स'र'ण' र'न' ग'उ'र'स' र'न' । र'ण' र'न' स'र'स' स'र'र'न' र' । स'र'ण' स'र' स'ग'उ'र' स'र'र'ण' र'न' । र'ण'स'र'ण' स'र'स' स' स'र'र'न' ।

2) र'ण'र' स'र'र'र'र'ण' र'ण'र'ण'स'स' । स'र'र'स' र'ण' र'ण'र'स' र'ण'र' । स' र'ण' र'ण'र'स'स' र'ण'र'न' र' । र'ण'र'र'ण' स'र'ण' र'ण'र'स' र'ण'र' ।

3) Les Mss. hésitent entre rūpāndriya et rūpendriya. — र'ण'र'स' ग'उ'र'ण' र'ण'र'स'स' ।

176b] ¹ 'एवमविद्योक्तुकानि संस्कारादीनि भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि [नि]यतमविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यतेऽस्ति तर्ह्यविद्या यस्या एवं वि-
 5 पर्यासनिरोधान्निरोधो भवति । [न] तर्ह्यविद्यमानाया गणचूलतायाः प्रकाशोपायान्वे-
 षणमस्ति । तस्माद्विद्यत एवाविद्या ² 'तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् । ततश्च सति तद्व-
 तुका रागादयः क्लेशाः । क्लेशसद्भावाच्चास्त्येव संसारे ³ भवसंततिः ॥

उच्यते । अत्र हि नामातिमरुदनर्थपाण्डित्यं परस्य यो हि नाम सर्वात्मनात्मा-
 त्तदुःखायासक्लेशासमञ्जसे संसारे निरन्तरफुल्लफलप्रदसंक्लेशविषवृत्ते परार्थादियमेव बद्धकतेः
 10 साधुभिः प्रज्ञोपायमहानिलबलैर्निःशेषं तदुन्मूल्यमनिर्न केवलं न साहाय्येनावतिष्ठते ।
 अपि खलु त[दु]न्मूलकानामतिमहानिलबलानामिव भावसद्भावाद्मरुशैलायमान इना-
 तिविरोधितयावस्थितो भवानाहोपुरुषिकया तस्यैव क्लेशविषवृत्तस्य ⁴ ज्ञातिविरामरणशो-
 कायासविमरुदुःखैकफलस्य सुतरां भावाभिनिवेशतोयान्नवैरोपणमाद्विपते ⁵ ॥

अपि च । यद्यविद्यादीनां संक्लेशानां ⁶ प्रकाशां संभवेत्स्यात्तत्प्रकाशोपायान्वेषणं ।
 15 न च तेषां प्रकाशां संभवति । यदि स्यात्तदा तन्नवपतो विद्यमानानां वा स्यादविद्यमानानां

1) Mss. *samskāraṇāni*.

2) *samsāre* manque dans le tibétain. — Nous savons que *bhavasamṭatā* est un équivalent exact de *samsāra*.

3—3) Le tibétain abrège: ... *yo hi nāma sādhubhūṣiḥ parārthodayasaṃ-
 baddhakakṣaiḥ prajñopāyabalaḥ niḥṣeṣaṃ mahākṣeṣaviṣayikṣaṃ sarvātmanā duḥ-
 kham unmūlyamūnair*...

4—4) Le tibétain abrège: *api khalu tadunmūlakānām ativirodhitayāras-
 thitā āhopuruṣikayā tasya mahākṣeṣaviṣayikṣasyārohanam ādriyate*.

5) Mss. *avasthito bhagavān ūha puruṣikayā*... — *āhopuruṣikā*, 'obstination',
 འཇུག་ལྷན་པོ་.

6) *kṣeṣaviṣayāṃ upetyajāti*.

7) Mss. *toyāsakavarnuaroṣaṇamāndriyate*, *kair nroṣaṇamāndriyate*.

8) Peut-être *kṣeṣānām*.

या [Tib. 177a] । किं चातः । तत्र यदि स्वद्वयतः सदूनानां ज्ञेशानां प्रकाणमिष्यते
तन्नोपपद्यते । किं कारणं । यस्मात्

यदि भूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित् ।

कथं नाम प्रकृयिरन् कः स्वभावं प्रकास्यति⁽¹⁾ ॥ २४

स्वभावतो विद्यमानानां भावानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्तयितुं । न हि तित्या- 5
दीनां कठिन[त्व]ादिस्वभावो निवर्तते । एवं यदमि ज्ञेशाः स्वभावतः सदूताः स्युः ' के
चिदित्यविद्यादयः ' कस्यचिदिति पुद्गलस्य ' कथं नाम प्रकृयिरन् । नैव ते कस्य चित्कथ
। चित्नाम प्रकृयिरन् ॥ कस्मात्पु[148a]नर्न ते प्रकृयित इत्याह । कः स्वभावं प्रकास्यती-
ति स्वावस्य विनिवर्तयितुमशक्यत्वात् । घ्राकाशानावरणविनिवर्तनासंभववदित्यभि-
प्रायः ॥

10

अथ स्वभावेनासदूता इति विकल्प्यते । एवमपि प्रकाणासंभव एवेत्याह ।

यद्यभूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित्

कथं नाम प्रकृयिरन् कोऽसद्भावं प्रकास्यति⁽²⁾ ॥ २५

अभूता अपि ज्ञेशाः स्वभावेनाविद्यमाना अशक्या एव प्रकातुं । न ह्यग्रे शैत्यमसं-
विद्यमानं शक्यमपाकर्तुं । एवमिमेऽपि ज्ञेशाः के चिद्यदि कस्य चित्स्वभावतो न विद्यन्ते 15
कस्तान् प्रकास्यति । नैव कश्चित्प्रकास्यति ॥ तदेवमुभयपक्षेऽपि प्रकाणासंभवान्नास्ति
प्रकाणं ज्ञेशानां प्रकाणाभावाच्च कुतः ज्ञेशप्रकाणोपायान्वेषणमिति [Tib. 177b] ।

1) ग'ल'ते' ल'ल'ले' कुं'मे'द'स'य' । ग'द'र'ग' र'द'स'दे'र'गु'स' य'द'र' । ई'ल'
सु'र' र' सु'द'स'र'ल'सु'र' । य'द'स' सु'दे'ग' सु'द'स'र'गु'र' = *kaḥ sadbhāvaṃ pra-*
hāṣati. — Voir la strophe suivante.

2) ग'ल'ते' ल'ल'ले' कुं'मे'द'स'य' । ग'द'र'ग' र'द'स'दे'र'गु'स' मे'द'स' । ई'ल'
स'र' सु'द'स'र'ल'सु'र' । मे'द'स' सु'दे'ग' सु'द'स'र'गु'र' ।

घतो यदुक्तं । विद्यत एवाविद्यादयः क्लेशास्तत्प्रकृणोपायान्वेषणादिति तदपुक्त-
मिति ॥

यथोक्तमार्गसमाधिर्नास्ति⁽¹⁾ । यो रक्षेत यत्र वा रक्षेत येन वा रक्षेत । यो दुष्येत यत्र
वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुच्येत यत्र वा मुच्येत येन वा मुच्येत । स तं धर्मं न समनु-
5 पश्यति तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्मममनुपश्यन्ननुपलम्भमानोऽरुक्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविप-
र्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते । तीर्णः पारग इत्युच्यते तेन प्राप्त इत्युच्यत इति विस्तरः ॥

⁽²⁾ आदर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे

निरोतते नारिमुखमलंकृतं ।

सो तत्र रागं जनयित्वा बालो

10

प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥

मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते

बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।

मूढो यथा सो जनयेत् रागं

तथोपमान् ज्ञानश्च सर्वधर्मान् ॥

15 इत्यादि ॥ तथा⁽³⁾ ।

रूपेण दर्शिता बोधो बोधि⁽⁴⁾णि रूपं दर्शितं ।

विषभागेन शब्देन उत्तरो धर्म⁽⁵⁾देशितः ॥

1) Même citation ci-dessus p. 143. 1. — Elle manque ici dans le tibétain.

2) Ces deux premières stances sont citées ci-dessus p. 108. 13. — Elles manquent ici dans le tibétain

3) Extrait du Samādhirāja d'après le témoignage de notre version tibétaine.

4) ཐུང་ལུང་ཡིས = par la Bodhi.

5) མིང་མཚུངས་པ་ཡི. — Corriger མིང་མཚུངས་.

शब्देन उत्तरं⁽¹⁾ रूपं गम्भीरं⁽²⁾ च स्वभावतः ।

समं रूपं च बोधिश्च नानात्वं स न लभ्यते ॥

यथा निर्वाणं गम्भीरं शब्देन संप्रकाशितं ।

लभ्यते न च निर्वाणं स च⁽⁴⁾ शब्दो न लभ्यते ॥

शब्दश्चापि निर्वाणं च उभयं तन्न लभ्यते ।

6

एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं संप्रकाशितं ॥

निर्वाणं निर्वृत्तिरेव निर्वाणं च न लभ्यते⁽⁶⁾ ।

अप्रवृत्तिर्हि धर्माणां यथा पञ्चात्तथा पुरा ॥

सर्वधर्माः स्वभावेन⁽⁸⁾ निर्वाणसमसादृशाः ।

ज्ञाता नैकम्यसारे⁽⁹⁾ किं ये युक्ता बुद्धबोधये ॥

10

1) Supplétez *samprakāṣitam*. — स्मृयिष्य' यद्गुणस्य' स्मृयिष्य'.

2) Mss. *gambhīram* ca *svabhāvaḥ* (*°bhāvam*) — རོ་བོ་ཉིད་ཀྱིས་ ཟབ་པ་དག་
= *svabhāvena gambhīram*.

3) Mss. *nānātvaṃ cet sa* སྒྲན་ ལུ་པ་ དེ་ མི་ རྟོན་ = *nānātkriyeyam*
na labhyate.

4) D'après le tibétain *tan nirvāṇam na labhyate tacehaddo 'pi na labhyate*.

5) Mss. *ṣabdaḥ cāpy anirvāṇam ubhayaṃ*.

6) Peut-être *nirvāṇam nirvṛtīrṛtam* = *nirvṛtirūpam*. — Mss. *nirvāṇam*
(ni)(r)vṛtī(i) rṛtā — ལུ་དན་འདས་ དང་ འདའ་པ་ རྟེ། ལུ་དན་འདས་པ་ མི་རྟོན་དེ།

7) Mss. *aprarṛtṣeṣa*, *°rṛtṣeṣu* འདི་ན་ ཆོས་རྣམས་ འབྱུག་པ་ མེད། = *atra*
dharmāṇāṃ aprarṛtṣih.

8) Les Mss. reproduisent ici les stances qui précèdent: *sarvadharmāḥ svabhāvena nirvāṇam sa ca ṣabdo na labhyate*, etc.

9) Mss. *jñānā* — ཆོས་རྣམས་ བམས་ཅན་ རང་བཞིན་གྱིས། ལུ་དན་འདས་
དང་ མཆོད་ས་མཉམ་པར། སངས་རྒྱལ་ བསྐྱེད་པ་ཡི། འབྱུང་པ་ལྟར་གྱིས་
རྟེས་གྱིས་ རེག། = *buddhadhedeṇāyām uśāhotpādaparāyanair* (*°adhiguktair*)
jñātāḥ.

तथा

ज्ञानेन ज्ञानाम्यङ्गं स्कन्धशून्यतां ।

ज्ञात्वा च क्लेशेहि न संवसामि ।

व्याहारमात्रेण [हि] व्याहरामि

5

परिनिर्वृतो लोकमिमं चरामि ।

(1)
तथा

परिनिर्वृतं लोकि त शूरा

येहि स्वभावतः ज्ञा[ति]मि धर्माः ।

कामगुणैर्हि चरन्ति असंगाः

10

सङ्गु विवर्जिप सन्न विनेत्ति⁽²⁾ ॥ इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपा[149a]दोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ विपया-
सपरोक्ष नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Mss. *vineyanliti*.

XXIV.

आर्यसत्यपरीक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं

घट्टाह ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १

5

यदि पुन्या नोपपद्यत इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्याध्यात्मिकं भावजातं शून्यामिति [Tib. 178a] प्रतिपादितं नानु] चेवं सति बह्व्ययं महान्तश्च दोषा भवत आगच्छते । कथं कृत्वा । यदि सर्वमिदं शून्यं स्यात्तदा पच्छून्यं तन्नास्ति यच्च नास्ति तद्विद्यमानत्वाद्धन्या-
पुत्रवन्वैवोत्पद्यते न चापि निरुध्यत इति न कस्य चित्पदार्थस्योदयो व्ययश्च । तदभावाच्च
चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते शून्यतावादिनः प्रसज्यते ॥

10

कथं कृत्वा । इह हि पूर्वकृतुन्नतिः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः पञ्चोपादानस्कन्धा दुःख-
दुःखतया विपरिणामदुःखतया संस्कारदुःखतया च प्रतिकूलवर्तिताच्च पोऽन्तमक[ले]न
दुःखगित्युध्यते⁽³⁾ । एतच्च दुःखमार्या एव विपर्यासप्रकाशे सति दुःखमिति संज्ञानते । ना-

1) गण'ते' ढरे'र'ण' गुण' श्रु'र'ण' । अष्टु'र'स' मे'र'ते'र' ढरे'ण'स' मे'र' । अय'ण'स'
मि'र' मरे'र'स' मरे'स' ऋ'म'स' । छे'र'स' मे'र'स' म'स' अष्टु'र' ॥

2) गे'र'स'मि' मरे'ण'ते'र'ते'र'ते'र'ते'र' ।

3) Voir ci-dessus 227, n. 1. — Bodhicaryav. 346. 7. — Visuddhi-
magga XVI (J. P. T. S. 1893 p. 136). — Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 388a et
suiv. — *samskāraduḥkhatā* = *anītyatāduḥkhatā*, d'après le passage suivant:
*samskāreṇaiva duḥkhateti . samskāraṇaiva jananenaivety arthaḥ . yaś anītyaṇ
tad duḥkham , yaś na nīyatasthitam tad duḥkham , yaś jāyate vināśyati ca tad
duḥkham ity arthaḥ . tenoktam [Koçç] : pratyayādisamskāranād iti pratyayair
dḥusamskriyate yasmāt tasmāt tad duḥkham iti .* — Bhojarāja ad Yogas. II. 15
(*samskāraduḥkhatva*). — Nāmasaṃgītī. 85 (*duḥkham saṃsārinah skandhah*).
— Bhavya, 180b (Rockhill, Life, p. 189).

नार्या विपर्यासानुगतत्वात् । यथादर्शनं च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् । यथा हि विपर्यस्ते-
 न्द्रियाणां मधुरस्वभावमपि गुडशर्करादिकं तिक्ततयोपलभमानानां जरादिरेगात्तराणां
 तिक्ततैव सत्यं तज्ज्ञानापेक्षया न माधुर्यं तेनात्मना तस्य वस्तुनो अनुपलभ्यमानत्वात् ।
 एवमिहापि यद्यपि पञ्चोपादानस्कन्धा दुःखस्वभावा भवन्ति तथापि य एतान् दुःखा-
 6 त्मकान् पश्यन्ति तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते । न विपर्यासानुगमादन्यथोपलभमानाना-
 मिति [149b] । घत [Tib. 178b] आर्याणामेव⁽¹⁾ दुःखात्मता सत्यमिति कृत्वा दुःखमार्य-
 सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चानार्यदुःखा वेदना दुःखमिति परिच्छिद्यत इति । एवं तत्कथं
 दुःखमार्याणामेव सत्यं । सत्यं न हि दुःखैव वेदना केवलं दुःखसत्यं किं तर्हि पञ्चाप्यु-
 पादानस्कन्धा इत्यत आर्याणामेव तत् सत्यमिति कृत्वा आर्यसत्यमिति व्यवस्थाप्यते ॥

10 यथोक्तं

ऊर्णापि⁽²⁾ पथैव हि कर्तलसंस्थं न विद्यते पुंभिः ।

अन्तिगतं तु तदेव हि जनपत्यरतिं च पीडो च ॥

कर्तलसदृशो बालो न वेत्ति संस्कारदुःखतापद्म ।

अन्तिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्देजते गाढं ॥ इति ।

16 तस्मादार्याणामेव तदुःखसत्यमिति दुःखमार्यसत्यं व्यवस्थाप्यते ॥

कदा च तदुःखमार्यसत्यं युज्यते । यदा संस्काराणामुदयव्ययौ संभवतः । यदा तु
 शून्यत्वात् किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निवृध्यते तदा नास्ति दुःखं ॥

अस्ति च दुःखे कुतः समुदयसत्यं । यतो हि हेतोर्दुःखं समुदेति समुत्पद्यते स
 हेतुस्तृष्णाकर्मलेशलक्षणाः समुदय इत्युच्यते । यदा तु फलभूतं दुःखसत्यं नास्ति तदा

20 फलरहितस्य हेतुकत्वानुपपत्तेः समुदयोऽपि नास्ति [Tib. 179a] ॥

1) D'après le tibétain *tad /skandhapañcakam?* / *duḥkhātmatayā satyam*

2) *urṇāpakṣman* = *सु'र्ण'पक्षे'ण*. — Comparer le *akṣipātṛanyāya*, Col. Jacob, Third handful, p. 103.

दुःखस्य च विगमो ऽप्यनरूपादो निरोध इत्युच्यते । यदा तु दुःखमेव नास्ति तदा
 अस्य निरोधः स्यादिति । यतो दुःखनिरोधोऽपि न संभवति । अस्माति हि दुःखे निरो-
 धस्तत्स्याप्यभावः । अस्मि च दुःखनिरोधे कुतो दुःखनिरोधगामिनो घावांष्टा[150a]
 द्वागार्गानुगा प्रतिपद्विष्यतीति मार्गस्त्यमपि नास्तीति ॥

तदेवं शून्यत्वं भावानां ब्रुवतश्चतूर्णामार्यस्त्यानामभावः प्रसज्यते । ततश्च को दोष 6
 इति । उच्यते ।

परिज्ञा च प्रकाणं च भावना सात्तिकर्म च ।

चतूर्णामार्यस्त्यानामभावान्नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ २

चतूर्णामार्यस्त्यानामभावप्रसङ्गे सति यदेतदन्तित्यादिभिराकारैर्दुःखस्त्यपरिज्ञानं
 दुःखसमुदपस्य च प्रकाणं दुःखनिरोधगामिन्याश्च प्रतिपदो भावना दुःखनिरोधस्य च 10
 सात्तिकर्म सात्तिक⁽²⁾करणं तन्नोपपद्यते ॥

यदि दुःखादीनामार्यस्त्यानामभावे सति परिज्ञा[ना]दिकं नास्ति तदा को दोष
 इति । उच्यते ।

तदभावान्न विद्यते चत्वार्यार्यफलानि च ।

फलभावे फलस्था नो न सति प्रतिपन्नकाः⁽⁴⁾ ॥ ३

15

1) अस्य'स'सदे'सदे'स' सदे' मेद'सस' । ष्म'स'सु'मे'स' ५५' सु'स' ५५' ।
 सु'स' ५५' सदे'सु'सु'स'स' । अस'स'स'सु'स'स' स'सु'स'स' ॥ — Nos Mas. por-
 tent ici *cāntikarma*, mais ci-dessous *sāksukarma*.

2) Dh.-s. XCVII; M. V, ut. § 54.

3) सदे'सु'सु'स' सु' सदे'सु'सु'सु'सु'स'.

4) दे'स' ष्म'स' स'सु'स'स' । अस'सु'स'स' ष्म' ष्म' स'सु'स' । अस'सु'
 स'स'स' अस'स'स'स' मे' । सु'स'स'स'स' ७५' ष्म' स'सु'स'.

संघो नास्ति न चेत्सत्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति⁽²⁾ ।

यदा चैवं दुःखपरिज्ञानादिकं [Tib. 179b] नास्ति तदास्मिन्नसति श्रौतघ्रापत्तिः ।
5 सकृदागम्यनागम्यकृतफलाख्यं फलचतुष्टयं नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह ज्ञेयानां

1) ग'ल'ते' श्लो'सु'ग'द'व'ग' यकु'र'। दे'र'ग' मे'र'र' र'गे'र'सु'र' मे'र'।
अस'ग'स'मे'र' स'दे'र'र'र'स' मे'र'सु'र'। र'स'स'दे'र' क'स' ग'द' य'र' स'य'र'॥

2) क'स' र'द' र'गे'र'सु'र' य'र' मे'र'र'। स'द'स'कु'र' र'े'र'ग' य'र'स'र'र'सु'र'।

3) L'exposé qui va suivre des quatre fruits ou de la conquête de la qualité d'Arhat semble parfaitement conforme aux données de l'Abhidharmakośavyākhyā. Bien que relevant du même principe que le système de l'Abhidharma pālī, ramenant comme lui la conquête des fruits et la pratique du chemin à l'élimination des *anuṣayas* (Atthasālinī, 324.1), distinguant comme lui les trois *dhātus*, le *darśanamārga* et la *bhāvanā*, le système que nous avons ici s'écarte sur beaucoup de points des commentaires de Buddhaghosa. — Les sectes se sont beaucoup disputées sur les *anuṣayas*, *paryutthānas*, etc. — Quelques références, Mrs Rhys Davids, Man. of Psychology, *passim* et notamment 296, n. 1, 302, n. 1, 326, n. 1, Dhammasaṅgani §§ 584, 1002—7, 1254—9; Warren, p. 193; Kathāvatthu I. 4, II. 7; Sumaṅgalavil. 19—20. Visuddhimagga (J. P. T. S. p. 158). — Ci-dessus p. 319.

D'après l'Abhidharmakośa, dont nous reproduisons ici les explications, les *anuṣayas* [स'कु'र'] sont examinés au point de vue de leur *ākāra* ou nature propre, de leur *prakāra* ou de leur qualité d'être éliminés par la vue ou par la méditation des vérités, enfin du *dhātu* auquel ils appartiennent.

1. Le *rāga* est un dans sa nature, étant «attachement» (*saktyākāra*); il peut appartenir aux trois *dhātus* (*kāma*, *rūpa*, *arūpya*), soit donc trois catégories dont chacune devra être éliminée par la vue de chacune des quatre vérités et par la méditation: donc 15 *anuṣayas* relatifs au *rāga*.

2. De même pour le *pratigha* en ce qui regarde sa nature (*ākāra*) et son élimination (*prakāra*); mais le *pratigha* n'existe pas dans les deux *dhātus* supérieurs: donc 5 *anuṣayas* relatifs au *pratigha*.

3. Il en est du *māna* (tout *māna* est *unnatyākāra*) comme du *rāga*: donc 15 *anuṣayas* relatifs au *māna*.

4. Nous avons de même 15 *anuṣayas* relatifs à l'*avidyā* (toute *avidyā* étant *asamkhyāna-ākāra*).

प्रह्णाय संपिण्डितं फलाढ्यां प्रतिलभते । तद्यथा । संयोजनत्रयप्रह्णो सति षोडशे मार्गे

5. La *vicikitsā* est *saṃcaya-ākūra*; elle appartient aux trois *dhātus*; [mais elle est éliminée complètement par la vue des quatre vérités et la méditation n'a pas à intervenir] ¹⁾; nous avons $4 \times 3 = 12$ *anuṇayas* relatifs à la *vicikitsā*.

1) Les explications entre parenthèses sont empruntées à l'exposé de la *Madhyamakavṛtti*; elles ne sont pas données *in loco* dans l'*Abhidh. koṣa*. Le fait qu'elles justifient les totaux constitue une suffisante sécurité.

6. A la *dr̥ṣṭi* se rapportent 36 *anuṇayas*. Nous savons qu'elle est multiple dans sa nature, dans les modes nécessaires d'élimination, et dans les *dhātus* auxquels elle se rattache.

On a cinq espèces de *dr̥ṣṭi* (*satkāya*°, *antagrāha*°, *mithyā*°, *dr̥ṣṭiparāmar̥ṣa*, *ṣāvarataparāmar̥ṣa*), relatives aux trois *dhātus*, exigeant pour leur élimination 1° *duḥkhasatyadar̥ṣana* (qui comporte les quatre premiers *kṣaṇas* du *soḍaśaṇa*) soit $5 \times 3 \times 1 = 15$.

La *mithyādr̥ṣṭi* et le *dr̥ṣṭiparāmar̥ṣa* exigent en outre le *samudaya*° et le *mirodhadar̥ṣana*. En tenant compte des trois *dhātus*, on a 2 *ākāras* $\times 2$ [*prahṇa*]/*prakāras* $\times 3$ *dhātus* = 12 *anuṇayas*.

La *mithyādr̥ṣṭi*, le *dr̥ṣṭiparāmar̥ṣa* et le *ṣāvarataparāmar̥ṣa* exigent en outre le *mārgadar̥ṣana*. Soit, en tenant compte des trois *dhātus* qui sont le domaine de ces *dr̥ṣṭis*: $3 \times 3 \times 1 = 9$.

La *bhāvanā* (méditation) n'a pas à intervenir.

L'*Abhidh. k.* distingue donc, comme notre texte, 98 *anuṇayas*, parmi lesquels 10 réclament pour leur élimination la *bhāvanā*, savoir un *pratigha* (sphère du désir), trois *rāgas*, trois *mānas*, trois *avidyās* (dans les trois sphères). [Voir p. 484, n. 2 et Additions et Corrections.]

1) = $\tilde{\text{संमि}}^{\text{म}} \tilde{\text{म}}^{\text{म}}$.

2) Sur *prahṇa*, *vihāna* et *visamyoga*, voir Additions.

3) Ces trois *saṃyojanas* (प्राज्ञासंयोजन) sont ceux qui sont éliminés par le 'premier chemin' (chemin du *sotāpanna*); ou, ce qui revient au même, ceux qui sont éliminés par le *satyadar̥ṣana*, sans intervention de la *satyabhāvanā*. (Voir ci-dessous, p. 484 l. 8, et *Dhammasaṅgani*, § 1002, *Man. of Psychology*, p. 256, suiv.). Sur ces définitions notre texte est d'accord avec les autorités pāles. L'accord cesse quand on passe à l'énumération. On a, d'après la source pāle, *satkāyadr̥ṣṭi*, *vicikitsā*, *ṣāvarataparāmar̥ṣa*. Ici nous devons entendre les cinq *dr̥ṣṭis* (voir ci-dessus) et la *vicikitsā*, quel que soit le procédé par lequel on les ramène à trois chefs.

4) Les seize *kṣaṇas* ou *cittakṣaṇas* du *dar̥ṣanamārga*, dont le dernier correspond à l'acquisition du fruit de *sotāpanna*, sont énumérés *M. Vyūṭ.* § 56. A chaque Noble Vérité correspond une *jñānakṣānti* et un *jñāna* (adhésion à une connaissance, possession de cette connaissance ??), qui se subdivisent en 'patience',

स्वप्नज्ञानतपो यत्क्षेत्रप्रकाशं तत्क्षेत्रप्राप्तिकलं ॥ कामावचराणां भावनाप्रकृतव्यानां
 ज्ञेशानामधिमात्रमध्यमूहनां प्रकाराणां पुनर्धिमात्रमध्यमूहप्रकारभेदेन प्रत्येकं [150b]
 भिद्यमानानां नव प्रकारा⁽³⁾ भवन्ति । तत्र कामावचरषष्ठक्षेत्रप्रकारपरित्ये⁽⁴⁾ विमुक्तिमार्गं

'connaissance' relatives au *kāmadhātu*, et 'patience', 'connaissance' relatives aux *dhātus* de la matière et de la non-matière ^(a). — On a donc :

$$\text{duḥkhe} \begin{cases} \text{dharmajñānakṣānti,} \\ \text{dharmajñāna,} \\ \text{'nvayajñānakṣānti,} \\ \text{'nvayajñāna.} \end{cases}$$

et ainsi de suite.

^(a) *dharmajñāna* = *kāmasaṃprayukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam* (pour la douleur), *kāmasaṃprayuktānāṃ saṃskārānāṃ hetau yad anāsravaṃ jñānam* (pour la production), etc. *anvayajñāna* = *rūpārūpyapratīsaṃyukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam*, etc. (Abhidh. k. v. Burn. 425 a).

Les 'moments' d'ordre impair, à savoir les *jñānakṣāntis*, constituent l'*ānantaryamārga*, qui est préparatoire; les *jñānas* constituent le *vimuktimārga*. (M. Vyut. 54. 18—19).

D'après la définition de notre texte, ou a : *śrotaṭṭipphala* = l'élimination des *kleṣas* qui correspond au seizième moment du *darṣanamārga*, savoir au *mārge nvayajñāna*.

1) Les *kleṣas* sont ou *darṣana*^o ou *bhāvanāprahātavya*. L'élimination des premiers constitue le *śrotaṭṭipphala*; l'élimination des seconds constitue les trois autres fruits. Sur le *darṣana* (seeing, vision, insight) voir la note substantielle de Mrs Rhys Davids, *Psychology* ad 1002; sur la *bhāvanā* (practice, culture), ibidem ad 1007. L'Abhidharmakośa explique: *yo hi kleṣo yasya satyasyāpavādāya pravṛttaḥ, sa tasmin dṛṣṭe prahīyate, sarpabhṛāntīr ita raṇu-darṣanāt. satyānāṃ darṣanamūtreṇa prahāṇād iti nābhyaśena prahāṇād ity abhiprāyaḥ*.

2) C'est-à-dire *rāga*, *pratigha*, *māna* et *avidyā* (M. Vyut. § 104, 23. 24 25. 32; § 109. 69). — Le *pratigha* n'existe que dans la sphère du *kāma* (*kāmāra-cara*, *°pratisaṃyukta*, *°āpta*, *°dhātuparyāpanna*, M. Vyut. § 109. 65, 70—72; རྩྭ་པ་ནྟུ་པ་). Les trois autres *kleṣas* sont du domaine des trois *dhātus* (*rūpa*, *arūpya*). Voir *Man. of Psychology*, xlv, §§ 1080—5, p 377, n. 3.

3) Les neuf catégories sont *adhimātra-adhimātra*, *madhya-adhimātra*, *mṛdu-adhimātra*, *adhimātra-madhya*, *madhya-madhya*, etc.

4) Le tibétain porte རྩྭ་པ་ = *°parikṣayānt*.

यत्प्रकाणं [तत् सकृद्गामिफलं^(१) । तेषामेव कामावचराणां क्लेशानां नवप्रकारक्लेशप-
रित्ये विमुक्तिमार्गे यत्क्लेशप्रकाणं तद्गामिफलं । ब्रह्मब्रह्मव्यावचराणां क्लेशानां भा-
वनाप्रकातव्यानां भूमी भूमी नवप्रकारभेदभिन्नानां यावन्नैवसंज्ञानांज्ञायतनभूमिकन-
वक्लेशप्रकारपरित्ये विमुक्तिमार्गे यत्प्रकाणं तद्वर्द्धफलमित्येतानि चत्वारि फलानि ॥

तायेतानि कथं पुञ्यन्ते । यदि दुःखस्य परिज्ञानं संभवति समुद्रस्य प्रकृषं नि-
राधस्य सात्तात्करणं आर्यमार्गस्य भावना भवति । यदा तु दुःखादोनामार्गसत्यानामभावे
सति दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति । तदा न सति तानि चवार्णि च फलानि । चतूणी च
फलानामभावे सति ये [Tib. 180a] तेषु व्यवस्थिताः फलस्याद्यत्वारि आर्यपुद्गलास्ते न
सन्ति । अत एव च प्रतिपन्नका अपि चवार्णि आर्यपुद्गला न संविद्यन्ते ।

इहं हि षोडशमार्गेऽन्ययज्ञानतयात्पूर्वं ये पञ्चदश तात्तिज्ञानतयाः । तद्यथा 10
 त्रेधातुक्रुदुःखाभिमतये दुःखः⁽⁴⁾ सत्यः⁽⁵⁾ लम्बनाशत्वात् । तात्तिज्ञानतयाः ।

तत्र कतमे त्रैधातुकदुःखाभिन्नमये चत्वारः दात्तिज्ञानक्षणाः । तद्यथा⁽ⁱⁱ⁾ । कामावच-

1) Voir p. 484, n. 2.

2) Le *pratipannaka*, ou 'candidat au fruit' de *srotāipatti*, est celui qui se trouve dans un des quinze 'moments' antérieurs au seizième, lequel se confond avec le fruit. — Ou bien le *pratipannaka* est le possesseur du quinzième moment, voir p. 485. 9 et 12. La question reste obscure.

3) བཟོད་པ་ དང་ བེས་པའི་ ལྟ་ཅིག་. Il faut entendre quinze moments, les uns de *jñāna/kṣānti* et les autres de *jñāna*, à savoir huit *jñānakṣāntikāṇas* et sept *jñānaśāṇas* (le huitième *jñānaśāṇa* = le fruit).

4) མདོན་པར་རྟག་པ་ རྟེན་ ཙེ་ ཙེ་ ཙེ་ et ci-dessous (ligne 12) མདོན་པར་རྟག་པ་ཙེ་
རྟེན་ལྟེ་ — Voir M. Vyat. 54. 20—21 *abhisamucyāntikam, kṣayajñānalabhikam ku-*
ḥatamalam.

5) Nous restituons *satya*, contre les Mss. et le tibétain, d'après l'analogie de p. 482, 3 etc.

6) D'après notre texte, — car l'Abhidharmakośav. signale des divergences d'école, — les quatre moments de la 'vue' de la vérité de la douleur répartissent ainsi leur activité:

रडुःखदर्शनप्रकृतव्यसत्कायात्तमाकुमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शशीलव्रतपरामर्शविचिकित्सा-
 रागप्रतिषमनानाविद्याव्यदशानुशयप्रतिषतो ऽनित्यदुःखशून्यानात्माकारोत्पन्नः कामावच-
 [151a] रडुःखसत्यालम्बन-ग्रान्तर्मार्ग[ल]क्षणो दुःखे धर्मज्ञानज्ञानक्षिण एकः । तदाल-
 म्बनाकार एव [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखे धर्मज्ञानक्षणो द्वितीयः । एवं वृषावृष्यावच-
 5 रडुःखसत्यालम्बनः प्रतिषयवर्जितानन्तरोक्ताष्टादशानुशयप्रतिषतो दुःखाद्याकारोत्पन्न-
 नन्तर्मार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञान[Tib. 180b]क्षानक्षिणतृतीयः । तदालम्बनाकार एव
 [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञानक्षणश्चतुर्थः ॥

यथा चैते त्रैधातुकावचरडुःखसत्याभिसमये ज्ञानज्ञानक्षानक्षान्तर एवं कामाव-
 चरसमुदयदर्शनप्रकृतव्यमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्सारागप्रतिषमनानाविद्याव्यस-
 10 तानुशयप्रतिषतो हेतुसमुदयप्रभवप्रत्ययाकारोत्पन्नः कामावचरसमुदयसत्यालम्बन-ग्रान-

1. Le premier moment (*ksānti*, donc *ānantaryamārga*, chemin préparatoire) exerce son pouvoir éliminatoire sur les dix *anuṣayas* (voir p. 478 n. 3), en tant qu'ils sont du domaine du désir.

2. Il en est de même du deuxième, avec cette différence qu'étant *jñāna*, il appartient au *vimuktimārga*.

3. Le troisième porte sur les dix *anuṣayas*, moins le *pratigha*, en tant qu'ils sont du domaine de la matière et de la non-matière. Soit dix-huit *anuṣayas*.

4. Le quatrième est semblable au troisième, à cela près qu'il est du *vimuktimārga*.

En résumé, le *duḥkhasatyadarśana* s'attaque aux dix *anuṣayas* de la sphère du désir, et aux neuf *anuṣayas* des deux autres sphères; il comporte l'élimination de 28 *anuṣayas* définis comme *duḥkhadarśanaprahātavya* «éliminables par la vue de la vérité de la douleur» (10 + 9 + 9).

Il faut noter que dans le premier *dhātu*, *rāga* = *kāmarāga*; dans les deux *dhātus* supérieurs, *rāga* = *bhavarāga*.

1) Donc, dans les sphères supérieures, on ne tient pas compte du premier aspect (*ākāra*) de la vérité de la douleur, à savoir *anitya*. De même, pour le *samudaya*, on écarte dans les mêmes sphères le *hetu-ākāra*, voir p. 483, n. 1. et aussi 483, l. 11, 484, l. 2.

2) Pour le *samudayaadarśana*, on a, pour les deux premiers moments, sept *anuṣayas* de la sphère du désir; pour les deux derniers, six *anuṣayas* des deux sphères supérieures (où il n'y a pas de *pratigha*). Soit donc 7, 6, 6 = 19 *anuṣayas*. Il y a trois *anuṣayas*, à savoir trois *dr̥ṣṭis* (*satkāya*^o *antagrāha*^o et *vilavrataparī-marṣa*) à l'élimination desquels ne concourt pas la vue de la vérité de la production de la douleur.

क्षर्यमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञानतत्तित्ताण एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः । समुदये धर्मज्ञानतत्तो द्वितीयः । एवं त्रयावचरसमुदयसत्यालम्बनः प्रतिषेध-
विज्ञानक्षरोक्तद्वादशानुशयप्रतिपत्तः समुदयसत्याकारोत्पन्न ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणः समुदये
ऽन्वयज्ञानतत्तित्ताणस्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदये ऽन्व-
यज्ञानतत्ताणश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरदुःखसमुदयसत्याभिसमये [Tib. 181a] चत्वारः 5
तत्ताः ॥

यथा चेतै चत्वारः तत्तास्त्रैधातुकदुःखसमुदयसत्याभिसमये एवं कामावचरदुःख-
[151 b] निरोधदर्शनप्रकृतव्यसमुदयोक्तसत्तानुशयप्रतिपत्तो निरोधशतप्रणोतनिःसृणा-
कारोत्पन्नः कामावचरदुःखनिरोधसत्यालम्बन ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानत-
त्तित्ताण एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानतत्तो द्वि- 10
तीयः । एतेरेवाकारे त्रयावचरदुःखनिरोधसत्यालम्बनः प्रतिषेधवर्जितद्वादशानुशय-
प्रतिपत्त ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणो निरोधेऽन्वयज्ञानतत्तित्ताणस्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव
च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे ऽन्वयज्ञानतत्ताणश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरदुःखनिरो-
धसत्याभिसमये चत्वारः तत्ताः ॥

एवं कामावचरदुःखनिरोधमार्गमार्गदर्शनप्रकृतव्यनिरोधोक्तानुशयेषु शीलत्र- 15
तपरामर्शमष्टमं प्रतिपद्याष्टानुशयप्रतिपत्तो मार्गन्यायप्रतिपत्तिर्नैर्वाणिकाकारोत्पन्नः कामाव-

1) Lecture confirmée par le tibétain; peut-être *samudayādyakara*°.

2) Même théorie pour le *nirodhadarśana*. Même nombre d'*anuṣayas* élimi-
nables.

3) Opposé aux *anuṣayas* qui doivent être éliminés par *nirodhadarśana*,
c'est-à-dire aux sept qui sont nommés à propos du *samudaya*.

4) རྒྱུ་པར་སྤྱུལ་པ་.

5) Comparer ci-dessus l. 8. — འཛོམས་པ་ལ་ བཤུ་བ་དྲག་ལ་.

6) Pour le *mārgadarśana*, il faut ajouter le *śīlavrataparāmarṣa*. On aura
donc pour les trois *dhātus* 8, 7, 7 *anuṣayas*.

चरुदुःखनिरोधगामिमार्गालम्बन आनन्तर्य[Tib. 181b]मार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानतत्त्वज्ञान
 एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानतत्त्वो द्वितीयः । एतेरे-
 वाकारे त्रपात्रप्यावचरुदुःखनिरोध[गामि]मार्गालम्बनः प्रतिषेधवर्जितचतुर्दशानुशयप्रति-
 पत्त आनन्तर्यमार्गलक्षणो मार्गेऽन्वयज्ञानतत्त्वज्ञानस्तृतीयः । इत्येते पञ्चदश तन्मा दर्शनमा-
 5 र्गभिधानाः ॥

एवं व्यवस्थित आर्यः स्रोतश्चापत्तिफलसाक्षात्क्रियायै प्रतिपन्नक इत्युच्यते । षोडशे
 तु मार्गेऽन्वयज्ञानस्थितः स स्रोतश्चापन्न इत्युच्यते ॥

त एते ऽष्टांशोतिर्नुशयाः सत्या[152a]नां दर्शनमात्रेण भावनामनपेक्ष्यैव प्रकृत्यन्त
 इति कृत्वा दर्शनप्रकृतव्या इत्युच्यते ।

10 यथादृष्टसत्याकारभावनया तु ये पश्चात्प्रकृत्यन्ते ते भावनाप्रकृतव्याः । ते च
 (2) दशानुशया भवन्ति । कामावचरा रागप्रतिषेधमानाविद्याः । त्रपावचरा एव प्रतिषेधवर्जिता-

1) On a 28 *anuṣayas* éliminés par la vue de la vérité de la douleur, 19 pour la production, 19 pour la destruction, 22 pour le chemin.

2) Les *kleṣas* ou *anuṣayas* «qui doivent être éliminés par la méditation» sont *pratiṣṭha* (sphère du désir), *rāga*, *māna*, *avidyā* (dans les trois sphères) Soit dix *anuṣayas*.

Ils forment neuf catégories : *adhī mātra-adhī mātra*, *madhya-adhī mātra*, etc. Pour l'élimination de chacune d'elles, il faut deux moments (*jñāna-kṣaṇas*), le premier appartenant à l'*pānantaryamārga*, le second au *vimuktimārga*. Une connaissance *mṛdu-mṛdu* suffit à éliminer la passion *adhī mātra-adhī mātra*; mais il faut la connaissance *adhī mātra-adhī mātra* pour éliminer la catégorie la plus subtile de la passion. — Comparaison du blanchisseur.

Les fruits du Sakṛdāgāmin et de l'Anāgāmin, comportent l'élimination, par méditation, du *pratiṣṭha*, et des *rāga*, *māna* et *avidyā* dans la sphère du désir. Le Srotaāpanna les a déjà éliminés dans la mesure où la 'vue des vérités' les élimine.

Le fruit du Sakṛdāgāmin est obtenu par l'expulsion des six catégories *adhī mātra* et *madhya*; celui d'Anāgāmin par l'expulsion des trois catégories *mṛdu*. Il ne reste donc plus chez ce saint aucune trace des passions de la sphère du désir: aussi ne renaît-il plus dans cette sphère, étant délivré des *kleṣas* *kāmāvacaras* = *avarabhāgiya saṃyojana* (M. Vyut. 109.74, comp. *orambhūṣa* Childers, p. 444).

Le fruit d'Arhat correspond à l'élimination de *rāga*, *māna*, *avidyā* dans les sphères de la matière et de la non-matière. Ces deux sphères se subdivisent

त्रयः । आद्यप्यावचराश्च त्रय एत एवेति दश भवन्ति ॥ एते च यथोक्तेन न्यायेन भूमौ भूमौ
नानाधा भिद्यन्ते कामधातौ चतुर्षु ध्यानेषु चतुर्धात्रये⁽¹⁾ । एकैकस्य च ज्ञेशप्रकारस्य प्रका-
शमार्थमानन्तर्यविमुक्तिमार्गभेदेन द्वौ द्वौ [Tib. 182a] ज्ञानतन्तौ व्यवस्थाप्येते ज्ञेशतन्त-
ान्तरेण । अधिमात्राधिमात्रो हि ज्ञेशप्रकारो मृदुमृदुभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां
प्रकीर्यते । यावन्मृदुमृदुज्ञेशप्रकारो ऽधिमात्राधिमात्राभ्यां ज्ञानतन्ताभ्यां प्रकीर्यते । ६
स्मृतं हि मलमल्पप्रपन्नसाध्यं सूक्ष्मं तु मरुपन्नसाध्यं रजकवस्त्रधावनसाध्य⁽²⁾मेवेति
विज्ञेयं ॥

तत्र दर्शनमार्गादूर्ध्वं कामावचरभावनाप्रकृतव्यपञ्चज्ञेशप्रकारप्रतिपत्तिविमुक्ति-
मार्गाख्यज्ञानतन्ता⁽³⁾द्वार्याज्ञानतन्तावस्थितं धार्यः । सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।
भक्तदिगे लोकमागत्य परिनिर्वाणात्सकृदागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयो- 10
गस्य सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । पञ्चे तु तन्तो सकृदागामीत्युच्यते ॥

पञ्चातन्तादूर्ध्वं नवमज्ञेशप्रकारप्रकाशविमुक्तिमार्गतन्ताद्वार्याज्ञानतन्तो⁽⁴⁾र्वर्तमान
धार्या ऽनागामि[152b]फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । अनागत्येगं लोकं तत्रैव परिनिर्वाणा-

chaque en quatre degrés (ou *bhūmas*), correspondant aux quatre *dhyānas* et aux quatre *arūpyasamāpattis*. L'Arhat est celui qui a éliminé la neuvième catégorie (*andamāda*) des *kleśas* appartenant au quatrième *ārūpya* (*navasamjñānāsamjñānagatanabhumika* = *bhāvāgrika*; comp. les dieux supérieurs de l'*arūpya*, et le septième *vinokṣa*).

1) Mss. *caturṣu rūpyeṣu*. — རྩུ་མ་ ཡིན་ནེ། འདོད་པའི་ ཁམས་ རྩུ་ བསམ་
ལྟར་ པའི་ རྩུ་ གཞུགས་མེད་མ་ པའི་ལོ་ན་གཏུབ་ཤོལ་ — M Vynt 67-68.

2) Mss. *mahāyatnaraṣaḥavastradhavanasya karmāṇeṣu* — བློ་མ་ཁམས་ གོས་
འཁྱེད་པ་ རྩུ་ ཆོས་ མཆོད་སྦས་པར་.

3) Ci-dessous *°kṣaṇeṣu vartamāna*. Le tibétain n'a nulle part la marque du pluriel. — Il porte à tort semble-t-il: *'aravak* [*kāmāvacarabhāvanāprahātavya-
°akleṣapratipakṣe*] *jñānakṣaṇe 'vasthātah*.

4) Si ces lectures sont correctes, quiconque occupe un *lक्षण* intermédiaire entre deux fruits, est dit *pratipannaka* du fruit supérieur.

दनागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः [प्रयोगस्थः] अनागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । नवमे तु तन्नेषानागामीत्युच्यते [Tib. 182b] ॥

(1) कामावचरनवमविमुक्तिमार्गज्ञानाद्वर्धं निवसंज्ञानासंज्ञापतनभूमिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणविमुक्तिमार्गज्ञानाद्वर्धज्ञानतन्नेषु वर्तमान आर्योऽर्कतफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।
5 संदेवमानुषासुराहोकात्पूजार्हत्वादर्थित्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः [अर्क-
तफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते] । भवाम्रिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणानु नवमविमुक्तिमार्गं व्य-
वस्थितोऽर्कन् भवति ॥

त एते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुद्गलाश्चत्वारश्च फलस्था इत्येतेऽष्टौ महत्पुरुषपुद्गला भवन्ति । परमदक्षिणां उक्ता भगवता । यथोक्तं सूत्रे (4)

10 पृष्ठः संदेवराजेन शक्येण वशवर्तिना ।
कृषतां यज्ञमानानां प्राणिनां पुण्यकाङ्क्षिणां ॥

1) Le tibétain diverge: ལྷན་ཅིག་མ་ རྒྱ་པའི་ འོག་ཡོང་ཏུ་ འཕགས་ལ་ སྤོ་
པའི་ རྩེ་མའི་ རྩེ་མའི་ཕྱི་ལ་ རྩེ་མ་ རྒྱ་པའི་ གཏེན་པོ་ རྩེ་མ་པར་གྱི་པའི་ འཕ་
ལེས་བྱ་པའི་ ཡོ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷ་ཡོང་ཀྱི་ ཡོ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷན་ཅིག་མ་ལ་ གནས་པ་ནི་ རྒྱ་པའི་མ་
= navamakṣaṇād ūrdhvaṁ bhavāgrīkanavamakṣaparakārapratipakṣavakṣamulti-
mārgākhyajñānād arvāg jñānaśaṇe vartamāna ūryo 'rhatphalapratipannaka ..

2) bhavāgrīka = naivasanjanānāsamjñāyatanablūmika.

3) གན་ལག་ ལྷེས་བྱ་ རྩེ་པོ་.

4) Comparer Sam. N. I p. 233: yajamānānām manussānam, puññapek-
khāna pāṇīnam, karotam opadhikam puññam, saṃghe dinnam mahapphulam
cattāro ca puṭipannā, cattāro ca phale tñitā, esa saṃghe ujubhūto, puññasā-
samāhito. — Les mêmes stances citées, dans l'ordre inverse, dans Vimānavatthu
(pages 32 et 41) et Aṅg. IV. 292-3 [R. O. Franke]; voir Minayeff, Recherches,
p. 172.

5) Sic Camb. — Paris kleṣavartinā, Calc. kleṣavaṣavartinā. — C'est aussi
Sakka qui interroge Bhagavat dans le Saṃyutta.

6) Mss. śaśatām jayamānānām, kṛṣatām.... སྤོག་ཆགས་ རྩོམ་ རྩེ་
འཕྱར་ཞིང་ = prāṇi[nām] kṛṣīval[ānām] jayamānānām.

7) འཛོད་པ་... — Mss. °kāṅkhinām.

कुर्वतां श्रद्धधानानां पुण्यमौपधिकं सदा ।

⁽²⁾मुनेत्रं ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं महत्फलं ॥

प्रतिपन्नकाशवारश्चत्वारश्च फलस्थिताः ।

⁽³⁾एष संघो दत्तिणीयो विद्याचरणसंपदा ⁽⁵⁾॥ इति ।

यदि चत्वार्यार्यसत्यानि न सन्ति तेषां च परिज्ञानादीनि । तदा सत्यदर्शनभावनाना- 5
लभ्यानां फलानामभावात्प्रतिपन्नकफलस्थपुद्गलानामभाव एव । यतश्च संघो नास्ति ।
तत्राधिगमधर्मेण प्रत्यक्षधर्मतया सर्वमारैरपि ⁽⁶⁾बुद्धे [Tib. 183a] भगवत्प्रेम्णत्वाद्वेत्यप्र-
सादलाभेन संघः स न स्यात् । न चेत्सन्ति [153a] ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ⁽⁸⁾ ।

प्रार्यसत्यानां चभावात्सद्धर्मोऽपि न संभवति । सतामार्याणां धर्मः सद्धर्मः । तत्र

1) རྣམ་ལས་ ལུང་པའི་ བསོད་ནམས་. — Voir Minayeff, loc. cit.; M. Vynt.
§ 93 et ci-dessus 310, note 1.

2) བཟང་པོ་.

3) Mss. *evam*, *eva*

4) Littéralement རྩེན་གནས་ལུང་ནིང་ = *dānasthānabhūta*.

5) Mss. *sāmpadeti*.

6) Sic Mss. — བརྩུ་ བམས་ཅན་ཀྱིས་ ལུང་། བཅོམ་ལྷན་ལས་ལས་ མི་ལྷེན་
ཅོས་. inséparable de Bhagavat même par l'effort de tous les *māras*.

7) *avetyaprasādalābhena* manque dans le tibétain. — Voir *Avadāna-
gataka*, II, p. 92 et la note. M. Vynt. 245. 418 [ཤེས་ནས་དྲོ་བ་]. Takakusu,
JPTS. 1905 p. 112. — On a aussi *śraddhāvettyajñāna*, Abhidh. k. v., Burn. 134a.

8) Cette définition du Saṅgha est la définition orthodoxe: *cattāro purisayu-
gātī* (*Kathāvatthu*, Comm. I. l. 224) Les hérétiques *Vetulyakas* (XVII. 6)
soutiennent que le Saṅgha est constitué par les seuls possesseurs des fruits.
— On observe le même flottement dans le Grand Véhicule; il semble parfois
que les seuls *Bodhisattvas* maîtres des terres constituent le Saṅgha; mais on
leur adjoint souvent de simples candidats aux terres, qui correspondent aux
pratipannakas du Petit Véhicule.

निरोधसत्यं फलधर्मः । मार्गसत्यं तु फलावतारधर्मः । एष तावदधिगमधर्मः । तत्संप्रज्ञा-
शिकादेशना आगमधर्मः । सर्व एष आर्यसत्यानामभावे सति नास्तीति ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

- 5 यदि हि योक्तो धर्मः स्यात्तदा धर्मानुधर्मप्रतिपत्त्या सर्वाकारसर्वधर्माभिसंघोधा-
दुद्धो भवतीति युक्तं स्यात् । यदि च संघः स्यात्तदा तदुपदेशैरुपचोयमानज्ञानसंभारस्तदा-
नमानशरणगमनादिभिश्चोपचोयमानपुण्यसंभारः क्रमादुद्धो भवेत् ।

अथ वा असति संघे स्रोतघापत्तिफलप्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात् । न च प्रति-
पन्नकादित्वमप्राप्य बुद्ध[त्व]माप्यते । अथ यं हि पूर्वं भगवता कस्मिंश्चित्फले व्यवस्था-
10 तव्यं । तत्र च फले व्यवस्थितः संघात्तः पात्येव भगवान् भवति । संघे चासति नियतं ना-
स्ति भगवान् बुद्धः [Tib. 183 b] ।

अथ भगवानप्यशैतान्तर्भावात्संघात्तर्गत एव । तथा च बुद्धप्रमुखो भिन्नसंघ इत्यभि-
धानात्संघात्तर्गत एव भगवानिति के चिद्वर्णयन्ति । तेषां मतेन स्पष्टमेवैतत् ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यतीति ॥

1) Voir ci-dessus p. 304, 457. 1 et XXVII. 30.

2) Mss. *taddharma*°. — ཆོས་ རྟེན་ རྒྱུ་མཐུན་པའི་ ཆོས་ཀྱི་ རྟེན་རྟེན་
— Sur *anudharma*, Suttanipāṭa 69, Dhammapada 20; M. Vynt § 48,
49-50, § 281. 120. — Voir Bodhisattvabhūmi I, viii, § 4.

3) Sur les deux *saṃbhāras*, connaissance et mérite, voir pour le Petit Véhi-
cule Abhidh. k. v. Burn 443a *saṃbhāreṇa mahāpunyajañānasambhārasamudā-
gamād iti ... tatra mahāpunyasaṃbhāras tisraḥ pāramitāḥ, dānaśīlakṣāntipāra-
mitaḥ . mahājñānasambhāraḥ prajñāpāramitā ...* — Cette notion, étrangère
aux Ecritures palies, a été empruntée au Grand Véhicule par les Sautrāntikas (?).

4) Le Bouddha fait-il partie du Saṃgha? Voir les opinions divergentes
des sectes, Wassiliew, p. 98, Rockhill, Life, p. 192. — La formule *buddha-
pramukho* est courante, Ūkṣās. 312. 13, etc.

मध्येदेशिकाश्च⁽¹⁾ महावस्तूपदिष्टभूमिव्यवस्थया प्रथमभूमिस्थितं बोधिसत्त्वमुत्पन्न-
दर्शनमार्गं व्याचक्षणाः संघातःपातितं व्याचक्षते । तदा संघे चासति बोधि[153b]सत्त्वोऽपि
नास्तीति कथं बुद्धो भविष्यतीति स्पष्टमेवेतत् । तद् ।

एवं त्रीण्यपि रत्नानि ब्रुवाणः प्रतिबाधसे । ५

शून्यतां ।

5

शून्यतामित्येवं वदन् बुद्धधर्मसंघाद्यानि त्रीण्यपि दुर्लभत्वात्कदा चिद्वोत्प-
त्तितो ऽल्पपुण्यानां च तदप्राप्तिर्महार्घमूल्यत्वाद्गतानि प्रतिबाधसे ॥

किं चान्यत ।

शून्यतां फलसद्भावमधर्म धर्ममेव च ।

सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे⁽²⁾ ॥ ६

10

1) Mss. *madhyadd°*. — བར་མ་ འདོན་བར་ བྱེད་པ་དག (madhya-pāṭhaka). —

De notre texte il résulte que, d'après le Mahāvastu, le Bodhisattva possède dès la première *bhūmi* le fruit de *śrotaṅgāpatti*; telle est, en effet, la portée du terme *atpannadarśanamārga*. Le Mahāvastu est bien loin d'être clair. D'après l'éditeur (I. 78. 11): «Les Bodhisattvas, dans la première terre, d'hommes ordinaires qu'ils étaient, obtiennent l'acquiescence du fruit» (voir p. 437 et contra xxvii) et 102. 13: «Les Bodhisattvas des sept premières terres, par suite de leur qualité de *prthagjanas*...». — Le Daṣabhumaka (cité *Madhyamakāvatāra*, p. 60) enseigne, que les Bodhisattvas de la troisième terre sont déjà dépouillés de toute *dṛṣṭi*; que, par conséquent, ils sont des *śrotaṅgāpannas* (voir ci-dessus p. 479). — Voir l'article Bodhisattva dans Hastings' Encyclopaedia of Religion and Ethics.

2) དེ་སྐོར་ སྟོང་པ་ཏེན་ ལྷན་། དགོན་མཆོག་གསུམ་ལ་ གནོད་ པ་ རེ། བྱེད་ཅེས་
འབྲས་བུ་ ཡོད་པ་ དང་། ཆོས་ མ་ཡིན་ དང་ ཆོས་ ཡིན་ དང་། འཇིག་རྟེན་པ་ཡི་ བ་སྟེན་
ལྟེ། རྩན་ལ་ གནོད་པ་ བྱེད་པ་ ཡིན། = *evam cūnyatāṃ vadaṇ / triratnapratibūḍham*
va / kurvaṇ phalasaadbhāvam... — Akutobhaya suit le texte de plus près
དེ་སྐོར་ ལྷན་དགོན་པའི་ མཆོག་། གསུམ་ལ་ གནོད་པ་ བྱེད་པ་ཡིན། སྟོང་ཏེན་ འབྲས་བུ་
ཡོད་པ་.....

शून्यतां ब्रुवाण इत्यनेन संबन्धः ॥ यदि सर्वमिदं शून्यं यदा सर्वमेव नास्ति तदा सर्वातःपातिवाद्धर्माधर्मौ सक्तु तद्वेतुकेनेष्टानिष्टफलेन न संभवतः [Tib. 184a] । सर्व एव चामो लौकिका व्यवहाराः कुरु पच खाद तिष्ठ गच्छागच्छेत्येवमादयो ऽपि सर्वा-
 5 तर्गतत्वात्सर्वधर्माणां च शून्यत्वान्नैव युज्यन्त इति ॥ यतो नायं पथोपवर्णितो न्यायो व्या-

घत्र ब्रूमः शून्यतायां न त्वं वेत्सि प्रयोजनं ।

शून्यतां शून्यतार्थं च तत एवं विहन्यसे ⁽¹⁾ ॥ ७

स भवान् स्वविकल्पनयैव नास्ति त्वं शून्यतार्थं इत्येवं विपरोतमध्यारोप्य

यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्यय

10 इत्यादिनोपालम्भं ब्रुवाणोऽस्मासु मूलात् खेदनापन्नोऽतीव विहन्यते । विविधै-
 रभूतैः परिकल्प्यैकन्यत इत्यर्थः ॥ न त्वयमस्माभिरत्र शास्त्रे शून्यतार्थं उपवर्णितो यस्त्वया
 परिगृह्यतः शून्यतार्थं चाज्ञानान्नः शून्यतामापि न जानामि । न चापि शून्यतायां यत्प्रयो-
 जनं तद्विज्ञानामि । ततश्च यथावस्थितवस्तुस्वप्नपापरिज्ञानेन एतन्नया बहु चायुक्तमस्म-
 द्वाख्यानसंबन्धमेवोप[154a]वर्णितं ।

15 अथ किं पुनः शून्यतायां प्रयोजनं । उक्तमेव तदात्मपरीक्षायां ⁽²⁾ ।

कर्मक्षेत्रशतयान्मोक्षः कर्मक्षेत्रा विकल्पतः ।

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ इति ।

1) 'दे'त्य' यमर'स' 'छे'त्ये'स' वै । 'शून'त्ये'स' र'ण'स' र'स' 'शून'त्ये'स' र'स' ।
 'शून'त्ये'स' र'स' वै 'म' 'ह्ये'त्ये'स' । 'दे'त्ये'स' 'दे'त्ये'स' 'ग'त्ये'स' 'य'स' । — Notre xylo-
 grapho porte 'म' 'ग'त्ये'स' 'य'स' । — Akutobhaya 'ग'त्ये'स' 'दे'त्ये'स' = *tata evam pr-*
tibādhasse.

अतो निर्विशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते [Tib. 184 b] ' तस्मात्सर्वप्रपञ्चो-
पशमः शून्यतायां प्रयोजनं । भवास्तु नास्तित्वं शून्यतार्थं परिकल्पयन् प्रपञ्चजालमेव
सर्वधयमानो न शून्यतायां प्रयोजनं वेति ॥

अथ का पुनः शून्यता । सापि तत्रैवोक्ता⁽¹⁾

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

5

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तच्चस्य लक्षणं ॥ इति ।

अतः प्रपञ्चनिवृत्तिस्वभावायां शून्यतायां कुतो नास्तित्वमिति शून्यतामपि न ज्ञा-
नाति भवान् । यं चार्थमुपादाय शून्यताशब्दः प्रवर्तते तमपीदं⁽²⁾ प्रतिपादयिष्यामः ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्तैव मध्यमा ॥ इति ।

10

यः प्रत्ययैर्जायति स ज्ञातातो

न तस्य उत्पादो स्वभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्यो उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्त

इति भगवतो गद्यवचनात्⁽³⁾ ॥ एवं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दस्य योऽर्थः स एव शून्य- 15
ताशब्दस्यार्थः । न पुनरभावशब्दस्य योऽर्थः स शून्यता[शब्दस्यार्थः] । अभावशब्दार्थं च
शून्यतार्थमित्यध्यारोप्य भवानस्मानुपालभते । तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न जानाति ।
यज्ज्ञानान्न तमेवमुपालम्भं कुर्वन्नियतं विहन्यसे ॥

कश्चास्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति । यो भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीत[Tib.

1) XVIII. 9.

2) Ci-dessous XXIV. 18.

3) Voir ci-dessus p. 239, 10.

185 a) सत्यद्वयविभागं न जानाति । केवलं तु ग्रन्थमात्राध्ययनपर एवेति [154 b] । अतः
 आचार्यः कठूणया परस्य मिथ्याप्रवचनार्थावबोधनिरासार्थं भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरी-
 तसत्यद्वयव्यवस्थामिव तावदधिकृत्याह ।

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

5 लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ ८

इह हि भगवतां बुद्धानां सत्यद्वयमाश्रित्य धर्मदेशना प्रवर्तते । कतमतस्तद्वयं ।
 लोकसंवृत्तिसत्यं च परमार्थसत्यं च ॥ तत्र ।

स्कन्धात्मा लोक आख्यातस्तत्र लोको हि निश्चितः

इति वचनात्पञ्च स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यमानः पुद्गलो लोक इत्युच्यते ॥

10 समतादृशं संवृतिः⁽³⁾ । अज्ञानं हि समतात्सर्वपदार्थतन्त्रावच्छादनात्संवृतिरित्यु-
 च्यते । परस्परसंभवेन वा संवृतिरन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः । अथ वा संवृतिः संकेतो लो-
 कव्यवहार इत्यर्थः । स चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणाः ॥

1) गृह्यतः. — Voir la théorie des *pratisaraṇas*, ci-dessus 48, n. 5, 268, n. 1.
 D'ailleurs l'*adhyaya* est loué Çikṣā. 74. 3 (lire *yā na satyavatī*...); blâmable
 quand il est exclusif, ibid. 64. 10.

2) སངས་རྒྱལ་མཆོག་གིས་ བརྟན་པ། བརྟན་པ་གཉིས་ལ་ ཡང་དག་བརྟན།
 འཇིག་རྟེན་ གུན་རྫོབ་ བརྟན་པ་ དང་། དམ་པའི་ དོན་གྱི་ བརྟན་པའོ། — Cette stance
 est citée Bodhicaryāv. p. 361. 13, Nāmasaṃgitiṭika (voir Minayeff, Re-
 cherches, p. 226), Abhidh. k. v. Burn. 364a 2, Madhyamakāvatāra 70. 11;
 Nyāyaratnākaraṣyaṅkyā ud Çlokavārttika, 218. — Comparer Kathā-
 vatthuppak. a. p. 34: *duṃsaccāni akkhāsi sambuddho vadatāṃ varo | sam-*
mutim paramatthaṃ ca tatiyaṃ n'upalabbhati | saṅketavacanāṃ saccāni loka-
sammutikāraṇaṃ | paramatthavacanāṃ saccāni dhammāṇaṃ tathā lakkaṇaṃ |

3) Voir Bodhicaryāv. p. 352. 5.

4) Lecture douteuse; le tibétain བཞག་ཚུན་བརྟན་པས་ = *parasparasamāṇa-*
yāt, car བརྟན་པ་ཉིད་ཀྱིས་ = *samācraṇa*.

लोके⁽¹⁾ संवृतिर्लोकसंवृतिः । किं पुनर्लोकसंवृतिरप्यस्ति यत् एवं विशिष्यते
लोकसंवृतिरिति । यथावस्थितपदार्थानुवाद एष । नात्रैषा चित्तावतरति । अथ वा ति-
मिरकामलाद्युपकृतेन्द्रियविपरीतदर्शनावस्थाना⁽²⁾स्ते⁽³⁾लोकास्तेषां [Tib. 185 b] या संवृ-
तिरसावलोकसंवृतिः । अतो विशिष्यते लोकसंवृतिमत्यमिति । एतच्च मध्यमक्रावतरि⁽⁸⁾
विस्तरेणोक्तं । ततो वेदितव्यं ॥ लोकसंवृत्या सत्यं लोकसंवृतिमत्यं । सर्वं एवायम- 5
भिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यवहारोऽशेषो लोकसंवृतिमत्यमित्युच्यते । न हि परमार्थत
⁽⁴⁾एव तत्संभवति । तत्र हि

निवृत्तमभिधातव्यं नवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनु[155a]त्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता⁽⁵⁾ ॥

इति क्वा कुतस्तत्र परमार्थे वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य । स हि परमार्थोऽपर- 10
त्ययः⁽⁶⁾ शास्त्रः प्रत्यात्मवेद्य आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतः ।⁽⁷⁾ स नोपदिश्येत । न चापि ज्ञाप्येत
उक्ते हि पूर्व ।

अपरप्रत्ययं शास्त्रं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्वस्य लक्षणं ॥ इति ।⁽⁸⁾

1) འཇིག་རྟེན་གྱི.

2) ཀུན་སྣ་པ་ རེ་དག་ རེ་ འཇིག་རྟེན་ མ་ཡིན་ནོ། རེ་དག་གི

3) VI. 23 et suiv.

4) D'après le tibétain, on a *na hi paramārtha ete (vyavahārāḥ) sambha-*
vanti.

5) Voir ci-dessus XVIII. 7, p. 364. 2.

6) ཀུན་སྣ་པ་ཤེས་མ་ཡིན་.

7) D'après le tibétain རེ་ནི་ བསྐྱེད་པར་བྱ་བ་ མ་ཡིན་ རེད་. Mss. *°atito ras-*
man (m, c) upadīgyate.

8) XVIII, 9, p. 372. 12.

परमशासार्थश्चेति परमार्थः । तदेव सत्यं परमार्थसत्यं । अनयोश्च सत्ययोर्वि-
भागो विस्तेरेण मध्यमभावतारादवसेपः । तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्म-
देशना प्रवर्तते ॥ एवं व्यवस्थिते देशनाक्रमे ।

ये ऽनयोर्न विज्ञानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

5

ते तच्च न विज्ञानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने⁽¹⁾ ॥ § [Tib. 186 a]

अत्राह । यदि तर्हि परमार्थो निष्प्रपञ्चस्वभावः स एवास्तु । तत्किमनया ऽपरया
स्कन्धधात्वापतनार्थसत्यप्रतीत्यसमुत्पादादिदेशनया प्रयोगनमपरमार्थया । अतच्च किं
परित्याज्यं । यच्च परित्याज्यं किं तेनोपदिष्टेन ॥ उच्यते । सत्यमेतदेव । किं तु लौकिकं
व्यवहारमनभ्युपगम्याभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणमशक्य एव परमार्थो देशयितुं ।
10 अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुं । अनधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वानामधिगन्तुमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वानां नाधिगम्यते ॥ इति⁽³⁾ ॥ १०

तस्मान्निर्वाणाधिगमोपायत्वादवश्यमेव यथावस्थिता संवृत्तिरादावे(155b)वाम्भ्युपे-
15 या । भाजनमिव सलिलार्थिनेति ॥ तदेवं यः संवृत्तिपरमार्थलक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थाम-
पाकृत्य शून्यतां वर्णयति तं तथाविधं पुद्गलं

1) VI. 23 et suiv.

2) गद'दग' सदे'स' ग'रि'स'ग्रे' के। रुम'रुगे' रुम'स'र' मे' मे'स'स'। रे'र'न'
स'स'कु'स' स'स'र'स' के। न'स'मे' रे'र'र' रुम' मे' मे'स'। — Akutobhaya, plus
correctement सदे'स' रे' ग'रि'स'ग्रे'।

3) स'स'र'स' के' म' स'दे'स'र'। र'म'स'रे' रे'र' के' स'स'र' मे' कु'स'। र'म'
स'रे' रे'र' के' म' र'ग'स'स'र'। कु'र'र'र'र'स' र'स'रे' मे' र'स'र'।

विनाशयति उर्दष्टो धर्मोऽपमविपश्चित्⁽¹⁾ ।

नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति⁽²⁾ ॥ इति ।

अथ सर्वापवादं कर्तुं नेच्छति तदा नियतमस्य शून्यतायाः प्रति[156a]त्तेप आ-
यते । कथं हि नामामो भावाः सकलसुरासुरनरलोकैरुपलभ्यमाना अपि शून्या भविष्य-
5 त्ति । तस्मान्न निःस्वभावार्थः शून्यतार्थ इत्येवं [Tib. 187a] प्रतितिप्त्य सद्धर्मव्यसनसं-
वर्तनायेन पापकेन कर्मणा नियतमवाप[1]न्यायात् ॥

यथोक्तमार्यरत्नावल्यां ।

अपरोऽप्यस्य दुःखानामूर्ध्वः पण्डितमानिकः⁽³⁾ ।

प्रतिक्षेपविनष्टात्मा पात्यवीचिमधोमुखः⁽⁴⁾ ॥ इति ।

10 एवं तावदभावेन⁽⁷⁾ गृह्यमाणा शून्यता मरुतीतारं विनाशयति ॥ अथाप्यं भावेन⁽⁸⁾
शून्यतां परिकल्पयेत्तदाश्रयाणां च संस्काराणामस्तित्वं । एवमपि निर्वाणगामिनि मार्गे
विप्रतिपन्नत्वाच्छून्यतोपदेश एव विह्वलो ज्ञायते । तदेवं भावत्रयेणार्पि शून्यता गृह्य-
माणा मरुतीतारं विनाशयति ॥

1) Pluriel, d'après le tibétain.

2) མི་གཅོང་ = açuci. — samala = kalka, viṣṭhā dans les Lexx. — Bo corrige gamala.

3) Mss. nimajjayati སྒེད་བརྒྱུད་.

4) Voir ci-dessus

5) འཇིག་པ་བྱུང་ནི་ = durgrāhāt.

6) མ་རྒྱུད་ བདག་ཉིད་ ཅན་.

7) Mss. abhāvo.

8) Mss. yathājan bhagavān gūnyatām. — ཅེ་སྟེ་ བཅོམ་ལྷན་པོ་ནས་རྒྱུ་མཁས་ཀྱི་

སྟོང་པ་ཉིད་ རང་ atha bhagavatām gūnyatām

यतश्चैवं शून्यता उर्गहीता ग्रहीतारं विनाशयति । मन्दप्रज्ञैश्चाशक्वा सम्य-
ग्रहीतुं ।

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।

धर्मं मत्वास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगाकृतां ॥ १२

- 5 यस्मादयं शून्यतालतपो धर्मो मन्दमेधसमल्पप्रज्ञं सत्त्वं विपर्यासप्रकृणादिनाशय-
ति । अत एवास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगाकृतां मत्त्वानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्य सर्वस-
त्त्वधातुं चावलोक्य धर्मस्य चातिगाम्भीर्यं सद्वर्मे देशयितुं चित्तं प्रतिनिवृत्तं मुनेर्बुद्धस्य
भगवतो महीपायज्ञानविशेषशालिनः ॥

यथोक्तं सूत्रे⁽²⁾ । अथ भगवतोऽर्वाभिसंबुद्धस्यैतदभवत् । अधिगतो मया धर्मा

- 10 गम्भीरो गम्भीरावभासोऽर्वाभिसंबुद्धस्यैतदभवत् । मूढः पण्डितविज्ञवेदनीयः । स चेतमहं परे-
षामारोचयेयं । परे च मे न विभावयेयः । स मम विघातः स्यात् क्लान्तः स्याच्चेतसोऽनुद्यः

1) དེ་ལྟར་ རྟོག་པས་ ཆོས་འདི་ཡི། ཀའིང་ རྟོག་ས་ རྟོག་པར་ མཆིན་ ལུ་
ནས། སྤུང་པའི་ སྤྱུང་ས་ནི་ ཆོས་ བསྟན་ལས། རབ་ཏུ་ རྟོག་པར་ ལུང་པ་ ཡིན། -
Notre xylographe a རྟོག་པས་ et ཀའིང་གཞིན་གས་.

2) «The agreement between the S. and the N. tradition is here very close», voir Mahāvastu III. 314; Lalitavistara XXV, au commencement; Majjhima I. 167; Samyutta I. 136; Mahāvagga I. 5. 2 cités Kern, Man. 22, n. 6 -- Dans Lotus de la Bonne Loi, ii, 118, Bhagavat ne redoute pas la fatigue, mais il craint que les créatures ne se damnent en refusant son enseignement.

3) བརྟག་པར་ ཐུ་བ་ མ་ ཡིན་ = *atarkeya*.

4) རྟོག་གིའི་ སྤྱུང་ཡུལ་ མ་ ཡིན་པ་.

5) འཇོངས་པ།, d'après Jäschke et Çarad Candra, signifie: greedy, consumed; mais འཇོངས་སྤྱོད་ = der Weise und der Narr.

6) D'après le tibétain: *tan na vibhāvacycuh* (རྟོག་པ་). — Les textes pâlis

स्यात् ॥ यच्चकमेकाकारण्ये प्रविविक्ते दृष्टधर्ममुखविकारमनुप्राप्तो विकारेयमिति वि-
स्तरः ॥

तदेवं [Tib. 188 b] सत्यद्वयाविपरीतव्यवस्थामविज्ञाय

शून्यतायामधिलपं यं पुनः कुरुते भवान् ।

दोषप्रसङ्गो नास्माकं स शून्ये नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १३

5

योऽयं भवता महान् दोषप्रसङ्गो ऽस्मासु प्रक्षिप्तः ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुद्यो नास्ति न व्यय

इत्यादिना । स यस्मात्सत्यद्वयव्यवस्थानभिज्ञेन सता शून्यतां शून्यतार्थं शू[157 a]-
न्यताप्रयोजनं च यथावद्वबुद्धोपक्षिप्तः सोऽस्माकं शून्ये शून्यतावादे नोपपद्यते । यतश्च नो-
पपद्यते । अतो यं भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यतायामुद्भावयन् शून्यतायामधिलपमधिज्ञेयं निर्ग⁽²⁾ 10
करणं⁽³⁾ प्रतिज्ञेयं करोति सोऽधिलयोऽस्माकं नोपपद्यते ॥ अभावार्थं हि शून्यतार्थमध्या-
रोप्य प्रसङ्ग उद्भावितो भवता । न च व्ययभावार्थं शून्यतार्थं व्याचक्षते । किं तर्हि
प्रतीत्यसमुत्पादार्थमित्यतो न युक्तमेतच्छून्यतादर्शनदूषणं ॥

ont pare ca me na ājānyyūm, le Lalita te cen nājāniyuh (मेख'स), le Mahā-
vastu pare khu ca na ājānensu.

1) མྱོད་ཀྱི་གལ་ཤར་འགྱུར་བ་ནི། མྱོད་ལ་འཕྲད་པ་མ་ཡིན་པས། ཁྱེད་ཀྱི་
མྱོད་ཀྱིས་མྱོད་ལྟེན། གང་དེ་ང་ལ་མི་འཕྲད་ཤོ། — Mdo XVII ཁྱེད་ཀྱིས་ལྟེན་པ་

2) Ci-dessus, p. 475. 4.

3) མྱོད་པ། Voir ci-dessus p. 159, n. 6.

4) འདྲོར་བ།

5) སྐལ་པ།

6) རྒྱུ་པ།

न च केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मत्पक्षे नावतरति । अपि खलु सर्वमेव सत्या-
दिव्यवस्थानं सुतरामुपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

सर्वे च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

सर्वे न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते⁽¹⁾ ॥ १४

6 यस्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं युज्यते । तस्य सर्वमेतद्यथोपवर्णितं युज्यते । यत्र
कृत्वा । यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पादं हि यं शून्यतेति व्याचक्ष्महे ।

⁽²⁾ यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पाद स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो

10 यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति⁽³⁾ गाथावचनात् ॥ शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापरिमिताभिधा-
नात्⁽⁴⁾ ॥

तस्माद्यस्येयं शून्यता युज्यते रोचते⁽⁵⁾ जगते तस्य [Tib. 188b] प्रतीत्यसमुत्पादो
युज्यते । यस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते तस्य चत्वार्यार्यसत्यानि युज्यन्ते । कथं कृत्वा ।
15 यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पन्नमेव हि दुःखं भवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नं । तच्च निः[157b]स्वभा-
ववाचकून्यं । सति च दुःखे दुःखसमुदयो दुःखनिरोधो दुःखनिरोधगामिनो च प्रतिप-
द्युज्यते । ततश्च दुःखपरिज्ञानं समुदयप्रवृत्तौ निर्वाधमाप्तात्करणं मार्गभावना च युज्यते ।

1) གང་ལ་ རྟོང་པ་ཉིད་ རུང་བ། རྟོང་པ་ རྟོང་པ་ཉིད་ རུང་བར་ འགྲུར། གང་ལ་
རྟོང་པ་ཉིད་ རྟོང་པ་ རྟོང་པ་ཉིད་ རྟོང་པ་ཉིད་ རུང་བར་ འགྲུར།

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Voir ci-dessus 239. 10.

4) Voir ci-dessous 504. 7.

5) Manque dans le tibétain

नानि च दुःखादिसत्यपरिज्ञानादिके फलानि युज्यन्ते । मत्सु च फलेषु फलस्या युज्यन्ते ।
 नत्सु च फलस्थेषु प्रतिपन्नका युज्यन्ते । मत्सु च प्रतिपन्नकफलस्थेषु संबो युज्यन्ते । मर्या-
 न्त्यानां च सद्भावे सति सद्धर्मागपि युज्यन्ते । सति च सद्धर्मं सपे च बुद्धोर्गपि युज्यन्ते । ततश्च
 ब्राह्मण्यपि रत्नानि युज्यन्ते । लौकिकलोकोत्तराश्च पदार्थाः सर्वे विशेषाधिगमा युज्यन्ते ।
 धर्मार्थमं तत्फलं सुमतिर्दुर्गतिलोकाश्च सर्वसंख्यवहारा युज्यन्ते ॥ तदेवं

8

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

यस्य सर्वभावस्वभावशून्यता युज्यते तस्य सर्वगत्यव्योदितं युज्यते संप्रत्यत इत्यर्थः ।
 यस्य तु शून्यता व्योदिता न युज्यते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादाभावात्सर्वं न युज्यते । यथा च
 न युज्यते तथा विस्तरात् प्रतिपादयिष्यति ।

तदेवमास्माकानि पक्षे सुपरिशुद्धतरे सर्वं [Tib. 189a] व्यग्रस्यास्वचिह्नदे व्यावस्थितं ⁽³⁾ 10
 प्रतिस्थूलश्रुत्यासन्ने तद्विरुद्धं च स्वकोपे पक्षे दोषयति ⁽⁶⁾ धर्माग्रां यथावद्व्यस्थितौ गुण-
 शेषावपश्यन्

1) འཛིན་པ་ལ་རྒྱུ་རྒྱུ་ལྟོགས་པ་. Voir Childers, p. 584 b. — Il est impossible
 qu'un être à sa dernière naissance meure sans avoir obtenu le *viṣṣādhigama*,
 Div. 174. 1. — Pour l'Avadānaçataka, 40, 41, 45, 58, 76, 91 et 92 (*viṣesa* et
mahāvīṣesa), Feer, Musée Guimet XVIII, p. 468 — Çikṣas. 316. 5 *viṣṣagā-*
ma, comp. Sapp. N. V. 108. — MVagga, i. 6. 13, Sapp. N. IV. 300, *ariyañā-*
dassanavīsesa opposé à *uttarimanussadhamma*. — Vis. magga, J. P. T. S. 1891,
 p. 26 *hāna*°, *thiti*°, *viṣesa*°, *nibbedhabhāgiya*. — Madh. avat. 51. 4.

2) Mss. *yasya tu*.

3) Les Mss. reproduisent ici la stance citée ci-dessous, 505. 10, suivie de
bhūvanadvacanāt.

4) འཛིན་པ་ལ་རྒྱུ་རྒྱུ་ལྟོགས་པ་ = *atisthūladosarati*. — *atyāsanna* n'est
 pas traduit; voir la comparaison du cavalier.

5) རྟོགས་པ་ལ་རྒྱུ་རྒྱུ་ལྟོགས་པ་ = en contradiction avec toutes ces données, vérités,
 faits, etc.

6) འཛིན་པ་ལ་རྒྱུ་རྒྱུ་ལྟོགས་པ་.

स त्वं दोषानात्मनोयानस्मासु परि[158a]पातयन् ।

अस्यमेवाभिन्नः सन्नस्यमेवासि विस्मृतः ॥ १५

यथा हि कश्चिद्यमेवाश्रयाद्भवस्तमेव विस्मृतः संस्तदपकारदोषेण परानुपालभत ।
एवमेव भवान् प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यतादर्शनाच्च[म]ाद्भव एवात्यक्तवित्तेपातमनुपल-
५ भवानो ऽस्मान् परिवदति ॥ के पुनस्ते परस्य दोषा याननुपलभमानः शून्यतावादिनमेवा-
पालभत इति तान् प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।

अहेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि ॥ १६

यदि त्वं स्वभावेन विद्यमानान् भावान् पश्यसि तदा स्वभावस्य हेतुप्रत्ययनिर्ग-
१० तत्वात् । अहेतुप्रत्ययानविद्यमानहेतुप्रत्ययान् पदार्थान् बाह्याध्यात्मिकभेदभिन्नानिर्हेतु-
कान् । त्वमेवं सति पश्यसि । सति चाहेतुकत्वाभ्युपगमे ।

1) Mss. *doṣān ātmīyān*.

2) Mss. *bhivismṛtaḥ*. — *ཁྱོད་ནི་རང་གི་སྤྱོད་རྣམས་ནི། ང་ལ་ཡོངས་སུ་
སྤྱར་ཐེད་པ། རྟ་ལ་མངོན་པར་ཞིན་གཤིན་ཏུ། རྟ་ཀྱིས་བརྗོད་པར་གྱུར་པ་གཤིན།*
— Mdo XVII *ཁྱོད་ཀྱིས་ཀྱིས་* = *tvam eva* . . . — Comparer la citation dans Daṣa-
bhūmikrame *ṣuklavidaṛṣanā* (Bendall's Mss, 1^a) qui nous fournit une
variante: *ghoṭām evābhirūḍhaḥ san ghoṭām evāsi vismṛtaḥ, svabhāvad yadā
bhāvānām sadbhāvam anupaśyasi, ahetupratyayān bhāvān tvam evaṁ sati pa-
śyasi*; et Col. Jacob, Third handful (p. 11 et 106): *aṣvāriūḍhāḥ katham
cāpān vismareyuh sacetanāḥ*.

३) *གལ་ནི་རང་སྤྱོད་རྣམས་རང་གཤིན་ལས། ཡོངས་པར་རྗོད་སྤྱོད་ཐེད་ན། རྟ་
ཡིན་ན་རང་གི་སྤྱོད་རྣམས་སྤྱོད་ཀྱིས་མེད་པར་ཁྱོད་ལྟོ།*

कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रियां ।

उत्पादं च निरोधं च फलं च प्रतिबाधसे⁽¹⁾ ॥ १७

कथं कृत्वा । यदोक्तं घटः स्वभावतोऽस्तीति परिकल्पयामि । तदास्य स्वभावतो विद्यमानस्य किं मृदादिभिर्हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् । निर्हेतुकं च कार्यं घटाख्यं नोपपद्यते । असति चास्मिंश्चक्रादिकस्य⁽²⁾ करणस्य कर्तुः कुम्भकारस्य [Tib 5 189 b] घटकरणाक्रियायाश्चाभावादुत्पादनिरोधयोर्भावः । असतोऽष्टोत्पादनिरोधयोः कुतः फलं । इति सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेतत्कार्यादिकं प्रतिबाधसं तद्वै भवतः सस्व-भावाभ्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते ॥ अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेत-दुपपन्नं [158 b]ति । किं कारणं । यस्माद्वयं

यः प्रतोत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

10

सा प्रजप्तिरूपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा⁽³⁾ ॥ १८

गोष्ठे प्रतोत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययानपेक्ष्या⁽⁴⁾ङ्कुराविज्ञानादीनां प्रादुर्भावः स स्वाविनानुत्पादः⁽⁵⁾ । यश्च स्वभावानुत्पादो भावानां सा शून्यता⁽⁶⁾ ॥ [यथा भगवतोक्तं]⁽⁷⁾

१) འབྲས་ལུ་ནང་ནི་རྒྱ་ཉིད་ནང་། ཨེང་མ་པོ་ནང་ཨེང་ནང་ལ། སྒྲེ་མ་ནང་ནི་འགག་མ་ནང་། འབྲས་ལུ་ལ་ཡང་གོའོ་མ་ཨེང་།

2) Mss. *lāraṇasya*.

३) རྟེན་ཅིང་འབྲེལ་པར་འབྱུང་མ་གང་། དེ་ནི་སྤྱིང་མ་ཉིད་ལྟ་བུ་པམ། དེ་ནི་རྟེན་པ་གང་གས་མ་སྟེ། དེ་ཉིད་དབྱ་མའི་ལམ་ཡིན་ནོ།

4) Mss. *rūpavijñāna*°.

5) Sic Camb.; Paris et Calc. °*pādajñāḥ*.

6) Manque dans le tibétain.

7) Voir ci-dessus 239, 10.

यः प्रत्ययैर्ज्ञायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पादुः स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

8 तथार्यलङ्कावतारे । स्वभावानुत्पत्तिं संधाय महामते सर्वधर्माः शून्या इति मया
देशिता इति [विस्तरणीकं] ।

द्वयर्थशक्तिकायां शून्याः सर्वधर्माः निःस्वभावयोगेनेति ॥

या चेयं स्वभावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरूपादाय । सैव शून्यता उपादाय⁽¹⁾ प्रज्ञप्तिरिति
व्यवस्थाप्यते । चक्रादीन्युपादाय रथाङ्गानि रथः [Tib. 190a] प्रज्ञप्यते । तस्य या स्वा-
10 ज्ञान्युपादाय प्रज्ञप्तिः सा स्वभावेनानुत्पत्तिः । या च स्वभावेनानुत्पत्तिः सा शून्यता ॥
सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । यस्य हि स्व-
भावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तत्त्वाभावः । स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावात्तास्तत्त्वाभाव
इति । अतो भावाभावात्तद्वपरहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रति-
पन्मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ॥ तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवैता विशेषसंज्ञाः शून्यता उपादाय
15 प्रज्ञप्तिर्मध्यमा प्रतिपदिति ॥

1) རྟོག་པོ་ལྟ་སྟེ་

2) བརྒྱ་ལྟ་བུ་ལྟ་སྟེ་ — °yog'na = ལྟ་བུ་ལྟ་སྟེ་. — Comparer Nanjio, I (j),
18, 879, 1033 Prajñāpāramitā ardhacatika, et Cer-phyin, vol. VI, n° 6.
ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་ལྟ་སྟེ་ (Feer, p. 201).

3) svabhāva manque dans le tibétain.

4) Voir 215, n. 1, 285, n. 4.

5) རྟོག་པོ་ལྟ་སྟེ་. — Il semble que la *majjhima paṭipadā* s'entende du
chemin entre le rigorisme et la mollesse (M. Vagga i. 5. 17, Mhv. III. 331); mais
l'expression *majjhena dhammam deseti* se rapporte au milieu entre les deux ex-
trêmes métaphysiques, Samyutta, II. 17 (et III. 135), 20 et 76, 23, 61, Mhv.
III. 448.

विचार्यमाणश्च संवथा ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्माद्गून्योऽङ्कि धर्मः कश्चिन्न विद्यते⁽¹⁾ ॥ १९

यो काप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः [159a] स न संविद्यते ॥ तथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

अप्रतीत्यास्तित्ता नास्ति कदा चित्कस्य चित्क चित् ।

8

न कदा चित्क चित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

घाकाशादीनि कल्प्यन्ते नित्यानीति पृथग्ग्रणीः ।

लौकिकेनापि तेष्वर्थान् पश्यन्ति विचक्षणाः ॥ इति ।

उक्तं च भगवता ।

प्रतीत्यधर्मानधिगच्छते विद्व

10

न चात्तदृष्टीय करोति निश्चयं ।

सक्रेतु सप्रत्यय धर्म ज्ञानति

अक्रेतु अप्रत्यय नास्ति धर्मता ॥ इति

एवं ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते [Tib. 190b] ।

18

प्रतीत्यसमुत्पन्नश्च शून्यस्तस्माद्गून्यो धर्मो नास्ति । यत एतदेवमतोऽस्माकं सर्व-
धर्माश्च शून्या न च परोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ भवतस्तु सस्वभाववादिनः ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुद्दयो नास्ति न व्ययः ।

तदा निपतमुद्दयव्यययोर्भावे सति ।

1) གང་ཕྱིར་ རྟོག་འབྱུང་ མ་ཡིན་པ་འདི། ཆོས་ འགའ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་པ།
ཤེས་པ་ རྟོག་པ་ མ་ཡིན་པ་འདི། ཆོས་ འགའ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་པོ།

2) IX. 2 et 3.

चतूर्णामार्यसत्त्वानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ । २०

किं कारणं । यस्मात्

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।

अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वाभाव्ये न विद्यते^(२) ॥ २१

5 यदि सस्वभावं न तत्प्रतीत्योत्पद्यते । यच्चाप्रतीत्य समुत्पन्नं न तदनित्यं भवति ।
न हि गगनकुसुमविद्यमानमनित्यं । अनित्यं च दुःखमुक्तं भगवता यदनित्यं तदुःख-
मिति ॥ तथा च शतकशास्त्रे ।

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते ॥ इति ।

10 यच्चानित्यं स्वभावो सस्वभावत्वेभ्युपगम्यमाने भावानां । तत्र विद्यत इति ॥ दृष्टं
तावत्स्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न युज्यते । न च केवलं दुःखमेव न युज्यते । सात
सस्वभावभावोभ्युपगमे समुद्रयोर्ऽपि न युज्यत इति [159b] प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुद्दे⁽⁵⁾ष्यते ।

तस्मात्समुद्भूया नास्ति शून्यतां प्रतिबाधतः⁽⁶⁾ ॥ [Tib. 191a] २२

1) གལ་ཏེ་ འདི་ ཀུན་ མི་ ལྟོང་ ཅ། འབྱུང་པ་ མེད་ཅིང་ འཛིག་པ་ མེད།
འཕགས་པའི་ བདེན་པ་ བཞི་པོ་རྣམས། ཁྱེད་ལ་ མེད་པར་ ཐལ་པར་ འབྱུང་།

2) རྟེན་ཅིང་འབྲེལ་འབྲུང་ མ་ ཡིན་ན། སྐྱུག་པསྐྱུལ་ ཡོད་པར་ ག་ལ་ འབྲུང་།
མི་ ཉག་ སྐྱུག་པསྐྱུལ་ གསྐྱུངས་པ་ དེ། རང་ བཞིན་ རྟེན་ལ་ ཡོད་ མ་ཡིན།

3) Cité ci-dessus p. 460. 9.

4) རང་བཞིན་ རང་ བཅས་པར་ = *saṣvabhānābhyupagame*.

5) Mss. samu(pa)deçyate.

6) རང་བཞིན་ལས་ ཅི་ ཡོད་ ཡིན་ན། ཅི་ཞིག་ གུན་ཏུ་འབྱུང་བར་ འབྱུང་།

इह समुदेत्यस्मादुःखमिति दुःखस्य हेतुसमुदय इत्युच्यते । तदस्य दुःखस्य शून्य-
ता प्रतिबाधयमानस्य सस्वभावं दुःखमभ्युपगच्छन्तस्तस्य पुनरुत्पादवैयर्थ्यात्तद्वैयर्थ्यकल्प-
नावैयर्थ्यमेव । इत्येवं शून्यतां प्रतिबाधयमानस्य समुदयोऽपि भवतो न युज्यते ॥

स्वाभाविकमेव दुःखमभ्युपगच्छता दुःखनिरोधोऽपि न युज्यत इत प्रतिपादय-
न्नाह ।

6

न निरोधः स्वभावेन सतो दुःखस्य विद्यते ।

स्वभावपर्यवस्थानानिरोधं प्रतिबोधयेत् ॥ २३

यदि हि स्वभावतो दुःखं स्यात्तदा स्वभावस्यानयापि स्वात्कृतोऽस्य निरोधत्व-
मिति । एवं स्वभावपर्यवस्थानात्स्वभावं गृह्येत्वा प्रत्यवतिष्ठमानो दुःखनिरोधमपि
प्रतिबोधयेत् ॥

10

इदानीमार्थमार्गोऽपि सस्वभाववादिनो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथासौ भाव्यते मार्गः स्वभाव्यं ते न विद्यते ॥ २४

र'सु'र' ह्ये'र' ग'र'र' सु'र'र' । ग'र'र' सु'र'र' य'र'र' स'य'र'र' । — Notre xylo-
graphie, au premier pāda, य'र'र' स'य'र'र' ।

1) Mss samudety, samudayoti.

2) कु'ल'स' ग'र'र' सु'र'र' = *hetutah samudaya*.

3) सु'ग'स'स'र' र'र'र'र'र' सु'र'र' । र'र'र'र'र' य'र'र' स'य'र'र' । र'र'र'र'र' र'र'र'र'र' सु'र'र' । र'र'र'र'र' ग'र'र'र' सु'र'र'र' ।

4) ल'स'र' र'र'र'र'र' य'र'र'र' । स'स'स'र' र'र'र'र' स'य'र'र' ।
र'र'र' ल'स'र'र' स'स'स'र' । सु'र'र' र'र'र'र'र' य'र'र' स'य'र'र' ।

यदि हि सस्वभावा भावा भवेयुस्तदा मार्गोऽपि सस्वभाव एवेति कृत्वा । अभावित
एवासावस्ति । तस्य किं पुनर्भाविनयेति । एवं

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथास्य मार्गस्य भावनाभ्युपगम्यते भवता । एवं तर्हि स्वभावतार्पमार्गस्य न
5 स्यात् । कार्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ यपि च दुःखस्य निरोधप्राप्त्यर्थं समुदयस्य च प्रह्णार्थं
भावना मार्गस्येयते [Tib. 191b] । पूर्वोक्तेन तु न्यायेन सस्वभाववादिनो भवतः ।

यदा [160a] दुःखं समुदयो निरोधश्च न विद्यते ।

मार्गो दुःखनिरोधत्वात्कतमः प्रापयिष्यति⁽¹⁾ ॥ २५

⁽²⁾ नास्त्येवासौ दुःखनिरोधो यन्निरोधत्वात्तार्पमार्गो भावितः सन् प्रापयिष्यति⁽²⁾ । तस्मा-
10 दार्यमार्गोऽप्येवं नोपपद्यत इति ॥ एवं सस्वभावभाववादिनश्चतुर्णामार्यसत्यानामभावः
प्राप्नोति ॥

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानादिकमपि यथा परस्य न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावेनारिज्ञानं यदि तस्य पुनः कथं ।

परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः⁽³⁾ ॥ २६

1) गद'के' सुग'सञ्ज' गुरु'असुद' रद' । अर्गेग'स' यिद'स' म'यिद'न । अम'
शुस' सुग'सञ्ज' अर्गेग'स' र्दे । गद'देग' अर्गेस'स' अशुस'स' अर्दे । — Notre
xylographe a 'अम'शु' — La deuxième ligne correspond à un original *mārgaṇa*
duḥkhanirodhaḥ katamaḥ prāpayiṣyati.

2—2) Camb. *duḥkhanirodho 'yaṇi ni*². — Il n'existe pas une destruction
de la souffrance, par laquelle destruction le chemin 'existera étant pratiqué.
अम' सञ्जेम'स' अर्गेग'स' गद' देग' अर्गेस'स' अशुस'स' सुग'सञ्ज'अर्गेग'
स' र' र्दे यिद'स' म' यिद'दे = *mārgabhāvanayā nirodho yaḥ prāpayiṣyati*
duḥkhanirodhaḥ sa na vidyate.

3) गद'दे' रद'सदेद'दे'शुस' र्दे । यिद'स'सु'मेस'स' म' यिद'न । र्दे'
दे'रु'स' यिद'स'मेस' अशुस' । रद'सदेद' गद'स'स' म' यिद'न ।

यदि पूर्वं दुःखमपरिज्ञातस्वभावं तत्पश्चात्परिज्ञाप्यते इति परिकल्प्यते । तदयुक्तं । किं कारणं । यस्मान्ननु किल स्वभावः समवस्थितः । यो हि स्वभावः स किल लोके समवस्थितो नैवान्यथात्वमापद्यते वज्रैरौष्ण्यवत् । यदा च स्वभावस्यान्यथात्वं नास्ति । तदा पूर्वमपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानं नोपपद्यत इति । यतो दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ॥

6

यदा चैतदुःखपरिज्ञानमपि न संभवति । तदा

प्रकृणासात्तात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च⁽¹⁾ ॥ २७

येदत्तसमुदयस्य प्रकृणां निरोधस्य च सात्तात्करणं । ते एते हे प्रकृणासात्तात्करणे [Tib. 192a] । या च मार्गस्य भावना । एषापि । एवमेव ते दुःखपरिज्ञानासंभवात् 10 युज्यते । समुदयस्य स्वभावेनाप्रकृणास्य स्वभावस्यानपायित्वात्पश्चादपि प्रकृणां नोपपद्यते । एवं भावनासात्तात्करणेऽपि योऽर्थः ॥ न च केवलं परिज्ञानादिकमेव न संभवति सस्वभाववादे । अथ च

परि[160b]ज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ।

यथा स्वभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तमेवं स्वभावेनाविद्यमानस्य 15 पूर्वं स्रोतघ्रापत्तिफलस्य पश्चादस्तित्वं न संभवति । यथा स्रोतघ्रापत्तिफलस्य । एवं सकृदागम्यनागम्यकृत्फलानामभावो वेदितव्यः ॥

न च केवलमेतानि फलानि परिज्ञावन्न युज्यन्ते । किं तर्ह्यधिगमोऽप्येषां न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

१) दे'सबैङ्ग'तु'ने' छि'दे'दे'थि' श्रु'त' ५५' म'दे'ङ्ग'तु'सु'य' ५५'। यक्ष्म' ५५'
अस'सु'सबैङ्ग' ५५'। प'दे'स'मे'स' सबैङ्ग'तु' मे' सु'दे'।

स्वभावैनानधिगतं यत्फलं तत्पुनः कथं ।

शक्यं समधिगतं स्यात्स्वभावं परिगृह्यते ॥ २८

⁽²⁾ स्वभावस्याविगृह्यनप्रकृतिकत्वाद्वावस्वभाववादमभ्युपगच्छन्ः पूर्वमनधिगतस्वभा-
वानां पश्चादप्यधिममो नोपपद्यते ॥ ततश्च

5 फलाभावे फलस्था नो न सति प्रतिपन्नकाः ।

संघो नास्ति न चेत्सति ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥ २९

अभावाच्चाधर्मसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ⁽⁸⁾ ॥ ३०

अनयोश्च श्लोकयोः पूर्ववदेवार्थो वेदितव्यः ॥ अपि च [Tib. 192b] सस्वभावाभ्यु-
10 पगमे सति ।

अप्रतीत्यापि बोधिं च तव [बुद्धः] प्रसज्यते ।

अप्रतीत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते ⁽⁵⁾ ॥ ३१

1) རང་སེམས་ཡིངས་སུ་འཛིན་པ་ཡིས། འབྲས་བུ་རང་སེམས་རྟོན་གྱིས་ནི།
ཐོས་པ་མེན་པ་གང་ཡིན་དེ། རི་ཀླར་འཕྲོ་བར་རུས་པར་འགྱུར། Les xylo-
graphes, à la fin du troisième pāda, ont རྟོ ou རེས་.

2—2) Mss. *svabhāvasyādvijahatapra*°. — རང་སེམས་སྤྲོག་པ་མེད་པའི་ཕྱིར་
= *svabhāvasyāvyāvartanāt*.

3) Voir ci-dessus p. 477 et 478.

4) D'après le tibétain *svabhāvaḥādābhyupagame*.

5) རྟོན་གྱི་སངས་རྒྱལ་བྱང་ལྟུང་ལ། མ་སེམས་པར་ཡང་ཐལ་བར་འགྱུར།
རྟོན་གྱི་བྱང་ལྟུང་སངས་རྒྱལ་ལ། མ་སེམས་པར་ཡང་ཐལ་བར་འགྱུར།

यदि हि स्वभावतो बुद्धो नाम कश्चिद्भावः स्यात्स बोधिं सर्वज्ञज्ञानमप्रतीत्यापि
अनपेक्ष्यापि स्यात् ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ।

इति वचनात् । तथा विनापि बुद्धेन बोधिः स्यात् । अनपेक्ष्यापि बुद्धं निराश्रया बोधिः
स्यात्स्वभावसिद्धत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

6

यथाबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।

न बोधिसत्त्वचर्यायां बोधिं तेऽधिगमिष्यति ॥ ३२

इह हि बुद्धत्वात्पूर्वमबुद्धस्वभावा[161 a]वा[स्य] सतः पुद्गलस्य सत्यामपि बोधिसत्त्व-
चर्यायां बोध्यर्थं घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात् । अबुद्धस्वभावस्य व्यावर्तायतुमशक्य-
त्वात् ॥ किं चान्यत् ।

10

न च धर्ममधर्मे वा कश्चिज्ज्ञातुं करिष्यति ।

किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥ ३३

सति हि स्वभाववादाभ्युपगमे धर्माधर्मयोः कर्णो नोपपद्यते । किं शून्यस्य
कर्तव्यं । न हि स्वभावस्याशून्यस्य कर्णो[⁽³⁾]मुपपद्यते विद्यमानत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

१) छिंद'पु' र्द'सदेव'छिंद'पु' छे। स'स'कु'स' मे'द'स' ग'द' यै'द' र'स'। पु'द'
ल'स' छिंद'पु' पु'द'कु'स' छे'र'। स'कु'स' पु'द' पु'द'कु'स' स'स' मे' र'सु'द' ।

२) र'ग'द' य'द' छे'स' र'द' छे'स'मे'द'स'। द'स' य'द' छे'द'स' मे' र'सु'द' ।
मे' छे'द'स'य' छे'द'स' पु'। र'द'स'देव'पु' र' पु'स' मे'द'।

३) पु'स' ।

विना धर्मधर्मं च फलं हि तव विद्यते ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते⁽¹⁾ ॥ ३४

येदेतद्धर्माधर्मनिमित्तकमिष्टानिष्टफलं । यदि तत्स्वभावतोऽस्ति तद्विनापि [Tab. 189a] धर्माधर्माभ्यां स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मं च फलं तवास्ति । तदा धर्माधर्मं
5 फलं तव न संभवति । धर्माधर्मोपासनावैयर्थ्यं स्यात् ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ इति ।

अथ धर्माधर्मनिमित्तकं फलं भवतीति परिकल्प्यते । न तर्हि तत्फलमशून्यमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलं ।

10 धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलं⁽²⁾ ॥ ३५

शून्यमेवैतत् । प्रतीत्यसमुत्पन्नात् । प्रतिबिम्बवदित्यभिप्रायः ॥

अपि च । सर्व एव ह्येते गच्छन्तु पच पठ तिष्ठत्येवमादयो लौकिका व्यवहाराः
प्रतीत्यसमुत्पन्नाः । तान् यदि सस्वभावानिच्छन्ति भवान् । तदा भवता प्रतीत्यसमुत्पादो
बाधितो भवति । तद्बाधनाच्च सर्व एव लौकिका व्यवहारा बाधिता भवन्तीति प्रतिपा-
15 दयन्नाह ।

1) कॅस' दन' कॅस'मैङ्ग' मेद'सम्' प्पन' । अस्स'सु' छिद'त्त' प्पिद'सम्' अस्सुम् ।
कॅस' दन' कॅस'मैङ्ग' कुस्स' सुद'सदे । अस्स'सु' छिद'त्त' प्पिद' म'पिद' ।

2) कॅस' दन' कॅस'मैङ्ग' कुस्स' सुद'सदे । अस्स'सु' ग'त्ता'दे' छिद'त्त' प्पिद' । कॅस'
दन' कॅस'मैङ्ग' प्पस' सुद'सदे । अस्स'सु' उ'त्तै'स्स' कॅस' म'पिद' । = *kasmān na cān-*
yaṃ phalam ou *na cānyam* [te] *katham phalam*. — Notre xylographe छिद'त्त'पिद'

सर्वसंख्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबोधयेत् ।

यत्प्रतीत्यसमुत्पादशून्यतां प्रतिबाधसे⁽¹⁾ ॥ ३६

पठ्ब्दः क्रियाविशेषणं । पद्माधस इत्यनेन संबध्यते ॥ किं चान्यत् ।

न कर्तव्यं भवेत्किं चिदनाब्धा भवेत्किं [161b] या ।

कारकः स्यादकुर्वाणः शून्यतां प्रतिबाधतः^(२) ॥ ३७

5

यदि हि स्वद्वयशून्याः पदार्था न भवेयुः सत्त्वभावा एव भवेयुः । तदा स्वभावस्य
अव्ययमात्रत्वात् केन चित्तकस्य चित्तिकं चित्तकर्तव्यं स्यात् [Tab. 193b] । न हि नभसो-
ऽनावरणत्वं केन चित्तक्रियते । यत्क्रियमाणा च क्रिया स्यात् । क्रियां चाकुर्वानस्य का-
रकत्वं स्यात् । न चैतदेवमिति तस्मान्नाशून्याः पदार्थाः ॥ किं चान्यम् ।

घृतातमनिरुद्धं च कूटस्थं च भविष्यति ।

10

विचित्राभिरवस्त्राभिः स्वभावे रक्षितं [लगत्] ॥ ३८

स्वभावेनैव⁽⁴⁾ यदि भावाः स्युस्तदा स्वभावस्याकृत्रिमत्वादव्यावर्तनत्वाच्च सर्वमिदं

॥ རྟེན་ཅིང་ འཕྲེལ་བ་མ་ འབྲུང་བ་ཡི། རྟོན་མ་ཉིད་ཀྱི་ གཞོན་ཕྱེད་ ཀྱང་། འཕྲེལ་བ་ཡི་ བ་རྟེན་ ཏ། ཡུན་ལ་འདྲེལ་ གཞོན་མ་ ཕྱེད་མ་ ཡིན།

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ मन्त्रः श्रीं ह्रीं क्लीं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री गणेशाय नमः ॥
मन्त्रः श्रीं ह्रीं क्लीं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री गणेशाय नमः ॥

svabhāve = *svabhāve sati.*

4) Les Mss. portent: *ricitrābhir avasthābhik svabhavaracitam* / *svabhāre-*
nara racitam apratītyasamuppannam jagat svabhārūcūnyarādinām — ७७'5

न च केवलं सस्वभाववादाभ्युपगमे लौकिका एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते । अपि च लौकोत्तरा एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते इति प्रतिपादयन्नाह ।

असंप्राप्तस्य च प्राप्तिदुःखपर्यन्तकर्म च ।

सर्वज्ञेशप्रकराणां च पद्मशून्यं न विद्यते⁽¹⁾ ॥ ३९

यदि क्लृप्तशून्यं [Tib. 194a] सस्वभावं सर्वमेतत्स्यात् । तदा यदसंप्राप्तं तदसंप्राप्त- 5
नैवेत्यसंप्राप्तस्य च फलस्य प्राप्तिर्न स्यात् । तदा दुःखपर्यन्तकर्मणं च पूर्वं नाभूदिति सां-
प्रतमपि न स्यात् । सर्वेषां च ज्ञेशानां पूर्वं प्रकराणां नाभूदिति प[162a]श्चादपि प्रकराणां न
स्यात् ॥ तदेवं यस्मात्सस्वभाववादाभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न युज्यते । अतः ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव⁽²⁾ ॥ ४०

10

यो हि सर्वधर्मप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणं स्वभावशून्यतां सम्यक् पश्यति । स चत्वा-
र्यार्थसत्यानि पश्यति यथाभूतानि तद्धतः ।

1) ग'य'ते' छेद'स' ऽयं' मे'न'। म'सि'स' सि'स'स' सु'स' न'। सु'ग'स'स'स'
स'स'स'स' स'स' न'। ते'न'मे'न'स' स'स'स'स'स' छेद'स'स' मे'न'।

2) ग'य'स'स' ते'न'मे'न'स'स' स'स'स'स' स'स'स'स' ते'न'। सु'ग'स'स'स' न'।
स'स'स'स' न'। स'स'स'स' न'। स'स'स'स' ते'न'। स'स'स'स' स'स'।

3) Mdo, XIV, 1--8, Mañjuçrīpariprechā, १६३'२५'१६'३६'३
(Usoma-Feer, p. 255; Nanjio, 264--5); mais il semble que ce sūtra soit hors
de cause, car notre version tibétaine porte १६३'२५'१६'३६'३
मे'न'स'स' स'स'स'स' मे'न'स'स' = Āryasarvadharmāpravṛttinirdeśasūtra
= १६३'२५'१६'३६'३ मे'न'स'स' स'स'स'स', Mdo XIV, 429--480.

यथोक्तमार्गमञ्जुश्रीपरिपृच्छायां । येन मञ्जुश्रीरनुत्पादः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन दुःखं परिज्ञातं । येन नास्तित्वा सर्वधर्माणां दृष्टा तस्य समुद्रपः प्रकृिणः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः सान्नात्कृतः । येन मञ्जुश्रीरभावः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन मार्गा भावित इति विस्तरः ।

- 5 उक्तं चार्थार्थोपपत्तिमुष्टिमूत्रे । यद्य खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद्वोचत् । चनूपां मञ्जुश्रीरार्यसत्यानां यद्यभूतादर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्ययसि^[Tib. 194b]विपर्यस्तचिन्ताः स-
ह्या एवमिम[म]भूतं संसारं नातिक्रामसि ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्सम-
द्वोचत् । देशयतु भगवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामसि ॥ भगवानाह ।
आत्मात्मनोपलम्भतो मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामसि । तत्कस्य हेतोः । यो ह
10 मञ्जुश्रीरात्मानं परं च समनुपश्यति तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रु-
तवान् पृथग्जनोऽत्यन्तपरिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपल-
भ्या^[1]भिनिवशते । अभिनिविष्टः सन् रज्यते दुष्यते मुच्यते । स^[Tib. 195b]रज्यते दुष्टो मूढः
सन् त्रिविधं कर्माभिसंस्कारोति कायेन वाचा मनसा । सोऽसत्समारोपेण विकल्पयति ।
अहं रक्तोऽहं दुष्टोऽहं मूढ इति ॥ तस्य तथागतशान्ते प्रवृत्तस्यैवं भवति । अहं शो-
15 लवानहं ब्रह्मचारो । अहं संसारं समतिक्रमिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं
दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स कल्पयतीमे धर्माः कुशला इमे धर्मा अकुशला इति । इमे धर्माः
प्रकृतव्या इमे धर्माः सान्नात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं स^[Tib. 195a]मुद्रपः प्रकृतव्यो
निरोधः सान्नात्कर्तव्यो मार्गा भावयितव्यः । स कल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्कारा आदा-
प्ताः सर्वसंस्काराः । यद्वहं सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयं ॥ तस्यैवमवेक्षमाणस्योत्पद्यते नि-
20 र्वित्सङ्गतो मनसिकारः । अनिमित्तपुरोगतः । तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिहा-
येयमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यद्वहं समुद्रपं प्रजहेयं । स सर्वधर्मभ्य आ-
र्तपते जेह्मोपते वितरति विज्ञुगुप्सत उल्लस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं

1) Voir ci-dessus p. 295. 12—298. 15.

भवति । इमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया इदं समुदयप्रकाशं यदिदमेभ्यो धर्मेभ्यो ज्ञायात् ॥
तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति । तस्यैवं
भवति । एषा [सा] निरोधसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्मम ह्म मार्गं भावयेयं । स
एको रूको गतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शमयं प्रतिबभूवे ॥

तस्य तेन निर्वृत्तसङ्गतेन मनसिकारेण शमय उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं 5
न प्रलीयते प्रतिवर्तते प्रत्युदावर्तते । तेभ्यश्चातीयते ज्ञेयते । अन्विन्दुनाचितं
समुत्पद्यते ॥ तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो न मम भूय उत्तरो किं चित्करणायं ।
अहंस्वर्गात्प्राप्तमानं [Tib. 195 b] संज्ञानाति [163 a] ॥ स मरणकालसमय उत्पत्तिमात्म-
नो देवेषु पश्यति । तस्य काङ्क्षा विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचिकित्सापा-
तितः कालगतो मरुतिरप्येषु प्रपतति । तत्कस्य हेतोः । यथापोदमनुत्पन्नान् सर्वधर्मान् 10
विकल्पयित्वा तथागते विचिकित्सां विमतिमुत्पादयति ॥

अथ खलु मञ्जुश्रोः कुमारभूतो भगवत्तमेतदवोचत् । कथं पुनर्भगवन् चत्वार्यार्यस-
त्यानि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुश्रोः अनुत्पन्नाः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन दुःखं पार-
ज्जातं । येनासमुत्पत्तिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रकोपाः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्व-
धर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भावितः ॥ 15
येन मञ्जुश्रोः चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति । इमे धर्माः कुशलाः । इमे धर्मा
प्रकुशलाः । इमे धर्माः प्रकृतव्याः । इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समु-
दयः प्रकृतव्यः । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । मार्गो भावयितव्य इति ॥ [तत्कस्यहेतोः] ।
तथा हि स ते धर्मं न समनुपश्यति नोपलभते यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्जनान्स्तेनान्
धर्मान् कल्पयन्तो रज्यन्ति च । द्विपन्ति च । मुञ्चन्ति च । स न के चिद्धर्ममाव्यूकृति निर्व्यूक- 20
ति⁽¹⁾ । तस्यैवमनाव्यूकृतोऽनव्यूकृतस्त्रैधातुके चित्तं न संज्ञति । अज्ञातं [Tib. 196 a] सर्व-

1) *uttari et uttarim* sont mieux attestés.

2) Manque dans le tibétain.

3) = मैत्रेयं मैत्रेयम्. On a aussi *āyūha*, *niryūha* (prācrit *niyyūha*), Da-
sabhūmika, VI. — Les deux termes correspondent à *samāropa*, *aparavāda*.

त्रैधातुकं समनुपश्यति । मायोपमं स्वप्नोपमं प्रतिश्रुत्कोपमं ॥ एवंस्वभावान् सर्वधर्मान् पश्यन्ननुपप्रतिष्ठापगतो भवति सर्वसत्त्वेषु । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स तान् धर्मान् नोपलभते यत्रानुनीयेत वा प्रतिकुर्येत वा ॥ स घाकाशसमेन [163b] चित्तेन बुद्धमपि न समनुपश्यति । धर्ममपि न समनुपश्यति । संघमपि न समनुपश्यति । सर्वधर्मान् शून्या-
 ५ निति समनुपश्यन्न क्वचिद्धर्मं विचिकित्सामुत्पादयति । अविचिकित्सन् निरूपादानां भवति । निरूपादानोऽनुपादाय परिनिर्वाततेति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ आर्यसत्यपरोक्षता नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं ॥

XXV.

निर्वाणपरोक्ष नाम पञ्चविंशतितमं प्रकरणं

घट्टाक ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुद्यो नास्ति न व्ययः ।प्रहणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥ १

5

इह हि भगवता उपितब्रह्मचर्याणां तत्रागतशासनप्रतिपन्नानां धर्मानुधर्मप्रतिप-
नियुक्तानां पुद्गलानां द्वावधे निर्वाणमुपवर्णितं सोपधिशेषं निरूपधिशेषं च ।

तत्र निरूपधिशेषस्याविद्यारागादिकस्य क्लेशमणस्य प्रहणात्सोपधिशेषं निर्वाण-
मिष्यते । तत्रोपधीयते ऽस्मिन्नात्मस्नेह इत्युपधिः । उपधिशब्देनात्मप्रज्ञप्तिनिमित्तः
पञ्चोपदानस्कन्धा उच्यन्ते [Tib. 196b] । शिष्यत इति शेषः । उपधिरेव शेष उपधिशेषः । 10
नह उपधिशेषेण वर्तत इति सोपधिशेषं । किं तन्निर्याणं । तत्र स्कन्धगात्रकण्ठेव केवलं
नत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतस्कररहित[164a]मवशिष्यते निरुतशेषचौरमणायामनात्रावस्था-
नमाधर्म्यणा । तत्सोपधिशेषं निर्वाणं ॥

1) ग'ल'ते' अरे'र'ग' गुण' श्रुते'र'। अरु'र'न' से'र'न' अरे'र'ग' से'। ग'न'
रे'ग' श्रुते' र'न' अरे'र'ग'ल'स'। अ'र'र'न'अ'र'स' अ'रु'र'स' अरे'र'।

2) व'रु'र'ग'ल' लु'ग'स'स'।

3) के'र'ते' हे'र'सु'अ'रु'र'स'रे' के'र'ते' र'र'र'र' र'न' अ'र'र'ग'र'स' = revêtu

1) application au *dharma*s conformes au *Dharma*.

4) सु'र'स'।

5) रे' र' य'र' रे'र'। अ'र'र'ल'स' अ'र'र'स'रे' = kim tad iti cet / nirvāṇam

6) Mss. *nihitācaura*.

यत्र तु निर्वाणो स्कन्धमात्रक्रमपि नास्ति तत्रिरूपधिशेषं निर्वाणं । निर्गत उप-
धिशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा निरुताशेषचौरगणस्य ग्राममात्रस्यापि विनाशसाधर्म्येण । तदेव
चाधिकृत्योच्यते ।

(1) अभेदि कायो * * * * *

6

* * * * *

तथा ।

असंलीनेन कायेन वेदानामध्यवासयत् ।

प्रच्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ॥ इति ⁽²⁾

तदेव निरूपधिशेषं निर्वाणं स्कन्धानां निरोधान्भव्यते ॥

- 10 एतच्च द्विविधं निर्वाणं कथं युज्यते । यदि ज्ञेशानां स्कन्धानां च निरोधो भवति ।
यदा तु सर्वमिदं शून्यं नैव किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निरुध्यते । तदा कुतः ज्ञेशाः
कुतो वा स्कन्धा येषां निरोधे निर्वाणं स्यादिति तस्माद्विद्यत एव भावानां स्वभावा
इति ॥

1) Mss. *abhedhi kāyo nirodhi samvedanāpaṇṭhai (pathai) rahinsu(itsu) sahinsu(itsu) saccadhima samo sasvarāṇām vijānam arthagamed iti.* — གཤོག་པོ་
ལུས་ཀྱིས་ འདུ་ཤེས་ འགའ་ རྩོལ་བ་ བསམས་ཅན་ བཟ་ ལུས་ཤིན་ འདུ་ཕྱིན་ ཉེ་བར་
ཞི་བ་ ཅད་ རྩོལ་བར་ཤེས་པ་ ལུས་ལུས་པ་ = *abhedhi kāyo vyarodhi samjñā sarva-*
vedanā vyagacchat yasya, saṃskārāṇām upaśamo vijñānasyāstāṅgamaḥ cābharat.
— འགའ་ = *vyagacchat, vyarali*; avec une lecture འཇམ་, on aurait *sarvā ve-*
danā dahimsu. — M. R. O. Franke me signale la stance Udāna viii. 9

abhedhi kāyo nirodhi saññā vedanā pi ti dahamsu sabbā
vūpasamimsu saṅkhārā viññānam attham agāmā ti.

M. Ed. Müller attire mon attention sur les variantes du Ms. de Mandalay
(J. P. T. S. 1890, p. 107) qui porte *vedanā sitim dahimsu.*

2) Mss. *°vāsayan, °vāsadyan.* — Comparer Theragāthā, 906, Mahā-
parinibbāna, VI. 10 (Digha, II, p. 157, Buddhist Suttas, p. 118, Bur-
nouf, Lotus, 339) *asallīnena cittaṇa vedanam ajjharāsayaṁ, pajjotass 'eva ni-*
bbānam vimokho cetaso ahū. — Voir ci-dessous p. 525.

अत्रोच्यते । नन्वेवमपि सत्स्वभावभावाभ्युपगमे ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

प्रह्णाणाद्वा [Tib. 197a] निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते⁽¹⁾ ॥ २

स्वभावेन हि व्यवस्थितानां क्लेशानां स्कन्धानां च स्वभावस्यानवापिवात्कुतो निवृत्तिर्पतस्तन्निवृत्त्या निर्वाणं स्यादिति । तस्मात्स्वभाववादिनां नैव निर्वाणमुपपद्यते । 5
न च शून्यतावादिनः [स्कन्धनिवृत्तिलक्षणं] क्लेशनिवृत्तिलक्षणं वा निर्वाणमिच्छन्ति यतस्तपामयं दोषः स्यादिति । अतोऽनुपालम्भ एवा[164b]यं शून्यतावादिनां ॥

यदि खलु शून्यतावादिनः क्लेशानां स्कन्धानां वा निवृत्तिलक्षां निर्वाणं नैच्छन्ति किलक्षणं तर्ह्येच्छन्ति ॥ उच्यते ।

यप्रकीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशायतं ।

10

यनिरुद्धमनुपपन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते⁽²⁾ ॥ ३

यदि नैव प्रकीयते रागादिवत् । नापि प्राप्यते आगमयफलवत् । नाप्युच्छिद्यते स्कन्धादिवत् । यच्चापि न नित्यमशून्यवत् । तत्स्वभावतोऽनिरुद्धमनुपपन्नं च सर्वप्रपञ्चाशमलक्षणं निर्वाणमुक्तं ॥ तत्कुतस्तस्मिन्नित्येवंविधं निष्प्रपञ्चे क्लेशकल्पना येषां क्लेशानां प्रह्णाणान्निर्वाणं भवेत् । कुतो वा स्कन्धकल्पना तत्र येषां स्कन्धानां निरोधा- 15

१) गण'हे' अरै' गुण' मी' श्रु'न'र' । अमु'न'स' मे'र'उ'न' अ'है'ग'स' म'र' । ग'न' न'ग' श्रु'न' र'न' अ'ग'ग'स'अ'स' । अ'न'र' अ'र'स'स'र' अ'मु'न'स'र' अ'र'र' ।

२) अ'न'स'स' मे'र'स' अ'मे'स' मे'र'स' । अ'र'स' मे'र'स' र'ग' मे'र'स' । अ'ग'ग'स' मे'र'स' श्रु' मे'र'स' । र'े' र'े' अ'न'र'अ'र'स'स'र' स'है'र' । — Mdo XVII अ'र'स'स'र' अ'र'र' = *nirvāṇam iṣyate*. — Comparer *Laṅkāvatāra* apud Burnouf, Introduction, p. 519: «le nirvāṇa n'est ni enlevé ni acquis, ni interrompu ni éternel, ni identique ni divers».

तद्वेत् । यावच्चेताः कल्पनाः प्रवर्तन्ते तावन्नास्ति निर्वाणाधिगमः । सर्वप्रपञ्चपरित-
यादेव तदधिगमात् ॥

अथ स्याद्यद्यपि निर्वाणे न सन्ति [Tib. 197b] क्लेशा न चापि स्कन्धाः । तथापि
निर्वाणादर्वाग्रिव्यक्ते । ततस्तेषां परित्यागनिर्वाणं भविष्यतीति ॥ उच्यते । त्यज्यतामयं
5 याहो । यस्मान्निर्वाणादर्वाक् स्वभावतो विद्यमानानां न पुनर्भावः शक्यते कर्तुं । तस्मा-
न्निर्वाणाभिज्ञाषिणां त्यज्येया कल्पना । वक्ष्यति हि ।

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसर्गाण्य च ।

न तयोर्त्तरं किं चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ इति⁽¹⁾

तदेवं निर्वाणे न कस्य चित्प्रकाणं नापि कस्य चिन्निरोध इति विशेषं ॥ ततश्च
10 निर्व्यशेषकल्पनान्त्यद्वयमेव निर्वाणं । उक्तं च भगवता ।

निर्वृत्तिर्धर्मा[ण] न अस्ति धर्मा

⁽²⁾ये नेह अस्ती न ते जातु अस्ति⁽¹⁾

अस्तोति नास्तोति । च । कल्पनावतान्

ए[165a]वं चरन्तान न दुःखं शाम्यति ॥ इति ।

15 अस्या गाथाया अयमर्थः । निर्वृत्तौ निरूपधिशेषे निर्वाणधातौ धर्माणां क्लेशकर्म-
बन्धमलक्षणानां स्कन्धानां वा सर्वथास्तंगमादस्तित्वं नास्ति । एवं च सर्ववादिनामभिमतं ।

1) Ci-dessous XXV. 20.

2) Mss. *nirvṛti*, *nivṛti*, *dharmo na* ... तु'द्व'द्व'द्व'द्व' क्लेश'कर्म' धर्म' धर्म'
मे' । क्लेश' धर्म' धर्म' मे' = *nirvṛtau dharmāṇām astitvā nāsti*; *ye dharmā*
iha na santi...

3) Mss. *ye neha nāsti na te*...

4) On a *asti* pour *hoti* pour *honti*; *dharmāṇa*, nom. pluriel; au deuxième
pāda *te = ti*.

nibutiyi dharmāṇa na honti; *dharmā*
ye neha honti na ti jātu honti /

(1) यथ शङ्कितेन विषमंज्ञ श्रम्युपैति

नो चापि कोष्ठम् (2) ।

एवमेव बालु उपगतो [165b] (3) ।

* * * जायि प्रियते सदा श्रमूतो ॥ इति ।

- 5 तदेवं न कस्य चिन्निर्वाणो प्रकृष्टाणं नापि कस्य चिन्निरोध इति विज्ञेयं । ततश्च सर्वकल्पनात्तपद्वपमेव निर्वाणं ॥

यथोक्तमार्यत्वावल्या (4)

न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।

भावाभावपरामर्शस्तयो निर्वाणमुच्यते ॥ इति ।

- 10 ये तु सर्वकल्पनोपशमद्वयं निर्वाणमप्रतिपद्यमाना [Tib. 198b] भावाभावतदुभयानुभयद्वयं निर्वाणं परिकल्पयन्ति तान् प्रत्युच्यते ।

भावस्तावन्न निर्वाणं ग्रहामरणलक्षणं ।

प्रसज्येतास्ति भावो हि न ग्रहामरणं विना (5) ॥ ४

même que, par une pensée de crainte, on s' imagine avoir mangé du poison, et qu'on tombe en faiblesse, bien que le poison n'ait pas pénétré dans le corps; de même le sot, admettant le moi et le mien, ayant l'idée de ce moi, n'arrête pas de naître et de mourir, encore qu'il soit inexistant.»

1) Mss. *yathā*.

2) *koṣṭha gantu āviṣṭa papadyate*.

3) *upagato aṅgamaññaya jāpi tīryate*.

4) Cette stance est citée Nāmasaṅgītiṭīkā, ad 96, où la Ratnavali est attribuée à Nāgārjuna.

5) རྟོག་ཀྱི་ཐུ་བླ་འདས་ རྟོག་ མེན། རྟོག་ མཆོད་ཀྱིས་ ཐལ་པར་ འབྱུང་།
མ་ རྟོག་ ཆེ་བ་ མེད་པ་ཡི། རྟོག་པོ་ ཡོད་པ་ མ་ ཡོན་ནོ།

तत्रैके भावतो निर्वाणमभिनविष्टा एवमावस्यते । इह लोशकर्मजन्मसंतानप्रवृ-
त्तिनियतरोधभूतो बलप्रवाकुरोधभूतसेतुस्थानीयो निरोधात्मकः पदार्थः । तन्निर्वाणं । न
चाविद्यमानस्वभा[166 a]वो धर्म एवं कार्यकारी दृश्यते ॥ ननु च योऽस्या नन्दीरागसक्त-
गतायास्तृष्णायाः तयो विरामो निरोधो निर्वाणमित्युक्तं । न च तपमात्रं भावां भवितु-
मर्हति । तथा

5

प्रद्योतस्ये[व] निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस

इत्युक्तं । न च प्रद्योतस्य निवृत्तिर्भाव इत्युपपद्यते ॥ उच्यते । नैनदेवं त्रिज्ञेयं ।
तृष्णायाः तपस्तृष्णान्तप इति । किं तूर्किं तृष्णायाः तयो ऽस्मान्नानि निर्वाणाख्ये धर्मे
मति भवति स तृष्णान्तप इति वक्तव्यं । प्रदीपश्च दृष्टान्तमात्रं । तत्रापि यस्मिन् सति
चेतसो विमोक्षो भवतीति वादितव्यमिति ॥

10

एवं भावे निर्वाणो व्यवस्थापित आचार्यो निवृत्त्ययति । भावन्तावन्न निर्वाणं । किं
कारणं । परमाङ्गरामरणलक्षणं प्रसज्येत । भावस्य ग्रामरणलक्षणव्यभिचारित्वात् ।
नतश्च निर्वाणमेव तन्न स्यात् । ग्रामरणलक्षणत्वा[Tab. 199 a]द्विज्ञानादिवादितव्यमि-
प्रायः ॥

तामेव च ग्रामरणलक्षणव्यभिचारितां स्पष्टयन्नाह । अस्ति भावो किं न ग्रा- 15
मरणं त्रिवेति । यो हि ग्रामरणरहितः स भाव एव न संभवति खपुष्पवङ्गरामरणर-
हितत्वात् ॥

किं चान्यत् ।

1) Sic Mss. — ཇིག་པམ་ ལྱོད་ = *iti cedatavyam*, leçon plus correcte.

2) Mss. *nirvāṇamātram* — མཇུག་པོ་ལྱོད་མཇུག་པོ་

भावश्च यदि निर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत् ।

नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्व चन कश्चन⁽¹⁾ ॥ ५

यदि निर्वाणं भावः स्यात् । तदा तन्निर्वाणं संस्कृतं भवेद्विज्ञानादिवद्भावत्वात् ।
यस्त्वसंस्कृतो नास्ती भावस्तद्यथा खरविषाणावदिति व्यतिरेकमुपदर्शयन्माह ।

5 नासंस्कृतो हि विद्यते भावः [क्व चन कश्चन] ।

क्व⁽²⁾ चनेत्यधिकरणे देशे काले सिद्धान्ति वा । कश्चनेत्याधेये आध्यात्मिको बाह्या-
त्मिको [166 b] वेत्यर्थः ॥

किं चान्यत् ।

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथं ।

10 निर्वाणं नानुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्यते⁽⁴⁾ ॥ ६

यदि भवन्मतेन निर्वाणं भावः स्यात्तदनुपादाय भवेत् । स्वकारणसामग्र्यमाश्रित्य
भवेदित्यर्थः । न चैवमुपादाय निर्वाणमिष्यते । किं तर्ह्यनुपादाय । तद्यदि भावो निर्वा-
णमनुपादाय तत्कथं निर्वाणं स्यात् । नैवानुपादाय स्याद्भावत्वाद्विज्ञानादिवत् । व्यतिरे-
ककारणमाह । नानुपादाय [Tib. 199 b] कश्चिद्भावो हि विद्यते इति ॥

1) गण'ते' कु'दङ'अङ'स' र'द'स' ङ। कु'दङ'अङ'स'य' अङ'स' अङ्गु'र। र'द'स'य'
अङ'स'गु'स' म' य'द'स'। अण'र' य'द' ग'द'अङ'र' य'द' म' य'द'।

2) ग'द'अङ'र' ङ'स' सु'य'दे' स'ङ्गे'ङ'ते — Voir ci-dessus, 13.1 — «en aucun
lieu, en aucun temps, dans aucun système».

3) अण'र' य'द' ङ'स' सु'य'दे' स'ङ्गे'ङ'य' ङ्गे'.

4) गण'ते' कु'दङ'अङ'स' र'द'स'ङ्ग। ह'ए'र' कु'द'अङ'स' र'े' स'ङ्गे'ङ'म'ङ्ग। र'द'स'
य'े' स'ङ्गे'ङ'स' म'य'द'स'। अण'र' य'द' य'द'य' म' य'द'ङ्ग'।

मन्त्राह । यदि भावो हि [न] निर्वाणं यथोदितदोषप्रसङ्गात् । किं तर्ह्यभाव एव
निर्वाणं क्लेशजन्यनिवृत्तिमात्रत्वादिति ॥ उच्यते । एतदप्ययुक्तं यस्मात् ।

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति ।

निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विद्यते⁽¹⁾ ॥ ७

यदि भावो निर्वाणं नेष्यते । यदि निर्वाणं भाव इति नेष्यते । तदा किमभावो ५
भविष्यति निर्वाणं । अभावोऽपि न भविष्यतीत्यभिप्रायः । क्लेशजन्यनोर्भावो निर्वाण-
मिति चेदेवं तर्हि क्लेशजन्यनोर्नित्यता निर्वाणमिति स्यात् । अन्तर्गत्यैव हि क्लेश-
जन्यनोर्भावो नान्यदित्यतोऽनित्यतैव निर्वाणं स्यात् । न चैतदिष्टं । अयत्नैव मोक्षप्र-
सङ्गादित्ययुक्तमेवैतत् ॥

किं चान्यत् ।

10

यद्यभावश्च निर्वाणमनुपादाय तत्कथं ।

निर्वाणं न ह्यभावोऽस्ति [Tib. 200a] योऽनुपादाय विद्यते⁽²⁾ ॥ ८

तत्रभावोऽनित्यता वा भावमनुपादाय⁽³⁾ प्रज्ञप्यते । खरवि[167a]षाणादीनामनित्य-
तानुपलम्भात् । लक्षणमाश्रित्य लक्ष्यं प्रज्ञप्यते लक्ष्यमाश्रित्य च लक्षणं । अतः परस्पर-

1) གཤམ་ཏེ་ ལྷ་པན་འདས་ རྟོམ་ མེན། རྟོམ་ མེན་ རི་ཁྱུར་ ལུང་པར་ འཕྱར།
ཁྱེལ་ ལྷ་པན་འདས་ རྟོམ་ མེན། རེ་ལ་ རྟོམ་མེན་ ཡོད་ མ་ ཡིན། — Mdo XVII
ཁྱེལ་མ་ རྟོམ་མེན། — C'est-à-dire: *nirvāṇe gatra* ...

2) གཤམ་ཏེ་ ལྷ་པན་འདས་ རྟོམ་ མེན། རི་ཁྱུར་ ལུང་པར་ རེ་ བརྟན་ མེན།
ཁྱེལ་ བརྟན་མ་ ཡོད་པའི། རྟོམ་མེན་ ཡོད་མ་ ཡིན།

3) *anāgātā bhāvaṃ ropātāya*. — Le tibétain donne un sens très net:
«*Anāgātā*, c'est-à-dire l'*abhāvatā*, ...» རེ་ལ་ རི་ཁྱུར་འདྲིན་ རྟོམ་མེན་མེན་པ་འདྲིན་
ཡོད་པའི་

रूपनिकां लक्ष्यलक्षणप्रवृत्तौ । कुतो लक्ष्यं भावमनपेक्षानित्यता भविष्यति । तस्माद्-
भावोऽप्युपादाय प्रज्ञप्यते । ततो यस्यभावश्च निर्वाणं तत्कथमनुपादाय निर्वाणं भवेत् ।
उपादायैव तद्वेदभावत्वाद्भिनाशवत् ॥ एतदेव स्पष्टयन्नाह । न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपा-
दाय विव्यत इति ॥

- 5 यदि तर्ह्यभावोऽनुपादाय नास्ति किमिदानीमुपादाय बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा भवि-
ष्यति ॥ केनैतदुक्तं बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा इति । उक्तं किं ⁽¹⁾पूर्व ।

भावस्य चेदप्रमिद्वरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावगभावं ब्रुवते तनाः ॥ इति ।

तस्मान्न बन्ध्यापुत्रादीनामभावत्वं । यत्रा⁽²⁾प्युच्यते ।

- 10 आकाशे शशशृङ्गे च बन्ध्यायाः पुत्र एव च ।

असत्तथाभिलप्यते तथा भविषु कल्पना ॥ इति ।

- तत्रापि भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रं नाभावकल्पना भावत्वसिद्धेरेवेति विज्ञेयं ।
बन्ध्यापुत्र इति शब्दमात्रमेवेतत् । नास्यार्थ उपलभ्यते यस्यार्थस्य भावत्वम[⁽³⁾Tib. 200b]
भावत्वं वा न्यादिनि कुतोऽनुपलभ्यमानस्वभावस्य भावाभावकल्पना योह्यते ॥ तस्माद्
15 बन्ध्यापुत्रो जाय इति विज्ञेयं ॥ ततश्च स्थितमेव न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विव्यत
इति ॥

अत्राह । यदि भावो निर्वाणं न भवति । अभावो ऽपि । किं तर्हि निर्वाणमिति ॥
उच्यते । इह किं भगवद्भिन्नतयागतिः ।

1) XV. 5.

2) Peut-être dans le Catuhcataka? — Voir ci-dessus p. 505, 7.

य आनवन्तवीभाव उपादाय प्रतीत्य वा ।

सोऽप्र[167b]तोत्यानुपादाय निर्वाणमुपदिश्यते⁽¹⁾ ॥ ५

तत्रानवन्तवीभाव आगमनगमनभावज्ञानमरणपरंपरेत्यर्थः । स चापमानवन्तवीभावः
कदा चिद्धेतुप्रत्ययसामग्र्योमाश्रित्यास्तीति प्रसज्यते । दीर्घरूस्त्वत् । कदा चिद्धेतु⁽²⁾
इति प्रसज्यते । प्रदीपप्रभावद्वोशाङ्कुरवत् । सर्वथा⁽³⁾ यद्यप्युपादाय प्रसज्यते । यदि व 5
प्रतीत्य ज्ञापत इति व्यवस्थाप्यते⁽⁴⁾ सर्वथास्य जन्ममरणपरंपराप्रबन्धस्याप्रतीत्य वानुपा-
दाय वा याऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणमिति व्यवस्थाप्यते⁽⁵⁾ ॥ न चाप्रवृत्तिमात्रं भावो आ[वो] वेति
परिकल्पितुं पार्यत इति । एवं न भावो नाभावो निर्वाणं ॥

अथ वा येषां संस्काराः संसरन्तीति यत्तस्तेषां प्रतीत्य⁽⁶⁾ प्रतीत्य य उत्पादश्च वि-
नाशश्च सोऽप्रतीत्य[1]प्रवर्तमानो निर्वाणमिति ऋण्यते । येषां तु पुद्गलः संसरति । तेषां 10
तस्य नित्यानित्यत्वेना[Tib. 201a]वाच्य[स्य] तत्तदुपादानमाश्रित्य य आनवन्तवीभावः

1) འོང་མ་ རྒྱུ་ལྷན་པའི་རྒྱུ་ལྷན་ བརྟེན་ནས་ རྒྱུ་ལྷན་ གང་ ཡིན་པ། རེ་
ནི་བརྟེན་ མེན་ རྒྱུ་ལྷན་ མེན། རྒྱ་ཐོན་འདས་པ་ ཡིན་པར་ བསྟན། — Sur l'expression
ājāṇajavibhāva, voir ci-dessus 218, n. 2. — Le M. Vynt. (édition rouge) a *āja-*
rañjivasamāpanna — འོང་མ་ རྒྱུ་ལྷན་པའི་རྒྱུ་ལྷན་ — (Communiqué par M. le
Dr. Cordier). — M. J. S. Speyer pense que la formation en རེ, qui marque tran-
sition d'un état dans un autre (Pāṇ. V. 4. 50), est ici anormale.

2) རེས་ འགའ་ རེ་ རྒྱུ་ལྷན་ནས་ འདོགས་ནེ་ = *kadā cid upādāya prajñā-*
pyate. — La version tibétaine doit être fautive, voir ci dessous n. 5—5).

3) Ce second exemple manque dans le tibétain.

4) *sarvathā* manque dans le tibétain.

5—5) གཤམ་ནེ་ འདིར་ རྒྱུ་ལྷན་ནས་ འདོགས་སམ། བརྟེན་ནས་ རྒྱུ་ལྷན་པའི་ རེས་
ནས་པར་ འདོག་ རྒྱུ་ རྒྱུ་ལྷན་།

6) རྟེན་ཅིང་ བརྟེན་ནས་.

स उपादाय प्रवर्तते । स एवोपादायोपादाय प्रवर्तयमानः सन्निदानीमनुपादाय[1]प्रवर्तय-
मानो निर्वाणमिति व्यपदिश्यते ॥ न च संस्काराणां पुद्गलस्य वाऽप्रवृत्तिमात्रकं भावो-
द्भावो वेति शक्यं परिकल्पयितुमित्यतोऽपि न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥

किं चान्यत् ।

5 प्रकृतां चाब्रवीच्छास्ता भवस्य विभवस्य च ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते⁽⁹⁾ ॥ १०

तत्र⁽⁴⁾ सूत्र उक्तं । ये के चिद्भित्तवो भवेन भवस्य निःसरणं पर्येषते विभवेन वाऽपरि-
ज्ञानं तेषामिति । उभयं ह्येतत्परित्याज्यं भवे तृष्णा विभवे तृष्णा [168a] च । न चैत-
न्निर्वाणं प्रकृतव्यमुक्तं भगवता । किं तर्ह्यप्रकृतव्यं । तद्यदि निर्वाणं भावद्वयं स्याद-
10 भावद्वयं वा । तदपि प्रकृतव्यं भवेत् । न च प्रकृतव्यं ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥

येषामपि ज्ञेयज्ञानमनोस्तत्राभावाद्भावद्वयं निर्वाणं स्वयं च भावद्वयत्वाद्भावद्वय-
मित्युभयद्वयं तेषामुभयद्वयमिति निर्वाणं नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) कुट्टुसुख'द्वय'.

2) कुट्टुसुख'मैत्र' कुट्टुसुख'द्वय'.

3) अमुद'स' द'स' वै अद्वैत'स'द्वय'। सुद'स' सुद'स'स' स'स' सुद'स'। द'
सुद'स' सुद'स'स'स' वै। द'स'स' सुद'स'स'स' सुद'स'स'स'.

4) Le texte pali le plus voisin de ce sūtra est, à ma connaissance, Udāna p. 33 (iii. 10); sur la *bhava*^o et *vibhavadiṭṭhi*, Itivuttaka, § 49, Aṅg. n. I. 83, Majjh. I. 65. — Lotus, VI. 29; et ci-dessus 272, n. 5. Sur la *bhava* et *vibhava-tṛṣṇā*, on connaît le conflit des indianistes: Vergänglichkeitsdurst (Oldenberg), Durst nach (ewigem) Tode (Pischel), Durst nach Mehrsein (E. Hardy), craving for success (in this present life) (Rhys Davids qui cite Spence Hardy, très ingénieux: « *Wibhawca-Taṇhā* is the love of the present life, under the notion that existence will cease therewith »).

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।

भवेद्भावो भावश्च मोक्षस्तच्च न युज्यते⁽¹⁾ ॥ ११

यदि [Tib. 201 b] भावाभावोभयद्वयं निर्वाणं स्यात्तदा भावश्चाभावश्च मोक्ष इति स्यात् । ततश्च यः संस्काराणामात्मलाभस्तस्य च विगमः स एव मोक्षः स्यात् । न च संस्कारा एव मोक्ष इति युज्यते । घत एवाह । तच्च न युज्यत इति ॥

5

किं चान्यत् ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।

नानुपादाय निर्वाणमुपादायोभयं हि तत्⁽²⁾ ॥ १२

यदि भावाभावद्वयं निर्वाणं स्यात्तदा हेतुप्रत्ययसामग्र्योमुपादायाश्चित्त्य भवेन्नानुपादाय । किं कारणा । यस्मादुपादायोभयं हि तत् 'भावमुपादायाभावोभावं चोपादाय भाव 10 इति कृता उभयमेतद्भावं चाभावं चोपादायैव भवति नानुपादाय । एवं निर्वाणं भवेद्भावाभावद्वयं । न चैतदेवमिति न युक्तमेतत् ॥

किं चान्यत् ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथं ।

असंस्कृतं च निर्वाणं भावाभावौ च संस्कृतौ⁽³⁾ ॥ १३

16

1) गण'ते' छु'दङ'अङ'स'स' णे। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' ग'ते'स' णे'द' णे।
दँ'स' दँ' दँ'स'मे'मे'द'स'द'ग'। स'स'स' अ'गु'द'द' दे' मे' दे'ग'स'।

2) गण'ते' छु'दङ'अङ'स'स' णे। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' ग'ते'स' णे'द' णे। छु'
दङ'अङ'स'स' स'मे'द' मे'द'। दे' ग'ते'स' स'मे'द'स'स' णे'द' छु'द'स'।

3) हे'द'स' छु'दङ'अङ'स'स' णे। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' ग'ते'स' णे'द' णे। छु'
दङ'अङ'स'स' अ'गु'स'स'स'। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' अ'गु'स'स'स' णे'द'। — Voir

भावो हि स्वहेतुप्रत्ययसामग्रीसंभूतत्वात्संस्कृतः । अभावोऽपि [भावं] प्रतीत्य
सं[168 b]भूतत्वाज्जातिप्रत्ययवृत्त्यामरणवचनाच्च संस्कृतः । तद्यदि भावाभावस्वभावे निर्वाणं
स्यात्तदा नासंस्कृतं संस्कृतमेव । यस्मान्न च संस्कृतमिष्यते तस्मान्न भावाभावस्वरूपं नि-
र्वाणं युज्यते ॥

5 अथापि स्यान्नैव [Tib. 202 a] हि निर्वाणं भावाभावस्वरूपं । किं तर्हि निर्वाणि
भावाभावविवृति । एवमपि न युक्तं । कुतो यस्मात्

भवेद्भावो भावश्च निर्वाण उभयं कथं ।

[न तयोरेकत्रास्ति त्वमालोकितमसोर्यथा]⁽⁹⁾ ॥ १४

भावाभावयोरपि परस्परविरुद्धयोर्येकत्र निर्वाणि नास्ति संभव इति ॥ अतः ।

10 भवेद्भावो भावश्च निर्वाण उभयं कथं ।

नैव भवेदित्यभिप्रायः ॥

इदानीं यथा नैव भावो नैवाभावो निर्वाणं युज्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति वा ऽञ्जना ।

अभावे चैव भावे च सा सिद्धे सति सिध्यति⁽³⁾ ॥ १५

1) སྒྲེ་བའི་རྒྱུ་ལྱིས་རྒྱ་མི་ཞེས་འགྲུབ་པའི་ཕྱིར་

2) ཇི་ལྟར་མྱ་ངན་འདས་པ་ལ། དངོས་དང་དངོས་མེད་གཉིས་ཡོད་དེ། དེ་
གཉིས་གཅིག་ལ་ཡོད་མེད་དེ། སྒྲུབ་པ་དང་ནི་མུན་པ་བཞེད། — La deuxième
ligne manque dans nos manuscrits comme dans le xylographe, mais elle est
donnée dans l'édition des kārikās (Mdo XVII) et dans une citation du Madhya-
makāvataṅga, fol. 302a. — On est tenté de reconstituer : *parasparaviruddhaya-*
ekatra nāsti sambhavaḥ (ci-dessous l. 9); mais le tibétain ne donne pas à ce
passage la forme métrique.

3) དངོས་མེད་དངོས་པོ་མེད་མེད་པ། མྱ་ངན་འདས་པར་གང་སྒྲུབ་པ། དངོས་
པོ་མེད་དང་དངོས་པོ་དག། གུལ་ན་དེ་ནི་འགྲུབ་པར་འགྲུར།

यदि हि भावो नाम कश्चित्स्यात्तदा तत्प्रतिषेधेन नैव भावो निर्वाणमित्येषा कल्पना । यदि कश्चिद्भावः स्यात्तदा तत्प्रतिषेधेन नैवाभावो निर्वाणं स्यात् । यदा च भावाभाववैव न स्तस्तदा तत्प्रतिषेधोऽपि नास्तीति । तस्मान्नैव भावो नैवाभावो निर्वाणमिति या कल्पना सापि नोपपद्यत एवेति न युक्तमेतत् ॥

किं चान्यत् ।

6

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणं यदि [Tib. 202 b] विद्यते ।

नैवाभावो नैव भाव इति केन तद्व्यति⁽¹⁾ ॥ १६

यद्येतन्निर्वाणं नैवाभाव[द्वयं] नैव भावद्वयमस्तीति कल्प्यते । केन तदानो तद्वि-
त्तविधं नोभयद्वयं निर्वाणमस्तीति श्रूयते गृह्यते प्रकाशयते वा । किं तत्र निर्वाणे
कश्चिद्विधः प्रतिपत्तास्ति । अथ नास्ति । यद्यस्ति । एवं सति निर्वाणोऽपि तवात्मा ॥ 10
स्यात् । न चेष्टं निरूपादानस्यात्मनो[169a]ऽस्तिवाभावात् । अथ नास्ति । केनैतद्विध-
विधं निर्वाणमस्तीति परिच्छिद्यते । संसारावस्थितः परिच्छिन्नतोति चेत् । यदि संसा-
रावस्थितः परिच्छिन्नति । स किं विज्ञानेन परिच्छिन्नति उत ज्ञानेन । यदि विज्ञानेनेति
परिच्छिद्यते तन्न युज्यते । किं कारणं । यस्मान्निमित्तालम्बनं विज्ञानं न च निर्वाणे किं
विनिमित्तमस्ति । तस्मान्न तत्तावद्विज्ञानेनालम्ब्यते । ज्ञानेनापि न ज्ञायते । किं कारणं । 15
यस्माज्ज्ञानेन हि शून्यतालम्बनेन भवितव्यं । तच्चानुत्पादद्वयमेवेति । कथं तेनाविद्यमा-
नस्वद्वयेण नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति गृह्यते सर्वप्रपञ्चातीतद्वयत्वाज्ज्ञानस्येति ।

1) गण'दे' कु'दङ्'अदस'म' दे । ददँस' देङ्' ददँस'म'मेङ्' मीङ्'ङ् । ददँस'
मिङ्' ददँस'म'मेङ्' मीङ्' देङ् । ददँ'देङ्'मिङ्' दे' दे' म'दङ्'मेङ् ।

2) Sur l'opposition du *jñāna* et du *vijñāna*, voir la théorie des quatre *pratisaranas* (ci-dessus 43, n. 5 et Additions). -- Elle correspond à la définition donnée par R. Garbe, *Bhagavadgītā*, p. 85, ad iii. 41: «die Erkenntnis der philosophischen Wahrheit, das durch die eigene Erfahrung erworbene Wissen», avec cette nuance que le *vijñāna* est discursif, intellectuel, et que le *jñāna* est intuitif. (Voir aussi ci-dessus 65, n. 3, 74, n. 6).

4) བཙེམ་ལྷན་ བུགམ་བར་ ཟུར་ན་ ཡང་། ཡོད་བར་ མི་ མངོན་ དེ་ བཞེད་ཏུ།

⁽¹⁾ यथा च नाशं न चोक्तं तथा तयागतपरीक्षायां प्रतिपादितं ॥ अत एव

न सं[169b]सारस्य निर्वाणात्किं चिदस्ति विशेषणं ।

न निर्वाणस्य संसारत्किं चिदस्ति विशेषणं⁽²⁾ ॥ २९

यस्मात्तिष्ठन्नपि भगवान् भवतोत्थेवमादिना नोक्ष्यते । परिनिर्वृतोऽपि नोक्ष्यते
भवतोत्थेवमादिना । अत एव संसारनिर्वाणयोः [Tib. 203b] परस्परतो नास्ति कश्चि- 5
द्विशेषो विचार्यमानोस्तुल्यवृत्तात् ॥ यच्चापोदमुक्तं भगवता । अनन्तरापो हि भित्तयो
त्रातिन्नरामरणसंसार इति । तदप्यत एवोपपन्नं संसारनिर्वाणयोर्विशेषस्याभावात् ।
तथा हि

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसारस्य च ।

न तयोर्तरं किं चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते⁽³⁾ ॥ ३०

10

न च केवलं संसारस्य निर्वाणेनाविशिष्टत्वात्पूर्वापरकोटिकल्पना न संभवति ।
या अप्येताः ।

མེད་ནི་ནེ་འཇམ་གཉི་ག་དང་། གཉིས་མེད་ནེས་ཀྱང་མེ་མངོན་ནོ། — Pour les
sources canoniques du dogme de la non-existence du Tathāgata même vivant, voir
Oldenberg, Buddha 5, p. 330 et suiv.

1—1) Mes. *yathā ca nājyam na cāhyam (cāksyam)* — ཇི་ལྟར་མེ་མངོན་
པ་ནེ་ལྟར་.

2) འཁོར་པ་མུ་ངན་འདས་པ་ལས། ལྷན་པར་རྩང་ཟད་ཡོད་མ་ཡིན། མུ་ངན་
འདས་པའང་འཁོར་པ་ལས། ལྷན་པར་རྩང་ཟད་ཡོད་མ་ཡིན།

3) མུ་ངན་འདས་མཐའ་གང་ཡིན་པ། དེ་ནི་འཁོར་པའི་མཐའ་ཡིན་ནེ། དེ་
གཉིས་ལྷན་པར་རྩང་ཟད་ནི། མེད་ཀྱི་སྐུ་སྐུ་ལྷན་པར་ཡིན།

परं निरोधादत्ताद्याः शाश्वताद्याश्च दृष्टयः ।

निर्वाणमपरात्तं च पूर्वात्तं च समाश्रिताः⁽¹⁾ ॥ २१

ता अप्यत एव नोपपद्यन्ते संसारनिर्वाणयोरुभयोरपि प्रकृतिशास्त्रवेनैकसत्त्वात् ॥
तत्र परं निरोधादित्यनेनोपलक्षणो चतस्रो दृष्टयः परिगृह्यन्ते । तद्यथा ' भवति तथागतः
5 परं मरणात् ' न भवति तथागतः परं मरणात् ' भवति च न भवति च तथागतः परं मर-
णात् ' नैव भवति न न भवति तथागतः परं मरणादिति ' एताश्चतस्रो दृष्टयो निर्वाणप-
रामर्शेन प्रवृत्ताः ॥

अत्ताद्या अपि च दृष्टयः । तद्यथा ' अस्तवान् लोकोऽनन्तवांशा[त्तवांशा]नन्तवांश
नैवास्तवानानन्तवान् लोक इति ' एताश्चतस्रो दृष्टयोऽपरात्तं समाश्रित्य [Tib. 204a] प्रवृ-
10 [170a]त्ताः ॥ तत्रात्मनो लोकस्य⁽²⁾ वानागतमुत्पादमपश्यन्नस्तवान् लोक इत्येवं कल्पयन्न-
परात्तमालम्ब्य प्रवर्तते । एवमनागतमुत्पादं पश्यन्नस्तवान् लोक इति प्रवर्तते । पश्यं-
शापश्यंशोभयथा प्रतिपद्यते । द्वयप्रतिषेधेन नैवास्तवानानन्तवानिति प्रतिपद्यते ॥ शा-
श्वतो लोकोऽशाश्वतो लोकः शाश्वतश्चाश्वतश्च नैव शाश्वतो नैवाशाश्वतो लोक इत्येताश्च-
तस्रो दृष्टयः पूर्वात्तं समाश्रित्य प्रवर्तते । तत्रात्मनो लोकस्य⁽³⁾ वातीतमुत्पादं पश्यन् शा-
15 श्वतो लोक इति प्रतिपद्यते । अपश्यन्नशाश्वत इति प्रतिपद्यते । पश्यंशापश्यंश्च शाश्वतश्चा-
शाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते । नैव पश्यन्नैवापश्यन् नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते
पूर्वात्तमाश्रित्य ।

1) ཀྱང་ འདས་ ཡན་ཆད་ མཐའ་སྟོགས་ ཏང་། རྟག་ལ་ སྟོགས་པར་ ལྷ་བ་དག།
ལྷ་དན་འདས་ ཏང་ ཕྱི་མཐའ་ ཏང་། སྟོན་གྱི་ མཐའ་ལ་ བརྟེན་པ་ ཡིན།

2) བདག་ ཏང་ འཇིག་རྟེན་ = ... lokasya ca.

3) འོངས་པའི་. Fautif pour མ་འོངས་པའི་.

ताश्चेता दृष्टयः कथं पुंयन्ते । यदि कस्य चित्पदार्थस्य कश्चित्स्वभावो भवेत्तस्य
भावभावकल्पनात्पुंरता दृष्टयः । यदा तु संसारनिर्वाणयोर्विशेषः प्रतिपादितस्तदा

शून्येषु सर्वधर्मेषु किमनन्तं किमन्तवत् ।

किमनन्तमन्तवच्च नानन्तं नान्तवच्च किं ॥ २२

किं तदेव किमन्यत्किं शाश्वतं किमशाश्वतं ।

5

घशाश्वतं शाश्वतं च किं वा नोभयमप्यतः ॥ २३

चतुर्दशा[Tib. 204 b]प्येतान्यव्याकृतवस्तून्यसति भावस्वरूपे नैव पुंयन्ते । यस्तु
भावस्वरूपमध्यारोप्य तद्विगमाविगमत एता दृष्टीरूपाभ्यभिनिविशन्ति तस्यायमभिनि-
वेशो निर्वाणपुरगामिनं पन्थानं विरूपादि सांसारिकेषु च दुःखेषु निरोन्नयतीति वि-
ज्ञेयं ॥ [170 b]

10

यत्राह । यद्येवं भवता निर्वाणमपि प्रतिषिद्धं । ननु च य एष भगवता जनसच-
रितसहस्राश्वनुवर्तकेन विदिताविपरीतसकलज्ञगदाशयस्वभावेन मूलाकारूपापरतत्त्वेण
“प्रियैकपुत्रकप्रेमानुगतशेषत्रिभुवनज्ञेन”⁽⁶⁾ चरितप्रतिपत्तानुवृत्तयो धर्मो देशितो लोकस्य
निर्वाणाधिगमार्थं स एवं सति व्यर्थ एव ज्ञाप्यते ॥ उच्यते । यदि कश्चिद्धर्मो नाम स्वभा-

1) དངོས་པོ་ བཅས་ཅན་ ལྷོང་པ་ལ། མཐའ་ཡོད་ ཅེ་ ཞིག་ མཐའ་མེད་ ཅེ།
མཐའ་ རྟེན་ མཐའ་མེད་ ཅེ་ ཞིག་ ཡིན། མཐའ་རྟེན་ མཐའ་མེད་ མེད་པ་ ཅེ།

2) དེ་རྟེན་ ཅེ་ ཞིག་ གཞན་ ཅེ་ ཡིན། རྟེན་པ་ ཅེ་ ཞིག་ མི་རྟེན་ ཅེ། རྟེན་ རྟེན་
མི་རྟེན་གཞི་ཅེ། གཞི་ག་ མེད་པ་འདྲ་ ཅེ་ ཞིག་ ཡིན།

3) Les deux derniers *avyākṛtas* (*kim tad eva kim anyat*) ne sont pas ex-
pliqués par Candrakīrti. — Sur les diverses *dr̥ṣṭis*, voir Chapitre XXVII.

4) Mss. *tadvigamādhigata*. དེ་ རྟེན་ བླལ་པ་ རྟེན་ མ་ བླལ་པ་ལས་.

5) *ācāya* manque dans le tibétain.

6—6) Manque dans le tibétain.

वत्प्रपतः स्यात् 'के चिच्च सत्तास्तस्य धर्मस्य ओतारः स्युः' कश्चिद्वा देशिता⁽²⁾ बुद्धो भग-
वान्नाम भावस्वभावः [स्यात्] स्यादेतदेवं । यदा तु

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न वा चित्तकस्य चित्तकश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः⁽³⁾ ॥ ३४

- 5 तदा कुतोऽस्माकं यथोक्तदोषप्रसङ्गः । इह हि सर्वेषां प्रपञ्चानां निमित्तानां प
उपशमो ऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणं । स एव चोपशमः प्रकृत्यैवोपशात्तत्ताच्छिवः । वाचामप्रवृ-
त्तेर्वा प्रपञ्चोपशमश्चित्तस्याप्रवृत्तेः शिवः । ज्ञेशानामप्रवृत्त्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञन्म[नो]-
ऽप्रवृत्त्या⁽⁴⁾ शिवः । ज्ञेशप्रकाणेन वा [Tib. 205 a] प्रपञ्चोपशमो निर्ववशेषवासनाप्रकाणेन
शिवः । ज्ञेयानुपलब्ध्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञानानुपलब्ध्या शिवः ॥ यदा चैवं बुद्धा भगवतः
10 सर्वप्रपञ्चोपशात्तत्रापे निर्वाणे शिनेऽस्थानयोगेन नभसीव हंसराज्ञाः⁽⁵⁾ स्थिताः स्वर्गुणयज्ञा-
नसंभार⁽⁷⁾पक्षपातवते वातगणे⁽⁸⁾ [वा] गगनस्याकिञ्चनत्वात् । तदा सर्वानिमित्तानुपलम्भान्

1) D'après le tibétain *ke cid vā*.

2) Mss. *deyitā* — རྟེན་པ་མི་.

3) དམིགས་པ་ བམས་ཅད་ ཉམ་ནི་ ཞེས། སྟོན་པ་ ཉམ་ནི་ ཞེས་སྟེ། སངས་
རྒྱལ་ཤིས་ ཞི་ གང་རྩ་ ཡང་། སྤྱ་ལའང་ ཆོས་ འགའ་ མ་ བསྐྱེད་ཏེ། — Cité ad
XVIII. 7.

4) Mss. *°pravṛtṭyā vā śivah*.

5) Mss. *°prahāṇena vā śivah*.

6) Mss. *haṁsarāṇaḥ*.

7) *puṇyajñānasambhāra* manque dans le tibétain. — Les deux *sambharas* de mérite et de savoir) du Bodhisattva sont fréquemment comparés aux deux ailes de l'oiseau.

8) Mss. *pakṣayotavāte vā toṣ ca gagane* རང་གི་ གཤོག་པ་ བརྒྱུས་པའི་

རྒྱུང་ལ་ གནས་པའམ། རྣམ་མཁའ་ ཅི་ ཡང་ མ་ ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱི་ སྤྱིར་ རྒྱུང་ རྣམ་
མཁའ་ལ་ གནས་པ་ ལྟར་. — «Placé sur le vent de son vol (*pakṣapāta*) ou, en
raison du néant de l'espace, sur [cet] espace (c'est-à-dire sur ce néant) qu'est le
vent». L'oiseau n'a pas de *sthāna*.

तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य सनाप्तवस्य ।

नैवात्र तथता⁽¹⁾ न तथागतोऽस्ति

बिम्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

- 5 एतच्च तथागतवाग्मुख्यपरिवर्ते विस्तरेण व्याख्यातं ॥ ततश्च निर्वा[171b]णार्थं
धर्मदेशनाया सभावात्कुतो धर्मदेशनायाः सद्भावेन निर्वाणस्यास्तित्वं भविष्यति । तस्मा-
न्निर्वाणमपि नास्तीति सिद्धं ॥ उक्तं च भगवता

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितं ।

आकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचितः ॥ इति ।

- 10 तथा । न तेषां भगवन् बुद्धोत्पादो ये कस्य चिद्धर्मस्योत्पन्नं वा निरोधं वेच्छन्ति ।
न तेषां भगवन् संसारसमतिक्रमो ये निर्वाणं भावतः पर्येषते । तत्कस्य हेतोः । निर्वाण-
मिति भगवन् यः प्रश्नः सर्वनिमित्तानामुपरतिः सर्वैज्जितसंमिज्जितानां⁽⁶⁾ । तदिमे भगवन्मो-

1) On peut corriger *naivātra tattvam*; mais le tibétain porte དེ་པལྱེན་ཉིད་.

2) གཟུགས་པར་རྟེན་ aussi équivalent de *pratibimba*. — C'est la théorie du *nirmāṇakāya*, à laquelle se soude celle du *sambhogakāya*, voir JRAS. 1906, 943.

3) དེ་པལྱེན་གཤེགས་པའི་གསང་པ་པར་རྟེན་པའི་ལེན་. On a ci-dessus p. 539
1. 3. དེ་པལྱེན་གཤེགས་པའི་གསང་པའི་མདོ་.

4) Mss. °*deçanānām*.

5) ཅཔ་མཁའ་ཉིད་ཀྱིས་.

6) Restitution très douteuse. Mss. *sarvejita aninjitānām*. རྣམ་པར་རྟེན་གྱི་པ་
ཐམས་ཅད་ འགགས་པ་ = *uparatiḥ sarvavikalpānām*. — Sur *inḥ*, *sammiñj* voir
Leumann, Album Kern, 393. — Les formes en *inḥ*, M. Vyut. § 126. 83,
§ 248. 28. — Ci-dessus 334, n. 8. — *inḥita*, Suttanipāta iii. 12 — *aninḥita*
(གཤེགས་པའི་མདོ་) Lalita 314. 14 — *unmiñjita*, M. Vyut. 133. 24, Daṣabhumaka

रूपरूपा [ये] स्वाध्याये धर्मविनये प्रवृत्त्य तीर्थिकदृष्टौ निपतिता निर्वाणं भावतः पर्य-
 षत्ते । तद्यथा तिलेभ्यस्तैलं तीरात्मरपिः । अत्यन्तपरिनिर्वृतिषु भगवन् सर्वधर्मेषु ये नि-
 र्वाणं मार्गं तानरूपाभिमानिकान् तीर्थिकानिति वदामि । न भगवन् योगाचारः [Tib.
 206a] सम्यक् प्रतिपन्नः कस्य चिद्धर्मस्योत्पादं वा निरोधं वा करोति । नापि कस्य
 चिद्धर्मस्य प्राप्तिमिच्छति नाभिसम्पदमिति विस्तरः ॥

5

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ निर्वाणपरीता नाम पञ्चविं-
 शतितमं प्रकरणं ॥

cité *Madh. avat.* 68.14 (traduction, Muséon, 1907, 311), *Çikṣās.* 215.16; *un-
 mīṇja* (?), *Sukhāvatī* § 11. — *nimīṇjita*, *M. Vyut.* 133. 28. — *saṃmīṇjita*,
Lalita 297. 7 (240. 9), *Çikṣās.* 215 9 et sources citées *Majjh.* I 533, *Div.* 473. 6.

1) Manque dans le tibétain. Voir ci-dessus 337, n. 1. — *Çikṣās.* 148. 10.

2) རྣམ་འབྲུར་ལྟུང་པ། = *yogin* = *yogāvacara*, «one practising yoga»
 (Childers) — Comparer *Çikṣās.* 138. 3; le conflit du *dhammayoga* et du *jhāna-
 yoga*, *Aug.* III 355; je ne suis pas sûr que *Mhv.* I. 120 vise l'école *Vijñāna-
 vadin*.

XXVI.

द्वादशाङ्गपरीक्षा नाम षट्तिशतितमं प्रकरणं

अत्राह । पटुक्तं⁽¹⁾

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

5 सा प्रज्ञेतिरूपादा[172a]य प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ।

कः पुनरसौ प्रतीत्यसमुत्पादो यः शून्यतेत्युच्यते ॥ अथवा यदेतदुक्तं ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव च ॥ इति ।

तत्कतमोऽसौ प्रतीत्यसमुत्पाद इति ॥ अतस्तदङ्गप्रभेदविवक्षयेदमुच्यते ।

10 पुनर्भावाय संस्कारानविद्यानिवृत्तस्त्रिधा ।

अभिसंस्कुरुते यास्तेर्गतिं गच्छति [कर्मभिः]⁽⁴⁾ ॥ १

तत्राविद्याऽज्ञानं तमो यथाभूतार्थप्रच्छादकं स्तिमितता । अविद्याया निवृत्तः क्लृप्तः पुद्गलः पुनर्भावाय पुनर्भावार्थं पुनर्भावोत्पत्त्यर्थमभिसंस्करोति । उत्पादयति [यान्]

1) XXIV. 18.

2) XXIV. 40.

3) དེའི་ ཡམ་ལག་. — *Mss. tadasaṅga.*

4) མ་རྒྱུ་ བསྐྱེད་པས་ ཡང་སྤོང་ ཕྱིར། འདུ་ཕྱེད་ རྣམ་པ་གསུམ་པོ་དག།
མཛོད་པར་འདུ་ཕྱེད་ གང་ ཡིན་པའི། ལས་ དེ་དག་གིས་ འགྲོ་བར་ འགྲོ། — *Mss. nirvṛta.*

5) Manque dans le tibétain, qui a: *tayā avidyayā nirvṛtaḥ...*

6) *Mss. nirvṛtaḥ.*

तत्र कर्मज्ञेशाविद्धं⁽¹⁾ तस्मिन् तस्मिन्नुपपत्त्यायतने नामयतीति नाम संज्ञावशेन
वार्थेषु नामयतीति नाम ॥ चत्वारोऽब्रूयिणः स्कन्धा नामेति व्यपदिश्यते⁽⁵⁾।

ब्रूयत इति ब्रूयं बाध्यत इत्यर्थः । इदं च ब्रूयं पूर्वकं च नाम उभयमेतदभिसेत्तिया
नामब्रूपमिति व्यवस्थाप्यते ॥

5 तत्र बिम्बप्रतिबिम्बन्याये⁽⁸⁾[172b]न स्वाध्यायदीपमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन वा⁽⁹⁾ म-
रणात्तिकेषु स्कन्धेषु निरुध्यमानेष्वेकस्मिन्नेव तपो तुलादण्डनामोन्नामन्यायेनैव [स्त्रीय]-
पत्त्यांशिकाः स्कन्धा यथाकर्मक्षेपत उपज्ञायन्ते⁽¹¹⁾ ॥ एवं च बिम्बप्रतिबिम्बमुद्राप्रतिमुद्रा-
न्यायेन प्रतीत्यसमुत्पादः सिध्यति ।

1) སྒོམ་པ་. — Voir Çarad Candra sub voc. སྒོམ་, to direct, to detail

2) སྒྲིལ་པ་ de འཕྱིན་ «conduire». — *nayati*.

3) མེད་གི་ དཔང་གིས་.

4) རྒྱུག་པ་, oublié par Çarad Candra, «to run, to start, to go».

5—5) En prose dans le tibétain.

6) གཞིག་ཏུ་ ཟུང་པས་ = «parce qu'il est susceptible d'être examiné».

7) གཞོན་པར་ བྱ་པར་ ཟུང་ = «il est susceptible d'être frappé».

8) གཟུགས་ དང་ གཟུགས་ བརྟན་.

9—9) Manque dans le tibétain. — Voir ci-dessus 428, n. 3 et ci-dessous 551. 14.

10) བ་མ་ འཆི་བའི་ སྤང་བོ་.

11) རྒྱུ་བའི་ ཆའི་ སྤང་བོ་. — On peut lire *nyāyenaupap°*. — Voir ci-dessus p. 228, n. 5. — Comparer l'expression *aupapattibhavika vipāka* (Abhidh. k. v. 307b 7).

12) ལས་ཀྱིས་ རྒྱུར་ འཕངས་པ་ལྟར་.

13) Le traducteur tibétain supprime ce qui suit jusque p. 552. 4.

14) Voir Visuddhimagga, apud Warren, Buddhism in translations, p. 239.

तुलादपउनमोन्नामन्यायेन तु यद्विज्ञानं संनिविशत इत्युक्तं । तद्वाल्लोकबोधानु-
रोधेन समानकाल एव भवप्रतिसंधिरिति ।

तथा समानेन समानकालं

लोकस्य दुःखं च सुखोदयं च ।

कर्तुं च कर्तुं च सदास्तु शक्ति-

5

स्तमः प्रकाशं च यथैव भानोः ॥ इति⁽²⁾ ।

न तु पुनः प्रतीत्यसमुत्पादस्वप्नविचक्षणानमेवं वक्तुं पुन्यते सार्वचर्यादिबभेक-
तपो तुलादपउनमोन्नामदृष्टान्तेनेति ।

अन्मोन्मुखं न सदिदं यदि ज्ञायमानं

नाशोन्मुखं सदिपि नाम निरूध्यमानं ।

10

इष्टं तदा कथमिदं तुलया समानं

कर्त्रा विना अनिरूप्यं न च पुक्तद्वया⁽³⁾ ॥

इत्यादिवचनात् । यथा बिम्बप्रतिबिम्बमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन तणिकत्वं नेष्यते

भवेद्विस्तथान्यस्यापि भावस्योत्पादसम[न]त्तर्ध्वंसिनः तणिकत्वं न पुक्तं । यतो ज्ञातिज्ञ-

रास्थित्यनित्यताष्यानि चत्वारि संस्कृतलक्षणान्युत्पद्यमानस्य भावस्य ब्राह्मस्याध्या- 15

1) Sur cette comparaison du Çālistamba et sa portée, voir *Madhyama-kāvātāra*, vi. 18.

2) *Madhyamakāvātāra*, vi.

3) *Madhyamakāvātāra*, vi. 19 (p. 95 de l'édition Bibl. Buddhica); le dernier pāda est cité ci-dessus 79. 13.

4) Sic Mss.

5) Mss. °thāpi, °syāpi.

6) Les textes canoniques s'accordent sur ce point qu'il y a trois *samskṛta-lakṣaṇas* (*utpāda*, *vyaya*, *sthityanyathātva* (= *jarā*), voir ci-dessus 145, n. 1. — [Ici on a *anītyatā* = *vyaya* = *bhaṅga*]. — Les *Vaibhāṣika*s affirment qu'il y en a quatre: *utpāda*, *vyaya*, *sthiti*, *sthityanyathātva*, le troisième étant implicitement indiqué dans le quatrième. Bhagavat, dissimulant la *sthiti* pour effrayer les disciples, a, dans les *Sūtras*, réduit les *lakṣaṇas* à trois: *jātijarānītyatā*. Mais l'enseignement de l'Abhidharma est *lakṣaṇika*, non plus *ābhīprāyika*. — Dans

तिमकस्य वा एकस्मिन्नेव क्षणे भवतीत्यभिधर्मपाठः । तत्र जातिश्रयोः परस्परविरोधा-
तिस्थित्यनित्यतयोश्चैकस्मिन्नेव भावे न युगपत्संभव इष्यते सद्भिः ।

(2) क्षणिके सर्वथाऽभावात्कुतः का चित्परायणता ।

स्थिरादक्षणीकं चापि कुतः का चित्पु(178a)रायणता ॥

5

यथातोऽस्ति क्षणस्यैवमादिमध्यं च कल्प्यतां ।

(4) प्रसक्तत्वात्क्षणस्यैव न लोकस्य (5) क्षणस्थितिः ॥

अदिमध्यावसानानि विख्यानि क्षणावत्पुनः ।

अदिमध्यावसानत्वे न स्वतः परतोऽपि वा ॥

Bodhisattvabhūmi, I. xvii, § 15, le quatrième *lakṣaṇa*, qui est la *jarā* (*anyatvam vā anyathātvam vā*), résulte de l'analyse du texte *sthitīyanyathātvam* (*sthitāssa aññathattam*), «modification de ce qui dure».

D'après ce même traité, les *lakṣaṇas* existent dans et pour chaque moment, Voici la définition de la durée: *utpānasya yas tatkālāvīpṛaṇāṣaḥ sā sthitiḥ iti* (comparer 281, n. 1).

L'Abhidh. k. v. (Burn. 124) expose le système (peut-être celui de l'auteur?) d'après lequel les trois (ou quatre *lakṣaṇas*) caractérisent la série, le *samskāraprabandha* qui est *samskṛta*, et non pas le *kṣaṇa*; *na tu kṣaṇasyot-pādādāya utpādavyayasthityanyathātvakṣaṇā dharmāḥ prajñāyante . kṣaṇasya duravadhāratvāt*. Ne dites-pas qu'ils existent bien que non perçus (*aprajñāya-mānāḥ*), car c'est précisément pour écarter cette opinion que Bhagavat a dit: *utpādo 'pi . . . prajñāyante . . .* Par *utpāda* il faut entendre le commencement de la série (*pravāhasyādīr utpāda iti*); par *sthitī* la série même (*sa eva pra-vāhaḥ sthitīḥ*), la série évoluant (*anuvartī*) par l'évolution de moments semblables (*sadr̥ṣakṣaṇānuvṛtti*).

1) Mss. °tity evavai abhi°, etadad abhi°. — Il est difficile, sans le secours de la version tibétaine, de s'assurer de la correction du texte.

2) L'auteur combat cette thèse des Ābhidhārmikas que le *kṣaṇa* a fin, milieu, commencement, et il aboutit à la négation du concept *kṣaṇika*. Ce concept est absurde. On ne peut pas dire que le *kṣaṇika* ou l'*akṣaṇika* vieillisse (*jarā, purāṇatā*). Si on admet que le *kṣaṇa* prend fin (ce qui est de sa définition, *vināṣa = anityatā*), on doit admettre qu'il commence et qu'il dure, puisqu'il prend fin; et il faut appliquer au commencement, au milieu et à la fin, le même raisonnement: le commencement commence, dure, finit.

3) Mss. *ajanike*.

4) Mss. *ātmaśatvāt*.

5) Or tel n'est pas l'avis du monde que le *kṣaṇa* ait une durée (?).

इति मध्यमकसिद्धान्तपाठात् क्षणिकपदार्थासिद्धेरसिद्धिरवसेषा । न च ज्ञातिमरण-
योः परस्परभिन्नलक्षणयोरैकस्मिन् क्षणे संभवो भवेत् । संशयनिश्चयज्ञानयोरालोकान्धकार-
योर्ज्ञानाज्ञानयोर्बीजाङ्कुरयोर्मरणभवोपपत्तिभवयोर्भिन्नलक्षणयोरित्यादि(वत्) ॥ परस्पर-
निरपेक्षयोरैव स्वहेतुप्रत्ययसिद्धयोः सत्भावो युज्यते सध्येतरगोविषाणयोर्युवतितस्तनयो-
र्नरर्कणयोरित्यादि(वत्) । न तु पुनः कदा चिदपि परस्परविरुद्धयोर्विनाशोत्पादयोः ॥ 5
यद्योक्तं रागरक्तपरोक्षयोः⁽³⁾

सकैव पुनरुद्भूतिर्न युक्ता रागरक्तयोः ।

भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परं ॥

नैकत्वे सत्भावोऽस्ति न तेनैव हि तत्सह ।

पृथक्त्वे सत्भावोऽपि कुत एव भविष्यति ॥

10

एवं रक्तेन रागस्य सिद्धिर्न सह नासह ।

रागवत्सर्वधर्माणां सिद्धिर्न सह नासह ॥

इति प्रतिषेधात्कुतः समानकालता भाषानां मरणभवोपपत्तिभवयोरिति । अतः सत्भावो
विनेयजननबोधानुरोधप्रवृत्त एवेति लक्ष्यते । ते[न] नैकस्मिन्नेव क्षणे नामोन्नामौ तुलायाः
संभवतः । नामोन्नामयोः कालभेदात् । बलवत्पुरुषाच्छृङ्खलामात्रेण पञ्चषष्टिः क्षणा घ्रा[178b] 15
निक्रामन्तीति पाठात् । उत्पलपत्रशतसहस्रवेधवत्सूच्यग्रेणेति । घृथाप्यत्र उत्पलपत्र-
शतसहस्रवेधः सूच्यग्रेणा क्रमशो वेधोऽवसेषः क्षणानामतिमूर्ध्मत्वात् । एकक्षणेन प्रोक्तान्त-
रपदोदाहरणवत् ॥

1) J'ignore de quel traité il est question.

2) Nous savons que l'Abhidharma admet, contre les Sūtras, le *sahotpan-*
nayor janyajanakabhāva (Abhidh. k. v. 242a).

3) VI. 3, 4, 10 (pages 139 et suiv.).

4) Mss. *atrāpy*.

5) Mss. *avaçesah*.

(1)
तथा ।

फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः ।

मायोपमं च विज्ञानमुक्तगादित्यबन्धुना ॥

एवं धर्मान् वीक्षमाणो भित्तुराश्चक्षीर्यवान् ।

5

दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानं प्रतिस्मृतः ।

प्रतिविध्येत्पदं शास्ते संस्कारोपशमं शिवं ॥ इति ।

एताञ्च गाथाः सर्वनिकायशास्त्रसूत्रेषु पठ्यन्ते । अतः फेनपिण्डादीनां केतुप्रत्यय-
सामर्थ्ये प्राप्य प्रतीत्य समुत्पन्नानां सार्वस्तुविगतानां कुतः क्षणिकान्तिक्षयचित्तेति ॥
महायानसूत्रेषु च ।

10

मुपिनोपमा भवगतो सकला

न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ।

न च कर्म नश्यति कदाचि कृतं

फलदेति कृष्णशुभ संसरतो ॥

Nos stances sont prācrites; nous les avons reconstituées en quasi-sanscrit, désespérant de rétablir l'original. — Peut-être faut-il lire *deçesi ... pakati nopalabhyate*....

1) Ces stances sont citées ci-dessus p. 41. 9. Les trois premières lignes == *Samyutta III*, p. 142, 29-31; les trois dernières correspondent moins étroitement à 143. 8-12: *evam kh. nde (?) avekkheyya bhikkhu ārabdhavīriyo / divā vā yadi vā rattim sampajāno patissato / jaheyya sabbasaññogaṃ kareyya saraṇattano / careyyādittasiso va patthayaṃ accutam padan ti /*

2) « Dans les sūtras et dans les traités de toutes les sectes. » — Par traité, *śāstra* (= *prakaraṇa*), il faut sans doute entendre les livres d'Abhidharma. — Dans le *Madhyamakāvatāra*, p. 22, Candrakīrti se sert de ces stances pour établir que le Petit Véhicule enseigne le *skandhanairātmya*.

न च शाश्वतं न च उक्ते पुरो
 न च कर्मसंघपु [174a] न चापि श्रितिः ।
 न च सोऽपि कृत्व पुनरास्पृशती
 न च घ्न्यु कृत्व पुन वेदयते ॥

5

⁽¹⁾ यथा कुमारी सुपिनात्तरस्मिं
 स्वपुत्र ज्ञाते च मृतं च पश्यति ।
 ज्ञातेऽतितुष्टा मृति दीर्घनस्यिता
 तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

10

यथैव⁽²⁾ ग्रामात्तरि लेखदर्शनात्
 क्रियाः प्रवर्तन्ति पृथक् शुभाशुभाः ।
 न लेखसंक्रान्ति गिराय विद्यते
 तथोपमाम् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

15

⁽³⁾ मुद्रात्प्रतिमद् दृश्यते
 मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
 [न च तत्र न चैव सान्यतो
 एवं संस्कारं ऽनुक्तेऽशाश्वताः ॥

1) Cité ci-dessus p. 178. 5 = Samādhirāja p. 29. 20. — Je préfère la lecture *svaputra* donnée par ce texte à *sā putra* de nos Mss.

2) = Samādhirāja, p. 28, dernière ligne.

3) Voir ci-dessus 108. 10 (Lefmann, 176. 15).

बोज्ञस्य सतो यथाङ्कुरो
 न च यो बोज्ञु स चैव यङ्कुरो ॥
 न च घन्यु [ततो] न चैव तद्⁽⁹⁾
 एवमनुच्छेदं यथाश्रुतधर्मता ॥

यथ मुञ्ज प्रतोत्य वल्बजं
 [रञ्जु] व्यायामबलेन वर्तिता⁽⁴⁾ ।
 घटिपन्न सचक्र वर्तते
 तेषु एकैकम् नास्ति वर्तना⁽⁵⁾ ॥

तथ सर्वभवाङ्गवर्तिना⁽⁶⁾
 अन्यमन्योपचयेन निःश्रिता ।
 एकैकेषु तेषु वर्तना
 पूर्वमपरात्ततु नोपलभ्यते ॥

घन एवोक्तमाचार्यनागार्जुनपदैः ।

स्वाध्यायदीपमुद्रादर्पणघोषार्ककात्तबीजमिः ।

स्कन्धप्रतिसन्धिरमंक्रमश्च विद्वाद्भूतपथार्यो ॥ इति ।

1) Voir ci-dessus 108. 8.

2) Ms. *caiva caçvato*.

3) Lalitavistara 209. 12 (Lefmann 176. 7), Çikṣās. 238, 2 et Bodhicaryāvat. p. ad IX. 108.

4) Nos Mss. ont °itā; de même Bodhic.

5) Nos Mss. ont °anā; Bodhic. °inā.

6) Nos Mss. ont °inī comme Bodhic. — Voir Çikṣās. 238, n. 5.

7) La même stance est citée ci-dessus p. 428. 10. — Voir 544. 5.

(1) शतकशास्त्रे चार्पदेवपदिर्मरुबोधिचर्यास्थिरप्रस्थानस्थितेः ।

अलातचक्रनिर्माणस्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकातःप्रतिष्ठाकामरोच्यधैः समो भवः ॥ इति ॥

(2) तदेव (3) बिम्बप्रतिबिम्बादिन्यायेन (3) मातुः कुतौ विज्ञाने समूर्क्षिते विज्ञानप्रत्ययं
 5 नामद्वयं निषिध्यते (5) तर्ति प्राडुर्भवतोत्यर्थः । यदोक्तं (6) गतौ विज्ञानं न समूर्क्षितं स्यात्तदा
 नामद्वयप्राडुर्भावो न स्यात् । सचेदानन्द वि[174b]ज्ञानं मातुः कुतौ नावक्रामेत । न
 तत्कललं कललत्वाय संवर्तत इति वचनात् ॥ तदेवं

निषिक्ते नामद्वये तु षडापतनसंभवः (8)

दुःखोत्पत्त्य[Tib. 207a] * * * * * यद्द्वारभावेन दर्शनश्रवणप्राणारसस्पर्शमनप्राङ्गं

1) XIII. 25. — Cité ci-dessus ad VII. 32 (p. 173 l. 3).

2) Nous retrouvons ici le tibétain, 206b 6.

3—3) Manque dans le tibétain.

4) *མའི་མངལ་རྒྱ་རྒྱུ་པར་ཤེས་པ་* *འགྲུལ་པར་འགྲུར་ན།* — La *mürchā* du *vijñāna*, soit avant l'incarnation, soit après, est attestée par diverses sources

5) *ཆགས་པར་འགྲུར་ན། རེད་ཅིང་ལུང་པར་འགྲུར་རྒྱུ་ལྟར།* — *རེད་* ne paraît pas donner un sens convenable; *རེད་པ་* = *peçibhavati*.

6) *འཁྲེ་པར་* — *tha* n'est pas traduit.

7) Voir *Digha* II. 63; *Kathāv.* XIV. 2, 3; *Abhidh.* k. v. 223a 4; *Dogmatique Bouddhique*, I. 66 (*J. As.* 1902, II, 298).

8) *མིང་རང་ག་ཟུགས་* *ནི་ཆགས་ལྟར་ན།* *སྐྱེ་མཆེད་དག་* *ནི་འགྲུང་པར་འགྲུར།*

9) *āyadvāra*, «the place where revenues are collected» (M. W.), «Einnahmestelle» (Bö.), la porte d'arrivée, la porte de naissance (*སྐྱེ་པའི་སྐྱེ་*) — Mss.

(1) चतुर्विन्द्रियं प्रतीत्य ब्रूपाणि [च] समन्वाहारं च प्रतीत्य मनस्कारं विषयादिवि-
 लक्षणं समनस्तरप्रत्ययं विज्ञानबीजभूतं चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चतुश्च ब्रूपायतनं च
 त्रयं । समन्वाहारश्चतुःस्कन्धलक्षणं नाम । तदेतत्त्रयं प्रतीत्योत्पद्यमानं चतुर्विज्ञानं ना-
 मत्रयं प्रतीत्योत्पद्यते ॥ तदेवमेषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां यः संनिपातः सको-
 5 त्पादोऽन्योऽन्योपकारेण तुल्यं या प्रवृत्तिः स स्पृष्टिलक्षणः स्पर्शः । तत उत्तरकालं
 तस्मात्स्पर्शाच्च वेदना संप्रवर्तते ॥ ५

इष्टानिष्टोभयविपरिज्ञानं [Tib. 207 b] विषयानुभूतिविषयानुभवो वेदनं वित्तिर्वेदने-
 त्युच्यते । दुःखा सुखा ऽदुःखासुखा [175 a] च त्रिविधा । यथा चैषां ब्रूयविज्ञानचतुषा
 त्रयाणां संनिपातलक्षणं स्पर्शमागम्य वेदनाक्ता । एवं शेषेन्द्रियविषयविज्ञानत्रयसंनिपा-
 10 तलक्षणस्पर्शहेतुका वेदना व्याख्येया ॥ तत उत्तरकालं

[वेदनाप्रत्यया तृष्णा]⁽⁸⁾

1) D'après le tibétain *tatra cakṣuṣ ca rūpāṇi ca samanvāhāraṃ ca*
 pratitya cakṣurvijñānam utpadyate. — *samanvāhāra* = *manaskūra*. . .
 . . . *vijñānabijabhūta*

Il y a *sparṣa* (= *sahotpada*) de $\left\{ \begin{array}{l} rūpa \left\{ \begin{array}{l} cakṣuṣ \\ rūpāyatana \text{ ou } rūpāṇi \end{array} \right. \\ nāma = samanvāhāra = catvāro 'rūpi- \\ naḥ skandhāḥ = vijñāna (samanantara \\ pratitya) \end{array} \right.$

et ce *sparṣa* donne le *cakṣurvijñāna*. Comp. 567. c et Majjh. I, 190, 32.

2) Voir ci-dessus, p. 77, note; Nyāyabindu 104.9; Ālokavārt. 160.

3) Mss. *ohāram tu sh*°. — ལྷ་པོ་ཤེས་པ་མཆོད་ཀྱིས་

4) *vijñāna* = *nāma* = *catvāro 'rūpīṇaḥ skandhāḥ*.

5) འདྲ་པར་ རྒྱལ་པོ་ ལྷ་པོ་ ཤེས་པ་

6) Mss. *samspr̥ṣṭi*°. — རེ་ནི་རྒྱལ་པོ་ཤེས་པ་ — Que *sparṣa* n'est pas sim-
 plement *saṃgati*, ci-dessus p 70, n. 2 et Atthasāli. § 289 (p. 109, 5 et suiv.).

7) རྒྱལ་པོ་ རེ་ལས་ ཆོར་པ་ ལྷ་པོ་ འདྲ་པར་ འཇུག་

9) ཆོར་པོ་ རྒྱལ་པོ་ ཤེས་པ་ ལྷ་པོ་

संप्रवर्तत इति वर्तते । वेदना प्रत्ययो यस्यास्तृष्णायाः सा वेदनाप्रत्यया । किंविषया
पुनः सा तृष्णा वेदनाविषयैव । किं कारणं ' यस्मादसौ तृष्णालुः ' ।

[वेदनार्थं हि तृष्यते⁽³⁾]

वेदना⁽⁴⁾निमित्तमेवाभिलाषं करोतीत्यर्थः । कथं कृत्वा । यदि तावत्सुखा वेदनास्यो-
पजायते । स तस्याः पुनः पुनः संगोगार्थं परितृष्यते । अथ दुःखा तदा तस्या विसंगोगार्थं 6
परितृष्यते । अथादुःखसुखा तस्या अपि नित्यमपरिश्रान्तार्थं परितृष्यते ॥ स एवं

तृष्यमाण उपपादानमुपादत्ते चतुर्विधं⁽⁵⁾ ॥ ६

स एवं वेदनास्वभिनिविष्टः सक्तस्तृष्णाप्रत्ययं कामदृष्टिर्जालघ्नतात्मवाद्योपादा-
नाद्यं चतुर्विधं कर्मान्तपकाराणां परिगृह्णाति । तदेवमस्य तृष्णाप्रत्ययमुपादानं भवति ॥
तत उत्तरकालं ।

10

1) Sic Mss. — འཕྲུག་མེད་ཅི་ = faire hâte, poursuivre, aspirer à

2) རྒྱུ་ལྡན་པའི་རྒྱུ་ལྡན་པའི་འཕྲུག་པ་

3) Mss. *vedanām eva nimittam*.

4) *nityam* manque dans le tibétain. — Sur *Paduḥkhāsukhā vedana*, voir Atthasālinī, § 403, et Psychology, p. 50. L'impression de Buddhaghōṣa est malheureusement la nôtre: cette *vedana* est *sakkamā dabbhāññeyyā na sakkā sakkheva gahetum*. Mre Rhys Davids explique: «neutral», or «disinterested» (*apekkhā*), the zero point, or line, as we should say, of hedonic quantity. — L'acte bon, produisant une maturité agréable (*sukhavēdyam ṣubham*) dépasse le monde du *kāma*, et se produit encore dans le troisième *dhyāna* (*dhyānāt ā brahmā*); plus haut, il ne reste que l'*Paduḥkhāsukharādanīya*, qui toutefois existe déjà dans les sphères inférieures au quatrième *dhyāna* (Abhidh. k. v. 303 a-b). — Notre texte fournit un élément nouveau, à savoir que la *trṣṇā* peut s'attacher à cette sensation et souhaiter qu'elle persiste. Est-ce la *bhava-trṣṇā*?

5) རྒྱུ་ལྡན་པའི་རྒྱུ་ལྡན་པའི་འཕྲུག་པ་ རྒྱུ་ལྡན་པའི་རྒྱུ་ལྡན་པའི་འཕྲུག་པ་

उपादाने सति भव उपादातुः प्रवर्तते ।

स्याद्धि यद्यनुपादानो [Tib. 208a] मुच्येत न भवेद्भवः⁽¹⁾ ॥ ७

पञ्च स्कन्धाः स च भवः⁽²⁾ ।

चतुर्विधस्य यथोक्तस्योपादानस्योपादाता प्रकृता उत्पादयिता । तस्योपादातुरु-
5 पादानप्रत्ययो भव उपजायते । किं कारणं । यस्मात् 'यो ह्यनुत्पादितवेदनातृष्णः प्रति-
संख्यानबलेन तृष्णामस्वीकुर्वन् चतुर्विधमुपादानं प्रविकृष्योपादाताऽमलाद्वयज्ञानसंमुखीभा-
वात्स्याद्धि यद्यनुपादानो मुच्येत स [175b] तदानो तस्य न भवेद्भवः ॥

कः पुनरयं भवः । पञ्चस्कन्धाः स च भवः । य उपादानात्प्रवर्तते स पञ्चस्कन्धस्व-
भावो वेदितव्यः ॥⁽³⁾ त्रिविधमपि कायिकं वाचिकं मानसिकं च कर्म भवत्यस्मादनागतं

1) ཏེ་ར་ལེན་ ཡོད་ན་ ལེན་པ་པོ་འི། སྤེན་པ་ རབ་ཏུ་འབྱུང་བར་ འགྱུར། གཤམ་ནི་
ཏེ་ར་ལེན་ མེད་ན། སྤེན་པ་རབ་ འབྱུང་ནི་ སྤེན་ མེ་ འགྱུར།

2) སྤེན་པ་ དེ་ ཡང་ ཟུང་པོ་ ལ།

3) Voir 349, n. 5.

4) མོ་སྤྲོད་པ་པོ་སྤྲོད་པ་ལྟེན།

5) Mss. 'para', དེ་མེད་པ་.

6) On sait que la scolastique pâlie et sanscrite distingue deux *bhavas*, *upapattibhava*, c'est-à-dire, en somme, la réincarnation du *vijñāna*, les cinq *skandhas* de l'être à venir, et le *karmabhava* ou *punarbhavajanakakarma*, l'acte qui produit la renaissance [Voir Deux Notes sur le Pratītyasamutpada, Congrès d'Alger, I. 201]. — La définition de Nāgārjuna convient aux deux théories. Candrakīrti explique la seconde: «Le triple *karman* [ou bien: Le *karman*, bien que triple], porte aussi le nom de *bhava*, parce que la future pen-
tade des *skandhas* en tire son origine; [ou encore pour cette raison que] l'acte du corps et de la voix = *rūpaskandha*, et que l'acte de l'esprit = les quatre autres *skandhas*».

स्कन्धपञ्चकं भव इति व्यपदिश्यते । तत्र कायिकं वाचिकं कर्म रूपस्कन्धस्वभावं⁽¹⁾ कर्म-
विज्ञप्तिवात्⁽¹⁾ । मानमे तु [चतुः]स्कन्धस्वभावमिति ॥ एवं स भवः पञ्च स्कन्धा इति
विज्ञेयं । तस्मात्

भवाज्जातिः प्रवर्तते⁽⁴⁾

अनागतस्कन्धात्पादो जातिः सा च भवात्प्रवर्तते ॥ तत उत्तरकालं

5

ब्रह्मरूपदुःखादि शोकाः सपरिदेवनाः ॥ ८

दीर्घनस्यमुपायामा ज्ञातिरेतत्प्रवर्तते⁽³⁾

ज्ञातिहेतुका एते ब्रह्मरूपादयः प्रवर्तन्ते ॥ एषां च यथामूत्रमेव व्याख्यानं वेदि-
तव्यं⁽⁴⁾ । तत्र स्कन्धपरिपाको ब्रह्म । जीर्णस्य स्कन्धभदो मरणा⁽⁵⁾ । स्रियमाणस्य विगच्छतः⁽⁶⁾
संमूढस्य साभिषङ्गो हृदयसंतापः शोकः [Tib. 208b] । शोकसमुत्थितो वाक्प्रलापः⁽⁷⁾ 10
परिदेवः । पञ्चेन्द्रियासातनिपातो दुःखं । मनोर्गनष्टनिपातो दीर्घनस्य । दुःखदीर्घनस्य-
वक्रुत्वसंभूता उपायामा इति ॥ तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन

केवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कन्धस्य संभवः⁽⁹⁾ ॥ ९

1—1) Manque dans le tibétain. — La *vijñapti* est *rūpa*, voir ci-dessus p. 309.

2) སྤེན་པ་ལས་ རི་སྐྱེ་པ་ འབྱུང་། — Notre xylographe སྤེན་པ་ རི་ལས་...

3) ཀཤི་ རང་ རི་ མུ་ངན་ རང་། སྐྱེ་སྐྱུགས་འདོད་ བཅས་ སྐྱུག་བསྐྱེལ་ རང་།
ཡིན་ མི་བདེ་ རང་ འབྱུག་པ་ རྣམས་། རེ་རྒྱ་ སྐྱེ་ལས་ རབ་ ཏུ་འབྱུང་། — *śoka* doit
prendre la place de *duḥkha*.

4) Voir par exemple *Ālistambasūtra*, ci-dessous p. 563 l. 7.

5) *bheda* = འཇིག་པ་.

6) *vigacchataḥ* = འཕྲོ་ཞིང་.

7) རག་གི་ བརྗོད་པ་.

8) *asātaniṣṭā* = �གོད་པ་.

9) རེ་ལྟར་ སྐྱུག་བསྐྱེལ་ སྤང་པོ་ རི། འབའ་ཞིག་པོ་ འདི་ འབྱུང་བར་ འབྱུར་།

केवलस्येत्यात्मात्मोपस्वभावविगतस्य बालपृथग्जनपरिकल्पितमात्रस्य⁽¹⁾ दुःखा-
त्मकस्य सुखाद्यामिश्रस्यैवेत्यर्थः । एवमिति हेतुप्रत्ययपमात्रबलेनैवेत्यर्थः । दुःखस्व-
स्येति दुःखसमुदायस्य दुःखसमूहस्य दुःखरागिरित्यर्थः⁽²⁾ ॥ यतश्चैवं यथा[176a]पवर्णिताद-
विद्यादिकदेव भवाङ्गानां प्रवृत्तिरतः

5

संसारमूलान् संस्कारानविद्वान् संस्करोत्यतः ।

अविद्वान् कारकस्तस्मान्न विद्वान् तद्वददर्शनात्⁽⁴⁾ ॥ १०

तत्र संसारस्य विज्ञानादिप्रवृत्तिलक्षणस्य मूलं प्रधानं कारणं संस्काराः । ततश्च
संसारमूलान् [संस्कारान्] अविद्वान् संस्करोति ॥ अविद्यानुगतो⁽⁵⁾ यः पुद्गलो भिन्नयः पुण्या-
नपि संस्कारानभिः संस्करोत्यपुण्यानपि संस्कारानभिः संस्करोत्यानेङ्गानपि संस्कारानभि-
10 संस्करोतीति भगवद्वचनात् । यतश्चैवमविद्वान् कारकस्तस्मादविद्वानेव पुद्गलः कारको
भवति संस्काराणां । न विद्वान् तद्वदर्शं प्रकृणाविद्यः । किं कारणं [Tib. 209a] । तत्र-
दर्शनात् । तद्वदर्शने हि सर्वपदार्थानामेवानुपलम्भान्नास्ति किं चिद्यदालम्ब्य कर्म कुर्या-
दिति ॥ यतश्चैवमविद्यायामेव सत्यां संस्काराः प्रवर्तन्ते ऽस्त्यां न प्रवर्तन्ते ऽतः ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराणामसंभवः⁽⁶⁾ ।

1) Comparer la formule du *pratītyasamutpāda*. — L'explication *kevala* = *atmarahita*, dans Bodhicaryāvat. et dans Abhidh. k. v. 237a 2.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. °*dayasya*.

4) འཇོམས་པའི་ ལུ་པ་ འདུ་ཕྱེད་ནི། རེ་ ཕྱིར་ མཁས་ རྣམས་ འདུ་མེ་ ཕྱེད། རེ་
ཕྱིར་ མེ་ མཁས་ ཕྱེད་པོ་ ཡིན། མཁས་ པས་ རེ་ཉིད་ མཉམས་ ཕྱིར་རོ། = *samsāra-*
mūlāḥ saṃskārā na vidvān saṃskaroty atah / avidvān kāraḥ tasmād vidvān
(hi) *tattvadarśanāt*.

5) Sic Mss. D'après le tibétain : °*taḥ puruṣa-pudgalo bhikṣavaḥ* ...

6) མ་རྟེན་ འགག་པར་ གུར་ན་ རེ། འདུ་ཕྱེད་རྣམས་ གུན་འབྱུང་ མེ་ འབྱུང་།

हेतुवैध्यात् ॥ तस्या पुनरविद्यायाः कुतो निरोध इत्याह ।

अविद्याया निरोधस्तु ज्ञानेनास्यैव भावनात्⁽¹⁾ ॥ ११

अस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदविपरोतभावनातोऽविद्या प्रकीयते ॥ यो हि प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक् पश्यतीति स सूक्ष्मस्यापि भावस्य न स्वल्पमुपलभते । प्रति-
बिम्बस्वप्नालातचक्रमुद्रादिवत्⁽²⁾ स्वभावशून्यतां सर्वेषां भावानामवतरति । स एव स्वभा- 6
वशून्यतां सर्वेषां [भावाना]मवतीर्णो न किं चिद्वस्तूपलभते बाह्यगा⁽³⁾ध्यात्मिकं वा । सो-
ऽनुप[176b]लभमानो न ह्य चिद्वर्मे मुक्त्यति । अमूढश्च कर्म न करोतीति । एवं प्रतीत्यस-
मुत्पादभावनया तन्मवतरति । तच्च दर्शिनो योगिनो नियतमेवाविद्या प्रकीयते । प्रकी-
णाविद्यस्य संस्कारा निरुध्यन्ते ॥ यथा चैवमविद्यानिरोधात्संस्कारा निरुध्यन्ते । एवं

तस्य तस्य निरोधेन तत्तन्नाभिप्रवर्तते ।

10

दुःखस्कन्धः केवलोग्यमेवं सम्यग्निरुध्यते⁽⁴⁾ ॥ १२

पूर्वस्य पूर्वस्याङ्गस्य निरोधेनोत्तरस्योत्तरस्याङ्गस्य निरोधो भवतीति विज्ञेयं ।

1) Ex conj. — Mss. *jñānasyānāiva bhāvanāt*. — Notre xyl. et Mdo XVII. *མ་རྟོག་འགགས་པར་གྱུར་པ་ནི། མེས་པས་རྟོག་པ་ལྟོས་པས་སོ།* — Ce qui donne *jñānena*: «par le savoir résultant de la méditation de ce [*pratītyasamut-
pada*]»; mais la version de l'A *kutobhaya* (fol. 89a) porte *མེས་པ་* et le commen-
taire = *avidyānirodha eva drāḍaṅga, jñāna[sya] a[sya] eva bhāvanām bhāva-
yitvā*. Ce qui donne pour notre *kārikā*: *jñānasyānāiva bhāvanāt* = «par la mé-
ditation de cette théorie».

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *དེ་རང་དེ་ནི་འགགས་གྱུར་པས། དེ་རང་དེ་ནི་མངོན་མི་འགྱུར།
དུག་པས་ལྷན་པོ་འབྲའིག་པ། དེ་ནི་དེ་ལྟར་འགག་པར་འགྱུར།*

घनया चानुपूर्व्याऽयं योगो ह्यत्मा [Tib. 209 b] त्मीयाद्यदर्शनायासनिर्स्तः कारकवेदक-
विरहितं भावस्वभावशून्यं दुःखस्कन्धं दुःखराशिं पुनरनुत्पत्त्या सम्प्रगिरोधयति ॥

यथोक्तमार्गशालिस्तम्बसूत्रे⁽²⁾ । एवमाध्यात्मिकोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो ह्यध्यामेव
कारणाभ्यामुत्पद्यते । कतमाभ्यां ह्याभ्यां । हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च ।

- 5 तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः कतमो⁽³⁾ । यदिदमविद्याप्र-
त्ययाः संस्काराः । संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं । विज्ञानप्रत्ययं नामद्वयं । नामद्वयप्रत्ययं षडा-
यतनं । षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया तृष्णा । तृष्णाप्रत्य-
यमुपादानं । उपादानप्रत्ययो भवो । भवप्रत्यया जातिः । जातिप्रत्यया जरामरणशोकप-
रिदेवदुःखदौर्गन्त्योपायानां संभवति । एवमस्य केवलस्य मक्तो दुःखस्कन्धस्य समुद्रयो
10 भवति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्काराः प्रज्ञास्यन्ते । एवं [177 a] यावज्जातिशेनाभ-
विष्यन्नरामरणं न प्रज्ञास्यते ।⁽⁵⁾ अथ वा सत्यामविद्यायां संस्काराणामभिनर्वृत्तिर्भवति ।
एवं यावज्जात्यां [सत्यां] जरामरणस्याभिनर्वृत्तिर्भवति ॥ अत्राविद्याया नैवं भवति । अहं
संस्कारानभिनर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति । वयमविद्याभिनिर्वर्तिता⁽⁶⁾
इति । एवं यावज्जातेरपि नैवं भवति । अहं जरामरणमभिनर्वर्तयामीति । जरामरणस्या-

1) On peut, à la rigueur, comprendre: «ayant chassé le trouble par la nou-
vue du moi, du mien, etc.»; mais cela présente diverses difficultés. Le tibétain
porte ...ལ་ མིག་མ་པ་ ཡང་དག་པར་ མ་ཡིན་པར་ ལྟ་བུ་ དང་ རྩལ་བ་ = °adya-
bhūladarṣanavirahitam se rapportant à duḥkhaśkandham.

2) De longs fragments de ce Sūtra, que j'espère publier prochainement,
sont cités dans le Āikṣāsamuccaya et dans la Bodhicaryāvatārapañjika.
Pour le tibétain, outre la version du Kandjour, on possède les fragments trouvés
par le Dr. A. Stein et publiés par L. D. Barnett. — Nos Mss., comme celui
du Āikṣās., portent °stambha°, mais comp la note de Bendall, 219, 7.

3) Ici commence la citation Āikṣās. 219. 10.

4) མེ་མངོན་པ་ཞིག་གོ.

5) Ms. atha vā. འཇིག་ཀྱང་. Āikṣās. atha satyām ...; mais 221. 10 atha ca.

6) Āikṣās. abhinirvartā

लो भवति । एवमस्तत्रोवाट्याको⁽¹⁾शविज्ञानधातवश्चाधिकला भवति । ततः सर्वेषां समवा-
यात्कायस्योत्पत्तिर्भवति ॥ तत्र [Tib. 210b] पृथिवोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य कठिन-
भावमभिनिर्वर्तयामीति । अग्निधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्यानुपरिग्रहकृत्यं करोमीति ।
तेजोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्याशितपोतखादितं परिपाचयामीति । वायुधातोर्नैवं भव-
त्यहं कायस्याश्वासप्रश्वासकृत्यं करोमीति । आकाशधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्यान्तःशो-
षीयमभिनिर्वर्तयामीति ।⁽²⁾ स्तोत्रपि नैवं भवत्यहं कायस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति ।⁽³⁾
विज्ञानधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य नामद्वयमभिनिर्वर्तयामीति । कायस्यापि नैवं भव-
त्यहमेभिः प्रत्ययैर्जनित इति ।

अथ च पुनः सप्तमेषां⁽⁴⁾ प्रत्ययानां समवायात्कायस्योत्पत्तिर्भवति । तत्र पृथिवी-
धातुर्नात्मा न सत्त्वो न जीवो न ब्रह्मन् मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् नपुंसकं न चाहं
न मम न चान्यस्य कस्य चित् । एवमग्निधातुस्तेजोधातुर्वायुधातुराकाशधातुर्स्पर्शधातुर्वि-
ज्ञानधातुर्नात्मा न सत्त्वो न जीवो न ब्रह्मन् मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् नपुंसकं न
चाहं न मम न चान्यस्य कस्य चित् ॥

तत्राविद्या कतमा⁽⁵⁾ वैषम्येव षणां धातूनामैक्यसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा [178a]
ध्रुवसंज्ञा शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा [आत्म(Tib. 211a)संज्ञा] सत्त्वसंज्ञा जीवपुद्गलमनुजमानव

1) Mss. *rāyavijñānāṅkaṣa*.

2) Ci-dessus 561. 9 *bhokṣita*.

3) Çikṣūs. *sansiryam karomi*.

4--4) Manque dans le Çikṣūs. et dans le Kandjour.

5) ལུས་ཀྱི་མིང་ནང་གཞུགས་མཛོད་པར་སྤྱད་པོ།. Çikṣūs. présente une lacune: *viññānadhātor navvāṇ bhavati: aham ebhīḥ pratyayoir jñāta iti*.

6) Çikṣūs. *satsv eṣu pratyayeṣu kāyasya* ...

7) Mss. *kāyasyopapattir*.

8) Manque dans le Çikṣūs. et dans le Kandjour.

9) Çikṣūs. 221. 14 Bodhicaryāv. IX. 15 (p. 387. 13).

10) Mss. *eṣām*. — Bodhic *eteṣām eva*.... *yaikusaṁjñā*. Çikṣūs. *ya eṣā eva satsv dhātuse*.

संज्ञा ग्रहकारममकारसंज्ञा । एवमादिविविधमज्ञानमिषमुच्यतेऽविद्येति ॥ एवमविद्यायां
 सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी संस्कारा इत्यु-
 च्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानं । विज्ञानमकृभुवश्चत्वारः स्कन्धा ग्रन्थपिण उपदाना-
 द्यास्तन्नाम ⁽²⁾ ⁽³⁾ चत्वारि महाभूतानि तानि चोपादाय रूपं । तच्च नाम [तच्च रूपं] ऐक्य-
 मभिसंतिप्य तन्नामरूपं ⁽³⁾ । नामरूपसंनिश्चितानीन्द्रियाणि षडायतनं । त्रयाणां धर्माणां ⁽⁴⁾
 संनिपातः स्पर्शः । स्पर्शानुभवो वेदना । वेदनाध्यवसानं तृष्णा । तृष्णावैपुल्यमुपादानं ।
 उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः । भवहेतुकः स्कन्धप्राडुर्भावो जातिः । जातस्य
 स्कन्धपरिपाको जरा । जीर्णस्य स्कन्धस्य विनाशो मरणं । म्रियमाणस्य संमूढस्य सा-
 गिष्वङ्गस्यान्तर्दहः शोकः । शोकोत्थमाल्पायनं परिदेयः । पञ्चविज्ञानक्रायसंपुक्तमसातम-
 नुभवनं दुःखं । मनसा संपुक्तं मानसं दुःखं दीर्घमस्यं । ये चाप्यन्य एवमाद्य उपल्लेशास्त 10
 उपायासा इति [Tib. 211b] ॥

1) Çikṣās. et Bodhic sahaṣṭak.

2) D'après le tibétain, Çikṣās. et Bodhic vipaṇasahasṭak (°bhuvay)
 catvāro 'rūpiṇa upādānaskandhās tan nama.

3-3) མེད་ ཡིན་ན། འཇུག་པ་ ལྟོན་པོ་ བཞི་ནང་། རེ་ནས་ རྒྱུ་མ་ རེ་
 གཟུགས་ཏེ། མེད་ རེ་ རང་ གཟུགས་ རེ་ གཞིག་ཏུ་ བསྐྱུ་མ་ རེ་ རེ་ མེད་ནང་
 གཟུགས་སོ། catvāri mahābhūtāni, tany upādāya ca, rūpaṁ tan nama tac ca
 rūpaṁ aikādhyam abhisamkṣipya tan nāmarūpaṁ = par rūpa on entend les
 quatre grands éléments et le rūpa qui en dérive, [c'est-à-dire le ādhyātma
 rūpa, le rūpa en tant qu'il constitue le corps et est un upādānaskandha].
 - Le passage est très troublé dans toutes les sources, voir Bodhic. 388, n. 1;
 Çikṣās. 222. 3.

4) Mss. niḥśrīṇi, བཞི་ནོ།

5) Tib. = taddhēkutaḥ.

6) Plutôt skandharināṇo

7) Çikṣās. lālapyanam.

तत्र मोक्षान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः । विज्ञापनार्थेन विज्ञानं । अन्योन्योपस्तम्भनार्थेन नामद्वयं । आषट्कारार्थेन षडापतनं । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । परितर्षणार्थेन तृष्णा । उपादानार्थेनोपादानं । पुनर्भवार्थेन भवः । जन्मार्थेन जातिः । परिपाकार्थेन जरा । विनाशार्थेन मरणं । शोचनार्थेन शोकः । परिदेव-
नार्थेन परिदेवः । कायपरिपीडनार्थेन दुःखं । चित्तसंकीडनार्थेन दौर्मनस्यं । उपक्लेशार्थेनोपायासाः ॥

अथ वा [178b] तत्त्वेऽप्रतिपत्तिर्मथ्याप्रतिपत्तिर्ज्ञानमविद्या ॥ एवमविद्यायां सत्यां त्रिविधाः संस्काराः अग्निनिर्वर्तते । पुण्योपमा अपुण्योपमा आनेङ्ग्योपमाः ॥ तत्र पुण्योपमानां संस्काराणां पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । अपुण्योपमानां संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । आनेङ्ग्योपमानां संस्काराणामनेङ्ग्योपगमेव विज्ञानं भवति । इदमुच्यते [विज्ञानं ॥] विज्ञानप्रत्ययं नामद्वयमिति वेदान्तोऽद्वयिणश्चत्वारः स्वन्धास्तत्र तत्र भवे नामपत्तीति नाम । सक् द्वयस्कन्धेन च नाम द्वयं चेति नामद्वयमुच्यते ॥ नामद्वयविवृद्ध्या

1) Ce qui suit manque dans Çikṣās, mais est cité Bodhicaryav. p. 388, 17.

2) On lit ailleurs *abhisamṣkāraṇa*°.

3) Voir ci-dessus p. 552, 9.

4) Mss. *janmanārthena*. — La vraie lecture, donnée par Bodhic. et par notre xylographe : *skandhaprāḍa bhavarthena*.

5) Bodhic. et xyl. = *skandhaparipākārthena*.

6) Bodhic. et xyl. *vacanaṃ paridevāna*.

7) Bodhic. plus correct *upakleṣāna*°.

8) Voir Çikṣās 222, 11 et Bodhic. IX, 73. — Ces deux textes portent *punar aparaṃ tattve*.... — Notre lecture *atha vā* est confirmée par le xyl འཇམ་དཔལ་.

9) Çikṣās, et Bodhic. °*upagāḥ cma ucyante 'vidyāpratyayaḥ saṃskāra itī / puṇyopagānām*. — Notre xyl. confirme la lecture de nos Mss.

10) Lecture confirmée par le tibétain. — Çikṣās. *idam ucyate saṃskār-pratyayaṃ vijñānam itī. evaṃ nāmarūpaṃ. nāmarūpavivṛddhyā*...

11) Mss. *cattāraḥ saṃskārās*.

[Tib. 212a] षडभिप्रायतनद्वारैः कृत्यक्रियाः प्रवर्तन्ते ⁽¹⁾ प्रज्ञायन्ते । तन्नामरूपप्रत्ययं षडा-
यतनमित्युच्यते ॥ षडभ्यश्चायतनेभ्यः षट् स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते । ⁽²⁾ अथ षडायतनप्रत्ययः
स्पर्श इत्युच्यते ॥ यस्मातीयः स्पर्शा भवति तस्मातीया वेदना प्रवर्तते । इयमुच्यते भित्तवः ⁽³⁾
स्पर्शप्रत्यया वेदनेति ॥ यस्तां वेदनां विशेषेणास्वादयति अभिनन्दति अन्वयवस्यति ग्रन्थ- ⁽⁵⁾
वसाय तिष्ठति । सा वेदनाप्रत्यया तृष्णेत्युच्यते ॥ आस्वादानाभिनन्दनाध्यवसानस्थाना- 5
दन्तमप्रियाद्वयसातद्वयैर्वियोगो मा भून्नित्यमपरित्यागो भवेदिति यैवं प्रार्थना इदमुच्यते
भित्तवः ⁽⁴⁾ तृष्णाप्रत्ययमुपादानं ॥ यत्र वस्तुनि सत्त्वास्तस्य वस्तुनो र्ज्ञानाय विद्यमानयो-
पादानमुपादत्ते ⁽¹¹⁾ तत्र प्रार्थयते ⁽¹⁰⁾ एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति कायेन
याचा मनसा च । स ⁽¹²⁾ उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते ॥ तत्कर्मनिर्वातानां स्कन्धानामभि-

1) Omis dans le tibétain, Çikṣās. et Bodhic.

2) D'après le tibétain et les autres sources. — Mss. *tatra te*.

3) Manque dans le tibétain et les autres sources: *ayam sparśapratyayā redanety ucyate*.

4) Çikṣās. et Bodhic. *yas tām vedayati viśeṣeṇa*. — Notre lecture est confirmée par le tibétain.

5) Mss. *°sāye*; mais le tibétain donne le gérondif. — Çikṣās. et Bodhic. *avatiṣṭhati*.

6) Mss. *sthānāmātma*. — Çikṣās. *°adhyavasānam mā me priyarūpasata-
rupair viyogo bhavaty iti, aparityāgo bhūyo bhūyo ca prārthana*. Bodhic. se
rapproche de notre version.

7) *nityam*. . . . *iti*. Manque dans notre xylographe

8) D'après le tibétain *ity aparityāgaprārthanā, idam*.

9) Manque dans le tibétain et les autres sources.

10) Manque dans Çikṣās. et Bodhic.

11) Mss. *yac ca prārthaya sa vām prārthayamānas* *དེ་དང་དེའ,*
comme ci-dessus *དེ་དང་དེ*.

12) Çikṣās. *ayam*.

13) Çikṣās. *yā karma° . . . sā bhava°*.

निर्वृत्तिर्या सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते ॥ जात्याभिनिर्वृत्तानां [179a] स्कन्धनामुपच-
यनपरिपाकाद्विनाशो भवति । तदिदं जातिप्रत्ययं ग्रामरूपमित्युच्यते ॥

एवमयं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽन्योन्यहेतुकोऽन्योन्यप्रत्ययो नैवानित्यो न
नित्यो न संस्कृतो नासंस्कृतो [नहेतुको नाप्रत्ययो] न वेदयिता⁽³⁾ नावेदयिता न प्रतीत्य-
समुत्पन्नो नाप्रतीत्यसमुत्पन्नो⁽³⁾ न त्रयधर्मो⁽³⁾ नात्रयधर्मो न विनाशधर्मो नाविनाशधर्मो⁽³⁾ न
निरोधधर्मो⁽³⁾ नानिरोधधर्मो⁽³⁾ आदिकालप्रवृत्तोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रोतवत् ॥

यद्यप्ययं [द्वादशाङ्गः]⁽⁵⁾ [Tib. 212 b] प्रतीत्यसमुत्पादोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रो-
तवत् । अथ चेमान्यस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य चत्वार्यङ्गानि संघातक्रियायै
हेतुत्वेन प्रवर्तते । कतमानि चत्वारि । यदुताविद्या तूष्णा कर्म विज्ञानं च । तत्र विज्ञानं
बीजस्वभावत्वेन हेतुः । कर्म क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः । अविद्या तूष्णा च ज्ञेशस्वभावत्वेन
हेतुः । कर्मज्ञेशा विज्ञानबीजं जनयति⁽⁶⁾ । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति ।
तूष्णा विज्ञानबीजं स्नेहयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति ॥ असतां तेषां प्रत्ययानां
[विज्ञान]बीजस्याभिनिर्वृत्तिर्न भवति ॥ तत्र कर्मणो नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजस्य
क्षेत्रकार्यं करोमीति । तूष्णाया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानस्य स्नेहकार्यं करोमीति ।
अविद्याया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजमवकिरामीति । विज्ञानबीजस्यापि नैवं
भवति । अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति ॥

अथ च विज्ञानबीजं कर्म[179b]क्षेत्रप्रतिष्ठितं तूष्णास्नेहाभिप्यन्दितमविद्या

1) Mss. *upanayana*; Çikṣās. *upacaya*.

2) Sic Çikṣās. — D'après le tibétain °*pākarināṣau bhavutah*.

3) Manque dans le tibétain, et aussi dans Çikṣās.

4) Mss. *virāga*.

5) Le tibétain répète *dvādaśāṅgaḥ pratityasamutpādo 'nyonyahetuko 'ny nyapratyayo*

6) Çikṣās. *sanjanayanti*.

चतुर्विज्ञानस्य समन्वाकरणकृत्यं करोमीति । चतुर्विज्ञानस्यापि नैवं भवत्यकुमेभिः
प्रत्ययैर्जनितमिति ॥ अथ च ⁽¹⁾ सतामेषां प्रत्ययानां समवायाच्चतुर्विज्ञानस्योत्पत्तिर्भव-
ति ॥ एवं शेषाणामिन्द्रियाणां यथायोगं कर्णीयं ॥

तत्र न कश्चिद्धर्माऽस्माल्लोकात्परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञ-
5 मिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ ⁽²⁾ तद्यथा भित्तवः सुपरिशुद्ध आदर्शमण्डले मुखप्रतिवि-
म्बकं दृश्यते । न च तत्रादर्शमण्डले मुखं संक्रामति । अस्ति च मुखप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्र-
त्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमस्माल्लोकान् कश्चिद्भ्रूतो नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च
कर्मफलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ तद्यथा भित्तवश्चन्द्रमण्डलं चचारि-
शयोन्नतशतमूर्धं व्रजति । अथ च पुनः परीति ऽप्युदकभाजने चन्द्रस्य प्रतिविम्बं दृश्यते ।
10 न च तस्मात्स्थानाद्मूर्धं नभश्च्युतं परीति उदकस्य भाजने संक्रातं भवति । अस्ति च
चन्द्रमण्डलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवमस्माल्लोकान् कश्चिद्भ्रूतो
नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ⁽³⁾ ॥

तद्यथाग्निरूपादानप्रत्यये सति ज्वलति [Tib. 214a],⁽⁴⁾ उपादानवैकल्यात् ज्वलति ⁽⁵⁾
एवमेव भित्तवः कर्म[180b]ज्ज्ञेयजनितं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्यापतनप्रतिमयी मातुः
15 कुतौ नामत्रयाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वपरिप्रेषु मायालतणास्वभावेष्व-
मेषु कृत्रिमेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

1) Çikṣās. satsv eṣu pratyayeṣu.

2—2) Manque dans Çikṣās. et dans Bodhic.

3) Manque dans le tibétain.

4) Ms. tasmāthānāmūrdhvaṃ Tib. = na ca candramaṇḍalam tasmāt
sthānāt cyutam.

5) D'après le tibétain : tad-yathāgnir hetupratyayaivakalyān na jvalati,
hetupratyayasāmāgrīto jvalati — Çikṣās yathāgnir upādānavakalyān na jva-
lati, eam eva . . . ; de même Bodhic., bien que la traduction tibétaine de ce der-
nier texte soit conforme à notre xylographe.

6) D'après le tibétain asvāmikeṣv amameṣv aparigraheṣv ākūṣasameḥ
māyūlakṣaṇasevalbhāreṣu hetu — Çikṣās. ajoute apratyarthikeṣu avant ākūṣa

तत्रार्थात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणीर्दृष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः । न
 शायततो नोच्छेदतो न संक्रातितः परोत्तरेतुविपुलफलाभिनिर्वृत्तितः तत्सदृशानुप्रब-
 न्धतश्चेति ॥ कथं न शायततो 'यस्मादन्ये मारणात्तिकाः स्कन्धा अन्यं श्रौपत्यंशिकाः
 स्कन्धाः । न तु य एव मारणात्तिकाः स्कन्धास्त एवौपत्यंशिकाः । अपि तु मारणा-
 त्तिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते ।⁽¹⁾ तस्मिन्नेव च समये⁽²⁾ श्रौपत्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । 5
 घतो न शायततो ॥ [कथं नोच्छेदतः] । न च पूर्वानिरुद्धेषु मारणात्तिकेषु स्कन्धेषु श्रौप-
 त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु मारणात्तिकाः स्कन्धा निरु-
 ष्यन्ते ।⁽³⁾ तस्मिन्नेव च समये⁽³⁾ श्रौपत्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति तुलादण्डोन्मादवनाम-
 वल्लन्दबिम्बप्रतिबिम्बवत् । घतो नोच्छेदतः ॥ कथं न संक्रातितः । विसदृशः सङ्घ-
 निकायाः सभागार्था⁽⁵⁾ ज्ञातव्या ज्ञातिमभिनिर्वर्तयन्ति । घतो न संक्रातितः ॥ कथं परोत्तरेतुलो 10
 विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परोत्ते कर्म क्रियते विपुलः फलविपाकोऽभूयते । घतः परो-
 त्तरेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यथाचेदनीयं [Tib. 214b]

1—1) Manque dans le xylographe. — Çikṣās. *api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānā upapattyaṇḍikāḥ skandhā ca prādurbhavanti.*

2) *pūro*^o et *māraṇāntikeṣu* manque dans Çikṣās., mais est donné par Bodhic.

3—3) Manque dans Çikṣāsamuccaya.

4) Manque dans notre xylographe et les autres sources.

5) Mss. *sabhāgatāyāṃ satyām vartayanti.* — Notre xylographe com-
 porte une lecture *sabhāgatāyāṃ jatāṃ*, mais ajoute une négation: མེས་པོ་ཅན་
 རིགས་མེ་འདྲ་བ་རྒྱུས་སྒྲུབ་ཀྱི་མཉམ་པ་ལྡན་གྱི་མེ་མོ་མཛོད་པར་འགྲུབ་པར་མེ་
 རྩེད་པའོ། *na abhinivartayanti.* — Malheureusement il n'y a accord, ni entre nos
 quatre sources tibétaines (l'fragment Stein, Mdo XVI, traduction de Bodhic.,
 notre xylographe), ni entre les traditions manuscrites de Madh. vṛtti, Çikṣās.
 et Bodhic. — Je reprendrai ce petit problème dans l'édition du Çali-
 stambasūtra.

कर्म क्रियते तथावेदनोयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानु[प्र][181a]बन्धतश्चेति
विस्तरः⁽¹⁾ ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ द्वादशाङ्गपरीता
नाम षड्विंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Pour ce *vistara*, voir ci-dessous Chap. XXVII ad finem, et Çikṣās.
p. 227. 3.

XXVII.

दृष्टिपरीक्षा नाम सप्तविंशतितमं प्रकरणं

यश्चैवं प्रतीत्यसमुत्पादं यथाभूतं सम्यक् पश्यति स न पूर्वात्तं प्रतिस्मरति । नाप-
रात्तं प्रतिस्मरतीत्यादि सूत्रे⁽²⁾ पठ्यते । तत्र कतमः पूर्वात्तः । कतमोऽपरात्तः । कथं न
प्रतिस्मरतीति तद्युत्पत्त्यर्थमिदमारभ्यते ॥

5

तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्षयातीता आत्मभावाः पूर्वात्त इत्युच्यते । पूर्वा हि जन्म-
परंपराजः पूर्वात्तः । तं न प्रतिस्मरति । दृष्टिप्रकारिर्नालम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथा-
वदवस्थित[ता]वदर्शनात् । नान्यथावस्थितं वस्तुन्यथाभिनिविशते । तत्राष्टौ दृष्टयः
पूर्वात्तमालम्ब्यान्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा ।

* * * * *

10

पास्ताः शाश्वतलोकाद्याः पूर्वात्तं समुपाश्रिताः ॥ १

1) ཐྱོན་གྱི་མཐའ་ལ་རྟེན་པར་མི་བྱེད།

2) Voir ci-dessous fol. 188a

3) *ātmabhāva* = བདག་གི་དངོས་པོ་.

4) Nos Mss. présentent une lacune, provenant de la répétition de *tad-
yathā*. — འདི་ལྟ་སྟེ། འདས་ཏུ་སྤང་མ་བྱུང་ནས་དང་། འདྲིལ་རྟེན་རྟག་པ་
ལ་སྟགས་པར། ལྟ་བ་གང་ཡིན་དེ་རྟག་ནི། ཐྱོན་གྱི་མཐའ་ལ་བརྟེན་པ་ཡིན། རེ་
ལ་ནས་གྱི་སྒྲ་ནི་སྟགས་པའི་རྟེན་འཁོར། ཡང་ན་ལྟ་བ་གཉིས་ཏེ་བར་བཞེད་པ་
ནི་ཏེ་བར་མཚན་པའི་རྟེན་ཏུ་ཡོད་ནི། ལྟ་བ་འདི་རྟག་ནི་བཞི་སྟེ། འདི་ལྟ་སྟེ། ཅི་
བདག་འདས་པའི་ཏུ་སྤང་བ་ནི་གསལ། — Mdo XVII donne la même version
de la Kārikā. — On peut restituer:

abhūm atitam adhvānaṃ nābhūm iti ca dṛṣṭayaḥ

mais l'analogie de la stauce 2 exige que la stance commence par *dṛṣṭayaḥ*; on
aurait:

dṛṣṭayo 'bhūram nābhūram kim nv atite 'dhranīti ca.

तत्रेतिशब्दं घास्यर्थः । अथ वा दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थं । चतस्रस्वेता दृष्टयः ।
तद्यथा । किं न्वरुमभूवमतीतमघानं ' नाभूवमतीतमघानं ' अभूवं च नाभूवं च ' नैवाभूवं
न नाभूवामिति । एताश्चतस्रो दृष्टयः पूर्वान्तं समाश्रिताः ॥ [Tib. 215 a]

अपरा अपि चतस्र इत्याह⁽¹⁾ ।

5 पास्ताः शाश्वतलोकाद्याः

पूर्वं प्रसङ्गेनोपवर्णितास्ता अपि

पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥

तत्र यद्यपि पूर्वान्तादृष्टिचतुष्टयादुत्तरं दृष्टिचतुष्टयं नातिभिद्यते तथापि ताव-
न्मात्रविशेषमाश्रित्य पृथगुपादीयते तच्चेत्तरत्र व्याख्यास्यामः । तत्र शाश्वतो लोक इत्ये-
10 तदभूवमतीतमघानमित्येतस्मान्नातिभिद्यते । अथ वायं विशेषो यच्छाश्वतो लोक इत्येषा
दृष्टिः सामान्येन पूर्वान्तमाश्रिता [181 b] । अभूवमतीतमघानमित्येषा तावन् एव पूर्व-
ान्तपरामर्शेन प्रवृत्ता न सामान्येनेति । एवमन्यास्वपि दृष्टिषु विशेषो वक्तव्यः ॥ इत्येवं
तावदष्टवेता दृष्टयः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥

उक्तः पूर्वान्तस्तदालम्बिकाभिर्दृष्टिभिः सार्धमिदानीमपरास्त उच्यते । तत्र वर्तमा-
15 न्मात्मभावमपेक्ष्य भाविन आत्मभावा अपरास्त इत्युच्यते । अपरो हि व्रन्मपरंपरांशो
अपरास्तः । तं न प्रतिसरति । दृष्टिप्रकारैर्नालम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थि-

1) Le tibétain ne traduit pas *āha* ; il reproduit les trois derniers pūdas, avec la variante དེ་དག་གྱུང་ (tā api) au lieu de དེ་དག་ནི, soit *aparā api catasv* itī pūram prasaṅgena upavarnitāḥ / ཅུ་འཕྲུག་འཛིན་པ་དེ་དག་གྱུང་པ་དེ་དག་ནི་ [santi] tā apā pūrvāntam samupācṛitāḥ.

2) བླ་མ་ལ་ prasaṅgena. — Aussi ལྟོས་ལ་, Çarad Candra.

3) Mss. cātibhiṣate, nābhibhidhyate — ག་དག་ལ་ ཆེར་ མེད་ མེད་ གྱེ.

4) ཅུང་ཟད་ཅེས་.

ततत्त्वदर्शनात् । नान्यथावस्थितं वस्त्वन्यथाभिनिविशते ॥ तत्राष्टौ दृष्टयोऽपरात्तमाल-
म्ब्यान्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा ।

दृष्टयो न भविष्यामि किमन्योऽनागतेऽधनि ।

भविष्यामीति चात्ताद्या अपरात्ते [Tib. 215b] समाश्रिताः⁽¹⁾ ॥ २

इहापि दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थं । चतस्रस्त्वेता दृष्टयः । तद्यथा । किं नु ७
भविष्याम्यनागतमधानं । न भविष्यामि । [भविष्यामि च न भविष्यामि च] । नैव भवि-
ष्यामि न च [न] भविष्याम्यनागतमधानमित्येताश्चतस्रो दृष्टयो ऽपरात्ते समाश्रिताः ॥
किमेता एव चतस्रो दृष्टयो ऽपरात्ते समाश्रिताः । नेत्याह । किं तर्ह्यपरा अपि चत-
स्रो विद्यन्ते अतोऽस्या अपरात्ते समाश्रिताः । तत्रात्ताद्याश्चतस्रो दृष्टयः सामान्येनापरात्त-
माश्रित्य प्रवृत्ताः । किं नु भविष्याम्यनागतमधानमित्येतास्त्वात्मन एवापरात्तमाश्रित्य 10
प्रवृत्ता इत्येवं दृष्टिचतुष्टयस्य विशेष इति बोद्धव्यं ॥

तत्राग्नस्य तावत्पूर्वात्तालम्बिकस्य [182a] दृष्टिचतुष्टयस्य यथा न संभवस्तथा
प्रतिपादयन्नाह ।

अभूमतीतमधानमित्येतन्नोपपद्यते ।

यो हि जन्मसु पूर्वेषु स एव न भवत्यपे⁽⁴⁾ ॥ ३

15

1) Mss. *kim anye nāgate 'dihvani*. — *མི་འོངས་* 'རྩམ་' *གནས་* *འགྲུར་* *དང་* ।
| *མི་* *འགྲུར་* *འཛིག་རྟེན་* *མཐའ་སྟོགས་* *པར་* । | *ལྷ་* *པ་* *གང་* *ཡིན་* *དེ་དག་* *ནི་* । | *ཕྱི་མའི་*
མཐའ་ལ་ *བརྟེན་པ་* *ཡིན།* — Le tibétain ne traduit pas *kim* ni *iti*; par contre il a,
comme dans la première stance, *yās tas* et *lokānta*^o (?) au lieu de *anta*^o — *གནས་*
garantit *anya*.

2) Tib. *lokāntādyāḥ* (?): *འཛིག་རྟེན་* *མཐའ་སྟོགས་* *པར་* ।

3) *མཐའ་* *ཡིན་པ་ལ་* *སྟོགས་པ་* *ལྷ་པ་*.

4) *འདས་པའི་* *རྩམ་ན་* *ལྷུང་* *འགྲུར་* *ཅེས།* । | *ལྷ་པ་* *དེ་ནི་* *མི་* *འཐད་དོ།* । | *སྟོན་*

तत्र य एवातीतेषु जन्मसु बभूव यदि स एवायमधुना स्यात्तदा युक्तमस्य शक्नु-
 मभूवमकृमतीतमध्वानमिति । न चैतदेवं संभवति नित्यत्वप्रसङ्गात् । नित्यस्य च संसर्गा-
 नुपपत्तेः । एकगतिस्थस्यापि नानागतिसंगृहीतत्वप्रसङ्गात् । इह हि पूर्वं यदि नरकादि-
 गतिको भूत्वा इहानो [Tib. 216a] कर्मवैचित्र्यान्मनुष्येषूपपन्न एवं कल्पयेदकमेवासौ
 5 नारक आसमिति तदस्य न युक्तं । कथं हि नाम मनुष्यः सन्नारकादिकः स्यात् ॥

यत्तर्हीदं पठ्यते ⁽¹⁾सूत्रे । अकमेव स तेन कालेन तेन समयेन गान्धाता नाम राजा
 चक्रवर्ती अभूवमिति । तत्कथं वेदितव्यमिति । अन्यत्रप्रतिषेधपरं तद्वचनं नैकत्वप्रति-
 पादकमिति विज्ञेयं । अत एव हि नान्यः स तेन कालेन तेन समयेनेति पठ्यते ॥ यदि
 पुनः स एवायमिति पूर्वकस्य चाधुनातनस्य चैकत्वं स्यात् । को दोषः स्यात् । उक्तस्ता-
 10 वदत्र दोषो नित्यत्वं स्यादिति ॥

तथापि भूय उच्यते ।

स एवात्मेति तु भवेदुपादानं विशिष्यते ।

यदि स एव पूर्वक आत्मायमिदानीं स्यात्तदोपादानस्य पञ्चस्कन्धलक्षणास्य विशे-
 षो न स्यादुपादातुरविशेषात्पूर्वावस्थायामिव । न चैवमुपादानाविशेषोऽस्यात्मनः । किं
 15 तर्हि विशिष्यत एवोपादानमुपादातुः कर्मभेदात्कारकभेदाच्च । ततश्चोपादानविशे[182b]-
 षात्स एवायमात्मेति न युज्यते ॥

अथ मन्यसे । विशिष्यतामुपादानमात्मा लेक एवेति । अत आत्मनो ऽविशिष्ट-
 त्वादभूततमध्वानमित्येतद्विशिष्यत्येव ॥ उच्यते ।

ཆེ་མཆོས་སུ་གང་སྤང་བ། །རེ་ཞིང་འདི་ནི་མ་ཡིན་ནོ། — La forme *abhūm* est
 répétée plusieurs fois ci-dessous, *metri causa*.

1) Voir *Divyāvadāna* 228. 15: *yo Mūrdhāto rājāham eva sa tena kālena
 tena samayena*. — Sur ce roi, Schiefner, *Ind. Erzählungen*, xlv (Pet. 1877);
 JBTS. 1894, 8, p. 15; Takakusu, BEFEO. 1904, p. 1020.

उपादानविनिर्मुक्त आत्मा ते कतमः पुनः⁽¹⁾ ॥ 8

यदि कान्यदुपादानमन्यथात्मा स्यात्तदोपादानविशेषे ऽप्यात्मनो ऽविशेषात्स्यदे-
तदेवं । न चैतद्भेदेन दर्शयितुं शक्यं । अयमसावात्मा इदम[Tib. 216b]स्योपादानमिति ।

***** प्रसङ्गात् ***** यदुपादानमिति । यदा चैवमुपादानविनिर्मुक्त आत्मा दर्श-
यितुं न शक्यते । तदोपादानविशेषेऽपि आत्माविशेष इति न शक्यते कल्पयितुं ॥

5

अथापि कश्चित्परिकल्पयेत्सत्यमुपादानविनिर्मुक्त इत्येवं न संभवति । किमुपा-
दानमेवात्मत्वेन परिकल्प्यत इति । एतदपि न युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानविनिर्मुक्तो नास्त्यात्मेति कृते सति ।

स्यादुपादानमेवात्मा नास्ति चात्मेति वः पुनः⁽⁴⁾ ॥ 9

⁽⁵⁾ यथा तावदुपादानमेवात्मा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

1) དེ་ཉིད་ བདག་ཏུ་ འགྱུར་ ལྷན་ནུ། །ཏེ་བར་ལེན་པ་ བློ་བཟང་ འགྱུར། །ཏེ་བར་
ལེན་པ་ མ་གཏོགས་པར། །ཁྱོད་ཀྱི་ བདག་ རི་ གང་ལྟེན་ ཡིན།

2) Tib. = *idam ātmana upādānam*.

3) Mss. *upādānū gati saṃgrhātavāt prasāṅgāt / mṛtena grahaṇaprasaṅ-
gāt, upādānoprasaṅgāt, mṛte grahaṇa°*. — ཏེ་བར་ལེན་པ་ལས་ བློ་བཟང་པའི་ རང་
ལེན་ ཡིན་པ་ཏེད་ཀྱིས་ བདག་ རྒྱ་ མེད་པར་ ཐལ་པའི་ རྒྱུར་ རང་། མེས་པར་ བཟུང་བུ་
ཡིན་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར་པའི་ རྒྱུར་རོ། = *upādānaviṣṭasvabhāvatvād ātmano
'hetukatvaprasaṅgāt, prthaggrahaṇaprasaṅgāt ca (ou bhodena grahaṇa°, voir
216. 8).*

4) ཏེ་བར་ལེན་པ་ མ་གཏོགས་པའི། །བདག་ ཡིན་ མ་ཡིན་ ལུས་པའི་ ཆོ། །ཏེ་
བར་ལེན་ཏེད་ བདག་ ཡིན་ན། །ཁྱོད་ཀྱི་ བདག་ རི་ མེད་པ་ ཡིན། — Mss. *iti vā
'vānaḥ*.

5) Mss. *atha* — རི་ལྟར་..... རི་ལྟར་.....

[न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्समुदेति घ ।]

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति⁽¹⁾ ॥ ६

तत्र यदेतत्पञ्चोपादानस्कन्धाख्यमुपादानं तत्प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च ।
न चैवमात्मा प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च । आत्मा स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वादिना च
6 नित्यानित्यत्वेनाप्यशक्य एव वक्तुमनेकदोषप्रसङ्गात् । नित्यत्वे ह्यात्मनः शाश्वतवादः
स्यादनित्यत्वे चोच्छेदवादप्रसङ्गः । तच्च तदुभयं शाश्वतोच्छेदाख्यं गृहानर्थकरमिति [नो-
पगन्तव्यं] । अ[183a]त[1]उपादानमेवात्मेति तावन्न गृह्यते ॥

अपि च

कथं हि नामोपादानमुपादाता [Tib. 217 a] भविष्यति ।

10 इहोपादीयत इत्युपादानं कर्म । तस्य चावश्यमुपादात्रोपासकेन भवितव्यं । तस्य
चोपादानस्य यद्यात्मत्वमिष्यते । तत्रोपादानमेवोपादतित्यपि विद्यते । ततश्च कर्तृकर्म-
णोरैक्ये मति क्लृप्तकृतव्यवहृत्कुम्भकाराग्नीन्धनादानामप्यैक्यं स्यात् । न चैतद्दृष्टं युक्तं
वेति प्रतिपादयन्नाह ।

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति । इति ।

16 अपि त्वत्यन्तासंभव एवास्य पक्षस्येत्यभिप्रायः ॥

1) 'ཏེ་བར་ལེན་ ཉིད་ བདག་ མ་ཡིན། །དེ་ འབྱུང་པ་ རང་ འཇིག་པ་ ཡིན། །ཏེ་
བར་སྐྱང་པ་ ཇི་ལྟ་བུར། །ཏེ་བར་ལེན་པོ་ ཡིན་པར་ འབྱུར། — Voir ci-dessus 342. 2.

2) Mss. vijñanetyas, vijñanyas.

3—3) 'བྱེད་པ་ ཡིན་པས་ ཁས་སྐྱང་པར་ མེ་ གུའོ། །དེའི་ བྱེད་ རེ་ཞིག་ ཏེ་བར་ལེན་
པ་ རེ་ཏེད་ བདག་ ཡིན་ནོ་'

4) 'ཏེ་བར་སྐྱང་པར་བྱ་པ་ ཡིན་པས་ ཉ་

5) 'ཏེ་བར་སྐྱེགས་པ་པོ་

6) 'གཏན་ མེ་སྤྱི་བ་ཉིད་འོ།

यदि पुनः पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात्को दोष इति ॥ उच्यते ।

यदि ह्यपि भवेदन्यः प्रत्याख्याप्यापि तं भवेत् ।

तथैव [Tib. 218a] | च स | संतिष्ठेत्तत्र ज्ञापेत वामूतः⁽¹⁾ ॥ १०

यदि ह्ययमधुनातनं ग्यात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्यः स्यात्तदा तं पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय परित्यज्य तन्निर्पेतो ऽतद्धेतुक एव स्यात् ॥ किं चान्यत् । तथैव च | स | संतिष्ठे-⁵ तत्र । यदि पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात् । तदान्यत्वाद्धेतुपादे पदाविनाशवत्पूर्व-स्यात्मन उत्तरस्मिन्नप्यात्मनि समुत्पद्यमानेऽप्यानिरोधः स्यात् । अनिरुद्धत्वाच्च यत्र पूर्वं देवमनुष्यादिजन्ममूपपन्नो येन [181a] वर्णसंस्थानादिना पूर्वमुपलभ्यमानस्तेनैव प्रकारेण तथैव स तत्रावतिष्ठेत । पूर्वत्र⁽²⁾ वामूत⁽³⁾ एवेकोत्पद्येत । न चैष संभोगस्ति यदस्य मनुष्य-भूतस्य पूर्वको देवाद्यात्मा तथैवावतिष्ठेतीति । तस्मान्नाभूवगतोतमध्वानमित्येतन्नो-¹⁰पपद्यते ॥

अत्रारु⁴ 'तत्र यडुक्तं' ।

यदि ह्यपि भवेदन्यः प्रत्याख्याप्यापि तं भवेदिति ।

यदि पुनः पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय *****⁽⁴⁾ तदा तस्य पूर्व-

1) ग'वा'ते' ल'दे' रे' ग'ल'ल' ल'लु'र'ल' । रे' मे'र'म' ल'ल' ल'लु'र'म' ल'लु'र' ।
रे' ल'ल'ल' रे'रे' ग'ल'ल' ल'लु'र' ल'ल' । रे'र' म' मे'र'म' ल'ल' ल'लु'र' । --
Construire *tatrāmṛta*.

2) ग'ल'ल' 'म' ।

3) *vā* n'est pas repré- senté dans le tibétain; peut-être *ca*

4) Mss. *pratyākhyāya syāt tada* ... — ग'वा'ते' ल'ल'ल' ग'ल' मे'र'म'
ल'दे' ल'दे'र' ल'लु'र'म' ल'लु'र' ल'ल' 'म' ल'ल' ल'लु'र' । रे'ल' ल'ल' 'म' म'ल'ल'
ल'लु'र'म' । रे'ल'ल' ल'ल' । ग'ल'ल' ल'ल' रे'ल'ल' ल'ल'ल' ।

कस्यात्मनस्तत्र नष्टत्वादिकं चान्यस्यैव चोत्पादनात्पूर्वकस्यात्मन उच्छेदः स्यात् । तस्मिंश्चात्मन्युच्छिन्ने कर्मणामदत्तफलानामेवाश्रयविच्छेदेन विच्छेदादौक्त्यभावा [Tib. 218b] न्नश्च एव स्यात् । अथ पूर्वकेनात्मना कृतस्य कर्मण उत्तरेणात्मना फलपरिभोगः परिकल्प्यते । तथाप्यन्येन कृतस्य कर्मणः फलास्यान्येनोपभोगः स्यात् । ततश्च

४ अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्माकृतकं यदि⁽³⁾

इत्येवमाद्यनिष्ठमापद्यते ॥

अपि च । यद्ययमात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्य एवात्रोपपन्नः स्यात्तदा पूर्वमभूवा पश्चादुत्पन्न इति स्यात् । न चैतन्मुक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

नाप्यभूवा समुद्भूतो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।

१० कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति⁽⁵⁾ १२

ཆད་ ཅད་ ལས་རྒྱམས་ ཟུང་བ་ ཅད་ ། །གཞན་གྱིས་ གུས་པའི་ ལས་རྒྱམས་ནི།
 །གཞན་གྱིས་ གོ་སྐོར་སྤོང་བ་ ཅད་ ། རེ་ལ་ སྐོགས་པར་ གལ་པར་ འགྱུར། ॥ ११
 གལ་ཏེ་ བདག་ འདི་ སྤྱི་གྱི་ བདག་ མེད་པར་ འབྱུང་བར་ འགྱུར་ན་ནི། རེ་ལ་
 ཆེ་..... = *yadi [punah] pūrvakam ātmānaṃ pratyākhyāya ayam iha bhavet ko doṣaḥ syāt? tatra doṣā bahavaḥ syuḥ .katham iti cet? yasmād evaṃ sati: ucchedaḥ karmaṇām nāgas tathānyena kṛtakarmaṇām / anyena paribhogaḥ syād evamādi prasajyate || 11*
yadi pūrvakam ātmānaṃ pratyākhyāya ayam ātmā bhavet, tadā pūrvakasyātmanus tatra naṣṭatvāt.....

१) གྱིས་པའི་ཕྱིར་ = *utpādāt* (?)

२) ལས་གྱི་འབྲས་ཀྱི་ མཐུག་སྐོགས་པ་རྒྱམས་.

३) = XVII. 23 (p. 326).

४) Mss. *evātmatropapannuḥ*. — གྱིས་པ་ *utpanna*.

५) མ་ ཕྱུང་བ་ལས་ ཕྱུང་བ་ མེན། །འདི་ལ་ སྤྱོད་ཏུ་ གལ་པར་ འགྱུར། །བདག་
 རེ་ གུས་པར་ འགྱུར་པ་ ཅད་ ། །འབྱུང་བའང་ གྱུ་མེད་ཅན་ཏུ་ འགྱུར། — Cité ci-
 dessus XVIII. 1.

तदेवं पूर्वान्तं समाश्रितस्य दृष्टिचतुष्टयस्यासंभवमुद्भाव्येदानोमपरात्तसमाश्रितस्य
प्रतिषेधमाह ।

अध्वन्यनागते किं नु भविष्यामीति दर्शनं ।

न भविष्यामि चेत्त्येतदतीतिनाघना समं ॥ १४

- 5 यथैव कृतोत्प्रेषधनि दृष्टिचतुष्टयं निषिद्धं । एवमनागतेऽप्यध्वनि दृष्टिचतुष्टयं नि-
षेधनीयमुक्तपाठपरिवर्तनेन । तद्यथा ।

अध्वन्यनागते किं नु भविष्यामीत्यसंगतं⁽²⁾ ।

एष्यन्नन्मनि यो भावो स एव न भवत्ययं⁽³⁾ ॥

इत्येवमादिना सर्वे समं योष्यमेकत्वप्रतिषेधे । एवमन्यत्र प्रतिषेधेऽपि समं योष्यं ।

- 10 न स्यामनागतकाल इत्येतन्नोपपद्यते ।

एष्यन्नन्मनि यो भावो ततोऽन्यो न भवत्ययं ।

इत्येवमादिना पूर्वश्लोक[185 a]पाठपरिवर्तनेन ॥ [Tib. 219^h]

इदानीं पूर्वान्तं समाश्रितस्य शास्त्रतादिदृष्टिचतुष्टयस्य प्रतिषेधार्थमाह ।

1) म'दिन'स'स' ग'द'स' स'स' स'स' स'स' । ।स'स'स' स' स'स' स'स'
स'स' । ।स'स' ग'द' स'स' स'स' स'स' । ।स'स'स' स'स' स'स' स'स' स'स'
— Même version, M do XVII. — Pour ग'द'स' voir 573. s et note.

2) म'दिन'स' स'स' स'स' स'स' स'स' । ।स'स' स'स' स'स' स'स' ।

3) म'दिन'स' स'स' स'स' स'स' । — *aisya*, manque dans M. W., = *aisya*
dans Bō.

4) स'स' स'स' स'स' स'स' । Ci-dessus, p. 582 l. 6, स'स' स'स' स'स'
स'स' स'स'.

स देवः [स] मनुष्यश्चदेवं भवति शाश्वतं ।

अनुत्पन्नश्च देवः स्याज्जायते न हि शाश्वतं ⁽¹⁾ ॥ १५

इह हि कश्चिन्मनुष्यगतिस्त्रयः कुशलो कर्म कृता देवगतिं गच्छति । तत्र यदि स
एव देवः स एव मनुष्य इति । एवमुभयोरैक्यं स्यात् । तदा शाश्वतं स्यात् । न चैतदेवं
यदेव एव मनुष्यो भवेदिति । अतो नास्ति किं निच्छाश्वतं ॥ अपि च । शाश्वतपदे ५
सत्यसमुत्पन्नश्च देवः स्यात् । किं कारणां । यस्माज्जायते न हि शाश्वतं । यदि वस्तु शा-
श्वतं तादृशमानवान्नैव जायते । ततश्चानुत्पन्नो देवः स्यात् । अनुत्पन्नो देवो ना पुन्यत
इति । एवं तावच्छाश्वतं न पुन्यते ॥

इदानीं शाश्वतमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

देवादभ्यो मनुष्यश्चेशाश्वतमतो भवेत् ।

10

देवादभ्यो मनुष्यश्चेत्संतीतिर्नोपपद्यते ⁽²⁾ ॥ १६

⁽⁴⁾ यदि ह्यभ्यो देवोऽभ्यश्च मनुष्यः स्यात्तदा पूर्वकस्य मनुष्यात्मनस्तत्र नष्टत्वादिक

1) ग'ल'ते' लु' ते' मे' ते' न । | रे'लु'न' ते' ह'ग'स'र'लु'र' । | लु' ते'
स' लु'स' ते'र' लु'र'ते' । | ह'ग'ल' लु' स' मे'र'लु'र'ते' ।

2) रे'लु'र' लु' ते' स' लु'स' स' ते'र' लु'र' । | लु' स' लु'स' स' ते' रे'ग'स'
स' लु'र'ते' ।

3) ग'ल'ते' लु'ल'स' मे' ग'ल'न' न । | रे'लु'न' ते' मे'ह'ग'लु'र' । | ग'ल'ते'
लु' मे' ग'ल'न' लु'र'न' । | लु'र' ते' लु'स' स' मे' लु'र'ते' । — Même version

Ms. XVII.

4) Le tibétain omet ce paragraphe.

वान्यस्यैवोत्पादात् ' स पूर्वको मनुष्यात्मा तत्र विनष्ट इत्यशाश्वतं स्यात् ॥ तत्संतानानु-
वृत्त्या नाशाश्वतमिति चेदुच्यते ।

देवादभ्यो मनुष्यश्चेत्संततिर्नोपपद्यते ।

यदि देवादभ्यो मनुष्यो भवेत् ' तदा यथा निम्बस्य ⁽²⁾ नाम्नतरुसंतानो भवत्येवं मनु-
८ ष्यस्य ⁽³⁾ देव एकसंतानपतितो न स्यात् ' ततश्च पूर्वकास्य विनाशादशाश्वतमेव भवेत् ॥
अथ वा यदि देवादभ्यो मनुष्यो भवेत्तदा संतानानुवृत्तिर्न स्यादस्ति चेयं संतानानुवृत्तिर्द-
वस्य ⁽¹⁾ मनुष्य एकसंतानपतित इति । तस्मात्संताना[185 b]भावप्रसङ्गादेवादभ्यो मनुष्यो
न भवति । यतश्चैवमतोऽशाश्वतमपि नास्ति ॥

इदानीं शाश्वताशाश्वतप्रतिषेधार्थम[Tib. 220 a]ाक् ।

10

दिव्यो यद्येकदेशः स्यादेकदेशश्च मानुषः ।

अशाश्वतं शाश्वतं च भवेत्तच्च न युज्यते ॥ १७

यद्ययं मनुष्यो ऽनेन मनुष्यतां विजित्वादेशेन विहाय मनुष्यतां देवात्मभावमुपाद-
ध्यात् ' तदा एकदेशस्य नाशा[दशा]श्वतं स्यादेकदेशस्य चाऽऽस्थानाच्छाश्वतं स्यात् । एत-
च्चायुक्तं यदेकस्य दिव्यगतिर्भवेत्त एकादेशः स्यादेकदेशश्च मनुष्यः स्यात् ' तस्माच्छा-
15 श्वतं चाशाश्वतं च एतदुभयं नोपपद्यते ॥

इदानीं नशाश्वतनैवाशाश्वतदृष्टिप्रतिषेधार्थमाक् ।

1) དེའི་ ཚེ་ ཨ་མའི་ མེད་ རི་ ས་མའི་ རྒྱུ་ མ་ཡིན་པ་ དེ་མཐོན་ཏུ་ . . . = De
même que l'arbre d'âmra n'est pas série du nimba (pa-ma?).

2) ལྟ་ ཡང་ མའི་ རྒྱུ་ གཅིག་ཏུ་ གོཏོགས་པར་ མི་ འགྱུར་རོ།

3) ལྟ་ རི་ མི་ རང་ རྒྱུ་ གཅིག་ཏུ་ གོཏོགས་པ་ ཡིན་ནོ། = le dieu fait
partie d'une même série avec (རང་) l'homme.

4) གལ་ཏེ་ རྟོགས་ གཅིག་ ལྟ་ཡིན་ལ། རྟོགས་ གཅིག་ མི་ རི་ ཡིན་གྱུར་ན།
|རྟག་ རང་ མི་རྟག་ འགྱུར་པ་ཡིན། |དེ་ ཡང་ རིགས་པ་ མི་ ཡིན་ནོ།

अशाश्वतं शाश्वतं च प्रसिद्धमुभयं यदि ।

सिद्धे न शाश्वतं कार्यं नैवाशाश्वतमित्यपि ॥ १८

यदि शाश्वतं किं चिद्वस्तु स्यात्तदा पश्चाद्शाश्वतदर्शनान्नैव शाश्वतमिति स्यात् ।
एवं यदि किं चिद्शाश्वतं स्यात्तदा तस्य पश्चाच्छाश्वतोपपत्तितो नाशाश्वतमिति स्यात् ।
यदा तु शाश्वताशाश्वतमेवाप्रसिद्धं तदा कुतस्तत्प्रतिषेधेन नैव शाश्वतं नाशाश्वतं स्यादि- 5
ति । तस्मादेतदव्ययुक्तं ॥

अथ स्यादनादिजन्ममरणपरंपराप्रवृत्तमविच्छिन्नक्रमं संसारप्रबन्धमुपलभ्य शाश्व-
तमात्मानं परिकल्पयामः । अस्त्यसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थो यो हि नामैवमनादिमिति
संसारं प्ररिधग्नद्याव्युपलभ्यत इति ॥ उच्यते । एतदपि नोपपद्यते । किं कारणां ।
[एवं]⁽⁵⁾

कुतश्चिदागतः कश्चित्किं चिद्वच्छेत्पुनः [Tib. 220b] वा चित् ।

10

यदि तस्मादनादिस्तु संसारः स्यान्न चा[186a]स्ति सः ॥ १९

1) གཡ་ཏེ་རྟག་ནང་མེ་རྟག་པ། །གཏོ་ག་གུབ་པར་འགྱུར་ན་ནི། །རྟག་པ་
མ་ཡིན་མེ་རྟག་མེན། །གུབ་པར་འགྱུར་པར་འོད་ལ་རག།

2) མཐོང་པ་ལས

3) རྟག་པ་མ་ཡིན་པ་ ཞེས་པར་འགྱུར་ལ

4) Mss. *çāvatopattitātāsādaçāvatam iti syāt*. — རྟག་པར་འགྱུར་པ་ལས་
མེ་རྟག་པ་མ་ཡིན་པར་འགྱུར་པ་ ཞིག་ན།

5) Le tibétain porte འདི་ལྟར་ = *evam*. — Les Mss. ont *yo hi nāma*.

6) Mdo XVII. གཡ་ཏེ་གང་ཞིག་གང་ནས་གང་། །འོད་ས་མྱེང་གང་རུའང་
འགོ་འགྱུར་ན། །དེ་ཕྱིར་འཁོར་པ་ཐོག་མེད་པར། །འགྱུར་ན་དེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན།

— Notre xyl. porte གང་ནས་གང་ = *kaç cit kutaç cit kva cid gacchet...* —
kaç cit, c'est-à-dire *ātman*; *kim cit*, quelque chose, les *samskāras*.

यदि हि संस्काराणामात्मनो वा कुतश्चिद्व्यतिरङ्गनं गत्यतिरमागमनं स्यात् ।
 ततश्च गत्यतिरात्पुनः क्व चिद्व्यतिरङ्गनं स्यात् । तदानीमनादिः संसारः स्यात् । न च कुतश्चि-
 त्कस्य चिदागमनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य वागमनानुपपत्तेः । न चापीतः पुनः क-
 स्य चित्त्वा चिद्व्यतिरङ्गनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य वा गमनानुपपत्तेः । यदा चैवं न संभव-
 5 ति । तदा कुतो जन्ममरणपरंपराया घृतिदीर्घत्वेनाद्यनुपलम्भादनादिमान् संसारः स्यात् ।
 संसर्तुरभावात्कुतोऽनादिमत्त्वमादिमत्त्वं वा संसारस्य संभवेत् । यदा च न संभवति तदा यदु-
 क्तमस्त्यसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थो यो हि नमैवमनादिमति संसारे परिश्रमत्रयाप्युपल-
 भ्यत इति तन्न युक्तं ॥

अतश्चैवं यथोदितन्यायेन ।

10

नास्ति चेच्छाश्वतः कश्चित्को भविष्यत्यशाश्वतः ।

शाश्वतोऽशाश्वतश्चापि द्वाभ्यामाभ्यां तिरस्कृतः ॥ २०

यदा चैवं शाश्वत एव पदार्थो न संभवति । तदा कस्य विगमनादशाश्वतः स्यात् ।

1) འགྲོ་བ་ གནས་ གང་ནས་ གར་ འགྲོ་སྟེ་ འགྲོ་བ་ གནས་ཏུ་ འོང་བར་
 འགྱུར་ཞིང་།

2) གང་ཞིག་ གང་ནས་ གར་ འོང་བ་ རི་ *kasya cit kutas cit kea cid uga-*
manam.

3) *kea cit* གང་ཞིག་ཏུ་

4) གལ་ཏེ་ རྟག་པ་ འགའ་ མེད་ན། །མི་རྟག་ གང་ཞིག་ ཡོད་པར་ འགྱུར་
 །རྟག་པ་ རང་ རི་ མི་ རྟག་ རང་། །དེ་གཞིས་ གསལ་བར་ འགྱུར་བའོ།

5) ཞིག་པས་

शाश्वताशाश्वतानुपलम्भाच्च [कुत उभयं] कुतो नोभयमिति तस्मादेवं शाश्वतादिदृष्टिचतु-
ष्टयं पूर्वास्ति संसारस्य न संभवति ॥

इदानीमन्तान्तादिचतुष्टयमपरास्ति यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

घत्तवान् [Tib. 221 a] यदि लोकः स्यात्परलोकः कथं भवेत् ।

[अथाप्यनन्तवाँल्लोकः परलोकः कथं भवेत्⁽²⁾ ॥] २१

5

यदि ल्युत्तवान् विनाशाद्दूर्ध्वं⁽³⁾ पूर्वलोको⁽⁴⁾ न स्यात् । तदा परलोको न स्यात् । अस्ति
न परलोक इति [अन्तवाँल्लोक इति] नोपपद्यते ॥

अथाप्यनन्तवाँल्लोकः स्यात् । तदानीमपि परलोकः कथं भवेत् । नैव परलोकः
स्यादित्यभिप्रायः । न च परलोको नास्ति । अतः परलोकसद्वा[186 b]वादनन्तवानपि
लोको न भवति ॥

10

इदानीमन्तवत्तमनन्तवत्तं चोभयमेतल्लोकस्य यथा न संभवति तथा प्रतिपादय-
न्नाह ।

स्कन्धानामेय संतानो यस्मादीपार्चिषामिव ।

[प्रवर्तते] तस्मान्ना[न्तानन्तवत्तं च पुण्यते⁽⁵⁾ ॥] २२

1) ग'ठैष'ग' र'न' ग'ठैष'ग' म'यि'य'य' दे'य'न' ग'य'य'य' ।

2) ग'य'ठे' न'दै'ग'ठै'य' म'य'य' य'य'य' । |न'दै'ग'ठै'य' स'य'य' है'य'य'य' ।
|ग'य'ठे' न'दै'ग'ठै'य' म'य'य' य'य'य' । |न'दै'ग'ठै'य' स'य'य' है'य'य'य' ।

3) *pūrvā* manque dans le tibétain. — *vr̥ṇaśad urdhvam* = दै'य'य'य' य'य'य' ।

4) म'य'य'य' य'य'य' ।

5) ग'य'य'य' य'य'य' य'य'य' य'य'य' । |न'दै' य'य' म'य'य'य' य'य'य' र'न' म'य'य'य' ।
दै'य'य'य' म'य'य'य' य'य'य' य'य'य' । |म'य'य'य' य'य'य' ग'य' म'य'य'य' ।

पूर्वात्तरहेतुफलभावसंबन्धनैरुत्तरीविच्छिन्नक्रमवती¹ यस्मादयं प्रदोषवत्प्रति-
गाविनाशो स्कन्धसंतानः प्रवर्तते² । तस्माद्धेतुफलप्रवृत्तिदर्शना[ज्ञातवत्त्वं] नान्तवत्त्वं च
युज्यते । कथं कृत्वा

पूर्वं यदि च भयोरमुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।

5 स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमानथ लोकोऽनितवान् भवेत्⁽¹⁾ ॥ २३

यदि पूर्वं मनुष्यस्कन्धा नश्येयुस्तांश्च प्रतीत्योत्तरे देवगत्युपपत्तिसंगृहीता नोप-
ग्येरन्तदात्तवान् लोको भवेत्तैलवर्तितयनिरुद्धप्रदोषवत्⁽²⁾ । उत्तरात्मभावोत्पादाभावोत्प-
त्तवत्त्वं⁽³⁾ ।

पूर्वं [Tib. 221 b] यदि न भयोरमुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।

10 स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमान् लोकोऽनितो भवेदथ ॥ २४

अथ यदि पूर्वकाः स्कन्धा न नश्येयुः⁽⁴⁾ । तान् प्रतीत्योत्तरे फलभूताः स्कन्धा नोत्प-
द्येरन् । तदान्तोऽगविनाशी लोकः स्यात् । स्वल्पपादप्रच्युतत्वात् । यदा तु पूर्वकाः स्कन्धा
निरुध्यन्ते तद्धेतुकाश्चापरे स्कन्धा उत्तरकालं जायन्ते । तदा पूर्वकानाम[न]वस्थानात्कुतो
ऽनन्तवत्त्वं संसारस्य स्यात् ॥ इदानीं तृतीयमुभयपक्षभावं प्रतिपादयन्नाह ।

1) ग'ल'हे' श्र'म' अद्वै'ग' अश्रु'र'दे' । | सु'द'सो' अद्वै'ल' यहे'र'पु'र'द'स' ।
| सु'द'सो' दे'र' म' अश्रु'द'र' । | दे'र' द' अद्वै'ग'हे'र' म'अ' प'र' अश्रु'र' ।

2) हे'ल' म'र' द'र' श्रु'द'सो' अ'र'स' अ'ग'ग'स' म'र' म'र'मे' श्रु'र'

3) Mss. *uttarātmābhāvopādānte nāsty...* — लु'र' श्रु'म' अश्रु'द'सो' श्रु'र'
— *ātmabhāva* = लु'र' = *kāya*.

4) ग'ल'हे' श्र'म' म' अद्वै'ग'हे' । | सु'द'सो' अद्वै'ल' यहे'र'पु'र'द'स' । | सु'द'सो'
दे'र' म' अश्रु'द'र' । | दे'र' द' अद्वै'ग'हे'र' म'अ'म'र' अश्रु'र' ।

5) Ms. *nopapadyeran* — म' अश्रु'द'र' ।

घतवानेकदेशश्चेकदेशस्तनत्तवान् ।

स्यादत्तवाननत्तश्च लोकस्तच्च न युज्यते ॥ १५

यदि किं कस्य चिदेकदेशस्य विनाशः स्यात् । एकदेशस्य च गत्यत्तरगमनं स्यात् ।
स्यात्तदानीमत्तवांश्च लोको ऽनत्तवांश्च । न चैत[187 a]देवं संभवति यदेकदेशो नश्यत्येकदे-
शो न नश्यतीति । घतोऽनत्तवांश्चानत्तवांश्च लोक इति न युज्यते ॥ कस्मात्पुनरेकदेशस्य 5
विनाश एकदेशस्य चावस्थानं न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

• कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्ग्यते ।

न नङ्ग्यते चेकदेश एवं चैतन्न युज्यते ॥ १६

इहैकदेशस्य विनाश [एकदेश]स्य चावस्थाने परिकल्प्यमाने । यदि वा उपादातु-
रेकदेशस्य विनाशो ऽवस्थानं वा परिकल्प्येत । यदि वा उपादानस्य । तत्र यदि तावदु- 10
पादातुरेकदेशस्य विनाश एकदेशस्य चावस्थानं परिकल्प्येत । तन्न युज्यते [Tib. 222 a] ।
किं कारणं । यस्मात् ।

कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्ग्यते ।

न नङ्ग्यत चेकदेशः ।

नैव ह्यत्र का चिदुपपत्तिरस्ति यया एकदेशस्य विनाशमेकदेशस्य चाविनाशं परि- 16
कल्पयिष्यामः । अत एवोपपत्तिमपश्यन्नाचार्य आह । एवं चैतन्न युज्यते । इति ।

1) ग'वा'दे' सु'ग'स' ग'डे'ग' म'स'व' य'दे'वा । | सु'ग'स' ग'डे'ग' म'स'व' दे' मे'दे'
सु'म'दे' । | दे'ग'स' दे'दे' म'स'व' य'दे' म'स'व' मे'दे' दे'सु'म' । | दे' य'दे' दे'ग'स' व' म'
य'दे'दे' ।

2) दे'यु' सु'म' दे' दे'म'वे'दे'सो' । | सु'ग'स' ग'डे'ग' दे'म'व'म' दे'ग'स' दे'सु'म'वा ।
| सु'ग'स' ग'डे'ग' दे'म'व'म' म' दे'ग'स' दे'सु'म' । | दे'यु'म' दे'दे' मे' दे'ग'स' स' ।

3) Le tibétain répète *ekadeçasya*, comme ci-dessous.

4) दे'स'व' ।

एवं तावत्संवृतं प्रतिबिम्बाकारमुपादातारमुपादानं चाभ्युपेत्यापि शाश्वतादिद-
ष्ट्यसंभवं प्रतिपाद्येदानीं सर्वथा भावस्वभावानुपलम्भेन यन्ध्यापुत्रश्यामगौरतादिवच्छाश-
तादिदृष्टोनामसंभवं प्रतिपादयिषुराह ।

अथ वा सर्वभावानां शून्यत्वाच्छाश्वतादयः ।

वा कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्ति दृष्टयः⁽¹⁾ ॥ २९

b

इह सर्वभावानां प्रतीत्यसमत्पन्नत्वाच्छून्यत्वं सकलेन शास्त्रेण प्रतिपादितं । ततश्च
सर्वभावानां शून्यत्वात्कतमास्ताः सर्वभाववाक्याः शाश्वताद्या दृष्टयो भविष्यन्ति याः कश्चि-
द्रूपोपपत्तिर्यतस्तन्निर्वाकरणमारुह्यामहे । तथा किं⁽²⁾ बालम्बनं यत्सर्वभावानामुत्त-
र्गतं यत्रैता दृष्टय उत्पत्स्यन्ते⁽³⁾ । यत्रैता दृष्टयो निवारयिष्यामः । कतमश्चासौ भावः
पुद्गलो वा सर्वभाववाक्यो यस्यैता दृष्टय उत्पत्स्यन्ते यं दृष्टिभ्यो निवारयिष्यामः । [Tib. 10
223 a] किं वा दृष्टोनामुत्पत्तिकारणमालम्बननिमित्तं सर्वभाववाक्यं यस्मान्निमित्तादुत्प-
द्यमानाः शाश्वतादिकाः दृष्टोर्निवारयिष्यामः । सर्वेषामेव हि पदार्थानां सर्वभावानुत्तर्गतत्वा-
च्छून्यत्वं । शून्यत्वाच्च सर्व एव हि ते पदार्था नोपलभ्यन्त इति [188 a]

वा कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्ति दृष्टयः ।

नैव काश्चिन्नैव वा चिन्नैव कस्य चिन्नापि केन⁽⁴⁾ चिदाकारेण संभविष्यन्तीत्यभि- 15
प्रायः । घसंभवे च सत्यासां परिकल्पनैव नोत्पद्यत इत्युपक्ता एवैता दृष्टयः ॥

१) ཡང་ན་ རྟོག་པོ་ བསམ་པ་ཅད་དཀྱིལ་ རྩེར་ རྟག་ལ་ སྟགས་ ལྟ་བུ།
། གང་དག་ གང་ལྟ་ གང་ལ་ བློ། ། རིལ་ས་ ཀུན་ཏུ་ འཇུག་པར་ འཇུག་ — Notre xyl.
porte གང་ལ་ས་ — Mss. kat' ཀྱི་ བུ་ sarvabhāvanām.

2) D'après le tibétain : kim vā cāḍḍatādy ālambanam.

3) Mss. yatrainvā.

4) D'après le tibétain, plus correctement, kena cit karanena མུ་ གང་

ལ་ས་ ཀུན་.

(1) तदेव

सर्वदृष्टिप्रकाणाय यः सद्धर्ममदेशयत् ।

अनुकम्पामपादाय तं नमस्यामि गौतमं ॥ ३०

तत्र संसारनिर्वाणप्रकाणाधिगमोपलम्भप्रपातपतनसंधारणाद्धर्मः । सतामार्पाणां कृत-
 5 (5) कार्याणां धर्मः सद्धर्मः । यदि वा शोभनो धर्मः सद्धर्मः (7) सकलसंसारदुःखतपकरत्नेन प्रशं-
 नोयत्वात् । [यः] सद्धर्मं

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ।

प्रपञ्चोपशमं शिवं (8)

10 प्रतीत्यसमुत्पादसंज्ञया हि देशितवान् सर्वदृष्टिप्रकाणार्थं जगतामनुकम्पामुपादाय न-
 काकरूणामेवाश्रित्य (9) प्रियैकपुत्राधिकतरप्रेमपात्रसकलत्रिभुवनजनो (9) न लाभसत्कारप्र-

1) Le tibétain place ici la citation du Sūtra qui suit p. 593. s. Puis il reprend: *tad evam: sarvadṛṣṭīnām*. . . . — Cette disposition est plus heureuse.

2) གང་གིས་ ཐུགས་པ་ཅེ་ ཏེར་བཟུང་ནས། ། ལྟ་བུ་ ཐམས་ཅན་ སྤང་པའི་ཕྱིར།
 དུས་པའི་ ཆོས་ རི་ བསྐྱེད་མཛེས་པ། ། ལྟོ་རྒྱུ་ རེ་ལ་ ཐུག་འཆོལ་ལོ། — Dans
 Mdo XVII ལྟོ་རྒྱུ་མ་རེ་ ཐུག་.

3) དམིགས་པའི་ གཡང་ས་ལས་ འཛིན་པས། — Le sens est sûrement *ambhāt prapātu* *saṃdhāraṇāt*. — Les étymologies du mot *dharma*, ci-dessus 457, n. 1.

4) དམ་པ།

5) Manque dans le tibétain.

6—6) D'après le tibétain suit *sakala* *praṇaṃsanīyatvāt* qui se rapporterait à la première explication *satām dharmāḥ*.

7) བཟང་པོ།

8) Voir ci-dessus p. 3. s.

9) Manque dans le tibétain.

(1) त्युपकारादितिप्तया । तं नमस्यामि निरुत्तरमद्वितीयं शास्तारं । किं नामधेयं गीतमं
(2) परमर्षिगोत्रसंभूतमित्यर्थः ॥

यथोक्तमार्गशास्त्रिस्तम्भसूत्रं धार्यमैत्रेयेण गृह्यबोधिसत्त्वेन । (4) इमं प्रतीत्यसमुत्पा-
दमेव यथाभूतं सम्यक्प्रज्ञया सततसमितमज्ञीव निज्ञां च यथावद्विपरीतमज्ञातमभूताम]-
कृतमसंस्कृतमप्रतिघमनावरूपां शिवमभयमनाकार्यमव्ययमव्युपशमस्वभावं पश्यति । घस- 6
तस्तुच्छतं मृक्ततोऽसारतो रोगतो गण्डतः शल्यतोऽघतोऽनित्यतो दुःखतः शून्यतो
ऽनात्मतः (10) न स पूर्वार्त्तं प्रतिस्मरति । किं न्वरुमभूवमतीतेऽध्वनि घाकोस्विन्नभूवमती-
तेऽध्वनि [188 b] । को न्वरुमभूवमतीतेऽध्वनि (11) कथं न्वरुमभूवमतीतेऽध्वनि । अपरात्तं
वा पुनर्न प्रतिस्मरति । किं न्वरुं भविष्याम्यनागतेऽध्वनि घाकोस्विन्न भविष्याम्य-
नागतेऽध्वनि । को [Tib. 223 b] नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनि । कथं नु भविष्याम्यनागते 10
ऽध्वनि । प्रत्युत्पन्नं वा पुनर्न प्रतिस्मरति । किं न्विदं कथं न्विदं के सत्तः के भविष्याम्यः ।

1) ལན་རྩ་ཡན་འཇོག་པ་.

2) རྩ་མེད་ཀྱི་ཏ་མའི་རྒྱུ་ལྷ་ = gotamarṣigotra°.

3) Le tibétain porte simplement: *yathoktain sūtre*. — Le texte qu'on va lire termine le *Çālistambasūtra*; comme le reste de ce sūtra, il est fait avec de vieux matériaux. Comparer *Çikṣās.* 227. 3; *Abhidh.* k. v. 226a; *Saṃyutta*, II, 26.

4) ལན་ལ་ལ་འཇོག་གིས་ = *yaḥ kaḥ cit*.

5) ཡན་རྒྱ་པའི་ཤེས་རལ་གྱིས་.

6) Manque dans le tibétain.

7) རི་ལྷ་པ་ རྩ་ རྩ་.

8) འཇོག་པ་ pour འཇོག་པ་.

9) Mss. *anohārya* = མི་འཇོག་པ་ = *ahārya*.

10) D'après le tibétain *samyag anupaṣyati*.

11) རི་ལྷ་པ་.

(1) सप्तः कुतः आगतः । स इतश्च्युतः कुत्र गमिष्यतीति ॥ यान्येकेषां (2) अमणब्राह्मणानां
 पृथग्लोके दृष्टिगतानि भविष्यति (3) । तद्यथा आत्मवादप्रतिसंयुक्तानि ज्ञानवादप्रतिसंयु-
 क्तानि कौतुकमङ्गलप्रतिसंयुक्तानि (4) । तान्यस्य तस्मिन् समये प्रकीर्णानि भवन्ति परिज्ञा-
 तानि समुच्छिन्नमूलानि तालमस्तकवदनाभासगतानि ॥ आयत्यामनुत्पादानिरोधधर्माणि ॥
 5 अथ कृत्वायुस्मान् शारिपुत्रो मैत्रेयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भाषितमभिनन्द्य (5) (6) (7) (8)
 मोक्षोत्थायासनात् प्रकाशः प्रकाशस्ते च भित्तव इति ॥

। इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपदोपरिचितायां प्रसन्नपदयां मध्यमकवृत्तौ दृष्टिपरीक्षा नाम
 सप्तविंशतितमं प्रकरणं समाप्तं ।

॥ समाप्तं चेदं मध्यमकशास्त्रं सकललौकिकलोकोत्तरप्रवचननीतनेयार्थव्याख्यानै-
 10 पुण्यविशारदं आचक्रप्रत्येकबुद्धानुत्तरसम्यकसंबुद्धबोधिपण्डासनदायकमिति ॥

1) འདི་ ཅི་ཞིག་ । འདི་ཇི་ལྟ་སྟེ་ཞིག་ । ཅི་ཞིག་ ཅིར་འགྱུར་། སེམས་ཅན་
 འདི་དག་ ཀའ་ནས་ འོངས། དེ་ འདི་ནས་ — Remarquer l'emploi de དག་ .

2) *ekesām* et *prthag*, non représentés dans le tibétain.

3) ལྟ་བུར་སོང་བ་.

4) ཡོད་པ་ = *bhavanti*.

5) Le tibétain ajoute *sattvavādapratīsanayuktāni*, *pudgalavāda°*, et sup-
 prime *jīvaravāda°*; il marque *vā* après chaque terme.

6) D'après le tibétain *kautukamaṅgalavāda°* — དགེ་མཚན་ དང་ བཏག་མེས་སུ
 ལྟ་བུ་. — Voir *Madhyamakāvatāra*, 36, 19.

7) Le tibétain ajoute ལྟ་བུར་པར་གྱུ་བ་ དང་ བཏག་མེས་སུ་བ་, c'est-à-dire,
 d'après les équivalences du *Daṣabdhūmaka* (cité *Madhyamakāvatāra*, 68. 14)
unmīṛṇṇa, *nīmīṛṇṇa*. Voir Muséon, 1907, p. 311, n. 2.

8) ཏཱ་ལའི་ མགོ་བཞིན་ མེ་སྒྲུང་བའི་ རང་བཞིན་དུ།

9) Les Mss. ont ici deux syllabes peu lisibles *abhinandyo nto dyo*. —
 མཛོད་པར་ བསྐྱོད་ཅིང་ རྗེས་སུ་ཡི་རང་སྟེ། Voir *Çarad Candṛa* 1138b *yiḍ-rañs-pa*
 'delighted'.

BIBLIOTHECA BUDDHICA.

СОБРАНИЕ БУДДІЙСКИХЪ ТЕКСТОВЪ

ИЗДАВАЕМЫХЪ

ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІЕЮ НАУКЪ.

ТОМЪ IV.

MŪLAMADHYAMAKĀRIKĀ

Издатель

Луи де-ла-Валле-Пуассанъ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1913.

ТИПОГРАФИЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лян., № 12.

Цена: 7 Руб. = 17 Mk. 50 Pf.

BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MŪLAMADHYAMAKAKĀRIKĀS

(MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

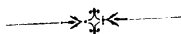
NĀGĀRJUNA

avec la PRASANNAPADĀ Commentaire de CANDRAKĪRTI.

PUBLIÉE PAR

Louis de la Vallée Poussin,

CORRESPONDANT DE L'ACADÉMIE ROYALE DE BELGIQUE, PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ
DE GAND.

ST.-PÉTERSBOURG, 1913.

IMPRIMERIE DE L'ACADÉMIE IMPÉRIALE DES SCIENCES.

Vass.-Ostr., 9e ligne, № 12.

Цена: 7 Py6. = 17 Mk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des Sciences.
Mai, 1913. S. d'Oldenbourg, Secrétaire Perpétuel.

Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.
Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

Avant Propos.

Je compte publier un sommaire de la *Madhyamakavṛtti*, qui sera un exposé systématique du système de Nāgārjuna-Candra-kīrti, et auquel je joindrai la traduction intégrale du premier chapitre, préparée il y a déjà dix ans avec l'assistance de MM. H. Jacobi et Th. de Stcherbatskoi (Ščerbatskoj).

On trouvera ici seulement les renseignements d'usage.

L'édition a été établie d'après les MSS. de Paris, de Cambridge et de Calcutta, copies médiocres d'un original qui ne paraît pas avoir été irréprochable. L'édition de Calcutta n'a rendu que de rares services, qui sont tous signalés à l'endroit.

Les folios du MS. de Paris sont indiqués.

L'Académie de Saint-Pétersbourg a mis à ma disposition les volumes du Tandjour rouge contenant le *Mūlamādhyamaka*, l'*Akutobhaya* commentaire de Nāgārjuna, la *Madhyamakavṛtti*: les folios sont marqués avec la mention *Tib.*; je n'ai pas hésité à considérer la version tibétaine comme plus digne de confiance que la traduction manuscrite: ma préoccupation a été surtout d'établir un texte lisible. Les stances en quasi-sanscrit sont généralement intelligibles et se superposent au tibétain.

L'étude du *Madhyamakāvatāra* et de quelques autres textes *Madhyamika*s a permis d'identifier un certain nombre de citations ou de références.

A M. Auguste Barth

HOMMAGE DE RESPECTUEUSE AFFECTION.

Additions et Corrections.

- Page 1, ligne 1. Lire *Madhyamakavṛtti* = Commentaire du *Madhyamaka* ou *Madhyamakaśāstra*. De même *Madhyamakāvatāra* = Introduction au *Madhyamaka* ou *Mūlamadhyamaka*, le traité du Milieu, ou de l'entre-deux, de Nāgārjuna.
- » » » 2. Lire *prathamam*.
- » » » 4. Le tibétain traduit *ārāsa* = *gnas* = *vāsa*. — Saṃ. IV, 91 *ārāsaṅgato Mārassa Mārassa vasaṅgato*.
- » » note 4. Les *antas* sont les thèses contradictoires entre lesquelles est tracé le chemin du milieu, par exemple, identité et non-identité du *jīva* et du *garīra*, du *vedita* et du *vedayitar*, ou encore *astitā* et *nāstitā*, *çāçvata* et *uccheda*, en général *samāropa* et *aparāda*. D'un certain point de vue, le chemin du milieu est constitué par la thèse de la production en raison des causes, car le fruit n'est ni le même ni autre que la cause. On dira mieux que le vrai milieu, c'est le vide (*cūnyatā*), la vraie vérité, c'est le silence: écarter le *cūnya* et l'*açūnya* (Ci-dessous 270.7; 272, n. 5; 445; Aṣṭasāhasrikā, 15.7; Bodhic. 346.5; cf. Itiv. 49). — Une fois admise l'existence du moi (*satkāyadṛṣṭi*), l'existence d'un *svabhāra*, se pose la question du *çāçvata* et de l'*uccheda*; et aussi celle du passé et de l'avenir du moi et du monde (*antagrāhadṛṣṭi*, *antaggāhikā dīṭṭhi*, Mvagga IV, 16, 12; JPTS. 1884.70, Suttan. 582, 778; ci-dessous chap. XXVII, Madh. avatāra, 233). — Quant aux deux *antas* de la pratique, de la vie religieuse (*ātmaklamatha, kāmāsukhallikā*, Nettip. 110, Bodhisattvabhūmi, Kern, Man. 23, etc), il n'en est pas question dans notre livre.
- » » » 5. *dharmasūçā* par ex. Aṣṭasāhasr. 464.12.
- » 2, » 3. Voir Aṅg. I^a, 122; Saṃ. II, 267.
- » » » 6. Madh. avatāra l. 14-15.
- » 3, lignes 8-10. Voir 11. 12, 592.7.
- » note 2. Lire *hbrel-pa*. — Voir aussi Bhojarāja ad I, 1.
- » » » 5. *nirgama* = *gamana*. — Aṣṭas. 512.6: *na hi bhūtakoṭyā āgamanam rā gamanam vā...*

- Page 4, ligne 1. M. Vyut. 144.13-14.
 » » note 4. Voir Çikṣās. 358.12; Thibaut, Vedānta, II, 2, 22.
 » 5, » 9. M. Vyut. 245.1148.
 » 5, » 10. L'Abhidh. k. v. (Burn. 432) explique les quatre ākūras de la deuxième vérité (M. Vyut. 54): *hetutas* porte contre ceux qui nient la cause (*ahetudrṣṭicarita*); *samudayas* contre ceux qui admettent une cause unique, *icvara* ou *pradhāna* (*ekahetudrṣṭicarita*); *prabhavatas* contre ceux qui affirment la transformation (*pariṇamate bhāvaḥ* = *pariṇāmadrṣṭicarita*); *pratayas* contre ceux qui affirment un créateur (*nedam icvarabuddhikṛtaṃ jagat, kiṃ tarhi tat tat pratitya tat tad bhavatīti vīpsārthaḥ hi pratiṣabdhah; tasmād anekapratyayajunītaṃ jagad iti jñāpitaṃ bhavati*).
 » 6, » 2. Mentionnons encore Aṣṭas. 94.11 *dharma-kāyā buddhā bhagavantaḥ . nā khalu punar imaṃ bhikṣavaḥ satkāyaṃ kāyaṃ manyadhvam; dharmakāyapariniṣpattīto mām bhikṣavo draṣṭavyo eṣa ca tathāgata-kāyo bhūta-koṭi-prabhāvito draṣṭavyo yad uta prajñāpāramitā*. — Et 1. 5: *ākāṣam eva nirlepāṃ nihprapañcāṃ nirakṣarām / yas tvām (prajñāpāramitām) paçyati bhūvena sa paçyati tathāgatam*. — (Prajñāpāramitāstotra de Nāgārjuna).—Milinda p. 71.9.— Voir la stance ci-dessous 448.12 et Add.
 » » » 4. Voir 452. n. 3.
 » » » 5. Voir Sumaṅgalavilāsini, p. 183.
 » » » 6. Bhāvaviveka est nommé ci-dessous, voir 351, n. 4
 » » 8, 3. L'Abhidh. k. v. a *bhaviṣṇu* dans le même emploi.
 » 9, ligne 5. Cette ligne est citée Madh. avatāra, 228.12.
 » » note 3. Lire folio 28.
 » » » 7. Voir encore Udāna, p. 2; M. Vagga I. 1.1-3; Majjh. I. 262, II. 32; Sam. II. 65 etc.
 » 10, ligne 7. Cette ligne est citée Madh. avatāra, 227.1.
 » » note 6. On peut encore citer M. Vyut. 245.143; Çloka-vart. p. 255; Sāṃkhyapravacanabh. I. 19 et 157, Bodhic. IX. 2, 38, Lotus V. 3 (Kern, I. 333); ci-dessous 68.7.
 » 11, ligne 11. *bstan par bya bai sgo nas hdod pa dam pa yin pai phiyir deçanākriyayepsitatamatvāt*. — On peut préférer *deçanākriyāyā i°*.
 » » note 4. Voir 65, n. 3; Dharmasaṃgraha, p. 41 (ad XXVIII) et 69.
 » 12, » 6. Cité Madh. avatāra, 81.7.
 » 13, ligne 1. *na jātu* = jamais, Çikṣās. 69.5; Mh. v. I. 101.14; *kracana, kecana*, M. Vyut. 225.75-76. — Comp. 526.8.
 » » note 2. M. Vyut. 199.104.
 » 14, ligne 1. *utpatti* = *svarūpalābha*, Nyāyabindu 50.2. — La Bhāgavati nie l'*utpāda* de l'*utpanna* et de l'*anutpanna*. — On lit le raisonnement de Buddhapaṇṇita dans Abhidh. k. v. fol. 232. *atha sann, atha labdhātmaka utpadyata iti kal-*

pyate, utpanna utpadyata ity anīṣṭam ... utpannasya punar utpattau kalpyamānāyām anavasthūprasaṅgaḥ. dītiye tṛtiye kṣaṇa utpadyata ity anīṣṭaprasaṅgaḥ.

Page	14,	note	6.	Lire 21.8 (et non 18.8).
»	15,	»	1.	Voir 36.13.
»	»	»	2.	Voir 38.12 — 39.1.
»	»	»	4.	Lire 23.4 (et non 14.5).
»	»	»	9.	Lire 18.7 et 21.13.
»	16,	ligne	4.	Cité Nāmasaṃgīti ad VI. 16, Madh. avatāra, 297.9.
»	17,	note	c.	L'exemple <i>catanya</i> , 26.1, 33.4.
»	20,	ligne	2.	Lire <i>atra hi tad ity</i> .
»	24,	note	8.	Correctement <i>āhetuka</i> ou <i>ahaituka</i> .
»	26,	»	9.	Lire <i>anucheda</i> .
»	»	»	5.	Lire XVIII. 10.
»	27,	»	5.	Lire <i>gaganā</i> .
»	28,	»	1, l. 4.	Lire <i>vastu</i> ; voir Madh. avatāra, 138.18.
»	31,	»	1.	Voir 4.32, n. 1.
»	34,	»	1.	Voir 172, n. 4.
»	35,	ligne	9.	Lire <i>sārthanumāne</i> .
»	36,	titre		Lire <i>°parikṣā</i> .
»	37,	note	6.	Effacer la note! Le tibétain traduit fort bien <i>yat kim cit</i> par un mot qui signifie « sans valeur ». Voir p. 397, n. 2.
»	38,	»	5.	Lire Madh. avatāra, VI, 100 (= 207.7).
»	39,	»	7.	C'est la célèbre stance du parinirvāṇa: Dīgha, II, 157; Dialogues, II, 176, etc.
»	40,	»	1.	Daṣabhumaka, VIII, initio: <i>apī tu khalu punaḥ kula-putrasā dharmāpām dharmatā utpādāt vā tathāgatānām anutpādāt vā sthāvaṇasā dharmatā dharmadhātusthāṇā, yad idaṃ sarvadharmācūnyatā sarvadharmānupalabhiḥ. etayā tathāgatā eva ...</i>
»	41,	»	1.	Voir 44.2, 276.2. — Les Vijñānavādins ne sont pas d'accord avec les Madhyamikas sur la distribution des Sūtras dans les deux catégories; voir Madh. avatāra VI, 9* (p. 199 et suiv.).

nītārtha = *vibhaktārtha* (Abhidh. k. v. 230b), « de sens clair »; tandis que *neyārthasya sūtrasya nānāmukha-prakṛtārthavibhāgo 'niṣcitah sandehakaro bhavati*. Aussi le sūtra *nītārtha* est-il *pratisaraṇa*, et non pas le *neyārtha* (Bodhisattvabhūmi, I, XVII, ci-dessous Add. 43.5).

La distinction est clairement marquée Dīpavamsa, p. 36 (JPTS. 1889.3) *neyyattha* = *sandhāya bhāṣita* (cf. *sandhābhāṣya*, Kern, Lotus = discours intentionnel). — Il faut rapprocher la distinction Saṃp. II, 267 des *suttantā tathāgatabhāsītā gambhīratthā* . . . *suññatāpaṭisaṃyuttā* et des *suttantā* . . . *bāhīrakā*.

- Page 41, note 2. Voir ci-dessous 237.11; Bodhic. 363.1; Madh. avatāra, 119.17.
- » » » 5. Voir aussi Saṃ. IV, 205.
- » » » 8. Voir 549.2 et Madh. avatāra 165.9.
- » » » 10. Voir 549, n. 1.
- » 42, lignes 1—2. Comp. Saṃ. III, 143,8—9; I. 3. Comp. Udāna-varga, IV, 29.
- » » note 1. Voir encore M. Vagga V. 1.21 *paṭivedharahitā śāddhā*; Sūtrālaṃkāra VIII. 1. — On a aussi *prativēdhanā* (Abhidh. k. v.).
- » 43, » 5. Les quatre *pratisaraṇas* sont 1) le sens (*artha*), et non pas la lettre (*vyāñjana*); 2) la vérité en soi (*dharma*), et non l'autorité d'une personne quelconque (*pudgala*), voir 268, n. 1; 3) l'intuition (*jñāna*), et non la connaissance (*vijñāna*, Saḍḍaṇḍana, p. 26) qui comporte toujours *vikalpa*, pensée, discursion, et par conséquent ne peut conduire au nirvāna: *hetunā sadṛṣaṃ sarvaṃ phalaṃ sarvatra vidyate / na hi kodravabījebhyaḥ cānyaṃkurasamudbhavaḥ || vikalpavīja-sambhūtaṃ savikalpaṃ phalaṃ bhavet / nirvikalpakaśaṃ-bhūtaṃ nirvikalpaṃ phalaṃ bhavet ||* (Madh. avatāra et Namasaṃgīti, 46); 4) les sūtras de sens explicite (*nītārtha*) et non ceux de sens à définir (*neyārtha*).
- Les données de la littérature pâlie sont peu nombreuses; on a, par exemple, M. Vagga I. 13.4 *atthen 'eta me attho, kiṃ kāhasi vyañjanaṃ' bahun ti*; Majjhima II. 240. *appamattakam kho pan etaṃ yad idaṃ vyañjanam; mā āyasmanto appamattakehi vivādaṃ āpajjithāti*; — Majjh. I. 265, qui condamne la *pudgalapratīsaraṇatā*; — Saṃ. II. 267 (cité ci-dessus Add. 41, n. 1). — L'énumération classique figure Abhidh. k. v. (Burn. 123b, 473b) *cattvārimāni bhikṣavaḥ pratisaraṇāni. kalamāni cattvāri? dharmāḥ pratisaraṇam na pudgalaḥ, arthaḥ . . . , nītārthasūtrāntam . . . jñānam . . .*; et dans Bodhisattvabhūmi. Variantes: *yukti* remplace parfois *dharma*; Lañ-kāv. 74 *arthānusāriṇā bhavitavyaṃ na deṇanābhilāpābhiniṣṭeṇa*. — Un cinquième *pratisaraṇa* est le *karma* ou *karmavipākā* (Çikṣūs. 316.18; Avadānaçataka, II. 86, n. 6 où le tibétain *rtēn* est peut-être pour *rton*); je comprends « prendre recours, croire à la rétribution de l'acte ». — *pratisaraṇa* (*dharma*?) sans signification technique, Çikṣūs. 322.15. — Voir ci-dessous 268, n. 1; 533.13 et suiv et Wogihara, Bodhisattvabhūmi.
- » 44, » 2. Voir 276.5 et Madh. avatāra, 200.7.
- » 46, » 1. Voir 462, n. 4.
- » » ligne 5. *hkhrul hkhbor mkhan gyis byas pai lkhrlul hkhbor gyi na chuū ni . . .*

- Page 46, note 3. Voir Majjh. I. 72, où Bhagavat explique qu'il n'éprouve ni *bhaya* ni *sāraṇa* dans aucune des huit assemblées, étant *khemapatto abhayapatto vaisāraṇapatto* — Milinda, p. 339. — Les Bodhisattvas sont aussi exempts de toute timidité dans l'enseignement.
- » 47, ligne 7. Lire *bhagavan*.
- » 48, note 4. On a plus souvent *saṃjñāreditanīrodha*, par exemple Laṅkāv. 121.2, Bodhisattvabhūmi, Abhidh. k. v.
- » 51, » 7. Mhv. I, n. 580, II. 119.5; Sukhāvati, 15.11.
- » 52, » 3. Lire *chandaḥ*.
- » » 7. Voir 30.3, 296.1 et 460—461 où les quatre erreurs sont expliquées.
- » 55, lignes 3—4. Lokātistastava, 19; cité 234.s.
- » 60, note 5. Voir Warren, p. 150.
- » 61, » 6. Voir Madh. avatāra VI, 73 (p. 167 suiv.). La *svasamvitti* est aussi admise par les Sautrāntikas.
- » 63, » 1. Voir Kathāv. V, 9 (*tena khaggena taṃ khaggaṃ chin-dati ... tena aṅgulaggena taṃ aṅgulaggaṃ parāmasati*) et Col. A. Jacob, Handful III, 138 et Add.; F. W. Thomas, JRAS. 1903, 316.
- » » 3. Voir 386, n. 1; 388.3; 514, n. 1; Gītā, XII, 3.
- » 64, lignes 5—6. Lokātistastava, 11.
- » » note 3. Voir Madh. avatāra VI, 146 (p. 268).
- » 65, ligne 3. Extrait du Madhyāntavibhaga (ou vibhaṅga), Chap. Ier (Lakṣaṇa), st. 9: *yaṃ dag ma yin kun rtog ni / sems dan sems byuṃ khams gsum pa / de la don mthoṃ ruam par ces / de yi khyad par sems las byuṃ /*
- » » note 3. *Pañcaskandhaprakaraṇa* (Mdo, XXIV, fol. 280a): *vijñānam arthamātrogrāhi* .. — Bhavya, sur les Sectes, fol. 184b: *kha cig na re sems kyis yul gyi khyad par thob pa ni mya ṇan las hdaṣ pa thob pa yin no* = « Quelques-uns disent: la pensée atteint le *viśayaviṣeṣa*, atteint le *nirvāṇa* ». — Voir encore Yogasūtra III, 3.
- » 69, ligne 4. Lire *lokaviddha* — *hjiḡ rten gyi rgaṇ rabs ltar*.
- » 71, » 1. Comp. Madh. avatāra 269.14; trad. Muséon, 1911.
- » 74, note 4. Voir 35, n. 4.
- » 76, » 1. L'expression *svayūthya*, coreligionnaire, désigne un bouddhiste quelconque étranger à l'école de l'auteur. — Madh. avatāra 87.15 reproduit presque textuellement notre 76.1—4.
- » » ligne 4. *bhagavatā*... Le Madh. avatāra renvoie au *pravacana*; l'Abhidh. k. v. à un *sūtra*: *ukta ālambanapratyayaḥ sūtra itī catvāraḥ pratyayā ity atra sūtre*. — D'après Bhavya sur les Sectes (fol. 184a, Rockhill 196) quelques-uns affirment sept pratyayas: *hetu*, *ālambana*, *anan-tara*, *adhipatī*, *karma*, *āhāra* et « *rten* »; d'autres disent que

tous les *pratyaṅgas* sont compris dans les quatre (186b). — Voir Bodhisattvabhūmi, Sommaire, Muséon, 1911, p. 176; Madh. avatāra 88.10.

- Page 77, ligne 13 de la n. 7 et n. 2. Lire Visuddhim. p. 138.
- » 78, note 1. Cité Madh. avatāra 93.5—8.
- » » » 5. Voir *ibid.*, 92.16.
- » 80, » 7. Lire XXVI, 2 (p. 545).
- » » ligne 7. Lire *viśeṣaṇam nāsti vinā* (Madh. avatāra 148.5).
- » 83, » 5. Plutôt *vandhyā*³.
- » » note 3. *ālambana*, voir aussi Ci. 235, n. 3; 181.13; M. Vynt. 21.68.
- » 84, » 4. = rañ hdoñ kyis = *svecchayā*.
- » 85, » 3. L'*ānantarya* est réfuté Çlokavārt. 841 (trad. 482—3) Tātparya, IV, 1, 14.
- » 86, ligne 4 Lire *lakṣaṇa*.
- » 88, note 1. Cité Madh. avatāra, 93.28 où le mot *phala* est omis: ci ste de ni med par yañ / rkyen de dag las skyes hgyur na / rkyen ma yin pa dag las kyañ / ci yi phyir na skye ma hgyur /
- » 89, » 2. Çunyatasaptati: gañ zhig bdag ñid rañ bzhin gyis / ma grub de gzhan ji ltar bskyed / de phyir gzhan las grub pa yis / rkyen gzhan dag skyed byed min /
- » 91, ligne 2. Lire *no cupapadyi*.
- » » » 9. Lire *prasannapadīyām*
- » 93, note 3. Lire Bodhic. IX, 86—7 (p. 292). — Voir la discussion de Fatome dans le Viṃṣaka de Vasubandhu (Muséon, 1912) st. 12—14 — *digbhāga*, Jāt. mālā, 155.23.
- » 94, » 1. Voir 31, n. 1; 268.2; 432.1.
- » 95, » 2. Voir Wallaser, Mittlere Lehre, p. 16.
- » » ligne 10. Ci-dessous 550. — Sur la *mudrā*, ci-dessous 544.9.
- » 108, » 1. Lire *āgati* (où ba).
- » » note 2. *kramati*, voir 290.8, 296.2; Lire M. Vynt. 223.35—6; 245.598
- » 109, lignes 7—10. Ci-dessous 519.11; cité Madh. avatāra 144.8.
- » 110, » 3—4. Ci-dessous 519.13.
- » » » 5—8. Ci-dessous 200.17, 550.1.
- » 111, ligne 1. Ci-dessous 428, n. 6.
- » 112, » 5. Lire *prasannapadīyām*.
- » 117, » 16. Mieux *drasṭā nāsty atiraskṛtya tiraskṛtya ca darṣanam* (Wallaser).
- » 118, note 3. Voir 553.
- » » » 8. Effacer la référence à *bhavaṅgakkhaya* qui n'a rien à faire avec les *aṅgas* du Pratītyasamutpāda (voir Augg-Rhys Davids, Compendium). Les *aṅgas* dont il s'agit ici sont les quatre «membres» de la chaîne: *vijñāna* *tiṣṇā*
- » 119, ligne 2. Le tibétain, pour plus de clarté, lit: *syātām yadā*. . . *syāt, na tv asti, yasmāt*. Comp. 138, n. 2.

- Page 120, ligne 9. Voir Lalita 210.10 (Lefmann, 176.17), Rgya cher rol pa p. 159, qui porte *na ri pe caksur nigritam*.
- » » » 11. Lire *dharmine* avec Lefmann — *tegr* bien douteux! — Lefmann a *punar ātmeti* comme notre tibétain *slar yañ = punar*. Le Rol-pa de *dag bdag dan = te ātma (ti) gubhāṣ ca*.
- » 121, » 2. Lefmann: *alokim ca gataṃ anāgataṃ...*
- » 126, note 1. Lire Abhidh. s VI, 4 (voir Compendium, index). — Sur *prasāda*, voir aussi Abhidharmakośa cité par Wogihara, Muséon, 1904, p. 211
- » 127, » 1 Cité Madh. avatāra 297.13.
- » 128, » 1. Voir Tātparya, 26 12: *yathāhur eko bhāvas tattvato yena dr̥ṣṭaḥ sarve bhāvas tena dr̥ṣṭa iti*.
- » » lignes 13—14 = Samādhirāja, p. 46, au bas, qui porte *kīṇa bahusm bhāṣitā*. Le tibétain donne *yavad bahu pi...* — Comp. Madh. avatāra, 200—201.
- » 129, note 1. Sources pâlies, Majjh. I, 185, III, 218, etc.
- » 137, ligne 5. Même discours adressé à Mañjuçrī, 296.5.
- » » note 4. Sur le *karman abhisaṃskṛta*, voir 296.5, 303.4, 311, n. 1, 343, n. 7, 542.13.
- » » » 3. *Upapattir?*
- » 142, » 5. Voir 472.3.
- » 143, ligne 11. Lire *prapṛṣṭam*.
- » 135, » 3. Lire *nirvṛtti*.
- » 145, note 1. (Voir 281, n. 1 et 546, n. 6) — Les *mkāyāntariyas* de l'Abhidh. k v. sont les Mahāśakas. Voir dans ce même texte, Ms. Burn. 122a, la discussion des trois ou quatre *lakṣaṇas*.
- » 147, » 3. Voir 343, n. 6.
- » 150, » 3. Comparer Akutobhaya, qui porte en *b. m. nus*; Walliser, p. 39.
- » 154, » 4. Voir 408.10.
- » 155, ligne 1. Lire *sūramāṇiye*.
- » 160, note 4. Cité Madh. avatāra, 96.6.
- » 161, » 4. Voir 82, n. 5.
- » 166, » 8. Lire *phuñ po brten*.
- » 174, ligne 9. Lire *bhāvaḥ*.
- » » note 4. Cet *āgama (maraṇam apī... ca)* est extrait d'un exposé du Pratityasamutpāda dans Daśabhūmaka, chap. VI: *jarāpi deividhākāryapratyupasthānā bhavati indriyaparināman ca karoti hetuṃ ca dadāti mraṇasamavadhanābhinirvṛttaye; maraṇam apī deividhākāryapratyupasthānaṃ bhavati: saṃskāravidhamsanam ca karoti aparijñānānucchedam ca*. Mais notre version tibétaine, qui concorde avec celle de Madhyamakavatāra, 189.3, suppose un texte: ... *ca karoti hetuṃ ca dadaty aparijñānānucchedāya*: «...dé-

truit les saṃskāras et projette la cause de la non-interruption de l'ignorance».

Sur la mort, voir Warren 252; Compendium; Article Death dans Hastings' Encyclopaedia.

- Page 176, note 3. Les Vaibhāṣikas du Magadha considèrent la *tathatā* comme *asaṃskṛtā*, Wassilieff, p. 272 (fol. 147a du Sidhanta).
- » 178, » 5. Même stance 550.5.
- » 185, » 4. Cité Madh. avatāra, 100.10.
- » 187, ligne 7. Lire [Tib. 73a].
- » 188, note 1. Effacer la référence au Kandjour.
- » 189, ligne 11. Cité Madh. avatāra, 261.1.
- » » note 1. Cité Madh. avat. 227 et 261.
- » 190, » 3. Rectifier la graphie *blaṅ*.
- » 198, ligne 2. *°bhūtāny anupādāya?*
- » 199, note 1. Lire, l. 2, *med*.
- » 207, ligne 1—2. Comparer Gauḍapāda, IV, 18.
- » 208, note 1. Les *kārikas* 10 et 11 sont citées Madh. avatāra, 151.
- » 209, » 1, l. 2. Ou *ce na*.
- » 211, » 7. Cité Madh. avatāra, 285.7.
- » 212, ligne 16. Cité *ibid.* 260.6 et ci-dessous 284.13.
- » » » 5—6. Nirupamastava, 13.
- » 215, note 1. Voir 285, n. 4; ailleurs *bhags-pa*.
- » 216, » 5. Voir Lefmann, 177.1—4, 19—178.2.
- » » » 6. Sous entendre *pratītya*.
- » 217, ligne 5. Lefmann: *sattvātma*.
- » » » 7. *Ibid. iya*.
- » » » 13. *Ibid. °sama°*.
- » » » 14. *Ibid. nāyankā*.
- » » note 4. De même Lefmann.
- » » » 5. On a 216.6 — 217.2 = Lefmann, 177.1—4 et 213.3—14 = Lefmann, 177.19 — 178.2.
- » 218, » 2. Voir 529, n. 1.
- » 219, ligne 8. *alātacakravat*; voir Wassilieff 312 (284); Abhidh. k. v. 267a *yasmāt krameṇa paṭabuddhīḥ kaṭabuddhīr vā tasmād avayaveṣv eva... paṭabuddhīḥ kaṭabuddhīr vā vikalpa-vaçād bhavati / alātacakravat / yathālāle çighrasaṃcārāt tatra tatrotpadyamāne lātacakrabuddhīr bhavati tadvat*.
- » 225, » 9. Comparer Gauḍapāda. IV. 93 (voir JRAS. 1910, 138); cette stance est citée Madhyamakāvatāra, p. 225, avec un intéressant commentaire.
- » 227, note 2. Voir Kathāv. I. 1, 212; Udānavarga, XXVII, 6, suiv.
- » 229, » 4. *°amṣika* dans M. Vyut. 223.269.
- » 234, ligne 8. Cité ci-dessus p. 55.3.
- » 238, » 1. Lire *pralopa*.

- Page 239, ligne 10—14. Cité Madh. avatāra, 229.2, d'après lequel il faut lire, l. 11, *utpādasvabhāvatā*.
- » 243, » 6. Lire *vidyati*.
- » 245, » 3. Lire *dharma pranītan*.
- » » note 8. Cité Madh. avatāra 304.1.
- » 247, » 1. Voir *ibid.* 119.8.
- » » 1. *asādhya* est parfois traduit *gso bya min pa* et dit des maladies (*vyādhayaḥ*), Abhidh. k. v. fol. 256 b.
- » 248, ligne 4. Même texte cité *ibid.* 118.1.
- » 249, note. Comparer p. 497, n. 5; Col. Jacob, Second Handful, 42.
- » 257, lignes 1—4. Voir p. 474.7.
- » 259, note 2. XV 1 et 2 cités Madh. avat. 305.11.
- » 261, ligne 6. Lire *sāmānya*².
- » 262, » 8. Lire *°sambhūtatvena*.
- » » 4—5. Cité Madh. avatāra 160.13.
- » » 11. Cité Madh. avatāra, 201, comp. Bodhicaryāv. IX, 145.
- » 264, » 6. Cité Madh. avatāra, 178.6 (variante *anākṣara* traduit par *hygyr ba med la*: «par imposition sur l'intransformable»).
- » 269, » 5. Cité Madh. avatāra, 22.13.
- » » note 2. Voir aussi Sarp. III, 135.
- » 270, » 1. Voir 1, n. 4 et 358, l. 10.
- » 271, ligne 7. Comparer Gauḍapādak. IV, 7.
- » 273, » 5. Cité Madh. avat. 124.13.
- » » note 1. La fin de la note doit être reportée à la note 2. Lire *asti yad va, asti yad hi*.
- » 275, ligne 7—10. Cité Madh. avatāra, 184.8.
- » » note 7. Lecture *khud-pa* dans Madh. avatāra; Āraḍ Chandra 148a.
- » 277, » 4. On a aussi *kaula*, M. Vyut. 245.112; pāli *kullo*.
- » 283, » 4. Voir aussi Chapitre XVIII.
- » 291, ligne 6. Lire *rāgādeḥ*.
- » 292, note 4. Voir les trois *skandhas*, 377, n. 4.
- » 297, » 1. Voir Z. D. M. G. 1904, 454 (rtiyate).
- » 298, ligne 14 *āryūhana*, comp. Warren, p. 177 (initiatory karman = *āryūhanā samkhārā*).
- » 290, » 9. D'après le tibétain: *saṃskārāṇām, utpādānantara-dhvaṃsinām naṣṭānām asatteṇ, na sambhavati. . . . mokṣo, 'nityaṇām. . . . avidyamānatrān, naiva sambhavoti*.
- » 307, note 3. Mdo XVII: *ñag dan spyod*.
- » 311, ligne 15. Ms. *karmanām nopapadyate*. Mais la négation manque dans le tibétain.
- » 312, note 1. Lire *kha cig*. — Lire: voir p. 145, n. 1, comparer 76, u. 1.— Membre d'une secte étrangère, *nikāyāntara*, Minayeti, p. 79, citant Bodhivaṃsa; Abhidh. k. v., 336a *nikāyāntarapāthavacanāt*.

- Page 312, note 4. Lire *appakānam pi kārānam* (honneurs rendus au Saṃgha).
 » 315, ligne 12. *ekanikāyika*s, les membres d'une certaine secte.
 » 318, note 1. Le ms. dev. lit *pancayena*, peut être *pañcakena*; Tibétain « capital (*dhanaskandha*) accompagné d'intérêt ».
 » » » 8. Lire *°kṣīṭayoh*.
 » 319, » 3. Lire *sakṛdāgāmin*.
 » 322, ligne 4. Comp. Abhidharmakośa: *bhūmitṛyāgāt tyajaty āryas tāny anāryas tu mṛtyunā*.
 » 324, note 2. Cité Madh. avatāra, 126.19.
 » 325, » 1. Cité 580.5.
 » 326, » 1. D'après l'Akuto bhaya: *tadvipāko vipakvo 'pi (de-yi au lieu de de ni)*, voir Walleser, p. 99.
 » 326, » 8. D'après Akuto bhaya: *karma syāt talkṛtaṃ kathaṃ (las ni de-yis ji-lar byas)*; Walleser, *ibid*.
 » 327, ligne 10. La première ligne de la *kārikā* n'est pas commentée. D'après Akuto bhaya: *samudāhṛtāḥ gāstre*: les traités d'Abhidharma expliquent que l'acte et les passions sont les causes des corps. (Comp. Walleser, p. 100).
 » 328, » 3. Comp. 542.12.
 » » » 6. Lire *ṛṣṇāsanyojanā*. — *yathoktum sūtre*: d'après Akuto bhaya: *thog-ma dan tha-ma med-pai mdo-dag-las* = Anavagrāsūtreṣu (Saṃ. II, 178—193), voir 218 s. Nāgārjuna cite ensuite notre texte 329.10.
 » 329, note 1. Mieux *ga las yod*.
 » 330, Les *kārikās* 31—33 sont citées Madh. avatāra, 125 avec variantes.
 » 340, ligne 14. Lire *samanuṣaṣyan*.
 » 341, » 4. Cité Madh. avatāra, 285.
 » 342, note 2. VI. 127 = p. 245.
 » 343, ligne 9. Voir Madh. avatāra, VI, 202 et suiv. (316).
 » 344, note 3. Lire: Chap. VI, 121.
 » 345, » 1. Ces stances sont citées dans Siddhānta II, fol. 189b, comme extraites de la Ratnāvalī (*rin-chen hphren-ba*).
 » 346, » 7. Lefmann, 105.13, 16.
 » 348, ligne 11. Comparer Gauḍapāda. II, 38.
 » 349, » 4. Cité Madh. avatāra, 219.
 » 350, » 5. Voici la version tibétaine de la *kārikā* 5: *las dan non-moṃs zad-pas thar, las dan non-moṃs rnam-rtoḡ-las, de dag spros-las, spros-pa ni ston-pa-ñid-kyis hgag-pur hgyur*.
 » 350, note 2. Voir les références 451, n. 5; et Udānavarga II, 1 (JRAS 1912, avril). — Variante: *saṃkalpāt kāma jāyase*.
 » 352, ligne 8 de la note. Bodhic. IX. 73 (473.3), 102 (523.5).
 » 354, note 4. Voir aussi Madh. avatāra, 245.4.
 » 355, » 7. Cité dans Siddhānta II, 195a 5.
 » » » 4. Le Madh. avatāra explique (266.19) pourquoi le *vicāra* n'est pas quintuple.

- Page 359, note 5. Ces stances sont extraites de la Ratnavali d'après Siddhanta I, fol. 178b.
- » 360, » 5. Cité dans Madh. avatāra, 209.19, dans Siddhanta I, 43.
- » 361, » 6. Bodhicaryāy, 493.
- » 362, » 3. Sur *Pāṇulomkā*, voir Daṣabhūmaka, chap. VI.
- » 364, » 7. Lire *ārambanam*.
- » 366, ligne 1. Comparer le discours adressé à Subhūti, Madh. avatāra, 322.8.
- » » » 2. Lire .. *rātrim anupādāya*... Voir p. 539, l. 3 et suiv. — *rātri* signifie 'jour', voir Lalita, p. 117.16 et la remarque de Rajendra lālā, trad. p. 176 (Bibl. Indica).
- » » note 1. Voir Anguttara, II, 24. — Sur la parole du *samāhita*, J.R.A.S. 1910, p. 422.
- » 368, ligne 4. Passage visé dans Siddhanta, II, fol. 153b et 200h.
- » 369, » 14—15. Akutobhaya (Walleser 107) est intéressant.
- » 370, » 2—5. Stances d'Aryadeva, citées Madh. avatāra 120.17, 133.4.
- » » note 5. Comparer *ibid.* 280.20.
- » 371, ligne 1. Comparer 448.17.
- » » note 4. *de ltar gdul bai skye bo bcom blan hdas la thams cad mkhyen pa yin no sñam du blo skyes pa la* = «aux *vineyas* en qui est née la pensée que Bhagavat sait tout...».
- » 372, » 7. Lire XXIV. 8.
- » 375, » 6. Cité ci-dessus 26, 11 et 222.6; Madh. avatāra, 116.18.
- » 376, » 5. Voir ci-dessus 26.8, 108.8.
- » 377, » 1. Akutobhaya diffère d'après Walleser, p. 109.
- » 381, » 5. Bodhicaryāy, 511.
- » 386, lignes 6—7 (note 4). Cité *Ṣaḍdarganasamuccaya* (Bibl. Indica 1905) p. 11, où sont exposées les thèses du Kalavādin. Sur ce sujet, M. Walleser, *Philosophische Grundlage*, p. 130; Foe-koue-ki, p. 153.
- » 389, lignes 5—6. Même texte cité Madh. avatāra, 246.18.
- » 390, note 4. Aussi Avadānaṣataka.
- » 390, ligne 3. Lire [Tib. 144b].
- » 391, » 8. Lire [Tib. 145a].
- » 392, » 12. Lire [Tib. 145b].
- » 393, » 11. Lire [Tib. 146a].
- » » » 4. D'après le Tibétain (*gzun du med do*), il faut *san na gphye*ta.
- » » » 14. Cité Madh. avatāra, 99.13.
- » 397, note 1. Effacer la note; le tibétain lit: *saṃjñāmātrabhedāc ca, acasthābhede pi*..
- » 404, » 2. Cité Madh. avatāra, 99.
- » 406, ligne 9. On *janayati*..
- » 411, » 4. Lire *naivaitat*.
- » » » 6—7. Lokātitastava, 4.
- » 413, note 3. Lire *Ṣaṣṭikā*.

- Page 418, note 5. Lire *yan chad*; voir Madh. avat. 105.14.
- » 421, » 8. Le sens est certain: «et abandon de la doctrine bouddhique».
- » 423, » 16. Lire *çāçvatavādadoṣa*^o.
- » 428, » 1. Voir 377.1.
- » » » 3. Voir 544.5 et 551.14 (note p. 607).
- » » » 6. La stance ajoutée par le tibétain est Samādhirāja, 111.1—4.
- » 432, » 7. Cité Madh. avatāra, 267.1.
- » 434, ligne 15. Lire *skandhā nāmani*...; l. 20 *matva* est correct. Voir Madh. avatāra, p. 465—6.
- » 435, note 1. Lire, l. 6. *ātmā rūpavān nāsti, yasmad ātmā nāsti*...
- » 442, » 7. La stance citée dans Bodhicaryāv. est Lokātīta-stava, 20.
- » 444, ligne 8. Pour ce texte, voir 500.11 et 501.7.
- » » note 3. Cité 264.9 et Madh. avatāra, 304.
- » 445, » 1. Les MSS. portent, pour la deuxième ligne *sattvād asatvrat sattvāca*. Lecture confirmée par la version du Madhyānta, I, 3 dans Mdo LVIII, fol. 44a *stoñ pa na yin mi ston min / de lta bas na thams cad bcañ / yod pas mñ pas yod pas na / de ni dbu mai lam yin no*: «Ni vide, ni non vide d'existence...» = *çūnyam... aṣūnyam sattvāt*.
- Les fragments, jusqu'ici relevés, du Madhyānta sont les suivants
- dānaṃ çīlaṃ kṣama vīryaṃ dhyānaṃ prajñā upāyatā /
prajñidhānaṃ balaṃ jñānam etaḥ pāramitā daça //
- Namasamgiti ad 43
- chādanād ropanāc caiva nayanāt saṃparigrahāt /
pūraṇāt triparicchedād upabhogāc ca karṣanāt /
nibandhanād ābhimukhyād duḥkhanāt kliçyate jagat //
- Chap. I, 11 et 12a — b; Nāmasamgiti ad 132. — Chacun de ces termes définissant l'action d'un des membres du Pratityasamutpāda.
- Voir ci-dessus 65.3 et Sūtrālaṃkāra XVIII, 43.
- » 446, Les *kārilās* 12—14 sont citées Madh. avatāra p. 284.
- » 447, » 1. Cité avec variantes p. 534.8. — Comparer l'Akutobhaya, Walleser, p. 139.
- » 448, » 2. Comparer Theragāthā, 469, Aug. II, 71, Udanavarga XXII, 11.
- » » » 17. Lire *vimāna*. — *vāyu*..... *pariyantasya* manque dans le tibétain; mais on trouve cette description du *bhājanaloka* dans Madh. avat. 190.16 où il y a *gzhal yas khañ gi mthar* = *akaniṣṭhaviṃśāna* (et non pas *vitāna*).
- » 449, lignes 11—12. Citées Subhāṣitasamgraha fol. 96, comme extraites du Hastikakṣya (var. *rūpañ hi samdṛçyate*).
- » 452, note 3. Lire: p. 6, n. 4, et *yonīçomanaskāraḥ*.

- Page 456, note 3. Comparer Mrs Rhys Davids, *Psychology*, p. 327, note.
- » 460, » 2. Sur les *viparyāsas*, voir *Nettipakaraṇa*, 114 et index; *Yogasūtras* II, 5, *Sarvadarśana*, trad. p. 262.
- » 462, ligne 15. Lire °*dr̥ghādhyāyā*°.
- » 474, » 2. *Samādhirāja*, p. 20 dernière ligne.
- » 476, » 2. Lire *jvarādi*° (*rims la sogs...*).
- » » » 3. D'après le tibétain: *tasya vastuno 'tropicalabhyamānātrāt*.
- » 478, » 1. Les huit *pūṭgalas* de *Sam*, I, 233.
- » » note 3. Voir *Ang. V*, 17. — *Pañcaskandhaprakaraṇa*, fol. 298.
- » 481, » 2. L'étude de *Pabhisamaya*, en effet, est encore à faire. D'après *PAṬaṃkāraṭṭhaka*, il semble que celui qui a expulsé le cinquième *prakāra* des *bhācanāheya* soit *pratipannaka* du deuxième fruit, et non pas celui qui n'a expulsé que le quatrième *prakāra*. On ne voit pas bien à quel moment commence le *pratipannakatva*.
- » 494, » 3. Cité *Madh. avatāra*, 178.
- » 500, » 3. Voir aussi 491.11.
- » » » 4. Voir aussi 444.8.
- » 503, » 3. Cité *Madh. avatāra* 228 17 qui traduit *upādāya* = *rygyur-bas* = *sahetuka prajñapti*.
- » 505, ligne 5. Voir 397 1.
- » 514, » 3. Ce *sūtra* paraît n'avoir rien de commun avec celui du même nom cité *Ākṣas.* 244 11 et *Bodhicaryāv.* 508 7 (IX. 88), ni avec le texte du *Mahāvastu*.
- » 520, note 1. Voir *Udānavarga* XXVI 16.
- » 522, » 4. Scander *te* bref.
- » 523, ligne 12. Lire *astivādhnam evam asti*°.
- » » » 5. On a bien *graha* (*gnod gyis gzun ba*), corriger peut-être 442.3; voir *Wogihara*.
- » 525, » 3. Lire *dr̥gyate*.
- » » » 11. Lire *nirūpagati*.
- » » » 15. Lire °*lakṣaṇavyābhicaritām*.
- » 527, note 1. D'après le tibétain: *nirvāṇe yatra... tatra [nirvāṇe]*.
- » 528, » 2. Cette stance est extraite du *Lañka*, 106 13.
- » 529, ligne 5. Lire *yadi vā...*
- » 532, note 2. *Madh. avatāra*, p. 100. — *parasparavruddhayaḥ*, mesure iambique inadmissible.
- » » » 3. Cité *ibidem*.
- » 534, » 2. Lire XXII. 13, (447.5).
- » 540, ligne 1. Voir 449.9.
- » 542, » 12. Voir 328.1; *Sam*, II, 82; *Suttanipata*, 1032; *Nettipakaraṇa*, 10.
- » 544, » 1. Comparer *Abhidh. k. v.*, 239a: *tad etad vedanādiskandha-catuskaṃ nāmagabhenocyate. yasmāt tan nāmagāḇena saṃ-jñākaraṇavācānārthesv apratyakṣeṣv api vā namati pravara-*

tate: asya nāmno 'yam artha iti . indriyārtharaḥena tu pratyakṣesu rūpadīṣu namata utpadyata ity arthah . namni cāpy artharaḥena namati: asyārthasyedaṁ nūmeti . etasya pūnah kena nāmataṁ iti . etasya sāṁjñākaraṇalakṣaṇasya nāmnaḥ kena kāraṇena nāmataṁ? teṣu teṣv artheṣu tasya nāmno nāmanād iti . yasmāt [teṣu] teṣv artheṣu caluḥskandhalakṣaṇaṁ nāma tan nāma vartayati, tasmād etasya nāmataṁ .

āviddham = akṣiptam .

- Page 544, ligne 5 Comparer 108.10.
 » 545, note 1. Voir Jacob *tulonnamananyāya*.
 » 547, ligne 16. Voir *ibid.* *padmapattrāṇatayātibheda nyāya*; Wassilieff, 312 (284). « gleich wie die Pfl (dem Scheine nach auf einmal) alle acht Blätter der Utpala-Blume durchbohrt ».
 » 548, note 2. Lire *gar-gyi ri-boi*
 » 549, ligne 3. Voir Madh. avatāra, 165.9.
 » " " 12. D'après la même source, 144.8, lire *neha*. -- Voir ci-dessus 109.7-8 et 110.3-4
 » 551, " 14-15. Cette stance est extraite de Pratityasamutpāda-karikā, Mdo XVII, fol. 166a 4.
 » 553, " 6. *samanvāhāra*, voir Majjh., I, 190.20 et Warren, p. 493.
 » 558, " 8-10. Cité Madh. avat. 217.1. Lire *avidyānugato 'yam*...
 » " note 4. Meilleure version, semble-t-il dans Akutobhaya (Waller, p. 166).
 » 563, " 5. Lire *hetukaḥ*.
 » 564, ligne 1. Lire *tatra mahāndhakāra°*.
 » 565, " 5 Lire °*adhyarasaṇādhyaṇasāyasthānād*.
 » 567, " 7. Voir Majjh., I, 190.
 » 572, " 8. Lire *pūrcāntadrṣṭi°*.
 » 573, note 1. Cité Madh. avatāra, 283.
 » 574, ligne 6. Voir *ibid.* 248.2.
 » 575, note 1. Cité *ibid.* 284 (en c: *ten las ma gtogs par*).
 » 576, " 1. Cité *ibid.* 248 et 283.
 » 577, " 1. Cité *ibid.* 242.
 » 579, " 1. Cité *ibid.* 249.
 » 580, " 5. Cité Madh. avatāra, 283.
 » " ligne 5. Lire *phalasya*.
 » 584, " 5. Lire *blavet*.
 » 592, " 3. Lire *upādāya*. Note 3 « Retenir de tomber dans le gouffre de la croyance à l'abandon du *samsāra* et à l'acquisition du *nirvāṇa* ».
 » 593, " 3. Voir Warren, p. 243.
 » " note 10. Le tibétain porte *samanupacayati*.
 » 594, " 1. Lire *ci zhiḡ yod cir hgyur*.

INDICES.

1. Index des Karikās.
 2. Stances citées dans le Commentaire.
 3. Stances citées dans les notes.
 4. Fragments canoniques en prose.
 5. Sūtras, Āstras, Ācaryas, etc.
 6. Acaryas et Kalyāṇamītras.
 7. Index général.
-

I.

Index des Kārikās.

akṛtabhyāgamabbayam XVII. 23.
 agnindhanābhyāni vyākhyata X. 15.
 ajetaṁ aniruddhaṁ ca XXIV 38.
 ajyate kena cit kaṣ cid IX. 5.
 ataḥ ca pratyudāvṛttam XXIV. 12.
 atito vartamānaḥ ca XIX. 8, 9.
 atra brūmaḥ cūṣyatāyaṁ XXIV. 7.
 athāvṛtaḥ phalenāsau XX. 11.
 adhvaṇy anāgate kiṁ nu XXVII. 14
 anapekṣya punaḥ siddhiḥ XIX. 3, 7.
 anapekṣya cūbhaṁ nāsty XXIII. 11.
 anapekṣyācūbhaṁ nāsty XXIII. 10.
 anālabana evāyam I. 8.
 antye nitya ity evam XXIII. 13, 14.
 anirodham anutpannam I. 1.
 anutpannaḥ kathaṁ nāma XXIII. 19.
 anutpanneṣu dharmeṣu I. 9.
 anutpanno 'yam utpādaḥ VII. 13.
 anekārtham anānārtham XXIII. 11.
 antavaḥ cūpy anautāṁ ca XXVII. 28.
 antavān ekadeṣaḥ ced XXVII. 25.
 antavān yadi lokāḥ syāt XXVII. 21.
 anya utpādayaty enam VII. 1c.
 anya eva punar gantā II. 20.
 anya evendhanād agnir X. 6, 7.
 anyad anyat pratītya XIV. 5.
 anyah punar upādānāt XXVII. 7.
 anyenānyasya saṁsarga XIV. 3.
 anyo na prāpsyate X. 5.
 aparapratyayaṁ cāntam XVIII. 9

apekṣyendhanaṁ agnir na X. 12.
 apratītyāpi bodhiṁ ca XXIV. 31.
 apratītya samutpannam XXIV. 21.
 apratītya samutpanno XXIV. 19.
 apraṇam asaṁprāptam XXV. 3.
 aprāpyaiva pradīpena VII. 11.
 abhāve cāryasatyānām XXIV. 3.
 abhūm atitam adhvanam XXVII. 3.
 ayam utpadyamānaḥ te VII. 7.
 alakṣaṇo na kaṣcie ca V. 2.
 avidyamāne grāhe ca XXIII. 16.
 avidyamāne ca cūbhe XXIII. 12.
 avidyamāne bhavaḥ ca V. 6.
 avidyānirvṛto jantus XVII. 28.
 avidyāyaṁ niruddhāyām XXVI. 11.
 açācavatāṁ cūcavatāṁ ca XXVII. 18.
 açubhaṁ vā cūbhaṁ vapi XXIII. 9.
 asato 'pi na bhāvasya VII. 31.
 asatyāṁ saṁgataḥ hetuḥ XX. 15.
 asaṁprāptasya ca praptir XXIV. 39.
 astītvāṁ ye tu paçyanti V. 8.
 asti yad dhi svabhāvena XV. 11.
 astitī cūcavatagrāho XV. 10.

āgacchaty anyato nagnir X. 13.
 ātmanaḥ ca satattvaṁ ye X. 16.
 atmano 'stītvānūstīve XXIII. 3.
 ātmany asati cātmyam XVII. 2.
 ātmasaṁyamakaṁ cetah XVII. 1.
 ātmā ca cūci nityaṁ ca XXIII. 21.

atmā skandhā yadi bhavet XVIII. 1.
ātmety api prajñapitam XVIII. 6.

indhanam punar agnir na X. 14.
imāṃ punaḥ pravakṣyāmi XVII. 13.

utpadyante pratītyeṃān I. 5.
utpadyamānam utpattau VII. 15.
utpadyamānam utpādo VII. 18.
utpādasthitibhaṅgānām VII. 4, 33.
utpādādyās trayo vyastī VII. 2.
utpādotpāda utpādo VII. 4, 5.
udayavyayasaptānāḥ XXI. 16.
upādānavinirmukto XXVII. 5.
upādānād upādānam XVI. 3.
upādāne sati bhava XXVI. 7.
upādānaikadeṣaḥ ca XXVII. 27.

ekatve phalahetvoḥ syād XX. 20.
ekatve sahaḥbhāvaḥ cet VI. 5.
ekibhāvena vā siddhir II. 21.
etenaivāvaṣṭau dvau XIX. 4.
evaṃ vidyād upādānam VIII. 13.
evaṃ cūnyam upādānam XXII. 10.
evaṃ triṣv api kaleṣu XXI. 21.
evaṃ dṛṣṭir atite ya XXVII. 13.
evaṃ nānya upādānān XXVII. 8.
evaṃ nirudhyate 'vidyā XXIII. 23.
evaṃ raktēna rāgasya VI. 10.
evaṃ rāgaḥ ca raktaḥ ca XIV. 2.

katham vā sarvabhūvanām XXVII. 29.
katham hy avidyamānasya IX. 2.
katham utpatsyate cūnyam XX. 18.
katham utpadyamānena VII. 10.
katham tavad upādatur XXVII. 26.
karoti yady asadbhūto VIII. 3.
karoti sadasadbhūto VIII. 11.
karmakleṣātmacakṣaṃ cedam XVII. 26.
karma kleṣaḥ ca dehīnām XVII. 27.
karma cen nāsti kartā ca XVII. 30.
karma notpadyate karmat XVII. 21.
karma svabhāvataḥ cet XVII. 22.
karmakleṣakṣayan mokṣa XVIII. 5.
karmaṇaḥ karmaṇo dṛṣṭe XVII. 18.
kasya syād anyathābhāvāḥ XIII. 4.

kātyāyanāvavāde ca XV. 7.
kāraṇaḥ sadasadbhūtaḥ VIII. 7.
kāryaṃ ca kāraṇaṃ caiva XI. 7, XXIV.
17.

kālo 'tito 'nagataḥ ca XIX. 6.
kiṃ tad eva kim anyat XXV. 23.
kutaḥ cid āgataḥ kaḥ cit XXVII. 19.
kutaḥ svabhāvasyābbāve XV. 3.
kriyā na pratyayavati I. 4.
kleṣāḥ karmaṇi dehāc ca XVII. 33.
kṣayasya saṃbhavo nāsti XXI. 7.

gataṃ na gamyate tāvat II. 1.
gate nūrabhyate gantum II. 12.
gatīyā yayocyate ganta II. 22, 23.
gantā tāvad gacchatīti II. 9.
gantū tāvat tiṣṭhatīti II. 16.
gantā na gacchati II. 8.
gantā na tiṣṭhati II. 15.
gantāraṃ cet tiraskṛtya II. 7.
gamaṇaṃ sadasadbhūtam II. 25.
gamane dve prasajyete II, 11.
gamanasampravṛttiḥ ca II. 17.
gamyamānasya gamanam II. 3, 4.
gamyamānasya gamane II. 5.
ghanagrāhagrhitas tu XXII. 13.

caḥṣṭh pratītya rūpaṃ ca XXVI. 4.
catvāraḥ pratyayāḥ I. 2.
carame na niruddhe XXI. 18.
cittāc ca yasmat sapṭānāḥ XVII. 10.
cetanā cetayitvā ca XVII. 2.
ceṣṭā yatra gatis tatra II. 2.

janayet phalam utpannam XX. 10.
jāṇimaraṇadharmeṣu VII. 24.

tattvīnyatvena yo nāsti XXII. 8.
tatra yac cetanety uktam XVII. 3.
tatraitasmād idhyamānam X. 4.
tathagato yatsvabhāvāḥ XXII. 16.
tathā nirmitakākāras XVII. 32.
tadabhiyān na vidyante XXIV. 3.
tadvipakṣavipākāṇi ca XVII. 25.
tan mṛgā mṛgadharma yad XIII. 1, 2.
tayaivāvasthayaivasthā VII. 28.

tasmān na vidyate lakṣyaṃ V. 5.
tasya ced anyathābhavo XIII. 6.
tasya tasya virodhena XXVI. 12.
tasyaiva nānyathābhavo XIII. 5.
tiraskṛtya draṣṭā nāsti III. 6.
tiṣṭhaty āpākakūlac cet XVII. 6.
tiṣṭhamāno 'pi bhagavān XXV. 18.
tvam eva doṣān ātmyān XXIV. 15

darṣanaṃ cṛavaṇam III. 1.
darṣanaṃcṛavaṇādibhyo IX. 3.
darṣanaṃcṛavaṇādini IX. 1, 10, 11.
dr̥ṣṭayo 'bhūvaṃ nābhūvam XXVII. 1
draṣṭavyaṃ darṣanaṃ draṣṭā XIV. 1.
draṣṭavyadarṣanābhāvād III. 8.
draṣṭā sa eva sa crotā IX. 8.
draṣṭānya eva crotānya IX. 9.
divyo yady ekadeśaḥ XXVII. 17.
devād anyo manuṣyaḥ cet XXVII. 16
daurmanasyam upāyasaḥ XXVI. 9.
dve satye samupācṛitya XXIV. 8.
dvaṃ gantārau prasajyete II. 6.

dharmaṣya sūdanopayāḥ XVII. 11.
dharmādharmanimittaṃ vā XXIV. 35.
dharmādharmanau na vidyete VIII. 5.
dharma cūṣati saṃghe ca XXIV. 5.
na kartavyaṃ bhavet kiṃ cit XXIV. 37.
na karaṇasya sadṛśam IV. 6.
na kevalaṃ hi duḥkhasya XII. 10.
na ca kevalam anyatvam XIV. 4.
na ca dharmam adharmaṃ vā XXIV. 33.
na ca pratyayaḥhetuṇam XX. 23.
na ca vyastasamasteṣu I. 11.
na cājanayamānasya hetutvam XX. 22.
na capi viparitasya XXIII. 17.
na cen nirudhyamāṇaḥ ca XXI. 20.
na copādānam evātmā XXVII. 6.
na jarāmaraṇepaiva XI. 5.
na jātasya hi jātena XX. 14.
na jātasya hy ajātena XX. 13.
na tāvat svakṛtāṃ duḥkham XII. 8.
na tena tasya saṃsargo XIV. 8.
na nirodhaḥ svabhāvena XXIV. 23.
na nirvāṇasamāropo XVI. 16.
na paryāpto 'gnidṛṣṭānto III. 3.

na purvaṃ gamanarambhāt II. 13.
na pratyayamāṇaṃ phalaṃ I. 14.
na pratyayasamutpannam XVII. 29.
na bandhyante na mucyante XVI. 5.
na bhavaty anupādānam XXII. 6.
na bhavāḥ jāyate bhavo XXI. 12.
na viparyayaṃmānasya XXIII. 18.
na saṃsārasya nirvāṇat XXV. 19.
na san nāsan na sadasan I. 7.
na saṃbhavaḥ svabhavasya XV. 1.
na sāmagrikṛtāṃ phalam XX. 24.
na svato jāyate bhāvaḥ XXIII. 20, XXI.
13.

na svato nāpi parato I. 1.
na svātmāna nirodho 'sti VII. 32.
na hi svabhāvo I. 3.
nākāṇaṃ vidyate kiṃ cit V. 1.
nātitasya hy atitena XX. 12.
nātmā ca cūci nityam XXIII. 22.
nānyasmin vidyate 'nyatvam XIV. 7.
napaṇyamāṇaṃ bhavati III. 4.
nāpy abhūtvā samudbhūto XXVII. 12.
nābhūm atitam adhvānam XXVII. 9.
nālakṣaṇe lakṣaṇasya V. 3.
nāsadbhūtaṃ na sadbhūtaḥ VIII. 9.
nāsadbhūto 'pi sadbhūtam VIII. 10.
nāsthito grhyate kālāḥ XIX. 5.
nityapradīpta eva syāt X. 2.
niruddhe cet phalaṃ hetau XX. 9.
nirudhyate nāniruddham VII. 26.
nirudhyamāṇasyotpattir VII. 21.
nirmāmo nirāṇaḥkaraḥ XVIII. 3.
nirvāṇasya ca yā koṭiḥ XXV. 20
nirvāṇasya anupādāno XVI. 9.
nivṛttam abhidhatavyam XVIII. 7.
niṣkāraṇaṃ punā rūpaṃ IV. 5.
naikatve sabhābhavo 'sti VI. 4.
naiva sato naivāsataḥ I. 6
naivagraṇaṃ nāvaraṇaṃ yasya XI. 2.
naivābhavo naiva bhāvo XX. 15, 16.
notpadyamāṇaṃ notpannam VII. 14.

pakṣo gantā gacchati II. 10
pañca skandhāḥ sa ca bhavaḥ XXVI. 8.
patraṃ yathā 'vipraṇiṣṭaḥ XVII. 14.
paratra nirapekṣatvād X. 2.

paraṇi nirodhād bhagavān XXV. 17.
 paraṇi nirodhād antādayaḥ XXV. 21.
 parapudgalajam XII. 5, 6.
 pariññā ca prahāṇaṃ ca XXIV. 2.
 paribhogānvayaṃ punyam XVII. 5.
 paṇḍitā jātir yadi XI. 4.
 paṇḍitā darśanaṃ naiva III. 5.
 pudgalaḥ saṃsārati cet XVI. 2.
 punarbhavāya saṃskārān XXVI. 1.
 pūrvaṃ jātir yadi bhavet XI. 8.
 purvam eva sāmāgryā XX. 8.
 pūrva prajñāyate koṭir XI. 1, 8.
 pūrve yadi ca bhajyeran XXVII. 23.
 pūrve yadi na bhajyeran XXVII. 24.
 prthaktev saḥbhavaḥ ca VI. 6.
 prthag na sidhyatīti evam VI. 8.
 prthagbhāvāprasiddheḥ ca VI. 9.
 prakṛtau kasya cūsatyaṃ XV. 9.
 pratītya kārakaḥ karma VIII. 12.
 pratītya parabhāvāṃ yaḥ XXII. 3.
 pratītya mātāpitaraṃ III. 7.
 pratītya yad yad bhavati VII. 16, XVIII.
 10.
 pratyutpanno 'nāgataḥ ca XIX. 1, 2.
 pradīpaḥ svaparātmanau VII. 8, 12.
 pradīpenandhakāro VII. 9.
 prapāṇcayanti ye buddham XXII. 15.
 prahāṇaṃ cābravīti chasti XXV. 10.
 prahāṇato na praheyo XVII. 15.
 prahāṇasakṣatkarāṇe XXIV. 27.
 phalaṃ sahaiva XX. 7.
 phalaṃ svabhāvasambhūtam XX. 21.
 phalaṃ notpatsyate 'cūṇyam XX. 17.
 phalaṃ pratyayamayam I. 13.
 phalavyatikramād vā XVII. 19.
 phalābhāve XXIV. 29.
 phale 'sati na mokṣaya VIII. 6.
 baddho na mucyate XVI. 8.
 badhniyād bandhanaṃ kamam XVI. 7.
 bandhanaṃ ced upādānam XVI. 6.
 bhavaḥ ca mahantaḥ ca XVII. 12.
 bijāc ca yasmāt saṃptānaḥ XVII. 8.
 buddhaḥ skandhan upādāya XXII. 2.
 bhaviṣyati kathāṃ nāma XXI. 2, 4.

bhaved abhāvo bhāvaḥ ca XXV. 11, 12,
 13, 14.
 bhāvam abhyupapannasya XXI. 14. 15.
 bhāvaṃ pratītya kūlaḥ cet XIX. 6.
 bhāvaḥ ca yadi nirvāṇam XXV. 6.
 bhāvas tāvaṃ na nirvāṇam XXV. 5.
 bhāvasya ced aprasiddhir XV. 5.
 bhāvānāṃ niḥsvabhāvānām I. 10, XIII. 8.
 mamety aham iti kṣiṇe XVIII. 4.
 ya ājavanjaviḥbhāvo XXV. 9.
 yatra na prabhavanti ete XI. 6.
 yathā nirmitakāṃ cāstā XVII. 31.
 yathā māyā yathā svapno VII. 34.
 yad apīdam upādānam XXII. 9.
 yadā duḥkhaṃ samudayo XXIV. 25.
 yad indhanaṃ sa ced agnir X. 1.
 yadi kaḥ cid anutpanno VII. 7.
 yadi nāsti svabhāvaḥ ca XXII. 4.
 yadi bhāvo na nirvāṇam XXV. 7.
 yadi bhūtaḥ svabhāvena XXIII. 24.
 yadi cūṇyam idaṃ sarvam XXIV. 1,
 XXV. 1.
 yadi saṃskṛta utpāda VII. 1.
 yadi hy ayaṃ bhaved anyāḥ XXVII. 10.
 yadindhanam apekṣyāgnir X. 8, 9.
 yad eva gamanaṃ gantā II. 18, 19.
 yadāiva sarvadharmāṇām VII. 29.
 yady atito 'nāgataḥ ca XIX. 5.
 yady anyad anyad anyasmāt XIV. 6.
 yady abhāvaḥ ca nirvāṇam XXV. 8.
 yady abhūtaḥ svabhāvena XXIII. 23.
 yady amibhya ime 'nye XII. 3.
 yady aḥṇyam idaṃ sarvam XXIV. 20,
 XXV. 2.
 yady aḥṇyaṃ bhavet kṣipit XIII. 7.
 yady astitvaṃ prakṛtyā syāt XV. 8.
 yaḥ pratītyasamutpadam XXIV. 40.
 yaḥ pratītyasamutpādas XXIV. 18.
 yaḥ cābuddhaḥ svabhāvena XXIV. 32.
 yas tasmāc cittasāptānaḥ XVII. 9.
 yasmāc ca tad anutpannam XVII. 21.
 yasmān na bhāvo nābhāvo V. 7.
 yasya cid dhi bhavantime XXIII. 4.
 yena grhṇāti yo grāho XXIII. 15.

na graho gr̥hitas tu XXII. 13.
o 'ñkuraprabh̥tīr XVII. 7.
o 'pekṣya sidhyate bhavaḥ X. 10, 14.

akte sati VI. 2.
agād yadi bhavet pūrvan̄ VI. 1.
upakāraṇanirmuktam IV. 1.
upakāraṇanirmukto rūpe IV. 2.
upaçabdharasparça XXIII. 7, 8.
rūpe saty eva IV. 4.
rūpeṇa tu vinirmuktam IV. 3.

lakṣaṇasampravyūttau V. 4.

vagvispando 'viratayo XVII. 4.
vighrahe yaḥ pariharam IV. 8.
vijñānaṁ sampravṛgate XXVI. 2.
vinā dharmam adharmam XXIV. 34.
vināpi darçanādini IX. 4.
vina vā saha vā nāsti XXI. 1.
vināçayati durdṛṣṭa XXIV. 11.
vedanācittasamjñānam IV. 7.
vedanāpratyaya tṛṣṇa XXVI. 6.
vyavaharam anūçritya XXIV. 10.
vyavahara nirudhyante XVII. 24.
vyākhyātāṁ çraṇāṇāṁ ghaṇam III. 9.
vyākhyāne ya upalambham IV. 9.

çacvataççivati XXII. 12.
cubhicubhaviparyāsan XXIII. 2.
cunyam iti na vaktavyam XXII. 11.
cunyata ca na cocchedaḥ XVII. 20.
cunyatāṁ phalasadbhavam XXIV. 6.
cunyatayam adhilayam XXIV. 13.
cunyata sarvadr̥ṣṭinam XIII. 8.
cunyeṣu sarvadharmeṣu XXV. 22.

adhyatanaṁ āgamaḥ XXVI. 3.

sa evatmeti tu bhavet XXVII. 4.
sa te mauleṇa janito VII. 6.
sa tvaṇi doṣaṇ atmanīyaṇ (?) XXIV. 15.
sa devaḥ sa manuṣyaç cet XXVII. 15.
saçaramūlaṇ saṁskaraṇ XXVI. 10.
saṁskārāḥ saṁsaranti cet XVI. 1.
saṁskārāṇāṁ na nirvāṇam XVI. 4.

saṁkalpapratyayo rago XXIII. 1.
saṁgho nāsti na cet santi XXIV. 4.
sataç ca tavad utpattir VII. 20.
sataç ca tavad bhāvasya VII. 30.
sata ca kriyate nāsat VIII. 8.
sadbhāvasya svabhāvena XXI. 17.
sadbhūtaḥ kārakaḥ karma VIII. 1.
sadbhūtasya kriya nāsti VIII. 2.
sadbhūto gamanaṁ ganta II. 24.
samnipātas trayāṇāṁ yo XXVI. 5.
saṁbuddhānam anutpāde XVIII. 12.
saṁbhavenaiva vibhavaḥ XXI. 3.
saṁbhavo vibhavaç caiva XXI. 8—11.
saṁbhavo vibhavenaiva XXI. 5.
sarvaṇ ca yujyate yasya XXIV. 14.
sarvaṇ tathyaṇ na vā tāthyam XVIII. 8.
sarvebhyo darçanādibhyas IX. 6—7.
sarveṣāṁ viçabdhāganam XVII. 17.
sarvadr̥ṣṭiprahāṇaḥ XXVII. 30.
sarvasamvyavaharaṇaḥ ca XXIV. 36.
sarvopalambhopaçamaḥ XXV. 24.
sahānyonyena vā siddhir XXI. 6.
sahaiva punar udbhūtiḥ VI. 8.
siddhaḥ prthak prthak VI. 7.
skandha na manyaḥ skandhebhyo XXII. 1.
skandhinaṁ eṣa saṁtano XXVII. 22.
skandhaṇ cāpy anupadaya XXII. 6.
skandhaṇ yady anupadaya XXII. 5.
sthitasya tavad bhāvasya VII. 27.
sthitiḥ nirudhyamānasya VII. 23.
sthityānyayā sthiteḥ sthānaṁ VII. 25.
syād ubhābhyāṁ kṛtāṁ XII. 9.
svam atmanāṁ darçanaṁ hi III. 2.
svakayaḍṛṣṭivat kleçāḥ XXIII. 5.
svapudgalakṛtāṁ duḥkham XII. 4.
svabhāvaḥ kṛtako nama XV. 2.
svabhāvaç ca çūnye 'smin XXII. 14.
svabhāvato na vidyante XXIII. 6.
svabhāvato vidyamānam XXIV. 22.
svabhāvaṇ parabhāvaṇ ca XV. 6.
svabhāvenanadhigatam XXIV. 28.
svabhāvenaparijñātam XXIV. 26.
svabhāvaṇ parabhāvaḥ bhyaṁ XV. 4.
svayamkṛtāṁ yadi bhavet XII. 2.
svayamkṛtāṁ parakṛtāṁ XII. 1.
svayamkṛtasyāprasiddher XII. 7.

svabhavye sati margasya XXIV. 24.

hetuḥ phalēna cūnyaḥ cet XX. 16.

hetuḥ phalasyādattva ca XX. 6.

hetuḥ phalasya caikatvam XX. 19

hetuḥ ca pratyayanam ca XX. 1—4.

hetav asati karyam ca VIII. 4.

hetukam phalasya dattva XX. 5.

II.

Index des stances citées dans le commentaire.

pānakalpitam pūrvam 188.18 (Ratnāvali).	astiti nastiti vivāda eṣa 135.13, 270.15 (Samadhi).
ttha paṇḍitu kaṇ ci margate 216.10 (Lalita).	asthita hi ime dharmāḥ 166.6 (Bhagavat).
nakṣarasya dharmasya 264.6 (Bhagavat).	asmin satidaṃ bhavati 10.7 (Ācārya).
nityasya dhruvā piḍa 460.9, 506.8 (Cātaka).	abhaṃkaraṣ tatha skandhaṃ 345.7 (Ratnāvali).
nityaḥ ca te saṃskārā 39.11 (Bhagavat).	abhaṃkarodbhavaḥ skandhāḥ 346.5, 458.5 (Ratnāvali).
nirvāṇam hi nirvāṇam 540.8 (Bhagavat).	akāṣaṃ caṣaṣṭrugaṃ ca 528.10 (Laiika).
mu(t)padadharmāḥ satatam tathagataḥ 449.5 (Hastikakṣya).	akāṣādini kalpyante nityam. . . 505.7 (Cātaka).
mutpada cānta 111.5, 201.5 (Samādhirāja).	akāṣaṇiṣṭa samāruta apakhandho 166.11 (. . . gathas).
myat pratitya yadi nama 36.6 (Madhyamakāvata).	atmā tirthyāḥ kalpyate nityarūpo 344.5 (Madh. avatara).
ṇaro 'py asya durjānaṃ 496.8 (Ratnāvali).	atmā hi atmano nathāḥ 354.5.7 (Bhagavat).
pratityastiti nāsti 397.1, 505.5 (Cātaka).	atmocchedo nirvṛtau syād avaṣyam 342.9 (Madh. avatara).
ubhedi kāyo . . . 520.8.	ādarṣapṛṣṭhe tatha tailapatre 108.13, 472.7 (Samadhi).
amedhyapuñjapracchane 461.1.	adimadhyavasānani 546.7 (Madhyamaka-siddhanta).
anāpāṇi yatha cottarāraṇim 216.6 (Lalita).	adita cūnya anāgata dharma 225.12 (Ratnakara?).
alabhanta phalam . . . 155.9, 409.2 (Upali).	adiṣanta hy anutpannāḥ 225.9 (Ratnamegha).
alutacakranirmana . . . 173.3, 552.2 (Cātaka).	alokasamaṣṭa paṣyati cakṣuḥ 121.4 256.16 (Upali).
avoca 'nakṣarāḥ sarva . . . 539.11.	imu idrṣa dharmalakṣaṇo 217.7 (Lalita).
avilyaya naiva kadaci vidyate '62.2 (Suvāṣṇaprabhāsa).	
avāṇam anutpannam 548.6 (Āgamasūtreṣu?).	
asamlinena kāyena 520.7.	
astiti nastiti ubhe 'pi anta 135.10, 270.11 (Samadhi).	
astiti nastiti kalpanāvatam 522.13.	

iṣṭo nātmā 434.10 (Madh. avatāra).
 iha yady api tattvajño 378.4 (Çataka).
 iha sāsani sūramāṇiye 155.1, 408.10 (Upāli).
 utpādikāle hi tathāgatasya 388.11.
 utpādavyayaṃ vipaḥyato 408.5 (Lalita).
 upasargena dhatvartho 5.2.
 ullāpanāḥ kāmagaṇā hi pañca 383.15.
 urnāpakṣma yathāiva hi... 476.11
 (uktam).
 ekatvīṇyatvarahitam 215.5 (Nirupama-
 stava).
 ekasya bhāṣamāṇasya 331.5 (Āgama).
 ekasvarat tu tava lōkahito 368.2.
 ekena kalpena bhaved hi lōko 389.1.
 ekena dharmena yu sarvadharmān 128.6
 (Gaganagaṇḍa).
 ekena sarvaṃ janati 128.13 (Samādhi).
 etāvan eva puruṣo 360.6 (Lokayata).
 etenaiva vicāreṇa 71.8 (Çataka).
 evaṃvidhārthaḥ ravaṇad 345.11 (Ratnāvali).
 evaṃ dharmaṃ vikṣamaṇo 42.1, 549.4.
 evaṃ pūrvasuḥuddhatvat 367.1 (Sūtra).
 evime saṃkhatadhammāḥ sambhavanti
 sakāraṇāḥ 223.4 (Gāthā).
 kaṇṭhoṣṭha pratitya taduka 407.11 (Lalita).
 karatalasadr̥ṣo balo na veti 476.13 (uktam).
 kurma kriyā ca pravartati evam 226.7.
 kalpavaḥṇa vikalpitu lokaḥ 54.3, 191.8
 (Upāli).
 kalpita vuccati kalpitamātram 226.3.
 kama jānami te mūlam 350.11, 451.12
 (Sūtra, gāthā).
 kāraṇaṃ vikṛtiṃ gacchaj 398.3.
 kadalā pacati bhūtāni 386.6.
 kurvatāṃ çraddadhānāṃ 487.1 (Sūtra).
 kṛṣṭatāṃ yajamanāṇāṃ 486.11 (Sūtra).
 kṛṣṇa çubhaṃ ca na naçyati... 235.5,
 354.10 (Samādhi).
 keci sprha janenti 333.1 (Samādhi).
 keçonḍukaṃ yatha mithyā 262.2 (Laṅka).
 keçam cid avadaḍ dharmam 359.13 (Ācā-
 rya).
 kriyāvan çāçvato nāsti 116.10 (Çataka).
 kṣāṇike sarvabhābhavāt 546.3 (Madhya-
 makasiddhānta).
 gitaṃ na nṛtyam api... 122.4 (Upāli?).

grhyeta naiva ca jagad... 38.7 (Madh.
 avatāra).
 cakṣuḥ ca pratitya rūpataḥ 129 (Lalita).
 citramanorama sajjita... 54.1, 191.6
 (Upāli).
 janmonmukhaṃ na sad... 545.9 (Madh.
 avatāra).
 jāyate cyavato cāpi 429.1 (Bhagavat).
 jayamanārdhajatvat 80.3 (uktam).
 jñānaṃ tathā ārya(m) pratitya nāsravam
 156.10 (Ratnakūṭa).
 jñānaṃ na kalpeti... 157.1 (Ratnakūṭa).
 jñāneṇa jānāmi ahu 474.2 (Samādhi).
 tat tat prapya yad utpannam 9.5 (Nāga-
 juna).
 tatra prapaṣṭu jagam 244.13 (Ratnakāra).
 tatarthadr̥ṣṭir vijñānam 65.3 (Madhyam-
 tavibhāga).
 tatha sarvabhavāṅgavartini 551.9 (Lalita).
 tatha samanena samanukalam 545.3 (Madh.
 avatāra).
 tathagato hi pratibimbabhūtaḥ 449.9,
 540.1 (Hastikakṣya).
 tasmiṇ hi tasya bhavane 13.7 (Madh. ava-
 tāra).
 tamondhakarasya na çaktir asti 156.6
 (Ratnakūṭa).
 tabi kali so daçabalo... 109.5, 206.5.
 te parinirvṛta laukika çūrā 257.1; cf. 474.7
 (Upāli?).
 tena vijānita bodhi jānānam 245.7 (Ratna-
 kara).
 triṣu adhvasu sattvāṇāṃ 548.8 (Pūrva-
 çāila).
 tvakṣṇāyamaṃsasthi... 178.1 (Samādhi).
 duṇḍubhi vadita çakramarudbhīḥ 367.10
 (Sūtra).
 ...dūraṅgamāyāṃ tu dhiyadbhikāḥ 353.1
 (Madh. avatāra).
 dūrād alokitaṃ rūpam 347.5 (Ācārya).
 dūribhūtair yathābhūto 347.7 (Ācārya).
 dr̥ṣṭaçrutadyaṃ muninā... 359.2 (Ratna-
 vali).
 devata codani duṇḍubhi divya 367.6 (Sūtra).
 devā pi sarve pramucyate çabdāṃ 278.1
 (Samādhi).

dvayāñiṣṭam ekeṣām . . 360.1 (Ācārya).
 dharmacārī sukhap ceto 304.7.
 dharmato buddhā draṣṭavyā 448.14 (Bha-
 gavat).
 dharma daṣaḥaprabhāṣite 'tra 332.9
 (Samādhi).
 dharma svabhāvatū cūnya vivikto 443.7.
 dharmam samāsato 'himsām 351.13 (Ça-
 taka).
 dharmaya autakam ity . . . 275.9 (Ratnāvali).
 na ca asmi loka 110.1, 200.13 (Samādhi).
 na ca kāraku kārāṇa 53.9, 191.4 (Upāli).
 na cakṣuḥ prekṣate rūpam 120.4 (Bha-
 gavat?).
 na ca cāyvatam na ca uccheda 110.5,
 200.17, 500.1 (Samādhi).
 na ca saṃkramo . . . 110.9, 201.1 (Sa-
 mādhi).
 na ca sattva labhyate 109.9, 200.9 (Sa-
 mādhi).
 na cūbhāvo 'pi nirvāṇam 524.8 (Ratnā-
 vali).
 na prapañyanti karmāṇi 324.1, 390.9
 (Bhagavat).
 na cūnyam nāpi cācūnyam 445.3 (Ma-
 dhyāntavibhāga).
 na sthīlir nāpi co jātir 166.8 (Bhagavat).
 na svabhāvo na vijñaptir 262.4 (Laṅkā).
 nānyayā bhāṣayā mlecchaḥ 370.4 (Ārya-
 deva).
 nāstiko durgatir yāti 135.7 (Ratnāvali).
 nāstīha sattva ātmā vā . . . 355.4 (Bha-
 gavat).
 nityam arakta aduṣṭa . . 179.5 (Samādhi).
 nirodhasatyam supinam yathaiva 289.11
 (Samādhi).
 nirvāṇam nirvṛtīr eva 473.7 (Samādhi).
 nirvṛtti dharmāṇa . . . 522.11 (Bhagavat).
 nīrtarhasūtrāntaviṣeṣa . . 44.2, 276.5 (Sa-
 mādhi).
 nairātmyā 'cūbhāḥ ca dharmi 120.11 (La-
 lita).
 naivam ātmā na cānātmā 359.1 (Ratnā-
 vali).
 na pi ca sattva na jīviha kaḥ ci 257.5
 (Upāli).

paṭaḥ kārāṇataḥ siddhaḥ 89.3 (uktam).
 paramārthasatya supinena samam 289.5
 (Samādhi).
 parinirvṛta loka ta cūrah 474.7; cf. 257.1
 (Bhagavat).
 pārāgato 'si bhavarāṇavatirṇaḥ 244.5 (Ra-
 nākara).
 prṣṭaḥ sa devarājena 486.10 (Sūtra).
 pratipannakūḥ catvāraḥ 487.3 (Sūtra).
 pratiṣrutkūdayaḥ ṣaḍda 367.3 (Sūtra).
 pratitya dharmān adhigacchate . . 505.10
 (Bhagavat).
 pravrajitvā gṛhiṇiṅga jahitvā 155.5, 408.14
 (Upāli).
 prapñatasahasra tam cṛṇitvā 332.1 (Sa-
 mādhi).
 pṛṇapipṇopamam rūpam 41.8, 519.2
 (Bhagavat).
 bijasya sato yathāukuro 26.8, 108.8, 377.1,
 428.1, 551.1 (Lalita).
 buddhasahasraṣaṭā ya atita 388.6.
 buddho yadā bhesyati dharmarājāḥ 278.5,
 367.13 (Samādhi).
 bhaya darṣita nairayikam 53.7, 191.2
 (Upāli).
 bhāva abhāva vibhāvayī jñānam 276.13,
 429.8 (Samādhi?).
 bhāvasyaikasya yo draṣṭu 123.8 (uktam).
 bhāvan abhāvan iti 133.9, 265.10, 277.1
 (Samādhi?).
 bhavitū mārga pavartitū jñāna 258.2
 (Upāli).
 marīcis toyasadrṣi 347.9 (Ācārya).
 marīcipratimam lokam 188.16 (Ratnāvali).
 marīcip toyam iti 188.14 (Ratnāvali).
 māyopamam jagad idam 445.7 (Sūtra).
 mukhasya saṃkrānti 109.2, 472.11 (Sa-
 mādhi).
 mudrāt pratimudrā drṣyate 108.10, 428.16,
 550.13 (Lalita).
 yaḥ pratyayair jayati 239.10, 491.11, 500.7,
 504.1 (Anavatapta).
 yac chāsti vai kleṣaripūṇ 3.3.
 yatha cāṅkitena viṣaṣaṃjña 524.1.
 yatha ukkhite loḍhammi 222.15 (uktam).
 yatha gaganu na jātu 215.10 (Bhagavat).

yatha muñja pratitya balbajam 551.5 (Lalita).	yo pi ca cintayi... 133.14, 348.16, 429.12 (Bhagavat).
yathā kumāri supināntarasmin 178.5, 550.5 (Samādhi).	yo pi ca cṛūyati çabdu manojña 122.1 (Upāli).
yathā nūta tvayā tmasamjñā 128.11 (Samādhi).	rathacakravād bhramati sarvajagat 446.1 (Sūtra).
yathādarçam anādya 345.9 (Ratnāvali).	raçmiçatasahasra aprameyān 332.5 (Samādhi).
yathādarçam upādya 345.5 (Ratnāvali).	rāgādibhiç ca bahurogaçataih 445.15 (Sūtra).
yathā nirvāṇu gambhīram 473.3.	rūpasyābhāvamātratvāt 413.11 (Ratnāvali).
yathānto 'sti kṣaṇasyaivam 546.5 (Mādhyamakasiiddhānta).	rūpādivyātirekeṇa 71.1 (uktam).
yathā bijasya dṛṣṭo 'nto 220.4 (Çataka).	rūpeṇa darçitā bodhi 472.16 (Samādhi).
yathā yantrakṛtāṇi tūryam 366.9 (Sūtra).	lakṣyāl lakṣaṇam anyac cet 64.5 (Lokatiastava).
yathā hi dipo layane cirasya 156.2 (Ratnakūṭa).	varaçukladharmaguṇasaṃnicaya 112.1 (Samādhi).
yathaiva gandharvapuram 178.9, 550.9 (Samādhi).	vāca na vidyati yāṇ ca vadesi 244.9 (Ratnākara).
yathaiva vaiyākaraṇo 359.11 (Ācārya).	vāraṇaṇi prāg apuṇyasya 359.8 (Āryadeva).
yada sugatu kathāṇi katheti nātho 331.8 (Samādhi).	vijñānanīrodhasambhavam 121.1 (Lalita).
yadi kā cana pratijñā syāt 16.7 (Vigrahavyāvartani).	vināçayati durdṛṣṭo dharmo 'yam 496.1 (uktam).
yadi kiṇi cid upalabheyam 16.9, 30.7 (Vigrahavyāvartani).	viparita abhūtakalpita 217.11 (Lalita).
yadi ko ci dharmāṇa bhavet svabhāvaḥ 388.1 = 514.7 (Hastikakṣya).	çabdaç cāpi nirvāṇaṇi ca 473.5 (Samādhi).
yad yad yasya priyaṇ 370.2 (Āryadeva).	çānta gati kathitā sugatena 91.6, 243.10 (Ratnākara).
yas tavātmā mamānātmā 199.3 (Āryadeva).	çānta prajānāti dharmā prajātān 245.3 (Ratnākara).
yasmāt pravartate bhāvas 376.14 (Āryadeva).	çānta praçānta ya cintayi dharmān 131.1, 348.18, 430.1 (Bhagavat).
yasya naiva hi svabhāvu 90.6, 243.6 (Ratnākara).	çukraçonitasamparka 460.13 (Çataka?).
yasya svabhāvu na vidyati kaç ci 91.4, 243.6 (Ratnākara).	çūnyam ādhyātmikaṇ paçya 348.10 (Bhagavat).
yān ca prabhāṣati dharmā... 225.16.	çūnyāṇi ca çāntam anutpādamayam 445.11 (Sūtra).
yāvanti çabdās taḥ lokadhātāu 278.9, 367.15 (Samādhi).	çūnyavid... 90.4 (Ratnākara).
ye mām rūpeṇa adrakṣur 448.12 (Bhagavat).	çailaguhāgīridurganadiṣu 236.1 (Samādhi).
ye rāgadoṣamadamoḥsvabhāvam 143.10 (Samādhi?).	çailaparvata yathā akampiyā 90.10 (Ratnākara).
yo icchatī sugataçṛvaku 'haṇi bhaveyam 353.8.	sa jātāmātro gagane sthībitvā 277.10 (Samādhi).
yo na pi jūyati no cupapadyī 91.2, 243.2 (Ratnākara).	sa saṃkhyāyulūkyanirgrantha... 275.7 (Ratnāvali).
	saṃvṛti bhāṣitu dharmā jinena 235.1 (Samādhi).

samskṛta 'samskṛta sarvavivikta 179.1 (Samādhi).	supinopamā bhavagatī sakalā, 549.11; cf. 110.3 (Mahāyānasūtreṣu).
saṅgu na vidyati atra kadā ci 257.9 (Upāli).	supinopamaṃ hi tibhavam 111.1; 428, n. 6 (Samādhi).
satkāyadrṣṭiprabhavān aṇeṣān 340.8 (Madhyamakāvatāra).	sūsukhitā sada te nara loke 429.4 (Bhagavat).
sad asat sadasac ceti nobhayam 372.5 (Çataka).	skandha sabhāvatu çūnya vivikta 349.4 (Bhagavat).
sad asat sadasac ceti yasya 16.4 (Āryadeva).	skandhā ātmā ced . . . 342.5 (Madhyamakāvatāra).
sarva anitya açāçvata kama 367.8.	skandhātmā loka ākhyātas 492.8 (iti vacanāt).
sarva eva ghaṭo 'drṣṭo 71.6 (Çataka).	skandhān asatyān drṣṭvaivam 346.7, 458.7 (Ratnavali).
sarva dharma acalā 90.8 (Ratnākara).	skandhāyatanāni dhātavaḥ 217.3 (Lalita).
sarvadharmāḥ svabhāvena 473.9 (Samādhi).	skandheṣv ātma vidyate . . 434.14 (Madhyamakāvatāra).
sarva saṃyogi tu paçyati cakṣuḥ 121.4, 256.12 (Upāli).	stambhādinaṃ alapkaro 393.14 (Çataka).
sarvī bhavā alikā vasikāç ca 235.9 (Samādhi).	sthanam athānu aya thānu jinena ukto 167.4 (. . . gāthāsu).
sarvī vadesī nirātmaka dharmān 241.1 (Ratnākara).	smarāmy aham pūrvam 277.6 (Samādhi).
sarvīhi jvalamāni buddhakṣetre 216.1 (Bhagavat).	svayaṃ kṛtaṃ parakṛtam 55.3, 234.8 (Lokātistava).
sāmagri pratitya taṃ ca sū 408.1 (Lalita).	svādhyayadipamudrā . . 428.11, 551.14 (Nāgārjuna).
sāmagrya darçanaṃ yatra 120.6 (Bhagavat).	hetuḥ sambhavo yeṣāṃ 413.6 (Lokāṭita).
īya yadi kiṃ ci açūnya (?) 514.3 (Pitāputrasamāgama).	

III.

Index des stances citées dans les notes.

adhyatiṣṭhaḍ ato nāthaḥ 46.	pratyayādisamskaraṇāt (?) 475.
ākāṣam iva nirlepām 596.	yaḥ pratityasamutpādaḥ 442.
etāvān eva loko 'yam 360.	yajamaṇānam manussānam 486.
kṣaṇikāḥ sarvasaṃskārā 116.	ye 'pi sthūlavinaṣṭānām 4.
ghoṣām evābhiraḍhaḥ saṃ 502.	yo vadiprativadinicito 35.
chādanād ropayāc caiva 606.	vikalpabijasaṃbhūtam 598.
dānaṃ cīlaṃ kṣamā viryam 606.	hetutaḥ saṃbbavo yasya 413.
duve saccāni akkhasi 492.	hetuna sadṛṣaṃ sarvaṃ phalam 593.
pitā cen na vinā putrat 81.	

IV.

Fragments canoniques en prose.

adbigato mayā dharmo gambhiro... 498.9.	kim... māyopamās te sattva na te māya
anavarāgro hi bhikṣavo jātijarāmaraṇa-	449.13.
samāsārah 218.4, 535.6.	cakṣuḥ pratitya rūpaṇi ca 6.3.
anātmānaḥ sarvadharmāḥ 65.9.	cakṣurvijñānasamaṅgī nilaṇ jātati no tu
avidyānivṛtāḥ sattvas tṛṣṇāsamyojanāḥ	nilaṇ iti 74.8.
828.6.	caturṇaṃ āryasatyānaṃ yathābhūtārtha-
avidyānugato... puṇyaṇ api saṃskāraṇ	darṣanāt caturbbhir viparyāsair vipa-
abhisamṣkaroti... 180.4.	ryastacittas... 296.1, 516.5.
astiti Kācyapa ayam eko 'nto, nāstiti...	catvāraḥ pratyayaḥ... 76 Add.
270.7.	cittam hi Kācyapa parigavesyamāṇaṃ na
asmin sati... 9.7, 55.8, 159.8	labhyate 45.1.
(M. Vyut. 245.1098).	cetanām aham (?) bhikṣavaḥ karma va-
aham eva sa tena kalena Mādhātū nāma	dāmi cetayitva ca 306, n. 3.
574.6.	jarāpi dvidividhākāryapratyupasthānā bha-
agatir iti saṃkarṣaṇapadam etat 108.1.	vati... 174 Add.
ātmeti Kācyapa ayam eko 'ntaḥ... 358.10.	tadyathā kṛṇḍaṃ ca pratitya mathaṇiṇ
ādhyātmikāḥ pratityasamutpāda... 560.3.	ca 50.6.
idaṃ pāpaṃ karma svayam eva kṛtam...	tadyatha... mayākāraṇātaka... mayakū-
328.7.	ranirmitaṇ striyaṇ dṛṣṭva 46.1.
ucchedadarṣaṇaṃ prahātavyam 424.6	tannirmitabodhisattvena Gandhasuga-
utpādād vā tathāgatānām... sthitaivaiṣā	dhāyaṇ lokadbatu Samantabhadrata-
dharmāṇām dharmatā... 40.1 Add.	thāgatopabhuktaṣaṇaṃ bhojanam ani-
upaṣama upaṣama iti bhagavann ucyate.	tam 333.6.
... upaṣānta... 361.2.	tan mṛṣā mṛṣādharmā yad idaṃ saṃskṛ-
eko dharmāḥ sattvasthitaye... 40.2.	tam 41.4, 237.10.
etat hi... paramaṇ satyaṇ yad uta amo-	tasmāt tarhi saṃsārakṣayaḥ pratipatsya-
śadharma nirvāṇam 41.4 (Majjh. III,	maha iti 219.10.
245).	tena hi Kauṣika... na rūpe sthātavyam
katamaḥ... samyakprayogaḥ... 374.5.	409.7.
katame sūtrāntā neyārthāḥ... 43.4.	triṇimani.. saṃskṛtasya saṃskṛtalakṣa-
kathaṃ... prajñāpāramitā paryeṣita 379.4.	ṇāni 145.4.

dvau dharmau lokam pūlayatas.. 40.2,
dharmakūya buddhū bhagavantaḥ....

6 Add.

nāsty atra tathatā... 41.6.

nirvāṇam apy āyusman Subhūte māyopa-
mam 289.2.

paramārthasatyam katamat... 374.2.

pañcamātrāṇi bhikṣuṇatāni 47.1, 336.3.

pratityasamutpādam vo bhikṣavaḥ.... 6.1.

būlocaksuṣā rūpāṇi dṛṣṭvā... 137.5.

buddhapramukho bhikṣusamghaḥ 488.12.

buddho 'py.... māyopama 443.4.

maraṇam api dvidividhakāryapratyupasthā-
nam bhavati... 174.10 Add.

ya imaṃ pratityasamutpādam... paçyati
sa na pūrvāntam pratisarati... 593.8.

yaḥ pratityasamutpādam paçyati sa dhar-
maṃ paçyati 160.5.

yad anityam tad duḥkham 506.6.

yad bhūyasū Katyāyana loko 'stītaṃ vā-
bhiniṣiṣṭo nāstītaṃ vā 269,7.

yan na çūnyataya çūnyān dharmān karoti
248.4.

yan Māraḥ pāpiyān indrakīlabandhana-
baddho... 299.11.

yantrakāranirmita yantrayuvatiḥ... 46.5.

yaṃ ca rātriṃ tathagato.... abhisam-
buddho... 366.1, 539.3.

ye kecit... bhavena bhavasya niḥsara-
ṇaṃ paryeṣante 530.7.

yo mārgēṇa niḥsaraṇaṃ paryeṣate....
na rāñjaniyān dharmān parivarjya rā-
gaprahāṇaṃ prajñaptam 463.1.

yo rajyeta yatra vā rajyeta.... 143.1,
472.3.

yo hi bhagavan pūrvam rūgadveṣamohā-
bhyupagamaṃ kṛtvā paçcān na santi
rūgadveṣamohā iti braviti sa vai bha-
gavan nūstiko bhavati 274.5.

loko mayā sārddhaṃ vivadati... 370.6.

çūnyāḥ sarvadharmā niḥsvabhāva-yogena
238.8, 278.14, 444.8, 504.7.

çrāvakabodhim abhisambodhukamena Su-
bhūte 353.3.

śaddhatur ayaṃ mahārāja puruṣapudga-
laḥ 129.3.

sa ced Ānanda vijñānaṃ matuḥ kuḥṣiṇ
nāvakramet... 552.6.

sa - cittaṃ asamanupāçyan citadharāṇaṃ
paryeṣate 62.4.

satkaya-dṛṣṭimulakaḥ... sarvakleçāḥ
349.11.

santy asmin kāye keçāḥ.... 57.14.

sāmbanā dharmāḥ katame?... 84.3.
(Cf. Vibhaṅga 428.6).

syād yadi kiṃ cid açūnyam... 514.3.

svabhāvanutpattiṃ samudhāya... sarva
dharmāḥ çūnyā iti 504.5.

svayaṃ kṛtasya karmaṇaḥ.... 329.11.

V.

Sūtras, Çāstras, Ācāryas, etc.

- Akutohbhaya notes 13, 76, 81, 83, 85, 87, 319, 322, 326 Add., 327 Add., 328 Add., 369 Add., 377 Add., 447 Add., 558 Add.
- Akṣapāda 441.8.
- Akṣayamatīsūtra 43.4-9, °nirdeṣa-sūtra 108.1-3, °nirdeṣaḍiṣu 276.9.
- Aṅguttara notes 2, 2 Add., 40, 42, 45, 46, 52, 57, 145, 174, 178, 247, 297, 303, 309, 325, 334, 366 Add., 442, 448 Add., 478 Add., 486, 530, 540.
- Atthasālinī notes 33, 40, 65, 68, 126, 129, 246, 303, 304, 306, 307, 309, 369, 478, 553.
- Advaitabrahmasiddhi 325, n. 2.
- Adhyācāyasaṃcodanasūtra 46.1-4. = Dṛḍhadhyācāya° 463.10.
- Anavataptahrada 239.10, etc.
- [Anavarāgrasūtreṣu?] 328.6 Add.
- Antaṣṣarātīrthika 283, n. 4.
- Asaṅga, voir Madhyāntavibhaga
- Andhaka 249, n. 1.
- Aparaseliya 281, n. 1.
- Abhidhammasaṅgaha (Compendium), notes 119, 126 (Add.), 285, 335, 351.
- Abhidharma 113.4, 261.8, 546.1 (Voir Çāstra), 74, n. 6; 334, n. 7; 546, n. 6; 547, n. 2.
- Abhidharmakoṣa, 322 Add. °vyākhyā, passim.
- Ardhaçatikā (?) 238.8; voir Dvy°.
- Avadānaçataka notes 24, 43 Add., 487, 501.
- Aṣṭasāhasrika 289.2-4, 353.3-6, 379.4-381.11, 409.7-10, 449.13-450.10; notes 1, 3 Add., 6 et Add., 24, 40, 45, 47, 49, 64, 79, 90, 176, 292, 371, 442, 449, 450, 462.
- Āgama 74.9, 84.3, 160.8, 174.12, 305.10, 331.4, 370.6-7.
- Ācārya (= Nāgārjuna) cité 30.7, 147.12-13, 347.5-10, 359.11-360.2, 413.6-7. — Nommé 25.6, 27.5, 41.1, 44.7-8, 127.14, 352.7, 428.11-2 = 551.14-15, 435.4.
- Pūrvācārya 369.8.
- Ātmatattvaviveka 4, n. 4; 10, n. 6.
- Ānanda 345.12 (ārya°).
- Ānandagiri 11, n. 4; 76, n. 7.
- Abhidharmika 546, n. 2.
- Āryadeva 16.8-5, 359.8-9, 370.2-5 (Add.?), 376.14-15; Āryadevapādiya Çataka 393.14-15, 552.2-3. (Voir Çataka).
- Ālambanaparikṣā 83, n. 3.
- Itivuttaka notes 1 Add. 6, 40, 247, 292, 318, 366, 536.
- Ugradattapariprecca 292, n. 4.
- Udāna notes 9, 227, 334, 520.
- Udānavarga 42 Add., 350 Add., 448 Add.
- Uttarapathaka 176, n. 3.

- Upadeśasūhasrī 116, n. 1.
 Upāliparipreccā 53.6—10, 121.4—
 122.2, 155.1—12, 192.2—9, 234, 256.12—
 258.5, 408.10—409.6.
 Aulukyās 275.6.
 Kathāvatthu notes 40, 45, 47, 49,
 63 Add., 65, 74, 76, 84, 176, 218,
 227, 249, 263, 269, 280, 285, 303,
 306, 309, 334, 478, 487, 492, 552.
 Kathāsarit 238.4.
 Kaṇabhakṣa 441.6; Kāṇāda 523.9.
 Kātyāyanāvavāda 43.1 = 269.5 (cf.
 358.6). Voir Wass. 309 (217, 268).
 Kāpila 523.9.
 Kuraṇḍavyūha 51, n. 4.
 Kūlakāraṇika, °vadin, 386, n. 4 et Add.
 Khaṇḍanakhaṇḍakhūdyā 100, n. 1.
 Gaganagaṇḍasamādhisūtra 128.6—9.
 Guṇamati 312, n. 3.
 Gāthāsu 166.11—167.4; 223.4—5,
 451.12—13.
 Gītā 24, n. 8; 63 Add.
 Gaṇḍapāda, 207 Add., 225 Add., 271
 Add., 348 Add.
 Catuḥçataka 16, n. 4. Nom correct
 du Çataka (voir Madhyamakāvatara,
 150.14).
 Catustava, nom collectif de quatre
 Stavas de Nāgārjuna: Nirupama, Lo-
 kūtita, Cittavajra et Paramārtha
 (Bstod, foll. 73—81, Cordier, Cat. p. 5).
 Chāndogya 292, n. 4.
 Jātaka 295, n. 6, 297, n. 1, 451, n. 5.
 Jātakamālā 218, n. 2.
 Jivaviyāra 218, n. 3; 400, n. 2.
 Jaimini 441.6; Jaiminiyas 523.9.
 Tathāgataguhyasūtra 361.1—363.12,
 366.1—7, 539.3—9.
 Tathāgatavāgguhyaparivarta, 540.5.
 Tantravārttika 3, n. 3, 116, n. 1,
 222, n. 5.
 Tarkasaṃgraha notes 3, 10, 20, 22,
 24, 27, 36.
 Triskandhaka 292, n. 4.
 Theragāthā 448 Add., 520, n. 2;
 Therīg. 297, 353.
 Daçabbhūmaka 174.10 (Add.) notes
 40 Add., 298 Add., 489, 517, 540, 594.
 Digambara 441.6.
 Dignāga notes 33, 35, 83.
 Divyāvadāna notes 362, 390, 540, 574.
 Dīgha notes 28, 39 Add., 63, 268, 272,
 297, 331, 349, 356, 514, 520, 552.
 Dṛḍhādhyāçayasamcodanasūtra,
 462.15—464.20; voir Adhyāçaya°.
 Dvyardhaçatikā 504.7; — comp. 238.8,
 278.13, 444.8, 500.11.
 Dhammapada notes 304, 353, 354.
 Dhammasaṅgaṇi notes 2, 4, 40, 49,
 65, 76, 84, 126, 129, 246, 309, 362,
 369, 381, 478.
 Dharmakīrti 73, n. 5.
 Dharmasaṃgraha *passim*.
 Dhātupāṭha 5, n. 1, 115, n. 4.
 Dhyāyitamusṭisūtra 295.12—298.15—
 516.5—518.6.
 Dhvaṇyaloka 2, n. 4; 64, n. 3.
 Nāgārjuna 2.3, 3.1, 428.11 = 551.14,
 23, n. 1; voir Ācārya; voir Akuto-
 bhayr. Catustava, Yuktisaṅgika, Ra-
 tnavali, Vighravahvartanī, Çāstra, Çi-
 nyatasaptati.
 Nāgārjuna's Epistle 355, n. 4, 386, n. 4.
 Nāmasaṃgīti notes 16 Add., 261, 371,
 442, 445 Add., 475, 492, 524.
 Nāstika 368.1, 369.6, 523.10; 273, n. 4.
 Nikaya (sarvanikayaçāstrasūtreṣu) 549.3
 — Cf. 312, note et Add.
 Nirupamastava 215.5—6 (Add.).
 Nirgrantha 275.7, 400.3.
 Nettippakaraṇa notes 1 Add., 76, 174,
 246, 292, 306, 361, 381, 460 Add.,
 542 Add.
 Naiyāyika 441.6; 304, n. 5.
 Nyāyakandali notes 17, 19, 23, 29,
 64; °kusumāñjali notes 4 et 12;
 °koça notes 10, 12, 71; °bindu notes
 3, 11, 23, 27, 28, 29, 35, 65, 71, 73,
 74, 196, 268, 280, 554; °bindupūrvap-
 akṣa notes 74, 116; °bhāṣya notes
 24, 29, 36, 85; °ratnākara 35; °vir-
 ttika et tātparya notes 55, 71, 13, 23.

- 29, 33, 36, 56, 63, 71, 72, 85 (Add.), 128 (Add.); °sūtras notes 10, 12, 56, 77, 81.
- Pañcakrama 51, n. 1; 273, n. 1.
- Pañcaskandhaka 292, n. 4.
- Pañcaskandhaprakaraṇa 65 Add., 478 Add.
- Pāṇini notes 5, 10, 11, 13, 180.
- Pitāputrasamāgama 514.3-5 (voir Add.); 285, n. 3.
- Puggalapaññatti notes 45, 46, 334.
- Pudgalaskandhavādin («qui croit que les *skandhas* sont un *pudgala*», voir Madhyamakavatara), 275.7; mais 283, n. 4 *pudgala*-vādin.
- Puruṣādīkārāṇin 400.1.
- Pūrvaçaila 548, n. 2; cf. 281, n. 1.
- Purvācūrya 369.7.
- Prajñāpāramitā 443.4; voir Ardhaçatikā?, Dvy°, Aṣṭasahasrika, Vajracchedikā.
- Prajñāpradīpa mūlamadhyamakavṛtti 7, n. 6.
- Pratityasamutpāda 452.7-9; 6, n. 4.
- Pratītyasamuccaya 35, n. 2.
- Prāçastapādabhāṣya notes 29 et 71.
- Prāsaṅgika notes 23 et 389.
- Bar do thos grol 286, n. 1.
- Buddhacarita 268, n. 2.
- Buddhapālita 14.1, 18.3, 20.1, 25.4, 36.11, 196.3; 14 Add., 23, n. 1, 39, n. 8 et n. 3, 76, n. 1, 319, n. 2, 322, n. 2.
- Bhādarānyaka. bhāṣya 100, n. 1.
- Bodhicaryāvatārapañjika passim.
- Bodhisattvabhūmi notes 41 Add., 43 Add., 76 Add., 48, 145, 177, 261, 268, 295, 306, 312, 330, 335, 356, 367, 361, 362, 363, 371, 373, 377, 379, 431, 488, 545.
- Bauddha 29.2, 421.8.
- Brahmajālasūtra 3, n. 5.
- Brahmavidyābharaṇa 4, n. 4 Add.
- Bhagavati = Prajñāpāramitā.
- Bhāvaviveka = Bhavya 36.13, 196.4, 351.15; notes 7, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 23, 25, 27, — 65 Add., 76 (Add.), 84.
- Bhāmāti notes 10, 13, 28, 63, 76, 116, 145, 390.
- Bhārabhārasūtra 283, n. 4.
- Majjhima notes 6, 9, 40, 41, 43 Add., 46 Add., 47, 57, 60, 72, 129 Add., 145, 263, 272, 349, 362, 498, 530, 540, 553 Add., 554, 567 Add., 593.
- Mañjuçrīparipreçhā 516.1-4. — Mañjuçrī 137 Add., 296.5.
- Madhyamakadarçana 275.4.
- Madhyamakāçāstra 46.7, 548.5.
- Madhyamakāsiddhānta 546, 3-8.
- Madhyamakavatara cité 13.7, 36.6, 38.7, 310.8-11, 342.5-12, 341.5-8, 353.1, 434.14-17, 19 — 435.2, 545.3-6, 9-13; nommé 2.6, 41.1, 54.7, 61.11, 79.12, 214.3, 336.1, 357.5, 578.7; dans les notes et Addenda, l'Avatara et son Bhāṣya, passim.
- Madhyantavibhāga 65.3 (Add.), 445.3 (Add.).
- Madhyoddeçika (?) 489.1.
- Mahānidānaparyāyasūtra 6, n. 4.
- Mahāparinibbānasutta 6, n. 2; 166, n. 5.
- Mahāyanasūtreṣu 549.10.
- Mahāvagga notes 1 Add., 9 (Add.), 42 Add., 43 (Add.), 296, 498, 501, 504.
- Mahāvastu 489.1; notes 1, 2, 9, 13 Add., 40, 45, 47, 49, 50, 51 (Add.), 68, 74, 90, 109, 235, 247, 272, 341, 363, 442, 451, 460, 498, 504, 541, 548.
- Mahavyūtpatti passim.
- Mahāsaṃghika 227, n. 2.
- Mahīçasaka 145, n. 1 (Add.).
- Madhyamika 16.3, 18.5, 127.13, 331.7, 368.4, 369.6, 414.1; 170, n. 1, 239, n. 2, 273, n. 4, 274, n. 3.
- Maradamanasūtra 299.11-301.2.
- Milinda notes 6, 28, 46 Add., 166, 263, 309, 373.
- Yuktiçāṣṭika notes 9, 3, 349.3, 413.3.
- Yogasūtra notes 4, 52, 65 (Add.), 325.
- Ratnakūṭa 45.1-4, 47.1-4, 156.2-157.4, 248.4-249.2, 336.3-339.2, 358.10-13.
- Ratnacūḍaparipreçhā 62.4.

- Ratnameghasūtra 225.9-10.
 Ratnarāṣisūtra 309, n. 4 (p. 310).
 Ratnākaraśūtra 90.4-91.7, 243.2 — 245.8.
 Ratnāvali 135.7-8, 188.14-19, 275.7-10, 345.5-12 (Add.), 346.5-8 (= 458.5), 359.1-4, et 11-14 (Add.), 413.11-12, 458 (= 346), 496.8-9, 524.8-9 (voir n. 4 pour l'attribution du traité à Nāgārjuna).
 Rājāmārtanḍa notes 3, 65, 66.
 Rāṣṭrapūlapariṣecchā notes 24, 220, 246.
 Rāmātāpaniya 4, n. 1.
 Laṅkāvatāra 262.2-5, 504.5-6, 528.10-11; notes 4, 10, 28, 40, 43 (Add.), 45, 48 Add., 57, 60, 76, 80, 261, 303, 333, 362, 373, 374, 400, 412, 442, 521, 561.
 Lalita 26.8-9, 108.8-11, 120.9-12 (Add.), 121.1-2 (Add.), 216.6-217.14 (Add.), 377.1-2, 407.11 — 408.8, 428.2-9, 550.13-551.12; — notes 41, 47, 50, 337, 346, 460, 498, 540.
 Lokatattvanirṇaya 360, n. 5.
 Lokatitastava 55.3-4 (Add.), 64.5 (Add.), 413.6-7 (Add.), 442 Add.
 Lokāyatika 360.4; cités 360.6-7.
 Vajracchedikā 448.12; 297, n. 6.
 Vajramāṇḍadhāraṇi 50.6-53.5.
 Vasubandhu 71, n. 1; 93 Add.; 452, n. 3.
 Vasumitra 312, n. 3.
 Vāgbhaṭālamkāra 41, n. 1.
 Vātsīputriya notes 283 et 344.
 Viṃṣaka de Vasubandhu 93 Add.
 Vighrahavyāvartanī 16.7-10 = 30.7-8, 25.6, 59.5; 56, n. 1, 59, n. 3.
 Vijñānavāda 445.1, 275.5, 276.2; 41 Add., 151, n. 4, 274, n. 3, 523, n. 2.
 Vinaya 46.5-7, 334.1-2.
 Vibhajyavāda 281, n. 1.
 Vimalakīrtinirdeśa 338.6-9.
 Vimānavatthu 466, n. 4.
 Visuddhimagga notes 5, 10, 33, 63, 70, 76, 77, 174, 246, 280, 285, 337, 351, 377, 475, 478, 501, 544, 593.
 Vetulyaka 487, n. 8.
 Vedāntakalpataṛu notes 10, 64, 65, 76, 116.
 Vedāntasūtra 3, n. 2.
 Vaibhāṣika 523.9; notes 176 Add. 281, 312, 545.
 Vaiṣeṣika notes 28 et 29.
 Āmḥkara notes 29, 123, 129, 166, 369.
 Āṭaka 173.3-4, 199.3-4, 220.4-5, 351.13-14, 359.8-9, 372.5-6, 376.18-14, 378.4-5, 393.14-15, 397.1-2, 460.9-10, 505.5-8, 506.8-9, 552.2-3 (voir Catuḥṭaka).
 Ālistambasūtra 560.3-570.2, 593.3-594.6; notes 9, 26, 40, 102, 229, 312, 316, 381, 390, 545.
 Āstra [= Abhidharma^o] 549.8; 84, n. 3; 327 Add.
 Āstra = Madhyamaḥāstra = Mūlamadhyama.
 Ākṣāsumuccaya notes *passim*.
 Āklavidarḥaṇi notes 445, 458, 502.
 Āṇyatāsaptati 89, n. 2 (Add.).
 Ārilaḥ notes 5, 10; 118.5.
 Ālokavarttika notes 3, 4, 10 et Add., 29, 33, 34, 35, 63, 85 (Add.), 129, 366, 492, 554.
 Śāddarḥanasamgraha 360, n. 5, 386 Add.
 Saṃyutta notes 1, 2 (Add.), 6, 9 (Add.), 40, 41 (Add.), 42 Add., 43 Add., 80, 145, 176, 218, 227, 269 Add., 270, 283, 349, 355, 361, 362, 370, 374, 478 Add., 486, 498, 501, 504, 514, 542 Add., 549, 564 Add., 593 Add.
 Saṃkrāntivādin 283, n. 4.
 Satyadvayāvātārasūtra 374.5-375.6.
 Saddharmapūṇḍarika notes 10 Add. 41, 45, 47, 51, 269, 371, 498, 520.
 Saddhammasaṅgaha (Aung et Rhys David's Compendium) 6, n. 2, *passim*.
 Samādhiraḥa 44.2-5, 108.13 — 109.3 109.5-112.4 (= 205=427), 128.11-14 135.10-136.2, 143.1-7, 178.1-179.8 200.5-201.8, 235.1-236.4, 276.5-5 13-278.12, 286.6-9, 11-14, 331.8-

- 333.4, 354.10—355.2, 367.13—16, 427.12, 428 Add., 472.7—474.10, 549.11—550.12; 24, n. 8, 173, n. 4, 371, n. 7, 428, n. 6, 474 Add.
- Sarvadarçanasamgraha notes *passim*.
- Sarvāstivādin 263, n. 2, 444, n. 5.
- Sahetusapratyayasānidānasūtra 6, n. 4, 462, n. 3.
- Sāṃkhyā 21.5, 275.7, 360.3 (cf. 523.9); 19, n. 3, 22, n. 3, 38, n. 7, 56, n. 1, 263, n. 2.
- Sāṃkhyapravacana notes 10 et Add., 6. 66, 1; °sūtras 28.3, 34.1, 63.3, 114.1, 183.2.
- Si-do-in-tzou 40, n. 3.
- Siddhānta de Mañjughoṣaśāsavajra 176 Add., 345 Add., 355 Add., 359 Add., 360 Add., 368 Add.
- Siddhāntakaumudī 5, n. 4.
- Sukhāvativyūha notes 51 et Add., 362, 540.
- Suttanipāta notes 41, 488, 540, 542 Add.
- Subhāṣitasamgraha notes 9, 12, 14, 43, 123, 225, 239, 247, 294, 357, 370, 373, 387, 449 Add.
- Sāṃmitīya 148.1, 192.3, 276.2.
- Sumaṅgalavilāsini notes 6 Add., 31, 61, 249, 268, 297, 312, 314, 327, 366, 478, 514.
- Suvarṇaprabhāsa 462.2—3.
- Sautrāntika 444.15; 61 Add., 263, n. 2, 281, n. 1, 413, n. 1, 488, n. 3, 523, n. 1.
- Sūtrālamkāra 42 Add., 445 Add.
- Skandhavādin (?) 275.6 (voir Puṅgala°).
- Syādvādamāñjarī 116, n. 1, 128, n. 1, 325, n. 2, 375, n. 1.
- Svayūthya 76, n. 1.
- Svātantrika 23, n. 3.
- Harṣacarita 238, n. 4, 317, n. 6.
- Hastikakṣya 388.1—4 — 514.7; 449.5—13 — 540.1—4.

VI.

Kalyānamitras.

- Barth 222.
 Burnouf 45, 50, 62, 166, 239, 280, 371, 520, 521.
 P. Cordier 529.
 Chavaunnes 269, 333, 373.
 Childers 10, 16, 40, 46, 48, 49, 280, 285, 334, 335, 356, 373, 484, 501.
 Finot 260.
 Col. Jacob 55, 63 Add., 100, 249 Add., 394, 476, 502.
 Jacobi 1, 2, 4, 16, 22, 218.
 Fujishima 11, 239.
 R. O. Franke 451, 486, 520.
 Garbe 56, 66, 533.
 Grünwedel 2.
 de Groot 3.
 Guérinot 218, 400.
 Edm. Hardy 530.
 Spence Hardy 330, 366, 369, 570.
 Hodgson 457.
 Hopkins 366, 386.
 Ed. Huber 225.
 Kern 10, 50, 63, 148, 334, 349, 369, 498.
 Leumann 334, 397, 540.
 Minayeff (Minaev) 269, 310, 312 Add., 318, 354, 377, 486, 492.
 Morris 285, 297, 310.
 Ed. Müller 215, 332, 334, 353, 520.
 Max Müller 362.
 Oldenberg 63, 263, 530, 534.
 Pathak 35, 72.
 Pischel 218, 223, 325, 354, 530.
 Rajendralal 113, 366 Add.
 T. W. Rhys Davids 31, 166, 176, 281, 371, 442, 520, 530.
 C. A. F. Rhys Davids 40, 65, 118 Add., 126 Add., 129, 174, 304, 369, 306, 307, 454, 456 Add., 478, 480, 555.
 Rockhill (Life of Buddha, Bhavya sur les sectes), 192, 263, 276, 286, 310, 344, 395, 475, 488; voir Udānavarga.
 Çarad Chandra 286, 294, 295, 300, 335, 360, 498.
 Senart 489, 3.
 Schiefner 238, 574.
 Speyer 24, 218, 271, 487, 529.
 Suali 360, 386 Add.
 Takakusu 487, 574.
 F. W. Thomas 63 Add., 218, 238.
 Walleser 95 Add., 101 Add., 150 Add., 263, 285, 304, 335, 351, 369 Add., 377 Add., 386 Add., 447 Add., 558 Add.
 Warren 33, 40, 60 Add., 70 Add., 171 Add., 180, 285, 298 Add., 334, 349, 478, 514, 593 Add.
 Wasilief 2, 10, 23, 28, 43, 71, 148, 227, 239, 272 Add., 274, 276, 280, 283, 286, 310, 333, 362, 374, 389, 400, 488.
 Wenzel 31, 386.
 Wogihara 126 Add.
 Stcherbatskoi (Ščerbackoj) 445.

VII.

Index général.

- amṣa 287.10; 584.13.
 akanisṭha Voir Wogihara Bodhisat-
 tvabhūmi; °vimāna 448.17.
 akartṛka XVII, 23.
 akara 233.10.
 akāraṇa 71, n. 1.
 akāryaka 225.1.
 akimcana °koṭi 464.13; °tva 538.11.
 akimcittva 265.8.
 akuṣala 311.2; °abhyāsa, °arāmatā, °ba-
 hulatā 335, n. 1.
 akṛtābhyagama XVII, 23; 325, n. 2; 580.5;
 cf. 342.12.
 akṛtrima 262.11; 453.4.
 akliṣṭa (prajñā) 318, n. 8.
 akṣa 71, n. 4.
 akṣaṇa 70, n. 2.
 akṣi °pātranyāya 476, n. 2; sadṛṣo vidvān
 476.14.
 agni °indhanaparikṣā X; °saṃtāpa 50.8;
 agner auṣṇyam 241.8; 260.10.
 āgra XI, 2; °dharma 457.1.
 āgrāha 49.12.
 āghatas 598.6.
 āṅkura 72, n. 7; °ādisaṃtāna 318.2; °kū-
 raṇa (bijopamarda) 85, n. 3 (cf. 282.14);
 °cchāyā 118, n. 7.
 āṅga dvādaśa° XXVI; ratha° 346.2;
 504.9; catvāry āṅgāni 118.8; 566.8.
 āṅgulyaḥ 33, n. 1 Add.
 acikitsya 249.2.
 acintya °varjana 268, n. 1; °ta 381.10.
 accheṭumātra 547.15.
 ajāta 298.14.
 ajānaka 90.9.
 ajūna 492.10; 563.1; °kalpitabhāva 188.18;
 °nidrātimira 467.7; °mātrasamuttha-
 pita 495.3.
 ajyate 194.1; XXV, 15—16.
 āṇjana 195.2; 286.1; 307.9.
 āṇu 93.10, Add.
 atattva 494.7.
 atathya XVIII, 8.
 atarkāvacara 498.10.
 atikāṭhina 441.5.
 atikrama, °kramati 296.2; 299.10.
 atigāmbhīrya 498.7.
 atidiṣṭi, °deṣa 119, n. 2; 142.19.
 atipicchila 294.9.
 atipṛṭhu 294.8.
 atiprasanna 346.12.
 atibhidyate 572.8.
 atimogha 501.11.
 atisukṣmatva 547.17.
 atisthūla 501.11.
 atīta 263, n. 2; 267.4.13; 282.4; XIX,
 XXVII; °anagatanastivādin 444.15;
 523.10.
 ataimirika 373.4; cf. vitimira.
 atyanta °ajāti 374.6; °anutpādātā 375.3;
 °parinirvṛta 296.5; 298.7; °cūnya 298.8.
 atyāsanna (?) 501.11.

- atha (vā) 147, n. 3; 343, n. 6.
 adarçana °nyāyena 373.3; °yogena 265.4.
 aduḥkhāsukhā vedanā 555, n. 4.
 adṛṣṭe janmani 805.9.
 advaya °jñāna 2.6; 556.6; °niçrita 195.8;
 °patha 329.14; °vādin 331.7.
 advitiya 442.1.
 adhikātara 289.4.
 adhikaraṇabbhūta 96, n. 1.
 adhikṣepa 499.10.
 adhigama 501, n. 1; °jñā prajñā 137, n. 3;
 °dharma 487.7; 488.1; anadhigamayoga
 gena 373.6.
 adhiṣṭhāti 46, n. 3.
 adhipati °pratyaya 76, n. 7; 87, n. 2;
 °phala 335, n. 1.
 adhipateya °pratyaya 77.4.
 adhimātramadhyamṛdu 480.2.
 adhimukti 159, n. 5; 268, n. 1 (°carita);
 337.6; 443.1.
 adhimucyate, °mokṣa 268, n. 1; 338.11;
 358, n. 3.
 adhilaya 159, n. 6; XXIV, 13.
 adhivasāyati vedanām 520.7; cf. 362, n. 2
 (p. 863).
 adhyayana 292, n. 4; 492, n. 1; cf. 43 Add.
 adhyavasāna 457.3; 565.5.
 adhyavasāya sthāna 565.4.
 adhyavasyate 363.5.
 adhyāropa 264.11; 299.4; nimitta° 364.9.
 adhva °jata 92.9; °traya 158.1.
 anakṣara 57, n. 1; 133.14; 264.6; 348.17;
 429.15.
 anagha 200.5.
 anadhigama °yogena 373.6.
 anantara (sam°) 86.4; °pratyaya 77.2;
 85.7 Add.; cf. janyajunakabbhāva.
 anapāyitva 403.2; 424.2; 507.8.
 anabhijñā 237.6; 499.8.
 anartha °pāṇḍitya 470.8; °bijabhūta 543.7.
 Anavatapta 239, n. 2.
 anavātaraṇa 337.1.
 anavadya, sa° 371, n. 7.
 anavagāhamāna 337.1.
 anavarāgra 218; °çūnyatā, n. 3.
 anavasthāyitva 240.1.
 anāgata 268, n. 2.
 anāgamana 282.2.
 anāgāmin 318, n. 7; 481.2.
 anātman 199.3; 355.11; 437.4; °ādika
 469.4.
 anādi °mattva 218, n. 3; 585.7; °kāla-
 pravṛtta 566.6.
 anānārtha 11.14; XVIII, 9; 375.7.
 anābhāsa 358.11; °gata 594.14.
 anārya 69.13.
 anāvaraṇa 53.3; 129, n. 3; 271.9 (= ana-
 vṛti, voir ākāṣa); 593.5; °kṛtya 567.10;
 °jñāna, °jñānin 177, n. 1.
 anācāryakam 379, n. 1.
 anāstika 135.7.
 anāsava 118, n. 6; 156.10; XVII, 19;
 prajñā, 377, n. 3; çilaviçuddhi 337.3;
 saṃvara 309, n. 3; skandha 436.13.
 anābhārya 593.5.
 aniketa 358.11.
 anīgana (?) 540, n. 6.
 anīya 199.4; 280, n. 4; 281, n. 1; XXIII
 13—14.
 anīyatā 146.13; 148.4; 167.6; 412.4; 527.7;
 528.1; 545, n. 6; °duḥkhata 475, n. 3.
 anidarçana 358.11.
 ānimitta 10.22; 82.7; 248.5; 363, n. 1;
 voir Wogihara.
 animiṣā 333, n. 2.
 anirodha 11.13; 548.2.
 anirdeçyatva 64, n. 3.
 anirvacanīya 64, n. 3.
 anirvyūha 298.14; 517.20.
 aniçrita 379.7.
 aniṣṭāpatti 56, n. 1; 399.16.
 °anīya 247, n. 3.
 anugrahaka citta 305, n. 4.
 anucchinna 521.10.
 anuccheda 11.13; 548.2.
 anutpattikadharmakṣānti 362, n. 3.
 anutpanna XVIII, 7 (dharmatā); 298.6;
 493.9; 521.11.
 anutpāda 11.13; 265.1; 423.12; 503.16;
 548.2; °samātā 874.15.
 anudaya (cetasas) 498.11.
 anudharma 519.6.

anuparigrahakṛtya 561.8; 562.3.
 anupalabdhī (-lambha) 348.1; aṣṣavastu°
 340.6; jñāna°, jñeya° 538.9; sarvani-
 mita° 538.11.
 anupaṣṣyanā 63.8.
 anupātta 285, n. 3.
 anupādāna 285.7; 290.6; XVI, 9.
 anupādāya 48, n. 7; 366.2; 518.6; 528.5;
 XXV 9, 12.
 anuprabandha 422.9; 425.2.
 anuprāptasvākārtha 143.6.
 anubhava, anubhūti; mṛṣā 58.7; °lakṣaṇā
 vedanā 348.9; 554.7.
 anuśāna 75.6; °abhisamātra 345.1.
 anurodhena 444.5 (vinyajana°).
 anulakṣaṇāni (saṃskṛtasya) 148.2.8.
 anuvartayati 267.16.
 anuvartaka 537.12.
 anuvartanā loka° 548.7.
 anuvidākaucāla 8.2.
 anuvidiṣam 379.12.
 anuviddha 567.5.
 anuṣaya 137, n. 4; 294, n. 1; 303, n. 4;
 478, n. 3; 484.8.
 anuṣasana (°ni) buddha° XVIII, 8; 371,
 n. 7.
 aneka °artha 11.4, 377.4; °pauruṣa 51.8.
 anta (ādi . . . anta) 219.13; 221.1; antana-
 °ntādicatuṣṭaya 536.8; XXVII, 21—22;
les deux extrêmes 1, n. 4 Add; 135,
 n. 2; 198.1; 270.7; 272, n. 5; 275.3.8;
 358.10; 495.4; 504.13; °adyā dṛṣṭayas
 573.9; pūrva°, apara° 571.4, etc.
 °grāhadṛṣṭi 479.
 antarābhava 286, n. 1; 287.
 antareṇa 339.2.
 antarikṣe ṣaṭkūṇasya padam 90.4.
 antikāt 337.8.
 antya cittakṣaṇa 412.12.
 andhakāra et prāṇa VII, 9—12.
 anyatirthika 337.7.
 anyatva 222.5; XIV, 4 *suiv.*; 255, n. 2;
 XVIII, 10; °pratiṣedha 574.7.
 anyathā °tva, °bhāva 145, n. 1; XIII,
 3—6; 242.8; 267.2; 271.11; 371.5;
 avasthā° etc., 263, n. 2.

anvaya 310.1; °jñāna 480.1; paribhoga°
 309.2.
 apakarṣaṇa XVI.10 (= parikṣaya).
 apadāyogena 108.3.
 apadeṣa 268, n. 1.
 apabhraṣṭa 222, n. 5.
 apara 8, n. 7; °anta 356.6; 572.5; XXVII,
 2; (*Comp. Majjh. II, 233*).
 aparapratyaya XVIII, 9; 493.13.
 aparamāṛthā deṣanā 494.7.
 aparigraha 567.6.
 aparijñāna 174.11 Add.
 aparibhraṣṭa 555.6.
 aparicuddhasamādhi 337, n. 1.
 apavāda 135, n. 2; ātma° 356.6; karma-
 phala° 329.12; paraloka°, aparanta°,
 pūrvanta° 356.6; sarva°, sarvabhava°
 188.11; 496.3; svargapavarga° 184.11.
 apahratabhara 143.6.
 apūrvasattvasya prādurbhavas 581.3.
 aprāṇidhānāyogena 444.9.
 aprāṇihita 248.6; 444.9; °sarnadhi 361,
 n. 5.
 apratigha 593.5.
 apratirupaka 334.1.
 apratisaṅkhyā(ya) upekṣā, nirodha 176.9;
 369, n. 1.
 apratitya 397.1; 529.10; °samutpanna
 (= aṣṭūṇa) 403.1, XXIV, 19—21.
 apratyayasamutpanna 329.3.
 apamāṇa cetahsamādhi 309, n. 4.
 apravṛtti 247, n. 3; °mātra 529.7.
 aprāptam avidyāyā jñānam . . . 152.16.
 aprāpti VII, 10 *suiv.*
 apranānya (lokasya) 153.11.
 abdhātu 266.3; 561.9.
 abrahmacaryavāsa XVII.23.
 abhava 13, n. 2; 188.19; 527.7 (= ani-
 tyata); 532.1 (saṃskṛta); 170.3; 174.1
 (= nirodha); 267.2 (= anyathābhava);
 XXI, 12; °abhiniveṣa, °abhiniveṣika
 199.1; 248.9; °darṣaṇa 239.2; °matra
 265.8; °cārdārtha (cūṇyati?) 491.16;
 (nirvāṇa?) XXV, 8, 16.
 abhavitva 312.11.
 abhāvibhūta 311.17.

abbidharma °jña 76, n. 1; °pūtha 546.1.
 abbidhātavya XVIII, 7.
 abbidheya (sambandha . . .) 3, n. 2; °tva
 261, n. 2.
 abhinandati 565.4.
 abhinandanācitta 297.9.
 abhinirharati, °nirhāra 137, n. 4; 337.5.
 abhinivāṣate 296.6; 537.8; 571.8.
 abhiniveṣa, bhāva°, idaṃsatya°, etc.;
 172.13; 199.1; 246.15; 447.7; 461.4.
 abhinila 346.13.
 abhibhāvanā (?) 381.10.
 abhimanana, °māna, °mānitā 337, n. 1;
 246.15; 267.10; voir abhīmānika.
 abhilāpa 71, n. 1; deṣanā° 43 Add.; cf.
 adhyayana.
 abhivismṛta XXIV, 15.
 abhivyakti 21.9; °vāda 22.6; 210.11.
 abhivyajyate IX, 5; 210.17.
 abhivyāñjaka pratyaya 210.8.
 abhisamṣkaroti, °kurute 137, n. 4; 475,
 n. 1; XXVI, 1: 558.9; cf. saṃskaroti.
 abhisamṣkaraṇa 343.9; 564, n. 1.
 abhisamṣkāra 311.1; 564.1; karma° 296.5.
 abhisamṣkṛta 137, n. 4; 543.3.
 abhisanda 309, n. 4.
 abhisamaya 137, n. 3; 268, n. 1; 373,
 n. 2; 463.5; 480.12 (duḥkha°); 541.5.
 abhūtva bhāvas 263, n. 2; 341.11; 413.3;
 580.9.
 abhyāsa 247, n. 1; 335, n. 1; 358, n. 3;
 371.10.
 abhyudaya 539.15.
 abhyupagama 308.6.
 abhyupapanna XXI, 14 (bhāvam); pāpa-
 karma° 308.6.
 abhra 173, n. 4; 552.3.
 amananatā 381.4.
 amalādvayajñāna 177, n. 1; 556.6.
 amṛta °dhārā 217.14; 377.
 amoṣadharman 41.4; 287.12.
 ambucandraka 173.3.
 ayadvāratva 553.2, n. 9.
 ayaskānto maṇis 152.17.
 ayoniṣo manaskāra 452.7; vikalpa 350.8.20.
 arapi 210.9; 216.6.

aranyāyatana 338.12.
 aranyetilaka 10.3.
 arūpiṇaḥ skandhās 563.8.
 arūpe rūpasamjñi 300.10.
 ārūpya 358.11.
 arka, sapta 366.6; °kānta 428.11.
 arjana 565.7.
 artīyanā 297.4, n. Add.
 artha 505.8 (= vastu); °adhigama 75.9;
 °āpatti, 24, n. 6; °kriyāsamartha 280,
 n. 4; °dṛṣṭi 65.3; °pratisaraṇa 43,
 n. 5 Add.; °mātradarṣana 65, n. 3;
 71, n. 1; 74, n. 6; °vākya 23.1; 25.3;
 °viṣeṣadarṣana 65, n. 3; 74, n. 6.
 arthataḥ 347.10; 359.4.
 ardha °gata 93.14; °jātatva 80.3; °vipa-
 rita 467.10.
 arhat, arhattva 118, n. 6; 293.12; 318,
 n. 7; 319, n. 2; 369.5; 379, n. 1; cf.
 301.3; °caramacitta 314.3.
 alakṣaṇa V, 1 *suiv.*
 alagarda (nyāya) 249, n. 1. Voir sarpa,
 vidya.
 alātacakrē 173.3; 219.8 Add.; 238.4; 419.3.
 alokasamvṛti 493.1.
 avakirati 566.12; 567.1.
 avaktavyatā 438.4. Voir avācyatā.
 avatarati 337.4; 559.5; °tārāyati 351.6
 °tārārtham 372.7; °tāraka 68, n. 8.
 avadāta °darṣana 356.2; °cāyamatā 371.12.
 avabhāsa gambhīra° 498.10; °kṛtya 567.9;
 divyacakṣur° 337, n. 1.
 avayava, avayavin 213.15; 225.5; °buddhi
 190.3; 219.8 Add.
 avara XI, 2.
 Avalokita 46, n. 3.
 avavāda 269.5.
 avastuka 224.11.
 avastha 242; 376.4; °anyathātva 263.2
 (242.3); °viṣeṣa 64, n. 3; pradipa°
 220.8; vartamāna° 267.4.
 avācaka 247.5.
 avācyatā °tva (tattvānyatvābhyām etc.;
 skandhebhyaḥ pudgalasya, ātmanas
 etc.) 64.10; 283.9, n. 4; 288.9; 436.2;
 438.4; 576.5.

avikāritva 265.1; avikāritva 271, n. 3.
 avicāra °tas 71, n. 1; °prasiddha 67.4.
 avijñāpti XVII, 5; 309, n. 3; 311.3; °ka
 358.11.
 avijñeyasvarūpa 288.16.
 avitathatū 41.4; 176, n. 3; 288.2.
 avidyā 328.3; 452.7; 542.12; 562.14; 564.7;
 566.10; °timira 237.5; 261.3; 265.3;
 °tāmirika 370.10; °nidrā 539.14; °ni-
 rodha XXIII, 23; XXVI, 11; °nivarā-
 ṇa 218.5; 219.12; °nivṛta 328.1; 542.10;
 °bhavatrṣṇopacama 361.7; °viparyā-
 sinugata 345.18. — avidvān 558.5.
 aviporijñamadharman 281, n. 1.
 aviparita 593.4.
 avipakṣa 311.13.
 aviprañña XVII, 14.
 avibhajjavadin 249, n. 1.
 avirati XVII, 4—5.
 avivāda 136.2; 270.18; 338.13.
 avisaṃvādaḥ 268.1.
 avici 371, n. 1.
 avṛta (asaṃbaddha) 398.9.
 avetyāprasāda 487, n. 7; voir Wogihara.
 avyākṛta 303, n. 4; 317.5; 446.15; °va-
 stāni 446.9 *suiv.*; 537.7 (XXII, 12;
 XXV, 21); 587, 3, *suiv.*
 avyāpita 69.14; 71.13.
 avyābhicārin 263, n. 2; 264.1.
 avyupacamasvabhāva 593.5.
 aṣṭāvata XXV, 3; XXVII, 16.
 aṣṭapitakhādita 562.4.
 aṣṭeiva 461.8.
 aṣṭubha XXIII, 12; °tas 46.7; 463.12.
 aṣṭūnya (= apratityasamutpanna) XIII, 7;
 403.1; 444.11; 514.8; XXIV, 19.
 aṣṭaika 309, n. 3; 374.9.
 aṣṭutavān 137, n. 3.
 aṣṭam abhirūḍhas XXIV, 15.
 asaṃplina kāya 520.7.
 asaṃsarga XVIII, 12.
 asaṃskṛta(tva) 176.8 Add.; 221.11; 311.13;
 343.6; 531.15; 566.4; 593.5.
 asaṃskrama 428.12.
 asaṃskhyeya kalpa° 431.5.
 asaṃjñā 300.10.

asat sattvena grhyate 30.3; — asat °keṣa
 523.6; °samāropa 51.4; 296.3; °svarūpa
 523.5; — asadgraha 523.5 Add.; voir
 Wogihara; °grāha 442.3; °bhāva
 423.14; °bhūtasamjñā 301.1; °rāga
 52.5; °viparyāsa 51.1.
 asamañjasa 470.9.
 asamutthāna 362 (ātma°, sattva°).
 asamutthitah sarvadharma 298.7.
 asambuddhakakāla 378.13.
 asambhāvayan 142, n. 2; 392, n. 2.
 asāta °nipāta 557, n. 8.
 asādhya 247, n. 1 Add.
 asidhārā (nyāya) 62.8; 63, n. 1.
 askandhalakṣaṇa 345.15.
 astiti nāstiti... XV, 7 (269.7; 270.7), 10,
 11; 495.12; 522.13; astivādin 523.11;
 astita, astitvadargana 269.7, 274.7;
 astināsti °vādin 523.12, °vyatikrama
 275.8; astitvanastitve 44.15; V, 8; XV,
 10; 329.13; XXIII, 3; 504.12.
 astri 464.4.
 asthāna °yogena 538.10.
 asthita, asthiti 166.6.
 asthira 116, n. 1.
 asmimāna °viparyāśabandhana 300.1
 (M. Vyut. 82.6; 104.28; d'où dépend
 svargatrṣṇā, Abhidh. k. v. 354a).
 asvatantra 263.9.
 asvatantrayati, asvatantrikarāna 24, n. 4;
 290.7; 303.8.
 asvāmika 567.5.
 asvikurvan 556.6.
 aham 562.10; XVIII, 4; °pratyayaṣṭaya
 340, n. 2. — ahaṃkāra 295.3; 340.6;
 345.7; °āspada 340, n. 2; °udbhava-
 skandha 346.5; °prahāṇa 346.8; °vi-
 śaya 347.13; nir° XVIII, 2.
 ahipsā 351.13.
 ahetu °pratyaya XXIV, 16; °vāda 357.4;
 °samutpanna 227.11; 567.3; na . . ahe-
 tutas 12.13.
 ahetuka (°cā) 24.11, Add.; 223.2; 293.9;
 °doṣa 220.9; voir ahetuka.
 aho bata 69.10; 441, n. 2.
 āpṇika 228, n. 5.

ākāṣa 6, n. 2 Add.; 24.8; V, 1 *suiv.*; 129, n. 3; XV, 7; 166, n. 5; 176, n. 3; 271.9; 377.6; 389.5 (saṃjñamātra); 413.11; 471.9; 505.7; 528.10; °kṛto granthis 540.9; °citravat 418.1 (447.14); °dhātu 375.2; 561.11 (kāye); °dhātuparyavasāna, etc. 371.1; 377.6; °niçrita. . . 166.11; °puṣpa 182, n. 8 (kha-puṣpa); °sama citta 518.13, dharma 567.6; °samavasaraṇa 51.2; °sthitam cittam 53.4.
 ākūsmika 29, n. 5.
 ākṣipati 32, n. 8
 ākṣiptapratijñāsappādana 357.1.
 ākṣepa karma° 302.9, n. 3; 357, n. 1; 555.9.
 āgati 4.11; 108.1; 217.2.
 āgama 75.7; 299.1; °abhiprāya 78.15; °ābhāsatva 269.2; °jā prajñā 137, n. 3; °tvaṃ pravacanasya 269.2; °dharma 488.2; °bādhi 35, n. 6; °virodha 355.7.
 agamyā 351.9; 553.4.
 ācāra 47, n. 5.
 ācārya 265.7; °muṣṭi 295.6; voir Wogihara.
 ājāvaṃjavibhāva 218, n. 2; XXV, 9.
 ājñā samyag° 143.7.
 ātman °parikṣā XVIII; *étym.* 303.6; 28, n. 3; 196, n. 1 (sarvagata); 218.7 (= saṃsartar); 284.9 *suiv.* (saṃsaratī); 334.8 (= kartar); 344.5 (nityarūpa, etc.); 437.4 (= svabhāva); XVI, 3, XXVII, 8 (upādāna, nirupādāna etc.)— °abhiniveṣaspadabhūta 345.13; °astitvanastitve XXIII, 3; °upādānayoḥ kramas 212.10; XXVII, 4 *suiv.* °dṛṣṭi 454.12 (ātmānātmakṛte dṛṣṭi 359.3); °nityatva 576.5; °niṣedha 198.4.18; 340.11; °prajñāptiyupādānaṃ skandha-pañcakam 346.1; °bhāva 4.6; 380.6; 571.6; °bhāvasattāka 68.8; 73.7; 234.4; °lābha 531.4; °vāda 555.8; 594.2; °saṃpyamakaṃ cetasa XVII, 1; anātma-svabhāva 198.5; ātmā, nātmā, nūnātmā. . . XVIII, 6; — ātmānaṃ saṃjñānti 52.10.

ātmanīna, ātmiya 347.18.
 ādarṣa (nyāya) 345.5; 568.5.
 ādi 220.1; °madhyavasāna 546.7; °çanta 225.9; ādita 363.8.
 ādityakalpa buddha 355.9; kleçagaṇa 377.7.
 ādipta 296.13.
 ādeçanūprātihārya 371, n. 7.
 ādhāra, ādheyapakṣa 212, n. 1; 341.1.
 ādhyātmika 348.11; °pratityasamutpāda 560.3; °vastu 365.4.
 ānantarya °karman 181.18; °mārga 485.3 — samanantarapratyaya, 85 Add.
 Ānanda 345.12.
 āniñjya, etc. 334, n. 8; 543.1; voir Wogihara; °upaga 564.8.
 ānimitta 24, n. 8; 123, n. 8; 265.13; 347.8; °samādhi 133.12; 265.13; 363, n. 1; voir Wogihara.
 ānulomiki kṣānti 362.3 Add.
 āntarābhavika skandha 286.9.
 āpakakālāt XVII, 9; āvipaka° 311.8.
 āpādāna 211, n. 8.
 āpāyika 319 n. 8.
 āpta 268, n. 2.
 ābhiprāyika 545, n. 6.
 ābhimānika 337, n. 1; 541.8.
 ābhoga 334, n. 8 (cetasas).
 āmratarusaṇṭāna 584.4.
 āyatana 16, n. 8; 553.1; ādhyātmika 567.11
 āyadvāra 552, n. 9.
 āyūcitaka 263.8.
 ārāma (°dāna) 325, n. 3.
 ārocayati 498.11.
 āropatas 444.4.
 ārtiyate (?) 297, n. 1.
 ārya 44.13; 57.8; 108.3; 224.9; 261.8; 265.4; 319.3; 375.9; 475.13; °jñāna-pekṣayā 11.1; 371.9; °pudgala 481.9; °phala XXIV, 3; °satyaparikṣā XXIV. 297—8, 476.7—9.
 ālambika 572.14 (pūrvānta°).
 ālambana (ārambaṇa) 76, n. 7; 83, n. 3; 363, n. 3; 864.7; °ka 86, n. 2; °kṛtya 567.9; °tva 84, n. 8; °pratyaya 77.2; °samatū 363.11.

ālaya 262.4.
 ālāpana (?) 563.9.
 āloka 567.9; °andhakāravat 101.14; 224.2;
 294.8.
 āvaraṇa 177, n. 1; °tarumūla 371.10.
 āvāsa 1, n. 4.
 āvāhaka 68, n. 9.
 āviddha 544.1.
 āvilo manaskāras 452.8.
 āvedha 302, n. 3.
 āveṣa 170.5.
 āvyūhati 298.13; 517.20 (Warren, 177).
 āgāya satva° 367.1.
 āgacaryam 387.9.
 āgraya 464.1; 467.15; 580.2; °kṛtya 567.9;
 °mithyātva 458.9.
 āgvasapraçvāsakṛtyaṃ kayasya 562.5.
 āsanna . . . dūribhūta (nyaya) 347.
 āsrava °kṣaya 371, n. 7.
 āsvāda 371.2; 567.5.
 āsvādayati 565.5.
 ābhāra 40.2.
 āhetuka 24, n. 8; 123, n. 3.
 āhopuruṣika 470.12.
 ānjati, iñjita 334, n. 8; 540, n. 6.
 āitya 5.8.
 idaṃpratyayata(mūtra) 9.8; 159.6; 189.2.
 idaṃsatyābhiniiveṣa 44.12; 172.13.
 indra °kilabandhana 299.12; °jāla 295.2.
 indriya, cakṣurādindriyaparikṣa III; kāya°
 469.15; cakṣurādi 554.1; rūpi° 73.2;
 393.2; 469.15; viparyasta° 476.1; °an-
 taragamanam ātmanas 196.5; °artha-
 kṣaṇā 118, n. 5; praduṣṭa° 52.9; °vi-
 jñānāni pañca 75.1; ekendriyakṣaṇa
 74, n. 3.
 indhana agnindhanaparikṣa X.
 iṇvartīdi 5, n. 10 Add.; 77.5; 159.7; cf.
 567.8.
 iṇcheda 4.7; 273.1; XV, 11; XVII, 7 *suiv*;
 580.1 (ātmanas); °darṣana 423.12;
 °vāda 576.8.
 utkṣepa 222, n. 5.
 uttamadhamamadhyaṇi 384.4; 385.6.
 uttari 51, n. 7; uttarikaraṇiya 48.11.
 uttāna 2, n. 3; *voir* Wogihara.

uttrasa 264.4; uttrasyati 337.4.
 utthūpyate 363.5.
 utpatty °anantaravinācin 312.1; °kriya
 161.4.
 utpadyamāna 158.15.
 utpanna °sya utpattis 14, n. 3; °darṣana-
 marga 489.1.
 utpalapattra (nyaya) 547.16 Add.
 utpāda VII; 14.1 Add.; 22.6; 263, n. 2;
 545, n. 6 (*voir* abhūtva bhāva); svataḥ
 paratas . . . I, 1 *suiv*; °utpāda *et*
 mūla° VII, 4; 148, n. 4; °vādin 79.1;
 399.13; °samanantaradhvaṃsin 290.9;
 317.6; 545, n. 6; °sthitibhaṅga 175.7;
 343.4.
 utpādaka 76.4; 237.4 (vidhi).
 utpādana (?) 580.1.
 utpādayitar 556.4 (= upādātār).
 utpādin 341.8.
 utpitsu 8, n. 3.
 utsāhanārtham 220.6.
 udakacandra (daka°) 53.2; 109, n. 16;
voir ambucandra.
 udayavyaya XVI, 5 (°dharmin); XVIII, 1;
 XXI, 15.
 Udayana vatsarāja 238.4.
 udgrahaṇa 65, n. 3.
 uddeṣa 497.2 (°tiraskāra).
 unmattakena saha vivādas 15.10.
 unmārga 371.13.
 unmiñjita 540, n. 6; 594, n. 7.
 upakleṣa 563.10; 564.5.
 °upaga 564.8.
 upagrāhaka 78.11.
 upacaya 69.1; °na (?) 566.1.
 upacārabbhūmi 120, n. 2.
 upacīnoti (karma, saṃskārāṇ), upacita,
 upacaya 156.11; 303, n. 4; 308, n. 6;
 310.2; 543.6; upacitakuṣalamūla 45.9.
 upajīvyatā 431, n. 6.
 upadeṣa 218.7; 237.8; 373.1; 497.3.
 upadhiṣabha 519.9.
 upanata (?) 378.10.
 upanayana 299.7 (566.17).
 upanipāta 275.3.
 upapatti (*preuve, expérience*) 19.2; 67.10;

67.12; 154.3; 267.15; 269.11. — °prati-
lambhika 360, n. 3; — °āyatana 431.7;
544.1; 567.1; °bhava 547.3; 556, n. 6;
voir aupapattyāñṇika.
upapāduka 356.7.
upabhogyatā 431.8.
upamāna 75.7.
upalabdhi 65, n. 3; 399.10; voir anupa-
labdhi.
upalambha 296.3; 350.18; °upaçama
364.18; XXV, 24.
upaçama 361.2; XXV, 24.
upaçanta 363.7; XXIII, 15.
upasarga 7, n. 6.
upātta 285, n. 3.
upātti 189.18.
upādāna 204.3; 212.18; 219.11; VIII, 13;
XVI, 8; 6; 291.6; 349.10; XXVI, 6—7;
563.6; XXVII, 4—8; 565.7; 574.18
(= skandhapañcaka); 576.10 (= kar-
man); 555.9 (= karmākṣepakāraṇa);
caturvidha 349.5; 555.7; °ākhyā ban-
dhana 290.14; °ādini 119.9; °tvena
pratibhāsate skandhapañcakaṃ; °vai-
kalyād agnir... 568.18; °skandha
285, n. 3; 476.4 (= duḥkha); darṣa-
nādy°, dhana° 192.11; manuṣyaduḥkha°
230.9; hetupratyaya° 259.2.
upādātā 212.18; XXVI, 7; XXVII, 4—8
(= ātman, grahitā, utpādayitā, upār-
jaka, niṣpādaka).
pādāya 345.7; 592.8; °prajñapti 215.1
(°prajñaptiyabhidhāna pratityasamut-
pāda); 285, n. 4; 344.10; XXIV, 18;
°rūpa 285, n. 3.
pādīyate 259.3; 576.10.
pāyakuçala 363.11.
pāyāsa 557.11; 563.11; 564.5.
pārjaka 576.10.
pālambha, °abhiprāya 337.8.
pāsaka 463.13.
pekṣā 369, n. 1; °hetu 76, n. 7.
ṣiṭabrahmacārya 519.6.
lṇapakṣman (nyāya) 476.11.
trdhvam 139.6.
ṇapattra XVII, 14, 18, voir nirbhukta.

ṛtiyate 297, n. 1 Add.
ṛtu 562.6 (pratityasamutpada); 567.4; vi-
śamartupariṇāma 335, n. 1 (p. 386).
rddhi 330, n. 2; °sampad 330.4; °prāti-
hārya 371, n. 7.
eka 128; °agramanasikāra 381.2; °indri-
yakṣaṇa 74, n. 3; °kūraṇādina 567.3;
°kālatā 222.2; °kṣaṇavāgudāhāra 366.5;
°cakṣurbhūta 441.10; °cittakkhaṇika
281, n. 1; °cittaprasāda 337.9 (Vaj-
racch. 117, n. 1); °jagadbāndhu 357.1;
°putra 592.11; °rasatva 381.6; 536.3;
°saṃtānapatita 584.5.
ekatva (anyatva) 139.18; 202.9; 215.5;
341.2; 384.4; 574.7; voir avācyatā.
ekatvādayas 385.8.
eti 5, n. 1; 7, n. 8.
aikadaiçika 97, n. 2.
aikyaṣaṃjñā 562.14.
aiçyañjanman 582.8.
aihalaukika 368.10.
odanasya parikriyā 79.4.
aupacārika 70.5.
aupadhika puṇy° 310, n. 1; 487.1.
aupapattibhāvika vipāka 544, n. 11.
aupapattyāmçika skandha 228, n. 5.
544.6; 569.3.
Aulūkyā 275.7.
auśadha (nyāya) 372.6.
kaṭa 89, n. 6.
kaṭhinabhāvaḥ kāyasya 562.2.
kaṇṭakataikṣṇya 12, n. 6.
kadali 41, n. 9.
karatalasadrça (nyāya) 476.13.
karaṇa, kartar, kriyā (karman) 65, XVII,
30; 466.12, XXIV, 17.
karkeṭanādi 260.6.
kartar 334.8; °karmakaraṇakriyā 250.14;
°karmavicāra 190.7; °karmapōr alkyam
576.11; °vāda 159.8 (cf. kāraṇin).
karman VIII (karmakāraṇakriyā); XVII
(karmaphalaparikṣā); défini 305.12;
karmabheda (°vibhāga 315.8) XVII,
4, 5; 574.15 (= upādāna); 384, n. 7
(karman et kleṣa). — °añjana 311.5;
°abhisamṣkāra 296.5; °abhyupaga-

kriyā 79.6; 116; 188.8 (virati°), °ta utpā-
davādi 79.1.
kleṣa 452.1; XVII, 38; XXIII, 1, 5;
°apavṛtti 538.7; °upaśama 361.3;
°kṣaya 369, n. 3; °janmanirvṛti 527.7;
°taskara 519.12; °nirodha 335, n. 1
(p. 336); °prahāpa 480 *suiv.*; 538.7;
°viśavṛkṣa 470.9; °vyādhi 246.15;
°svabhāva avidyā tṛṣṇā ca 566.10.
kvacanaśabda 13.1; 526.6.
kvathita 51, n. 2.
kṣaṇa, kṣaṇika, kṣaṇikatva 116.1; 172.9;
281, n. 1; 343, n. 4; 545.13, n. 6; 546,
n. 2; 547.15 (*durée*); ekakṣaṇakṣaṇika
277, n. 1; indriyārthakṣaṇa, *etc.* 118,
n. 5; kṣaṇabhāṅga 4, n. 4; 173.12;
342, n. 4; kṣaṇikamarāpa 174, n. 4;
kṣaṇalavamuhūrta .. 385.12.
kṣamate 500.13.
kṣaya, janma° XVIII, 4; kleṣa° 363.3;
°dharma 566.5.
kṣānti 362, n. 3; 481.
kṣemaprāpta 472.6.
kṣīra .. dadhi XIII, 6.
khaṇuṣpa 210.14; 259.3; 272.1; 343.6;
gaganakusumasaurabha 163.15.
khaḍga (nyāya) 63 Add.
khara 33.2; 51.8.
khāraviṣāṇa 527.13.
gagana 538.11; °cūṭaphala 327.10; °mūla-
tilatā 382.14; °latā 470.5; °vidyusama
200.11.
gaṅgāsālilamādhurya 5.3.
gaṇḍatas 593.6.
gaṇḍura 218, n. 4.
gatāgataparikṣā II.
°gata, kāla° 53, n. 3; dṛṣṭi°, su°, tathā°
31, n. 1; 94, n. 1.
gati 269, n. 4; °pratisaṃdhi 424.12; °vai-
citra 316.13; ekagatistha, nānā° 574.3.
°gatika, narakādi° 574.3; pāṇca°.
gantrigantavyagamana 58.12.
gandha 456.10.
Gandhasugandhā lokadhātu 333.6.
gandharvanagara 334.6; 340.4; 419.3;
°prākāra 323.11.

gamana 92.3; 306.1 (paramārtha°).
gami 94.4.
gamyamāna 92.8; 211.7; *cf.* utpādyamāna
158.15; jñeyamāna 80.8.
guḍaḥcarkarādi (nyāya) 476.2.
guṇa 27, n. 1; *et* guṇin 190.6; 213.10;
225.5.
grhiliṅga 155.2.
gopālāṅganājana 260.14; 418.12.
Gautama XXVII, 30.
granthamātrādhayanapara 492.1; *cf.* 43
Add.
graha 246.15; 247.3; 295.5; 523.5, Add.,
asad°.
grāma (nyāya) 519.12.
grāha (saṃgrahaṇa, abhiniveṣa) 295.9;
XXIII, 13—15; 464.17; *cf.* graba.
ghaṭa iti jñānam 71, n. 1; ghaṭotpāde pa-
ṭāvinācavat 579.6; °ākūṣa 375, n. 1;
°kāraṇa, °guṇa *etc.* 213.17; °paṭamu-
kūṭarathaprapāṇca 350.14.
ghaṭate 511.9.
ghaṭiyantra 551.7.
ghoṣa 377, n. 3; 428.11; °anugā kṣāntis
362, n. 3.
cakṣus, °ādindriyaparikṣā III, 9; 33.1;
120.4; sabhāga 32, n. 3; °mat 369.3;
°vijñāna 6, n. 5; 33, n. 1; 72.5; 74,
n. 6; III, 7; 250.12; 553; 567.7, prajñā°
261.7.
caturāṭicittacaritabheda 356.9.
candramaṇḍala (nyāya) 568.8.
carama bhava XXI, 18.
caritra 32, n. 8.
cākṣuṣa 72, n. 6.
cāturvidhya 239.15.
cāraṇa, saṃsāra° 220, n. 3; 269, n. 4.
Cārvāka 360, n. 3.
citta (cetas, *etc.*) 303.8 (*étym.*); 11, n. 4;
45.1; 62.4; 65, n. 3; 74, n. 6; °ana-
vasthitatā 62.4; °apavṛtti 364.13;
°utpāda 2.7; °kṣaṇa (antya) 412.13;
°gocara XVIII, 7; °dhārā, °latā, °vive-
katā, *etc.* 62.4; °saṃtāna 316.7; 334.5;
°saṃutthāna, °sahabhū 309, n. 2;
°sahabhūtarāga 139.9; °sthiti 361,

- n. 5; 363, n. 1; — anāsrava, avyākṛta, kuṣala, etc. XVII, 12; — cittam praṇi-
dadhāti 379.11; — citta cittānupaṣyanā
63.7; — citta, vijñāna et jñāna 65.7,
n. 8.
- citrakaradūrikā 238.3.
cintanā, samyak° 268.1.
cintā 220.7; — °mayī prajñā 377, n. 3.
cetanā, cetayitvā XVII, 2; 306, n. 3;
311.1; 343, n. 7; 543.1.
cetas XVII, 1; 306.9; °samādhi 310, n. a.
ceṣṭā II, 2.
caitanya 26.1; 33.4.
caitanya 65, n. 3; 74, n. 6.
caitta 11, n. 4; 65.3; 74, n. 6; 274.7;
412.12.
caitya 309.4.
chanda 52, n. 3; 294, n. 5.
chidi 104, n. 4.
jagadekapradīpa, ekabandhu 246.9; 357.1.
jagadvibodhaka 237.8.
jagatva 75.1.
janaka 76, n. 7 (janako hetu); 80.17; a°
76, n. 7 (pratyaya).
jani 79.13; °kriyā 79.3.
jantu 328.4; 562.10.
janma 349.13 (= puuār bhava); °antara
302, n. 4; °nivṛttikrama 349.14; °ma-
raṇaparamparā 451.4; °vant 346.12.
janyajanakavyavahāra 118, n. 7; 282; 376;
400.5.
jarā 174 Add.; 242.3; 563.8; 564.4; °jarā
148, n. 4; °maraṇa 566.2.
jalapravāharodhabhūta 525.2.
jāti 557.5; 563.7; 566.1; °andha 369.5;
448.10; °ādiduḥkha 469.14; °jarāma-
raṇasamsāra 469.6; °jarāsthityanitya-
tā 145, n. 1; 545.14, n. 6.
jātu 13.1; 271.7.
jayamāna 80.3; 545.9; cf. utpadyamāna,
gamyamāna.....
jehriyate 297.2.
jiva 562.10; °vāda 594.2.
jvaloka 356, n. 7.
jvīvendriya 174, n. 4; 335, n. 1 (a).
jñāna (cf. vijñāna) 43, n. 5 Add.; 65, n. 3;
74, n. 6; 378.11; 533.16; 569.2; akliṣṭa,
anāvaraṇa, nirmala 177, n. 1; anāsrava
156.10; °anupalabdhi 538.9; °kṣaṇa
(mārga) 479, suiv.; °darśana 373, n. 2;
°vyapadeṣa 72, n. 5; (rūpādijñāna).
jñānājñeya °vyavahāra 11.9; 225.5; °pra-
pāṇca 350.14.
jñeya, °anupalabdhi 538.9; °apavāda 357,
n. 12; jñeye ... muhyet *ibid.*
jvalati (aguir, cittam) 363.9.
jvālāgamanayogena 302, n. 3.
jhaṅkaniya 213.5.
tattva 68.1; 340.3; XVIII, 9; 375.7—10;
°anyatva 288.9; 438.4; °adhigama 69.1;
°arthasaṃmoha 357, n. 12; °avatūra
340.7; °cintā 116.8; °jñā 378.4; °as
326.16; °darśana 41.4; 371.10; 558.6;
°darśin 558.11; °rūpatas 470.15.
tatsadṛṣṭūnuprabandhata 569.12; cf. XVII,
12.
tathatā 41, n. 4; 68.5; 176, n. 3 Add.;
238.1; 265.1; 374.6; 449.11.
tathāgata, °parikṣā XXII; 31, n. 1; 366,
n. 1; paraṇi maraṇāt XXV, 17; °kāya
6, n. 2 Add.; °guṇasampradhi 448.9;
°gocara 268, n. 1; °janani 159.11;
°dharma 463.6; °nirmita 45.9; °vāc
539.6; °gāsana 296.9; °savitar 442.4.
tathābhāva 265.1.
tathya XVIII, 8; 371.5.
taddhita 7, n. 3.
tadvatpakṣa 212.6.
taru (nyāya) 219.12; 224.4.
tarkalakṣaṇa 36, n. 1.
tārkika 58, n. 6; 59, n. 1.
tālamastakavat 594.4.
tāvatkālika 263.3.
tīrthakara, tīrthika, tīrthya, °dṛṣṭi, °mata,
°vāda, °siddhānta 27.1; 246.7; 283,
n. 4 (antaṅcara°, °pakkantaka); 337.8;
344.2; 349.8; 441.8; 541.1.
tīrṇa 472.6.
tulādanānamonnāma 544.6; 545, n. 1
Add. (cf. 282.17).
tūrya (nyāya) 366.9.
tūṣṇībhāva 57, n. 1.

- nirāñjana 195.2; 286.1.
nirabhilāpya (vastu) 362, n. 3; 363, n. 1.
nirahamkāra 347.12.
nirupadhiṣṣa 519.7.
nirupādātṛka 286.3.
nirupādāna 288.15; 518.5.
nirūpaṇa 343, n. 7; 456.9.
nīrodha VII, 17 *suiv.*; XXVI, 11 (punar-
anūtpatti); 170.3; āryasatya 289.11;
483.7; 516.3; upādāna° 349.10; pra-
bandha°, lakṣaṇa° (?) 4, n. 4; prati-
saṃkhyā°, 369.1; °samāpatti 48, n. 4;
°śukṣātkāra 297.5; svarasa° 375, n. 4.
nīrodhaka 171, n. 3.
nīrodhatva 507.8.
nīrodhayati (?) 63.5.
nirgama (gati) 4.12.
nirnimitta, °tā 444.8.
nirbhuktapattravat 318.4; 322.2.
nirmama 347.12.
nirmala jñāna 177, n. 1.
nirmāṇa (nyaya) 334.3.
nirmita 45, n. 9; °bodhisattva 333.6.
nirmitaka XVII, 31, 32; 47.1; 338.7 *suiv.*
niryāṇayati 148.9.
niryūha 298.13; nirvyūhati 298.14; 517.20.
nirvartaka 83.4, 8.
nirvāṇa °parikṣā XXV, 4.1; 41.4; 237.12;
238.7; 249, n. 1; 289.1; XVI, 4—10;
301.3; 378.4; = cūṇyatā 351.11; =
saṃsāra (XXV, 19), bhāva *ou* abhāva
(XXV, 4); apravṛttimātra (XXV, 9, 24)
kleśajanmanor abhāva (XXV, 7; 530.7);
525.4 (virāga); — pratyāsannavartin
358.5; atyantaniṣṭha°, 306, n. 6; niru-
padhiṣṣa° 519.7; °abhiṣā 358.3;
°koṭi 539.3; °dhātu 53.3; 366, n. 1; °pu-
ragāmimārga 329.13; 441.5; °vat 343.6.
nīrvāṇavāt 301.4.
nirvikalpa (ka) 43 Add.; 65, u. 3, XVIII, 9;
°prajñācāra 352.5.
nirvit °sahagata 296.14.
nirvṛti 298.12.
nirvedhabhāgiya 362, n. 3.
nīvaraṇa 218.5; 219.12; 218.5 (328.1) 292,
u. 4.
nirvṛta XVII, 28; avidyā° XXVI, 1.
nirvṛtilakṣaṇa 424.11.
niṣcaya °abhāva 56—57.
niṣceṣṭa 306, n. 6.
niṣicyate nāmarūpam XXVI, 2; 552.3.
niṣṭhagamana 306, n. 6; 307.3.
niṣyanda °phala 32, n. 8; 335, n. 1; puṇya°
309, n. 4.
nistitiṛṣu 294.9.
nihatāṣṣacauragrāma 519.12.
nitārthasūtrāntapratīsarāṇatā, neya° 41.1
Add.; 43.8, n. 5; 276.5; cf. 355.9; 594.9.
nilam . . nilam iti 74.8.
naiḥsvābhāvyā 264.13; 448.18; °darśana
134.13; 334.3.
nairantarya (krama) 431.3; 588.1.
nairayika duḥkha 51.12; bhaya 53, n. 5.
nairātmya 358.10; ātma°, ātmiyaskandha-
vastu° 346.2.
nairmāṇikī rddhi 330, n. 2.
nairyāṇikātā 148.5.
nyāya °vid 35, n. 2; °cāstra 35.4.
paṇḍita 135.13; °mānika 496.8; °vijñave-
daniya 498.10.
patane kāraṇam 222.16, n. 2.
padam āryāṇam 108.3.
padi 5.4.
padmapattrāṇa . . . 547 Add.
padmarāgādisvabhāva 260.7.
param nirodhāt . . . XXV, 21.
para °anugraha 309, n. 4; °anugrahakaṇ
cetas XVII, 1, 4; °arthānumāna 35,
n. 2; °kṛta 227, n. 2; 567.2; °tantra-
svabhāva 274.7 (cittacaitta); 529.12;
°tva 78.11, XV; °pudgala XII, 6; °pra-
siddhi 35, n. 2; °bhāva 266.1; °loka
XXVII, 21; °lokāpavāda 356.6; °hita-
vyāpāra 261.9.
parata utpāda 76.4.
parato ghoṣa 377, n. 3.
paraspara °apekṣikī pravṛtti, siddhi 67.11;
189.9; 200.3; 202.3; X, 11; 345.2;
527.14; °saṃbhavana 492.11.
parama satya 41.4; 237.12; °ānuvicār . .
93.10; °āttamanas 300.4; °ācāvāsakara
294.10; °ṛṣi 306.1.

paramatā 325, n. 3.
 paramārtha 57.8; 306.1; 494.6; °lakṣaṇā
 cūnyatā 495.8; °sat 28, n. 1; °sattva
 71, n. 1; °satya 159.6; 373, n. 2; 374.2.
 parikarman 308.8; 338.2.
 parikalpa 447.8.
 parikalpita 274.7; XV, 11; 374, n. 1; °sa-
 tyatas 370.11; °svabhāva 523.11.
 parikriyā 79.4; 81.3.
 pariccheda 65, n. 3; 456.7; 533.13.
 parijñā 362.1; duḥkhasatya° 477.9.
 parināmadṛṣṭicarita 5, n. 10 Add.
 pariṇāmanakṛtyaṃ kāyasya 562.6.
 pariṇāminitya 63, n. 3.
 paritṛṣyate 555.5.
 parideva 557.11; 563.9.
 parinaṣpannasvabhāva 523.12.
 parinirvāti (ebhīr eva skandhais) 338.8.
 pariniṣṭhitarūpa 315.1.
 paripaka 564.4; 566.2; mahabhūta° 356.4.
 paripūrṇatā vakyaārthasya 95, n. 1; 171.2.
 paribodhayati 58.8.
 paribhāvita 313, n. 7.
 paribhogānvaya puṇya XVII, 4—5.
 parivāra 148.6 (saṃskṛta°).
 pariveṣṭitasarvadigmukha 291.8.
 parisamāpti vāgvijñāpti° 308.11.
 parikṣaka 56, n. 1.
 parittahetuvipulaphalābhinirvṛttitas
 569.2; cf. 312.9.
 paryanta °karman, °karaṇa XXIV, 39.
 paryavasthāna svabhāva° XXIV, 23, 26.
 parśacchāradyabbaya 46, n. 3 Add.; 463.11.
 pañcājjāta °pratyaya 77.5.
 pāñcagatika saṃsāra 269, n. 4; 304.8;
 323.5.
 pātram saddharmasya 370.3.
 pādātala 332.6.
 pādah sattāyām 5, n. 6.
 pāpa °karmābhyupagamakṣaṇa 308.6;
 °bhikṣu 334.1.
 pāra 459.5; °āvaravat 101.14; 458.13; °ga
 143.4; 472.6.
 pūrāmi 143, n. 4.
 pūramitā ḍaṇa 445 Add.; °viçuddhi 337,
 n. 2; prajñā°.

pāriṇāmiki ṛddhi 330, n. 2.
 pārthagjanika karman 312.2.
 pāṣāṇap dadāmi 303.4.
 piṇḍasaṃjñā 562.14.
 pitāputrayor ekatvam, etc. 81, n. 3; 376.3.
 piḍātmaka (upādānaskandha) 475, n. 3.
 puṇya 309, n. 4; aupadhika 310, n. 1;
 487.1.
 pudgala 192.12; 197.5; 230.9; 283, n. 4;
 XVI, 2; 389.8; 492.9; 529.10; °dṛṣṭi
 248.9; °dṛṣṭika 357, n. 12; °prajñāpti
 193.5; °pratisaraṇa 43 Add.; 268, n. 1;
 °vada, °vādin 276.7; 276.2; 283.4; pu-
 ruṣapudgala.
 purāṇatā 546.3.
 puruṣa 22.3 (Sapṛkhyā); °adikāraṇin 400.1;
 °kāraphala 32, n. 8; 305.8; 335, n. 1;
 °pudgala 129.4; 180.4; XXIV, 4.
 purojatapratyaya 77.5.
 pūtikaya 297, n. 1.
 pūrva °anta (dṛṣṭi) 356.5; 571.6 (Comp.
 Majjh. II, 237); °aparakoṭiparikṣā
 XI; °aparasaḥakramas 221.7; °parikṣā
 IX.
 prthaktva 140.5; 255.15.
 prthag °jana 137, n. 3; 290.8; 319.3; 374.7;
 °lakṣaṇasiddha 343.10.
 prthividhātu 33.2; 60, n. 5; 561.8.
 pauruṣa aneka° 51, n. 3.
 prakṛti 63, n. 3; 264.13; XV, 8; 567.3;
 °prabhasvara 441.9; °çānta 448.1.
 prakriyā 2, n. 3; 344.8.
 prajñāpti (prajñāpyate) 137, n. 3; 189.13
 (= tha sād, vyavahāra); 459.4; XXIV,
 18 (upādāya); °kāraṇa 193.4; °sat 28,
 n. 1; upādāya° 285, n. 4; kalatraya°
 382.7.
 prajñāpyate 193.4; 214.11; 231.5; XXII,
 10; 573.3.
 prajñā laukika, āgama, satyābhisa-
 mayaja 137, n. 3; kliṣṭā, akliṣṭā 318,
 n. 8; çrutamayī... 377, n. 3; hetu-
 bhūta 268, n. 1; °upāya 357.11; 377.6;
 470.10; °paramitā 6, n. 2 Add.; 379.5;
 °paramitānti 3.1; °paramitasamāta...
 379.5; 381; pariçuddha 363.11; alpa°.

- manda° 478.1; nirvikalpa° 352.8; nair-
 vedhika° 362, n. 3.
 prañidhāna °upaçama 361.11.
 prati 5, n. 2; 7, n. 7.
 pratikūlavartitva 475.12
 pratikṣaṇa °vināçin, °vinaçvara 351.16;
 371.5; 460.7; 588.1.
 pratigha 68.1.
 pratijñā 16.7 (°abhāva); 55, n. 4 (ekākinī);
 °saṃpāsa 354.2; °anusāratā 19.4.
 pratiniyaviṣaya 292, n. 4.
 pratipakṣa °udaya 363, n. 3.
 pratipatti, s°, mithyā° 564.7.
 pratipad madhyamā 56, n. 1 etc.; voir
 madhyamā.
 pratipanna 49, n. 6; 295.6; 519.8; samyak°
 541.4.
 pratipannaka XXIV, 3; 481, n. 2;
 487.8.
 pratibimba 295.1; bimba°.
 pratilīyate 297.8.
 prativahati 297.8.
 prativijhapti 60, n. 5; 568.4.
 pratividh 42, n. 1.
 pratiçrūtkopama 215.5; 518.1.
 pratisaṃkhyāna 556.5.
 pratisaṃkhyāya upekṣā, nirodha 369.5.
 pratisaṃdhi XVII, 17; upapattyāyatana°
 567.1; bhava° 545.2; skandha° 428.12;
 551.15.
 pratisarati 248, n. 4; 571.7, n. 1 (drṣṭipra-
 kārair ālambate).
 pratisarāna 43, n. 5, Add.; 268.1; 533,
 n. 2.
 pratiṣedhyasyābhāve... 469.5.
 pratitya 5.4; 9.4; — 55; 159.17; 189.4; °ja
 55.3; 234.9; °bhāva (?) 45.5.
 pratityasamutpanna 475.11; °tvāc chū-
 nyatvam 591.6.
 pratityasamutpāda (samutpatti) XXVI
 (dvādaçāṅgapariṣā; cf. 445 Add.); =
 saddharma 592.10; 3.8—19; 5 sūtr., 146,
 n. 1; VII, 15—16; 160.5; 215.1; 272,
 n. 5; XX, 17—18; 491.15; XXIV, 18;
 XXV, 3; 544.8; 545.7; 559.7; 592—4;
 605; paramagambhira° 159.4; °mātar
 159.13; °vādin 368.7; °vyavasthā 284.5;
 ādhyātmika 560—570; sāṃpṛta 10.13;
 catvāry aṅgāni 118.8; 566.8.
 pratyakṣa 16.10; 33, n. 3; 70.8; 71, n. 1, 4;
 78, n. 5; °jñānaṃ nirvāṇe 378, n. 2;
 °dharmaṭ 487.7.
 pratyaya °parikṣā I; 76, n. 7 Add.; 210,
 n. 4, 8; °upanibandha 561.4; °hetavas
 XV, 1; virodhi° 313.3.
 pratyaya 346.13; para°, apara° 372.12.
 pratyayatasa 5, n. 10 Add.
 pratyākhyāya XXVII, 10.
 pratyātmavedya 373, n. 2.
 pratyāyana 56.2.
 pratyācū 441.4; 465.3.
 pratyudāvartate 297.8; XXIV, 12.
 pratyupasthāna 174.10.
 pratyekabuddha XVII, 13; XVIII, 12;
 379, n. 1; °bodhi 553.3; çrāvaka° 351.15.
 prathama cittotpāda 2.7; °bhūmistiṭhita
 489.1.
 pradīpa VI, 8; °arciṣāṃ saṃtānaṃ XXVII,
 22; °udaya 523.1; °prabhāvat 529.5.
 pradiptakiraṇa 346.11.
 pradyotasya nirvāṇam 520.8.
 pradhāna 5, n. 10 Add.
 pradhānanāstika 329.12.
 prapañca 57.8; 350.15; XVIII, 5, 9; abhidhā-
 nābhidheyādilakṣaṇa 11.6; °atita 448.8;
 °upaçama 4, n. 1; XXV, 24; °uparama
 11.6; °jāla 491.2; °hata 448.4; niṣ°
 494.16.
 prapañcayati 224.7; 373.8; 448.3 (buddham).
 prabandha 529.6; °uparama 271.11, n. 6;
 °vicchitti 4.7, n. 4.
 prabhavata 5, n. 10 Add.
 prabhāva (bodhisattvādi°) 330, n. 2.
 pramattādyavasthā 309.11.
 pramāṇa 23, n. 3; 55.11; 59, n. 3, 5 (°draya);
 75.6; 268.1; °prameyavyavahāra 63.5;
 73.6; 74.7; 75.10; 190.6; 225.5.
 prameya 59—61.
 prayukta 317, n. 6 (?); voir mithyā°.
 prayoga 22, n. 3; yoniçā 63.2; samyak°
 374.5; °stha.
 pralopadharmaka 41.6; 238.1 Add.

pravacana 113.3; 246.7; 448.10; °vyavahāra
539.14; laukikalokottara 594.9.
pravāra, prāvarāṇa 100, n. 1.
pravāha 545, n. 6.
pravivekasevāmātra 378.9.
pravṛtti 304.1; 369.10 (vācittayosa).
prasaṅga °sādhana, °vākya 23, n. 3; 86,
n. 8.
prasajyapratishedha 13, n. 2.
Prasannapadā 2, n. 4.
prasāda 2, n. 4.
prasiddha 260.15; avicāra° 67.4; sva°
para°, ubhaya° 35, n. 2; 370.9; °anu-
gata 60.7.
prasiddhi 370, n. 5; parasparūpekṣayā
173.1 *voir* siddhi; loka° 68.6; 71, n. 1;
173.1.
praskandha 337.12.
prahāṇa karma° 337.12; kleṣa° 479.1;
521.5; bhava°, vibhava° 530.5; rūga°
463.1; darṣana(pra)heya, bhāvanā
XVII, 15.
prahāṇa (= prayoga) 374, n. 4.
prahīṇa °avidyā 558.11; °kleṣa 451.5; °doṣa
268, n. 2.
prāṇin 328.4; prāṇino hanyanta 310.3
prātimokṣasaṃvara 309, n. 3.
prātihārya 371, n. 7.
prāpta 49.6.
prāpti 5, n. 3; 9.2; VII, 10 *suiv.*; 155.6;
X, 5; 541.5.
prāpya 368.7.
prāmāṇya 269.2.
prāsaṅgika 23, n. 3.
priyaikaputra 431.6; 537.13.
prītyākāra samādhi 333.9.
phala 335, n. 1; °anuvartanatā, *ibid.*;
°dānapārighraha 32, n. 8; °vipākasaṃ-
moḥa 357, n. 12; °vyatikrama XVII,
15, 19; vipula° 312.10; 569.2 — (mār-
ga)phala 479.1 (kleṣānāṃ prahīṇam),
XXIV, 3; 501.1; °avatāra 42.5; °dharma
488.1 (mirodhasatya); °pratipannaka,
°stha 487.3; 501.2.
phalaṃ pakvatādivat 454.1.
phenapiṇḍopama 41.9; 549.2.

bandhana (saṃyojana) 290.8; 291.7; XVII,
28; °mokṣaparikṣā XVI.
balavatpuruṣacchaṭamātreṇa 547.15.
bāla 51.1; 137, n. 3; °prthagjana 237.5;
298.12; °pralāpa 12.9; °lāpini 41.7;
°lokabodhānurodhena 545.1.
bāhiraka suttanta 41 Add.
bāhya pratityasamutpāda, prthividbātu,
rūpa.
bimbapratibimbanyāya 345.5; 495.5; 540.1,
4; 544.7; 545.13; 591.1.
bija (*et* kūraṇa) 72, n. 7; 305.6; *et* aṅkura
282.14 *suiv.*; 376; °upamarda 35, n. 3;
°saṃtāna 108.4; 316.5.
bijāṅkura °vat 529.5; °sādharmyeṇa 316.3.
buddha *voir* tathāgataparikṣā; °utpāda
70, n. 2; °jñāna 332.2; °darṣana 160.4;
°dharmās 289.3; 331.11; °dharmāmala-
maṇḍala 442.1; dbisāgara 1.3; °pra-
mukho bhikṣusaṃghas 488.12; °bodhi
298.2; 517.9; °vacanasāyāgamatvam
269.1; °cāsana 267.9.
buddhi buddhayaṣ 356.5; °nayana 134.12;
267.7; 356.2; 373.5; °nalinivāna 366.5;
°padmakara 355.9; alpa° 135.1; vineya°
355.9.
bṛhatphala 160.3.
bodha XXIV, 32; vineyajana° °anurūpeṇa.
bodhi 177, n. 1; °aṅgottuṅgaturaṅgapa-
dāti 442.2; °caryā 552.1; °maṇḍa 50,
n. 3; 594.10; buddha° 298.2; 517.9;
cṛāvaka° 353.3; pratyekabuddha°
594.10.
bodhisattva (caryā) 306, n. 6; 431, n. 4;
489, n. 1; XXIV, 32.
bauddha 29.2; 129.3; 421.3.
brahmacārin, °caryavāsa 49, n. 2; 297,
n. 6; XVII, 23.
brāhma brāhmaṇa °vihāra puṇya satya
325, n. 3.
bhakti 309, n. 4.
bhaya 46.3.
bhava 173.4; 350.1; XXVI, 7—8 (= kaṇ-
dhas); 76, n. 2; 563.7; 565.7 (= kar-
man); 424.11 (= saṃsāra); °agra, 371.1
agrika 486.6; °agravitarāga 318, n. 7;

- °aṅga 118.11; °arisenā 2, n. 1; °gati 200.7; °cāraka 220, n. 3; °tṛṣṇā 530, n. 4; 555, n. 4; °dṛṣṭi 272, n. 5; 530, n. 4; °niḥsarana 530.7; °pratisaṃdhi 545.2 (carama, prathama 424.11); °saṃ-yojana 143.6; °saṃtati 451.3.
- bhavatva 307.3.
- bhavana 13.7; 116, n. 1; °dharmaka 412.5; °ḥila 8, n. 3.
- bhaviṣṇu 8, n. 3.
- bhaviṣyaddhetu 76, n. 7.
- bhavya 45.7.
- bhūga 219.2; sa° 32, n. 8; 821.6; viṣa° 321.6.
- bhājana °m iva 494.15; °loka 371.1; 448.16 Add.
- bhārahāra 283, n. 3.
- bhāva *voir* XXI (saṃbhavavibhavaparikṣā) 116, n. 1; 188.18; XXV, 16; °abbhiv-veḥin 247.4; °kalpana 528.12; °jāta 261.1; 356.2; 475.6; °rūpa 267.3; 464.17; °sadbhāvakaḥpanā, vāda XXV, 3; 470.11; °vāsana 247, n. 1; °svabhāva, °svabhāvatva 250.3; 495.6; 591.2.
- bhāvatas 541.1.
- bhāvanā 377.8, n. 3; 480, n. 1.
- bhāvābhāvavibhāvin 270.3.
- bhāvin 163.12; 312.7; °i saṃjñā 82, n. 4; 161.4; °tā, °tva 82.12; 161, n. 4; 312.11.
- bhāṣā anyā (nyāya) 370.1.
- bhinnasaṃkeṭa 187, n. 6.
- bhūta °tatbatā 176, n. 3; °pratyavekṣa 358.12; °koṭi 3, n. 5 Add; 6, n. 2 Add.
- bhūti 116, n. 1.
- bhūmi prathama° 489.1; upacārabbhūta 120, n. 2.
- bhūmika naivasamjñānāsamjñāyatana° etc. XXIV, 3.
- bhedena kathyatām 230, n. 6.
- bhoktar XVII, 28, 30.
- bhoga °ādisaṃvartanīya 334, n. 8; °pa-ryeṣṭi 52.8; *voir* A bhid h. k. v. III, 23; °vaicitrya 316.13.
- bhautika rūpa (ghaṭādi) 132, n. 2; 285, n. 3.
- Mañjuṣrī 295.12; 299.11; 374.5.
- °maṇḍa 50, n. 3 (bodhi°; vajra°); 128.9.
- maṇḍala 442.1 (buddhadharmāmala°); vāyu° 448.17.
- matinayanatā 267.7.
- madamūrchāsūmarthya 356.4.
- madhya XI, 2; °pāṭhaka (?) 489, n. 1; °stha 467.15.
- madhyamā pratipad 56, n. 1; 81, n. 3; 135, n. 4; 248.8; 276.10; 358.12; XXIV, 18.
- manana 381, n. 5.
- manasamvara 289.9.
- manasikāra kīyaklamatha° etc. 379.9; ekāgra° 381.2; tajja° 567.10.
- manasibhava 306.8.
- manaskāra 534.1; vedanā° 192.7; ayoṇico° 452.7.
- manuja 562.10.
- manuṣya °gatistha XVII, 15, 16; °citta XVII, 12; °pudgala 231.4; °skandha XVII, 23.
- manovijñāna 72.9; 118, n. 5; 561.12.
- manda 498.4; °prajña 498.1; °buddhita 448.1; °medhas 495.1.
- manyānā 381, n. 5.
- mamakāra 295.3; 340.6; cf. 562.11.
- marāṇa 174.10, n. 4, Add; XVII, 19; 557.9; 563.8; °kālasamaye 298.1; °bhava 547.3; mūraṇāntika 544.5.
- marici 188.14; 346.9-13; XXIII, 7; 549.3.
- mahāgraba 295.5.
- mahādharmaścanda 294.10.
- mahāpuruṣapudgala 481.9.
- mahābodhicaryāsthiraṣṭhānasthita 552.1.
- mahābhūtāni 176, n. 3; 197.8; 356.5.
- mahāyāna 297, n. 6; 351.15; °mahānaya-sārathivara 442.1.
- mahārtha 23.1; °tā 469.8.
- mahāvākya 23, n. 1.
- mahācailāyamaṇa 470.11.
- mahāsukha 373, n. 2.
- mātāpitṛsaṃpyoga 567.4.
- mātrmarāṇasaṃtāpa 269.10.
- mātrkā (nyāya) 359.11.
- mānakriyā 309, n. 4.
- mānādhinā. . . . 554.

mānava 562.10.

mānasap karmā 306.8.

Māndhātā 574.6.

māyā 449.18 (*ou* māyopama?); °ādivijñā-
nagamyā 177.6; °upama 443.4; °kāra
46, n. 2; °kūrituraga 237.6; °natāka
463.10; °nirmītā stri 463.11; °yuvati
45.9; °lakṣaṇasvabhāva 567.6; 568.15;
°stri 46, n. 2.

māra 49, n. 4; 299.12; 380.3; 442, n. 3;
451.8; 487.7.

mārga VIII, 6; XXIV, 18; āryasatya 489.13;
laukika 184.1, etc.; sāṃsārika 136.3;
°bhāvanā 463.13.

malutālātā 441.5.

mithyā °kalpanā 344.11; °dṛṣṭi 239.2; 318,
n. 8; 479, n. 3 de 478; 495.13; °prati-
patti 564.7; °prayukta 463.9; 466.10;
°prabhāva 448.13; °vimukti 148.4.

mukhapratibimbaka 109.2; 568.6 *voir*
bimba.

muṇḍakajaṭa 157, n. 4.

mudrā (nyāya) 428.11.

muni 177.2; 219.1; 358.5; 498.5.

muṣṭi 295, n. 6.

mūrcha 356.4; 552, n. 4.

mūla °udakādivat 212.8.

mūlotpāda VII, 4; 148.8.

mṛgatṛṣṇākhyā 261, n. 2.

mṛga (nyāya) 373, n. 2.

mṛdbbhājana 375.1.

mṛṣā 41.4; 237.12; XIII, 2; 359.3; °artha
44 6, 12; 347.2; °svabhāva 45.8; 50.4.

megha 377.6.

maitra 78.11; 308 5; 305.1.

maitrī 309, n. 4; 325, n. 3; 343, n. 7.

Maitreya 6, n. 2; 593.3.

mokṣa XVI; 276.9; 290.10; 349.15.

moṣadbarman, °dharmaka 41.6; 238 4.

moha 50, n. 6; 462.4; 188.17 (mohana);
XXIII, 1; 457.5; °ja manaskāra 452.3;
°puruṣa 464 8; °prabhāva 463.2.

mohaniya 463.2.

mauna 309, n. 3; maucin (?) 358, n. 5.

maula utpāda 148, n. 4; karmapatha 308.5.

mleccha (nyāya) 370.4.

ya ubhayoh samo doṣo... 34, n. 1; 172,
n. 4.

yaṅgāmin 49.7.

yajña 292, n. 4.

yat kiṃcid etat 37, n. 6 *et* Add.; 397, n. 2.

yathākarmakṣepatas 544.7.

yathādarśanam 476.1.

yathābhūta °parijñāna 135.8.

yathāvat 593.4.

yathāvadavasthita °tattvadarśana 571.8;
°padārthatattva 441.10; °svarūpa 373.3.

yantra °kṛta tūrya 363.9; °dūrikāvat, °va-
raṇa, °hasti 238.4; °yuvati 46.5.

yad idam 237.11; 300.1.

yukti °agamābhyām 42, n. 2; °pratiśa-
raṇa 268, n. 1; °vidhura 67.1.

yugapad 287.3.

yuvatiṣṭanau 547.4.

yuvā na jiryate XIII, 5.

yoga °avacara, dhamma°, jhāna° 541, n. 2.

yogācara (yogiu) 541.3.

yogiu 340.11; 346.2; 348.2; 469.11: 495.4;
541, n. 2.

yoni °vaicitrya 316.13; °ṣo manasikāras
377, n. 3; °caḥ prayukta 63.2.

yautaka (dharma°) 275, n. 7.

rakti 457.3.

rajakavastradhāvana (nyāya) 485 6.

rajodbātu 380.5.

raju °uragaparikṣayavat 220.8; °sarpa-
bhayādivat 523.1.

rajyate, rañjana, rañjaniya 457.3; 468.1.

ratna 489.7.

ratha °aṅga 346 2; 504 9; °cakravat 446.1.

raçmi... avasiri 332.5.

rasa 457.1; °cakṣurnyāya 114, n. 2.

rasana 192.7.

rāga, °raktaparikṣā VI; 52, n. 3; 178,
n. 2; 457.4; 472.3; °ādi 291.7; °koṭi

464.11; °dveṣamohas 563.2 (= saṃskā-
ras); °niḥsaṇa 464.6; °paridāha 50.9;

°paryavanaddha 52.5; °paryavasthita

52.7; °prabhāva 463.2; asad° 52.5;

chanda° 52.7; vitarāga.

rājabhāryā 463.17.

rātri 366.1 Add.

rāhu °grahavigrahodgraha 442.3; °giras 66.1.
 rūḍhiḥabda 10, n. 2.
 rūpa IV; 309, n. 2; 343.9; 456.9; 544.3; XXVI, 4; bāhya, samtānika, anāsava 118, n. 6; bhautika 71.6; 123, n. 2; 126.1; 285, n. 3; °pariccheda, °maryādā 129, n. 3; °prasāda 126, n. 1 Add.
 rūpadvaya 265, n. 4.
 rūpanād rūpyate 343, n. 7; 456.9.
 rūpindriya 73, n. 3; XX, 8; 469.15.
 rodha 525.2.
 lakṣaṇa 59—61; 64, n. 1; V, 1 *suiv.*; 527.14; °anyathātva 263.2; °vikalpa 261, n. 2; °hetu 76, n. 7; samskṛta° 148, n. 4 (anu°); sva°; sāmānya°; sāpvrta 85.6.
 lakṣya 59.8; 63.9; 75.2; V, 4; 527.14.
 lakṣya lakṣaṇa 63.9; 181.16; 213.6; 225.3.
 layana 156, n. 2.
 lālapyaṇa 563, n. 7.
 lākṣaṇika 545, n. 6.
 lekhasamkrānti 550.11.
 loka 44.12; 153.10; 253.16; 370.6; 418.2; 492.8; 536.10; 588.7; antavān *etc.* 536.8; XXVII, 21; °anuvartana 548.7; °nirutti, °prajñapti 28, n. 1; °prasiddhi 68.6; 74, n. 1; 177.7; vivāda 370; °vṛttānta 370.12; °vṛddha 69.4; °vyavahāra 28.1; 74, n. 4; 260.9; °samvṛti 26.3; 67.9; 493.1; 495.6; vāra° (?) 419.8.
 lokāyatika 360.4.
 lokottara padārtha 501.4; pravacana 594.9; °mārgajñāna 184.4; 219.12; skandha 48, n. 1; 292, n. 4.
 lohakumbhi 51.8.
 laukika 56, n. 1; 370.5; 505.8; °avadāta-darṣana 356.3; °jñānapekṣayā 220.7; 375.10; tattva 375.10; padārtha, vyavahāra 67.3; 68.7; 172.15; 173, n. 8; 490.3; 501.4—5; prajñā 137, n. 3; prapañca 350.16; pravacana 594.9; mārga 184.1; 385, n. 1 (p. 336); viparyāsa.
 vanavṛkṣaṇyāya 195.7.
 vandhyā °putra, °sūnu, 287.16; 578.6 (*et* ātman); °duhitar 350.10 — ṣṛāmagau-

ratā 591.2; cf. 382.14; °ādayo bhāvās 528.5.
 varanābhāvamātra 129, n. 3.
 varāgra buddhajñāna 332.2.
 varṇa °samsthānādi 579.8.
 vastu 262.4; 363, n. 1; 456.5; °dharma 31.13; °mātra 65, n. 3; 274.7; 275.1; °sat 28, n. 1; °svarūpa 351.5; 368.13.
 vastuka 220.7.
 vāc XVII, 4, 307.10; 364.10 (°apavṛtti); 373.9; °udāhāra 366; °samvara 289.14.
 vācyavācaka-prapañca 350.14.
 vāta °ayana 196, n. 1; °gagana 538.11.
 vāyu °dhātu 561.10; °maṇḍala 371.1; 448.17.
 vāraṇam apuṇyasya... 357.7.
 vāraṇa yantra° 238.4.
 vāraloka (?) 419.8.
 vāsa 1.4.
 vāsana 247, n. 1; 538.8; 539.8.
 vāsubandhava 71, n. 1.
 vimṣatīcikhara... 294.7.
 vikalpa 65, n. 3; 363, n. 1, 374.1; °jāla-vāsana 539.8; blava° 262.3; lakṣaṇa° 261, n. 3.
 vikalpayati, vikalpita 298.4; 54, n. 2.
 vikṣepa 502.4.
 vicarati (?) 330.11.
 vicāra °asahatā 56, n. 1; 71, n. 1; cf. 64.4, 7; tattva° 153.13; voir avicāra.
 vicikitsā 298.2.
 vijñapti XVII, 4; 262, n. 2; 309.1; 382.3, 444.15; 523.11; 557.2.
 vijñāna 60, n. 5; 65.3 Add.; 74.6; III, 7; 267.11; 533.14; XXVI, 2; °ādicatuṣṭaya 119.9; °ādika 180.6; °utpattikṣaṇa 118, n. 5; °dhātu 561.12; 562.7; °bija 566.11; 567.5; °vāda 274, n. 3; 445.1; 523, n. 2; °sahabhū 563.3; cakṣurādi° 567.7, *etc.*; mano° 72.9, *etc.*; puṇyopaga 564.8; pratisaraṇa 43 Add.
 vijñānavāda 274, n. 3; 276.2; 445.1; 523, n. 2.
 viṭhapanā 51, n. 1; 565.7; cf. 363.5; viṭhapaṭa 52.14.
 vitatha 51.2; °tā, °kbyāti 238.4.

- vitarati 297.2.
 vitarka 451.11.
 vitimira, °taimirika 274.1; 373.2.
 vitiṣṭhate 380.1.
 vitti = vedanā.
 vidyā (magique) XXIV, 11.
 vidyācaraṇasampad 487.4.
 vidvān (tattvadarṣi) XXVI, 10.
 vidharman 132, n. 3.
 vidhāraka 304.2.
 vinaṣvara 375, n. 4.
 vināṣa (jātipratyaṣa, akāraṇa) 29, n. 5;
 173, n. 8; 174.1.9; 223.1; 271.11; 413.1;
 sthūla, sūkṣma 4, n. 4.
 vinivartanaṃ svabhāvasya 471.9.
 vineyājana (hinamadyotkrṣṭa, °anugraha,
 °anurūpyeṇa, °bodhānurodhena) 177.8;
 357.2; 358.1; 359.12; 371.14; 444.4;
 547.14.
 vipakvavipāka 326.5.
 vipariṇāmadharmitva 271.11.
 viparita, a°, ardhā° XXIII, 17—18.
 viparyaya XXIII, 6, 13.
 viparyāsa °parikṣā XXIII, 52, n. 7; 30.3;
 460 Add.; asat° 51.1; saṃjñā° 52.9;
 °prabhāṇa 475.13.
 vipāka 30, n. 2; 52, n. 7; 305.7; 319.11;
 °kāla XVII, 6; °dāna °naiyamyā 303,
 n. 4; °phala 302.7; 335, n. 1.
 vipratipanna 496.12.
 viprayukta (vijñapti) 317, n. 4; 444.15;
 523.11.
 vipralabdha 345.1.
 vibhaja 281, n. 1 (°vyākaraṇa).
 vibhava adj. XVI, 3 (285, n. 2; vibhavatā
 287.1.5); XXI (sambhavavibhavapa-
 rikṣā) 11; 418.13; 530.7; °tṛṣṇā 530,
 n. 4 (soif de la disparition de la dou-
 leur?); °dṛṣṭi 273, n. 5.
 vibhāvayati 190.4; 498.11.
 vibhāvin 270.8.
 vimati 298.4.
 vimukti °mārga 480; mithyā° 148.4.
 vimokṣa 246.1; °mukha 43.7; 246.6.
 virāṇa 80, n. 5.
 virati XVII, 4—5; °kriyā 183.7.
 virāga (= nirvāṇa) 525.4; °koṭi 464.11.
 virūkṣatara mahimaṇḍala 346.10.
 virodhacodanā 15.9.
 vilomayati 338.5.
 vivadati 370.6.
 vivāda 47, n. 5; 135.14; 270.15 *suiv.*
 vivikta 443.8.
 viṣuddhi 337, n. 2; °pratijñāsampvāsa 334.2.
 viṣeṣa °adhigama 501, n. 1; artha° 65.3.
 viṣeṣyaviṣeṣaṇavyavahāra 80.7.
 viṣa °vrkṣa 184.11; 294.7.
 viśabhāga (karman) XVII, 17.
 viśamahetu 10.11.
 viśaya 71, n. 1; °prativijñaptilakṣaṇaṃ
 vijñānam 348.12.
 viśpanda XVII, 4; 307, n. 6.
 viśaṃyogaphala 333, n. 1 (p. 336).
 viśaṃvādaka 238.4.
 viśaṃvādayati 19.3; 357, n. 12.
 viśakti 328.5.
 vihaṃgamā iva 357.7.
 vihāraparamatā 325, n. 3.
 vrkapada (nyāya) 360.7.
 vitarāga 318, n. 7.
 vithigata 331.9.
 vipsā 5, n. 9.
 vṛddha 35, n. 2; loka° 69.4 Add.
 vedanā (vedana, vitti) 60, n. 5; 118, n. 5, 6
 (°utpattikṣaṇa); 520.7; 554.7; XXVI,
 5—6; sukhā, etc. 555.4, n. 4.
 vedanāvedakau 223.3.
 vepate 203, n. 2.
 vaicitrya gatyādi° 316.13.
 vaidya (maha°) 246.15; 248.3; 357, n. 5;
 379.1.
 vaiparitya, viparitatva XXIII, 14, 16.
 vaiyavadānika dharma 539.2.
 vaiyakaraṇa (nyāya) 359.11.
 vairagya 57.11.
 vyaktavarnoccāraṇa 307.10.
 vyaṅgya 29, n. 4.
 vyañjana 43.5 Add. (pratisaraṇa); °hetu
 76, n. 7.
 vyapadeṣa 72, n. 5, 7; 71, n. 1 (asādhā-
 raṇena).
 vyavadāna 50.4; 275.1; 375.4; saṃkleṣa° 45.8.

vyavasthāna 578.7.

vyavahāra XVII, 24 (laukika); 35, n. 4; 68.5; 74, n. 4 (pramāṇaprameya°, hetuphala°, etc.); °saṃketa 352.4; °satya 356.2; 444.4; 490.3; XXIV, 10.

vyākaraṇa 514.3.

vyākhyāna °kārikā 385.1.

vyādhi °vaçat 372.8.

vyāpārakaraṇānupapatti 329.18.

vyūlagrāhaka 497.2.

vyutpatti 69.8; 571.5; = vyutpāda 74.2.

vyutsarga 189.16; 190.1.

vyomacūtataruvāt 454.7.

vr̥hyādiṣu 220.1.

çakti 82.12; 96.18; 116, n. 1.

çabda 29, n. 2; 71, n. 4; 456.9; çabdās (les mots) 24.3; 69.8.

çama 348.1.

çamatha 297.7.

çamala (?) 496.2.

çaraṇiyabhūta 441.10.

çarira °ceṣṭā 307.10; roir çilāputra.

çalyatas 593.6.

çavabhūta 262.5; 448.9.

çaçaçrūga 528.10.

çānta 48.3; VII, 16; XVIII, 9; 373.8; °tas 363, n. 1; ādi° 225.9; prakṛti° 536.3.

Çāntamati 361.1; 366.1; 539.3.

çābdavyavahārās 108, n. 2.

Çāradvatiputra 108.1.

Çāriputra 6, n. 2.

çāçvata XV, 11; XVII, 10; 397.2; 572.10; °adidṛṣṭi XXVII, 1, 15—20; °ucchedavāda 377.12; °grāha 272.14; °lokādyū dr̥ṣṭayas 571.11; °vāda 423.13; 576.5.

çāsana 371.13.

çāsanārtha 214.8.

çāstra 3, n. 3; 827 Add.; 549, n. 2; Nyāya° 35.4.

çiromanigrahaṇa 497.2.

çilāputraçarira 66, n. 2.

çiva 4.1; 11.9; 538.3.

çi 304.7.

çīla 309, n. 3 (samādāna°, dharmatā°); °viçuddhi 337.3; °vrata 479, n. 1; 555.8.

çukraçonitasamparka 460.13.

çuci, nitya XXIII, 21, 22.

çubhāçubha °viparyāsa 350.9; XXIII, 1.

çūnya (= pratītya samutpanna) XIII, 7; 248.4; XXIV, 1; 348.11; 403.1; 503.10.

çūnyatā (°tva) = sarvabhāvasvabhāva° 350.16; IV, 8; 128.4; 176.10 (asampskṛta); XIII, 2, 8; 248.4; 249, n. 1 (durgr̥hitā); 264.13 (= naiḥsvābhāvya); 445.1 (kalpitasvabhāvasya); XXIV, 7 (°artha, °prayojana), 11 (durdr̥ṣṭā), 18 (= prati-tyasamutpāda cf. 591.8); °ālambana et jñāna 533.16; °karuṇāgarbha dharma 360.2; °dr̥ṣṭi 247.2; °patisaṃyutta su-
tanta 41 Add.; °vādin 503.8; 521.3; °vasanā 247, n. 1; °samādhi 363, n. 1.

çaiḥsa 374.7.

çailaparvata 90.10.

çoka 335, n. 1; 567.6; 568.9.

çobhana 592.5.

çramaṇa 143.7; °dharma 338.13.

çrāvaka 378.7; 379, n. 1; °pratyekabud-
dhānām... 351.15; °bodhi 353.3.

Çrilābha 5, n. 10.

çrutacintābhāvanā 294.12; 377.13.

çrutavān 444.11.

çlokākṣarapadodūharanavat 547.17.

şadāyatana 126, n. 1; 197.8; XXVI, 3; 565.1.

şaddhātu 129.3.

şoḍaça kṣaṇa 479.1.

saṃyamaka 303.4.

saṃyamati 303.8.

saṃvara 289.9, 14; 309, n. 3.

saṃvāsa (pratijñā°) 334.2.

saṃvṛti 54.10; 68.8; 264.4; XXIV, 8, 10; 368.14; °marāṇa 174, n. 4; °satya 357, n. 12; 369.11; °satyaparibhṛasta 344.11; duḥkhādī° 284.4.

saṃvyavahāra 74.7.

saṃçayaniçcayavat 101.14; 547.2.

samsaraṇa 286.8; 302.5; 574.2.

samsargaparikṣā XIV.

samsartar 218.7.

samsāra XVI, 1—3; 276.9; 280.7; 581.3; °aṭavikāntāra 399.16; °atikrama 516.8;

- °avasthāyām 528.2; °kāntārasarīt 442.2;
°kṣaya 219.10; °cāraṇa 220, n. 3; 269,
n. 4; °nirvāṇe XXV, 19; °prabandha
585.7; °mūlāḥ saṃskārās XXVI, 10;
°catru 2, n. 1; anavarāgra, anādi,
218.4; XXVII, 19; pāñcagatika, 218.3;
jātijarāmarāṇa° 218.5.
saṃsevā 294.12.
saṃskaroti XXVI, 10.
saṃskāra °parikṣā XIII; 116, n. 1; 280,
n. 1 (174 Add.) XXVI, 1, 10; 280.1
(= sattva, skandhās); 563.2 (= rāga-
dveṣamohās); 543.2; 566.9 (et karmān);
°duḥkhatā 475, n. 3; °prabandha 545,
n. 6; °vidhvāsaṇa 174.11; kṛtopacita°
543.6; punyopaga, etc. 564.8.
saṃskṛta °parikṣā VII; °parivāra 148,
n. 4; °lakṣaṇa 145, n. 1 Add.; 174,
n. 4; 222, n. 5; 545, n. 6.
saṃsparṣa XXVI, 3—5.
saṃharṣaṇa 371, n. 7.
sakāraṇa 223.4.
saktṛgūḥmin 319, n. 3; 481.1.
saktiyatva 280.12.
saṃkalpa (= vitarka) XXIII, 1.
saṃkucita 46, n. 3.
saṃketa 492.11; °mātra 28, n. 1; voir
dharma°, vyavahāra°.
saṃkramah karmāṇa XVII, 16; 355.1;
hetuphalasya 355.1.
saṃkramati 108.4 (bijam āṅkure).
saṃkramaṇaṃ hetoḥ XX, 9.
saṃkrānti 108, n. 2; 215, n. 2; 253, n. 4
(°vādin); 550.11 (lekha°); 569.2 (na
saṃkrāntitas).
saṃkleṣa 54.5; 137.5; 275.1; 361.10; 375.3;
451.8; 469.14; 470.9; °vyavadānanibān-
dhana 45.8.
saṃkhyābahutva 316.4.
saṃgati 70, n. 2; 554, n. 6.
saṃgāyati 338.13.
saṃgiti 166, n. 4.
saṃgrahavastu 305.2.
saṃgha 268, n. 1; 325, n. 3; XXIV 4—5;
487, n. 8; 489, n. 4; cṛvākabodhi-
sattva° 338.8.
saṃghātakriyā 566.8; cf. 93, n. 2.
sajjitaṇṇa 54, n. 1.
saṃcodana 371, n. 7.
saṃjānāti 52.10; 297.5.
saṃjñā 48.8; 65, n. 3; 343.9; °graha 54.4;
°bhūta (?) 95.8; °manasikāropacama
361.5; °mātra(ka) 95, n. 8; 221.3; 389.5;
°vaṣaṇa 544.1; °viparyāsa 52.9; °ve-
dayitānirodha 40, n. 4; aikya°, pinda°,
etc. 562.15; sattva° 178, n. 2; sukha°
562.15; bhāvinī 161.4; etc.
saṃjñā 300.8.
satatasamītam 308, n. 4; cf. 377.8.
satattva 214.7.
satkāya 363.3 (= ākāya); °drṣṭi 294, n. 2;
349.11; 361.9 (°upaṣama); 362.4 (°pa-
rijñā); cf. 379.13.
satkāryavāda 210.12; 376.9.
satprākṛya 2.4.
sattāka 324.12; voir ātmabhāva°.
sattva 290, n. 1; XVI, 1, 4; 355.4; °citta-
saṃtāna 334.7; °dhātu 356.10; 498.7;
°rāci 537.12; °loka 371.1; 448.17;
°vāda 594, n. 5; °saṃjñā 178, n. 2.
satya 238.7 (adj.); XXIV, 8—10; °anuloma
362, n. 3; °dvayavyavasthā, °vibhāga
27.1; 495.9; 499.8; āryasatya.
Sadāprarudita 379.4.
sadṛcchakṣaṇānuvṛtti 545, n. 6.
sadaiva sthāyita 265.1.
saddharma XXIV, 4, 12; 487.9; 498.7;
592.5; °koṣa 1.1; °saṃtaraṇa, dhāra,
etc. 377; °tattvāmṛtabhāṣajya 379.1;
°vyasanasaṃvartaniya 496.5.
sadbhūta 180.10; 471.6.
sanidana 451.7.
sadbhūta (= samānadhātuka) XVII, 17.
saṃtati, saṃtāna 85, n. 3; 281.3; 283.1,
310.4; XVII, 7—10, 12; XXVII, 16,
22; cf. 545, n. 6; °viccheda 85.3;
udayaṇyaya° XXI, 5; cka° 584.3;
citta°; bhava° 431.3; sattvacitta°
316.7; 334.7; skandha° 588.2; sva°
335, n. 1 (p. 336).
saṃtāpa hrdaya° 557.10.
saṃdhāya 262.6; 504.5; — bhaṇita 41 Add.

- samdhāvati 218.6.
 samdhukṣaṇa 204.3.
 sanmūrga 134.13.
 sapta arka 366.6.
 sapratyaya 452.7.
 sabhāgam karma XVII, 17; 321.4; cakṣus
 32, n. 8.
 samatā 373—4.
 samatikramati 108, n. 2; 296.10.
 (sam)anantarapratyaya 76, n. 7; 85, n. 3
 Add.; 554, n. 2.
 samanupācyati 143.2; 292.12, 15.
 Samantabhadra 333.7.
 samanvāgama 148, n. 4; 319.3.
 samanyāharanākṛtya 567.10.
 samanvāhāra 118.9; XXVI, 4; 553.6 Add.
 samaprasaṅgītā 173, n. 7.
 samaya 594.3; sva° 67.1.
 samala (?) 496.2.
 samavasaratī, °saraṇa 51.1.
 samavasthita 509.3.
 samādinaṣṭila 309, n. 3.
 samādhi 184.1; 281, n. 1; 361, n. 5; 363,
 n. 1, 5; °vara 200.6; voir anijjya,
 vimokṣamukha.
 samāna 51, n. 5; 337.11.
 samanajātiya XVII, 12.
 samapatti 65, n. 3.
 samāropa 296.8; XVI, 10; skandha° 347.2;
 samāropya 264.4.
 samābita 143.3; 366, n. 1; 472.6.
 samīñjita 540, n. 6.
 samucchinna kuṣalamūla 318.9.
 samuccheda °marāṇa 174, n. 4.
 samutthāna 309, n. 2.
 samutthāpaka 308.1; 310.3.
 samutthāpayati (karma) 565.8.
 samutpāda 5.4; 503.11 (= anutpāda).
 samudaya °prahāna 297.4; °satya 5, n. 10,
 Add.; 476.16—19; 482.10.
 samparka 220.1.
 sampratisat 71, n. 1 (akāraṇa, aviśaya).
 samprayukta 306.9; prati° 594.3.
 sampravṛtti 103, n. 4.
 sambaddhakakṣa 470.9.
 sambandhabetu 76, n. 7.
 sambandhin 198.5.
 sambhavadivibhavadiparīkṣā XXI.
 sambhavin 8, n. 3.
 sambhāra 357.1; 488, n. 3; 538.11.
 sammiñjita 510, n. 6.
 samāmūrchita 552.4.
 sammoḥa 461.7; phalavipaka°, tattvārtha°
 357, n. 12.
 samyak °dṛṣṭi 373, n. 2; °nirodha 560.2;
 °prayukta 374.13; °sambuddhadharmās
 374.9.
 sarpa 220.8; 249, n. 1; XXIV, 11; 497.1;
 523.1; °bhrānti 480, n. 1. — Voir ala-
 garda.
 sarvagata 116, n. 3; 196.4.
 sarvacetovaçitāparamapārami 143, n. 4.
 sarvatraga 292, n. 4.
 Sarvanivāraṇaviṣkambhin 225.7.
 sarvavādinās 522.16.
 sarvāstivāda 263, n. 2. — Voir atita, anya-
 tātva.
 savikalpa(ka) 43 Add.; 65, n. 3.
 savyetaragoṣiṇāvat 139.14; 224.4; 547.4.
 savabhāva 24.2; 54.1; 55.2; 180.2; 188.10;
 242.15; 261.4; 275, n. 2; 326.3; 507.11
 (°tā, °vāda, °bhāva-vāda).
 sahākārin 312.9; 390.3.
 sahaja sparṣa° (vedanā) 118, n. 7.
 sahabjāta °pratyaya 77.5.
 sahabhāva (sāhacarya) VI, 3—4, 10; 140.3;
 223.6; 547.4; cf. 287.3.
 sahabhū 309, n. 2; °hetu 118, n. 7.
 sahabhūta 139.9.
 sahetudṛṣṭi 272, n. 5.
 sahetuka 335.4; 371.2; 452.7.
 sahotpānnavat 118, n. 7 (cf. janyajanaka-
 bhāva).
 sahotpādaniyama 5, n. 10.
 sāmvṛta 10, n. 6; 27.10; 85.6; 189.2; 261.6;
 591.1.
 sāmsārika duḥkha 537.9.
 sāksātkāra (kriyā) 297.3; nirodha° 297.5;
 arthasāksātkāritva 71, n. 4.
 sāksīkarman 477.11.
 sūpkleṣika dharma 539.1.
 sūmgātā 93, n. 2; cf. 566.8.

sātarūpa 565.6.
sādhaka 497.4.
sādhakatamatva 183, n. 2; 465.1.
sādhanaśādhyaavyavahāra 225.5.
sādharmya-dr̥ṣṭānta 20.5.
sādhyaśama 127.4.
sāntānika 118, n. 6 (rūpa).
sāmagri °parikṣā XX; 324.2.
sāmānya °lakṣaṇa 59.7; 261.6 (anityatvā-
dika); °viśeṣa (?) 264.4.
sāmīpya 293.12.
sāmpṛata 199.6.
sāradarçin 268, n. 1.
sārvajāna pada 431.9.
sālambana 84.3.
sāsraṇa 118, n. 6; XVII, 19.
sāṃhanāda 442, n. 7.
sikata (taila) 81.18; 195.7; 382.14.
siddhānta 15, n. 4; 526.6.
siddhi 213.1; svābhāviki, anapekṣya, pa-
rasparāpakṣaya 202.3; 383.10, etc. (voir
paraspara).
sukha 70, n. 2; °saṃjñā 562.15; °sparça-
vihāra 47, n. 4; 499.1.
Subhūti 379.5; 443.4; 449.13.
Suyāma 300, n. 3.
suvarṇapiṇḍa 303, n. 4.
suvimukta °citta, °prajñā 143.5, 7.
sūkṣma dharma, bhāva 498.10; 559.4; kālā
287.6; vināṣa 4, n. 4; ati° 547.17; su°
535.10; sūkṣmekṣikā 68.5; 209.14;
418.12.
sūcyagreṇa (nyāya) 547.16.
sūtra nītārtha°, neyārtha° 41, 43; °tulya
366, n. 3; sūtrādīnām sadekṣaṇam
378, n. 5.
setusthāniya 525.2.
sopadhiṣeṣa 519.13.
sopapattikatva 268.1.
saukṣmya, sthāulya 211.1.
saugata 214.6; 246.7; °manya 283, n. 4.
skandha °parikṣā IV; °traya (çilādi) 292,
n. 4; 377.14; °pañcaka (chandādi);
sarvatraga (vedanādi) 292, n. 4: lokot-
tara 48, n. 1; rūpādi 343.9; anūsraṇa
436.18; āntarābhavika 286.9; aupapat-

tyāṃçika, māraṇāntika 544.6 (cf. 85,
n. 3); devagatyupapattisamgr̥hita, ma-
nuṣya° 588.6; rūpin, arūpin 557.1;
563.3; °nairātmya 549, n. 2; °prati-
saṃdhi 551.15; °māra 49.10; °vādin
275.7; °samūropa 347.2; °saṃtāna
588.2; duḥkha° 557.18.
skhalitasamācāra 371, n. 7.
stūpa 325, n. 3.
stri 463—4; °nimittam kalpayanti 52.8; 178.1.
sthavira 268, n. 1.
sthaṇu 4, n. 5.
sthātar 103, n. 2.
sthitā... dharmatā 40, n. 1.
sthitā VII, 22 *suiv.*; °anyathātva 145.5;
545, n. 6; °utpādapralayadika 371.2.
sparça 70, n. 2; 118, n. 5; 255.9; 457.1;
XXVI, 5.
smṛti 51.2; °upasthāna 63.7; °karaṇānu-
pradāna 371, n. 7; °saṃmoṣa 464.1.
srotaṃpatti 480.1.
svakāyadr̥ṣṭi XXIII, 5.
svakāryakṛt 329.18.
svata utpāda 14 *suiv.*
svatantra 324.10; 465.1; °anumāna, °pra-
tījñā 16.11; °kartar 331.2.
svapudgala XII, 4.
svapnopama 289.2.
svabhāva °parikṣā XV; 45.3; 78.1; 241.7;
XV, 2; 453.4; °anutpatti 262.6; °abhi-
niveṣa 198.10; °kartṛvāda, cf. 12, n. 6;
403.1, Add.; 159.7; °vyavasthita
(= apratityasamutpanna) 403.1; °çū-
nyatā 504.8; 515.11; svabhāvatas 159.17;
440.5; voir sasvabhāva, svābhāvya.
svamanīṣikā 84, n. 4.
svayamkṛta 227, n. 2; 329.11; 567.2.
svayūthya 76, n. 1 Add.; 196.5 (pudgala-
vādin).
svaśaśa °nirodha 375, n. 4.
svarūpa 10.18 (sāmvr̥ta); 261.6; 265.4; 375,
n. 4; °vādin 368.8.
svargāpavarga °apavāda 194.11; °mārga
246.10; 273.1.
śvalakṣaṇa 60.5 Add.; 261.4; 303.4; śva-
sāmānya° 59.7.

svavikalpasambhūta 51.3.	himsyate 456.10, n. 8.
svasaṃvitti (°vedana) 61.11; 62, n. 6; 63,	hrasvādīrghavat 10, n. 4; 252.12; 458.14.
n. 3; 65, n. 3; 114.1; VII, 9; 373, n. 2.	hetu (<i>logique</i>) 28, n. 2; 35, n. 2; vādipra-
svasaṃtāna 335, n. 1 (p. 336).	tivādinīcīta 55, n. 2; hetupratyaya
svātāntrika 23, n. 3.	77.1; 76, n. 7; 83.4; °uccheda XXI, 16;
svātmani kriyāvirodhāt, vṛttivirodhāt 114,	°upanibandha 560.5; °kṣaṇa 423.3;
n. 1; 232.18.	°pratyayasāmagri 8.6; 529.4; °praty-
svādhyāyadipamudrāpratimudrānyāya	yopādāna 259.1; °phalabhūva 302.4;
428.11; 544.5; 551.14.	°bhāva 423.3; °bhūtā prajñā 268, n. 1;
svābhāvika 326.6; 507.4; siddhi 189.15;	°sadṛṣaṃ phalam 43 Add.; 569.12;
206.3.	a°, eka°, viśama° 5, n. 10 Add.; 10.11;
svābhāvya XXIV, 21, 24.	sahabhū° 118, n. 7; ārambaṇahetu-
svāyambhuva jñāna 378.10.	dr̥ṣṭi 361.10.
hamsarājū iva 538.10.	hetutas 5, n. 10 Add.

Table des Matières.

Avant Propos	Page.
1 प्रत्ययपरीक्षा	1
2 गतगतपरीक्षा	92
3 चतुरादीन्द्रियपरीक्षा	113
4 स्कन्धपरीक्षा	123
5 धातुपरीक्षा	129
6 रागरक्तपरीक्षा	137
7 संस्कृतपरीक्षा	145
8 कर्मकारकपरीक्षा	180
9 पूर्वपरीक्षा	192
10 घर्मोन्धनपरीक्षा	202
11 पूर्वापरकोटिपरीक्षा	218
12 दुःखपरीक्षा	227
13 संस्कारपरीक्षा	237
14 संसर्गपरीक्षा	250
15 स्वभावपरीक्षा	250
16 बन्धनमोक्षपरीक्षा	280
17 कर्मफलपरीक्षा	302
18 आत्मपरीक्षा	340
19 कालपरीक्षा	382
20 सामग्रीपरीक्षा	390
21 संभवविभवपरीक्षा	410

22	तथागतपरोक्ष	431
23	विपर्ययसपरोक्ष	451
24	अपर्ययसपरोक्ष	475
25	निर्वाणपरोक्ष	519
26	द्वादशाङ्गपरोक्ष	542
27	दृष्टिपरोक्ष	571
	Additions et Corrections	595
	Index des Kārikās	611
	Index des stances	617 et 622
	Fragments canoniques en prose	623
	Sūtras, Cāstras, Ācāryas	625
	Kalyāṇamitras	630
	Index général	631

Recd. on 17.4.81-
No. 16
R. No. 32863

